

57
8952
NYELVTUDOMÁNYI

KÖZLEMÉNYEK

A

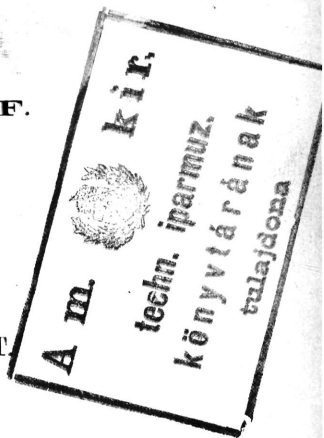
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

HARMINCZÖTÖDIK KÖTET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1905.

R.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET	
Növedék napló	
1954	52. 6088

F 4506/75

Lelet
1965

olt. rei
1965

Szláv jövevényszavaink.

(Tizenegyedik közlemény.)

parókia (v. ö. Vocab. trilingve 1709. 51. l.: *parochia* = Bisthum, Kapitel); — lat. *parochia*, gör. *παροχία*. V. ö. *plébánia*, *plébános*.

patena. PESTHY Nomenclaturája 46. fejezetében olvasható, hogy a m. *patena* annyi mint a lat. *patena*, ném. *die pathen*, cs. *patena* stb. A m. *patena* a közlat. *patena*-ból való, a melynek jelentése: «der, zugleich als kelchdeckelchen dienende hostienteller» (GRIMM), «vas ecclesiae ministeriis dicatum, cuius usus in oblatione corporis Dominici olim fuit et jam est» (DÜ CANGE). A latinban *patina*, a görögben *πάτρις* a szó (= flaches geschirr, schüssel).

pátriárka (NySz., írva *ch*-val is, v. ö. PESTHY G. és SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturáit); — lat. *patriarcha* (ol. *patriarcha*, frez. *patriarche* stb.).

penitencia, népies hangalakja *penetencze* és *peledencz* (NySz.); — lat. *poenitentia* (isztriai lad. *piniténzia*, IVE 17. l., frez. *peneance* stb.). Az óbolg. emlékekben *pokajanije* a kifejezés.

péntek, v. ö. A hét és napjai.

perjel. A régiebb magyar nyelvben *prior* a szó (v. ö. NySz., továbbá MURMELLIUS: *praefectus monachorum*: *prior* barát, PESTHY, Nomencl. 1538: *prior* stb.), e mellett két adatban *pirjel*, *perjal* (NySz.) is előkerül. A mai nyelvben *perjel* járatos (v. ö. Cz.-Fog.); — lat. *prior* (a dalmát latinságban *prior* = a város feje, polgármestere, JIR. Die Rom. I. 91.), ol. *priore*, frez. *prieur*, ném. *prior*, szlov. *prior*, ça-horv. *prijur* (*prejur*, *priur*, *preur*), cs. *převor* stb. V. ö. *apát*, *dékán*, *gvárdián*.

pilis. Valamennyi nyelvtörténeti adatunk egyhangúlag azt vallja, hogy a magyar nyelvben a *pilis* szó soha se jelentett egye-

bet, mint a papok pilisét, a lat. corona-t, corona Sti. Petri-t, tonsura coronalis-t. Nem jelentett a szó soha nyelvünkben «calvitium»-ot, «kopaszság»-ot, hanem kizárólag mindig egyházi terminus technicus volt, melynek nyelvtörténetünkben *plis*, *pilés*, *pelis*, *pilis* (v. ö. Schlägli szój., NySz., Okl. szót.) volt az alakja. A *pilis* szó eredetét tehát mint term. technicusét különválasztva kell tárgyalnunk a hasonló hangalakú és szláv eredetű *Pilis* helynevektől, s olyan nyelvet kell keresnünk, a hol a szláv *плѣсъ* csakugyan terminus technicus, s jelentése «tonsura coronalis, corona». A szó eredetére nem utolsó fontosságú az a körülmény, hogy a keresztény egyházban kétféle «tonsura» dívik; az egyik a «corona S. Petri», a mely a róm. kath. egyházban dívik, s abban áll, hogy a fejet úgy nyírják le, hogy köröskörül hajkorona marad (nagysága változó); a másik a «tonsura S. Pauli», a mely a görög egyházban dívik, s abban áll, hogy a fejet egészen lenyírták, illetve ma a hajból csak néhány kisebb csomót kívágnak. Nálunk a róm. kath. «corona» volt használatban, a mi a *pilis* szó róm. kath. szláv eredetét eleve is valószínűvé teszi.

A legelső kérdés, mi a *pilis* óbolgár, s azután általában gör. keleti szláv elnevezése. Az emlékek és a mai nyelvek erre kétséget kizáró feleletet adnak.

Az óbolg. nyelvemlékek közül az Euch. Sin.-ban van néhány ima arra az alkalomra, a mikor valakit baráttá teendők pilis-ezik. Ilyenkor a kifejezés *postrěsti* (пострѣсти, Euch. Sin.: 12, 13, 16, 150.), *postrīsti* (постришти, Euch. Sin. 177—178.), *strišti* (стришти, Euch. Sin. 160, 177. l.), *postrizati*, *postrigati* (постризати, постригати, Euch. Sin. 15, 159. l.), a mi ugyan szóról szóra «nyírni», *se*-nel (сѧ) összetéve «nyíratkozni» jelentésű, valódi érteleme azonban «pilisezni, valakit tonsurával ellátni», illetve «baráttá tenni». E jelentés igen szépen kiolvasható a Vita Methodii III. cap.-jából, a hol ez áll: *шѣдѣ къ лнмѣмъ, нѣже жнкоутъ свѣтнѣмъ стѣмъ, постригѣ сѧ оуакуе къ укрѣнѣ рнзмъ* = in Olympum, ubi sancti patres vivunt, profectus tonsus est et nigra vestimenta induit (= azaz baráttá lett). Egyházi szláv nyelvemlékekben ép ezért a «clericus»-t, illetve «monachus»-t *postrizъnikъ*-nek, *strižъnikъ*-nek (v. ö. MĪKL. Chr. Term. 16. l., Lex. p., JAG. Zur Entst. I. 29, 46. és SREZNEVSKIJ, Mat.) hívják, a mi szóról szóra a «megnyírott»-at, «nyirott»-at jelenti (v. ö. kis *piliső* diak — sub-

diaconus, MURMELLIUS, kis *pilis* pap — supdiaconus, hypodiaconus SZIKSZAY-FABR., 1590. 123. l.). A róm. kath. corona-nak a gör. kel. szláv terminológiában a fentebb tárgyalt szavakkal egyező *postrigъ*, *strigъ*, *postrizъka*, *strizъka* felel meg. E kifejezéseken kívül a «tonsura»-t az orosz vagy orosz eredetire visszavezethető egyházi szláv emlékek *gumъньце*-nek (гоу́мъньце) hívják (v. ö. MIKL. Lex. p. és SREZNEVSKIJ, Mat.) s megvan a szó a mai oroszban is (v. ö. DALJ; SCHMIDT német-or. szótára szerint *rymenъ* csak a kath. papok tonsurájának a neve).

A gör. kel. szláv terminológiában hasztalan keresünk a mi *pilis*ünkhöz hasonló hangalakú és jelentésű terminus technicust; kénytelenek vagyunk tehát megfajtásért a róm. kath. szláv terminológiához folyamodni.

PESTHY GÁBOR hatnyelvű Nomenclaturájában (1538. évi kiad.) azt olvassuk, hogy a mi a magyarban *pilis*, az a csehben *pleš* (lat. *corona*, frez. la *corone*, ol. la *chierica*). Ugyanezt vallja JUNGMAHN cseh szótára is, s ÁSBÓTH is azt írja (NyK. XVIII. 372.), hogy a csehben (és a tótban) *pleš* a «pilis» neve. Mind a csehben, mind pedig a tótban ma már elavult kifejezés a *pleš*, helyette *postrizъka* (t. *postrizъka*), *plech* (tótban) a járatosak. A régibb lengyel nyelvben is közönséges kifejezés volt a *plesz* (olv. *pleš* = tonsura), s ma itt-ott hallható még az egyházi nyelvben (v. ö. LINDE és BOOCH-ÁRKOSSY), általában azonban kiszorította a *tonzura* szó. Ugyanez áll a szorb nyelvre is. A míg azonban az észak-nyugati szláv nyelvekben ma már elavult a *pleš*, *plesz* mint terminus technicus, addig a róm. kath. délszláv nyelvekben a mai napig járatos. Adataim erre vonatkozólag a következők:

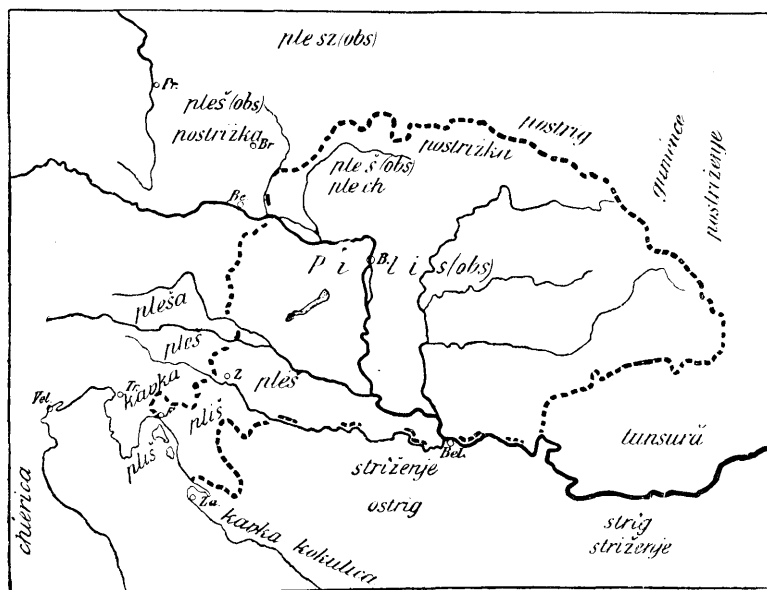
a) A XIV. századból reánk maradt horvát ča-nyelvű benczés regulákban ezt olvassuk: «kažušće se . . . edinoju *plisju*» = per tonsura m noscuntur (Reg. Sv. Ben. VII. 76.). Ez az adat Quarnero szigeteinek és a Vinodolnak horvát nyelvéből való; délre északi Dalmáciában *kavka* (előfordul a szlovénben is: *kavka*), Ragusában *kokulica* (v. ö. horv. akad. szótár és Rad LXV. 165.) a népi term. technicus (egyéb kifejezések: *ostriženje*, *korunica*, *krunica*).

A kaj-horvátban egész a legújabb időkig *plěš* volt a szó; az adatok ezek: HABDELICH: *plěš popovszka* = corona sacerdotalis | BJELOSTIJENEC: corona clericalis — *plěš popovszki*, tonsura clericalis — *ples popovszki* | JAMBRESSICH: corona — *ples*.

Ez adatok kétségtelenül vallják, hogy a kaj-horvátban a *pilis*-t *plěš*-nek hívták. Legrégibb adatom erre nézve DALMATIN szlovén bibliafordítása a XVI. századból. A fordításhoz csatolt registerben azt olvasom ugyanis, hogy a mi Krajnában *plata*, az a kaj-horvátoknál *pliesh* (olv. *plěš*).

b) A szlovénben, mint a DALMATINból vett idézett vallja, *pláta* (< ném. *platte*) a *pilis* neve. JANEŽIĆ szótára azonban azt mondja, hogy a «tonsura» szlovénül *pleša*, *plešina*, s ugyanezt találjuk PLETERŠNIK szótárában is, a ki szerint a szlovénben *plěš* is annyi mint «die tonsur des priesters».

A szlovénben és a kaj-horvátban tehát ma is él a *plěš*, *plěš*: pilis, tonsura szó. A m. *pilis*, a mint azt az ide mellékelt térkép vallja,

róm. kath. szláv, még pedig kaj-horv. szlovén eredetű kifejezés. A térképre csak azt jegyzem meg, hogy az *obs*(oletum)-mal jelölt alakok elavult kifejezések.

piros pünkösöd, v. ö. Cz.-Fog. «minthogy ez idő tájban a rózsák nyílnak» és A hét és napjai.

plébános, *plébánosság*, *plébánia*. A XI., XII. században a magyarországi latinságban *parrochia*, *parrochianus* a hivatalos kifeje-

zés (v. ö. 1001. okl.: ne *parrochiano* episcopo, episcopus *parrochianus*, Szent László törvk. I. 11. §. ad ecclesiam *parrochianam*, 1141—61. okl.: in Zagrabiensi *parrochia*, 1208. okl.: in Simugiensi *parrochia*, 1226. okl.: *parrochia*, 1240. okl.: in *parrochiis* stb.); az első adat, a melyet a m. *plebánia* szóra közölni tudok, 1269-ből való (v. ö. Okl. szót.: Ecclesia in Monte Budensi . . . vocata *plebania* apud uulgos), míg a lat. *plebanus*-t először egy 1234. oklevélben olvasom (BARTAL). A magyarban a *plébános* szó megvolt a XV. század elején (v. ö. Schlägli szój.-ben «plebanus — per idem» értelmezhető *plébános*-nak; itt jegyzem meg, hogy a XVI. században a szót a reformátusok is használták, v. ö. SZIKSZAY, Nomencl. 1590, 123. l.: *suppastor* — *vice plebanos*), a *plébániá*-t azonban a XV—XVII. században *plébánosság*-nak hívták (v. ö. PESTHY, Nomenclat. *plebánosság* — die pfarr, *parochia*, továbbá Gyöngy. szót. töredék és NySz.). Ez adatokból az látszik, hogy a magyarországi latinságban *parrochia* (és *parrochus*) régibb a *plebania* és a *plebanus*-nál.

Ez a *plebania*, *plebanus* pedig olaszországi eredetű kifejezés. Ismeretes dolog, hogy az olaszban ma is a *parrochia* nem népi szó, népies a *pieve* (= *plebem*, KÖRTING, EtWb., GRÖBER, Grundr. I. 510, piem. ol. *pièv*), illetve *pievano* (= *plebanus*). Az olaszföldi latinságból terjedt el a szó, s megtalálható a csehországi (v. ö. 1235. okl. Bart. *plebanus*, ERBEN, Reg.), németországi (v. ö. DIEFFENBACH, Gloss. XIII. l. és Nov. gloss.), stájeri (v. ö. ZAHN, Urkundenbuch, 1160. okl., register), latinságban is (Karinthiában: ecclesia *plebesana*, JAKSCH, Urkundenbuch, register). Eredetere világot vet JOHANNES diaconus Chronicon Venetum-a, a hol ez áll: «presbyteri tam metropolitani, quamque *plebani* (Mon. G. SS. VIII. 7.)». A legrégibb velencei kéziratokban *pleuano* a szó (v. ö. BERTANZA e LAZZARINI, Il doc. 15. l.; a *pl*-ről lásd e mű 2. rész 7. és a klastrom szónál, továbbá *karta blanka* Okl. szót., és az újabb olasz átvételeket: *forint*, *piacz*), később *pievano*. A mai vel. olaszban *piovàn* a szó (BOERIO), a melynek régibb vel. ol. alakja **plovan*. Mint jövevényszó máig él az Adria-menti horvátoknál (v. ö. NEM. I. 401: *plovàn*, Rad CXVIII. 14: Arbe sziget: *plovàn*), s már a legrégibb horvát nyelvű emlékekben is előfordul *plovan* alakban (v. ö. sok példa ŠURMIN, Acta croatica-ban, Mon. IV. 257; a szó ismeretes Isztria félszigeten is, részben a szlovénben is, PLETERŠNIK). Itt jegyzem meg, hogy a ráto-rom. nyelvjárásokban *plevon*, *plevàn* a szó.

A m. *plébánus*, *plébános* nem lehet olasz, még kevésbbé vel. olasz eredetű; a szó az olaszföldi latinságból az egyház útján jutott nyelvünkbe. Ugyanilyen, részben magyar eredetű kifejezés a hazai szlov. *plebánuš* (Zobr. szlov. 5, osztr. szlovén *plebān* CAF levelei 27. l. és PLETERŠNIK, cs. *pleban*, Hunfalvy-Album 3. l., sárosi tót *pleban*, lengy. *pleban*, v. ö. MIKL. Christ. Term. 15. l.), kaj-horv. *plebánuš*, ča-horv. *plebanuš*, *pribanuš* (ŠURM. Acta croat. 105, 228, 318, M. Könyvszemle IV. 125.).

pohár. Részletesen kifejtettem a *kehely* szónál, hogy a XV. század végéig *kehely* (= óbolgárban *časa*) volt a lat. calix hivatalos neve. Ezt a szót lassan-lassan a *pohár* szorítja ki, a mely eredetileg nem volt egyházi terminus technicus (Münch.-k.: Máté X. 42: *eg pohar* hideg vizet), bármiféle poculum-ot jelentett (rokon vele a m. *fiala*, v. ö. Bécsi-k. Amor VI. 6: *yuan a' fialakban* bort = KÁROLYI: nagy *pohárok*kal, Bécsi-k. Zachar. IX. 15: *fiala* = csésze, lat. *fiala*, gör. *φιάλη*). A *pohár* szónak egyh. terminus technicus-ként való ez újabb használata miatt feleslegesnek tartom e helyütt a vele való részletesebb foglalkozást.

pogány. Az *oltár* szónál kifejtettem, hogy az óbolg. nyelvben a lat.-gör. jövevényszavak *a*, *α*-ja kivétel nélkül *o* megfeleléssel van. A m. *oltár* szó, a melyet nyelvünkben mindenkor *o*-val írtak, e szabály alapján nem az olasz-lat. *altare*-ből, hanem a szláv *oltār*-ból való kölcsönzés. Látszólag ugyanilyen kölcsönzés a *pogány* is, ebben is a lat. *pāgānus* (esetleg *pāgānus*, gör. *παγανός*, mint fontos kulturtörténeti hazai adatokat v. ö. 1138. oklevelünkben: *ad sepulcra paganorum*, KNAUZ, Mon. Str. I; 1208. okl.: *usque ad metam sepulcra paganorum*, 1226. átiratában: *ad metam inter sepulchrum paganorum*, 1264: *ad locum, qui dicitur paganser* [kétszer], 1336. okl.: *ubi . . . fuerint sepulchra paganorum*, v. ö. NYK. XXV. 141.), ol. *pagano* szavak első szótagbeli *a*-jával szemben a mi nyelvünkben *o* volt, s ez az *o* szláv közvetítésre mutat (v. ö. a szláv alakokat lejjebb). Azonban ez csak látszat. Abban az esetben ugyanis, ha a m. *pogány* szláv eredetű kifejezés lenne, mi azt várnók, hogy épúgy mint az *oltár* szó, ez is a legrégibb időktől fogva magyarul *o*-val legyen írva. A mi elég szép számmal található nyelvtörténeti adataink azonban azt vallják, hogy a *pogány* szót a XV. század legelejéig következetesen *pagan*-nak írták, a mely alak kódexeinkben is gyakori, a XV. századtól a XVII-ig

pogan, a XVII-től pedig *pogány* (*pagány* azonban még Komjátinál is Szt. Pál lev. 23. l.) a szó. A *pagan* alaknak ezen következetes és szabályos előfordulása miatt nem fogadhatjuk el Ásbóth nézetét, a ki a *pagán*-ban a lat. *paganus* hatását látja (NyK. XVIII. 354.) s olyan írott, de nem ejtett alaknak tartja, a milyennek mi a kódexekben előforduló *klaustrom*-ot *klastrom* helyett. Ásbóth szerint a szóban mindig *o* hang volt, tehát először *pogán*, később *pogány* volt a hangalakja. Szerintem a szó először *pagán*, ez tart körülbelül a XIV. század végéig, XV. század elejéig; ekkor a *pagán*-ból *pogán* lesz (v. ö. *ravás* : *rovás*, m. *pahár*, később *pohár*, *partéka* : *portéka*, *Pangrácz* : *Pongrácz* stb., az idegen *a* : m. *o*-val részletesen a hangtani részben foglalkozom), végül pedig *pogány*. Kérdés már most, hogy ilyen fejlődés mellett minő eredetű nyelvünkben a *pagán*.

Az óbolg. nyelvemlékek szókincséből nem eredhet a szó; e nyelvemlékekben ugyanis a következő kifejezések vannak «*pogány*» ertelemben :

a) *jezykъ* : ѥЗЫКЪ; a mi párhuzamos helyeinken e szónak «nemzet, nép, pogány» a megfelelője (v. ö. Münch.-k. Máté IV. 15, 24, 32, X. 5, 18, XII. 18, XX. 19, 25, 43. stb., Döbr.- és Apork.: II. zsolt. 1, XX. 28, XCV. 5, CXXXIV. 15. stb. stb.; v. ö. még Münch.-k. V. 46, VI. 7 : *etnicos*);

b) *jelinъ* : ѦЛИНЪ (< Ἑλλην; v. ö. Münch.-k. Ján. VII. 35, XII. 20 : *pogan*);

c) *poganinъ* : ПОГАННИК (Cod. Supr. 442.); az óbolg. evangéliumokban csak egyszer kerül elő a szó (Márk VII. 26, a Zogr.-ban a szó fölé ѦЛНИН van írva), a többi emlékekben azonban elég gyakori (v. ö. ПОГАНЪ, ПОГАНСКЪ : *gentilis*, ἐθνικός : Glag. Cloz. index, Euch. Sin. 35, 42, 44, 191, Supr. 4, 78, 83, 142, 145, 195, 214, 417, 441, 442.). Egyéb egyházi szláv emlékekben és mai gör. kel. szláv nyelvben is előkerül a szó (v. ö. ΜΙΛΛ. Lex. p., Christl. Term. 10. stb.).

Nagyon természetes, hogy a m. *pagán* csak ezzel a *poganъ* szóval hasonlítható össze, a mely róm. kath. szláv emlékekben is közönséges szó. Már a Kijevi töredékekben is előfordul (v. ö. Јаг. Wbl. 49. l. : *народомъ поганьскымъ*), s a mai róm. kath. szláv nyelvekben is közönséges a szó (v. ö. lengy., szerb, horv. *poganin*, kaj-horv.-ban *pogan* is, szlov. *pogán*, t. cs. szorb *pohan*).

Valamennyi szláv nyelvben van tehát *poganъ*, *poganinъ* szó,

a mely szabályos alakulás a lat. *pāgānus*-ból (a lat. szó eredetére v. ö. «Christ und Römer, Heide und nicht Römer war fast gleich bedeutend», PAUL, Grundr. I. 354, «paganus . . . aus der Zeit, als sich das Heidentum . . . auf das Land flüchten musste», VONDRÁK, Altkir. gr. 42; a Narenta völgy lakói a IX—X. században *Pagani*, CONST. PORPH. 29. §.). Ha a magyar *pogány* szláv eredetű volna, azt várnók, hogy a legrégebbi időkben is emlékeink *o*-val írják. A legrégebbi emlékekben azonban *pagán* az alak. A szláv nyelvek közül *pagân* alakot csupán a szlovénben találunk (PLETERŠNIK); habozás nélkül azt mondanám, hogy a mi *pagán*-unk szlovén eredetű, ha rendelkezésemre állanának megfelelő szlovén nyelvtörténeti adatok; azonban a régebbi osztrák szlovén alakok *pagân*-ról semmit se tudnak (v. ö. DALMATIN bibliaford., register: *ajd*, TRUBER, 1575. évi káté: *ajd* Letopis 1891: 139; MEGISER: haid, ethnicus = *aid*, haidnisch = *aidovski*, *poganski* stb.). Épp ezért azt hiszem, hogy a *pagân* alak újabb eredetű a szlovénben, s a mi *pagánunkkal* össze nem vethető. A m. *pagán* legvalószínűbben közvetlen olasz eredetű kifejezés, az olaszban a *pagano* nyelvjárásonként *pagan*-nak is hangzik (v. ö. piem. ol. *pagùn*, GAVUZZI szót., stb.), s később a magyarban lett *pogán*-ná.

pokol. Egyházi tartalmú iratokban, s így az óbolgároknak is, sűrűn van szó *pokol*ról. Az óbolgár emlékekben ezek a kifejezések:

a) *Gjeena, gjeona* = ГѢЕНА, ГѢОНА, ГѢУНА; ennek a kifejezésnek a mi emlékeinkben állandóan *pokol* a megfelelője, v. ö. Máté V. 22, 29, 30, X. 28, XVIII. 9, XXIII. 15, 33, Márk IX. 43, 45, 47 (Münch.-k.-ben 42, 44. 46. vers), Luk. XII. 5; egyéb óbolgár emlékek: Supr. 65, 341, 353, 365. — Nagyon egyszerű rájönni, hogy az óbolg. ГѢЕНА a gör. γέννημα, a mely a gör. kel. szláv iratokban sokáig fordítatlan kifejezés volt (v. ö. JAG. Zur Entst. I. 18.). A X. században valaki a gör. γέννημα-t elnézte γενη-*nak*, s hibásan lefordította a szót *rodъ*-nak (РОДЪ, a *roditi*: РОДИТИ: γεννᾶν igéből). Ezért az óbolg. nyelvmemlekekben a poklot

b) *rodъ*-nak (РОДЪ, v. ö. Supr. 397: ОУЪ РОДА ОГННАГО, 405: РОДА ОГННАГО), *rodъ*-*two*-nak is hívják (v. ö. Supr.: 5: КЪ РОДСТРО ОГННОЕ, 9: РОДСТРА ОГННАГО, 55: КЪ РОДСТРЪ ОГННЪКЪ, 121: КЪ РОДСТРО ОГННОЕ, 284: РОДСТРЪ ОГННОУМОУ; későbbai kbg. emlékekben, JAG. Ev. Dobr.). A pokolnak e félreértésből származó nevére v. ö. VONDRÁK cikkét (bécsi

Sitzungsber. CXXII. k. VII. értekezés 71—73.), a hol a régebbi nézetek is fel vannak sorolva.

c) *Адъ* = *адъ*; sűrűn előforduló szó a gör. *ἄδης*-ből; v. ö. ó-bolg. evang.: Máté XI. 23, XVI. 18, Luk. X. 15, XVI. 23. (Münch.-k. 22. vers) | ó-bolg. zsolt. Psalt. Sin. V. 6, IX. 18, XV. 10, XVII. 6, XXIX. 4, XXX. 18, XLVIII. 15, 16, LIV. 16, LXXXV. 13, LXXXVII. 4, LXXXVIII. 49, CXIII. 25, CXIV. 3. (v. ö. még Apor-k. CXXXVIII. 8, CXL. 7.) | egyéb óbolg. nyelvemlékek: Glag. Cloz. (Vondrák indexe alapján), Euch. Sin. 98, 106, 116, 117, 118, 119, 144, Chil. tör. Jag. Spec. 64, Supr. 7, 118, 173, 227, 228, 229, 233, 247, 252, 259, 301, 302, 318, 337, 338, 339, 342, 347, 348, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 359, 360, 362, 365, 372, 373, 374, 383, 397.

Az óbolg. *адъ* átment az oláh nyelv keresztény terminológiájába *jad* alakban s *Jád* helyneveink ebből a szóból valók (v. ö. Kisch, Nösner Wörter und Wendungen 76. l.).

d) *Дѣбрь огоньнаја* = *дѣбрь огньнаја* (Supr. 168.). A kifejezés szóról szóra «tüzes völgy»-et jelent (v. ö. Psalt. Sin. LIX. 2: *дѣбрь солныскыѣ* = Apor-k.: a sos *völgőn*, CIII. 10: *во дѣбрьхъ* = Apor-k. *volgekbe*); az óbolg. emlékekben a «völgy»-nek *adolъ* (*ждолъ*) is a neve, a «siralom völgyének» (v. ö. egy 1181-i oklevélünkben: in hanc vallem lacrimarum) *adolъ placevъnaja* is a neve (v. ö. Psalt. Sin. LXXXIII. 17: *къ ждолъ плауекыѣѣ* = Döbr.-könyvek *völgében*). — A *дѣбрь огоньнаја*-val kapcsolatban megemlítem, hogy az *огнь* (tűz) szóval a következő idevágó kifejezések találhatók az óbolg. nyelvemlékekben: *огнь неогъсасемън* vagy *кѣкыкын* (Supr. 195, 271, 353.), *негашыцин огнь* (Euch. Sin. 101.), *вездьна огньнаја* (Supr. 284.). Az óbolg. *дѣбрь* (= völgy) szóra v. ö. *debre*, *debrö*: gödör, vízmosás (MTsz.).

e) *Тръторъ* = *трѣторъ*. Egy óbolg. emléken, az Euch. Sin.-ban a gör. *τάρταρος*, lat. *tartarus*-ból képzett szláv *трѣторъ* (= pokol) szóval találkozunk. Az előfordulás helyei a következők: Euch. Sin. 101: *на нескыкыѣхъ и на земкыкыѣхъ, и трѣторскыкыѣхъ* (az égieken, a földieken és a pokolbelieken) | u. o. 102: *ѣже сѣтъ на нескыѣхъ, і ѣже сѣтъ на земн, і ѣже къ водѣ, і трѣторѣхъ* | u. o. 101: *къ тѣмъ къ трѣторѣхъ* | u. o. 100: *и перѣ огньна, и трѣторъ, і зѣмы скръжытанне* | u. o. 94, 98: *гашениы трѣторскыкыѣ*. — Ez idézetekre csak azt jegyzem meg, hogy valamennyi egy imából való, a melynek görög eredetije ismeretes, de mivel Goar 1730-i, velencezi kiadása nincs kezemnél, nem tudom megmondani, mi a görög eredetiben az óbolg. *трѣторъ* megfelelője.

f) *Матца огоньнаја* = *матница огньнаја* (v. ö. Supr. 408.); ismeretes kifejezés «pokol» értelemben ó-orosz kútfőkben is (v. ö. SREZNEVSKIJ, Mater.).

g) *Ровъ* = *рокъ*. V. ö. Psalt. Sin. LXXXVII. 7: *къ рокъ прѣисподѣннѣ* = *Apor-k.* az also *pokolba*. A Döbr.-k.-ben e helyen «az also *toba*» olvasható, más helyeken is az óbolg. *rovъ*-nak a mi emlékeinkben «patak, tó» a megfelelője (v. ö. Psalt. Sin. LXXXVII. 5.).

Az itt felsorolt kifejezésekhez a középbolgár nyelvemlékekben még *jezero* (*ezero*) *огньоje* (v. ö. Trn. és Dobr. ev., JAG. Zur Entst. II. 70.) járul.

Az óbolg. nyelvemlékekben hasztalan kutatunk a m. *pokol*-hoz hasonló hangalakú és jelentésű szó után. Hasztalan fogunk kutatni a legrégibb különböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekben is; az orosz szerkesztésűekben egyáltalán nem találunk (v. ö. SREZNEVSKIJ, Materialy), a szerbekben mindössze két adatban (az egyik a XIII. századból, a másik egy bosnyák-raguzai 1397-ből származó oklevélben, MIKL. Mon. serb. 230: u večni *pakao*, talán átírt oklevél), míg a bolgárban egyszer van hasonló szó (XIV. századból, *pakal*, LAVROV Obzor 131.). Általában a gör. kel. egyházban egész a legújabb időkig ismeretlen az «infernus» jelentésű *рѣклъ*. Nem így áll a dolog a róm. kath. szlávság terminológiájában. Itt már a legrégibb időkben is a *poklot* *рѣклъ*-, *рѣкло*-nak hívták. A XII. századi ó-horv. glagolita Bécsi levelekben ezt olvassuk: *А киднѣ ли колъ страшнѣ естъ рѣклъ* = a vidite li kolъ strašnъ jestъ *рѣклъ* (S látjátok-e, mily rettenetes a *pokol*). Erről az ó-horv. *рѣклъ*-ről JAGIĆ ezt írja (Wiener Blätter 29, 30. l.): «Hier möchte ich den Ausdruck *рѣклъ* in der Bedeutung infernus als einen beachtenswerthen Kroatismus hervorheben (v. ö. e helyre OBLAK, Arch. XV. 350, VONDRÁK, O Jana exarcha 14.). In den kirchenslavischen Bibeltexten, nicht bloss der ältesten, sondern auch der späteren Zeit, wird infernus immer und ausschliesslich durch *рѣклъ* übersetzt. ... Das Wort ist nicht bloss süd-, sondern auch westslavisch, nur, dass es im Böhmischen als Neutrum gebraucht wird. Als Masculinum ist es daher bei uns jedenfalls ein Kroatismus. Unter den cyrillischen Denkmälern kommt es in der von einem Serben etwa im XII—XIII. Jahrhundert gemachten Übersetzung des Gregorius vor, wo inferni poenas durch *рѣкла мукы* (v. ö. MIKL. Lex. p. *рѣкла мукы* és SOBOLE. Cerkov. 49, 65.) übersetzt worden ist». Az ó-horvát Bécsi levelek *рѣклъ* adatától le a mai napig számtalan adattal

lehet bizonyítani (v. ö. JAGIĆ id. h., továbbá Reg. Sv. Ben. Star. VII. 75, 87, 128, ŠURM. Acta croat. 145, Rad CXXXIV. 93, VERANCSICS, Diction.), hogy a ča-horvátban a *pokol* nak *pakál*, *pakâl* a neve (v. ö. NEM. I. 385, II. 200, *pekël*, Rad CXXI. 101.). Dalmáciában is ismeretes a *pakal* szó, BJELOSTIJENEC szótára azonban azt mondja, hogy itt *ad* a népies név. A kaj-horvátban *pekel* a szó (v. ö. BJELOST., JAMBR.), míg a hazai szlovénben *pekeo* (gen. *pekla*, v. ö. KÜZMICS Nouvi zákon I. Kor. XV. 55, Ján. jel. XX. 13, Zobr. szlov. 31, 47. stb.). Az osztrák szlovénben ezek az alakváltozatok fordulnak elő: *pekal* (1575-ben TRUBERNÉL, Letopis 1891:140.), *pakal* (MEGISER), *pekl*, *pakl*, *peken*, *pekou* (LINDE, *pieklo* szónál), *póku* (gen. *pokla*, círknói adat, Arch. VIII. 445.), *pekèt* (PLETERŠNIK), *peklo* (rezziai szlov. adat, ŠTREKELJ, Bencški rok. III. és PLETERŠNIK). A cseh és a tót nyelv keresztény terminológiájában *peklo* a hivatalos kifejezés (nem hivatalos: *sitno*), míg a lengyelben *pieklo*.

Az eddig mondottakból az derül ki, hogy a róm. kath. szláv nyelvekben épúgy terminus technicus a *рькль*, *рькlo*, mint a hogy az a neki megfelelő *pokol* szó a magyarban. Erről a m. *pokol*-ról az a nézetem, hogy róm. kath. szláv eredetű term. technicus nyelvünkben. Mielőtt a *pokol* szó eredetét közelebbről meghatároznám, szükségesnek tartom a következőket elmondani:

A m. *pokol* szó igen gyakori elnevezés helynevekben is (v. ö. *Poklostô*, *Poklosi*, *Pokolfalu*, CSÁNKI, II. 58, 518, 637, *Poklostelek*, *Pokol*, LIPSZKY Reppertorium); a helynevekben levő *poklos*-ról KARÁCSONYI JÁNOSNAK az a nézete (v. ö. SZAM.-ZOLN. Okl. szót.), hogy a «*poklos* ,ragadós, szurkos‘ földet jelent; a *Poklostelek* név u. i. sokszor olyan helyen fordul elő, a hol semmiféle barlang nincs, ellenben fekete, ragadós föld annál több van». E magyarázat a helynevek egy részére teljesen helyes magyarázat. Az egyházi szláv nyelvemlékekben ugyanis *рькль* «szurkot» jelent. Az óbolg. emlékekben ez a szó nem fordul elő, de eredet szerint a vele rokon *рьсьль*-t többször olvashatjuk. A Cod. Supr.-ben a «szurok»-nak kizárólag *рьсьль* a neve (v. ö. Cod. Supr. 89. l.: *рьсьль* и масло, 170. l.: *рьсьль*, 196, 197. l.: *рьсьль*, 197. l.: *въ конюхъ рьсьльнъ* kétszer, 198. l.: *принесомъ рьсьль гораштъ*); ezt a *рьсьль*-t az egyházi szláv nyelvemlékekben a *рькль* váltja fel (v. ö. MIKL. Lex. p., SREZNEVSKIJ, Mater.). Mind a *рьсьль*, mind pedig a

Sbornik V. 226, VIII. 281, ČANK. 199, szerb *pakao*), a gör. kel. szláv terminológiában egész a legújabb időkig nem volt a szó hivatalos term. technicus.

A m. helynevek egy része KARÁCSONYI magyarázata alapján azt látszik vallani, hogy a *pokol* talán nyelvünkben «szurkot» is jelentett. A régi m. konyha *pokla* abban az esetben, ha konyha *piszká*-nak értelmezzük, mintha támogatná is a «szurok» jelentést. Csakhogy a régi m. konyha *pokla* aligha jelent konyha *piszká*-t, hanem csakis *gödröt*, illetve olyan helyet, a hová a konyha szennyes vizét öntötték (v. ö. Apost. mélt. 33, Nyelveml. VIII. 141: Kyt az több zŕzek bolondnak alytnak vala és megézu-folwan *kohnya poklanak* hyak vala | Gyöngy. szót. töredék: aqua-litus, alvus est, ubi sordes defluunt: Zaros chatorna, vel konyha chatornaya vel *pokla* . . . aquarium sive aquariolum, locus in quem sordida aqua iactatur: *konyha pokla*). Ebben az esetben tehát az egyházi *pokol* infernus jelentéséből való a konyha *pokla* speciális jelentés. Nem is lehet azt kimutatni, hogy a magyarban a *pokol* «szurkot» jelentett volna valaha, s a mennyiben a helynevek egy részében ezt jelenti, ezeket a helyneveket úgy kell felfognunk, hogy az illető helynevek valamely szláv néptől felvett helynevek. Hasonló eset van a *Pilis* helynevekkel; a szlávok *pleš*-, *pliš*-nek olyan helyet neveztek, a melyet a magyarok *szár*-nak. A magyarban a *pilis* szó soha se jelentett kopaszságot, s a mennyiben helynevekben ez a jelentése, abban az esetben kölcsönzött helynévvél van dolgunk. A szlávsnál a *pekel*, *peklo* szóval sok név alakult (v. ö. MIKL. Denkschriften XXIII. 223; és *Pekel* patak, Trencsén-m., *Peklisto*, Sáros-m., Časop. slov. spol. VII. 21.); ezek a szláv helynevek részben szurkos földet jelentenek (v. ö. Szurokhegy és Pokol, hegy, LIPSZKY, Repp.), részben azonban MIKLOSICH szerint «orte mit schwefelquellen» (v. ö. erre a m. *pokol-sár* kitétel).

A *Pokol*, *Poklos* helynevekre történt e kitéréssel azt akartam bebizonyítani, hogy a m. *pokol* csupán egyházi terminus technicus, s «szurkot» soha se jelent. Itt jegyzem meg, hogy a belpoklos kitételben levő *poklos* lehet esetleg a *pokol*: infernus szótól független szó; a belpoklosnak az óbolg. emlékekben a következő nevei vannak:

a) *prokaženъ* = *прокаженъ* (v. ö. Máté VIII. 2, 3, X. 8, XI. 5, Luk. IV. 29, V. 12, 13, VII. 22, XVIII. 12, Márk I. 40, 42, XIV. 3, Glag. Cloz.; Euch. Sin. 76.); b) *pęgotivъ* = *пęготивъ*

(Supr. 287, 291, JAG. Zur Entst. II. 66.); *c) imy vodnyj trádъ* = *имѣ водный трудъ* (Luk. XIV. 2: Münch.-k. bel poclos, Köz-mics, *vodenják*).

Az a kérdés áll most elő, mely róm. kath. szláv nyelvből való a m. *pokol* szó. Erre a kérdésre kielégítő hangtani feleletet nagyon nehéz adni. A szónak nyelvünkben *pucul* (HB., kétszer), *pukul* (KTsz.) a legrégibb írott alakja, később *pokol* (ragozva: *poklot*, továbbképezve: *poklos*). Már most elő áll a kérdés, vajjon a m. *pokol* (*poklo*-t) a cseh-tót *peklo*, lengy. *pieklo* neutrumból való-e, vagy pedig a róm. kath. délszláv: szloven-horvát *pykly* masculinumból. Ha tekintetbe vesszük, hogy összes régi szláv jövevényszavaink, a melyek a szlávságban *-o-ra*, illetve *-lo-ra* végződnek, nyelvünkben *-a*, illetve *-la* végűekké lettek (v. ö. pl. *borda*, *csuda*, *kapta*, *széna*, *tészta*, *csoroszlya*, *nyoszolya*, *motolla*, *vitorla*), akkor azt kell mondanunk, hogy mi a cseh tót *peklo*, lengy. *pieklo* szóból a magyarban **pekla* > **pokla* (v. ö. *deszka* : *doszka*) alakot várnánk, ilyen alak azonban nincs. A m. *pokol* szót tehát csakis a róm. kath. délszláv: szlov.-horv. *pykly* szóból származtathatjuk. A szóvégi *ъ* az óbolgárban is, a szlovén-horvátban is a legkorábban tűnt el; sem a szlovénben, sem a horvátban nincs hangértéke a XI. században s ezért írják a Bécsi levelek a szót *pykly*-nek, a melynek hangzása *pykly*. Egy ilyen *pykly* alakból való a mai horv. *pakal*, szlov. *pakl*, *pekl*, *poku*, *pekel*, s ilyenből való nézetem szerint a m. *pokol* is. A m. alak magyarázatánál a szláv *pykly* alakból indulok ki (tehát nem *ъ* helyett *ъ*-ból, v. ö. VONDRAK, Altk. gr. 86. l., sem pedig régibb szlovén *a*, *o*-ból, v. ö. Letopis 1890 : 188, Laibach). Mivel már most az óbolg. és a közszláv *ъ*-nek a magyarban *e* (v. ö. *len*) és *ö* (váltakozik ma *ö*-vel, régen *i*-nek írva, v. ö. tömlőcz, HB. *timnucebelevl* stb.) felel meg, föltehető, hogy a magyarban a szó **pekl* (ragozva **peklot*), vagy **pěkl* (ragozva **pěklöt*) alakban került át. Nézetem szerint **pekl*, **peklo*-t volt az alak s ebből a **peklo*-t-ból lett *poklo*-t (v. ö. **pehár-pahár-pohár*, *deszka-doszka*, *rogya-ragya*), illetve **pokl*. A mikor a szóvégi *-rku* (v. ö. Gurcu : Gurk = Györök, Surcusar = ma Soroksár, Turau : ma Török helynevek), *-rk*-ből *-rok*, *-rők* szóvég lett, akkor lett a **pokl*-ből is *pokol*. E hangtani változás az oklevelek tanúsága szerint 1200. táján már végrehajtódott nyelvünkben (más helyzetben tovább: *-lm* : *lom*).

Végeredményül kimondhatom, hogy a m. *pokol* nem a gör. kel. szláv, hanem a róm. kath. szlovén-horvát terminológiából kölcsönzött kifejezés.

pomána, v. ö. *alamizsna*.

posztilla. KULCSÁR GYÖRGY e szónak így adja magyarázatát: *Postilla*, azaz: Evangeliomoknak, melyeket eztendő által a keresztienek gyűlelközetibe szoktak olvasni és hirdetni, *predicatio* szerint valo magyarázattia (v. ö. SZABÓ K., Régi m. könyvtár I. 81, 139.); — lat. *postilla* (v. ö. *post illa verba, postillae: notæ marginales et perpetuae in Sacra Biblia*, DU CANGE).

prédikál (*prédikátor, prédikáció*; nyelvjárási változatok: *perdikál, përgyikál, prëgyikál, perëdikáció*, NySz., MTsz.); — egyházi lat. *praedicare* (v. ö. Hartvic. 5. §: *causa predicandi uerbi*), olasz *predicare* (*predica: predigt; északi ó-ol. pricaoro: prediger*, Denkschriften XXII. 191.). A latinból átment a szó a cseh-horvátba (*predikati*, BERČIĆ Dvje 28, *predikác: praedicator*, NEM. I. 428, *pridikati*, Rad CXXXIV. 140; Bribirben: *prèdika: predigt*) és több más nyelvbe (v. ö. MIKL. Christ. Term. 28. l.). A szlovénben *predgati, pridgati, predga, prejdganye* a szó, a mi német eredetű (v. ö. kfn. *predigen*, ófn. *predigôn*). A m. szó közvetlenül a latin egyh. nyelvből való; az óbolgárban és a gör. kel. szlávságban *propovëdati* (ΠΡΟΠΟΡΚΔΑΤΗ, v. ö. ó-bolg. evang. Máté X. 27, Luk. IV. 44, VIII. 1, 39, IX. 2, stb. stb.) a kifejezés.

prelátus. A régebbi nyelvben *prelát* is (v. ö. NySz. *prépost* szónál: A *praelátoc, præpostok* . . .); — egyh. lat. *praelatus* (v. ö. 1208. oklevelünkben: *ad ius prelati eiusdem ecclesiae* stb.), ol. *prelato*, róm. kath. szláv, ó-cseh *prelát*, szlov. *prelát*, kaj-horv. *prelatus* (Pergosich-Verb. 4. a. lapon) stb.

prépost (írva régebben *praepost* is, NySz. és SZIKSZAY-FABR. Nomencl. 1619. évi). A régebbi magyar nyelvben két jelentése volt a szónak: 1. Általában előjáró (v. ö. Pál ap. Zsid. XIII. 17: Jord.-k.: Engheggyetek ty *prepostotoknak*, Károlyi: előjáróitoknak, Vulg. obedite *praepositis* vestris | II. Kor. XI. 32: Döbr.-k.: Arctos nepe kiralanak *preposta*, Károlyi: helytartója = Vulg. *praepositus gentis* | Érdy.-k.: Neky adatot kereszttyen anya zent egyhaznak *prepostsaga*: verwaltung NySz.); 2. szűkebb értelemben valamely káptalannak vagy szerzetesrendnek feje (v. ö. Cz.-F. és ez értekezésben az *apát* szónál). A *prépost* szó ma csak az utóbbi jelentésben járatos.

VOLF GYÖRGY a m. *prépost* szót egy vel. ol. **preposto*, **prepost*-ból magyarázta (v. ö. Kiktől tanult stb. 76, 85. l.), a vel. ol.-ban azonban *preosto* a szó (v. ö. BOERIO). ÁSBÓTH az óbolg. Suprasliensis-ben található *prepositus* (прѣпоситъ) szóból jötnék állította, mondván, hogy az *i* az *sz* és *t* között a magyarban elveszett (v. ö. *opatica* : *apácza*), s az így keletkezett *szt*-ből ugyancsak a magyarban *st* lett (v. ö. *apostol*, *monostor*, NyK. XVIII. 375.). Evvel a nézettel részletesen nem foglalkozom, ÁSBÓTH ma már maga sem hiszi; egyet azonban meg kell jegyezni. Nekem ugyanis úgy tűnik fel, hogy a Cod. Supr.-beli прѣпоситъ : *prepositus* (v. ö. Cod. Supr. 142: прѣпоситъ и проуни, 145, 146: съ прѣпоситомъ), nem egyházi, hanem világi méltóság viselője. A Cod. Supr.-ben egyébként is több latin eredetű kifejezés van (v. ö. pl. *spekulator*: спекуляторъ = henker és egyéb ilyen latin eredetű balkán-szláv-gör.-lat. szóról, JIREČEK, Die Rom. I. 36, 37.). E mellett a nézet mellett felhozom még, hogy a gör. kel. szlávságnál a *prépost*-ot *protojerej*-nek (протоіерей, esetleg протопоситъ) nevezik, ez a term. technicus, míg ellenben a róm. kath. népeknél egy a lat. *praepositus*-ra visszavezethető szó a hivatalos kifejezés. Róm. kath. szláv néptől való a m. *prépost* is. De ki a közelebből meghatározható átvétel?

A lat. *praepositus*-ból a vulg. latinban tudvalevően **prepostu* lett, azaz az *s* és *t* közötti *i*, ha az utoljástól számított harmadik szótag volt hangsúlyos, kiesett. Ezért van az olaszban ma *preposto*, *prevosto* (egyéb román nyelvi alakokat láss KÖRTING, EtWb.). Az olasz *preposto*-ból az Adria-menti horvátban *pripušt*, *pripošt* (v. ö. Reg. sv. Bened. Starine VII. 123, 124.) lett, a mely nem csupán egyházi, de világi méltoságnév is (v. ö. ŠURM. Acta croatica 307, 314. *pripošt*, *prepušt*). Előkerül ez alak a kaj-horvátban is (*prepušt*, Pergosich-Verbóczy 4. a. lapon, JAMBR.; ez alak lehet magyar eredetű is), a kath. szerbben (v. ö. LANOSSOVICH, Slavon. Sprachl.³, anhang 8. *prepošt*) és a tótban (*prepošt*, LINDE és Nyr. XVII. 496.); a hazai szlovénből azonban nem tudom kimutatni. A többi róm. kath. szlávságnál ezek a megfelelő szavak: 1. ča-horvát *pròšt* (NEM. I. 368.), osztrák szlovén *prošt*, cseh *probošt*, lengyel *proboszcz*, szorb *probst* (v. ö. ném. *propst*, KLUGE, EtWb.); 2. katolikus szerb *preposit* (LINDE); 3. osztrák szlovén *prešnik*, *oprešnek* (LINDE, *proboszcz* alatt). A m. *prépost*-ról az a nézetem,

hogy délszláv: hazai szlovén-horvát közvetítéssel került olasz eredetű szó.

prezbiter, prezsbiter. A szó a latin egyházi terminológiából való; az ó-bolgárban (v. ö. Assem. 158. l.) *prozvyter, prezvyter* a szó (v. ö. MIKLOSICH, Christl. Term. 13. l.), tehát *v*-vel (v. ö. görög *πρεσβύτερος*) hangzik, míg nálunk latinos ejtéssel *b*-vel (v. ö. veneto-ladin: *prižbitério* IVE 4.). A *prezsbiter*-beli *zs* ejtést VOLF velencei olasznak tartotta; én csak azt jegyzem meg e tanításra, hogy az ó-velencei nyelvjárásban *prèvede* a lat. *presbyter*, ol. *prete* megfelelője; ugyanígy az ó-milánóiban (*previdhi, prevedhi*, Sitzungsber. LIX. 8.), a nápolyiban (*prevete*) és az ó-dalmata nyelvben (v. ö. *prevede*, JIREČEK, Die Rom. I. 16, 91.). Az ó-velencei *prèvede* abban a nyelvben, a hol erős a velencei hatás, mint jövevényszó meg is található. Az ó-horvát emlékekben ugyanis a *presbyter*-nek *prvad* a neve (v. ö. JIREČEKEN kívül MIKLOSICH, Christl. Term. 13. l., Monum. jur. Slav. mer. IV. 259.), a mi velencei olasz eredetű. Velencei hatás mellett a magyarban is nyoma volna az ó-vel. *prèvede*-nek. A m. *prezbiter* közvetlen a latinból való szó.

prima (Döbr.-k. 23, 24, 25. stb.): — lat. *prima*.

prior (NySz.), v. ö. *perjel*.

priorissa (Birk.-k. M. Könyvszemle XIV. 16, 17, NySz.): apácza-fejedelemasszony; — lat. *priorissa*.

proceszzió (NySz.); a népnelvben *proseszio* (Esztergomban hallottam), *prosecczio* (v. ö. ezzel a népi alakkal a Döbr.-k. 214. előforduló *prosoncio* alakot); — lat. *processio* (v. ö. 1083—95. évi pannonhalmi javakat összeíró oklevelünket: in processione ferende...), ol. *processione*, albán *protësiôn* stb. A róm. kath. szláv nyelvekben ezek az alakok: hazai szlov. *prošecija* (Zobr. szlov. 94, 95, 105.), *preczeszija* (Skapulér 20.), ça-horv. *pročišijún* (NEM. I. 426.), osztr. szlov. *procēsija* (*precesia*), cs. *procesí*, lengy. *procesya*, t. *procesija*. A gör. kel. szlávtságban hasonló kifejezések: *litija* bolg. és szerb, v. ö. DUVERNOIS; Supr. 411: *сѣ... антиамн*: cum supplicationibus), or. *krestnyj chod*, bolg. *kārstni chod* (e két utóbbira v. ö. a m. *keresztjáró h é t* kifejezést). A m. *processzio* közvetlen a latin egyházi nyelvből való.

proféta (NySz.); — lat. *propheta*, ol. *proféta* (GRÖBER, Grundr. I. 509.).

provinciális (Birk-k., M. Könyvszemle XIV. 16, 17.); — lat. *provincialis*.

purgatórium (PESTHY. Nomencl. 1568. évi: *porgatorium*, ugyanígy a NySz.-ban is; *purgatilom* MTsz.): tisztulathely (Nyr. XIX. 518, XXXII. 94.); — lat. *purgatorium*, ol. *purgatorio*, albán *burgatūr* (WEIGAND, Jahresber. X. 128.), ça-horv. *prkatorij*, *prgatorij* (NEM. I. 420, II. 214.), hazai szlov. *purgatorium* (Zobr. szlov. 59, Lut. 36, 37; egyéb szláv kifejezéseket láss MIKLOSICH, Christl. Term. 50. l.). A m. szó a latin egyházi nyelvből való.

pünköst, *pünkösd* (v. ö. NySz., Okl. szót., MTsz.). A kifejezésről ÁSBÓTHNAK az a véleménye, hogy szláv eredetű, az átadó nyelvet azonban nem határozza meg pontosabban (v. ö. NyK. XVIII. 389.). Vele szemben VOLF GYÖRGY azt vitatta, hogy a m. *pünközd* egy vel. ol. **pentecošt* alakból való (v. ö. Kiktől tanult stb. 76, 85. l.; már TSÉRSI, Observ. orthogr. grammaticæ 10. lapján az áll, hogy »*pünköst* ex πεντεκοστή, in fracte fit quasi *penteköst*»). Nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy egy velencei ol. **pentecošt* (a dalmát-horvát lectionáriumban ol. *pentechoste* van, ma olaszul *pentecosta* is, v. ö. KÖRTING, EtWb.) szóból épp oly lehetetlen megmagyarázni a m. *pünközd* szót, mint akár a gör. πεντεκοστή, lat. *pēntēcōstē* (a vel. latinságban is, v. ö. Chron. Venetum, M. SS. VII. 32: *sacrum diem pentecosten*) szavakból. Sem a görög, sem pedig a román nyelvi alakok meg nem magyarázzák a m. *pünközd* szót. Lássuk, minő felvilágosítást adnak a szláv nyelvek:

Az óbolg. emlékekben a következő, p ü n k ö z s d-öt jelentő kifejezéseket találjuk:

1. *Pentikostiji*: ПЕНТИКОСТНИ, ПАТНКОСТНИ (v. ö. Sav. kn. 8. a., b., 9. a., 108. a.: СЖОСТА ПО ПЕНТИКОСТНИ | Sav. kn. 4. a.: СЖБ. ПЕД. ПЕНТИКОСТНИНА, 6. a.: НЕД. ПЕНТИКОСТНИНА, Euch. sin. 114. l.: КЪ ДЕНЪ ПАТНКОСТНИИЪ, 118. l.: НА ПАТНКОСТНИИИЪ ДЕНЪ | a kath. glagolita emlékek közül megvan a szó a Prágai töredékekben (НА ПАТЪКТИКОСТН, ПАИЪКТИКОСТНЕ СТЪ) és ПЕНТИКОСТНЕ alakban a horvát emlékekben (Starine VII. 95, 102.).

2. A gör. πεντεκοστή-ből való óbolg. *pentikostiji*-t már az óbolg. emlékekben is fordított kifejezés váltja fel, s ez a kifejezés az óbolg. *petъdesetъ*: ötvenet jelentő szóból alkotott *petъdesetъnica*: ПАТЪДЕСАТЪНИЦА (v. ö. Euch. sin. 109. l.: КЪ СКАТЪИЪ ПАТЪДЕСАТЪНИЦЪ, 111. l.: КЪ ДЕНЪ ПАТЪДЕСАТЪНЪ; lehetséges, hogy az Assem. ev.-ban sűrűn előforduló *po 50 50 na'a* (v. ö. Assem. 40—62, 157, 178. stb.) szintén fordított kifejezés.

A különböző szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekben sűrűn találhatók az 1. és 2. alatt felsorolt óbolg. kifejezések (v. ö. Apost. cselekedetei II. 1, XX. 16, I. Kor. XVI. 8: Ap. Šiš. és AMFILOHIJ, I. 1, 68, 510, II. 1, 555.).

3. *Rusalije*: ϩουσαλνнѧ (csakis többesben fordul elő, egyese: *rusalija*); v. ö. Sav. kn. 111. a. по ϩουσαλнѧхъ (Assem. 143. l. nov. 16: *po 50*), u. o. 112. b.: по ϩουσαλнѧхъ (Assem. 146. l. decz. 17: *po 50 tь*), u. o. 125. b.: кѧ смѧ. ϩουσαλнѧхъ (Assem. 157. l. jan. 16: *sab. 50 nyje*). Az óbolg. *rusalije*-nek semmi köze sincs a m. *pünköszt*-höz, részletesebben tehát nem tárgyalom. Megemlítem azonban a következőket: a) Részletesen írt a szóról MIKLOSICH (Christ. Term. 25, Sitzungsber. XLVI, Denkschrift XVII. és a mai nézetet lásd SREZNEVSKIJ szótárában). b) Ma is élő, s *pünköszt* a jelentése e szónak a hazai szlovénben (alakja *riszále*, gen. *riszáo*, származék: *riszálszki*, *riszávszki*, *riszáoszki*. v. ö. KÜZMICS, Nouvi zákon 272, 315, 344, 374, 362, Apost. esel. II. 1, XX. 16, I. Kor. XV. 29, XVI. 8.) és a Cattaro-Ragusa közti róm. kath. horvát-szerbben (v. ö. pl. MATOVICH-féle Katekizam rimski: na dan *Russaglinah* illiti Duhovah... 177. l. és MIKL. Lex. p.). Ugyanez a jelentése a szónak a bolgár nyelv egy részében is (v. ö. DUVERNOIS és Sbornik XVI., XVII. 2. rész 22, 32. l.: *rusálskatq* nidélja e onaja sedmica, prězb kojato e Sv. Troica; *rusálná* streda se kazva srědata na neděljata, šeo se pada tьkmo na polovinata meždū velikden i duchovden).

4. Az Assemani ev.-ban a 41. lapon azt olvassuk, hogy «въ понедѣлннкѣ на утрѣ свѣтому *duhu*» napjának Máté XVIII. 10—20. az evangéliumi lectiója. Mivel ez a lectio *pünköszt* hétfőjének a lectiója s mivel az Ostromir ev.-ban e helyen «na utrija *po 50*» olvasható, az a nézetem, hogy az Assem. ev.-ban *svetyj duh* is a *pünköszt* neve. S e névre összevetendő a gör. τὸ ἅγιον πνεῦμα τοῦ ἐβδόμῃ (v. ö. Du C. hebdomada pentecostes alatt), valamint az a körülmény, hogy ma is sok szláv nyelv *duhove*, *duhovi*, *duch* szóval nevezi a *pünköszt*-öt (v. ö. bolg. *duhove*, *duhovden*, *duovden*, róm. kath. és gör. kel. szerb *duhovi*, ça-horv. *duhova* NEM. II. 194, *duhovi*, *duhovo*, a tót nyelv egy részében *duch*: na Ducha, más részében *turice* a név; v. ö. ol. la festa dello spirito santo).

Az 1—4. alatt felsorolt óbolg. és egyéb szláv kifejezések egyike sem magyarázza meg a m. *pünköszt* szó eredetét. Forduljunk már most a róm. kath. szláv nyelvek terminológiájához, a melyből a bolgár, szerb, ça-horv., hazai szlovén és a tót term. technicusokat már említettük. A kaj-horvát (*trojaki*, *trjaki*), a cseh (*letnice*), a lengyel (*zielone świątki*, járatos a hazai lengyel hatás alatt álló tót nyelvjárásokban is) és a szorb nyelv (v. ö. MIKL.

Christl. Term. 26.) sem ad felvilágosítást. Hátra van az osztrák szlovén nyelv, a hol ezeket találjuk:

a) Apost. esel. II. 1: Vulg.: dies *pentecostes*. Jord.-k.: az *pynkost* ynnepeenek napyay, KÁROLYI: a *pünköst* napja = DALMATIN-féle krajnai bibliaford.: dan téh *finkushti* (olv. finkuști).

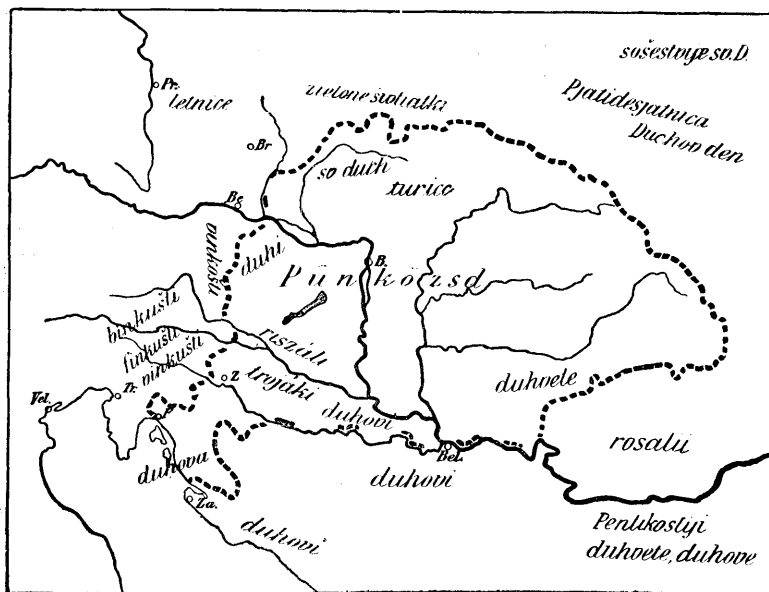
b) Apost. esel. XX. 16: Vulg.: diem *pentecostes*, Jord.-k.: *pynkesth* napyara, KÁROLYI: *pünköst* napjára = DALMATIN: ob *Vinkushtih* (olv. ob *vinkuštih* s v. ö. az 1582. TRUBER-féle kalendáriumot, a hol *po Vinkushtih* olvasható, Kres II. 644.), osztr. szlov. angol bibl. társ.: na *binkoštni* dan.

c) I. Kor. XVI. 8: Vulg. usque ao *pentecosten*, KÁROLYI: *pünköstig* = DALMATIN: do *finkushti*, osztr. szlov. angol biblia t.: do *binkošti*.

Az osztrák-szlovénben tehát a XVI. század óta a *pünkös*d-nek *vinkuști* (PLETERŠNIKNél: *vînkushti*), *finkuști* (ugyanígy MEGISERNél; PLETERŠNIKNél: *fînkošti*), *binkuști* (JANEŽIÓ; PLETERŠNIKNél: *bînkošti*, ez a mai irodalmi alak; előfordul *binkušta* is, v. ö. MURŠEC Bogočastji 191.) a neve. Ez az osztr. szlov. szó pedig német eredetű kifejezés. Kérdés azonban, felnémet-e. Nekem ugyanis az a nézétem, hogy a szlov. *f(b, v)inkuști* szót magyarázhatni a közép-(frank)németből is, meg a felnémetből is. Ha közép-, illetve alnémetből indulunk ki, akkor a középaln. *pinkest* lehetne az átvett szó (v. ö. GRIMM). Egy ilyen közép- (vagy al-)német *pinkest* a szlovénben **pinkešt*-té lett volna. Később a felném. lakosság befolyásának erősödésével a szlov. **pinkešt* az ófeln. *fimfchusti*, közép-feln. *pfingsten* (a mai ném. nyelvj.-ban *pfingſtə* is) hatása alatt lett a mai *binkošti*, *finkošti*, *binkuști*, *finkuști*. Lehetséges azonban, hogy a szlov. szó közvetlenül az ófeln. (zi) *finfkhushti(n)*, (zi) **pfinkusti(n)*, v. ö. KLUGE, EtWb.) szóból való. Az idegen *f* ugyanis a szlovénben vagy megmarad (*finkuști*; az *f*-ből magyarázandó a *vinkuști* alak), vagy *b*-vé lesz (*binkuști*, v. ö. a *bérmál* szónál), vagy pedig *p*-vé lesz (v. ö. a *pap* szónál mondottakat). Az ófeln. **pfinkusti*-, *finfchusti*-ből való eredet mellett szabályos szókezdetet mutat a meglevő szlov. *binkuști*, *finkuști* s szabályos volna egy **pinkuști* is. Sokkal nehezebb megmagyarázni a *binkuști*-beli *u* hangot. Úgy látszik, hogy a szóban *o* az eredeti szlovén hang (ez van a mai irodalmi *binkošti* alakban), s az *u* csak az *o*-nak nyelvjárási (krajnai) változata. A magyar *pünkös*d egy ma ki nem mutatható szlovén **pinkošti* vagy **pinkuști* átvevése, s nyelvünkben először

**pinkost*-nak vagy **pinkust*-nak hangzott; később illeszkedéssel *pinköst*, *pünköst*, illetve *pünközs*d lett. A nevet nyelvünkben személynévül is használták; mivel azonban a régi magyar személynévek közt sok az *-s* és *-d*, illetve *-sd* (ejtsd: *zsd*, v. ö. *Hegyesd*, *Kövesd*, Okl. szót.) képzővel alkotott, a *Pünköst* személynév ez *-sd*-és személy- és helynevek analógiájára szintén *-zsd* ejtésű is lett (v. ö. Okl. szót.: *pincusd*, *pyncusd*).

Összefoglalva a mondottakat, a m. *pünközs*d szlovén eredetű, a mint azt e térkép is feltünteti.

A szlovénben pedig a szó német eredetű kifejezés (v. ö. hogy hasonló eredetű kifejezések nyelvünkben *kehely*, *csöbör*, *köböl*, *garázda*, *gerezna*, *paracskó* stb.).

püspök. Az óbolg. nyelvemlékekben két kifejezést találunk a *püspökre*:

a) *archijerej*: αρχιερεν. Ezt a kifejezést az evangéliumi szövegekben olvassuk (v. ö. pl. Márk XV. 10, 11, Ján. VII. 45, XI. 47, 49, 51, 57, XVIII. 8, 10. stb.), s ilyenkor a görögben *ἀρχιερέας*, a magyarban *püspök* a megfelelő; b) *jepiskorpъ*, *jepiskurъ* (ѡпнскопъ, ѡпнскоуѣкъ). A gor. kel. egyház püspökeinek ma is ez a hivatalos czimük; az óbolg. (v. ö. Assem. 137, 145, 170. stb.),

Euch. Sin. 188, 189, 192, Psalt. Sin. CVIII. 8, Supr. 38, 60, 139, 146. stb.) és az egyházi szláv nyelvemlékekben (v. ö. Ap. csel. I. 20, XX. 28, Fil. I. 1. stb.) sűrűn előforduló szó. Ennek a *jepiskopъ* (*jepiskupъ*)-nak van egy mellékalakja, a mely a Cod. Supr.-ben kétszer (162, 170. l.), s azután főleg orosz szerkesztésű nyelvemlékekben többször fordul elő (v. ö. SREZNEVSKIJ, Materialy); ez az alak a *piskupъ*. E két elnevezésen kívül az egyházi szláv nyelvemlékekben a *püspök*-nek van egy harmadik neve is, s ez *vladyka*: КЛАДЫКА. A bolgár és a szerb népnyelvben a püspököt ma *vladika*-nak hívják (v. ö. MIKL. Christ. Term. 13. és CANK. 12.), s ez ment át az oláh nyelv keresztény terminológiájába is.

A m. *püspök* e gör. kel. szláv elnevezések közül legfeljebb *jepiskopъ* *piskupъ* mellékalakjából származtatható; ebből a *piskupъ* alakból származtatta ÁSBÓTH is (v. ö. NYK. XVIII. 377.), s úgy gondolta, hogy a *k* és *p* a magyarban cserélt helyet, s ugyancsak a magyarban lett az óbolg. *s* (= *sz*) hangból m. *s*. E magyarázatot azért nem lehet elfogadni, mert a magyarban az óbolg. *s* (= *sz*) kivétel nélkül változatlanul *sz*-nek maradt, pl. *szombat*, *kereszt*. A m. *püspök* < óbolg. *piskupъ* eredet tehát hangtanilag lehetetlen.

Róm. kath. nép keresztény terminológiájából magyarázta a *püspök* szót VOLF GYÖRGY, valamint MIKLOSICH FERENCZ. VOLF szerint a m. *püspök* egy vel. ol. **pīscop-*, **pīscopo*-ból ered (v. ö. Kiktől tanult stb. 76, 85. l.). Csakhogy a régi vel. ol.-ban a *püspököt* *vesco*-nak hívták (v. ö. BOERIO, más olasz nyelvjárásokban is, v. ö. SAVJ-LOPEZ, Altit. Chrest. szótár, mil. *vescov*, bolognai *vescov*; a vel. olasz latinságban *episcopns* a szó, MG. SS. VII. 20, 32.). Az ó-vel. olasz *vesco*, régi ol. *veschovo*, mai ol. *vescovo* egy vulg. lat. (e)*pīscopu*-ból ered, s ezt a vulg. lat. alakot a XI. századi szárd oklevelekben még meg is találjuk (v. ö. SAVJ-LOPEZ, Altit. Chrest. 4. l.: *pisscopum* Gelardu). Szárd alakból azonban, a hol különben sincs *ś*-ezés, nem eredhet a m. *püspök*. VOLF magyarázata tehát teljesen elesik. Marad még MIKLOSICH tanítása. MIKLOSICHnak az a nézete, hogy az óbolg. és gör. kel. szláv *jepiskopъ*, *jepiskupъ*, *piskupъ* a gör. ἐπίσκοπος-ból való, míg ellenben a róm. kath. szlávság püspököt jelentő *škof*, *biskup* szava az ófeln. *biscof*-ból ered, «dem auch das magy. *püspök* seinen ursprung verdankt» (Christ. Term. 13. és EtWb.). A róm. kath. szlávság nyelvében ugyanis a püspöknek következő elnevezései vannak:

a) Bolg. *biskup* (így a hazai bolgároknál is, *biskupia*: püs-

pökség). szerb *biskup* (így a hazai kath. szerbeknél is), dalmát-horvát *biskup* (a dalm.-horv. lectionáriumokban előforduló *biskupat* nem népi szó, Rad CXXXVI. 182.), cseh-tót-lengy. *biskup*, szorb *biskop*;

b) Az Adria-menti ça-horvátban a *biskup*, *biskop* (ezek a kifejezések az egyházi tartalmú glagolita emlékekben, v. ö. Starine VII. 12, 122, XIV. 214, 215, 217, BERČIĆ, Ulomei, Zsid. IV. 14. stb.) kifejezés mellett igen korán olvasható *biskup* alak is; már egy 1321. oklevélben olvassuk: do zemle *biskupije*, s azontúl igen sokszor (v. ö. ŠURM. Acta croat. 45, 77, 146, 161, 333, 334, Mon. jur. IV. 248; horv. akad. szót.: *biskup* hvarski, *biskup* modruški). Noviban s onnan felfelé a Vinodolon ma is *biskup* a szó alakja. A ça-horváton kívül *biskup* a szó alakja a legrégibb kaj-horvát nyomtatványokban is, így a XVI. századi PERGOSICHNÁL (Pergo, Verbőczy: 3. b., 4. a. stb.), VRAMECZNÁL (v. ö. SKET, Slov. slov. čit. 72, 73. l.), HABDELICH, BJELOSTIJENEC és JAMBRESSICH szótáraiban. PETRETICH művében (Szvéti ev., v. ö. lajbachi Letopis 1887: 188.). A kaj-horvát *biskup* alak még az 1823. évi varazsdi kalendáriumban és egyéb varazsdi nyomtatványokban is feltalálható, a nép nyelvében (v. ö. Rad XLIII. 30, 32, CXVI. 117.) pedig ma is *biskup*. A kiejtés meglétét egyébiránt az is bizonyítja, hogy Horvátországban vannak *Biskupce*, *Biskupci* helynevek is. A ça- és kaj-horváton kívül a Rad LXXXV. 57. lapja szerint megvan a *biskup* szó a hazai szlovének közt is. A hazai szlovénben meglehetett a *biskup*, ma azonban a m. eredetű *püspök* a hivatalos kifejezés.

c) Az osztrák-szlovénben *škof* a püspök neve; ez van Isztriától (v. ö. ŠURM. Acta croat. 45, 53, 72.) fel Stiriáig (v. ö. MEGISER). Ez a *škof* kétségtelenül német eredetű kifejezés (v. ö. KLUGE EtWb.: «In den westgerm. sprachen ist das wort durch umdeutung als *bi* und *skop* gefühlt») s alakulására v. ö. szlov. *škaf* < öfn. *scaf*: scheffel, kfn. *schef* (v. ö. m. *sáf*, NySz.).

Mielőtt a m. *püspök* eredetének közelebbi meghatározására térnék át, néhány megjegyzést akarok tenni a szláv *biskup* eredetére vonatkozólag. Mint igen sok kifejezésnél, a szláv *biskup*-nál is látható, hogy a róm. kath. szlávságnak más a ker. terminológiája, mint a gör. keletié, s valószínű, hogy CYRILL és METHOD a *biskup* szót hazánkba jövetelekor már itt találta mint népi kifejezést (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 26.). Erről a róm. kath. szláv *biskup*-ról az a nézet, hogy az ófeln. *bischof*-ból való kölcsönzés (v. ö. MIKL. Christ. Term. 13. és EtWb., Arch. XV. 483, 490, VONDRÁK, Altk. gr. 52.). A róm. kath. szláv *biskup*-nak ez a német eredete szerintem nem egészen biztos dolog. A ném. eredet ellen a következőket hozom

fel: a) Az osztrák-szlovén *škof* szintén ófeln. átvétel, s ha a *biskup* német eredetű, akkor az ófeln. *bischof* kétféle alakkal került volna át a szlávtságba. Ez ugyan magában véve még nem baj; tekintve azonban hogy az osztrák-bajor szókezdő *b* már a legrégibb időkben is *p*-nek hangzott (v. ö. WEINHOLD, Bair. gr. 121, 124. §, de ugyanott 157. § *bischof* és VONDRÁK, Fris. památky 41. l.), mi inkább **piskup*, semmint *biskup* alakot várnánk a szlávban. b) Fontosabb azonban, hogy a *biskup* szó megvan a róm. kath. szerb-bolgár, valamint a ça-horv. glagolita és a dalm.-horv. terminológiában is. A horv. glagolita irodalomban, valamint a róm. kath. szerb-bolgár ker. terminológiában pedig csak azok a német eredetű kifejezések fordulnak elő, a melyek előfordulnak a gör. kel. óbolgár CYRILL és METHOD-féle nyelvben. Német eredetű kifejezések, a melyek CYRILL- és METHOD-nál nem fordulnak elő, nem találhatók meg a horv. glagolita irodalomban. Ilyen ném. kifejezés pl. a szlov. *keliš*. A *biskup* szó nem fordul elő CYRILL és METHOD nyelvében, ellenben a horvát glagolita irodalomban megtalálható. Ez a körülmény a *biskup* szó német eredete ellen szól; c) A ném. *bischof*, *bischof* *b*-je azonban csak úgy magyarázható, ha latin-román nyelvi kölcsönzést teszünk fel (v. ö. KLUGE, EtWb.), tehát egy oly latin-román alakot tételezünk fel, a melyben az *e* (*episcopus*) kiesett, a hangsúlyos szótagban levő *p* pedig *b* (vagy bilabiális *w*, v. ö. északi sp., port. *bispo*, spany. *obispo*, prov. *bibes*; ol. *vescovo*, ó-frez. *vesque*, mai fr. *évêque*, KÖRTING, EtWb.) lett.

Az a)–c) alatt felsorolt okok alapján az a nézetem, hogy a róm. kath. szláv *biskup*, *biškup* épp oly közvetlen latin nyelvi átvétel, mint a milyen közvetlen a ném. *bischof* is.

A m. *pispek*, *püspök* (v. ö. OklSzót., NySz.) nézetem szerint olyan nyelvből való, a hol a szó *š*-sel hangzik. Ilyen nyelv a ça- és kaj-horv. *biškup*, s ilyen részben a hazai szlovén *biškup*, a melyet a magyar eredetű *püspök* szorított ki. Ebből a *biškup*-ból nyelvünkben először **biskup*, majd **bispuk* s végre a *b*-nek a *p*-hez való hasonulásával és magánhangzóilleszkedéssel *pispěk*, *püspök* lett. A m. *püspök* tehát a benne levő *s* hang alapján hazai szlovén-horvát eredetű kifejezés. Előfordul nyelvtörténetünkben *bisop* alak is, ez német eredetű (v. ö. MELICH, Melyik nyelvjárásból 9. §.).

regula (NySz.), mellékalakja: *régla* (v. ö. Birk-k. M. Könyvszemle XIV. 8: *reglaja*); — lat. *regula* (vulg. lat. ejtés *regla*).

A szó több római katolikus szláv nyelvbe is átment (v. ö. pl. cs. *rěhola*).

rěkviem (*re quie me s* mise, NySz. *mise* szónál; Cz.-F. szótárában fekete *mise* is); — lat. *requiem* (az illető *mise* introitus-a: *Re quie m æternam dona ei Domine* stb.). A lat. szó több róm. kath. szláv nyelvben is megvan (v. ö. cs. *rekvie*, *černá mše*, lengy. *msza rekwiálna* stb.). A gör. kel. szlávban *panichida* (ΠΑΝΗΧΗΔΑ < gör. παννυχίδες), *parastasz* (ПАРАСТАШ, szerb ПАРАСТОС < gör. παράστασις) és *zadušnica* (bolg., САНК. 167.) a *rěkviem* neve.

religio (NySz.); — lat. *religio* (e róm. kath. szlávban is, v. ö. lengy. *relia*, *religia* stb.). A m. szó szabályos hangalakja **religgyó* volna.

reměte. Erre a fogalomra az óbolg. emlékekben két kifejezés van; az egyik *pustynъnikъ* (ПОУСТЫННИКЪ, ebből a szóból: *pustyni*: ПОУСТЫНИИ, v. ö. Assem. 145, 158, 165.), a másik *otъshъlъcъ*: ОТШЫЛЫЦЪ (Supr. 397, 402; rokon kifejezés: *stъrъnikъ*, *postъnikъ*). Ez a két kifejezés található a különböző szerkesztésű gör. kel. szláv nyelvemlékekben és nyelvekben (or. पुत्यन्नीक, отшельникъ, bolg. szerb пустинник). A róm. kath. szláv nyelvekben ezek a kifejezések: lengy. *pustelnik*, cs. *poustevník*, *pousteník*, t. *pústevník*, osztr. szlov. *püščavnik*, *pušávník*, olaszf. szlov. *pustínjak* (lajbachii Letopis 1891: 117.), dalm. horv., szerb, bolg. *pustínjak*, kaj-horv. *pušćenik*, hazai szlov. *püščavnik*.

MIKLOSICH HABDELICH szótárára hivatkozva azt mondja, hogy a szlovénben *remeta* az «einsiedler» neve (EtWb.). Mivel HABDELICH kaj-horvát író, a *remeta*-t kaj-horvát szónak kell tekintenünk, a mit BJELOSTIJENEC szótára is *reměta* alakkal megerősít. A *remeta* szó azonban a ça-horvát glagolita irodalomban is előfordul (v. ö. MIKL. Lex. p.), s a legrégebb adat erre a *remeta*-ra a XIV. századból való (v. ö. Starine VII. 75, a XV. században sűrűn előforduló szó, s rendesen pálos szerzetest jelent: red fratrov *re me tъ sv. Pavla prv. re me ti*», v. ö. ŠURM. Acta croat. 118, 129, 168, 191, 205, 249. stb.; a zágrábmegyei *Remetinec* pálos klastrom volt). Hogy e *remeta* dél felé Dalmáciában mily területen volt használatos, nem tudom eldönteni (v. ö. raguzai adat a XVI. századból GRÖIC, Istorija 34. és MICALIA).

Az a kérdés már most, hogy a kaj- és ça-horv. *remeta* minő összefüggésben van a m. *reměte* szóval, s mi a két szó eredete. Ha

a horv. *remeta*-t, m. *remété*-t összehasonlítjuk a lat. *eremita* szóval, azt látjuk, hogy a m. horv. szóban az *e* szókezdő hiányzik. Mivel a szókezdő lat. *e* főleg olasz szavakban esik el (v. ö. ol. *vescovo*, *chiesa*, *limosina*, vel. ol. *leriquia*, vel. és észak-ol. *vangeli*, *vangelo* stb.), a horvát és a m. szó olasz eredetű [a horvát olasz-lat. átvételek közt sok példa van a szókezdő *e* kiesésére, v. ö. horv. *redi* (*eredi* helyett, ol. *erède*, vel. ol. *rede*, Mon. jur. IV. 13.), *žoner* (NEM. I. 391. < ol. *esonero*), *pištula* (< lat. *epistola* stb., lásd még JIR. Die Rom. I. 86.)]. Az a kérdés azonban, vajjon a m. *remete* közvetlen, vagy pedig kaj-ča-horvát közvetítéssel került olasz eredetű kifejezés. Ennek a kérdésnek az eldöntésénél a következőket kell figyelembe vennünk:

A m. *remete*, melynek magyar egyértékese «kietlenben lakozó» volt (v. ö. MURMELIUS), már a XIII. században előkerül, s írott alakjai *remethe*, *remete* (v. ö. Okl. szót., CSÁNKI II. 106, 252, 346.), *remöthe* (NySz.: a Batth.-misekönyv naptárakban levő *heremthe* *heremethe* helyett való tollhibás alak lesz, M. Könyvszemle III. 108.). De ezen alakok egyike sem mutatja azt a formát, a melyben a szó a magyar nyelvbe átkerült. A m. *remeté*-t ugyanis SZARVAS G. az ol. *remito* (v. ö. Nyr. VI. 98, majd KÖRÖSI, Nyr. XIV. 67.) másának tartotta. Ez ol. *remito* (v. ö. hogy már a XIV—XV. században ó-éjszakai emlékekben *remito* a szó, Denkschr. XXII. 115.) alak mellett azonban előfordulnak még a következő alakváltozatok: *romita* (MEYER-LÜBKE: BERTOLI, Gram. ital. 63, GRÖBER, Grundr. I. 528.), régi vel. ol. *rimita* (egy 1314. oklevélben, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. ven. 53. l.), mai vel. ol. *romito* (BOERIO), milanoi ol. *remitta* (BANFI, Vocab.), calabriai *rimittu* (WEIGAND, Jahresber. X. 129.); talán ide való, tehát olasz kölesönzés a régi dalm. lat. *remita* (v. ö. JIREČ. Die Rom. I. 86.) és friauli ladin *remít* alak is. — A m. *remete* nézetem szerint az ol. *remita* szó átvevése, s nyelvünkben a szó legrégebben **remita*-nak hangzott. A magyar nyelvbe átkerült vegyeshangú két- és háromtagú szavak először változatlanul megmaradtak, s csak később történt meg bennük a magánhangzóilleszkedés. A magyarban legelőször *megya* (*mega*), *dinnya* (*dinna*), *Vénnya* (*Ueihna*), *Kinessa*, *Leventa*, *Verócza* (*Vereucea*), *szerencsa*, *Attila* stb. volt, s ebből csak később lett *megye*, *dinnye*, *Vinnye*, *Kenessé*, *Levente*, *Verócze*, *szerencse*, *Etele* stb. (v. ö. Nyr. XXXIII. 316. és a *mise* szónál). E hangtani

szabály alapján a magyarban legelőször **remita* volt a szó. Később, mikor néhány idegen szóban az *i*-ből < *e*, *ë*, *ö* lett és az illeszkedés megtörtént, vált a **remita*-ból *remöte*, *remëte*, majd *remete*. Az *i* > *ë* (*ö*) megfelelésre v. *ö*. szláv *Spis*: Anon. *zepus* (= Szepeös), szláv *-prišt*: m. (*ës*)*pöröst*, szláv *Bistrica*: *Besztercze*, oláh, régi szerb *Timiš*, Anon. *Temus*, MOLNÁR ALB. szótára 1621. magy. lat. rész, a megyék nevei közt: *Tömös*, ma *Temes*, 1201-ben *Scybin*, lat. *Cibinium*: m. *Szeben*, régibb *Szöbön* stb.

A m. *remete*, *remöte* tehát teljesen szabályos alakulás az ol. *remita*-ból. Nem így áll a dolog a kaj- és ça-horv. *remeta* szóra nézve. Az összes olasz alakváltozatok, a melyek előttünk ismeretesek, a második szótagban *i*-t mutatnak (*romita*, *remito*, *romito*, *rimita*, *remita*, *remitta*, *rimittu*, *remit*). Ez az *i* arra kényszerít, hogy ha a horv. *remeta* szót olasz eredetűnek tartjuk, az átvett olasz alakot *i*-vel bírónak tegyük fel. Mivel azonban az ol. *i*-ből a horvátban nem lesz *e*, hanem változatlan marad, az a nézetem, hogy a horv. *remeta* szó *e*-je kétségtelenül vallja, hogy a szó a horvátokhoz a magyarból került. Ez a nézete volt a szó eredetéről MIKLOSICHNAK is (v. *ö*. NyK. VI. 312; BUDENZ fordítva).

Végeredményül kimondhatom, hogy a m. *remete* az olasz *remita* átvevése. A m. szó átkerült a horvátba is (főleg a pálos szerzet által).

roráté: hajnali mise, melyet ádvent első vasárnapjától karácsony első napjáig minden hajnalkor tartanak a róm. kath. egyházban; — lat. *rorate* (az illető mise kezdete: *rorate cœli de super*); más nyelvekben is a latinból, v. *ö*. ném. *rorādi*.

rózsafüzér, *rózsakoszorú*, v. *ö*. *olvasó*.

sakramentom, v. *ö*. *sakramentum*.

sátán, *satanas*. A Münch.-k.-ben Luk. X. 18-at kivéve állandóan *satanas*-, *sathanas*-nak (*s*-sel? *sz*-szel?) van a szó írva (v. *ö*. Máté IV. 10, XII. 26, XVI. 23, Márk I. 13, III. 23, 26, IV. 15, VIII. 33, Luk. XI. 18, XIII. 16, XXII. 3, 31, Ján. XIII. 27.); a NySz.-ben közölt adatokból is az derül ki, hogy a *satanas* a régibb, *sátán* pedig az újabb kifejezés. A *satanas* közvetlenül a lat. *satanas*-ból (gör. *σατανᾶς*) való, a *sátán* azonban olyan kifejezés, a mely egyezik a róm. kath. szlávság egy részénél található elnevezéssel. A gör. *σατανᾶς*-ból az óbolg. emlékekben *sotona* lett (v. *ö*. *pap* szónál és Cod. Mar. index, Euch. Sin. 40, 68. stb.), ez van a

gör. kel. szláv nyelvelmékekben és nyelvekben, s néhány róm. kath. szlávban is (v. ö. VONDRÁK, Fris. pam., horv. dalm. lectionariumok: *satona*, *sotona*, *setena* Rad CXXXVI. 186.). Van azonban a róm. kath. szláv nyelvekben a m. *sátán*-hoz teljesen hasonló alak, ez pedig a cs. *šatan* (RANK szót., e mellett cs. t. *satan* is), lengy. *szatan*, hazai szlov. *šatan* (Zobr. szlov. 97, osztr. szlov. *sātan*, ném. *satan*), kaj-korv. *šatan* (Szveti evang. Zágráb 1819, 34. l.: *shatan*). Azt hiszem, a m. *sátán* ilyen róm. katolikus szláv (talán szlovén) *š*-sel bíró alakból való, s nem függ össze *š*-es ejtése a csuv. *šujtan*, tat. *šajtan*, tör. *šejtan* (AŞMARIN), kisor. *šajtan* (PISKUNOV 39. l., mind a négy szó = ördög) szavakkal.

sekrestye. A régibb magyar nyelvben *secrestye* (*segröstye*), *segesty* (*segöstye*, *segöstyérés*; NySz., MURMELIUS-glossa M. Könyvszemle VII. 108. PESTHY és SZIKSZAY, Nomenclaturái) a szó; *g*-vel ejtették a szót a XV., XVI., XVII. században, s ma is nyoma van ez ejtésnek a népnyelvben (v. ö. MTsz.). Ebből azonban nem következik, hogy *g*-vel ejtették a XI—XII. században is. Már Pongrácz nevünk tárgyalásánál valószínűvé igyekeztem tenni, hogy a szó legrégebben nyelvünkben *k*-val hangzott; ez a nézetem a *segrestyéről* is. Ebből a *segrestyéből* újabb időben (*sekrestyérés* már a NySz.-ben is) a hivatalos latin term. technicus hatása alatt lett a mai *sekrestye*.

Az a kérdés már most, hogy a régi magyar **sekrestye* (illetve **sekrestya*, v. ö. *remete* alatt mondottakat), későbbi *segrestye* milyen közvetítéssel került nyelvünkbe. E vizsgálódásunknál a gör. kel. szlávtságot eleve is kizárhatjuk (itt a kitétel ϣηκρηνηα, v. ö. Supr. 91. és MIKL. Diet. abrégé), mert a címül írt szó latin terminus technicus.

VOLF GYÖRGY a m. *sekrestye*-ről az *s* hang alapján azt állította, hogy vel. olasz eredetű kifejezés (v. ö. Nyr. XIV. 351.). Ámde ezen az alapon rätó-román kifejezés is lehetne a *sekrestye*; Rovignóban ugyanis *šakristéia* a szó (IVE 38. l., másutt *sacristia*, *secastria* PALLIOPPI, Dizion.). De nemcsak a rätó-román, hanem a szláv nyelvekben is vannak *s*-es alakok; ime a róm. kath. szláv megfelelések:

a) lengy. *zakrystya*, cs. *zakřištie* (GEBAUER, Hist. ml. I. 486, *zakrzysti*, PESTHY, Nomenclat.), *sakristie*, t. *zákristija* (*sakristija*), osztr. szlov. *zákristija* (másik kifejezés: *žagrad*, MIKL. EtWb.);

b) kaj-horv. *šakreštia*, *sákreštia*, *šekreštija*, *šekrestija* (HABD., BJELOST., JAMBR., Rad CXVI. 117.), ça-horv. *šekreštija* (1457. évi adat, ŠURM. Acta croat. 210, JIREČ. Die Rom. I. 85.), *šakrištia* (VERAN. Diet.), ma a Vinodolon, Bribir és a többi községben: *šakrestija*, *šakleštija*, *sakrestija*, *sagreštija* alakokat lehet hallani. Hogy az *š*-nek hol a határa, nem tudom (v. ö. VERANCICS és arbei adat Rad CXVIII. 21.); talán itt is úgy van, mint a *mise* szónál;

c) dalm. horv. *sakristija* (Rad LXV. 166, CXXXVI. 182.), róm. kath. szerb-bolg. *sakristija*.

A róm. kath. szláv alakokat is figyelembe véve a m. *sekrestye* eredetéről ez a nézetem (v. ö. e mű I. 2. rész 2, 2, 61. l.):

A lat. *sacristia*-nak nyelvünkben legrégebben (XI., XII. sz.) **sakristja* (olv. *sakristya*), később **sekristye*, *sekrěstye* (v. ö. *remete* szónál) lett. Ez a legrégebb forma kaj-horv. hazai szlovén átvétel az *s* alapján (a hazai szlovénben *šakrišča*, *sakrešča*-nak kellene ma a szónak lenni, e helyett a magyar eredetű *šegeštia* szót használják). Később a XIV—XV. század folyamán, az olasz befolyás növekedtével az olasz nyelvjárási *sagrēstia* (piemonti nyelvj., *sagrastia*, MICALIA), s ez olasz alakból latinositott *sagrestia*, *segrestia*, *segrestarius* (v. ö. DU CANGE) hatása alatt *segrēstye*, *segrěstýeres* lett a szó. Ez az olasz nyelvjárás azonban, a honnan a *g-s* ejtés hozzánk került, nem lehet a velencei, mert a vel. olaszban *sacrestia* a szó (BOERIO). Az olasz befolyás megszűntével azután az írott latin *sacristia* hatása alatt a *segrěstýe*ből *sekrestye* lett. Kiinduló ponton tehát róm. kath. szláv: szlovén-horvát eredetű a m. *sekrestye* (a *ty*-ről v. ö. *ostya*, *Adorján* stb.).

skapulár (Marg. Leg. 98, 99, 196: *scapulari*, 196: ev *scapulara*, 53: ev *scapularat*); — lat. *scapulare*, ol. *scapolare*, *scapulare*, *scapularo*, vel. ol. *scapulario* (BOERIO), piem. ol. *scapulari* stb. — A róm. kath. szláv nyelvekben *s*-sel bíró alakok: horv. *škapular* (BJELLOST.), hazai szlov. *škapulér*, osztr. szlov. *škapulír*, *škapalír* (LINDE), cseh *škapulír*, t. *škapulír*, szorb *žkapulír*, lengy. *szkapulerz*. A horv. m. adat latin-olasz, míg a többi szláv adat német (*scapulier*) eredetű.

stáció: a szt. keresztutat ábrázoló képek, vagy azok a helyek, a hol Üdvöztünk kinszenvedésére emlékeztető képek vannak kifüggesztve; — lat. *statio*, ol. *stazione*, vel. ol. *stazio* (BOERIO), más ol. nyelvjárásokban *stazion* is, *s*-sel van a szó a szlovénben is (*štacija*, PLETERŠNIK).

stóla : 1. Általában ruha (v. ö. Bécsi-k. Hester VI. 10, 11, Bar. IV. 20, Münch.-k. Luk. XV. 22, XX. 46. és NySz.-ban: Jord.-k.; az óbolgárban *одежда* felel meg neki); 2. Egyházi értelemben: a) az a szállagszerű ruhadarab, a melyet a pap a miseing fölé ölt (Birk-k., M. Könyvszemle XIV. 18.); b) az egyházi jövedelem, illetve pénz, a melyet a papnak fizetni kell azokért az egyházi functiókért, a melyek elvégzéséhez a stóla felvétele is szükséges; — lat. *stola*, ol., vel. ol. *stola*, mil. ol. *stolla* stb. A róm. kath. szláv nyelvek közül a következőkben van a szó *š*-sel: ča-horv. *štola* (XIV. századi glagolita adat, Starine XIV. 214, 217. és BERČIĆ, Dvie 32.), kaj-horv. *štola*, szlov. *štola* (PLETERŠNIK), cs. t. *štola*. A gör. kel. egyházban ez a kifejezés: gör. *ἐπιτραχιλιον*, or. *epitrichilъ*, bolg. *patrichil*, *patrachil* stb.

süket péntek, s. *vasárnap*, v. ö. A hét és napjai.

Szabadít. «De szabadíts meg a gonosztól». E mondatban a *szabadíts* is, meg a *gonosz* szó is szláv eredetű kifejezés. Néhány szláv nyelvben már most a miatyánknek e helyén szintén a *szabad* szót találjuk; e nyelvek a következők:

A) Hazai szlov.: «nego *oszloubodi* nász od hūdoga» (Vöre kr. navuk 1754. év, 175. l., Nôvi abec. Sopron 1820, 32. l. s az összes újabb kátekban). A legrégebb hazai szlovénben e helyen ezt találjuk: «ali náz *obarui* od vszega zla» (Abec. szlow. 1725. év) és az osztrákban «nego *reši* nas od zlega». A hazai szlovénben újabb, magyar hatás alatt keletkezett kifejezés lesz az «*oszloubodi*».

B) Kaj-horvát és ča-horv. régibb emlékekben: XVI. század VERANCICS Diction.: «da *oszlubodi* naasz od-aszla», hazai ča-horv. «nego *oszlubodi* nász od zla» (Jakčar 14. l.), kaj-horv. «nego *oszlubodi* nász od zla» (vagy «*hūdoga*», Abecedar, Varazsd, 1828, 8. l., GJURKOVIČ, Izvod, Pest 1819, 30. l.). Ezekben az adatokban is magyar hatással lehet dolgunk.

C) A kihalt erdélyi bolgár: «*szlobode* ni ot szakvo szlo» (BERNEKER, Chrest. 177.).

Az összes szláv nyelvekben a miatyánkban a m. «de *zabadoch* mŭnket gonoztol» (Münch.-k. VI. 13.) mondatnak *zabadoch* helyén *izbavi*, *zbav* (óbolg., gör. kel. szlávtság, róm. kath. szlávtság: bolg., szerb-horv., cseh-t., lengy.), *reši* (osztr. szlov.), *obarvi* (hazai szlov.), *wumsz*, *humsz* (szorb), *lösay* (poláb, BERNEKER, Chrest. 481. < ném. erlöse) kifejezéseket találunk, csupán a h. szlov., kaj- és ča-horv. és az erd. bolg. miatyánkban *oszlubodi*, *szlobode* kitételt. Erre a kö-

rülményre már DOBROWSKY is felhívta a szlavisták figyelmét (v. ö. Slovanka I. 254.). Ez egyezés azonban magyar befolyás alatt keletkezett egyezés lesz, s a felsorolt nyelvekben újabb keletű. A magyarban megvolt már a *szabad*, *szabadít*, mikor a miatyánkot latinból magyarra fordították. Hogy latinból van a magyar fordítás. bizonyítja a «Yöyön te *orzagod*» = *regnum tuum* kitétel. A róm. kath. szláv nyelvekben e helyen *kralevstvo*: királyságod van [csupán az osztr. szlovénben *bogatstvo* (= gazdagság, klagenfurtti kézirat, a németből való fordítás mellett bizonyít, a hol *rîchi* = ország és gazdag, v. ö. Letopis 1891 : 139, Laibach és Kres I. 180.)]; ha a m. miatyánk a szlávból való fordítás lenne, *országod* helyett *királyságod* volna a kitétel. A m. miatyánk latinból van fordítva, s a fordítás idején mind a *szabadít*, mind pedig a *gonosz* megvolt már nyelvünkben.

sakramentum, lehetséges, hogy *sakramentom* ejtéssel is; latin okleveleinkben *sacramentum* (1234. Turopolje, Mon. I.); — lat. *sacramentum* (az olasz nyelvjárásokban *sagramento* is, így Velenzében is, BOERIO). A ça- és kaj-horv.-ban *šakrament* (ŠURM. Acta croat. 147, HABDELICH), a szlovénben *zakrament* stb.

szent. Ez a szó hangalakja már a legrégibb nyelvemlékeinkben is (v. ö. HB.: *szen* achscin, *szent* peter urot, *szentucut*, Gyulafej. sorok: *scnt* oltarun), s több nyelvben találunk a m. szóhoz egészen hasonló hangalakú szavakat. A németben már az ófeln. korszakban találunk *sent* alakot (Anno-lied), s volt egy kutatónk, a ki a m. *szent*-et e német alakból származtatta (NyK. XXIV. 341.). A m. *szent* szó német eredete ellen az szól, hogy keresztény terminológiánkban csak szlovén úton közvetített német eredetű kifejezés van (v. ö. *kehely*, *pünközd*), ellenben közvetlen német nincs. A szlovénben azonban nincs *sent* (= olv. *szent*) szó, s ezért valószínűtlen a m. *szent* német eredete. A román nyelvekben is találunk a magyar *szent*-hez teljesen hasonló hangalakú szót. Ilyen a fr. *saint*, írva régi iratokban *sent* is, ilyen az ol. *santo* (nyelvjárási *sant*) egy esetleges *sent* nyelvjárási alakja (v. ö. vel. ol. tuti lí *sentí*, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. 62, észak-ol. XV. század: *sente* = lat. *sanctæ*, Denkschr. XXII. 110.) s ilyen a ráto-román *sent*, a mely közönséges alak helyneveknél (v. ö. *Sent* Blas, *Senta* Maria, *Sent* Sciefin, Arch. f. slav. Phil. XIV. 228, 229, 234.). Ez alakok egyike-másika behatolt a szláv nyelvekbe is; ilyen az egyh. szláv

emlékekben is előforduló *sant* (MIKL. Lex. p., Arch. XXIV. 267. és ŠAFAŘIK, Über den Urspr. 31.), a ça- és dalm.-horvát helynevekben található *Su-*, *Sut-* (régibb ejtés: **sont*, v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 36, 57, 58. és Christ. Elem. 18—32.), s ilyen végül a szlovén helynevek *šent* szava, pl. *Šent Maver* község (v. ö. Arch. XIV. 234, számtalan adat, v. ö. Kres I. 463, II. 644, lajbachi Letop. 1891: 101, ŠTREKELJ, Sitzungsber. 377, 386, MIKL. Vergl. gr. I. 318. stb.).

Mivel már most a horv. *sut*, **sont*, szlov. *šent* csak helynevekben fordul elő, s így a horv.-szlov.-ben a szónak nincs közzszoí használata, a magyar *szent*-et vele összehozni nem lehet. Nem magyarázható azonban a mi *szent* szavunk az olaszból, a ráto-románból és a francziából sem. Marad az egyetlen helyes magyarázat, a mely a szláv nyelvekből eredezteti szavunkat. Ezt a szláv eredetet bizonyította ÁSBÓTH is (NyK. XVIII. 361.). Valamennyi szláv nyelvben ugyanis a *s z e n t*-et (v. ö. bolg., szerb, horv. *svet*, *svetí*, hazai és osztr. szlov. *svét*, *svéti*, cs. t. *svatý*, t. *svätý*, szorb *svatý*, *sviatý*, or. *svjatoj*, lengy. *święty*) egy *svěťs* alapalakra visszavezethető szóval jelölik. Az óbolgár emlékekben is, valahányszor a magyar emlékekkel párhuzamos helyek vannak, a *szent*-et *svěťs* (СВѢТЪ), *svjetъ* (СВѢТЪ) szóval találjuk fordítva (itt-ott m. *szent* = óbolg. ПРЪКНОДОБЕНЪ, Psalt. Sin. XI. 2, XV. 10, XVII. 26, XXIX. 5.). Előáll már most a kérdés, melyik szláv nyelvből való a m. *szent*. Látszólag a m. *szent*-ben biztos hangtani kritérium az *en* és a szláv *sv* helyett az *sz* szókezdet. A m. *en*: óbolg. *а* megfelelés azonban nem dönti el a szó eredetét. Hiszen éppen a szláv *sventъ* szóval összetett személynevek bizonyítják, hogy a IX. és X. században Pannóniában és Moraviában is (v. ö. e mű I. 1, 6.) a szót nasalisos ejtéssel mondták. Bizonyíték erre Szvatopluk morva fejedelem neve, a mely görög és latin krónikások írásában Σφενδόπλοχος, *Zuento* (-polcus, -pulchus stb., v. ö. HFK.. ERBEN, Regesta, PERTZ, MG. SS. I. index, JAG. Zur Entst. I. 6, 8, 12, 29, 35, 39.). A cseh-tót szerkesztésű Kijevi emlékekben is *svjetъ*: a *s z e n t* neve. Az osztr. szlovénben is vannak nevek még a X. században, a hol *svent* a szó. Így ZAHN, Urkundenbuch des H. Steiermark I. kötetében többször olvasunk *Zuenti*(-bolh, -polh, -polch, -bold) nevű előkelő úrról, a Freisingeni emlékekben azonban *zueti* a «szent». Szorosan a hangtani részbe tartozik, s ott is fogom elmondani, hogy a nasalisok melyik szláv nyelvből mikor tűntek el, s hol vannak meg ma.

is. Az idézett adatok amúgy is valószínűvé teszik, hogy az *en* alapján jöhetett a szó keletről éppúgy, mint nyugatról. Az *sv* helyén levő *sz* se magyarázza meg a szót; ÁSBÓTH ugyan azt tartja, hogy a *v* a szláv *svęty*-ből a magyarban esett ki, éppúgy mint a *szabad* < óbolg. *svoboda* szónál. Nem tartom lehetetlennek, hogy a szó már az átadó nyelvben is *v* nélkül hangzott (v. ö. szlov. *svečan* és *sečan*, PLETERŠNIK és ŠTREKELJ, O beneškom rok. VII., VIII., Letopis 1890: 210, Arch. VIII. 451, FLORINSKIJ, Lek. I. 508.), bár a *szent* szó szláv alakjainál ilyen *v*-nélküli alakot nem tudunk kimutatni (v. ö. hogy oláhul is *sfint*). S ez utóbbi körülménynél fogva kieshetett a *v* a magyarban is (v. ö. hogy hasonló hangtani helyzetben: *e* és *i* előtt a *Szinnye*: szláv *Svinné* helynevet leszámitva a *v* megmarad, pl. *szövétnék*, *Szvedernik*, *Szvidnik*, LIPSZKY, Rep. locorum). E fejtegetésnek célja volt kimutatni, hogy a *m. szent* szó ugyan szláv eredetű kifejezés, de közelebbi eredetét meghatározni lehetetlen.

szeptember, v. ö. A hónapok nevei.

szerda, v. ö. A hét és napjai.

szesztra. A régibb magyar nyelvben, adataink szerint azonban mindenesetre a XIV., XV. és XVI. században (v. ö. Schlägli szój.: monialis *apachia*, begena *zestra*) az *apácza*-t *szesztrá*-nak is hívták. SZAMOTA ugyan hajlandó azt hinni, hogy a *szesztra* nem akármilyen *apácza*, hanem csak egy bizonyos rendhez tartozó *apácza* (v. ö. SZAMOTA, Schlägli szój. 27.). Ez az állítás azonban tévedés lesz; a tévedést nyilvánvalóvá teszik a következő adatok: a) PESTHY GÁBOR Nomenclaturájában ezt olvassuk: lat. monialis, ol. monaca, ném. die nonn, cseh jeptišta, m. *zestra*. b) A Marg. Leg. 195. lapja ezt írja: apacchaknak auagy *zestrak*nak, u. o. 90: az *zestrak* kezzyben stb. E két pont alatt felhozott bizonyíték elegendő annak támogatására, hogy a *szesztra* és az *apácza* teljesen egyenlő jelentésű kifejezések. A különbség legfeljebb annyi, hogy a *szesztra* eredetileg az *apácza*knak egymásközi megszólítása volt (v. ö. *barát*), s később ezen a bizalmas megszólításon nevezte őket a magyar világ is. Az ilyen bizalmas megszólítás jó magyar neve, a mint azt a Marg. Leg. 33, 35, 63, 91. lapjáról tudjuk, *öcs* volt.

Sokkal nehezebb megfelelni arra a kérdésre, melyik szláv nyelvből való a *szesztra*, mert hogy szláv szó, azt a szláv nyelvekhez keveset értő is rögtön észreveszi (óbolg. *sestra*: сестра, Máté

XII. 50, XIII. 56, Luk. X. 39, 40, Ján. XI. 315, 28, 39. = m. *hug*; Euch. Sin. 120. | bolg., szerb, horv., szlov., or., cs.-t. *sestra*). A szláv *sestra* jelentése «schwester», de mind a gör. kel., mind pedig a róm. kath. szláv apácák (v. ö. DALJ, JUNGMANN, LINDE szótárait) egymást *sestra*-knak hívják. A m. *szesztra* szóról épp ezért nem lehet eldönteni, hogy gör. kel., vagy róm. kath. szláv eredetű-e. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy az apácákat csak a latin egyházban hívják hivatalosan *soror*-oknak, *schwester*-eknek, s hogy maga az *apáca* szó is róm. kath. szláv kifejezés, igen valószínű lesz, hogy a *szesztra* kifejezés is róm. kath. szláv. Végül még két dolgot jegyzek meg: Hazánkban Veszprémben Szent István alatt kétségtelenül gör. kel. apácák voltak, de milyen anyanyelvűek voltak, nem tudni. Kálmán alatt katolikus a klastrom, s görögül benne senki se ért. Valószínűtlen, hogy a gör. kel. apácák terjesztették volna el a *szesztra* nevet. A másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy ha a ma divatos *sveszter* tanító nénék elnevezése alapján is, de egyébként is tudjuk, hogy mai *sveszter*-eink nagyrészen németek, éppúgy a *szesztrá*-k közt is igen sok szláv (szerintem róm. kath. szlov.-horv.) lehetett, mert különben érthetetlen a szláv név.

szombat, v. ö. A hét és napjai.

szövétnek. Egyházi úton elterjedt kifejezésnek tartom, de mivel nem egyházi term. technicus, eredete megírásától e helyen elállok. Megismétlem azonban (v. ö. e mű I. 1. 10.), hogy teljesen ki van zárva gör. kel. szláv eredete, mert itt állandóan és kivétel nélkül *světílnikъ* a szó (ó-bolg. *světílnikъ*, mai bolg. *svetílnik* stb.).

templom (ebben az alakban már a XV. században is, eredeti kifejezésünk *egyház*; latin emlékeinkben a kifejezés *ecclesia*, *basilica* a legrégibb időben); — lat. *tēplūm* (ol. *tēpio* stb., KÖRTING EtWb.). A haz. szlovénben *templom* is (Abecz. szlov. 1725-ből, o alapján magyar eredetű), a XVI. századi protestáns horvát iratokban *tempal* (TRUBER) a szó. A gör. kel. és róm. kath. szláv nyelvekben *crъky*, *chram*, *kostel* (v. ö. MIKL. Christl. Term.) a megfelelő kifejezések. V. ö. *bazilika*, *eklézsia*.

testámentom, *testámentum*: szentírás; — lat. *testamentum*, ol. *testamento*, stb. A szlovénben és több róm. kath. szláv nyelvben *testament* a szó. A ça-horvátban *tištament*, *taštament*, *teštament* ala-

kok is előfordulnak (végrendelkezés, v. ö. ŠURM. Acta croat. 106, 108, 110, 144, 145, 146, 166, 167, 184, 222.).

tisztulathely, v. ö. *purgatorium*.

tömjén. Kizárólag egyházi terminus technicus, s jelenti «bizonyos borókafaj gyantáját, mely égetve kellemes illatot ad» (Czucz.-Fog.). A *tömjén*-nek más jelentése nincs nyelvünkben, nem jelent tehát bizonyos növényt, mint a ném. *Thymian* (= lat. *Thymus*, m. balzsamfű, PÁRIZ-PÁPAI és JAMBR. és Nyr. XVI. 111.). A *tömjén* eredetét is az egyházi kifejezések közt kell keresnünk.

Mint egyházi term. technicus, sűrűn előfordul emlékeinkben a *tömjén* (*temeny*, *tűmien* NySz., *temien*, *timény*, *tömény*, *tömén*, *töminy*, *tömin* MTsz.). S ép e gyakori előfordulás az oka, hogy vannak olyan adatok is, a melyek párhuzamos helyeken találhatók. A helyek ezek:

1. Máté II. 11: Münch.-k.: aianlanac neki aiandokocat aránat *temient* es mirrat, Döbr.-k. 139. l.: *temient*, Jord.-k.: *temyent* = Vulg.: obtulerunt illi munera, aurum et thus et myrrham | Assem. priněsa emu dary, zlato i *livanъ* i *zmyrna* = gör. προσήνεγκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσόν, καὶ λίβανον, καὶ σμύρναν. A többi óbolgár emléken nincs meg a hely; mivel azonban a horv. glagolita fordításban, valamint a különböző szerkesztésű, s csaknem legújabb időkig megjelent gör. kel. szláv evangéliumokban e helyen *livanъ* olvasható (v. ö. Ostrom., Deč. cv., Nik., Erzs. bibl., RYLEC, bolg. népi biblia, SREZNEVSKIJ, Mater. és BERČ. Ulomei), bizonyos dolog, hogy itt az eredeti kifejezés *livanъ*.

Második kifejezés: *ladanъ*, ezt találjuk az orosz fordításokban (kisor. és népi or. ford.), s ez a szó változata az or. *ladonъ*-nak, a mely ma is «*tömjén*»-t jelent.

Harmadik kifejezés *kadidlo*; ez van a róm. kath. szláv fordítások közül a lengyelben (*kadźidło*), cseh-tótban (*kadidlo*), szlovénben (*kadilo*).

Negyedik kifejezés a *tamján*; ez van a kath. fordítások közül a Zárai, a Rašina és a Spalatói Bernát-fele lectionáriumban, a paulik. bolgár fordításban, valamint a STOJKOVIĆ- meg a VUK-fele szerb fordításokban.

2. Luk. I. 9—11: Münch.-k.: hogé... geriedetet vetne... a geriedetnec ideie koran... a geriedet oltaranac iog felöllő, Döbr.-k.: aldozatnak ideien... alvan oltarnak iogian aldozatnak ideien, Jord.-k. hogy *temyenznee*... az aldozatnak ydeyn... oltarnak zegheen = Vulg. ut *incensum* poneret... hora *incensi* à dextris altaris *incensi* | gör. κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἱερατείας ἔλαχε τοῦ θυμιάσαι... τῇ ὥρᾳ τοῦ θυμιάματος... ἐξῶς ἐκ δεξιῶν τοῦ

θυσιαστηρίου τοῦ θυμιάματος = Assem. pokaditi . . . въ годѣ *timiana* . . . o desnaja oltarê kadil'naago, Zogr. ПОКАДНТИ . . . КЪ ТЪМНН-КНА . . . О ДЕСНЖЖ ОЛТАРК КДННАКНААГО, Mag.: ПОКАДНТИ . . . КЪ ГОДЪ ТЕМН'КНА . . . О ДЕСНЖЖ ОЛТАРК КДННАКНААГО. A Sav. kn.-ban nincs meg a hely, azonban a gör. kel. szláv fordításokban e helyen az orosz szerkesztésűekben КЪ ГОДЪ ФУМНАНА (Ostrom.), ФУМИАНА (Erzséb. bibl.), a délszláv szerkesztésűekben КЪ ГОДЪ ТЪМ'КНА (Nik.), въ гѣдину *tamjana* (BERČ. Ulomei) olvasható.

A róm. kath. bibliafordítások közül a dalmát horvátokban ez áll: Zárai: da *tamijan* dade . . . u vrime od *tamijana* . . . oltara od *tamyana*, RAJINA: *tamjan* . . . u brijeme od *tamjana* . . . od *tamjana*, a többi kath. fordításban a *kaditi* és származékaival, illetve DALMATINÁL és a szorb fordításokban a ném. eredetű *veroh*, *woruch* szóval találkozunk.

Ez evangeliumi idézetekkel már most sikerült megállapítanunk, hogy az óbolgár emlékekben *timianъ*, *тъmijanъ*, *темѣjanъ* a gör. θυμιάμα, magy. *tömjén* (v. ö. Bécsi-k. Osys IV. 13: *timeamakat*). A fiatalabb szerkesztésű emlékekben e τ szókezdett mellett (v. ö. Euch. Sin. 100, Supr. 166, 167: *тъmijanъ*) előfordul φ-és szókezdett is (v. ö. Supr. 161: *ФЪМЪМЪНЪ*, 166, 167, 218: *ФЪМЪМЪНЪ*, 167: *ФЪМННЪНЪ*), a mire v. ö. mai bolg. *fimijan* (KARAV. Pamj.), Theodorus: gör. kel. szláv *Feodorъ* stb.

A m. *tömjén*-t már most lehetne az óbolg. nyelvemlékek régibb szerkesztésében előforduló *тъмѣjanъ* alakjából magyarázni (nb. az óbolg. *ТНМ'КНЪ* = sár, seprő, agyag: Psalt. Sin. XXXIX. 3. LXVIII. 3.), a mai gör. kel. szláv nyelvek közül a bolgárban és a szerbben él a szó (bolg. *теменъ*, Sborn. IX. 595, *temjan*, *тъmjan*, női személynév: Temjana MILADINOV. 529, szerb *tamjan*, *tamljan*, *tamnjan*, *timjan*). Más szóval azt lehetne mondani, hogy a *tömjén* a gör. kel. szláv terminológiából átkerült kifejezés.

Csakhogy már az evangeliumi párhuzamos helyeknél is láttuk, hogy a *tömjén* szót a dalmát-horv. katolikusok is *tamjan*-nak mondják. Ez a szó a dalm.-horv. egyházi énekekben is (v. ö. Arch. f. slav. Ph. V. 270.), s a népnél is ez a kifejezés járja (v. ö. Rad LXV. 108; a tömjénező-t Spalatóban *teribul*-nak hallottam, a mi olasz eredetű *turribile*). De nemcsak Dalmáciában járatos a kifejezés, megvan a csa-horvátban is, még pedig nemcsak a glagolita irodalomban, hanem a latinbetűsben is (v. ö. ŠUM. Acta croat. 241: *timian*, 252: *tamjan*; VERANCSICS szótárában: *temjan*). Azonban ismert kifejezés ez a kaj-horvátban is. A DALMATIN-féle biblia re-

okvetlen az egyházi terminus technicusok alkalmával vétetett fel nyelvünkbe.

vallás. A hazai szlovénben a vallásnak *vadlŭvanye*, *radlŭvanye* a neve, ez származéka a szlov. *vadlŭvati*: vallani igének; ugyanígy ismert kifejezés a «véri *vodlovánje*» a tótban is (v. ö. Mali katechismus Debreczen 1750), a mely szó a tót *vodlovati* származéka. Mind a szlov. *vadlŭvati*, mind pedig a tót *vodlovati* egy régi magy. **vadlani* igének átvétele, a melyből a mai *vallani* lett ép úgy mint a HB.-ben *hadlŭva* ma *hallá*. E kitéréssel csupán a szlovénre történt magyar hatás régiségét akartam kiemelni.

vasárnap, v. ö. A hét és napjai.

vecsernye, *veternye*. Mindkét kifejezés egyházi term. technicus, az elsőnek jelentése: preces vespertinæ, vespere (v. ö. *zsolozsma*), a másodiknak preces matutinæ. Átvitt értelemben aztán *vecsernye* általában esti (v. ö. Nomenclat. 1629: vespertina hora — *vecsernyekor*), *veternye* pedig reggeli (holvali) időt is jelent nyelvünkben (v. ö. Bécsi-k. Osys VI. 4, XIII. 3, Joch. II. 23, IV. 13, Mich. II. 1; Apoc.-k. LXII. 7, LXII. 7, LXIV. 9, LXXII. 14, C. 8, CXXIX. 6.). Már Ásbóth megírta, hogy mind a két szó szláv eredetű (NyK. XVIII. 365.), s az egyik a szláv *večerъ* (est), a másik a szláv *utro* (holval, reggel) származéka. Minket természetesen első sorban az érdekel, gör. kel. vagy pedig róm. kath. szláv kölcsönzés-e a *vecsernye*, *veternye* szó. Kezdjük a *vecsernyé*-vel. A *vecsernyére* az óbolg. emlékekben két kifejezés van:

a) *jesperina*: *ѵсперина*. E kifejezés előfordul az Euch. Sin. 109. lapján: *молитва въ свѣтѣхъ пятъдесѣтъницѣхъ на ѵсперинѣ*. Ez a kifejezés a gör. *ἑσπερα*-ból alkotott szó (v. ö. *Микл. Lex. p.*).

b) *večernja* = *вечерня* (v. ö. *Supr. 249.* és *Микл. Lex. p.*, *Јаг. Zur Entst. I. 13.*). Ma ez a kifejezés az oroszban (*вечерня*), a szerbben (*вечерња*, *вечерње*), s bizonyára a bolgárban is. A magy. *vecsernye* lehetne gör. kel. szláv, csak az a baj, hogy vannak róm. kath. szláv népek is, a hol *večernja* a kifejezés. Ilyen nevek:

1. szlov. *večernica* (*Letopis 1891 : 130.*), kaj-horv. *večernica* és *večernja* (*PLETERŠNIK; Rad CXVI. 114.*), ča-horv. *večernja* (*Šurm. Acta croat. 210, Starine VII. 94, 95, 102, 103, XIV. 218.*), t. *večernja* (délutáni istentisztelet az ág. ev.-nál). A mint az idézetek bizonyítják, róm. kath. szláv népek is ismerik a *večernja* szót. — A róm. kath. szlávság másik kifejezése

2. ó-es. *mešpor*, cs. *vešper*, *nešpor*, *nešpory*, lengy. *nieszpor*, *nieszpory*, szorb *nižpor* (MIKL. Christl. Term. 28. és LINDE), a mi lat. ném. eredetű.

Az eddig kifejtettek alapján a m. *vecsernye* szó mind a gör. kel. szlávból, mind pedig a róm. kath. délszláv terminológiából egyként megmagyarázható kifejezés. Az én nézetem szerint róm. kath. kaj-horvát (recte szlovén) átvétel.

A *veternýre* az óbolg. emlékekben ez a kifejezés: *utrъnica* (Assem. 33, 39, 136, 147, 178, JAG. Zur Entst. I. 13.); más gör. kel. szláv emlékekben *utrъnja* (оутръня) is előkerül. A mai gör. kel. szláv népek is ismerik e szót; így az oroszban *зутрення*, *утреница* mellett *утрення*: *utrenja*, a szerbben *jutrenja*, *jutrenje*, a bolgárban talán *utrenja*.

Hasonló kifejezést azonban a róm. kath. szlávoknál is találunk; e kifejezésnek következő alakjai vannak:

kaj-horv. *jutrnja* (PLETERŠNIK), *juternyicza* (HABD., más kifejezés: *zorica*), csa-horv. *jutrnja* (Arch. für slav. Phil. XXV. 15, Starine VII. 91, 92, 93, 94. stb., más kifejezés: *matutina*) | szlov. *jutrnjica*, *jutrnja* (Letopis 1882—3: 206) | ócseh *jutrňě*, mai cs. *jitrňě*, lengy. *jutrznia* stb.

Az eddig kifejtettek alapján tehát a m. *veternye* éppúgy jöhetett a gör. kel., mint akár a róm. kath. szláv terminológiából. A róm. kath. szláv *jutrnja*-ból azonban *juternja* lett volna legelőször, igen valószínű azonban, hogy a *vecsernye* szó hatása alatt keletkezett a *veternye*, a mint azt ÁSBÓTH magyarázta. Azért mondom, hogy valószínűen, mert a hazai szlov. *vutro-*, *vütro-* *v-jét* aligha szabad oly régi korra már meglevőnek állítanunk (a hazai szlovénben ugyanis *cras* = *vütro*). Bármiként álljon azonban a dolog, a *vecsernye*, *veternye* hangalakja mind a gör.-kel., mind pedig a róm. kath. szláv terminológiából megmagyarázható; liturgikus szempontból azonban a gör. kel. *utrъnica* nem egy a róm. kath. *juternja*-val. S ezért is szerintem róm. kath. kaj-horvát (szlovén) eredetű a két kifejezés nyelvünkben.

velom (Birk-k., M. könyvszemle XIV. 15.); — lat. *velum*. A *velom*-nak másik neve *vijel* (apácza fátyol, Besztercz. szój. 626. és TAGÁNYI, Századok, XXVII. 322.); ennek a szónak az eredetére v. ö. ó-cseh *vejl* > kfn. *wijel*, úfn. *weihel*, bajor-osztr. *weil*, *weichel* (nonnenschleier, BRANDT, Gloss., SCHMELLER).

venya (foldre leesuen *veňat* tégen, tégenek *veňiat*, Birk-kod. M. könyvszemle XIV. 17, 20.); — lat. *venia*.

vigilia. Nem lehetetlen, hogy magyarul **vigyilia*, **vigyilya*, **vigyilla*-nak is mondták (v. ö. e mű I. 2, 43.), itt-ott *vigyázat*-nak, *virrasztás*-nak (v. ö. NySz.; ez utóbbi alakban a szlovénben is: *vörösztüvanye*: *vigilia*) is fordították. A mai magyar népnyelvben karácsony estéje = *vília* estéje (v. ö. e mű I. 2, 299.); — lat. *vigilia*, cseh-t.-lengy. *vilia*, *wilia*, szlov. *bilja* stb.

vikárius (Schlägli szój. *vicaris*, másutt *vikarius*, *vicarios* NySz. és M. könyvszemle XIV. 16, 17, 18.); — lat. *vicarius*, horv. *vikariš*, *vikaruš*, *vikar* (ŠURM. Acta croat. 191, 229, 236, 264, 277. stb.) stb. A helyettesnek más neve nyelvünkben: *úr-képe*, *bíró-képe*, *király-képe* (NySz.), vagy császár *viszette* stb. (NySz.).

[*világ*. A m. szó «mundus» és «lux» jelentésű; ez a jelentése van a szláv *svěť* szónak is; mivel az egész szlávtságban a *svěť*-nek ez a jelentése megvan, s mivel nem kizárólag egyházi term. technicus a szó, bővebben nem tárgyalom (v. ö. ÁSBÓTH, NyK. XVIII.). Megjegyzem azonban, hogy a gör. kel. szláv terminológiában és nyelvekben *миръ*: *mirъ*: mundus].

virágvasárnap, *vörös hét*, v. ö. A hét és napjai.

vízkereszt, v. ö. Kereszt.

zarándok. SZARVAS GÁBOR érdeme, hogy a címül írt szónak az eredetével nagyjában tisztában vagyunk. Az ő fejtegetésére (v. ö. Nyr. XIX. 385—389, XX. 472—474.), valamint saját gyűjtésekre támaszkodom, midőn a következő sorokat írom.

A *zarándok* szóban a szókezdő *z* helyett egész a legújabb idő-kig *sz*-et mondtak; a nép nyelvében ma is *szarándok* a szó (MTsz.). Sűrűn előforduló szó a *szarándok* emlékeinkben, s alakváltozatai: *szarándék*, *szarádnok* (NySz., *szarádok* alighanem tollhibás alak; a nép nyelvében: *szalándok* MTsz.). Az eredetihez legközelebb álló alak a *szarádnok*, a melynek *-nok* vége azt mutatja, hogy olyan szláv szó átvevése, a mely a szlávban *-nik*-re végződik. Ha ilyen *-nik* végű szó után kutatunk a szentirási szövegekben, akkor a m. *szarándok*-ra a következőket fogjuk találni:

a) LXVIII. zsolt. 9. vers: Apor-k.: Idegőn lettem . . . es *zarándok*, Döbr.-k.: idegene lők es . . . *zaarandoka* = lat. *extraneus factus sum et . . . peregrinus*; Psalt. Sin.: *тоуждъ быхъ* . . . *страненъ* (= *tužď bychъ i stranenъ*).

b) Máté XXVII. 7.: Münch.-k. *žarandokocnac* temetesece, Jord. k.: az *žarandokok*nak temeteesekre = Vulg. in sepulchram peregrinorum; Assem.: въ погребѣніи *странъныи*мъ, Zogr.: Мар.: къ погребѣніи *странъныи*мъ, Sav. kn.: къ погребѣніи *странъныи*мъ = gör. εἰς ταφὴν τοῖς ἕξοις.

Ebből a két alakból az derül ki, hogy az óbolgárban a *žarándok*-nak *странънъ*, *странъnyj* (v. ö. még Euch. S. 33., Supr. 93, 329, 343, 418, 430, 431, 432, 433, 434, 450.) a megfelelője. A fiatalabb szerkesztésű s Oroszországban talált C. Suprasliensisben ezenfelül *странъникъ* is a *žarándok* neve (97.: *страннии*кы, 361, 446.: *страннии*кы, 364.: *стран'нии*кы). Azért említem, hogy Oroszországban talált Cod. Supr., mert az oroszban ma is *stránnikъ* *žarándok*-ot jelent, s így a kifejezés a Cod. Supr.-ben orosz redactióbeli kifejezés is lehet. Az egyházi szláv nyelvemlékekben a *странъникъ* a *žarándok* jelentés mellett «idegent, barbárt» is jelent (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 64, 69. és MIKL. Lex. p.).

Mielőtt fejtegetésemben tovább mennék, megemlítem, hogy az óbolgár és egyházi szláv emlékekben más kifejezések is vannak a *žarándok*ra; ilyen a *prišъльсь* (v. ö. Luk. XXIV. 18.; zsolt. XXXVIII. 13, CXVIII. 54.), az *отъшъльникъ* (v. ö. *otiti*, *otъchoditi*: *žarándokolni*, Mar. index) stb.

Az óbolg. *странънъ*, *странъnyj*, *странъникъ* az óbolg. *strana* szó származéka, a mely «oldal, általában vidék, idegen tartomány» jelentésű. A mai gör. kel. szláv nyelvek közül *žarándok* jelentéssel csak az oroszban van meg a szó, a hol *stránnikъ* az alakja (v. ö. or. странствовать: utazni, vándorolni; más kifejezés: *palomnikъ*); a bolgárban *poklonnik*, *hadžija*, *hadži* (DUVERNOIS és VAZOV, Podjarmom 37.), a szerbben *poklonik*, *hadži*, *hadžija* (ВУК³) a szó, de nines kizárva, hogy valamikor megvolt a *strannikъ* is a bolgár-szerbben.

A *странънъ* = *žarándok* szó azonban nem ismeretlen a róm. kath. szláv nyelvekben sem. Az éjszaknyugati szláv nyelvekben ugyan ismeretlen (v. ö. lengy. *patnik*, *pielgrzym*, cs. *poutnik*, t. *pút-nik* = *žarándok*; a Kijewi levelekben *inokostъ* = peregrinatio, v. ö. JAG. WBl. 45, Arch. XXIV. 266, SREZNEVSKIJ, Mat.), de nem az a róm. kath. délszláv nyelvekben: a szlovénben és a horvátban.

A horvát glagolita irodalomban a *žarándok* = *strananъ* (v. ö. Starine VII. 111, 114.: más kifejezés: *hodac*, ma: *hodačastnik*).

szarándok, búcsújáró), s ma is az «idegen»-nek *stranac*, az «extraneus»-nak *stranjski* (Rad XX. 130.) a horvát neve. Így van ez a kaj-horvátban is (*stranski* = extraneus, HABD., JAMBR.).

A hazai és az osztrák-szlovénben ma *rômar* (< *Roma város* nevéből, ige: *rômati*) a szarándok neve (v. ö. Zobr. szlov. 80., MEGISER és PLETERŠNIK), de e kifejezésnél van régebb is a szlovénben. Az ószlovénben ugyanis a *szarándok*-ot szintén *stranъnъ*-nek (esetleg *stranъnikъ* is) nevezték; erre vonatkozólag kétségtelen tanunk a Freisingeni nyelvemlékek, a hol ezt olvassuk (v. ö. VONDRÁK, Frisinské pam. index alapján): «Oni bo . . . mrzna sigreachu, *stranna* pod krove svoje vvedechu = lat. illi enim . . . frigentem calefaciebant, *hospitem* . . . sub tecta sua introducebant». Ez az ószlovén *stranna* (= *hospitem*) egy és ugyanaz az óbolg. *stranъna*-val (= *hospitem*, Máté XXV. 38, 44.), s mind a kettő a ξένος, hospes, szarándok-ot jelentő *stranъnъ* accusativusa. S ezzel kimutattuk, hogy az ószlovénben is a X., XI. században a szarándokat *stranъnъ*-nek (esetleg *stranъnikъ*) nevezték. Egyéb iránt a szlovénben ma is *strân*, *strânski* «idegent, külső országit» jelent (v. ö. PLETERŠNIK).

Az én nézetem már most a m. *szarándok*-ról, régebb *szarádok*-ról az, hogy a gör. kel. és róm. kath. (dél)szláv terminológiában használt *stranъnъ* «peregrinus» *stranъnikъ* származékszavából való. Hangtanilag is azonban kifogástalanul bebizonyítani ez egyezést felette nehéz feladat, a mint azt SZARVAS is hangsúlyozta. Biztos dolog az egyezésből a következő: a) Mivel a *szarándok* régebb alakja *szarádok*, az átvett alak -*nik* képzős főnév. Ilyen szó a *stranъnikъ*. b) Az első szótag rövid *a*-jára következő második szótagbeli hosszú *á* a mellett szól, hogy az első *a* ejtéskönnyítő hang, s etymologiai értéke csak a hosszú *á*-nak van (v. ö. barázda, kaláka). Az átvitt szó tehát mássalhangzócsoporthoz tartozó. Ez is megfelel a *stranъnikъ* szónak. A hosszú *á*-ra megjegyzem, hogy ez is a délszláv eredet mellett szól (v. ö. szlov. *strána*, szerb *strána*, csa-horv. *strānà* | or. *storonà*, cseh-tót *strana*, lengy. *storna*). E két hangmegfelelésen kívül magyarázatra szorul a következő dolog: Mikép lehetséges, hogy egy idegen *stranъnikъ* a magyarban *szarándok*-ká lett, mikor az *str*-en kezdődő szláv jövevények nem ezt a fejlődést mutatják (v. ö. *strěcha* > m. *eszerha*, *strъkъ* Cod. Supr. 6. > m. *eszerág*, *strugъ*, *strъgati* > m. *esztorgályos*, *straža* > m. *istrázsa*, *sztrázsa*, **straga* > m. *esztrenga*). SZARVAS bizonyítását

figyelembe véve, a fejlődést így képzelem: *странникъ* > m. *sztrán-nik (az idegen szavak idegen köntösben jelennek meg először nyelvünkben) > *szatránnak, *szatrának (a -nik képzős mélyhangú szavak előbb -nak végűek voltak), > *szarátnak, *szarádnak > szarádnok > szarádnok (Ez utóbbi két alakra v. ö. *szelindek* és *szövetnek*, *szövédnék*).

Jóllehet a *странникъ* > *szarándok* megfelelésnél a szókezedet nem tudjuk kielégítően megmagyarázni, mindazonáltal a jelentésbeli s a többi pontban a hangalaki megfelelés is oly pontos, hogy a *szarádnok*, *szarándok* a legbiztosabb szláv jövevényszavak közé tartozik. Hogy mely szláv terminológiából került azonban nyelvünkbe, azt azért nem lehet eldönteni, mert a szó megvolt a fiatalabb szerkesztésű óbolgár emlékekben és a katolikus ószlovén Freis. nyelvemlékben is. Az én nézetem szerint ez is róm. kath. szlovén eredetű.

zöld csütörtök, v. ö. A hét és napjai.

zsinagóga. Az újtestamentomban rendkívül gyakran előforduló szó, a mely a Münch.-k.-ben állandóan *sinagoga* (olv. *zsinagóga*) alakban van írva (v. ö. MTsz.). Az óbolgárban és a gör. kel. szláv emlékekben állandóan *сънмиште* (*сѣньмншѣ*), *сънмъ* (*сѣньмъ*), *съборъ* (*сѣборъ*), *събориште* (*сѣборншѣ*), *събраније* (*сѣбраннѣ*, v. ö. JAG. Zur Entst. II. 94.) a párhuzamos helyeken a megfelelő kifejezés. De ha fordítatlanul maradt kifejezés is lenne a szó az óbolgár emlékekben, akkor se lehetne a mi nyelvünkben gör. kel. szláv eredetű. Az óbolgárban ugyanis a gör. *s* állandóan *s* (= *sz*)-szel kerül át, s ebben a szóban is pl. a gör. *ἀρχισυνάγωγος* az óbolgárban *s*-szel *archisynagogyъ*-nak hangzik a szó (v. ö. pl. Luk. XIII. 14.: Münch.-k.: a' *sinagoga* fedelme = Mar. *ἀρχισυναγωγъ*). Nem így áll a dolog a róm. kath. szláv nyelvekre. A róm. kath. szláv nyelvek közül pl. a szlovénben és a cseh-tótban a szókezdő lat. vagy ném. *s*-nek *ž* is a megfelelője, pl. cs. *židle* < lat. *sedile*, vagy **scella*: *sella*, cs. *žič* < lat. *sex*, cs. *žalm* < lat. *psalmus*, ném. *psalm*, cs. *Žibřid* < ném. *Siegfried* stb., szlov. *žegnati* < ném. *segnen*, szlov. *žinj* < ném. *sinn*, szlov. *žehhtar* < ném. *sechter* stb. Ebbe a csoportba tartoznak a m. *zsemlye*, *zsölyye*, *zsinat*, *Zsigmond*, *zsinagóga* stb. átvételek. Ma ugyan a szlovénben *sinagóga* a szó (v. ö. JANEŽIČ és PLETERŠNIK), de a fentebbi példák világosan vallják, hogy a lat. ném. szókezdő *s*-nek a szlovénben is szabályos

a *zs* megfelelése. Mindezek után az a nézetem a m. *zsinagóga*-ról, hogy a lat. *synagoga* (gör. συναγωγή), ol. *sinagoga* átvevése egy róm. kath. szláv: szlovén **žinagóga* közvetítésével.

zsinat. Az óbolgárban és a gör. kel. szláv emlékekben a *zsinat*-ot *сѣньмѣ*-nak, *сѣборѣ*-nak nevezték (v. ö. Zobor, v. ö. e mű I. 2, 134 és JAG. Zur Entst. II. 67, 94.). Ha azonban a gör. σύνοδος fordítatlanul maradt kifejezés is lett volna a gör. kel. szláv emlékekben, akkor is alakja *synodъ*, tehát *sz-szel* lett volna (v. ö. or. синодъ: *zsinat*), s mint ilyen nem lehet a magyar szó alapja. A m. szó *zs*-je és az *o* helyén levő *a* alapján (v. ö. *apastal*, *kar*, *kanaanak*, stb.) róm. kath. szláv eredetű kifejezés. VOLF velencei olasz-nak tartotta (Kiktől tanult stb. 62. l.), azonban az olasz átvételeknél a lat. *ō* (lat. *synōdūs*) nyelvünkben is *ō* maradt. A rövid idegen nyelvi *o*-nak a magy. nyelv szláv jövevényeiben felel meg ma a *s* így ez is szláv eredet mellett érv. A róm. kath. szláv népek közt meg is van a szó, csak hogy ma *sinod* az alakja (cs., lengy., szlov.). Azonban azt gondolom, hogy volt egy **žinod* alak is a *zsinagóga* szónál kifejtettek alapján. Egy ily róm. kath. szlovén **žinod* a szlovénben német eredetű, a hol a szót *ž*-vel **žinod*-nak mondhatták egykor.

Összefoglalva a mondottakat, ezt állítjuk: A m. *zsinat*, régebbi **zsinot* róm. kath. szlovén eredetű, a hol egykor a szó **žinod*-nak hangzott; a szlovénben a szó német eredetű.

zsolozsma. ÁSBÓTH OSZKÁR kimutatta (v. ö. Nyk. XVIII. 264, XXIII. 127, Nyr. XXI. 374.), hogy a mai *zsolozsma* régebben *szolozsma* (v. ö. NySz.), s még régebben **szolozsba*, illetve **szložba*, **szlužba* volt. A mai *zsolozsma* alakra összevetendő a m. *strážsa* (régebben *sztrážsa*), *csizsma* (régebben *csizma*), *Zsaluzsány* (falu, régebben *Zaluzsány*) stb., még a *szolozsma*: **szolozsba*, **szložsba*, **szlužsba* alakra a mai *Dorozsma* hely, mely régebben *Dorozsba*, **Drozsba*, **Druzsba* volt (v. ö. VOLF, Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 58. l.). Miután így tisztázva van a *szolozsma* hangalakja, kérdés, mit jelent a m. *zsolozsma*, s mi az eredete. KARÁCSONYI János a *szolozsmá*-ra vonatkozólag ezt írja nekem:

«*Zsolozsma* azon hét részből álló imádság, a mit a papok és szerzetesek mindennap kötelesek elvégezni. Régen bizonyos élelmezést is csak azok kaptak (v. ö. NySz.: *victualia-zolusmoa*) meg, a kik ez imádság nyilvános végzésében részt vettek. A zsol-tárok, szentírási szakaszok és könyörgések vannak felosztva hét

részre, s ezeket körülbelül ily időben rendben mondták el: éjjel 1 óra, 4—5 óra, 6 óra, 9 óra, délben 12 óra, délután 3 óra, este 6 óra. A mise egész más, ezt csak délelőtt lehet mondani. A zsolozsmából az esti részt vecsernyének hívják. Zsolozsmát köteles végezni minden szerzetes és segédpap (diaconus), ellenben szentmisét csak a miséspap (presbyter).»

Tudva már most a m. *zsolozsma* hangalaki fejlődését és jelentését, könnyen megfelelhetünk arra a kérdésre, milyen eredetű a *zsolozsma*. Az összes szláv nyelvekben van egy *služba* szó, a mely «szolgálatot» jelent (v. ö. Cod. Mar. indexe alapján a Münch.-k. fordítását). Ennek a *služba* szónak egyházi term. technicus használata is van. Az óbolgár emlékekben (v. ö. *služba tajna*, *služba crkvena*, Assem. 126, 140, 176. stb., JAG. Zur Enst. II. 65.) és a görög kel. szláv terminológiában a *služba* minden, a templomban végzett isteni szolgálatot jelent, különösen azonban *služba* annyi mint mise (v. ö. or. *služba*, bolg. *služba*, oláh *slujbă*: sovršenije svjakago bogoslužebnago dějstvija, szerb *služba*: mise, kisor. *služba* bóža: Gottesdienst, Liturgie, Messe ZELECHOWSKI).

A róm. kath. szláv nyelvekben is megtalálható a *služba* szó egyházi használata. A lengy. *služba boża* «mise» jelent (LINDE), míg a cs. *služby boží*, t. *služby božie*, osztr. szlov. *služba božja*, hazai szlov. *služba božja* (Zobr. szlov. 14, 23.) általában «istentiszteletet, Gottesdienst»-et. Azt a specziális jelentést, a mely a m. *zsolozsma* szóban van, megtaláljuk a róm. kath. horvátban. A XIV. századi Szent-Benedek-rendi regulákban olvassuk: «sic finiantur vigiliæ nocturnæ = horvátul: tako se svrši *služba* noćna | qualiter æstatis tempore agatur nocturna laus = horvátul: kako se lěti tvori *služba* noćna» (Starine VII. 92. lp.). Ez idézetből az látható, hogy a m. *zsolozsma*-nak teljesen megfelelő jelentésű szláv *služba* megvan a róm. kath. szláv (horvát) terminológiában, s ép azért az a nézetem, hogy a m. **szlužba* > **szložba*, **szolozsba*, *szolozsma*, *zsolozsma* róm. kath., még pedig horvát-szlovén eredetű kifejezés nyelvünkben.

zsoltár. Az óbolgár és magyar párhuzamos emlékekben igen sokszor van szó *zsoltár*-ról, s így abban a helyzetben vagyunk, hogy nem kell találgatnunk, mi lehet az óbolg., illetve a gör. kel. szláv kifejezés. A helyek ezek:

A) Lat. *psalmus*, gör. ψαλμός.

1. Luk. XX. 42.: Münch.-k. a' *psalmosocnac* kónueben, Jord.-k. az *zoltar* kenyben = Vulg. in libro *psalorum* | Mar. κ'κ κ'κ'ΗΗΓΑΧ'κ ΗΣΑΛΟΜΚΣ'κ'ΗΧ'κ, Zogr.: κ'κ κ'κ'ΗΗΓΑΧ'κ ΣΠΑΛ'ΚΑΜΚ'κ'ΗΧ'κ = gör. ἐν βιβλῳ ψαλμῶν. Assem. és Sav. kn.-ban nines meg a hely. (Ez idézetre v. ö. Apost. cs. I. 20.).

2. Luk. XXIV. 44.: Münch.-k. *psalmosocban*, Jord.-k. az *zoltar* kenyben = Vulg. in *psalmis* | Assem. в'ъ *psalměhь*, Zogr. κ'κ ... ΗΣΑΛ'ΑΚ'κ'κ, Mar. κ'κ Η'ΚΑΛ'ΚΑΛ'κ'κ'κ = gör. ἐν ψαλμοῖς. A Sav. kn.-ban nines meg a hely.

3. LXX. zsolt. 22.: Apor.-k.: *enekletnek* edeniben, Döbr.-k.: *dicőseitőknek* edenében, Keszth. és Kules.-k.: *dycheretnek* edenebe = lat. in vasis *psalmi* | Psalt. Sin. κ'κ ΣΔΓ'κ'κ Η'ΚΑΛΟΜΚΣ'κ'κ'κ = gör. ἐν σκαύει ψαλμοῦ.

4. LXXI. zsolt. 1.: Apor.-k.: Daidnak *eneklete* = lat. *psalmus* | Psalt. Sin. ΗΣΑΛΟΜ'κ = gör. ψαλμός.

5. XCIV. zsolt. 2.: Apor.-k. *enekletben*, Döbr.-k. *dicőseitesben*, Kules. és Keszth.-k.: *dycheretben* = lat. in *psalmis* | Psalt. Sin.: κ'κ Η'ΚΑΛ'ΚΑΛ'κ'κ'κ = gör. ἐν ψαλμοῖς.

6. XCVII. zsolt. 5.: Apor.-k.: *enekletnek* zauauual, Döbr.-k.: *kintornanak* zavaban, Kules.-k.: *dicherethnek* zouauual, Keszth.-k.: *dycherethnek* zauauual = lat. in voce *psalmi* | Psalt. Sin. κ'κ ΓΑΔ'κ'κ Η'ΚΑΛΟΜΚΣ'κ'κ = gör. ἐν φωνῇ ψαλμοῦ.

B) Lat. *psalterium*, gör. ψαλτήριον.

1. XXXII. zsolt. 2.: Döbr.-k. *kintornaban*, Keszth. és Kules.-k. *kyntornaba* = lat. in *psalterio* | Psalt. Sin. κ'κ ΗΣΑΛ'Κ'κ'κ'ρι = gör. ἐν ψαλτηρίῳ.

2. LVI. zsolt. 9.: Apor.-k.: *kel fel soltar*, Döbr.-k.: *tamag fel dicőseitő*, Kules. és Keszth.-k.: *dychewytem* = lat. exurge *psalterium* | Psalt. Sin. κ'κΣΤΑΗ Η'ΚΑΛ'Κ'κ'κ'κ'κ = gör. ἐξεγέρθητι ψαλτήριον.

3. XCI. zsolt. 4.: Apor.-k.: A *tiz huro soltarban*, Döbr.-k.: *tiz hvro kintornaban*, Kules. és Keszth.-k.: *tyz (tiz) hwrw kyntornakba* = lat. in decacordo *psalterio* | Psalt. Sin. κ'κ ΔΕΣΙΑΤΗ ΣΤΡ'ΟΥΗΚΗ'κ'κ Η'ΚΑΛ'Κ'κ'κ'κ'κ = gör. ἐν δεκαχόρδῳ ψαλτηρίῳ.

4. CVII. zsolt. 3.: Apor.-k.: *kel fel soltar*, Döbr.-k.: *tamag fel psalter*, Kules. és Keszth.: *tamagy fel en (een) dycheretem* = lat. exurge *psalterium* | Psalt. Sin. κ'κΣΤΑΗ Η'ΚΑΛ'Κ'κ'κ'κ'κ = gör. ἐξεγέρθητι ψαλτήριον. — V. ö. még Apor.-k. CXLIX. 3., CL. 3., de ennek az óbólgár megfelelője hiányzik.

Ez idézetekből az derül ki, hogy a lat. *psalmus* nak magyarul *pszalmos* (é nek let, dics é ret) volt a neve, míg a lat. *psalterium*-nak *zsoltár* (kintorna, psalter, dicséret). A *zsoltár* szó azonban igen korán felvette a lat. *psalmus* jelentését is, s ezt elősegítette az olyan összetétel is, mint *zsoltárkönyv* (= psalterium). Az idé-

zetekből azonban azt is tanultuk, hogy az óbolgárban a m. *pszalmos*-nak *pszalmъ* (igen sok adat van rá; egyszer Cod. Supr. 53.: *ψαλμοъ*), a m. *zsoltár*-nak meg *pszaltyrъ* a megfelelője. E két óbolg. kifejezést itt-ott a *pěsnъ* (v. ö. Cloz. 354, 366.: *псалъмъ, псалмъ* = Supr. 313.: *пъснь, пъснь*), *pěsnъnica* (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 70.), *prěgъdnica* (Euch. Sin. 173.; Grig. Parim. 140.: Esai. V. 12. és dalm. horv. *prigudnica*: psalterium, BJELLOST.) szó váltja fel, általában azonban el lehet mondani, hogy az óbolg.-ban, a különböző szerkesztésű gör. kel. szláv emlékekben és a mai gör. kel. szláv nyelvekben *pszalmъ* és *pszaltyrъ*, *psaltír* a m. *zsoltár* egyértékése.

Hasztalan is keressük a m. *zsoltár* megfejtését CYRILL és METHOD nyelvében, vagy pedig bármely gör. kel. szláv nyelvben. Jól tudta ezt ÁSBÓTH is, s azért fordult megfejtésért róm. kath. szláv nyelvhez, midőn ezt írta: «A *zsoltár* szó nyelvünkbe nem az ószlovénből [értsd: gör. kel. óbolgárból], hanem kivételképe egyes en a cseh nyelvből került» (NyK. XVIII. 441.). Ismeretes dolog, hogy ez állítás miatt ÁSBÓTHnak hosszú vitája volt VOLFFal (v. ö. Nyr. XIV. és XV. köt., Kiktől tanult stb. 28, 29.), a ki mindenáron az óbolgárból, CYRILL és METHOD nyelvéből akarta származtatni szavunkat. ÁSBÓTH közelebb járt a mi felfogásunkhoz, mert ő is róm. kat. néptől eredeztette a *zsoltár* szót.

A m. *zsoltár* szóban ugyanis (egyszer az Apoc-kódexben 132. l. *sortar* alakban; a kódexekben egyébiránt rendkívül sűrűen fordul elő *zoltar*-nak írva [v. ö. Döbr.-k. 7, 8, 15, 17, 33, 71, 230, Teleki-k. 329, 330, 336, 337, 343.; ugyanígy *zido* = *zsidó*], de ez alakot is *zs*-vel olvasom) két hangtani érv van, a mely a szónak szláv eredete mellett szól; e két érv közül az egyik általános szláv, a másik nyugati, róm. kath. szláv eredetet támogat. Az első érv ez: A m. *zsoltár* szót összehasonlítva az ófn. *saltári*-val, az ol. *salterio*, *salterio*-val (a horv. glagolita irodalom *saltir* szava az óbolg. *pszaltyrъ*-ból való; v. ö. SUM. 185, 222, 236, VUK^a, Starine VII. 87, XIV. 210. stb.; a raguzai horv. *saltjer* pedig olasz eredetű lehet), a lat. *psalterium*-mal, első szótagjában a lat. ném. *a* helyén *o*-t mutat. Már az *oltár* szónál kifejtettem, hogy az ilyen m. *o* akkor, ha az egész magyar nyelvtörténetben összes irott alakjai a szónak *o*-val vannak, az átadó nyelvben is *o*-val volt meg. A m. *zsoltár*-t pedig mindig *o*-val írták, az átadó nyelvben tehát *o*-nak kell lenni. Isme-

retes dolog, hogy a lat. gör. α -ból a szláv-ságban szabályos az *o* megfelelés, s ezen hangtani érv alapján a m. *zsoltár* szláv eredetű (v. ö. szlov. *soltár* < lat. *saltuarius*, vel. ol. *saltaro* Letop. 1882—3. 239.). A második érv ez: A zsinagóga, zsinat szóknál kifejtettem, hogy a lat. ném. szókezdő *s* (németes *z*-és kiejtésen keresztül) csakis a cseh-tót-lengyel-szlovén nyelvben lesz *ž*-vé. A csehtótban például a *psalmus*-nak *žalm* a neve. Ez a szókezdő *s* > *zs* megfelelés a m. *zsoltár* eredetét tehát szűkebbre szabja, mint a lat. *a* > *o*. E két hangtani érvet figyelembe véve, a m. *zsoltár*-hoz már most a következő róm. kath. szláv nyelvekben találunk hasonló alakokat:

a) kaj-horv. *žoltar* (*žoltarska knjiga*, *žoltarnica*, HABD., BJELOST., JAMBR.).

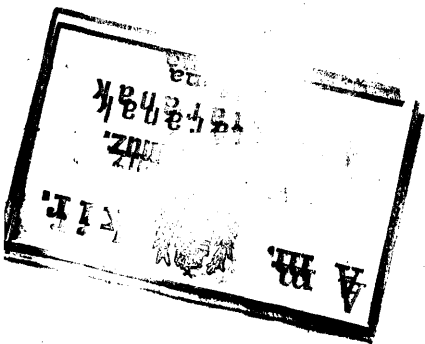
b) hazai szlov. *žoltár* (számtalan adatban KÜZMICS. Nouvi zakon, Luk. XX. 42, XXIV. 44, Apost. csel. I. 20, XIII. 33, 35, Efez. V. 19, Kolos. III. 16. stb.).

E két adatra azt lehetne mondani, hogy magyar eredetű, a mint magyar eredetű lesz a debreczeni ref. tót kateban (1750, M. Katech.) a t. *žoltár* szó; azonban a kaj-horv. és hazai szlov. adatok nem lehetnek magyar eredetűek a többi közt azért sem, mert a szó *ž*-val van a cseh-tót-lengyelben is.

c) cs. *žaltar*, t. *žaltár*. A cseh(-tót) alakról ÁSBÓTH felteszi, hogy egykor **žaltar*, **žoltár* volt a szó, s *a*-ja csak később lett a ném. *saltári*, *salter* (esetleg *psalterium*) hatása alatt. E feltevést helyeselnünk lehet, ha meggondoljuk, hogy a lengyel nyelv kereszten terminológiája tele van cseh hatásokkal, a lengyelben pedig

d) *žoltarz* volt a szó (v. ö. LINDE, ma nincs használatban; a sárospataki bibliában Dániel II. 7.: *szaltarz* olvasható).

Az a)–d) alatt felsorolt adatokkal már most kaptunk egy *ž*-vel és egy *o*-val bíró *žoltār* róm. kath. szláv alakot, a mely a m. *zsoltár* eredetije. S ha már most mindent egybefoglalunk, s a *zsoltár* térképét is megrajzoljuk, akkor a m. *zsoltár*

A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.

[MUNKÁCSI BERNÁT. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.]

(Ötödik közlemény.)

Oszét hatás II.

Az oszét hatásról szóló I. közleményemben (l. NyK. 34.: 100—121. l.)*) azokkal a szókkal foglalkoztam, a melyek *g*-, *k*- vagy *h*-hangon kezdődtek; ezúttal azokról kívánok szólni, a melyek torokhangon végződnek. Ha csak egy pár szóval kellene foglalkoznom, a melyek talán véletlenül éppen oszét szókkal csengenek össze, ha csak a SIMONYI-tól a «fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» csoportjában említett *gazdag*, *keszeg*, *méreg*, *részeg*, *üstök*, *üveg* szókkal kellene törődnöm, föladatom könnyű volna, olyan könnyű, hogy örömben ráadnám még a *vendég* szót is, a melyet SIMONYI sehogyan sem akar oszétnek elismerni; de a dolog, fájdalom, nem olyan egyszerű, sőt inkább ijesztően bonyolódott.

Hogy valahogy megvethessük a lábunkat, kezdjük a *méreg* szón, a mely mégis csak bizonyos joggal mondható oszét eredetűnek. A *gazdag* szót, a melyet talán más még sokkal alkalmasabbnak tarthatná, mert igazán csak az oszét nyelvben található vele összeesengő és egyjelentésű szó, éppen MUNKÁCSI tette a mi célunkra teljesen alkalmatlanná, annyira iparkodott bennünk azt a hitet megingatni, hogy ez a szó oszét lehetne; különben is behatóan foglalkoztam már e szóval és rámutattam nemcsak arra a sok lehetetlen combinációra, a melyet Mu. az oszét *řäzdug-qäzdüg* szóhoz fűz, hanem arra is, és ez sokkal fontosabb, hogy az oszét szó a szakférfiak előtt rejtvény, hogy MILLER VSZEVOLOD, az oszét nyelv legkiválóbb ismerője, arra a következtetésre jutott, hogy a nyugati nyelvjárásban hallható *řäzdug* az eredetibb alak, míg a magyar *gazdag*, mert régebben *kazdagnak* hangzott, csak a sokkal fiatalabb-

*) L. ugyanott annak igazolását, hogy miért írok *oszét*-et és nem németes helyesírással *osszét*-et 103. l.

nak látszó keleti *qäzdig*ből volna magyarázható (l. NyK. 34: 105. k. l.). Maradjunk tehát csak a *méreg* szónál és nézzük, miért vall ez éppen oszét eredetre.

Nem hangtani oknál fogva tartották Mu. előtt is a magyar szót oszét eredetűnek, hanem jelentése miatt; az oszét szó t. i. szintén «mérget» jelent, míg a megfelelő perzsa szó megőrizte az eredeti «halál» jelentést, a mint ezt SIMONYI már 1894-ben egy pár szóval igen határozottan és világosan megmondta: «*méreg*: *marg* Gift (zd. *mahrka*, úpperzsa *marg* halál); finn *myrkky*. (NyK. 24.: 128. l.). Erre a szóra még vissza kell térnem, a mikor az árja *a*-ból lett magyar *é* kérdését érintem; e helyt elég, ha rámutatok arra, hogy Mu. sehol sem tett kísérletet annak kimutatására, hogy a magyar szó hangtani okoknál fogva valamilyes oszét színezetet viselne magán; sőt ha szabad volna föltennünk, hogy Mu. csak némileg ért az oszét nyelvhez, az ő fejtegetéséből egyenesen azt kellene kiolvasnunk, hogy ő a szót csak jelentésénél fogva tartja oszétnek, hangzásra nézve pedig nem, mert ő a magyar szót *märg*-ből magyarázza, már pedig a kinek csak némi fogalma van az oszét nyelvről, tudja, hogy az oszét *marg* hosszú *ā*-val olvasandó. No, de nincs jogunk azt föltenni, hogy Mu. még csak ennyire is ért az oszét nyelvhez; igazságtalanság volna tehát, ha ilyen, egészen helytelen és önkényes föltevésből kiindulva megállapítanók, hogy Mu. valószínűleg maga sem tekintette oszétnek a magyar *méreg* szót; ez ellenkeznék egy régibb, határozott kijelentésével is (lásd Ethnographia 5: 20.), a melyre egyenesen hivatkozik. De ne törődjünk most a hangzókkal, azokról később úgy is lesz szó, bennünket itt csakis a szó végén hangzó *-g* érdekel, a melyről Mu. tárgyalásából is a napnál világosabban kitűnik, hogy abban semmi specialis oszét sajáttság nem rejthetik, hisz ugyancsak *g*-n végződik a közép- és úpperzsa *marg* szó is, a mely csak azért nem látszik olyan alkalmasnak a magyar *méreg*(-mérget) magyarázatára, mert «halált» jelent, nem pedig «mérget». A ki mégis azt állítaná, hogy a magyar és oszét szó jelentésének találkozása lehet véletlenség, mert a «halál» jelentésből elvégre könnyen fejlődhetett a «méreg» jelentés valamely perzsa nyelvjárásban, vagy akár a magyarban magában is («halált inni» > «mérget inni»), az semmiesetre sem állítana olyan dolgot, a mely magában véve képtelenség volna. De egy ilyen, nagyon is elképzelhető föltevással nincs miért foglalkoznom, itt nem a jelentésfejlődés története érdekel bennünket, hanem egy tőle teljesen független hangtani kérdés.

Bizonyíthatja-e a magyar *részeg*, hogy *-g* szóvég már maga oszét hatásra vall? Tagadhatatlan, hogy a magyar *részeg* és az oszét *rasig* nemcsak összecseng, hanem azonos jelentésű is. De ezzel azután ki is merítettük mindazt, a mit az oszét szóról mondhatunk, a nagy munkák, a melyek az oszét nyelvvel foglalkoznak,

SJÖGRÉN, HÜBSCHMANN, MILLER munkái, meg sem említik az oszét szót. Minthogy pedig az egész oszét hatás föltevése, a mint részben már is láttuk és még egyre látni fogjuk, alig támasztható többre, mint egy pár szóra, minthogy az oszét *rasig* szó származásáról, eredetéről semmit, de éppenséggel semmit sem tudunk, a magyar és oszét szó összezsengéséből következtetést vonni egyáltalában nem szabad; ha majd valamikor valaki, a ki igazán ismeri az oszét nyelvet magát és ennek a többi iráni nyelvekhez való viszonyát, talán apróra kimutatja, hogy ez a nyelv igenis hatott a magyar nyelvre, akkor a biztos esetek fölsorolása után megemlítheti az egyelőre előttünk teljességgel érthetetlen találkozásokat is, mint a milyenek *gazdag-γāzduq*, *részeg-rasig*, addig azonban jobb, ha az ilyen összeállításoknak, a melyekhez a tudománynak vajmi kevés köze van, a lehető leghszerényebb helyet jelöljük ki — az esetleg valamikor fölhasználható nyers anyag közt. Hogy milyen veszedelem rejlik abban, ha két szó pusztá összezsengésére építjük magyarázatunkat és azt hisszük, hogy a szók történetét nem is kell ismernünk, arra szép példa az ugyancsak «részeget» jelentő oláh *beát*. Ha ezt valaki a latin *beatus*-ból magyarázná, az roppant hiba volna, pedig jóval tudományosabb színezetű volna állítása, mint az, hogy a magyar *részeg* = o s z é t *rasig*, mert az oláh nyelvnek kétségtelenül van köze a latin nyelvhez, de még mennyi, a magyarnak pedig az oszétéhoz vagy egyáltalában nincs, vagy legföljebb a lehető leghszerényebb mértékben. Mégis bizonyos, hogy az oláh *beát* nem a *beatus*-ból lett, a melynek hangtanilag tökéletesen megfelelne és melylyel jelentésében is elég érintő pontot mutat, hanem az (a) *beá* (< *bibere*) «inni» igével függ össze. Vagy ha Mu.-nak ez a példa nem elég világos, szolgálhatok még világosabbal: az oláh *fiú* és a magyar *fiú*-val össze is cseng, jelentése pedig a *fiú* jelentésének egy részét tökéletesen fedi, mégis az oláh *fiú* a latin *filius* (illetőleg *filium*) egyenes örököse, a magyar *fiú* pedig — no ezt Mu. jobban tudja nálamnál.

Valamivel világosabbnak látszik az oszét *awgä-awg* szó, a melyből Mu. a mi *üveg* szavunkat származtatja, legalább sejtethő a Mu.-tól összeállított anyagból, hogy a szó egy «vizet» jelentő szó származéka. MILLER 'Die Sprache der Osseten' című művében, a melyet itt is egyszerűen Mr.-vel fogok idézni, valóban említ egy oszét *aw* szót, a melyet *aw-den* «Wassergeist»-ból következtet (lásd 6. l.),*) de ugyancsak Mr. művéből kiténik, hogy ebből egy *awgä-awg* képzés az oszétben lehetetlen, lehetetlen, akár ha azokat a föltételeket vizsgáljuk, a melyek alatt a *g* hang mint olyan az oszét nyelvben keletkezhetett (l. 27. l. 26. §.), akár a már nem élő

*) HÜBSCHMANN ezt az *awdeu*-t perzsa eredetűnek tartja (Osset. Sprache 134. l.).

-g képző tárgyalását nézzük (l. 88. l. 94. §. 2.).¹⁾ Egészen hibás Mu. kiinduló pontja, a mely a következő megjegyzésből olvasható ki: «A tö alkatának különbségét a két szóban (emitt *mèrge*- a második szótág magánhangzójának kiestével, amott *üvege*-) a pahl. *marg* (= av. *mahrka*) és *āpak* előzmények végzeteinek eltérése magyarázza» (l. 621. l.). Egy pehlevi *āpak*-nak az oszétben csakis **awāg* felelhetne meg, még pedig mind a két nyelvjárásban! (vö. Mi. 89. l. 95. §. 2.). De hát akkor mi is az oszét *awgā-avg*? Nem tudom. Ha meg nem találnök *avg* alakban Mu.-nak egy régibb czikkében is (Ethnographia 1894. 20. l.), azt hihetnők, hogy Mu. maga csinálta ezt az oszét szót, annyira következetesen írja hibásan *avgā-avg*-nak²⁾ nemcsak főművében, hanem két később megjelent czikkében is, pedig annyit csak méltán elvárhatnánk tőle, hogy tudja, mi a különbség az oszét *v* és *w* közt.³⁾ Gyanunkat növeli az a körülmeny is, hogy Mu. különben mindig meg szokta pontosan mondani, hogy honnan veszi az oszét szót, ezúttal ezt nem mondja meg világosan. Mu. az oszét szókat így sorolja föl: Osszét: dig. *avgā*, tag. *avg* «glas (стекло); flasche» (dig. *avjīn*, tag. *avdīn* «gläsern»; MILLER VSZEV. közlése). Nem világos, mennyi «Miller közlése», csak a rekeszjel közt álló *avjīn-avdīn* melléknév, vagy a belőle kikövetkeztetett (?) vagy elvont (?) *avgā-avg* is?

Csak az kétségtelen, hogy Mi. (úgy látszik, levélben történt) közlése elferdítve került a szövegbe nemcsak a *w* helyett írt *v* miatt, hanem különösen a lehetetlen «tag. *avdīn*» miatt, a mely helyett *avjīn*-t várnánk. Ez a tag. **avjīn* és dig. *avjīn* «gläsern» a legszorosabb kapcsolatban áll a Mu.-nál is említett perzsa *ābgīna* «Krystall, Glas» szóval. Ha ez a perzsa *ābgīna* közvetlenül *āv-āb* «víz»-ből származik, eredetileg tehát körülbelül «vízszerüt» jelentett, Mu. helyesen bontja szét (*āb-gīna*), főképzője pedig akkor az

¹⁾ Nem lehet itt -gā képzőről szó, mert az mind a két nyelvjárásban megőrizte volna az -ā-t, a -gā képző különben is csak igetőhöz járul: «Suff. -gā bildet von Präsensstämmen abstracte Verbalnomina, die bald als Part. präs., bald als Gerundia und Infinitive verwendet werden». Mi. 93. l. 95. §. 24.

²⁾ Árja és kauk. elemek 620. l. *avgā-avg*, 621. l. *avg* [TOMASCHKEK *avg*-ot ír!]; Keleti Szemle 1903: 380. és 1904: 321. *avgā-avg*, Ethnographia 1904: 13. *avgā-avg*.

³⁾ Magában véve nekünk természetesen semmi kifogásunk sem lehetne, ha Mu. forrásaitól eltérve *v*-t írta *w* helyett, annál kevésbbé, mert az a hang, a melyet az oszét nyelvben *w*-vel szokás jelölni, a mi *v*-nknek felel meg, de akkor azt a félhangzót, a melyet SJÖGRÉN, HÜBSCHMANN, MILLER *v* jellel írnak, okvetlenül másképp kellett volna jelölnie (pl. *u*-val), mert így kész a zűrzavar. Hogy Mu. mennyire nem ismeri az oszét hangokat, azt fényesen mutatja a bevezetésben található áttekintésük, a hol egyebek közt a kétféle, egymástól ugyancsak eltérő, *r* hangról említés sincs téve (105. l.).

ismert perzsa képzőbokr -*gīn**) a melyet már teljesen egységesnek érez a nyelv: «*gīn-agīn*, mondja HORN, phlv. -*akīn*, -*gīn* (als Suffix speciell neupersisch) bildet Adjectiva, die das Behaftetsein mit dem Begriff des Substantivs, von dem sie stammen, ausdrücken». Die neupers. Schr.-sprache (178. l.). A nyugati oszét *awgīn*, melynek a keleti nyelvjárásban szabályosan **awgīn* felelne meg, lehet akár a perzsa nyelvből átvett szó; e mellett két körülmény is látszik szólni: először az, hogy a tőszó *āv* (oszét írásszokás szerint *aw*), a perzsában ugyan megvan, az oszétben azonban nem — MILLER csak összetett szóból következtette ki — másodszor pedig a jelentésfejlődés. Hogy az oszét nyelvben önállóan fejlődött volna egy különben magában ki sem mutatható **aw* «víz» szóból egy szakasztott olyan képzés, mint a perzsa *āb-gīn(a)* és hogy még a meglepő jelentésátvitel is véletlenül találkozniék mind a két nyelvben («vízszerű» > «üveges»), azt józan észszel föl sem szabad tennünk; az oszét szó vagy perzsa átvétel, vagy a perzsa szóval közös forrásból származik. És az *awgā-awg*? Az lehetne egészen fiatal elvonás az oszétben, ha ugyan egyáltalában megvan a szó az oszét nyelvben, a miről biztos tudomásom nincs. Van ugyanis az oszétben nemcsak egy *gīn-jīn* képző, hanem egy *in-in* képző is: *qīs* «Borste»: *qīs-in* «hären», *xujar(m)* «Schweinshaut»: *zujar-in* «schweinsledern». *qād* nyug. osz. *ṛādā* «Holz»: *qād-in ṛād-in* «hölzern», *gān* «Hanf»: *gān-in* «von Hanf» stb. (M. 92. l. 17. p.). Az ilyen szópárok hatása alatt keletkezhetett, ha ugyan keletkezett, azaz ha tényleg van egy oszét *awgā-awg* szó, az az oszét szó, a melyből Mu., nem is sejtve a nehézségeket, nagy bátran származtatja a magyar *üveg* szót. Ha azonban az oszét szó ki sem mutatható, ha talán csak tudományosan kikövetkeztetett alak, no akkor semmi sem állja annak útját, hogy megfelelő szót föltegyünk a perzsa nyelvben is. A perzsa *ābgīna* «Krystall, Glass» kétségtelenül régibb **ābgīn* melléknévből származik, ennek tőszava *āb*, a melynek régibb, ki is mutatható mellékalakja *āv*, vizet jelent, **ābgīn* maga tehát «vízszerűt» jelentene és szakasztott olyan képzőt rejtene magában, mint a nyugati oszét *awgīn*, a melynek jelentése («gläsern») azonban a perzsa *ābgīna*-ban észlelhető sajátos jelentésfejlődést tünteti föl. Éppen ez a sajátos jelentésátvitel lazíthatta meg a kapcsolatot az *āv-āb* tőszóval úgy, hogy a nyelvérzék már nem a

*) A szövegén álló -*a* = pehlevi -*ak* később járult hozzá és a föltehető **ālgīn* a kimutatható *ābgīna*-hoz szakasztott úgy viszonyíthatnék, mint a lejjebb említendő -*in* képzős szókkal váltakozó -*ina* végűek (perzsa *došin* és *došina* «tegnapi», *nošin* és *nošina* «édes» stb. l. HORN *Die neupersische Schriftsprache* 181. l.), de lehetséges az is, hogy *ābgīn* úgy mint az oszét *awgīn* mindig melléknév volt és hogy csak a továbbképzett *ābgīna* vállalt főnévi functiót, v. ö. az épen említett -*ina* képző részben főnévi használatát.

-*gīn* képzőt, hanem az -*īna*, illetőleg a vele, a mint már fönt láttuk, váltakozó és az oszét *in-īn* képzővel azonos -*īn* képzőt érezhette benne, úgy hogy a perzsa nyelvben is nagyon könnyen keletkezhetett volna és talán tényleg keletkezett is egy **āb-ārg* «üveg»-féle főnév. A ki csak némileg ismeri a perzsa nyelvet, tudhatja, hogy e két kikövetkeztetett alak közül csakis az **ārg* lehetne régi, az **āb* csakis egész fiatal korban keletkezhetett volna.*)

Látni való, hogy milyen ingatag az alap, a melyen Mu. a magyar *üveg* (< oszét *awg*) magyarázataát fölépítette, pedig csak azután ütköznénk még egy igazán nehéz kérdésbe, hogy t. i. mikép lehet egy *ārg* hangcsoportból, mert hát így kell olvasni azt a kérdéses oszét *awg* szót, a magy. *üveg* szavunkat kimagyarázni? Ilyen fölületes hasonlítgatással, a milyent Mu. végez, biztosan megállapított hatást akarni kimutatni, a melyre más szók magyarázataát, mi több őstörténetet lehetne alapítani, a legnagyobb vakmerőség.

Áttérek a *keszeg* szóra, ámbár itt meg éppen nem reménylek semmi eredményt, mert Mu. maga mondja, hogy a megfelelő szó nem eredeti, hanem a kaukázusi nyelvekből került az oszétbe, a mi természetesen bizonyító erejét teljesen lerontja, mert régi voltát egészen kétségesse teszi. De annyira jellemzők Mu. egész irányára és tudományos alaposságára a *keszeg* szó alatt olvasható fejtegetések, hogy már azért is érdemes vele foglalkozni. Mu. a magyar *keszeg* szót az oszét *k'āsag* «der frische Flussfisch»-ból magyarázza, MILLER a szót *k'āsagnak* írja (Die Sprache der Osseten 10. l. meg 106. l. a betűrendes szómutatóban**) és egy hozzám 1903. márcz. 16-án intézett levélben), tehát azzal a *k'*-val, a mely eredeti oszét szóban nem szokott előfordulni: «Nicht ganz sicher ist das

*) HÜBSCHMANN Pers. Stud. 179. l. s. k.: «Nach Vokalen blieb *p* im Pehlevi, wurde später zur Spirans *w*, die im Pāzend und Iudenpersischen erhalten ist und ging im Np. in *b* über, neben dem noch häufig *v* (aus älterm *w*) vorliegt. Der Uebergang von *p* in *w* war im 6. Jhd. vollzogen ... und mag etwa zwei Jahrhunderte früher begonnen haben». HORNNÁL ezeket olvassuk: «Np. *v* (paz. *w*) = ap. *p* z. B. in *āw* 'Wasser' (neben *āb*), paz. *āw*, ap. *āp*- oder *āpt*» 49. s. k. l. 4. p. és nyomban a következő bekezdés legelején: «Die Formen mit *v* müssen prinzipiell älter als die mit *b* sein; im Allgemeinen hat das Schriftpersische *b*, doch erscheinen manche Worte auch nur mit *v*». — Hogy a perzsa *ābgīna* régebben csakis *ārgīna* lehetett, az a szakértő előtt amúgy is kétségtelen, csak a nemszakértőkre való tekintettel utalok még HÜBSCHMANN *Armenische Gram.* című művének egy helyére, a hol a perzsa *āb-gīna* magyarázása közben régebbi *rs* alakokra hivatkozik: «Jung-phl. *āwginak* 'Quecksilber' oder 'Spiegel', *āwginakinō* 'krystallen, I. 103. l.»; az első helyen idézett pehlevi *āwginak* alaknak tökéletesen megfelel az újperzsa *ābgīna*!

**) Ebben a szómutatóban, igaz, találunk *k'āsag* szót is, illetőleg Mr. írasszókása szerint *kāsag*-ot, de ennek egészen más a jelentése («guter Seher») és közte meg a «Fisch» jelentésű *k'āsag* szó közt nem kevesebb mint 64 szó áll még.

Vorhandensein des *k'* in echt oss. (ir.) Wörtern.» (Mt. 27. l.). MILLER az egész szót idegennek tartja és a grúz *kašaqi* (mások átírása szerint *k'āšaqi*) «héring»-ből származtatja. Mu. ezt a grúz szót még nem ismerte, mikor a *keszeg* cikket írta (csak a pótlások közt említi), különben talán meg sem termett volna az a sok furcsaság. Az Ethnographia 1904. évf. 10. l. maga mondja: Az osszét szó valószínűleg kaukázusi eredetű, v. ö. grúz *kašaqi* «hareng», igaz, hozzá teszi «s egyéb adatokat *Árja és kauk. elemek* művemben (409. l.)» és ezzel mintegy újra szentesíti mind azt a szörnyű dolgot, a mit nagy művében elmondott. E szerint az osszét *k'äsag* (megtartom a HÜBSCHMANN-MUNKÁCSI-féle írást, ámbár alighanem hibás), «osszét *-ag* képzővel szerkesztve kaukázusi eredetű alapszóból, melynek másai: akusa *kavš.* varkun *čavš.*, chürkilin *g'avš.* (ghavš) «fisch», kürin *k'ez-ri* «forelle». Ezen alak, folytatja vigan Mu., a kaukázusi nyelvek nagy ismerője, maga is képzés, mint a lák *čhaba*, and *čami*, arcsin *čabyč*, mingrel *čyomi*, láz *čomi* «fisch» változatok bizonyítják. V. ö. ezekhez: *k'äč*, *k'af* «gesalzener fisch, seefisch», yidghah *k'q* (*kòp*) fisch». Most pedig lajstromozzuk azt a sok új igazságot, a melyet Mu. ilyen rettenetesen fölfegyverkezve, játszva kifejt:

1. «Magyar *keszeg* = osszét *k'äsag*»
2. «A magy. *kesze*, valamint zürjén *kevös*, *kebes* alakok az osszét *k'äs-ag* alapszavát (akusa *kavš.* varkun *čavš.*) tükrözik.»
3. «A zürj. *kebes*, *kebös* változat e mellett szóközépi *b* mássalhangzójával a kaukázusi nyelvekben mutatkozó eredetibb hangállapotot őrizte meg (lák *čhaba*, arcsin *čabyč*, yidghah *k'q*); tehát nem osszét alapú.»
4. «A [zürijén] *gic'* halmév szintén más, valószínűleg egyenesen kaukázusi dialektikus változat képviselője (v. ö. chürkilin *ghavš*).»
5. «A *keszeg* dialektikus *keszege* alakjához (mely végzetével az osszét *-g*, *-ag*, *-äg* képzőnek av. *-ka* másából következő teljesebb hangtestét mutatja) hangzásilag egészen közel áll egy másik halfajnak
6. «*Kecsöge* (*köcsöge*, *köcsög*) neve... Jól érthető a szóközépi *č*, ha a kaukázusi *kavš.*, *čavš* alakokra gondolunk, vagyis az osszét *k'äsag*-nak jelenleg ki nem mutatható régi *č*-s változata nyomán.»

Olyan csekély pozitív tudás mellett mennyi eredmény! Pedig ez még nem is az egész; más helyen találunk még egy ilyen mélyseges fölfedezést, a mely szintén ide tartozik:

7. «A *buczó* szóközépi mássalhangzójának a *mučsañ*-éhoz közelebb álló eredetibb alkatát tükrözi a *baksa* «aspis rapax» halmév, mely végzetével a fent említett kaukázusi *kavš.*, *čavš* «fisch» szóra emlékeztet (v. ö. *kesze* «leuciscus» a *keszeg* mellett) s mindenesetre szintén külön eredetterületről magyarázandó.» (181. l.).

Mu. a magyar *ponty* szót egyetlen egy kaukázusi nyelvben,

a lázban található halnévből, a *ponco*-ból magyarázza,*) de mert ez mégis kicsit sovány alapnak látszhatott ő neki magának is, megszerzi a *keszeg* czikkre való hivatkozással: «A kaukázusi eredet valószínűségét emeli, hogy végelemzésében ide vezet *keszeg* szavunk származásának kutatása is.» (519. l.).

En szomorúan távozom a *keszeg* szótól; nemesak hogy nem lett vele világosabb az oszét hatás útja-módja, hanem a nyelvészeti gondolkodás olyan rettenetes elvadulása tárult szemünk elé, hogy igazán nem remélhetünk már ezek után egy bonyolódott nehéz kérdésben biztos, higgadt útmutatást.

Minthogy az *üstök* szóval, melynek oszét eredete mellett még a külső látszat sem szól, más helyen kívánok foglalkozni, szerencsét próbálok még a *vendég* szóval is, ámbár SIMONYI ezt még abba az ugyancsak vegyes társaságba sem bocsátotta, a melynek ajtaja fölött ott diszlik a «fontosabb és biztosabb szóegyeztetések»-féle fölírás, hát ha ennek révén mégis egy kis biztos tudást szerezhetnénk arról, hogy min is lehet tulajdonképen azt megismerni, hogy egy szó az oszétektől került mi hozzánk. Hát úgy látszik, fő a szókösszezsengése, ha pedig a magyar szó azonfölül még *g-n* végződik, akkor csaknem bizonyos, hogy oszét. Így azután könnyű megmagyarázni azt is, hogy a magyar *vendég* szó az *ut* jelentő oszét *fündag*-ból származott! Mert az csak nem bizonyítás, hanem tiszta szemfényvesztés, a mivel Mu. el szeretné velünk hitetni, hogy a magyar *vendég* szó is eredetileg *ut*at» jelentett, mert hisz a *vendég*-ember = «*ú ti v. ut*as ember», a *vendég*-fogadó pedig = «*ut*as-fogadó» (629. l.). E szerint őseink az *út*-kaporót akár — *vendég*-kaporónak hihatták!

Most már bátran búcsút is vehetünk mindentől, logikától, józan észről, a nyelvtények ismerésétől, csak egyet ne téveszszünk soha sem szem elől, nem végződik-e a magyar szó *-g*, *-ga*, *ge-n*, így aztán bátran tovább haladhatunk az oszét hatás hímes mezején.

Ha a magyar nyelvész a közkeletű *birka* mellett Debreczenben és a Mátyusföldön *birke* alakra akad, akkor ezt valószínűleg fönnakadás nélkül hangzóilleszkedésből fogja magyarázni; ha több helyen *birge* járja, a *g-t* a zöngés *b* hatása alatt keletkezettnek fogja tekinteni; ha emellett sok helyen *bürgé-t* mondanak, akkor meg éppen száz számra kínálkozik az ajakhangok után, de különben is egyre fokozódó ajakműködésre valló példa. Mivé foszlik azonban mind ez az okoskodás Mu. magasabb nyelvészkedése előtt?

«Más szó, mondja, a magy. *birge*, *bürge*, melyben az *i*-vel váltakozó *ü* hangzót s a *g-t* a törökből nem magyarázhatjuk; ellenben

*) Hangulatkeltés végett a *ponty* mellett a *pontyó* alakot is említi, nyilván, hogy még a kis gyerek is észrevegye, hogy a szó igazán összeeseng a *láz ponco*-val!

jól érthetjük az árja elemekben szokásos $a \sim \text{}$ hang-megfeleléssel az első szóttag i , $ü$ hangzóját és a ge végzetet a *keszege* (*keszeg* = osszét *khäsag* «fisch»), *kecsege*, *mérge-* (nomin. *méreg* = osszét *marg* «gift», av. *mahrka* «tod») analogiák révén, mint az osszét $-g$ ($< g_s$) = av. $-ka$ diminutivum egyértékesét. A *birge* e szerint a *birka*-tól független, egyenes iráni átvételnek veendő a szókezdőnek már az eredeti területen régi korban föltételezhető $v > b$ változásával.» (166. l.)*)

Milyen különös mégis ez a *birge* szó! Az ember azt hinné, hogy azonos a vele szakasztott egyjelentésű *birke-birka* szóval, pedig hát — osszét szó; legalább a farka (a $-ge$) némileg osszét formájú, a feje (a b -) igaz, oly annyira nem osszét, hogy Mu. hiába mesterkedik rajta: az osszét *värig* (osz. $v = u$!!) elején, soha semmi korban sem hangzott b -! És ezt, már t. i., hogy a *birge* szó farka (a $-ge$) osszét, azt valószínűvé tegye az idegenből jött osszét *k'äsag*, a melyből állítólag a magyar *keszeg*, *keszege* és *kecsege* származik, meg az osszét *marg* szó, a melyből a magyar *méreg* szót csak azért lehet némi valószínűséggel származtatni, mert a két szó jelentése azonos, míg a szintén $-g$ -n végződő perzsa *marg* «halált» jelent!

Vagy nézzünk egy másik esetet. A magyar *hang* szóval Mu. egy egész csapat árja szót állít szembe: szkr. *svan* «klingen, tönen, rauschen» . . . av. $\chi^v an$ - «klirren» . . . osszét χon «nennen, hiszen, rufen», de «a magyar *han-g* végzete a *méreg* (tő *mérge*: acc. *mérget*) iráni (osszét) képzőjére emlékeztet.»

Az ember ámul-bámul, hogy hogy «osszét», hiszen a magyar *méreg* szót Mu. csak jelentésénél fogva hozza szorosabb kapcsolatba az osszét *marg* szóval, hangzásra nézve ép így magyarázhatta volna a perzsa *marg*-ból, honnan veszi tehát azt, hogy a magy. *hang* «végzete» éppen osszét és nem p. o. perzsa?

Áttérek a *hazug* szóra. Ennek a szónak a tövéről már sok furesa dolgot hallottunk az első közleményben — ugyanabból az osszét *güd-güdi*-ből származott volna, a melyből, ha igaz, a *gézen-gúz* szavunk *géz-* része is való (NyK. 34: 117.) — de Mu. fejtegetéséből kitűnik, hogy az egész szó minden ízében osszét: «alakban és jelentésben egyezés ismerhető föl a magy. *hazu-g* alaprésze és az osszét *güdi* közt, a midőn az előbbinek képzőjét is a *balog*, *beteg*, *üveg*, *méreg* stb. iráni eredetű szavunkéval azonosíthatjuk . . . (a *güd-i* végzetének megfelelő u tövégi hangzóval)». (337. l.). Tehát *hazu-g* = osz. *güdi* + osz. képző g ! Hogy Mu. azt mindig olyan biztosan ki tudja érezni, hogy a magyar szóvégű $-g$ mikor osszét, pedig hát a nagy művében szerte szórt megjegyzéseiből lehetne akár az ő tanítása szerint is mindenféle más is. Az *üveg*, *méreg*-re

*) Mu.-nál « $v < b$ » áll, a mi sajtóhiba, a mint az nemcsak az egész összefüggésből nyilvánvaló, hanem a *bal* cikkből is, a melyre hivatkozik.

alig hivatkozhatunk, mert az oszét *awg* keletkezése először teljesen homályos, de ha régi oszét szó is, akkor sem lehet a -g benne oszét képző, csak úgy mint a *marg*-ban sem lehet a, hanem legfőljebb egy közös iráni, sőt *marg*-nál közös árja képzésnek már nem értett, teljesen holt része. Igen ám, de a *balog*, *beteg*, a melyek azonfölül mellékevek, úgy mint a *hazug* is, mindenesetre kitűnő analogiák! A *balog*? No erre ugyan érdemes volt, még pedig mindjárt első helyen hivatkozni, mert hogy ennek a *balognak* az oszét nyelvhez valami köze lehetne, azt Mu. még meg sem próbálta kimutatni és azt nagyon okosan tette. Mu. egyáltalában nem sokat törődik a *bal* czikkben a *balog* szóval, egy árva betűvel sem mond többet róla, mint íme ennyit: «A magy. *balog*, votj. *paläg* képzések, úgy látszik teljes alakjukban külön átvételek (v. ö. pahl. *vatak*).» (151. l.). Hogy a *balog* szó oszét lehetne, azt bizonyosan senki, a ki ezt a pár szót elolvassa, ha ismeri az oszét nyelvet, álmában sem gondolhatja. Mu. a *bal* szót az újperzsa *bad*, *bed* «schlecht, schlimm» szóból magyarázza, a melynek a pehlevi *vat* felel meg; a kezdő hang Mu. szerint is eredetileg *v*- volt, ebből a mai *b*-, a mint már az *üveg* tárgyalásánál érintettem, csak jó későn fejlődött.*) A perzsa *bad*, *bed* «schlecht» szóból tehát már a szókezdet miatt is bajos a magyar *bal* szót és a vele egyjelentésű votják *pal'an*-t kimagyarázni. hiába mondja Mu.: «Ép így mutatható ki, hogy ama szókezdő *v* > *b* hangváltozás, mely az újperzsát (s néhány példában az osszétot) jellemzi, egyes iráni nyelvjárásokban már a finn-magyar nyelvekkel való érintkezés korában is dívhatott» (150. l.). Nem is foglalkoznám e nagyon is kétes értékű kijelentéssel, ha nem hivatkoznék benne Mu. az oszét nyelvre is, a melyben szintén «néhány példában» *v*-ből lett *b*- volna található. Lássuk, megmentheti-e talán ez a «néhány példa» azt az állítást, hogy a magyar *balog* oszét képzés, a mint ezt Mu. velünk, ugyan nem a *bal* czikkben, de a *hazug* czikkben, el szeretné hitetni.

Hát tény az, hogy nagy kétkedve próbáltak egy pár esetben szókezdő *b*-t az oszétben eredeti *v*-ből magyarázni. MILLER szóról-szóra ezt mondja e kérdésről: «Oss. *b*(?) ist viell. = aw. *v*(?) im Anlaut: oss. *bar* «Wille», vgl. ai. *váras*, *váram* «Wahl, Wunsch»;

*) L. HÜBSCHMANN Pers. Stud. 154. l.: «Ap. *v* (idg. *v*) bleibt im Anlaut vor Vokalen als *v* im Phl. und Páz. und wird im Np. vor *a*, *e*, *i* und *ü* zu *b*, während anl. *v* im Páz. und Np. vor *u* zu *g* wird». U. o. 158. l.: «Ap. *v* im Anlaut blieb erhalten im ältern Pehlevi. Demgemäss haben die ältern armenischen Lehnwörter durchweg *v*». U. o. 163. l.: «Arm. *b* = np. *b* aus *v* findet sich nur in *brinj* Reis = np. *birinj*». Hogy milyen későn fejlődött *v*-ből az újperzsa *b*, azt sejtethetjük abból is, hogy, a mint az *üveg* tárgyalásánál láttuk, a hangzóközt álló régi -*p*- csak a mi időszámításunk 4. századában kezdett *w*(*v*)-vé átmenni és mégis ez a *w*(*v*) is *b*-vé ment át az újperzsában a szókezdő *w*(*v*)-ékkal együtt.

oss. *bigun*, *hün* «winden, flechten», vgl. ai. *váyati* «webt, flicht», aksl. *viti* «drehen», lat. *viēre*. Beide Fälle nicht sicher.» (33. l. 36. §. 3. p.). Tehát (?), «viell.», «nicht sicher», még pedig mindössze két esetben! Hogy a perzsa *bad* szónak egyáltalában nem ismerjük mását az oszétben, az természetesen olyan nyelvhasonlításnál, a milyent Mu. művel, teljesen mellékes; mellékes az is, hogy a magyar *bal* szóban az *-l* *d*-ből lett volna és a *balog*-ban ámbár egészen «külön átvétel», véletlenül megint csak *l*-lé vált az idegen *d*. És mi minden egyéb csodás dolog nem olvasható még abban a *bal* cikkkben, a mely ezzel az őskori gomolygó sötétségre ráutaló kijelentéssel végződik, a mely az ezekhez a nyelvekhez nem értő szerzőt meglehetősen bő köpönyegbe burkolja: «A különböző alakulatok különböző korok, nyelvjárások, illetőleg nyelvterületi közvetések révén érthetők.»

Meneküljünk ebből a sűrű sötétségből, a mely a *balog* szót körülveszi, a *beteg* szóhoz, ott legalább egy dolog egészen világos, az t. i. hogy a szóvégű *-g* a magyarban keletkezhetett — *k*-ből, a mely fölfedezés új, meglepő fordulatot ad az egész kérdésnek. Mert ha a szóvégű *-g* magában a magyarban *k*-ből keletkezhetik, mi jögon beszél Mu. egyre az iráni-oszét *-g*-ről és mi jögon mondja, hogy a *hazu-g* szó «képzőjét is a *balog*, *beteg*, *üveg*, *méreg* stb. iráni eredetű savunkéval azonosíthatjuk?» A dolog mindenestre ropant kuszált, mintha a szerző maga sem vette volna észre, vagy nem akarta volna észrevenni, hogy mennyire előtérbe állítja mindig éppen a *-g* iráni-oszét voltát, egyebek közt éppen a *beteg*-ből lett *beteg* szónál is: «Tulajdonkép, mondja a *hüg* cikkkben, a pahl. *zūk* a megfelelő alak a *-k* képzőnek (= av. *-ka*) osszétféle *-g* (*-ag*, *-äg*, *-ig*) változatával, melyet iráni eredetű *méreg*, *üveg*, *beteg*, *balog* szavainkban is tapasztalunk.» (356. l.). Tehát a *beteg* szóban «osszétféle *-g*-t... tapasztalunk», pedig hát Mu. maga idézi régi forrásokból a *betek* alakot, valószínűleg nem papirostöltelékeknek, hanem mert eredetibbnek tartja: «*beteg* (*betek* Margl., *betec* Heltai, *betekődek* BodC.)»*) (161. l.). Igaz, a magyarázatban erről megint teljesen megelégedezik és megint csak a szóvégű *-g*-t magyarázza: «Alkalmasint vethető vele egybe a pahl. *vatak* «schlecht», mely alakilag az ismeretes *v > b* szókezdő és *a ~ ɜ* hangmegfeleléssel, továbbá a végzetnek (pahl. *-ak* = osszét *-ag*, *-äg*, av. *-ka*) a *méreg*, *üveg*, *keszeg*, *hüg* stb. szavakban is jelentkező alakulatának fölvételével pontosan megfelel» u. o. Az itt idézett pehl. *vatak* ugyanaz, a mely már a *balog* magyarázatánál olyan siralmas szerepet játszott, tehát

*) V. ö. SZINNYEI Nyelv. 2 89. l. «*k > g*: ütlek > ütleg | szunyok N. (v. ö. oszm. *stnek* légy) > szunyog | hőresök (v. ö. tót *chrček*, szb. *hrčák*) > hőresög | öreg (v. ö. csag. *irík* nagy) | kalpag (v. ö. csag. oszm. *kalpak* maszlak (v. ö. arab *maslak*)).

a pehl. *vatak* valamely lappangó oszét másából lett egyfelől a *balog*, másfelől a *beteg* szavunk!!! Az az «ismeretes $v > b$ » szökezdő pedig, a mint a *bal* szó tárgyalásánál láttuk, az újperzsa nyelvnek egy egészen modern fejlődése, a melyre csak az hivatkozhatik, a ki nem ért a dologhoz.

Hogy Mu., ámbár a g -n végződő, saját meggyőződése szerint is újabb *beteg* alakot származtatja az oszétból — igaz, gyalázatosan rosszul — nem pedig az eredetibb *betek* alakot, mégis ezt tartja régibbnek, azt nemcsak maga mondja egy helyen («magy. *sőreg* > *sőrek* olyan alakulat, mint *bádog*, *beteg*, *jéreg* = régi *bátok*, *betek*, vog. *përk*» 547. l.), de azt a *hideg* szó tárgyalásából is következtethetjük. Ott ugyanis a $-k$ végű alakot tartja régibbnek, ámbár nem idézi három, hanem mindössze egyetlen egy codexből: «a magyar *hideg* (rég: *hidek*)» (349. l.).*) Hja, mondhatná valaki, az egészen más, ezt a szót a szkr. *çitaka*-ból magyarázza, itt tehát szüksége van a k -ra. Hát ez Mu.-hoz nem méltó ellenvetés, mert ilyen csekélységek soha sem okoznak neki neheztséget, hiszen az *üstök* mindig csakis k -n végződik, Mu. mégis igazán megható ragaszkodással hirdeti immár 10 év óta, hogy azért mégis az oszét *stug*-nak felel meg, igaz, csak legújabbban jutott eszébe ezt némileg igazolni is, a mi neki fényesen sikerült is. Az oszét $-g$ t. i. eredeti k -n alapul (v. ö. óind. *stukā* «Zotte, Flocke, Flechte»), Mu. tehát nem törődve azzal, hogy különben éppen a $-g$ kihangzást tartja az oszét hatás ismertető jelének, gyorsan kész ítéletével: «A magyar alak az oszét végmássalhangzó régibb ejtését tükrözi» (Ethnographia 1904. 13. l.). Hogy ez a magyar *üstök*: osz. *stug* összeállítás milyen gyenge lábon áll, arról egy másik cikkben, az $s > š$ változásnál lesz szó, e helyt nem érdekel engem az *üstök* szó eredete, csak arra akartam rámutatni, mennyire ötletszerű Mu.-nál minden: egy helyen azt állítja, hogy a *beteg* szó oszét voltát azon lehet megismerni, hogy nem k -n, hanem g -n végződik, a másik helyen meg a *beteg* a magyar nyelvben *betek*-ből keletkezett újabb alak, a melynek tehát természetesen semmi köze sem lehet az oszét $-g$ szóvéghez, nem lehetne még akkor sem, ha nem volna különben is olyan kézzelfogható, hogy a magyar *beteg* nem keletkezhetett egy a pehleli *vatak*-nak megfelelő oszét szóból, mert ennek az oszétben mindenesetre v -n kezdődő szó felelne meg. Hiába erősködik Mu.: «Hogy írani eredetűnek tartsuk a *beteg* szót, azt javalja a palócz *bétrēnges*, *bitringēs* tájszó is, melynek jelentése: «beteges, göthös» (Borsod-m., Heves-m.); «rossz lábú, fájós lábú» (Eger); azt hiszem, hogy a felebaráti szeretet azt «javalja», hogy ne nagyon bolygassuk ezt a *betrēnges* szót, a melyben oszét *rin* «krankheit» rejlik és melynek g -je talán «az

*) Ugyanilyen következtetést von le az *agyag* szó régi írásából: «*agyag* (rég: *aggyak*)» 641. l.

összét diminutivképző» — a milyen, közbevetve legyen mondva, az oszét nyelvben nincs is — mert tudja a jó isten, hogy végül milyen képtelenség talál kiszülni.

Eddig azt láttuk, hogy a magyar szóvégi *-g* lehet «összét» képző, de hogy keletkezhett akár a magyar nyelvben magában is régiebb *-k*-ből; de ezzel korántsem meritettük ki a lehetőségek hosszú sorát, mert lehet azonkívül a magyar *-ag*, *-eg* képző része is, azonkívül egy pár *-g* végű szavunk (*ág, rög, szög*) állítólag szanszkrit eredetű, és elvégre lehet a *-g* — kaukázusi képző is! Hogy a magyar nyelvben van *-ag*, *-eg* képző, azt eddig is tudtuk (l. p. o. SZINNYEI M. Nyelv. 2 87. l. 25. p.), de hogy ez hozzájárulhat — szanszkrit igetőhöz is, azt Mu. nélkül soha nem is sejtettük volna. Pedig ennek mégis így kell lennie, mert Mu. a szkr. *har* «zürnen, grollen, böse sein» gyökéről szólva, így folytatja: «Ezzel nyilván egybetartozik a magy. *harag*, melynek képzése az igei alaptól a *csillag, szalag, daganag* szókéval azonosítható.» (297. l. s k.).

«A kauk. nyelvek *-g*, *-k* képző»-jét említi Mu. a 641. l. és a 287. l. második jegyzetében, a 411. l. is bámulatos ügyességgel hámoz le előtte teljesen ismeretlen kaukázusi nyelvekből idézett szavakról egy *-g* képzőt, a 663. l. pedig a kaukázusi képzők összeállításában a következőket találjuk: «cserkesz *-g*, *-gho*, *-ko* melléknévképző» «*-g*, *-k* névszóképző» «kürin *-gh*, *-g* névszóképző (állatneveken).»

Mennyi ihlettség kellett ahhoz, hogy Mu., mikor a magyar szóvégi *g*-nek oly annyira különféle eredete lehet, mindig meg tudja nekünk mondani, hogy mikor lehet azon, még pedig néha tisztán csak azon megismerni — az oszét eredetet, az oszét képzést! Igaz, nem használja mindig egyenesen az «oszét» jelzőt, hanem fölváltja itt-ott a tágabb értelmű «iráni» jelzővel,* de egyes helyeken mégis kibújik a szeg a zsákból, legvilágosabban a *beteg* szó alkalmából már idézett helyen, a melyet a *húg* szó tárgyalásánál találunk. Minthogy Mu. erre a *húg* szóra az *ing* szónál is hivatkozik, de minthogy ez a szó különben is rendkívül érdekes, áttérek erre a szóra és előre is kis türelmet kérek, mert nagy fába vágom a fejszemet.

Tehát a *húg* szó oszét! Nézzük, mikép bizonyítja ezt Mu. A kérdés olyan finom részletek megállapítása körül forog, hogy mindenek előtt ide iktatom a könnyebb áttekintés kedvéért az egész tudományos apparátust, a melylyel Mu. dolgozik. E szerint a magy. *húg* eredetére a következő szók vetnek világot:

*) L. p. o. az *örjeg* szó fejtegetését, a mely ugyan csak Kis-Kún-Halas vidékén ismeretes, de azért mégis abban a megtiszteltetésben részesül, hogy Mu. külön annak magyarázatára egy «iráni» **vairi-ka* vagy **vairya-ka* diminutivképzést szerkeszt (503. l.).

«< Pahl. *χūk*, újper. *χūh*, *χōh*. *kāšāni χūh*, *jōh*, *szamuāni hūāk*, kurd *χōh*, *χūha*, *χūhek*. kurmandzsí *χōēng* «schwester» = parszi *χvāh*, av. *χvañha* (nom.; tő: *χvañhar-*) id. = összet. tag. *χo* (< **χvā*, **χvāa*, **χvāha*). — Az av. *χvañhar*-tőnek megfelelő alakok: pahl. *χvāhar*, újper. *χvāhar*, gabrí *χōhr*, afghán *χōr*, összet. dig. *χvārč*, *χore*, balūči *gvāhar*, *gvāhar*, *gōhar*, *gvār* «schwester» = szkr. *svāsṛ-* id. (HORN 111.; Justi Hb. 86.; HÜBSCHM. EO. 70.; GEIGER Bal. 125.)»

E sok alak közül először is a pehl. *χūk*-kal kell foglalkoznunk, mert Mu. világosan mondja fejtegetései közben, hogy «tulajdonképp pahl. *χūk* a megfelelő alak», nyomban utána meg azt mondja, hogy ebben «-k képző (= av. -ka)» rejlik (356. l.). Főadatunk lesz megvizsgálni, van-e egyáltalában egy pehl. *χūk* és ha van, lehet-e oly képzés, a milyennek Mu. tekinti. Az első kérdés talán nevelésnek tetszhetik; hisz Mu. megnevezi forrásait, egy szót sem alkotott maga, a pehl. *χūk*-ot is ott találta HORN Grundriss d. neup. Etym. című művében. Igen ám, de a pehlevi nyelv egészen sajátos nyelv, egy-egy pehlevi alakon összevezethetnének nemcsak én meg Mu., a kik nem értünk hozzá, hanem a legnagyobb iranisták is. *) Azonkívül ott találjuk HORNNál a *χūk* után a forrást is, a melyből idézi «PPGL.», azaz *Pahlavi Pāzand Glossary*. HORN szíves értesítése szerint, ő sem a pehl. *χūk*, sem az újperzsa *χōh* alakot máshonnan, mint szótárakból nem ismeri: «Neup. *χōh* und pehlv. *χūk* in meinem Grundr. d. neup. Et. stammen aus den neup. Wörterbüchern u. aus den Pahlavi Pāzand Glossary. Belege habe ich für keines der beiden Wörter gehabt.» (Strassburg 1903 Dec. 29.) A Grundriss d. iran. Philol. cz. nagy műben többször lett volna alkalom mind a pehl. *χūk*, mind az újperzsa *χōh* említésére, de sehol semmi nyomuk sincs, mert az a pehl. *χūk*, a melyet a szómutatóban találunk, «disznót» jelent és nem tartozik ide. SALEMANN szíves volt nekem behatóan írni a kérdésről, véleménye röviden összefoglalva a következő: a mit HORN *χūk*-nak idéz, az a *xvāh* alakkal azonos és annak is olvasandó, a PPGL. írását régi írás-

*) SALEMANN, ez idő szerint a pehlevi legalaposabb ismerője, ezt mondja: «Doch muss hier gleich im Voraus bemerkt werden, dass es dem Forscher wohl für immer versagt bleiben wird, sich eine absolut sichere Anschauung vom Bau dieser Sprache zu bilden. Der Grund hierfür liegt teils in der Schrift. Abgesehen vom geringen Alter der Handschriften, die meistens nicht allzu sorgfältig geschrieben sind, unterliegt es keinem Zweifel, dass die Abschreiber sowohl als auch die Verfasser jüngerer Schriften sich vom Einflusse des Neupersischen nicht immer frei halten können, weder in lautlicher, noch in grammatischer Beziehung. Ferner ist die Schreibung des Pahlavi keine phonetische, sondern zu einem nicht geringen Teile eine historische, und dann wird eine ganze Anzahl von Ideogrammen verwendet, so dass sich die lautliche Geltung der geschriebenen Wörter nur annähernd bestimmen lässt.» (Grundr. d. iran. Philol. I: 1: 249. l. s k.)

hibából keletkezett («wir haben es hier entweder mit einem alten schreibfehler zu tun») vagy helytelen, a perzsa alakból kikövetkeztetek, analógiás írás; egy *-k* képzés egészen kizártnak tekintendő («Letztere Form [t. i. a *χūk* alak] ist ganz unerklärlich, wenn man ein suffix *-k* an nimmt» Szt.-Pétervár 1904. jan. 8. Így aztán a pehlevi alak a lehető legszebben beleilleszkedik abba az alaksorba, a mely vele alakulásra és jelentéskörre legközelebb áll. A pehlevi nyelvben ugyanis, valamint más iráni nyelvekben is, a családtagokat, atyát, anyát, testvért, leányt jelentő szók két alakban mutatkoznak, az egyik megfelel a régi nominativusnak, a másik az accusativusnak: *pid* = óp. *pitā* vö. szkr. *pitā* és *pidar* = óp. *pitar* vö. szkr. *pitaram*; ép így *mād*: *mādar*, *brād*: *brādar*, *dux*: *duxtar*. Ezekhez csatlakozik és velük a legszebb összehangzásban áll a nőtestvér nevei: *xvah* és *xvāhar* (I. SALEMANN Mittelpersisch, Grundr. d. iran. Philol. I.: 1.: 276. l.). Szakasztott ugyanaz a jelenség található az újperzsa nyelvben is, a hol p. o. úgy mint a pehleviben *dux* és *duxtar* egymás mellett találhatók, mint a «filia» nevei. De azzal tisztában kell lennünk, hogy az egyik alak a régi nominativusból keletkezett, a melyben a szó töve már rég a tövégű *-r* elveszése következtében elhomályosult, míg a régi accusativuson alapuló alak a tőt tisztán megőrizte. Ha tehát régi kicsinyítő képzéssel volna dolgunk, a képzés semmikép sem indulhatott volna ki abból az alakból, a mely a tőtől annyira eltérő nominativusból fejlődött. Minthogy a pehlevi ennek illusztrálására nem nyújt elég anyagot, forduljunk a szanszkrit nyelvhez. Itt a pehlevi *mād*-nak a nominativus *mātā* felel meg, a teljesebb *mādar*-nak pedig az accusativus *mātaram*; de mássalhangzón kezdődő ragok előtt a *tō* *mātr*-alakot ölt (több instr. *matrbhih*, dat. abl. *matrbhyah* stb.) és ugyancsak ez a *tō* mutatkozik mássalhangzón kezdődő képzők előtt (*mārtama*-, *mārtas*, *mātrmant*-), tehát a *-ka* képző előtt is: *mātrka*-. Szakasztott így találjuk a *bhrātā* nominativus mellett a *bhrātaram* accusativust, *bhrātrbhih* többes instrumentalist, *bhrātrbhyah* többes dat.-abl.-t, a *-ka* képzés pedig itt is *bhrātrka*-. A nőtestvért jelentő szóból, igaz, ki nem mutatható ilyen képzés, de egészen kétségtelen, hogy csakis **svasrka*- lehetne, ezt egyebek közt a *svasrtva*-'Schwesterschaft' képzés is mutatja. Ha szemben a pehl. *χvah*, *χvāhar* tőszóval megmaradt volna egy ilyen régi *-ka* képzés, az semmikép sem hangozhatnék *χūk*-nak, mert sem a *h*, sem az *r* el nem tűnhetett volna. De nem lehet ez a *χūk* új képzés sem, a mely az *r* nélkül való nominativusból magában a pehleviben kialakult volna, egyszer mert *xvah* + *k*-ból hangtanilag ki nem magyarázható a *χūk*, másodszer pedig, mert az újabb időben alig is járult volna hozzá *-k* képző, hanem inkább a kicsinyítő *-ak* képző, mert *-k* csak hangzós tökhöz szokott hozzájárulni (I. SALEMANN Mittelpers. 277. l.). Egy újabban képzett kicsinyítő tehát **xvahak* vagy **xvāharak* le-

hetne v. ö. az újperzsa *duxst, duxtar* mellett álló *duxtarak* «kleines Mädchen» kicsinyítőt Horn, Neup. Schriftspr. 175.

De talán eleget foglalkoztunk a pehlevi *χūk*-kal, a mely ránk nézve csak azért volt fontos, mert Mu. magyarázatának sarokköve. De tulajdonképp a kérdés mégis végkép más téren döntendő el, ki kell ugyanis mutatnunk, hogy a magyar *húg*-nak az o s z é t ben nem felel meg és nem is felelhetett meg soha sem olyan alak, a melyből a magyar szó ki volna magyarázható. Mu. t. i. a nagyon is kétes pehlevi *χūk* alakot csak kiinduló pontul használja, hogy az osztét nyelvre való hivatkozás igazoltnak lássék: «Tulajdonképp, így szól, pahl. *χūk* a megfelelő alak *-k* képzőnek (= av. *-ka*) összetétele *-g* (*-ag, -äg, -ig*) változatával, melyet iráni eredetű *méreg, üveg, beteg, balog* szavainkban is tapasztalunk.» Minthogy pehlevi *χūk* alak valószínűleg egyáltalában nincs, de régi alak semmiesetre sem lehet, meg kell kísértetnünk, hát ha magából az osztétből meg lehet egy olyan alak képzését értenünk, a mely a magyar szó alapjául szolgálhatott volna. Az osztétben csak úgy, mint a pehleiben a nővér elnevezésére két alakot találunk, az egyik *xō* a régi nominativusból lett, a hosszabb *xvürä* alakot Mr. a zend *xvanharām* acc.-sal állítja szembe (38. l.). Olyan alaknak, a melyből a magyar szót ki lehetne magyarázni, sehol semmi nyoma, de ilyen alakot még föl sem lehet tenni az osztét nyelvben, mert régi *-k*-s képzésnek nem felelhetne meg más, mint egy alak, a mely úgy, mint a *xvürä* megőrizte volna belsejében az *r* hangot, új *-k* (= osztét *-g*) képzés pedig az osztétben — nincs! MILLER a szóképzésről szóló fejezetet így kezdi: «Obgleich die Reste iranischer, im Oss. schon erstorben, Suffixe leicht aus der oss. Etymologie gewonnen werden können, scheint es mir nicht unzweckmässig, die hauptsächlichsten derselben der Übersichtlichkeit wegen unfolgenden zusammenzustellen» (88. l. 94. §.) és mindjárt második helyen említi az itt szóban levő képzőt: «2. Ir. *-ka* erscheint als *-g* nach dem Lautverschiebungsgesetz: w- oss. *stug* Locke, ai. *stukā*; *marg* Gift, aw. *mahrkō* Tod.»

Még azt sem szabad mondanunk, hogy a nőtestvért jelentő szóból beczés kicsinyítőképzés fejlődött, már pedig osztét *-g* szög végnek hangtanilag szorosan megfelelő *-ka* kicsinyítő képzőt igenis találunk az árja nyelvekben is, a mint a szkr. *āśva-* equus-ból képezett *āśvaka-*, a *putra* filius-ból lett *putraka-* s több effélék mutatják. Igen ám, csak hogy az osztétben mind ennek semmi nyoma, sőt az osztétben, valamint több kaukázusi nyelvben főnévből egyáltalában nem képződnek kicsinyítők. Ezen a dolgon nem változtat semmit sem az a körülmény, hogy Mu. a fönt említett furcsa *bät-réngs* tájszóban egy *-g...* összet. diminutív képző-t vett észre, hisz *-g*, a mint láttuk, egyáltalában, nem is osztét képző!! SÖÖGRÉN (Oss. Sprachlehre 74. l. 54. §.) egészen világosan mondja: «Demi-

nutiva oder Verkleinerungsnamen gibt es in der Ossetischen Sprache nur bei Adjectiven, wo sie durch die besondere Endung kom oder gom D. kon oder gon bezeichnet werden.» Minthogy az a képzés, a melyet a magyar szó magyarázatára föl kellene tennünk, semmiesetre sem lehetne régi, egy később, az oszét nyelvben keletkezett hasonló képzés pedig nemcsak hogy nincs kimutatva, de teljességgel ki is van zárva, a magyar *húg* magyarázata, a mint azt Mu.-nál olvassuk, tisztára a levegőben lóg és csak arról tesz újra tanuságot, hogy a szerző milyen készületlenül fogott egy óriási tudást megkívánó föladat megoldásához.

Szabad legyen e részletesebb fejtegetések végén, a melyek némileg meg akarták azokat a roppant nehézségeket világítani, a melyekről Mu.-nak sejtelme sincs, egy nagy német tudós szép szerény szavait idéznem:

«Nicht leicht vermag Einer das gesamte Gebiet der iranischen Mundarten mit einiger Sicherheit zu übersehen. Wer vom Sanskrit herkommend an das Awestâ herangetreten ist, hat selten die Kenntnis vom Neupersischen, die ihm doch dringend nötig wäre. Von denen, welche etwas besser mit dem Neupersischen umgehen können und die erforderliche Vertrautheit mit arabischer Sprache und Litteratur besitzen, sind nur sehr Wenige im Stande, das Awestâ selbständig zu untersuchen. Im Pehlevî stümpfern wir alle.» NÖLDEKE, Persische Studien (Sitzungsber. Wien. Ak. 116.; 387.).

A *húg*-ra hivatkozva magyarázza Mu. az *imeg-ing* szó *g*-jét is:

«Hangtanilag pontosan megfelel a pahl. *yāmak* a magy. *imeg*-nek, a székezdő *j*-nek könnyen érthető enyészetével, illetőleg a magyar megfelelő *i* kezdőhangzójába való olvadásával *s e* mellett a szóvégi mássalhangzók oly viszonylásával, mint ezekben: pahl. *χūk* = magy. *húg*» (371. l.).

Minthogy az oszét nyelv a pehl. *yāmak*-nak megfelelő szót nem ismer, a *húg* magyarázata pedig teljesen hibás és magyar szóvégi *-g* éppen nem magyarázható csak az oszétból, nem kívánok az *ing* szóval tovább foglalkozni.

A *húg* és *ing* szokat SIMONYI szintén fölvette a «fontosabb és biztosabb szöveggyeztetések» közé, a mit csak azért nem említettem e közleményem legelején, mert S. nem tesz arról említést, hogy éppen az oszét nyelvben keresendő e két szó forrása: «*húg*: iráni *χūk*, *hūāk* stb. nőtestvér» és «*ing*, *imeg*: iráni *yāmok* [!] stb. ruha, *ing*». (Nyv. 31: 34.).

Miután most már szerencsésen túlestünk mindenén, a mit olyan szelíd bíró, mint SIMONYI, mégis csak némileg figyelemre méltónak jelzett, nincs okunk sokáig időzni a még hátralevő anyagnál.

A magyar *rég* szó jelentésben és hangzásban hasonlít egy pár oszét szóhoz, a melyeket MILLER a következő módon sorol föl: «o. oss. *raji*, *raji*, w. oss. *raji* lāngst, früh, *ragäi* lāngst her, *raĵima* einst, *ragon* bald, *äräji*, *ärägi* neulich, kürzlich, w. oss. *ärägiau* kurz darauf» (86. l.). Ez oszét szók eredetéről nem tudunk semmit sem. MUNKÁCSI bátorsága kell hozzá, hogy két egymástól annyira távol eső nyelv szavait ilyen alapon olyan határozottsággal összekapcsolja.

A magyar *rege* szót Mu. a szkr. *arka* «lied, preisgesang; sänger» szóval állítja össze, de a *g*-ből mintha oszét hatást akarna kiolvasni: «Végzetét illetőleg a *reg* (< **ereg*: KO. *erēx*) a szkr. *arkä*-, örmény *erg* alakokhoz viszonyítva olyannak vélhető, mint magy. *méreg* = osszét *marg* gift av. *mahrka*-tod; magy. *üveg* = osszét *awg* glas» (525. l.). Hangulatkeltés végett az oszét *arĵ-au* «märchen»-t is idézi a szkr. *arka* szó után (524. l.), pedig sem az oszét *γ* nem keletkezhetett régi *k*-ből, sem nem ismerjük különben a szkr. *arka*- oszét mását.

Nagyon különös a *boldog* szó magyarázata. Mu. helyesen mondja, hogy az *l* később fejlődött hang és hogy a szó régebben *boudog*-nak hangzott, de hogy különben mi mindent össze nem hord, annak csak a «boldog isten» a megmondhatója, a kinek ebben a ciklikben szintén útlevelet állít ki. A *bou-dog* szó első részét a szkr. *bhaga*- tövel hozza kapcsolatba, «ugyane szkr. szónak, mondja később, *bághas* [sajtóhiba *bhagas* h.] nominativus alakját ismerte föl PAASONEN a mordvM. *pavas* gott szóban, s ezzel egybehangzik, hogy a régi keresztény terminologia a magy. *boldog* szót is alkalmazza «szent» értelemben (*Boldog-asszony* = Heilige Jungfrau, *Boldogságos Szüz* id.; *boldog isten!* = szent isten!)» (174. l.). Tehát a magyar nem azért mondja azt, hogy «boldog asszony», vagy «boldogságos Szüz-Mária», mert az egyház nyelvén *Beata* volt a Szüz-Mária rendes jelzője?! Mennyi új dolgot tanulhat mégis az ember ebből a könyvből! De ez még semmi, a java még csak ezután jön: «Talán inkább számba jöhet — mondja a szerző még lejjebb — a *bódog*-hoz értelmileg is igen közel álló magy. *gazdag* melléknévnek osszét-dig. *ghaz-dug*, tag. *khüzdig* reich megfelelője, melynek *dug* képzőjével szerkesztve az av. *baĵa*-, újper. *baĵ* (tehát osszétfféle **baĵ-dug*) pontosan egyező mását adja a *bódog*, *boudog* alaknak» u. o. Tehát a magyar *boudog* egy olyan oszét szóból származik, mely nemcsak maga ki nem mutatható, hanem a mely ki nem mutatható **baĵ* töből ki nem mutatható *-dug* képzővel alakult! Az egyetlen oszét szó, a mely hasonló képzésen alapulna, a Mu.-tól e helyen hibásan leírt *ĵäzdug-qäzdig* szó volna, de ennek képzéséről nem tudunk semmit, mert a mit Mu. róla mond, hogy t. i. «végzete kaukázusi *-du* képzőnek az osszét *-g* melléknévi képzővel való szerkezete» (l. 294. l. és v. ö. NyK. 34: 105. l. s k.), az nem jöhet

komolyan tekintetbe, valamint az az állítása sem, hogy «pontosan egyező képző a mai osszét *γ-azdug, qāzdig* szóéval a magy. *bou-dog* é» (295. l.), mert sejtelmünk sincs, hogy az osszét *γ-azdug-qāzdig* honnan származik, ha csak nem fogadjuk el MILLER magyarázatát, a ki a *d-t* a *tőhöz* tartozónak vallja! Ha pedig Mu. a «*bou-dog* é» után, a melylyel idézetünk fönt megszakadt, ekkép folytatja: «mely egészében árja-kaukázusi-osszét kerülő utakon kerülhetett hozzánk», akkor mi ezekről a csodálatos utakról csak éppen annyit tudunk, hogy Mu. azokon úgy botorkál, mint a vak, egyetlen egy kaukázusi nyelvnek még a legelemibb részeit sem ismeri, nem hogy e nyelvek képzőiről és azoknak netalán az osszét nyelvbe történt eltévedéséről a tudós világ előtt véleményt koczkáztathatna.

A *-g* végű szók után csak egészen röviden kívánok a *-k* végűekkel foglalkozni; csoportjuk kisebb is, a szerző nem is lát magában a *-k* kihangzásban speciális osszét sajátyságot, úgy hogy csak lazán, vagy éppenséggel össze nem függő egyes esetekről lehet itt szó.

A Bécsi Codex egy különös szavát, az «észak» jelentésű *ēzfēk*-et Mu. az osszétből magyarázza, a melyben *ārsāw* éjszakát jelent. «Hangzásában a Bécsi Codex *ezfek* szava az osszét *āysāw*-hez csatlakozik legszorosabban, melyhez képest még a pahl. *šawāk* képzőjét mutatja, vagyis összerántással e helyett való: **āysāw-āk*» (240. l.). Az osszét szó hibásan van megszerkesztve, pehl. *-āk* szóvégnak csakis osz. *ag* (olv. *-āg*) felelhetne meg, azt sem lehet föltennünk, hogy az osszétben még a régibb *-k* hangzott volna a szó végén, mikor a szó belsőjében álló zöngétlen *p* már *w*-vé változott; a magyar szó, a melyről még azt sem tudjuk, mikép kell olvasnunk, a mely ugyanabban a Bécsi Codexben éppoly gyakran a *d* é l (Süd) jelentésben is található, különben pedig teljesen ismeretlen, ezentúl is csak oly homályos, a milyen volt Mu. magyarázata előtt.

Az *undok* szó, a mely a JordC. és CornC.-ben a székelýföldön ma is élő *ondok* alakban található, ha igaz az osz. *omd* «das erbrechen» szóval függ össze «a *hideg* (régí *hidek*) módjára szerkesztve (szkr. *vānta* gespieen + *-ka*)» (614. l.). De hisz a szkr. *vānta* + *ka* az osszétben legföljebb **omdāg* alakot adna, a melyben *k*-ból lett *-g* nem lehet fiatalabb, mint a szakasztott olyan módon *t*-ből zöngéssé vált *-d*-; hát Mu. nyelvész létére nem veszi észre, hogy a *t > d* és *k > g* változás párhuzamos jelenség? Mert azt még értem, ha Mu. azt mondja, hogy az *üstök* szó szemben az osszét *stug*-gal megőrizte az eredetibb *k*-t. (Ethnographia 1904. 13. «A magyar alak az osszét végmássalhangzó régibb ejtését tükrözi»), de az *undok* szónál erre józan észszel gondolni sem lehet.

De a szerző hovatovább egyre bátrabb lett, a mikor már annyi lehetetlen dolgot állított, egy pár tuczat képtelen állítás

több vagy kevesebb, igazán nem változtathatott már műve értékén; így érthető, hogy *-k* végzetet egyszer osztét *-χ*, egyszer pedig osztét *-γ*-hangból magyaráz.

«Talán végzetestül együtt, mondja Mu., van meg az örök az összetag. *vărăy*, *varay*, *oray*, dig. *uray* weit, geräumig, ausgedehnt, breit szóban.» (504. l. jegyz.).

A *farkas* előfordul jelző gyanánt több növénynévben: *farkas-alma* «*aristolochia*», *farkas-bab*, *farkas-fog* «*aizoon*; hauswurz», *farkas-fű*, *farkasölő-fű*, *farkas-hárs* («*granum gnidium*» *farkas-hézag-gyökér*, *farkas-maszlág*, *farkas-répa*, *farkas-tej*, *farkas-csengőfű*). Vajjon mit gondol a jámbor olvasó, mi következik mind e növénynevekből, ha mindjárt még százzal is megtoldjuk? A kinek az eszejárása ki nem ficzomodott azokon az «árja-kaukázusi-osztét kerülő utakon», a melyeken a szerző a *boldog* szót szállítja nyelvkincsünknek (l. 295. l.), erre azt kénytelen mondani, hogy ebből magára a *farkas* szóra, jelentésére éppenséggel nem következik semmi sem, az marad, a mi volt, farkas, latinul «*canis lupus*». Nem így Mu.-nál, az ő farkasa annyira megcsömörlik a sok növénynévtől, a melyben jelző gyanánt szerepel, hogy maga is — növénynévé válik! A ki nem hiszi el, olvassa el, a mit Mu. nyomban e növénynevek felsorolása után mond: «Jó okkal föltehető tehát, hogy az ugyane növények fajtájába tartozó «*cicuta virosa*»-nak *bürök*, *bireg*, *bürög* neve is ilyenén jelölés lehet, annál is inkább, minthogy az összetben alakilag szorosan egyezik vele a digori *bērāy*, *berāy* tagauri *bīrāy*, *bīrāy* wolf»!!! (185. l.). Tehát a *bürök* növénynév eredetileg «farkast» jelentett és egy előttünk még egészen homályos osztét *bērāy*, *bīrāy*-ből keletkezett,* a mely «alakilag» annyira nem «egyezik» vele «szorosan», hogy neki hangtanilag meg sem felelhet.

Látnivaló, hogy a *k*-végű szók, melyeket Mu. valamelyes módon kapcsolatba hozott osztét szókkal, semmi, csak némileg is biztos eredményre nem vezettek bennünket.

Minthogy a *k*, *g*, *h* kezdetű szókat is együtt tárgyaltam, ide csatolok még egy *-he* végű szót, a *csürhét* sereghajtónak. A ki annak idején jót nevetett a «Kaukázus»-ból hozott magyar *cséka* szón, a mely disznót jelentene (l. NyK. 33: 118—122. l.), az bizonyosan

*) HÜBSCHMANN kételkedve előadott magyarázata minden ízében lehetetlen: szkr. *vrka*- «farkas»-nak az összetben nem felelhetne meg más mint **vurg*, **urg* vagy talán még **varg*, *vārg*, mert *v*- szókezdetnek *h*- nem felelhet meg, hanem félhangzós *v*- a mely el is tűnhetik; *r* vocalisnak HÜBSCHMANN tanítása szerint máskor *ar*, *ār*, *al*, *āl*, *r*- után *ur* felel meg (Oss. Spr. 88. l. és a hozzátartozó pótlás 142. l.); a szkr. *-ka*- pedig az összetben *-g* és nem *γ*.

nagy élvezettel fogja a *csëka* czikk utolsó bekezdését is elolvasni, a melyet szóról-szóra ide iktatok, — kommentár nem kell hozzá:

«A kaukázusi *cura*, *suira* «schwein» szóval vethető talán egybe a magy. *csürhe* «fiatal, hízlalóba még be nem fogott disznók csordája» (MTJsz.), a midőn a szónak utóelemére vonatkozólag számba jöhet: összetag. *rür-au*, dig. *är-au*, csecscenz *ragh* «heerde» (avar *rezed*, karata *režeth* id.; avar *režen* «heer, schaar», plur. *režá-bi*; *režáda* «in der heerde», *režáde* «in die heerde.» MILLER: Osset. Etjudy II.: 112.; Erek. 80.; USLAR-SCHIEFNER: Awar. Stud. 169.). E szerint a *csürhe* alak előzménye **csürr(e)he* lehetett. — L. alább a *hülye* és *konda* czikkeket.» (197. l.).

* * *

Szedés közben kaptam MILLER VSZEVOLODTól egy levelet, a melyben azt közli velem, hogy az oszétben igenis van egy *awg-awgä* «üveg» szó, de egyúttal fényesen igazolja azt az állítást, hogy ez nem lehet ebben a nyelvben eredeti szó. «Nincs etymológiája, mondja egyebek közt, az oszét nyelvben és az átvett szavak közé sorolandó. Nekem igen valószínűnek tetszik az ön föltevése, hogy az oszét *awjün*, *awjün* (!)* a perzsa *ābgīna* vitrum, crystallum, adamant-ból átvett szó és hogy azután az oszét melléknévből vonódott el az *awg-awgä*, mert amabban az *in-in*-t képzős elemnek érezték». Ezek után Mr. egyszerűbb módon magyarázza, mint én, hogy mikép lehetett a perzsa *ābgīna* (régibb kiejtés szerint **āvgīna*) főnévből az oszétben az *awšin-awjün* melléknév. «A perzsa **āvgīnā* szónak, azt mondja, olyan kapcsolatokban, mint *ābgīnā xānā* «üvegház, tükörház», azaz *domus speculis circumquaque ornata* melléknév benyomását kellett tennie». Végre megemlíti még, hogy az oszétben az **aw* «víz» szó, a mely az *awg* töszava lehetne, nincs is, hogy a megfelelő iráni szót réges régen kiszorította a *don* szó.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

*) MUNKÁCSI helytelen *ardīn* alakja, melyet «MILLER VSZEV. közlése gyanánt említ, most már világos előtttem: Mr. orosz leveleiben az oszét *j* (azaz *dž*) helyett cyrill *d* és *ž*-ből combinált jelt használ, a melyben a *d* tisztán fölismerhető, míg a *ž* első vonása belefolyik a *d*-be. Mr. nem tudta, hogy ez mit jelent, az oszét nyelvet pedig nem ismerte eléggé, különben amúgy is tudta volna, hogy a dig. *-jün* képzőnek a tag-ban következetesen *-jīn* felel meg.

A vogul határozók.

(Első közlemény.)

I. A *-t* (*-të*, T. *-ta*) ragos határozók.

1. Helyhatározók.*)

A *-t* (*-të*, *-ta*) a locativus általános ragja. Egyszerű voltát kétségtelenül bizonyítja az, hogy a határozószók és a névutók végén is megvan, pl. *tit* itt, *tot* ott, *χot* hol, *pāxt* mellett, *χalt* közt, *sajit* mögött stb.

Van a vogulban még egy locativusi rag, az *-n*, de ez meg lehetős ritkán fordul elő, pedig az egész finnugorságban ez az eredeti egyszerű locativusi rag. Azonban a *-t* is megvan a vogul legközelebbi rokonaiban, az osztják és a magyar nyelvben. A magyarban meg éppen ez a ritka; valószínűleg azért ment ki a használatból, mert legnagyobbreszt összeesett a tárgyraggal (M. H. I. 347.); a vogulban pedig azért lett alkalmasint általánossá, mert a másik raggal egybeesett a lativus és az ablativus ragja.

A magyar *-n* ragnál azonban a vog. *-t*-nek sokkal szélesebb körű alkalmazása van, mert az általános locativusi jelentésen kívül még a határozottabb viszonyok kifejezésére is szolgál. Megfelel tehát a magyar *-n* superessivusi, *-nál* adessivusi és *-ben* inessivusi ragoknak.

*) *Rövidítések*: M. H.: SIMONYI: Magyar Határozók I. II. (A határozók fölosztásában ezt követtem s a magyar példákat mind belőle vettem.) — Nyhas.: SZINNYEI: M. nyelvhasonlítás². — Bud.: BUDENZ: Finn nyelvtan². — Vog. nyelvj.: MUNKÁCSI: Vogul nyelvjárások. (A példák nál nines jel, a népköltési gyűjteményt a kötetek száma jelöli.) — H. P.: HUNFALVY: Kondai vogul nyelv. — Wied.: WIEDEMANN: Grammatik der wotjakischen Sprache. Reval, 1857. — Wied.²: Gramm. der Syrjänischen Sprache 1884² (még wotják idézetekben is). — *A vogul nyelvjárások*: észak i nines jelölve; Al., Kl.: alsó- és közélplovvai, K.: kondai; P.: pelimi; T.: tavidai (F.: felső).

a) Általános helyet jelölő határozók. (Határozószók).

Népek *χot āli*? hol van az írás? I. 75. | *Xot tālē'im*, *akw-tot i χultē'im* a hol főlşzállok, ott meg is fogok maradni II. 117. | *Vit ajuŋkwé tīt at rāwi* vizet inni itt nem szabad I. 5. | *Tot ti āli* ott el I. 3. | *Jit joχtwés* utólérte K. II. 239.

b) Superessivus.

Ég, föld, víz stb.: *Joli-t ār é m t jātēl mir akwāi' sam-pālēt*, *sūp-pālēt*: a földön (tkp. alsó égen) a kedves nép mind félşzemű, görbeszájú I. 25. | *Ēlēm-χālēs alēm m ā t vōr-uj kelpiŋ ka n t simēn lēstēlālu*: a hol az ember valami erdei állatot ölt, azon a véres téren csillapítsd éhedet I. 3. | *Ta χumitā kwālēm χumiŋ s ā m t ē manēr vāre'it*? ezen férfi járta-kele férfias vidéken mit csinálnak ők? I. 107. | *Xūrmit n ā r t kwol ta tuŋtwkwé patwés*: a harmadik bércezen im sátrakat kezdenek fölállítani IV. 171. | *Voikēn vitēp tēpiŋ Ās vitēt Ajās-Tārēm ājkā lāwēltauwé*: fehér vizű táplálékos Ob vizén A.-isten öreget emlegetnek II. 138. | *Ās-v ā t a t nūltāŋ minimatā nūltāŋ puŋkēt χūrēm χāpřā lūli*: az Ob partján egy meredek hegyfalon való jártában [látja, hogy] a hegyfal ormán három nyárfa áll I. 6. | *Polēm talēχt vā'iltēm nē-uj ēřřā*: a Pelim folyó forrásvidékén leszállított noi «állat» éneke III. 266.

Hájó, ház, fa stb. *Xāp-al ā t [kitilawé]*: a bárka födelén [kérdszik] II. 89. | *Kit jiw qltēm por ā t taw ti nātilawé*: két fából összerótt tutajon im ő usztat lefelé II. 137. | *Kwol-āwi-s ū n t t ē χuŋi*: egy ház ajtajának küszöbén fekszik I. 7. | *Xāpřā ā ŋ kwēl t lēin χuŋnē umi-as āli*: a nyárfa tuskón egy evetnek fekünni való üreg van II. 96. | *Akw' n ā l t lūlēi'*: egy nyáron állanak II. 168. | *Tārēm tārātēm kēr-kwāli' talēχt ūs χani*: égből lebocsátott vasláncz végén vár függ II. 65.

Tesztreszek: *Nēpakēt kāt-p att ā t pusēn tot χuŋe'it*: a papiros-darabok a keze tenyerén mind ott fekszenek II. 118. | *Nal-wāl' χajtimāt p ē ſ t lajwés*: a mint a vízre lefut, lába ikrájában meglótték II. 95. | *N' ol ā t mān mā-tawrikwé*: orrán egy kis föld-morzsaeska van I. 1. | *Uj tōχ-titt ē χāŋwés*: az állatot torka tövéen találta IV. 255. | *At tānpā tānēŋ jiwā χanl-p att ā t totitā*: őt húrú húros fáját hóna alatt hozza II. 207.

Névutók.

Ā ſ t: -n (*aſēn-ra*, *aſnēl-ról*): *Khqltērem-ā ſ t āχ-khan ikēm*: a hídon nincs senki T. IV. 352.

Pōŋt: -n, fölött (*pōŋēn-rá*, *pōŋnēl-ról*: T. *pōŋ* fej ~ É. *puŋk*): *Vōŋōl-p ō ŋ t tōjt pātīm ql*: a fatuskó fölött hó van T. IV. 402. | *Ti*

awréz-pəŋét aténjməl al: ezen meredek hegypart tetején egy aranyból való szérűágy van T. IV. 354.

Pālt: -n, *num-pālt*: fölött: *joli-pālt* alatt (*pāl* ~ *m*: *fél* = oldal): *Akw'-mat-ért jamés-pgal la'il pgalāt matér žartaytīli*: egyszer csak a jobb oldali fellábán valami vonszolódik I. 121. | *Am num-pālēm t nē-mat taqlīy tərēm at vā'ēm*: magam fölött semmi szárnyas istent nem ismerek II. 4. | *Tāltīy ūs tāltkēm joli-pālt χīs-nāmpēr, sei-nāmpēr vārikānēm*: réves váracska réve alatt, mint fővényszem, mint homokszem, oly apróra vagdalom szét (teszem) őket II. 26.

Pāχt: mellett (*pāχēn* mellé, *pāχnēl* mellől: *pāχ* oldal): *Pēs-pāχt lūlēm sirejim ta leimatilēm*: csipőmon függő kardomat ott előrántom II 169.

Ault: végén (*aulnē* végén: *aul* vég): *Kāt-tulā-ault moš-sākwē kwoss-kēr χults*: a kezűj hegyén maradt még egy keveske köröm I. 164.

Ūlttē: által (v. ö. lat.: *ūltā* át, által): *va'ilēp sāŋk-ūlttē kērestā*: a nyaklóját az ágyékán keresztül kötötte II. 112. | *Tajeχ tot, mān jākwē ūlttē sāŋwitēm, χasltīm lūpi-sup χuži*: majd ott a kis folyócskán keresztül egy moszatos, mohos fatörzs darab fekszik III. 219.

c) *Adessivus*.

Pusztán a -t raggal nem nagyon gyakori, legtöbbször a *pālt* névutó áll a névszó mellett.

Jā mēs it ti urilānēm a folyó fordulójánál várom őket II. 191. | *Am tēpiŋ Ta'it, χulīŋ Ta'it ta lēχt jelpiŋ vitēp nāriŋ tūr qūse'im* ennekem a tápláléka bő, hala bő Szoszva forrásánál szent vizű szentséges tavam van II. 152. | *Akw' pasānt tēŋi', ajei'* egy asztalnál esznek-isznak II. 105. | *Puŋkēŋ sun-puŋkāt χum takwi lūlenti* a fejes szánnak fejénél a férfi maga áll III. 421. | *Nay jg-mēs pāl va'inēnt...* *Uj-namtal-tulā χum puŋk-uj tān χalēŋ jiw tot ti χassentitā...* a te jobb oldali válladnál Medve-névtelen-ujjas-ferfi, «fogas állat» hurjával folszerelt közü fát, a ki ottan penget III. 411.

Névutók.

Pālt (E példákban még inkább ragos főnév: *Nay jgmēs-pālētē uj-tān χalēŋ jiw taw ti χasēšlāntitā* a te jobb oldaladon az állathúrral felszerelt közü fát pengeti III. 427. | *Tēpiŋ As kit-pālt ūnlēnē lū* a táplálékos Ob két felén álló ló II. 64.).

Am ruš ātēr pgalāt ālsēm én az orosz fejedelemhősnél voltam II. 89. | *Án ti Sēmēl-uj-misi-ātēr-pālt nay manēr kinse'in?* im ezen Fekete-nyuszt-manó-fejedelemnél ugyan te mit keresel?

III. 306. | *Tan pālänēlt vit-χulä . . . ness qute'it* mellettük a hal szinte hemzseg I. 31.

Kwon-i-pālt kívül, *ēli-pālt* előtt, *jui-pālt* mögött: *Ūs-kērēy jiw kwon-i-pāalt nañ vownē ēkwāi'-qjkāi' kwon ālei'* a város vas sánczain kívül kenyeret kolduló asszony s öregember élnek II. 87. | *Ēli-pāalät ünles pūt lapä χassēmētstä* az előtte állott üstöt magához közel rántotta II. 211. | *Taw jui-pālät voss māñ χumiānl japāk-jānteuw ramij sujä sujtī ō* mögötte a leg-ijebb férfi selyemidegének rezgő hangja hallik I. 96.

Sist: mögött (*sisnēl* mögül, *sisī'* mögé: *sis* hát): *Ti sisij kwol sisēm t akw' sāsñel tēlēm sāt nāyχ lūli* ezen mögös házam mögében egy töből fakadt 7 vörösfenyő áll II. 166. | *Akw'-mat-ērt sisāt χaptä lāyi* egyszer csak háta mögött valaki megszólal I. 13.

Sajit: mögött (*sajñel* mögül, *sajñē*, *sajin* mögé: *saj* mög): *Taw tūli nīr sajīt tī lakwsanā ō* rejtő bokor mögött lopózkodik most hozzájuk I. 95.

Pāχt: mellett: *Akit'-ās ai nē-pāχtē tot χujrēlāli* hát öreg bácsija ama nő mellett, ottan heverdegél II. 129.

L'apāt: közelben (*lapä*, *lapān* közelre): *Am l'apēm t ālēm* közelemben légy II. 116.

d) *Inessivus*.

Ég, föld stb.: *Tārēm-nāj akw'-pālā tārēm t numēn tēi'*, *akw'-pālā tārēm kit sām t tēi'* az isteni tűznek egyik része fönt az égben ég, másik része az ég két sarkában ég I. 14. | *Pal jiwpä jiwēy vōrtē jāχūwnē sātūwsquw* sűrű fájú fás erdőben [élünk] rendelt bennünket igezetével atyánk II. 205. | *Vittē voss sēpe'im*, *ulān voss jāsē'im* fuljak meg a vízben, égjek el a tűzben IV. 413. | *Ti jelpij jārisēm t sirejim χot loutāln* ezen szent folyócskában mosd meg a kardomat II. 175. | *Tūrt ālnē χulēn tūrnē tārātāln* tóban élő haladat bocásd a tóba I. 148.

Vár, hajó, ház stb.: *Tunrā-sāyχ-ū sāt χasā ālēs* Tundra-halmi várában soká élt I. 21. | *Ūs-kērt lēntēy tārēm lēntitēnāt sujtī* a város sánczában rengő égnek rengedezése hallik II. 213. | *Ātrānl χāptē χuji* fejedelmük a bákában fekszik II. 83. | *Kwo-lät kērēy aulēp jelpij sirejrisēm tot jun ta χūltēs* házában vas végű szent kardocskám im ott maradt benn II. 144. | *Āwi-pālt sun-silēm* az ajtó melletti szobarekeszben nézem II. 197. | *Ta kāpaktē χūrēm sarkā oñēn* abban a korecsmában igyál meg három pohár (pálinkát) I. 18. | *χasā pāñsit ēntapēt tūlē'it* hosszú dárdanyelek állanak öveikben III. 99.

Testrészek: *Salīmēn χot sūpēnt āsnē mā* köpd ki azt a szádban levő földet I. 162. | *Jamēs poql koātētāt ngor-vuj* jobb

kezében idei csikó K. II. 229. | *Tātēl sirej-nalū žultēs kättē* a kard markolata maradt kezében II. 60.*)

Névutók.

Simt: közepén (*simnēl, simnē*: *sim* [~ m. szív] = közép): *Māzmanā Ās-simtē nalēm žultžintēit* népe az Ob közepén lenni [a naszádban] himbálódzik II. 213.

Kwoŋlēt: közepén: *Kwoŋlīŋ χāp kwoŋlāt Tēk-ātēr taw ūnlēnāt nāŋki* a közepes hajó közepén T. hős, ő ül ottan, látható II. 11.

E kettőnek főnévi jelentése még nagyon is érzik.

Xalt: között (*χalnēl közöl, χalnē közē*): *Samī'-χalt patēm-tēstā* meglötte szemei közt I. 6.

Kiwért, kéurt, kīt K. (*kiwérnēl, kīnēl*; *kiwérnē, kīn*: *kayēr, T. kīŋr, K. kīŋr* kebel, has): között, -ben. *N'ol-sam-as kiwért lapka āli* a lónak orrlíkában egy bolt van I. 14. | *Naŋ kant-saŋl, kakrēn-kéurt akw'-mūs mirŋi* te haragvó zivatar mindig dörög a belsődben (mindig haragszol) 99. | *Jēn vōsēt-kīt pērmēnē oqmēlāt oqtim* benn a ruhában nincs mód, hogy kiállja K. 225.

e) *Lativus*.

A háromféle locativuson kívül egyes esetekben lativusi jelentésben is előfordul a -t rag. Az irányoknak ez a felcserélése minden nyelvben közönséges jelenség. Példáink közt igyekszünk a magyarból is hasonló eseteket kimutatni (M. H. I. 37.).

Ankēsē khwātē mēnēs hova ment az öreg asszony K. I. 167. | *Khot mināntēn* hova mész T. IV. 363. — V. ö. *Szállottam arra az helyre, az hol menőben szállottam volt* (Mon. Írók XV: 566.) | *A kor meg nem áll ott, a hol a magyar középkori alkotmány behelyezkedett* Jók. R. Ráby I: 117.

Īltā pättāps elejébe került Kl. IV. 316. | *Sār ōn ĩlt tar-mātilālŋ* engedj csak engem előre Kl. IV. 316. — V. ö. *Hogy a gyerek kimene, leszálla egy csomó veréb elötte* Nyr. VIII. 228.

Khotēi mātne el-poqlt Jotētēr-khūlēŋ-ūsāt ne'īlēs nap-este előtt J. városában (M. nál így!) megérkezett K. II. 240. || *Khorēm poŋēp āsrāul ulēŋlo-āst jānt khaltērēm-āst* a háromfejű sárkány jön a hidra lóháton T. IV. 352. || *S'ānim-ēkwān lalt kwālepawēm* anyámasszony (velem) szembe jő II. 273. | *Xumin-lalt jāmēn* menj férjed elébe IV. 26. | *Au žum jāmī, kit žum taw laltā mūŋin-*

*) De eszközhatározó van már e mondatban: *Mot žum-pi kättē rottiji jāmī* más ember kezében ő majd szeliddé fog nevelődni. II. 105. V. ö. *Sok derék vitézem mult ki már kezében.* Ar. Toldi 8:7.

tei' az egyik ember jár, két ember vele szembenevet IV. 385. — V. ö. *Menjete*k a *ka st é ly*ban, mely ellenetekben vagyon Pázm. Pr. 463. || *Víz mentében úszni gyerek dolog; de víz ellenében, az a legény* Jók. R. R. II : 131. | *A faluba nyargalt, hol az adjutánssal szem közt akadt* (Gvad. R. P. VI. czikk).

Pált (-nál), az adessivus rendes kifejezője, allativusként is nagyon gyakran előfordul: *Náj rus átér-p ált tú jojts* a fejedelemsasszony az orosz fejedelembőshöz odaérkezett II. 60. | *Án mir xā-lēmā jui-pált Ték-ajkă-p ált nalu ti jām'eim* most a nép elpusztulása után ime T. öreghez megyek le a partra II. 12. | *Xul áter takui-p q a l t ā vōvitā* X.-t magához hívja I. 160. | *Nāyk-usiy átér āpsitēn-p ált zajtā kétwēs* Vörösfenyővárosbeli fejedelemlős öcsikejéhez követet küldenek II. 94. | *Ul tawmāyti am p ált ém* hozzám ne kapjon fogával I. 49. | *Án nuj-kwōlēt-p ált jol tārātē'in* ezen posztós sátorokhoz leereszkedel I. 8.

Az adessivus es allativus fölcserélése a magyar nyelvjáráásokban is közönséges. A Tiszától egész a moldvai csángóig el van terjedve ez a használata a -nál ragnak, de csakis személyekre vonatkozólag (M. H. I. 231.): *Jőjjenek immár nállunk es!* Kriza 355. 510. | *Matyis bácsi m nu á hittak* Tud. Gy. 1819. VI. 31. | *Menyek a bírónál* Kapnikb. NyK. II. 369. — De néha az irodalmi nyelvben is: *Hydaspes folyó viznél szálla népével* R. M. K. IV. 145. | *Megigérte, hogy visszajörcében nála szálljunk* Kaz. Lev. II. 156. | *Patakon Erdélyinél szállottunk* Ar. Élet. 104. (M. H. I. 38.).

Jui-p ált: után. A magyarban is locativusi eredetű. «Middön mondjuk: apja után megy, ezt teszi: az apja útján, azon az úton, nyomon, melyen az apja ment» Cz. F. (M. H. II. 61.): *Án lunt-vās tēn jui-p ált ēnt ta qlyxatset* a vízi szárnyasok ő utánuk sereglettek I. 30. | *Minēm xānt jui-p q a l t xum nqwēl-xati* az elhaladt hadsereg után nyargal üldözve a férfi I. 119.

Különösen gyakori a locativus lativus helyett az elhelyezést, elhelyezkedést jelentő igék mellett. «Néha a kétféle szerkezet alig észrevehető különbséggel váltakozik, pl.: *Erre a köpadra akarok leülni* és ezen a köpadon akarok leülni. *Kopja* volt kezében, *támaszkodott rajta* Ar. M. O. I : 53.» *Nētā-āji urā pattā-mos jājā kwol patittē ul (voss) ūnlēptaykwā* a leányasszonyt ideje végéig atyja házának zugába sohse ültessék IV. 233. | *Am ti aprēm sāt xār-sq w sāriny ta'il kēmpli-ki w ērē m tē zujeptilēm* ezt az öcsikémet hét jávor bikabőrének irhájából készült ruhám szárnyába fektetem II. 21. | *Ti šantqz-kērt noxór ponīm q l mi* van betéve ezen szekrénybe T. IV. 361. | *Takui sūp-lāxāt tūjtītā* szája öblében elrejtí [a homokot] I. 161. | *S'oxri-supā yassēm-titā, xūrem tāx joli tāx tē sāy kāsītā* kis metszőkését előrántja, a három torokresz középső torokréskébe döfi be IV. 177., de már

tāχnē 178. | *Uŋk-kwälēy šoau wii nēnē khwāsū koat t q lēkhtē ness puēm̄taum* a nagybátyai ház sok ángy-asszonya hosszú kőnek végébe fog csak úgy meg engem Kl. IV. 112. — V. ö. *Ime ti az embert ily nagyra vizitek, csaknem az Istennek székében n teszitek* Orczy: Költ. holmi 64. | *Helyben állítja becsületit* Haller: Paizs 247. | *Az egyszarrú a félen való helyeken lakik* Com. Jan. 45.

Ilyen prolativus-féle mondat locativusi raggal csak ez az egy van: *Law žumpä žumāy žultēy ēli-pālt līnē nāl palittē...* *žānžā nātawē* a tíz férfiből álló férfias halászfelekezet előtt nyil-
lóvesnyi távolságra ugyan kicsoda ő, ki ottan ladikázik III. 498. — Rendszeren a lativusi -n raggal szokott állni, mint a magyarban is ma. A régiségben azonban a locativusi rag is közönséges volt ennek kifejezésére: *Ki Jeruzsálem mellett vagyon egy napi járőföldön*: qui est prope H. distans itinere Sabbathi. Jord. C. 708. | *Nyolcz olasz mēlyfeldön* szállottak meg ő hozzájuk ÉrdyC. 547. b.

Érdekes, hogy néhány mondatban még a blativusi szerepe is van a -t-nek: *Ménem motēt ākwēps, pāri at jw* menő útjából egyhamar nem tér vissza K. I. 166. | *Polēm sū m ānt payw-nēy šuorp ašsuxrēs kwānēl ojtēsū* a befagyott legelő mentéből a pókos jávor öregecskét (kifelé) engedték futni Kl. IV. 315. | *Jā'ikēn-pālt titi kitilāl*n atyuskádtól kérdezd meg ezt I. 77. de *jā'ikēn* nēl 82.

2. Időhatározók.

A -t loc. rag időhatározó szerepe kétségtelenül közvetlen a helyi jelentésből fejlődött, éppúgy mint a magyarban, s mint itt, a vogulban is csupán időt meg cselekvést jelentő szókhoz járul; s mint a helyhatározóknál, míg a vogulban ez a loc. rag közönséges, addig a magyar rendszeren az -n (illetőleg a testes -ben) ragot szokta használni, a -t inkább a régiségben fordul elő, ma csak névutók végén van meg.

a) Határozószók.

Xuñtē matēr naknē pate'in midőn egyszer valami bajba fogsz esni I. 15. | *Ēlēm-χales jisiny tārēm χuñt tēli* egykor az ember korabeli világ fog támadni II. 179. | *Tōnt** *nay lawē'in* akkor te azt fogod mondani II. 217. | *Jui-a ult kwol-kiwert āt lāpi* végül el sem ér a házban I. 34. | *Tūl-uilt kwāls* azután kiment I. 141. | *Tūl-ūlttē ti kwālyūw āsti* azután ezen köte-
lünk elkészül I. 70. || *A kw-ma t-ērt matēr* kuritanē sujtī egyszer

*) *Tōnt* okot is kifejez: *Pēris sīszi, tōnt žumitān at žolawē* a fiúcska sikoltoz, azért nem hallja a férje II. 60. | *Am āykwēm nay āly-
kwē paritāslēn, tōnt am-jotēm alžatuykwē pate'in* te unszoltál engem, hogy megöljem anyámat, s azért velem verekedni fogsz II. 93.

valami csattogás hallik I. 1. | *Uχ-mét-còut nìli poŋép äsräil jünt* egyszer csak egy négyfejű sárkány jön T. IV. 353. | *Uχ-pāst mišāγ-pū rowi il-khulās* egyszer csak a macskafi ereje elfogyott T. IV. 354. | *Äkw-mäist täkw khalütet loḡtti* egyszer csak önmagában szól K. II. 224.

b) *Igenevek.*

Toχ lūlnätü kantin χum kantém ti joxtém a mint úgy áll, haragos férfinak megjött im a haragom 53. | *Nāγχ kwālmät ēkwātā ātim* midőn fölkel, felesége nincs sehol I. 4. | *Toχ jālimät vit ajunkwē taγmējis a* mint úgy járkált, vizet inni kerekedett vágya I. 5. | *Nalu-joxtémém tēk-ājkā lāwili* midőn elérkeztem T. öreg szól II. 12. | *Sūnsimät ta pātārs a* mint nézi, hát im eltűnt II. 74. | *Toχ ūnlimätā akw-mat-ert kwonēl kit ūaurēm šaltsi'* a mint ott ül, egyszer csak kívülről két gyermek lépett be II. 22. | *Ātēr an χujimät sirejil ta sa'irēpawēs a* fejedelemhöst amúgy fektében im karddal vagdosták II. 60. | *Ērγimatü namēl ti namisanā* éneklése közben nevükön nevezte őket II. 54.

Szakasztott mása van e szerkezetnek a régi magyar nyelvben. (A «magyar gerundium» alakok). Ezek is mindig személyragozva fordulnak elő: *Idő járatta az édes Jézus Christus szent szerelmében tökéletes lett* ErdyC. 332. | *Tü a városba bemenettek, előtökbe kél tü nektek egynéminemő ember korsóval vizet vivén: introeuntibus vobis in civitatem occurret vobis.* MünchC. 65. | *Ők a hegyről leszállottak eleikbe kele ő nekik sok győlekezet* MünchC. 131.

Ez utóbbi mondat azonban így is előfordul: *Ők a hegyről leszállattokba parancsola ő nekik* (MünchC. 88.): et descenduntibus illis de monte, praecepit illis. Lehet tehát, hogy a *-ben* rag elmaradt a többiben is, s így ragtalan múlt idejű igenév (M. H. II. 324.), de azért a másik eset épp oly valószínű.

c) *Főnevek.*

A névutós alakokat bajos elválasztani, mert akárhányszor ragos főnévnek is lehet venni, azért együtt tárgyalom a többivel.

Ēt χujēs, χolit kwālēs, takkāt minēs éjjel (ott) feküdt, reggel felkelt, s egymaga elment I. 24. | *Jit khujēm* éjjel lefekszem Kl. IV. 128. | *Saw pī;ānēm akw-mat χātēlt an-nūpelēm ta joxtilāl-mēt* sok legényem egy napon én hozzám jön im el II. 190. | *Jūw joγtnē χātālēm t...* qmakēmne lalt jāmawēm haza érkezésem napján mamuskám elibém jön IV. 63. A magyarban is e szavak vesznek fel *-t* ragot: *Éjt v. éjjet; éjtnapot. Mikor éjjelt nyargal rajta* Nd. *Napotteseg: sero* EhrC. 65. (M. H. 350.).

Pēs iēlt mantēl atom ēkw-qnsuz ōlseī a régi időkben élt egy 4. (nevű) öreg s a felesége K. I. 166. | *Mat jist ūntēlimātā porāt pēs žansāy, nārem žansāy ūawēr-pīkwē ālēm* valami régi korban, midőn ellődött, csipője tarka, vállá tarka csikócska volt II. 43. | *Am žum porāt ānēm žuntpēm nagen mīlēm* én férfikoromban viselt pánczelomat adom neked II. 87. | *Jol-žujnē ārēm t jānk žulay us ti jojtēs* lefekvés idején egyszerre csak megjött a hófehér holló I. 3. | *Ti kum tē ātēr tū žajtēs* ebben a pillanatban a fejedelembős oda futott II 121. | *Nāyž patmā-kēm t šaitēm la'il, šaitēm kāt ēlā ti šaits* midőn föléркеzett, örvendő lábbal, örvendő kézzel örvendezett II. 8.

V. ö. a m. -kor (< kort R.), *tāj t, idētt* névutókat: *Kilenc hórakort* Helt. U. T. i. 3. | *Éjfélkort* egyedül nem kell hadni Cis. J. 4. || *Mi tāj t* lehet már az idő Ar. Arist. II. 154. | *Dél tājott* elér az erdőbe Népk. Gy. III. 351. || *Kin mi idēttünk* nem kél csodálni ErdyC. 571. b. | *Szt. Ágoston idētt, a halottakért* nem imádkoztak Pázm. Luth. V. 40.

A helyhatározó névutók is közönségesek időviszonyok kifejezésére: *Kwql-khuj-pāy kēt pūžwnēy šuorp-ānsuzrēs pōlīm sūkhūrāt joami* regghajnal idején egy pókos jávor-öregecske a befagyott legelő szélén jár Kl. IV. 314. | *Piris šišyēnē žalt tū ta žajtī* mialatt a fiú sikoltoz, ő odafut II. 59. | *Xasā ālmēm žalikwēt jāni' nē sānkēm žumlē lāwīlī* a mint sokáig éldegelek, im miképpen szól nagyasszony anyácskám II. 26. | *Kwołliy ēt kwołlēt namij ātēr āri lāwī* éjfeles éj éjfele tájt a neves hős leánya szól II. 38. | *Am soqt toqlimji mulnā pālt khwqt-žarilaytsēm* én hét tél és nyár elmulta alatt [e vadászati ügyességet] elfelejtettem Kl. IV. 315. | *Mōlēž ēt, žuīl tālnānl ēli pqałt žūrmit žātēl, māi žum samnē pats* minap éjjel, mielőtt hazulról utra kerekedtek volna, harmad nappal egy kis férfi jött a világra II. 85. | *Morsiy sāt tqulēmū jui-pālt kwoss kwālēit* a kiszabott hét eltelté után kimennek I. 36. | *Tqul elē mēnemāt ūit pāri khwqssi khōnti: jāžū vārenki lotānē an tē jojtaū* onnan való elmente után, a mint visszatekint, atyjának fekete lova jó im hozzá K. III. 130.

A -t rag néha azt az időt is kifejezi, a mely alatt valami történik: *Ton ārēm t āwī ās ti pūžtmawēs* azalatt az ajtót ismét betolták I. 50. | *Ruš ātēr paalt ālmāt kit pī' qnsēs* mialatt az orosz fejedelembősnél élt, két fiát szült II. 85.

Hasonló használata van a magyar -n és -ben ragoknak is (M. H. I. 64. 123.): *Míg a maga porontyára egy hét en háromszor is adott tisztát, addig a király fiaeskájára három hét ben sem egyszer* Mer. Dun. népm. 3. | *Hogy rövid időben támadna az prédikátor szerzet* DomC. 182. | *Bölcsésége rövid napon elveszne* VirgC. 149.

Előfordul továbbá -ig értelmében is: *Už-par šom répcāsnē*

š q u t ä m ä n n i š ä k h ä s o y t ä r t è n ! egy szempillantás idejéig engedj egyszer kipihegnem magam! T. IV. 355. | *M i n è n e l è l , j ü l è j o x t n è n p o r ä t a m k i j a y t e ' i m* menj előre, mire bazaérsz, én is megjövök I. 23. | *T ' i t o g l ä m u l n è p ä l t k h u m n a n t a n n* ezen tél elmulta idejéig ringatnak, férfit engemet Kl. IV. 112.

A magyarban is találunk ilyen példákat a régiségben és a népnyelvben (M. H. 123.): *Egy egész héten eltemetetlen lettenek volna* ÉrdyC. 551. b. | *Vagy két nap, vagy egy holnapon, vagy esztendeig megmaradnak* Kár. Bibl. 1 : 127.

A következő mondatban viszont a magyar óta névutónak felel meg: *N a t i y t o r è m n a t t è o g t i - m ä n p i l n è m ä t r a t k h a n t l o g l i n* koros világ kora óta soha semmi félelmest nem találtatok P. III. 523.

3. Állapothatározók.

Mint minden nyelvben, közvetlen a helyhatározóból fejlődött. Átmenetül az ilyen, már nem konkrét értelmű szók szolgálhattak: *M è n k i i p s ä t x o t ä l m i n i m è n* sötétben mi hová megyünk II. 127. | *S ä t x ä n x è l t è p ' l ü l i t t è l ü l ü l i* hét létra magasságban áll egy ló II. 123.

A következők azonban már valódi állapotot jelölnek: *L è l t t ä r t è n m ä y u m i !* bocsáss el elevenen bennünket T. IV. 360. | *T a š u n a n è l t , t a x ö l a n è l t a n t a q l e ' i t* ama gazdagságukban, ama jólétükben most is élnek I. 32. | *U j è m - x u l è m u l v o s s v a ' i l è m , a m t i v ä r m è l t è t u l m a x q n è s ' i m k e !* ne lássam barmaim, ha nekem hamiságom van ezen dologban IV. 413. || *Ä k w ä t a k k ä t ä n a u r è m k w o n a t t ä r ä t i t ä* a nénije nem ereszti ki magában a gyermeket I. 34. | *M è n k i ä k w ä t m ä v o s s ü n t t è n ü m è n* teremtsünk mi ketten együtt földet I. 160. || *M ö l é x j ü w l è x u l t è m s u p è t n a y x u r i p è n t ä r è m n è k è l e m j e l p i y u j* azelőtt[életed] hátrahagyott részében magad formájú égbe tetszett (rajzolódott) szent állat III. 188. | *X a l ä n è l t k i t i l a x t e ' i t* kérdezik egymás között II. 116. | *È k w ' - q n è s u x n o u t è l o a t - x a t a* az öreg ember s a felesége egymás közt beszélgetnek K. I. 167.

4. Móddhatározók.

Főnév ragjaként nagyon ritka. Valódi móddhatározó csak ez az egy példa (ez is kétes): *T u p è l - ü s p o s i m è t j a r - ä n k w ä l t l ü - l e n t e ' i t* Tobolszk város [házainak] füstje, mint valami fatörzs (oszlopszerűen) áll IV. 241.

Már névutószerű a következő: *X q t è m t i q u l t è l ü l s i y u l v o s s v ä r a w è* valahogy ezen módon (végben) rossz ne történjék. IV. 415.

Tekintethatározó: *A k w n a k è t t q u l è l m i n è s* egy részben szárnynyal ment I. 13.

Eszközhatározók: *Tu tét përtësmë* olesón adtam el P. 246. | *Il pertäslëm khurëm polu škät* eladtam három poluskáért Kl. IV. 245. | *Molëm el-përtilem, tou tent lo joutam* árum eladom, azon az áron lovat veszek K. 192.

V. ö. a loc. -n raggal is, mint a magyarban: *Kat-tinnë joutëm, lënnë joutëm* készpénzen vásárlók, evetbörön vásárlók Kl. 106.

A finnben is adess.-al: *Ostin hevosen s a d alla markalla* vettem lovat száz márkán | *Ruis-tynnyri saadaan viidellä ruplalla* egy tonna rozst kapni öt rubelen (Bud. 104.).

A határozószók és névutók már gyakoribbak a -t raggal: *Xuñte xantne joxtimët* valahogyan had érkezett rájuk II. 83. | *Taw mat vör als, xot sārati* ugyan, hát erdő volt az, hogyan fogyhat ki II. 58. | *Ēlëm-xqlës tēlnë vārmel' am nāyēn xotël-uilt lāwilēm* az ember születésének dolgát én hogyan mondhatom meg neked I. 144.

Jortë helyett, gyanánt (*jornë* [loc., l. ott] u. a. *jor* hely): *Ti minēm xant ujttep jājxép jortë juit ujtjänä, kwälpä jājxép jortë* élit kwältjänä ezt az elhaladt hadsereget alámerülő hold gyanánt meríti alá maga mögött, felkelő hold gyanánt keleszti föl maga előtt I. 121. | *Khurēm toxtpäwüs, khapä näl nūli tēxt jartë vaxtēj näl khurēm pälnë nēss poxtwenti* három keresztfás kis laddikja, mint nyíltól üldözött buvármadár a kilövött nyíl háromszoros távolságára csak úgy pattan Kl. IV. 91.

Xqjilt-képpen, módon, mint (Szigvai; v. ö. *xqjtël* u. a.): *Ulä-xqjilt jēmts* olyan lett, mint a tűz II. 298. | *Vātēm pil xqjilt pusēn vātsanēm* szedni való bogyóképpen mindnyájukat felszedem II. 6. | *Ti-tin ti xqjilt vārālñ ta-tin ta xqjilt vārālñ* ezt ezen, azt azon módon csináld I. 71.

II. -nël ragos határozók.

A -nël az ablativus-féle viszonyok rendes kifejezője. A közép- és alsóozzvai nyelvjárásból kiveszett, a tavdaiban -nql és -nël alakban fordul elő. A magyarban teljes mása a -nöl, -nul rag, a mely szintén nem az egész nyelvterületen maradt meg, csupán a székelységben és a palóctságban, de azért elég nagy vidéken (M. H. I. 355.).

Hogy valamikor a magyarban is általánosabb volt, mutatják a régiségben előforduló *innel, innél, onnal, honnal* alakok, s ezeknek bővült változatai: *innét, onnét, honnét* stb. (< **innel-t* stb. Nyhas. 121.). A -nöl, -nöl rag magánhangzója a hosszúságát valószínűleg a -ból, -tól, -ról hatása alatt nyerte.

A mi etimológiáját illeti, a magyarral egyezőleg összetett

ragnak látszik, még pedig a loc.-i -n és az abl.-i -l teszük elemeit. Teljesen azonos ablativus van a finnben s az észten is: f. *ko-tontu* hazulról, *luonta* -tól (AHLQVIST: Svom. kielen rakennus 109.), észt. *taga-nta*, *tagant*: mögül; *kodu-nta*, *kodunt*: hazulról [WESKE: Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachst. Leipzig 1873. 46 lap].

1. Helyhatározók.

A -nél éppúgy mint a locativus ragja, szintén nem tudja pontosabban meghatározni a helyet, a honnét a cselekvés kiindul. Egyaránt megfelel a magyar -ról (delat.), -tól (ablat.) és -ból (elat.) ragoknak, sőt gyakran, mint a példákbl látni fogjuk, még sokszor nem is közvetlen kiindulást jelent, hanem a magyar *felől*, *közül* stb. névutókkal fordítható.

a) Delativus.

Föld, víz stb. *Xot alnē mā kūnēl ērēm-kē ēlā minnūw* bárhol levő kedves helyről ha énekelem előre haladna II. 59. | *Akw-pāl sāni-pālēn žotāl' alnē sāt sāmnēl akw-mūs at vļ* másik oldali fél orrlyukad mindenfelé levő hét tájékról egyre szagot szed vala III. 198. | *Ti tujtij . . . kannēl tīl ēlā minēn* ezen havas térről menj el innen III. 89. | *Lāpēž-tūr vātānēl nalu' va' ilē'it* L. tó partjáról alászállnak II. 187. | *Sāt sārīs pattānēl sarnij sispā sāt žamlēž naņž žulī'taxte'it* a hét tenger fenekéről aranyos hátú hét csirbogár merül föl I. 40. | *Āžnēl vailant* leereszkedik a hegyről T. 262. | *N'iltij puņkänēl nāj pēlamlē* a sziklahegy csúcsáról tűz gyuladt föl IV. 334.

Testrészek stb.: *Puņkänēl žūrēm āt manīti* fejéről három haját kiszakít IV. 153. | *Manēr naļ am pajtān žēm nēl vote'in?* mit simogatsz te arczomon (tkp. törölsz arczomról) 8. | *Ti am ti pūtēm nēl žotāl' taw kwonā kwālāli?* az én kebelemeről hova megy ő ki? II. 21. | *Ti žujnē urēnnēl mōt urēn numpēl jāņžēn* ezen fekvő oldaladról más oldal felé fordulj II. 259. | *Lūsīs nēl jolā porīmēs* a ló hátáról leugrott II. 123. | *Micāž kāt-pālīn āl tulātīm il lāņghēst* a leány lehúzta gyűrűjét az egyik kezéről T. IV. 365. | *Īn la ilēnēl palkhūs-pāl košēts* most lerántotta lábáról felesizmáját T. IV. 355. || *Pālžēsēm nēl ūcēžmē il-žaratlem* eszímámról lakaparam a sarat T. 262.

Jānī' tārēm nēl jānī' ālnēl pēsātawēm a nagy istenről a nagy ezüstöt oldják le számomra III. 103. | *Pasānnēl pulkā vis, kwotlānēl snīp' sa'īmētā* az asztalról czipót vett elő, közepénél ketté törte IV. 343.

Névutók: *T. qšn āl* (-ról). *T. poņnēl* (-ról): *Lotē-qšn āl āsrūl il-vails* a sárkány leszállott lováról T. IV. 354. | *Tārem-*

pəŋ nəl khənsáy pughá ajúw-tupsəŋ jál-kharətal az égboltról tarka bika néz alá az ajtóküszöbre T. IV. 401.

b) Ablativus.

An sarnij vitép sāt sārīsnəl Sarni-äter jūw ta jāŋxi most az aranyos vizű hét tengertől Arany-äter im visszafordul I. 64. | *Mus khulnəl khošát ikēm kūnəl pənim vōš vūzatqal* a kis háztól nem messze kőből rakott város látszik T. IV. 370. | *Pālnəl əlā jāmi-le'im* a szobarekesztől odébb mendegelek II. 197. | *Ti pəsnəl əm urtim* e jeltől az én részem T. 262. || *Taw jaməs jāŋānnəl xultəs* ő jó atyáitól elmaradt III. 233. | *Akw'matert Xul' ater upānəl lātin totwəs* egyszer csak X. ipától izenetet hoztak II. 122. | *Vört nēt nəl əl-əjəs* az erdőben a nőktől elszökött IV. 82. || *Puxni-khōrinəl tārén-khatél pəŋəŋ-khar* köldöke szelétől szőrös, mint a medve T. IV. 357.

Gyakran névutók helyett is áll, különösen felől, elől, mellől jelentéssel: *Jāŋkiŋ sārīs āwinəl mān nōlpā nōlin xul ətā xartzati* a jeges tenger kapuja felől, kis orrú orros hal éjjel vonul II. 58. | *Tul-ult ta pāl kwolnəl āwi pūswəs* aztán a tulsó szoba felől kinyitották az ajtót IV. 340. | *Pattin jiw pattānəl at xartenti talpos fának talpa felől szimatol* (szagot húz) III. 339. | *Pasər-jā lui volnəl xəŋ xām urentə'im* a Vicsera folyó alsó vonala felől vajjon kicsodámat várom én, IV. 11. || *Pos-min sun posmik āŋēm nəl pāŋkiŋ sampā samij tūjtikēm numən jāŋxilāli* faros szánom fara mellől piszkos szemű szemes havam fölfelé fordul II. 253. || *Am xumim sam nəl patərläsləm* férjem szem elől vesztettem*) IV. 24.

Névutók.

Aulnəl felől (tkp. végről): *Ali nār-aulnəl xulax ta rā-rilemā sujtī* a felső Urál tájéka felől holló krákogása hallik I. 12.

Pālnəl felől: *Kit pālnəl kukkukit luŋjente'it* kétfelől kakukkok szólnak IV. 241. || *Ti jelpiŋ jiwəp nāriŋ tumpən kwoni pālnəl vāŋkənə uŋ sāt jūr voss vāŋke'it!* ezen szent fájú szentséges szigeted külfeléről mászó állat: hét jūr hadd mászszék elő II. 133. || *Kūr-joli=pālnəl nēlēs mān āmpikwə* a kemenceze alól egy kis kutyácska jött elő IV. 342.

Saj nəl mögül: *Tūli-nūr-saj nəl ti lakwiānəl* rejtett vessző mögül közelednek feléjük I. 133.

*) Hasonló példák locativusi raggal: *Tārēm samt, joŋtə'im* Isten szeme előtt (mondom), eljövök IV. 425. | *Xumim samt at'im* férjem nem kerül szemem elé (tkp. nincs szemem előtt) III. 402.

Sis nêl mögül: *Ant-nâlem sisij kwol sis em nêl ti vislem* szarunyilamat mögös házam mögül im elövettem II. 178.

Pâx nêl mellől: *Pês-pâx em nêl sirejim leimatâslêm csi-pôm* mellől kardomat előrántottam II. 173.

c) *Elativus.*

Ég, föld, víz: *Numêl târ em nêl matêr kuritanê sujtî a* felső égből valami csattogás hallik I. 1. | *An sâhâjâ, âsâjâ üsêm mât em nêl tûnsimê ti kâstîjâ nost anyját és atyját az ő haló földjükből sirva idézgeti* elő I. 46. | *Pîjâ ûnlem mât em nêl tûl-mats nâjyâ* a fiú felkelt ülőhelyéből II. 297. | *Vôr nêl jûw joxtset* az erdőből hazajöttek II. 119. | *Tan vit nêl xulitêm âltul ama* vízből előhozott jószág I. 134.

Város, ház stb.: *Sôlêx axtês vâtâj tûr ûs en a nêl xâ-pânêlnê jûrmit xâtêl ti tâlsêl* csakugyan köpartos tóvárosukból hajójukra harmadik nap im felszálltak II. 56. | *Lap kanêl kwonâ kwâls* a boltból kiment I. 14. | *Lau oâp oâj ta'ilij kwâl nêl pâri-khwoltsem* tíz lányú leányos teli házból maradtam én hátra K. IV. 264. | *Âjkâ isnâs nêl kwonâl sunsi* az öreg kinéz az ablakból I. 1. | *Âpânêl xot kwâlê* a bölcsőből kiszállott II. 101. | *Uj-piti-nêl kwâlê'im* vadfészkeimből fölkelek III. 5. | *Ti qltên-vôs âm-khêrêm, âm sântâx em nêl sôs* ez az arany város az enyém, az én szekrényemből lett T. IV. 362.

Testrészek: *Lu âm kât em nêl kun-ajmats* a ló kiszabadult kezemből T. 262. | *Mat urel am sūp em nêl mâ xot voss vinûlên*! Ugyan vedd ki a földet számból! I. 162. | *Akw' pâl nêl s a-m-as â nêl posimêl pâjtaxti* egyik fel orra likából tüzes szikra tódul (forr) I. 44. | *Taw saxânêl xâtêl pokapi* az ő hajfonatából bontakozik ki a nap I. 39. | *Êkwâ sari'-kiwêr nêl Xul-âter kwon kwâlêpi* X. kikél az asszony hasából I. 47. | *La'il-urânêl akw' luv-lamt sa'irêps* szárcsontjából egy csontdarabot levágott II. 295.

Tawêt-sûnt nêl tûl nâl lewematês a tegez nyílásából előhúzott egy rossz nyilat II. 23. | *Ujij êntap em nêl ti vislêm* medvebőrös övemből im elövettem II. 166. | *Moltêx nêl kun-pêtis* kilőtt a fegyverből T. 262. | *Jarêntakêt naj pêlamlê sîrê-jim nêl* éppen mintha tűz gyúladt volna ki kardomból II. 177.

Névutók.

Kiwêr nêl, kî nêl -ből: *Taw tû xajtêm ârêmtê aî mân kwol-kiwêr nêl âri kwonâ kwâlê* a mint ő oda fut, ama kis ház belsejéből egy lány jött ki II. 20. | *Kwâl-kî nêl kwân jim khôm* a házból kijött férfi K. II. 237.

Xâl nêl közül, -ből: *Tâx-sûnt xalânêl qssâ soxri lewâ-*

tawēs kés tokja közepéből vékony kést húzott elő II. 219. | *Sāt zum ʒal nēl mat taw pērijawē* hét férfi közül csakis öt választja ki talán? III. 400. | *Nāj-ʒal nēl ēlāl sulinti* a tűzből kiszökik I. 13.

Sim nēl -ból, közepéből: *Mōlēy zum luwēy kārta sim ānēl perjilēm kērey sūppā jāmēs uj naŋ nāyŋ pī-jiw titēnnē ti vānt-tāsēm* a vagyonos ember lovas udvara közepéből választott vasas szájú jeles állatot a te veresfenyő csemetéd tövéhez vezettem im II. 325.

Pas nēl: a) abl. *Xūrēm ūsil pas nēl jūwlē ʒāŋʒipāsēm* három lépésnyi távolból visszafelé fordultam III. 74. — b) loc. *Talkwē jiw talʒā pas nēl ʒjākū jāmī* alacsony fának csúcsa vonalában (távolában, magasságában) jó az öreg III. 510. | *Palāʒā pas nēl sūp ness nēim tawēs* füle tájékán csaknem hogy megkötözte IV. 143. — c) lat. *Xašnē jāmēs pas nēl ti joŋts* már folismerhető jó közeli távolba jutott IV. 141. [V. ö. *past* táján, vidékén, *pasnē* -ig, *pasēl* táján, -ig].

A vogul sajátosságos módon ablativussal fejezi ki az ilyen, a magyarban prolativus-féle, szerkezeteket: *valamin át, be, ki, le, fölmege stb.**) Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy a min át, be stb. hatol valami, még ahhoz a térhez van számítva, a melyből az illető tárgy azon keresztül megy.**)

Ugyanez a felfogás uralkodik a finnb. is: *Juoksi a vestalos* kifutott az ajtón. | *Lintu len-i akkunasta huoneesen* a madár beröpült az ablakon át a szobába. | *Avaimen lävestä* kulcslyukon át. | *Täst' on kulta kulkenunna* ezen át járt galambom. Bud. 96.

Igekötő nélkül: *Jāni' surēm nēl ul kwālākēn!* nagy tetőnyíláson ne távozzál III. 105. | *Xurēm ʒtēr šakwiŋ ma'il-kwo t-lēnāl nēl minwāsēt* három hőst csecses mellük közepén járt át (a nyíl) II. 23. | *Mōnt minēm mā tēnnēl ʒs ti minei'* ismét azon helyen mennek el, melyen előbb mentek (tkp. előbb járt helyükön...) I. 24.

Igekötővel: *Tältiŋ ūs tāltēnnēl tār' ul tārätälŋ* kikötős városod kikötőjén át ne ereszd azt IV. 177. | *Rūs kēr-sam nēl tule tūp pats* a lány vasszemen keresztül alig juthatott a tulsó félre I. 27. || *Āwinēl kwonā šältēmtawēs* az ajtón át kidobta IV. 328. | *Uj-pī' saŋiŋ puŋkēn mā-ʒar-surēm nēl kwonā kwältälŋ* «Állatfi» fürtös fejedet a földszinti nyíláson keresztül vidd ki! III. 105. || *Āwinēl jūw poŋermatēs* az ajtón keresztül begördül II. 298. | *Lūwiŋ tuŋtā kart'-awinēl tū jūw*

*) A vogulban is előfordul az -n raggal; ennek eredetét l. alább.

**) Még az eredeti ablativusi -l rag maradt meg e példában: *Kwol-tal' ʒčēl kuon ta minēs* a háztetőn át ment ki IV. 173.

ta *šālmā nāḡki* az látszik, hogy lovas úri szánja az udvar kapuján át im oda ment be IV. 329. || *Nay kin nēl num ēn ālnē jāmēs lajij pī' yūn tārāte'in*: ta *ērt va'itēu* jó magadon fölül levő szép kis fiút ha föléd eresztessz: akkor megteszszük, hogy láthasd III. 233. | *Akw' sa ḡ ānēl liliy ūoys nā ḡ ḡ xāḡxi* egyik hajfonatán eleven nyuszt hág föl II. 301. | *Ān Tari-p. luwā pālt ān vit-ā win ēl nā ḡ ḡ ta kwālēs* most T. ama vízi kapun át felment lovához I. 23. || *Jolāl sunse'im ta as nēl* alánézek ezen a nyíláson III. 113. | *Jolāl sunē asānēl jolāl āḡkwāts* a lefelé néző lyukon lefelé pilantott II. 99.

2. Időhatározók.

A -*nēl* ragos igehatározók nem nagyon gyakoriak. Alig van rá egy-két példa. A magyarban ma ilyen értelemben az *óta* és -*től* fogva névutók használatosak, de a régiségben a -*től* raggal sem ritka: *Ezeröttszáz esztendő től való irások*. Vás. Can. Cat. 704. | *Régtől várta szívem ezeknek történetit*. Rim. Ének. 233. | *Meszelve sem volt a 815-diki biróválasztástól*. Kuthy H. Rejt. 31.

Man tīlnēl man urēl liliānūw nēlteuw minő módon ment-sük meg mi ettől fogva életünket I. 70. | *Muj-māḡēm joxt nā nēl ānēm mōnt kwāltuḡkw' at tajilēn?* a vendég népség megérkezte óta vajjon nem tudtál-e engen már régebben felkelteni II. 300.

Névutóval: *pas nēl* óta, -*től* fogva: *Āḡkwēm pas nēl at xāntlāsēm* anyámtól való [születésem] kora óta sohasem hadakoztam II. 255. | *Nāḡk-ūsij ātēr samnē patēm pas nēl vōt tāhī' jēmtēs* a Vörösfenyő városbeli fejedelemből már születése korától harmincz éves lett II. 94. | *Āš-jis pas nēl ānšūlālēm vōr-ulūmnē am xum minilālēm* nagyatyám korától fogva birtokolt erdei vadászkerítésemhez mendegélek vala én, férfiu IV. 238.

3. Eredethatározók.

I. A szorosabb értelemben vett eredethatározók eredetet, származást jelöl, még pedig vagy valamely személy (illetőleg tárgy) eredetét, vagy pedig a cselekvését.

a) A személy vagy tárgy eredetét ilyen igékkel fejezzük ki: származik, támad, nő, születik, való vkitől, marad. Az első példák világosan mutatják a helyhatározóból való közvetlen fejlődést.

Tarēm-tūjt sāt luwiy kwol pāt tām nēl tawliy lū jānmēltālēs hófehér hét lovas istállóom omladékából szárnyas ló növekedett fel I. 59. | *Ur nēl tēlēm ur-porī' xālil jāmilēm* hegyen termő hegyi fűszárbeli uti táplálékkal járkálok III. 495. | *Ājkā tus ānēl ārpī telēm* az öreg szakálából vejsze támadt I. 133. | *Kātānu akwā nēl tēlēm sāt mēḡkw* kiknek kezeink egy [méhből] születtek, mi

hét mēnw II. 415. | *Ta ēkwāi' ājkāinēl tēlēm ārit-pīrēt anigēn zātēligēn ti ālē'it* amaz asszonytól s öreg embertől származó leányok és fiak mind e mai napig élnek I. 67. | *Au kakērnēl ānšēm sāt pīrā . . . sol-jgūt-nāl pāxwlēnē jāniti' jēmtsēt* egy méhből való hét fia már hegyes fanyilakkal löhetnek, akkorákká lettek I. 86. | *Mān jāren kwolij xum nēl ānšēm xūrēm pīkēm jot ēkwā jāmte'im* a kis szamojéd sátorban lakó férfitől való három fiacskával járdalok én, asszony IV. 6. | *Sq̄ khōrmānāt kixrēl sōstā ti sārī-khōlnāl* mind a hárman viselősek (hassal) lettek ezen esukahaltól T. IV. 351. | *Jārem nēl akw' pānā xūtlēs* apámtól egy fürdőkunyhó maradt rám IV. 244. | *Tēren-sōpnēl xūtlēm xūrēm kuērākēm* kór szájától ment maradt három szegénykém II. 283.

b) A cselekvés eredetét a szenvedő igék mellett fejezi ki a -nēl rag. A példák száma nem nagy, mert az eset rendes kifejezője a -nē, de ez, a mint alább majd látni fogjuk, csak kopott alakja a -nē-nek.

Mindössze a következő mondatokban fordul elő (sajátságos, hogy csupán a IV. kötetben): *Tārēm nēl tārātīm māyēm akw'mūs Tārēm pīrēt ālē'it* a T.-től alábocsátott nemzedék mindannyija T.-fi vala IV. 410. | *Tārēm nēl sāmā-sāmā-lāpēl laxwā ti lāuwāst* ekkor T. őket vidékenként szanaszét rendelte IV. 410. | *Jāren nēl mōlāl laucāsem* atyánk hagyta meg a minap IV. 326. | *Sq̄rp Tārēm nēl sawlēm uj, Tārēm nēl tox sātws, mān-kwolitā'il ul voss tēwē* a jávor T.-től jelzett állat, T. igéje rendelte őt úgy, hogy «kis házbeli» állapotban ne egyék [-nēl és nē együtt] IV. 415. | *Man tārēm nēl pūlīn majwēs* talán az ég adta kebelemben IV. 320. | *Tāun nēl tēnē-khgrēl tātīlāxw pōmtān* ő el fog kezdeni (valami) ételt hozzátok hordani K. I. 167. | *Utnēl ul khgrātus* a víz eloltotta [a tüzet] T. IV. 323.

II. A tágabb értelemben vett eredethatározók a következő igék mellett fordulnak elő:

Akar, kíván, kér, könyörög, keres, kérdez: *Vujkhōlē pitnēl nār nāi' votan* a madárka fészektől ugyan mit akarsz te? IV. 320. | *Tāl-xal sajīt ujnēl itī tēn'-ut, zoli tēn'-ut at ti vōw-nēm* túlevélköz mögött élő állattól esti táplálékot, reggeli táplálékot bizony nem kérnek III. 123. | *Manānqmēt ānēm nēl kinse'im* minő tanácsot kérsz te tőlem? I. 139. | *Āskēnnēl naq voss pojkilamen* atyádhoz könyörögtél te érettünk II. 424. | *Am tawānēl manā āntēs kinse'im* minő segítséget kívánjak (keressek) én tőle IV. 325. | *Ti kēr alpīp sāt jūr-pīrēnnēl, sis-jōr tūl kinseu* ezen vastestű hét jūr állat fiadtól háterőt onnan keresünk mi II. 133. | *Jāi'kēnnēl titi kitilālīn* atyácskádól kérd meg ezt I. 82. | *Khōrēm poxēp āsrāil kitulāl lotēnāl* a háromfejű sárkány kérdé lovától T. IV. 352.

Megszabadul, elrabol, őriz: *Ānēm nēl at ojipe'im*

én tölem meg nem szabadulsz II. 56. | *Numél minné tauliy ujnél* *lamä sästem lamij räs ujin vüjentäle'im* fönn járó szárnyas állattól a zelnicéjét termő zelnicés fővénypartot elrabolom én, állatod III. 442. | *Saw nauremaném tēren kēmplinél űriäném* sok gyermekem a kór ruhája szelétől őrzöm őket II. 277.

Megijed, fél, szégyell: *Áñ akw' ujnél qš pilēmtay-täsén* most egy állattól megijedtél IV. 255. | *Ānēm nēl manērāi' pilékān* én tölem, édeseim, miért féltek? IV. 62. | *N'imvirs ul'ānēl at xajtnūw, posimnēl at pilnūw* a csúszómászók nem futnának a tűztől, nem félnének a füsttől I. 163. | *Ēssēmimē āñγānēl* elszégyelte magát az ángyától IV. 143.

Egyéb igék mellett: *L'ul māñ-supēm nēl manēr mūrinti-ritta* rossz gatyámon ugyan mit nevettek? IV. 185. | *Närpiq qulēp jamtēwanānēl tūl ta xāñšikālēm* festett homlokbojtú gyeplő-száráról, onnan ismerem meg a kedvest IV. 13. | *Xāntlaytēnē mā-tānēl ti pojtes* evvel megszűnt hadakozni II. 24. | *Nay ti jāyγnē mā matēr-sir űrēl voss űnttālñ, jāyγnē mā-tānēl voss pojti* te ezt a forgó földet valamiféle módon állítsd meg, hadd szünjék meg forogni I. 129.*)

4. Exessivus.

Az eredethatározónak alfaja. Annak a kifejezésére szolgál, hogy valamely anyagból egy rész kiválik, s más készül belőle.

Még az eredeti abl. raggal is előfordul e mondatban: *N'i xēl, n'i xēl pol khwosēts* vörös fenyőből forgácsot hasított K. I. 171.

Āsēk lū-kēlpnēl, man salī-kēlpnēl vārawē a vérsavó hurka lóvérből vagy rénszarvasvérből készül IV. 420. | *Ossē-jiw-sim-nēl jgutēl vārestēn* gyaluforgácsfájának közepéből ijjat csináltak neki I. 4. | *Sei-lqmt nēl māñ mā-sayl űntti* a homokrészből egy kis földhalmot teremt I. 161. | *Tūjtnēl ēlēm-xalēs-la'ilij xuri tayrālēn* gyűrj a hóból emberlábas alakot I. 144. | *Vōr-jiwēm-nēl sa'ilā voss xoltēlawē* erdei fából hadd hasítsanak pálczikákat I. 151. | *At-sāt tal kwālī' tip-tār nēl saγγkwā* 500 öl kötelet kell fonni fűzfagyökérből I. 70. | *Ti vunnāl esēm külās āmān pōñslēn* ezen lisztből süss nekem forró kalácsot T. IV. 364. | *Mus khulnēl khōšōt ikēm kūnēl pōñm vōš vāγqatq* a kis háztól nem messze kőből rakott város látszik T. IV. 370.

*) A megszűnést jelentő igék után a régi m. nyelvben s a rokonságban is abl. áll: *Megszűnēk az csapás Izrael fiaitól.* Jord. C. 173b. | *Rēmēnyšēgtōl* lelkem megszűnt, jó anyám engem miért szült. Népk. II. 115. || finn: *Nyt minä lakkaan (herkeän) työstä* most felhagyok a munkával. Bud. 97. || mordv.: *Son lothas kalin kundamda* ő megszűnt halászni NyK. XXII: 444. || votj.: *Ugdugdaly pydmā čupamyš* nem szűnik meg lábom csókolni.

5. Partitivus.

Ilyen igék mellett: van, vesz, eszik, iszik, hord, ad valamiből:

Jäyā sēlēm pu u y ā n ē l t a s m ā n ē l t ē'ī, masn' ut masi, qān'-ut qān'si; man' āln ēri, man' ūlām ēri, manā tēn'-ut ēri, jāyā sēlēm-ut n ē l a k w' -mūs āli atyja szerzett vagyonából, a készből, eszik. ölt öltözetet, bir birtokot; a mi pénz kell, a mi ruha kell, a mi ennivaló kell, atyja szerzeményéből mindegyre van IV. 325. | *Ānēm taw sēp ā n ē l a j t u y k w ē j ě m t i l ě s t ā* engemet varázsitallal akart ő megitatni IV. 343. | *Ēkw'-qān'sux vos joriny tēn ā n ē l v ē s y ē* az öreg ember és a felesége a legkitünőbb ételből vettek K. I. 167. | *Atpēn yum takvit ā n ē l v u n s ā l n' t o t i p i m ē t* ötven embert hordott el a magáéból II. 68. | *Mōt sir x u l n ē l k i t x u l ē l m a j w ē s* egyik fajta halból két halat adott neki I. 148. | *Jāmēs ji w n ē l jāmēs jiw pērji* a jó fák közül a legjobb fákat választja ki II. 120. | *Sāt k u k -k u k ā n ē l a k w ā p u m ā t s* hét kakukja közül egyet megfogott I. 41.

Ma a magyarban is az abl. ragja fejezi ki a partitívust, de a régiségben s egyes szólásokban még ma is, a *-ben* rag a gyakoribb (M. H. I. 81.), mindazonáltal már legrégibb nyelvemlékeinkben is előfordul a *-ból, -ből: Egy tizenkettőbőlől: unus de duodecim.* EhrC. 1. | *Gyimélcából eszik* JordC. 10. — Szláv hatás tehát szóba sem jöhet.

6. Hasonlítóhatározók.

A közép fok mellett a vogul ablatívust szokott használni: *Urnē tēlēm ur-pumā moššā: ēlēm-xalēs pīyā tīln ē l s a w* hegyen termett hegyi füve kevés: az ember fia ennél is több I. 156. | *Taw ā n ē m n ē l jān'i* ő nagyobb nálam 8. | *Ji w n ē l t ō n s ē y, p o m n ē l t ā l k w ā* a fánál magasabb, a fűnél alacsonyabb (a nyíl) K. IV. 399. | *Ūmēs pusēn p i l ē t n ē l a t i y n ū w* a málna minden bogyónál éde-sebb 8. | *Ar-khannēl ajalt miñant* mindenkinél előbb megy T. 263. | *Kwotliŋ ēt kwotēlnēl tūp tarmēlnū minēs* a közepes éj közepénél alig haladt valamivel tovább III. 461. | *Aū mōnt n a y e n n ē l q s i y l ū t a m n a m t a l t u l ū m a t l a p l e ' i t* hisz az imént náladnál vastagabb lovak nem bírták az én névtelen újjam [sem] felemelni IV. 147.

«A más, egyéb fogalma a közép fokéval rokon, s innen van, hogy gyakran a kifejezése is közép fokú alakkal történik» (M. H. I. 244.): *Tīln ē l*) nē-mat sirēl liliānūw at nē'ile'it* egyéb-ként semmilyen módon életünk meg nem menekül I. 70. | *Tīl-*

*) Még az eredeti abl.-i rag van meg e mondatban: *Vit-xul sātē'in, n a y e n t ī l a m m a n ā r ē l m ū l i m* vizi halat fogsz előidézni; mit adjak neked ennél egyebet I. 148.

nél *ālnē* *zum*, *χotā* *jojtēs*, *tū ta tās* *wēs* egyéb (= ettől levő) ember ahova jutott, ott ért szárazra I. 72. | *Tīlnél* *akwāi'* *nūpiš* *kērēl* *vārimē* a többi mind kemény vasból van készítve I. 27. — V. ö. a magyarban: *Ki egyéb isten mi istenünk* *nél?* Kesztc. 52. | *Náladnál* *én* más bírót nem keresek Valk. B. Bán. | *Semmi része ő neki ez világon nem volna az puszta földnél* ErdyC. 571.

«A hasonlító határozónak távolító viszonysszóval való képzése általában egy igen természetes, egyszerű felfogáson alapszik. Az alapul szolgáló észjárás ugyanis a kiinduló nézőpont képzelete. Mert *emittől* nagyobb legegyszerűbben úgy érthető meg, hogy valamitől kiindulva, vagy képzelt nézőponttól tekintve nagyobb» (Bud. NyK. II. 311.). Számos nyelv fejezi abl.-al az összehasonlítást, így a finnugor nyelvnek is valamennyien:

Magyar (a régiségben és nyelvjárásokban): *Minden emberektől* *bűnös* BécsiC. 89. | *Vagyon-e egyéb király én tőlem* NádC. 648. || *Négy tallértől több nem jutott* (Csángók) Nyr. X: 200. | *Korosabb tőlem* IX: 332. || Oszjtj.: *Tau ságarivet keres* a ló nagyobb a tehénnél. Castren. 32. || Votj.: *So votšak kidyleš* *poktsigom* *lue* kisebb lesz minden magnál. | *Muleš tšeskyt* méznél édesebb. Wied.² 119. || Zürj. (elativus): *Velödtšēs* *abu ydžydyk* *velödyšyš* a tanuló a tanítónál nem nagyobb. | *Meyš* *vylyn* nálamnál nagyobb 122. || Cser. *Tudo nikölec* (v. *nikudolec*) ő valamennyinél nagyobb. | *Veselec* *saen* *pokta* jobban hajt (marhát), mint a másik NyK. III. 113. || Mordv. *Tätonada* *pük* *sizes* ez inkább fáradt mint amaz. | *Täcien* *kundamaš* *isakcen* *kundama* *da* *cebäre*l a mai fogás a tegnapi fogásnál jobb volt. | *Simmada* *ilä* *mezevik* *af* *anaj* azonkívül hogy igyek (ívásnál egyebet) nem kér semmit NyK. XXII: 447. || Finn (most partitívus, de er. ablatívus volt): *Mänty on* *koivu* *a* *korkeampi* a fenyő magasabb a nyírfánál. | *Vesi* *pysyi* *yhä* *siltä* *a* *ylempänä* a víz mindig magasabban áll, mint a hid. Bud. 86.

Lehet azonban, hogy a mai rag, a *-nál*, *-nél* is ablatívus volt eredetileg (Nyhas. 120.). Etymológiája nincs még megállapítva, de az bizonyos, hogy locatívusi alak nem lehet. BUDENZ (NyK. II. 311.) különválasztja a középfok melletti *-nál*-t az adessivitól, s az ablatívusi *-nālöl* rövidülésének tartja (ezt *-nālön*-ból származtatja). De tán nem is szükséges felvenni elveszett ragot, az *-l* maga lehet az (Nyhas. 120.). A *-nál* rag különben is még több alkalmazásban egyezik a rokon nyelvek ablatívusáéval. Ilyen esetek a következők:

7. Eszközhatározók.

Ilyen igék mellett közönséges: *megfog*, *megragad*, *vezet* stb.: *Puyk-sawān* *nél* *pūjēmtēstü* fejbőrénél megfogta II. 74. | *Kāt-pālān* *nél* *pūjēmtēstü* félkezénél megfogta II. 301. | *Änt*

jaut aulänél ta níräsöstä amaz ijjat végénél fogva im kiragadta IV. 173. | *Ássä kät-sgränél nawér-säns lülit aurayti äyk kwältawé* vékony kezeszáránál fogva a csikóterd magasságú meredek parton vezetik fölfelé a nöcskét IV. 218. | *Vuj-anšuzme kwätlletänél kit sopi sgorepésté* az állatöreget közepénél két darabba vágta T. IV. 382. | *Saw kápék akw qulänél rjäném* sok korosmát előveszem az egyik végüknél IV. 63. | *Xäp-ä-tawné äi-näspinél taimatém* állánál fogva fönn volt akadva egy nyárfa-ágon I. 151. | *Äm pój ätémnél nöy-towitälium* engemet hajamnál fogva fölakaszt T. IV. 367.

Eppen így van a finnben és mordvinban is: *finn*: *Sokeata talutetaan küdestä* a vakot kezénél fogva vezetik. | *Vanki oli jaloistaan seinässä kiinni* a fogoly lábainál fogva volt a falhoz kötve. Bud. 96. e. || *Mordv.*: *Pilkta* (v. *pilgedä*) pouftaf lábánál fogva fölakasztva NyK. XXII : 447.

A magyar nélkül névutó tudvalevőleg összetapadás útján keletkezett a -nál ragból és kül határozóból: *ew gyalazasoknal, yteleteknel es karhozatyoknal keul*: absque sui confusione, præjudicio et condemnatione EhrC. 117. | *ynel es nilnalkül*: sine arcu et sagitta BécsiC. 18. | *törnèlkülön* BécsiC. 24. | *feiedelömnèlkült* Székely Istv. Krón. 24. — «Világos már a felsorolt mellékalakokból, hogy nélkül névutónk a -nál, -nél ragból s a kült vagy külön adverbiumból keletkezett. E szerint pl. kétség nélkül, eredetileg a. m. «kétségtől külön, kétségtől elkülönítve, kétségtől távol» (M. H. II. 233.). — Egészen ilyen szerkezet a cser. *-leč posna* (= nélkül, tkp. -tól külön): *Kočočleč posna kodo kudeš* eleség nélkül otthon maradt. | *Vateleč posna ila* feleség nélkül él NyK. III. 110.

Hasonlít a nélkül-höz a kívül, mely a régiségben ragtalan, ma -n ragos névszókhoz járul, de előfordul (ugyancsak a régiségben) -nál és abl. -i ragos főnevek után is: *Elvégeztem, hogy senkit egyebet nálad kívül szerelemben nem vennék*. Szép Magellóna. | *Igasság szerint más nálad kívül ennek a helynek örökösse nem lehet*. Hall. H. Hist. III. 97. || *Istentől kívül járunk és forgunk, valámíglen ez testben lakozunk*. M. A. Tan. 172. | *Az községből kyül lakozik*: habitat extra castra. JordC. 98. [V. ö. a fentebb előadott vog. és finn szerkezeteket: valamitől át, be, ki stb. 33. l.]

8. Okhatározók.

Nyilvánvaló, hogy az eredethatározóból fejlődött. A különbséget élesen mutatja ez a két mondat: *Polém vitnél sorhézle'im* fagyos víztől reszketek (eredet) 8. | *Poxmornél irripäntiu* reszketek a mámortól (ok). T. 263.

Jiw isirménél lašant a fa a fagytól felreped T. 263. |

Seim-khoru tit'inél am sowantem ettől leszek én sovány T. 263. | *Am ti oum nél ä kunällem* nincs nyugtom ettől a betegségtől T. 263.

III. Az *-n* ragos határozók.

Előfordul tövégi vocalissal is: *né*, T. *-nq*. A legérdekesebb viszonyrag a vogulban, a mennyiben egymaga ki tudja fejezni a hely háromféle irányát, a legkülömbözőbb körülményeket, melyekre a magyarban annyi rag és névutó van. Összetartozásukat egyelőre nem lehet véglegesen eldönteni. Ablativusi szerepe valószínűleg csak a *-nél* rag kopása folytán keletkezett. A locativusi és lativusi is teljesen külön fejlődött; mindkettőnek van majd az összes rokon nyelvekben megfelelője, de ez nem zárja ki, hogy közös eredetűek. (V. ö.: az idg.-ban «a locativus kezdetben általános érintkezést jelölt, tehát mind a *hol*, mind a *hová* kérdésre felelhetett». M. H. 28.)

A) Lativus.

Az *-n* rag általában s leggyakrabban mégis a *hová?* kérdésre felelő irány jelölője.

1. Helyhatározók.

a) Határozószók.

Téli zq s än minäsém télen messzire mentek IV. 241. | *Khot-khar ärün puwäsi khóšön* ki fogja messzebbre fűjni T. IV. 353. | *Sa'irëpitä élén* maga elé csap vele II. 60. | *L'a pän mine'im* közelbe megyek III. 82. | *Kit pum a kw än xäji* két fűszál összeér I. 44. | *S'änäyā-äsäyā-nüpél a kw än lakusét* anyjával és atyjával egymásra borultak (egybe rohannak) I. 31. | *N'ol torremné xürēm tārēs qln änä tū ünttawé* orrommal szemben három arasznyi ezüsteszét helyez oda III. 535.

b) Superlativus.

Möt xum ünlénē qteriy tārēm né joxtsi' másféle nép lakta uras égtájra érkeztek I. 45. | *Ulä tēm sārīg aykwél xürēm m ān tūstīmē ünlī* a tűz égette üszkös oszlop három helyre helyezve áll IV. 22. | *Am sätēy jexw-jorēm ne kwon nōrmāte'im* én szerencsés tánczom helyére kimászom III. 417. | *Vitén va'ili* vízre ereszkedik I. 73. | *S'āriš-pattén jol murén* merülj alá a tenger fenekére I. 160. | *Jäx-tumēnnē nalu sunse'it* J. tóra tekintenek

I. 95. | *Xansāy pāsī' āṅkwī's tot ūnlépā ȳār-ñelēm qśśū kēlīnē tū tārátiāȳēm* a tarka jávorborjút az anyjával az ott elterülő bika-nyelv keskenységű lápra fogom odabocsátani I. 105. | *Urēn nāṅȳ ti ȳāṅȳs* a hegyre ím felmászott II. 66. || *Jāker kit jiw qltēm p-or-ān nal ti tāltīlawēs* a vasmaeska a két fából összerótt tutajra ím felemelődik II. 139. | *Postilēnē porāt nāṅk-tqwēt-nē jātrīt* issét hajnalodása idején a fenyőágakra fajok szállottak II. 19. | *Akw' pērin-ān ȳujsimēn* egy párnára feküdjünk le IV. 285. | *N'elmā sampālā akw' solēn soltsaȳā* nyelvét és félszemét egy nyársra felnýársolta II. 114. | *Kēr-qut-ān suwintaytīli* vaskopjára támaszkodik III. 448. | *Lēȳēm sirejēn tū pērālñ* farkam csavard fel kardomra I. 18. || *Mēnki mōt ȳum-pī' kātēn mīlemēn* adjuk őt mi más ember kezére II. 105. | *Kēs rusip jāmēs ēntēp kwotēl-nē ēntitā* pamutrojtos jeles övét derekára övezi III. 533.

Névutók.

Āśēn-ra: *Tuȳ minās in kkal-tērem-āśēn* most maga ment a hídra. T. IV. 352.

Pòṅēn-ra: *Núnēȳ-pòṅēn ācāl kiskāloȳ vātīlēn* magadra akarsz-e halált keresni? T. IV. 354. | *Puwī tāȳēm-poȳnē minās* fia az égboltra ment T. IV. 401.

Tār-mn-ā-ra: *Sākēt sētēp tārmn-ā kēri* a gyöngyöket a czérnára fűzi Al. 160.

Num-pālēn fölé, *joli-pālēn* alá: *Sirej-sis num-pālēn nār lqmtiȳ ȳum tūp numit pats* alig kerekedhetett a meztelen férfi a kard fölé II. 60. || *Āstal lqwēs joli-pāl-nē sāl-ti* nesztele-nül a pad alá búvik I. 49.

c) Allativus.

Ég, föld stb. *N'ārem ȳalā tāȳēm-nē sartitā* vállközét az éghez dörgöli I. 12. | *Ēlēm-ȳalēs ȳīlīȳ m-ā-nē ul rāwēn* emberjegyes területhez ne nyúlj! IV. 77. | *Vit-ān ȳami ȳuȳēs* hasra feküdt vizéhez I. 5. | *Ās-kwōtī jāñi' tum-pēn joȳtāst* az Ob közepén levő nagy szigethez értek II. 57. | *Totman latkate'im* a kinsshalomhoz süppedek III. 6.

Vár, hajó, ház stb. *Āñ luwā ta ūs-awi-suntēn tū ti tarāts* most lova ama vár kapujának küszöbéhez ereszkedett le I. 10. | *Paul-nē nēlēsī'* egy faluhoz érkeztek II. 107. | *Akw' aulā ȳapȳāȳiw por-ūw-nē tū nēȳuȳkwā* egy végét nyárfatutajunkhoz kell odakötni I. 70. | *Lū kwōl-s-āmnē minēn* a lóistállóhoz menj I. 6. | *Pas-ānnē ūntsēt* asztalhoz ülték I. 51. | *S'ār-āknē jālēn* menj a rénszarvascsordához II. 111.

Ember: *Akw' pȳal rāȳ-sawān sawēȳ mā ānkwānnē jolī ta'ini* egyik fele kiáltó szavuknak kerges földanyjukhoz zeng alá

II. 209. | *Taw veltän tū xosziänü az ö* arczához odacsapdossa
 II. 79. | *Ásü la'ilén sät ätpä sarin punkä xütältitü* atyja lábához
 hajtja hét hajú hajfonatos fejét I. 138. | *Pun-k-savä kätémné at*
ti patitälmem feje bőrét kezemhez így nem kaphattam II. 193.

Ide tartoznak az oly határozók, a melyekben a -né valamely
 útnak, távolságnak a mértékét mutatja. Ezek ma a magyarban is
 h o v á? kérdésre felelnek, de a régiségben locativusi raggal álltak.
 (A vogulban is van erre példa, l. ott.)

N'al päxwtné päsén lapän ti joxtsaném nyíl lövő távolságra
 im közelükbe jutottam II. 171. | *Jämél lou tälné il-älmäjus a*
 szérüágy tíz ölnyire emelkedött odébb T. IV. 352. | *Xatpä tojäsentem*
patil-zalanä tal-palitné [patenté'it] valaki hótálppal járván,
 lépésének közei egy ölnyi távolságra esnek [egymástól] II. 129. |
Akw' aulä tal-militné män ujtunkwä egy végét ölnyi mélységre
 kell bocsátani a földbe I. 70.

A határvetést is kifejezi az -n rag: *Üjelné üjtép supén*
tüp joxts a feszítő nyélnek alig ért feléig II. 60. | *Kars jiw läpin*
ti pats az alacsony fa tetejéig emelkedett III. 188. | *Kit mā xalän*
joxtém kër-sër jāmés aulēm pūwitä a két föld közéig jutott vasláncz
 végét visszatartja III. 46. | *Ās-kwo'llén pasäts* az Ob közepéig
 haladt I. 5. | *Mā näykné pasné ta joxtém* a föld a látóhatárig
 jutott már I. 2.

Névutók helyett (felé, elé): *Ali vö'l patitän sunsi-*
läle'im a felső folyóforduló vége felé nézdegélek II. 41. | *Ser vör*
sāmén xüteltilem sötét erdő zuga felé hajlítom utamat III. 173. |
Tēpin Lūsémné ta xajte'it futnak most a táplálékos Lozva felé
 IV. 30. || *Jājän kwäné sāméné* jertek ki szem elé K. 192. | *Numi*
Sorüü āšikémné noxs pojkēmti pintle'im fenséges Aranyos atyács-
 kám elé helyezem im nyusztbőrös imádságomat III. 251.

Névutók.

Pälné felé, *ēli-pälné* elé, *jui-pälné* mögé, után;
Mén kit-pqalné ti ünttimén mi itt kétfelé leülünk II. 129. || *Xu-*
mitä ēli-pälné untipasanä férje elébe helyezi őket II. 53. || *Kit*
qter jui-pqalné naq minén a két fejedelemlős után menj te II.
 91. | *Ányä mir jui-palné tū sunsi* ángya a nép mögé oda néz
 II. 81.

Sisné mögé: *Ī-jēt löpi-šišnē il-khojäs* éjfelkor egy fatörzs
 mögé lefeküdt T. IV. 352.

Sajin mögé: *Tan tūli pum sajín, tan xínriänl* ők elrejtő
 fű mögé lopózkodva közelednek felénk I. 111.

Paxén mellé: *Akw'-paxén üntsi'* egymás mellé ültek
 I. 30.

d) *Illativus*.

Ég, föld stb.: *Tārēm nē nāyχā ta joχts* feljutott az égbe I. 24. | *Suj-jiw jākti, mān ē jol pūχtēmītā* egy botot vág. leszűrja a földbe I. 162. | *Nētā sastēm nēyēj sām kwālej vānīn ē tū kis-sēχtālēt* nőtermő nős vidék járó-kelő dombos erdejébe, oda menjenek ők keresgélni I. 109. | *Tūrēn-isēm-tūr-sāt-sīrā-ta'ilij-kēt* Tóba szállott tóbeli hét sirálylyal tele sapka II. 52. | *Vitēn ūnt-tēm vit-alēs am χum vārīpālē'im* vízbe helyezett vizi fogó (ölő) szer-számot készítek vala én, férfi IV. 237. | *Sairēp iolā tūjtnē kēr-sētānti* a fejsze orra a hóba vágódik III. 462.

Város, hajó, ház stb.: *Ūsērīšēm nē ta totīlālilēm* vá-racs-kámba viszem el őt erre II. 195. | *Taulij ūj χansūj χāpēn tālīmēn* szárnyas állat rajzával ékesített hajóba mi ketten beszál-lunk II. 184. | *Ujij sunnē kērēslūw* befogtunk a marhás számba II. 21. | *Kisij āpān χunti χasimēn* egy abroncsos bölesőbe vala-hogy bekötöttek III. 279. | *Tētē kwāl nē šokho oat loapiwe* ebbe a házba nem férünk be mindnyájan K. 192. | *Xqtēl-kāt sām-pattān pokaps* a napsugár beragyogott a [szoba-]szöglet zugába IV. 386.

Testrészek: *Jāy-āritā kātān pūχtēm* testvére fogód-zott kezébe II. 24. | *Taw la'ilān vāykelmatnē rētēl jolā voss patēn* azon látszattal (csellel), mintha az ő lábába botoltál volna meg, essél le IV. 327. | *Sūpēnnē sei vajēn* végy a szádba homo-kot I. 160. | *Kit hīr akwān χāji: pusēn taw palān suji* ha két vesszőág összeér: mind az ő fülebe hat I. 40. | *Simēn rāwtal tūl lātij taw lawēm* szívbe nem fogadható csunya beszédet mon-dott ő III. 504.

Névutók.

Simēn közepébe: *Ti tēpēj Tumen šimān aqyk joχtentem* ezen táplálékos T. közepébe érkezem én nőcske. KI. IV. 90.

Kiwēr nē, kīnē -be: *Tūjt-puχrām kiwēr nē ti tēlītawē* hóförgetegbe tűnik el alakja (elegyedik) II. 51. | *N'ilā sirp sirij pusās kēurn' ta lūlei'* négy rúdu rudas kerítésbe állanak akkor IV. 17. | *Ōrsēn tuñsūt mō-kīn jqlē tās* egy rőfnyi mélységbe ha-tolt be a földbe. K. II. 228.

Χalnē közé: *Kit nē χalnē ūnttēs* a két nő közé ült I. 20.

Jui-pāl nē belülre, *kwon i-pāl nē* kívülre: *Āwi jui-pāl nē pate'im* az ajtón belülre jutsz I. 74. | *Āwij kwol kwon i-pāl nē kwonā kwālēs* az ajtós háznak külfelére kiment II. 95.

2. Időhatározók.

Nem nagyon gyakori. Kétségtelenül a helyhatározóból fejlődött közvetlenül.

a) Mennyi időre?: *Jayjép akw' sātne solij vör sāt xalnē ānēm pā tārātēlān* a hónap egy hetere a deres erdő hét sűrűjébe ereszszetek engem! I. 125. | *Tāitēn noulél ju čilāket, khōrēm jam p n ā tūlē!* rakd tele a vedreket hússal, hogy három hónapra elég legyen! T. IV. 350.

b) Mikorra?: *Ītūt in ju-jānt* estére hazajön. T. IV. 366. | *Khulāitātēn ti vunnāl esēm kālās āmān pōnšlēn* reggelre, ezen lisztből süss nekem forró kalácsot! T. IV. 364. | *Molāl ti por ān lāwsēm joytunhwē* tegnap erre az időre ígertem, hogy megjövök IV. 333.

c) Meddig? mennyi ideig?: *Soātēn tqulēp tēnē voqr-lēst* hétig tartó torevést rendeztek K. II. 241. | *A hīyēn xātēlinēn tot ti qli* mind e mai napig ott él I. 3. | *Ēti vownē jirēm-aul xolin at ti joytūlēm* este kért várálodozatocskámat én reggelig nem hagyom halasztani IV. 205. | *Mēn as xālnē pas nē patēm kiti'* mi haló időnkhez jutott két ember I. 143.

3. Állapothatározók.

Ilyen igék mellett: vmibe jut, esik, keveredik: *Paul jāni'* *ēs ērmān ājkā pati* az egész falu előtt nagy szegyenbe esik az öreg III. 500. | *S'ornē pātsei* pörbe estek (összevesztek) P. 235. | *Ērr'-gul sawēn xāje'im* énekbe illő inségbe érek III. 47. | *Jā-rēm nē, mōnšēm nē patē'in* valami szűkségbe, szorultságba jutsz I. 7. | *Kēlp-sēy xw nē tēlīs* vérdűhbe esett (keveredett) II. 24. | *Kwolēn-xum-pi' purpā uj kit ās nē xum pattuwēs* házad ifja harapós állat alakjára két színbe miért ejtődött (miért változott el arczában) III. 407.

4. Véghatározók.

A helyi jelentésből való fejlődése még érezhető az ilyen példákban: *L'ay n ā mīnāst* útnak indultak. T. IV. 351. | *Akw' māis-tān nōurē mātērnē tqylēs* egyszer csak valami erősre akad. K. II. 232. | *Akw' māt matēr-sir mat mān jā kw ēn ti patsēm* egy helyen valmiféle kis folyócskára bukkantam im III. 271.

Leggyakrabban ilyen igék mellett fordul elő:

Vmíhez áll, vmibe fog, kezd; kerül: *Sa'irēp jāni'* *śakwšēn'-ut an ā taw ti tūlīānā* fejszobeli nagy munkáihoz áll im ő III. 291. | *Ēš nē ukitel* dolog fog T. 262. | *Mat lap i y nē, mat ka š i n nē tēn patsēi'* valami suttogásba, valami susogásba kezdett [a két öreg] IV. 150. || *Tētē sqor nār nē khoji?* *lqu selkovin khoji* ez a tehén mibe kerül? Tíz rubelbe kerül. K. 192.

Felébred vmire; öltre megy; kézre kerít: *Lqu la'ilep la'ilij sun š i x l i y ēn kēssēm* tíz lábú lábas szánnak csikorgó hangjára ébredtem föl III. 100. || *Vāpsēm-por talēy xum tal nē*

mēn patimēn vöcskémmel öles ember módjára öltre megvünk mi III. 419. || *Nē mat-urēl kāt nē patnē mutrāt ālīm* nincsen fortély, melylyel valami módon kézre lehetne keríteni IV. 171.

Idéz; ugat: *Rētēy űuli gulēn ul zartuűkwēm* hamis eskü végre ne idézzenek (vonszoljanak) engem I. 127. | *Tit űnlēp ʒālāsakwnē űir-leipā ʒartēslī* egy itten levő dögthalmra a «vesszőfarkú» (eb) vonitgat III. 429.

Vigyáz, hallgat, gondol, vágyakozik: *Sunēn kār-wiltālū* vigyázz a szádra II. 109. | *Āsānl lātīűnē ʒūű ʒontlēit* atyjuk szavára dehogy hallgatnak III. 400. | *Ām khunnā ālnē mō-űolnē namēlmātēm* én rénvadászó földfokra gondolkodok vala. Kl. IV. 137. | *Jolī mān tī vorātī* ím az alsó földre vágyakozik II. 102.

Esküszik, merészkedik, reménykedik, hisz: *Vuj-ʒūsuznē űolti* a medvére esküszik. K. 192. | *Ām āmpēn tārēyēn kērlēxtel* ebem medvére merészkedik T. 262. | *Nāi' lūű ʒānnē at āitam* a te szavaidnak nem hiszek K. 192. | *Tō-rēm nē āsīntam* istenben reménykedem K. 192. | *Remēnykedik és hisz* a régiségben a magyarban is lativusszal állt: *Ēn belēm hisznek*: in me credunt. MünchC. 47. | *Hūnek ű bele ű tanit-ványi* MünchC. 171. b. | *Istenbe hittének* VirgC. 116. || *Ki nem hagyta meg ű belē remēnykedőket* BécsiC. 38. | *Remēnykedjeteű ű belē népnek minden gyūlekezete* Apoc. 8. — A *zūrjēn-votjāk* nyelvben szintén; l. Wied.² 118.]

Illik vkihez: *Nay vāta-ʒum ʒānnē rāwe'in* te mint kereskedőember, illesz a fejedelemhez IV. 337.

A dativushoz átmenetül szolgálnak: vkire marad, férjhez ad, megy: *Puugēm nēnēn tī ʒūlti* vagyonom ím ti kettőtöknek marad IV. 324. | *Xumnē majwāsēm* férjhez adtak IV. 24. | *Am nay vātālēn mināsēm ʒumnē* én anélkül, hogy láttad volna, mentem férjhez IV. 73.

Vkihez és vkinek szól, könyörög, imádkozik, intéz: *Misāʒ-pūnē ʒmāltāl* a macskafíhoz szól. T. IV. 354. | *Nētā paul-ta'il, űs-ta'il saw ēnka ʒān lāwi* neje teli falu, teli város sok szolgájának mondja II. 52. | *Jā ʒēm nē nāű ʒāűwē* atyámhoz felkiáltanak III. 104. | *Am nāi nēn lūisām, jōrēstam, khwāʒam* én hozzád sirok, könyörgök, imádkozom K. II. 377. | *Āsēm nē pojksē'im* atyámhoz imádkozom III. 312. | *Am nāy ēn űoys-pojk pine'im* én te hozzád nyuszt-bőr-könyörgést intézek II. 259. | *Jā'i pī ʒān lātīy patti* atyjafiaihoz izenetet juttat II. 207.

A factivushoz állanak közel: vmire válik, nő, feloszt: *Āi sgrniy nē takwi ālū-āni-sēlānān luwā sāt mān tī manēm-tawēs* amaz aranyos nőnek saját ezüstcsészéi karéjától hét felé szakítódott szét a húsa I. 63. | *Kit vurt nē pal-vurtīűqu* két részre osztjuk föl. P. 235. | *Jāim ʒāšētoqlēm rētēy khūr-pā wūs ʒāš. ʒaurēp-nāl ošt urēy vōtnē khūű paűšimēn* atyám jegyezte, benőt (partos)

szélű kis ösvényjegy fejszenyél vastagságú dudoros szélűre mikor nőttél ki (értél meg) Kl. IV. 133. | *Am takwsi-pāl ārtémné pat-sém én őszi tájídókbe estem* (én felséges Ég ősre váltam) III. 11.

Predicativusra csak egy példa van, rendesen, mint a factivus kifejezésére is az -i' rag szolgál: *Nay aném túlt sātā gēn ul āūsālū* te csak engem valami könnyen hozzáférhető nagy szerencsének ne tarts! II. 188. — Ilyenforma még ez a mondat is: *Majtné rāwné atij pūl jūwke tajlén, zōnāl pumne kē zāyge'in pumēn lapē'in* ha azt (a holttestet) májnak kellemes édes falat gyanánt fogod majd befalni, akkor majd, ha fűre fogsz hágni, fűved fel fog emelkedni III. 50.

Tekintethatározók: *Kātēn sāmītal zūm* kezedre gyöngé férfi I. 137. | *Luwā-ngwā tāgrēmēm nēne manā wāyā joxti* húsa, csontja kifejlett nővel szemben miképen futná ki ereje IV. 176.

5. Dativus.

A finnugor nyelvekben igen közönséges jelenség a lativusnak részeshatározóként való használata. Így van a magyarban (a mint már Révai kimutatta); a finnben teljesen azonos az allativus és dativus (v. ö. még a köv. illativust: *Jakoi kirjoi per-heesensä* könyveket osztott ki háznépe közé [= háznépének] Bud. 94. — A mordv.-ban: *Babaš korhtaj atati* az anyus szől az atyusnak. | *Montet ervä šnan* neked feleséget ajánlok NyK. XXII. 461. — A cseremiszből a dativusi rag -lan, a melynek -n-je szintén lativusi eredetű. — Osztják: *Al vera nīngena lunget* ne csinálj magadnak bálványokat NyK. XI: 215. De a másik lativusi raggal is: *Nen hulseta muj jastim us jis jaha* ti hallottátok, mi mondva volt az öregeknek NyK. XI: 176. || *Votj. Daš jalä inmarly* (allativus) *šuressä* az úrnak az utat készíti elő Wied. 21. | Zürj.: *Tsöktys jözly puksisny mu vylö* megparancsolt a népnek, hogy a földre üljön Wied.² 118.

Legközönségesebb a következő igék mellett:

Ad, nyújt, fizet, ajánl, hoz: *Kēr vārñe sāt kušnēsän tū mījanā* vasat készítő hét kovácsának adja oda III. 13. | *Mātēn uẏ-khor ā mékētāl* egyik a másiknak meg nem adja magát T. IV. 354. | *Mōt ātērnē taktēpitā* a másik fejedelemhősnek nyújtja II. 213. | *Totērnē ārēnt ojtunkwē vōuwēs* elhívták, hogy a tatárnak az adósságát fizesse IV. 425. | *Tūjā sāl volēpnē jaut at tārāti* a tavaszi csörgő réczéhez való csontnyilnak az íjj nem enged IV. 230. | *Sipiy uẏ sipā na gēn namejāsdēm* a nyakas állat nyakát neked neveztem (ajánlottam) III. 178. | *Elēm-zglēs a-γēmñē lili tqtunkwē jāle'im* elmegyek, hogy embereimnek lelket hozzak I. 163. | *Nay voipilēn māñ zūmnē pīkwē alñē uẏ kāsiny lāyẏ zāntsēm* magadhoz hasonló fiatal ember számára, fiúeska,

megölendő állat vigasságos útját találtam III. 370. | *Mān nē ā r i t ā n vātēm pil* kis leányasszony számára szedhető bogycó III. 41. | *Up kēm nē tajānēm voss pūwān* sógorkámnak ezeket fogjátok meg II. 49.

Segít, készít stb.: *Nān tu-čout khaitin ā m ā n nātay* akkor ti fussatok nekem segédkezni T. IV. 354. | *Pōtmatal m ā n ē pōtmā vqarijin* a boszuság nélküli földnek boszuságot csináltak I. 111. | *Am a m k i m n ē janēs mā ūntte'im* én külön földet teremtek magamnak I. 161. | *Am na η ē n nē visēm* én neked nőt szerettem II. 213.

Tetszik, kell, lehet, való: *Sēmētān mūsti* szívének tetszik. T. IV. 377. | *Šim nē jernē ākw' jēri namsēltēm* egy szívnek tetsző (tkp. kellő) éneket gondoltam ki. Kl. IV. 115. | *Am jūntnē jūntmilēm ru s n ē ēri* a tőlem varrott varrás orosznak kell IV. 18. | *Āln, surēn om n q n ogt kogrēx* arany, ezüst nekem nem kell T. IV. 374. | *T a w ā n q s xot lūli pūwuykwē* neki pedig hogyan lehetett ilyen hamar megfogni II. 112. | *Ān ti nē ānēm nē manā nē* íme ez a nő milyen magamnak való nő II. 125. | *Tāy vārēsken, n ū n lāp sōwē* ha így cselekszel, neked jó lesz T. IV. 363. | *Mašī lātij t a w ā n qsiy tūl* a vogul beszéd neki sürű felhő IV. 425. | *Kwonsiy nūrēm-uj-pī n ē qlyukwē, jāmuykwē manā jamēs mākwē* Karmos Erős-állat-fiúnak ottan élni, ottan járni, oh minő szép föld-decske! III. 69.

A dativusnak egyik faja a dat. possessivus, melyben a van segédige mellett levő részeshatározó a birtokost jelöli.

Ēlālē ti mir nē man ūrēl ā r i j i ' - p i j i ' ā n s u y k w i ' miképpen legyen a jövőben ezeknek az embereknek leányok s fiok I. 154. | *Nē-sēr jol tēlē ā s n ē* mi haszna van ennek a dolognak K. 192. | *Na η ē n at-ke sāl, jol alilēmēn* ha nem sajnálod, öljük meg őt (ha nines sajnálatod . . .) II. 85.

A dat. possessivus vezet át a lativusnak genitivusi használatára (MUNKÁCSINÁL csak egy példát találtam, de HUNFALVY «Kondai vogul nyelv»-ében közönséges): *Ājāy žum-pī r ā n ē m n ē požānl tot lūleit* fegyveres szolgálaim vére odatapadt (ott áll) II. 14. || *Isus Kristos, chatchar pūv D a v i d n e, os David pūv A v r a a m n e* Jézus Krisztus, a ki fia Dávidnak, Dávid fia Ábrahámnak H. P. 116. | *Nog Vifleem ma J u d a n e* te Betlehem földje a Judának H. P. 116.*)

Számos rokon nyelvben van ehhez hasonló fejlődés. A magyaron kívül megvan az osztjákban: *Kos kar hohlem lanting* *As kangeunä, jang kar kohlem koling* *As kangeunä kolom*

*) HUNFALVYNÁL még ablativussal is: *Matanēl pilmes mirnel* országának félt a népétől 116. | *Chug nag pūw toremnel rastchaten jolal'* ha te fia vagy istennek, vesd magadat lefelé 116.

šoper nohlä vuasti ameslu húsz rénbika futotta táplálékos As hágónknak, tíz rénbika futotta halas As hágónknak három jeles magasságára ültetjük a várost. NyK. XI : 178. || *Zürjén: Drug vot-boštyšjosly* a vámszedők barátja. Wied.² 118. || *Votják: Iñmarly nyłpi nimatyškozy* isten fiainak fognak nevezetni. Wied.² 118.

Magában a vogulban van még egy, egészen hasonló, érdekes fejlődés. A *pält* névutó (a melynek eredeti jelentése adessivus) az allativus közönséges kifejezője. A tavdai nyelvjárásban még *dativust*, *dat. possessivust*, sőt *genitivust* is jelöl.

a) *Lat.*: *Änkwänt-pält juw žartsänt* anyjukhoz hazavonszolták I. 94. — b) *dat.*: *Jukä-pält pü tils* az asszonynak fia született T. IV. 351. — c) *dat. poss.*: *Äm-pöltém t khörém äw gl* nekem három leányom van T. IV. 370. — d) *genitivus*: *Čuškhä-pält väitij khajipun* disznónak szép nyakszirt sertéje T. IV. 404. | *Uχ khum-polt sumänet säpäl khänäntäl* egy embernek zacskója és (kés) hüvelye csüng T. IV. 403.

6. Célhatározók.

A véghatározó további átvitele: *Nin jisén* miért jöttél T. 288. *) | *Manä vitné ti jiw* menyé im vizért jön IV. 171. | *Näi isénne üüpi ti jisqu* a te hugodért násznépül jöttünk ide K. II. 238. | *Tüjä-χär tojšäné mineuw* tavaszi jávorbika vadászatra megyünk II. 20. | *Jäni nułne tatime* nagy esküvéshez viszlek téged P. 235. | *Tür-χaleu vöttañen numen oss vötawé* tavi csüllömadár himbálására hadd himbálja ott fenn a szél! II. 166.

Más rokon nyelvekben is: finn: *Menivät kalaan, marjaan* mentek halászni, epret szedni. Bud. 94. || *mordv.*: *Kals tuš* halért ment; *inisis tuš* málnáért ment NyK. XXII. 460. — A cseremiszbén a dativus fejezi ki a célzt is egyszersmind: *Tudo torgašaslan košteš, parišlan torgaja* ő kereskedés végett utazik, a nyereség végett kereskedik NyK. III. 101.

BEKE ÖDÖN.

*) A határozószók okot is kérdeznek: *Néné tokho rogrsén* minek cselekedtetél úgy K. I. 169. | *Aném mönt kwältuykwé manérné at taji* mért nem lehetett engem előbb fölkelteni II. 306.

Ismertetések és bírálatok.

A. MEILLET: *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes.*
Paris, Hachette, 1903. 434 l. (Ára 10 frank.)

A német indogermanisták legnagyobb része sohasem tudott szabadulni bizonyos túlzástól az idg. ősnyelv megismerésére való törekvésben. Az idg. alapnyelv hangtani és alaktani formáinak és sajátosságainak rekonstruálása terén mindig sok volt a kétes és fölösleges föltevés. BRUGMANN már 1878-ban, mikor először formulázta határozottabban az ú. n. «új grammatikus iskola» főelveit*) s arra mutatott rá, hogy az élő nyelv és az idg. nyelvjárások újabb, nyelvelmékek alapján figyelemmel kísérhető phasisainak tanulmányozásával kell a nyelv természetéről és fejlődéséről helyes fogalmakat szereznünk, többi között így ír: «nur derjenige vergleichende sprachforscher, welcher aus dem hypothesentrüben dunstkreis der werkstätte, in der man die indogermanischen grundformen schmiedet, einmal heraustritt in die klare luft der greifbaren wirklichkeit und gegenwart, um hier sich belehrung zu holen über das, was ihn die graue theorie nimmer erkennen lässt... kann zu einer richtigen vorstellung von der lebens- und umbildungsweise der sprachformen gelangen und diejenigen methodischen principien gewinnen, ohne welche man überhaupt bei sprachgeschichtlichen forschungen keine glaubwürdigen resultate erreichen kann und ohne welche im besonderen ein vordringen in die hinter der historischen sprachüberlieferung zurückliegenden zeiträume einer meerfahrt ohne compass gleicht.» Tehát ő is szükségesnek tartotta a legrégibb nyelvelmékek előtti kor nyelvi jelenségeinek földerítését, csakhogy oly módszerrel, a mely tapasztalatból és megfigyelésből szűrődött le, s nem támaszkodik tisztán az írott vagy nyomtatott jelek alapján működő képzeletre.

Idők folyamán azonban BRUGMANN is, épúgy mint mások, mind

*) Az OSTHOFF-BRUGMANN-féle Morphologische Untersuchungen előszavában.

tartózkodóbb lett az idg. ősnylv problémáival szemben. Megkezdődött a visszavonulás, mint DELBRÜCK magát kifejezi:*) «(Es ist) an mehreren Punkten ein Rückzug angetreten worden. Die Sprachwissenschaft nahm im Anfang einen hohen Flug, man traute sich zu, das Geheimnis der Formen und Wortbildung entschleiern zu können, man konstruierte mit Zuversicht eine Ursprache, wies dem Urvolk, das diese sprach, den Wohnsitz an und verfolgte seine Teilungen und die Wanderungen der Volksteile; jetzt aber stehen wir solchen glottogonischen und ethnologischen Problemen vorsichtig tastend, zweifelnd und nicht selten achselzuckend gegenüber.» S alább: «Die meisten von uns sind im Augenblick ermüdet und geneigt, eine Beantwortung (der Urprobleme, namentlich der Frage nach dem Ursprung der Flexionsformen) abzulehnen. Es ist aber wahrscheinlich, dass die fortschreitende Erforschung der nicht indogermanischen Sprachen immer wieder Veranlassung geben wird, auf das jetzt beiseite Gelegte zurückzukommen.**») Dessen aber wird man wohl immer eingedenk bleiben, dass sich der Natur der Sache nach auf diesem Gebiet nur unsichere Resultate gewinnen lassen.»

Akadnak azonban még most is oly tudósok, kik az idg. összehasonlító nyelvtudomány végső célját mintegy abban látják, hogy az idg. ősnylvet felkutassa. Így kell értelmeznünk pl. HÜBSCHMANN szavait, melyeket HIRTnek: «Der idg. Ablaut» cz. könyvéről mond (Idg. Forsch. Anz. XI: 25): «HIRT hat in dem vorliegenden Werke einen kühnen Streifzug weit in das Gebiet der indogermanischen Ursprache hinein unternommen... Es kommt nicht darauf an (in der Ablautfrage) alles zu wissen, sondern darauf, in der Erkenntnis allmählich vorwärts zu kommen, selbst wenn das letzte Ziel — hier wie anderswo — unerreichbar ist. So wenig wir also jemals die idg. Ursprache in ihrem ganzen Umfange zuverlässig erschliessen können und doch ernstlich versuchen müssen, so weit als möglich damit zu kommen, so müssen wir auch in der Erkenntnis des idg. Ablautes so weit als möglich vor zu dringen versuchen.»

MEILLET mindezen kérdésekben a lehető legjózanabb — és ha nem volna ellentmondás, azt lehetne mondani, hogy tartózkodásában

*) Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen⁴ (1904), 142. l.

**) A jóslat nagyon hamar teljesült, mert DELBRÜCK könyvével körülbelül egy időben jelent meg HIRTnek: «Über den Ursprung der Verbal-flexion im Indogermanischen. Ein glottogonischer Versuch» című czikke. Idg. Forsch. XVII: 36.

a lehető legradikálisabb — álláspontra helyezkedik. Számtalanszor ismétli s újra és újra bizonyítja, hogy az idg. összehasonlító nyelvtannak csak az lehet a célja, hogy az egyes idg. nyelvek egyezéseiből megállapítható közös elemek alapján kimutassa azt, hogy a nyelvm emlékekből ismert dialektusokban mi a nyelv egy régi alakjának folytatása, és mi másodlagos fejlemény. Az összehasonlító nyelvtan nem vállalkozhatik az idg. alapnyelv jelenségeinek magyarázására, mert egy módszer sem alkalmas arra, hogy az idg. alapnyelvről igazolhatatlan elméleteknél egyebet állíthassunk föl.

«L'indo-européen est inconnu, et les concordances sont la seule réalité qu'ait à étudier le comparatiste.» A mint az ember tovább megy, rögtön tévedésbe eshetik. Ezt a román nyelvek történetéből vett példával bizonyítja. Képzeli, hogy a latin nyelv — miként az idg. alapnyelv — ismeretlen és semmiféle nyelvm emlék sem maradt belőle. A román nyelvekben most már a következő egyezéseket találjuk:

olasz	<i>pera</i>	<i>tela</i>	<i>vero</i>	<i>pelo</i>
spanyol	<i>pera</i>	<i>tela</i>	<i>vero</i>	<i>pelo</i>
szicíliai nyj.	<i>pira</i>	<i>tila</i>	<i>viru</i>	<i>pilu</i>
ófrancia	<i>peire</i>	<i>teile</i>	<i>veir</i>	<i>peil</i>

Ez egyezésekből azt lehetne következtetni, hogy e szavak hang-súlyos magánhangzója bizonyos hangtörvény szerint egy közös latin magánhangzóból, pl. zárt *e*-ből fejlődött. De néhány szardiniai dialektusban egyrészt *pira*, *pilu*, másrészt *veru* fordul elő. Fel kellene tehát tenni, hogy a latinban ez a zárt *e* kétféle volt. Többet a román nyelvek összehasonlításából nem lehetne megtudni. A latinból azonban az tűnik ki, hogy e hangok egyrésze rövid *i*-ből, más része hosszú *ē*-ből fejlődött: *pīra*, *pīlum* és *vērūm*, *tēla* a megfelelő alakok. Az idg. összehasonlító nyelvtudomány ugyanazon helyzetben van, mint a milyenben a román volna, ha a latin nyelvet nem ismernők; ismétli tehát «la seule réalité à laquelle elle (la grammaire comparée) ait affaire, ce sont les correspondances entre les langues attestées». A rokon nyelvek egyezései egy pozitív közös nyelvalakra vallanak, de ez azért ismeretlen marad, és csak föltevések segítségével alkothatunk magunknak róla képet, mégpedig igazolhatatlan föltevések segítségével. Kihalt nyelvet összehasonlítással rekonstruálni nem lehet; a román nyelvek összehasonlítása a latin köznyelvről nem adna sem teljes, sem pontos képet, s nincs okunk fölteni, hogy az idg. nyelvek összehasonlításából többet lehetne megtudni. Az egyes nyelvek hangtörvényeinek figyelembe vételével meg-

állapíthatjuk az idg. hangok számát, de ezeknek is csak a minimumát; mert lehet, hogy a föltehető hangokon kívül voltak az idg. alapszavaknak más hangjai is. «Az összehasonlító nyelvtudománynak azonban nem áll módjában őket meghatározni s nincs is érdekében ezt tenni, mert föladata nem egy kihalt nyelv fantasztikus rekonstruálása, hanem az ismert nyelvek egyezéseinek módszeres vizsgálása.»

A hol az egyes nyelvek nagyon különböző irányban fejlődtek s kevés és részben bizonytalan a megfelelés köztük, ott az összehasonlító nyelvtudomány alig tehet többet, mint hogy e nyelvek közt a rokonságot megállapítja. Ha nyelvtudományi munkákban úgynevezett rekonstruált formát használunk, ez tulajdonképen csak oly képlet, a mely rövidítve fejezi ki azt, hogy az egyes rokon nyelvek közt bizonyos megfelelések észlelhetők.★)

Ez a józanság és — talán kissé túlzott — óvatosság azonban, a mely MEILLET egész könyvét jellemzi, nem akadályozza őt meg abban, hogy a fősúlyt azon kérdések tárgyalására fektesse, melyeknek megfejtése legmeglepőbb és legfényesebb eredményei az idg. összehasonlító nyelvtudománynak; azzal, hogy kiemeli azokat az elmés fölfedezéseket, a melyekkel egy-egy bonyodalmas és nehéz kérdés egyszerre áttekinthetővé s világossá vált, a kezdőre nézve száraz tárgyat élénken és kellemesen adja elő. Könyvében a hangtannal és a syntaxissal lehetőleg röviden végez. Legterjedelmesebb az alaktan (morphologie). Külön részt szentel az idg. szókészlet ismertetésének («sur le vocabulaire»).

A függelékben az idg. összehasonlító nyelvtudomány történetének érdekes áttekintését könyvészeti rész követi, melyben szellemesen és találóan ismerteti és bírálja röviden a fontosabb irodalmat. Fölfogásából következik, hogy HIRT ismert munkáit az idg. hangsúlyról és ablautról élesen elítéli. Erre az is ad neki jogot, hogy azokat a nyelveket, a melyek első sorban terelték a figyelmet az idg. hangsúly kérdéseire, s melyekre HIRT is első sorban támaszkodik, t. i. a szláv nyelveket és főkép a litván nyelvet, kitűnően ismeri. A finn-ugor nyelvészeket is érdekelní fogja, hogy az idg. nyelvtudomány körében, a mely pedig több mint harmadfélezer éves nyelvmélekekből indulhat ki, a figyelem mindinkább egy oly élő dialektus felé fordul a melynek gyér nyelvmélei alig néhány száz évesek. Érdekes látvány, a mint nyaranként a leghíresebb indogermanisták fölkerekednek az orosz és porosz határon levő kis litván nyelvterület felé a balti tenger mellé, hogy ott élő beszédén figyelhessenek meg oly alakokat és jelenségeket,

★) Éppúgy fogja fel a dolgot DELBRÜCK is (Einleitung 127. l.).

a melyeket eddig a legrégibb műveltségű idg. népek legrégibb följegyzéseiből nagy fáradsággal kellett kiásniok.

MEILLET könyvét, s főként módszerét őszintén merem ajánlani az ural-altaji nyelvekkel foglalkozó, nemcsak kezdő, hanem eddigelé már bokros érdemeket szerzett tudósainknak is.

SCHMIDT HENRIK.

Kisebb közlemények.

Önt, ötlik, ömlik. BUDENZ az *öklet* tárgyalásában (MUSz. 940. czikk) hozzáfogja az *öklik*, *ötlik* igéket is, olyképen, hogy az *ökl-*, *ötl-* tövet **j₂tk₂*; finnugor alapalakból magyarázza; ebből egyrészt az *üt-* (cudere, ferire), másrészt *ük-*, *ök-* (ebullo, prorumpo) tő származott volna. SIMONYI (NyK. 16 : 240.) a *-l* gyakorító képző tárgyalásában két *ötlik* igét vesz föl; az egyik az *üt* származéka volna (**ütlik*: ütődik; v. ö. *ütlődik*: bele ötlik Nyr. 2 : 277.), a másik *ötteni* fundere visszaható alakja. KÚNOS IGNÁCZ (Nyr. 11 : 543.) az *ötlik*-nél az *öklik* alakot tartja eredetibbnek és BUDENZ magyarázatát fogadja el. SZARVAS (Nyr. 3 : 82.) nem tartja elfogadhatónak az *üt* tövel való rokonítást; maga nem mondja, miből volna származtatható, de az *ötlik* igének 'ebullat, exundat' jelentését tartja elsőnek és eredetinek. Az Ehrenfeld-kódexből azonban együtt idézi az *öt* (= önt) és *ötlik* igéket s ebből sejthető, hogy az *ötlik* szót az *öt*, *ött* (= önt) származékának tartja.

Ha már most a régiség adatait nézzük, csakis SZARVAS véleményét fogadhatjuk el, hogy t. i. *ötlik* az *öt*, *ött* (= önt) származéka s az *üt*-höz semmi köze sincs.

1. Míg az *ötlik* alakra özönével van adat a kódexektől kezdve egészen a legújabb időkhöz, addig az *öklik* alakot a NySz.-ban csak egyszer találjuk a XVII. század közepéről; tehát a *t*-s alak az eredetibb.

2. Az *ötlik*, *ötletik*, *ötlődik* első jelentése mindenütt: 'ömlik, fundor'. Szolgáljanak például ezek: Az sebekbelew ewtlewt vyer (EhrC. 68.); — Az habok be ötlenek az haioban (Fél: Bibl. 59.); — Földön el ötlek mikent földnek siria (DöbrC. 220.); — Artatlanoc verec előtlese (BécsiC. 284.); — A te ky ötlötth zenth veeröd (WinkC. 267.); — A bor kiöttlik (Helt: UT. C. 1.); — A bor előtletic (MünchC. 29.); — Ki öthletek az en veres vereyteköm (NagyC. 16., 75.); — A folyó vizec . . . ki ne ötlödgyenec (Kár. Bibl. I. 488.); — A verötlesnek oka te voltal (WinkC. 178.) stb. stb.

A folyadékfélék *kiötléséről*, *kiötlődéséről* könnyű az átvitel más fogalomra is: Torkából keen köwes langok ötlethnek vala kywe (ÉrdyC. 507. b.); — a tűz a földre öttlék (Helt: Bibl. I. Ff. 4.); — Ky ötleteek ew zent orczara az nagy isteny feenesseeg (ÉrdyC. 51.). — Így a „fundo, fundor” jelentés fölveszi az „emano, ejicior” jelentést: az zent leelek istentől ötleitöt (ÉrdyC. 58. b.); — Menyorzagbol evtlevt bizodalom (DomC. 81.); — Az istenhöz való szeretet ki ötlie és kijelenie az buzgó könyörgésből (MA: Scult. 182.); — Micsoda poszhat tobol ötlöttek ki az hét sacramentomok (M. Nyil: Irt. Előb. 3.).

Ugyanígy a „hová?” kérdésre is: Bel ötletween . . . mariaban az . . . isteny malazt (ÉrdyC. 647.); — a zenth leelek myath öthlethik my zywnkbe istennek zerethethy (ÉrsC. 149.; hasonlóan: Huszti: Aen. 19.; MA: Scult. 639.); — gonoszszag be evtletneek az ev lelkeben (DomC. 4.). A XVI. század végétől már gyakori az *elmében ötlík, gondolatomban ötlődik* kifejezés. Érdekes példa ez: Az ördögnek kísérteti, némely belől vagon az embernek elmájébe, szívébe való ötlödes vagy sugallás által (Mad: Evang. 234.), mert a rokonértelmű *sugallás* világosan mutatja, hogy itt nem „ütödésről”, hanem „immanatio”-ról, „penetratio”-ról van szó.

A *szembe ötlík* csak egy adatban van meg a NySz.-ban a XVII. század derekáról: Szembe nem ötlöthettek volna (Pós. Igazs. 329.); itt már a szó az eredeti jelentéstől meglehetősen eltávozott, de az előbb tárgyalt fokozatokon által mégis összekapcsolható az „ömlík” jelentéssel. Hasonló a következő példa: Valahova fordítyuk szemünket, előnkben öthlenek az istennek allati: occurunt res creatæ a deo (Sz. Csene: Conf. 17.), mintegy élénk „ömlenek, tárulnak”; itt is erőltetett dolog volna az „ütődik, ütközik” igével való magyarázat.

3. Az *ötlík*nek már csak azért is kellett „fundor” jelentésűnek lennie, mert más ige nem is volt rá. Az *ömlík* jelentése „ruo, corruo, proruo, delabor” volt, csak a *kiomol* összetételben jelentett annyit is, hogy „effundor”. Az *ömlík* ige pedig egészen új eredetű. Eddig az első adat 1793-ból való: Az Istenek atyja intett, s élet ömlött a porba (Kazinczy, Param. 42.); térdre ömlött előtte (Kazinczy, Mar. 1: 91.). Szótárilag még későbben SÁNDOR ISTVÁN Tolalékában (1803): *Ömleni* Ruere, Collabi, Omlani; *Ömledni*, *ömlédezni*: Omladni, Omladozni; *Ömleszteni*, Ruinare, Deturbare, Destruere; *Ömledék*, Rudus, Ruina, Omladék, Dűledék (v. ö. SZILY, NyÚSz.). A mint a példákból látszik, a jelentés sem vált el az *ömlík*-tól. Mai jelentésében tudtommal először HARTLEBEN szótárában (1827) találjuk: *Ömleni* sich ergiessen. Az *ömlík* tehát nem egyéb, mint az *önt* igének l képzős visszaható alakja, még pedig az *önt*: *ömlík* példájára. Nem is kell nagyon szándékos szóalkotásra gondolnunk; az alak és a jelentés hasonlósága önkéntelenül megteremtette az új alakot (v. ö. SIMONYI, TMNy. 427.).

4. Ha az *ötlik* az *üt* töhöz tartoznék, akkor az egyetlen népies *ütlődik*: 'beleötlik valami' (Nyr. 2 : 277.) adaton kívül kellene többnek is lennie. Ez az egy is könnyen magyarázható az *üt* + *ötlik* újabb keveredéséből.

Ha már most az *ötlik* igét az *önt* származékának tekintjük, akkor vagy azt kell feltennünk, hogy az *önt* tőnek két alakja van: *öt*, *ött* és *önt*, vagy pedig azt, hogy az egyik az eredeti alak, a másik pedig újabb fejlődés. A rendelkezésünkre álló adatok az utóbbi feltevést igazolják.

Kezdjük a legösmertebb adaton, az *ötvös* (aurifex, aurifaber, goldschmied) szón. Ennek egyetlenegy **öntvös* alakját sem tudok; valamennyi, az OklSz. 1389-ből való *Wthwes* adatától kezdve, mind az *öt* töre mutat.

Ugyancsak az OklSz.-ban találjuk az *öttervény* (töltés, gát) szót. Az első adat 1225-ből való: *Tendit uersus occidentem ad antiquam viam que wlgó dicitur Vtwengut*. Egyéb alakjai *öttérvény*, *öttérvny*, *ötvény*. Máig is megvan *Öttervény* falu Györmegyében. A nyelvújítás újra képezte az *ötvös*-ből az *ötvény* (fémkeverék) és *ötvöz*, *ötvözet* szavakat. *Öntött kép* értelmében megvan a Bécsi-kódexben is: Töttenec ő magoknac *ötteuent*: fecerunt sibi conflatile (BécsiC. 198.).

Ha már most magát az *önt* ige adatait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a XV. századi kódexekben csakis *öt*-, *ött*-alakot találunk: EhrC.: *öt* = *önt* (136.); *ewteutte* = *öntötte* (93.); — BécsiC.: *öttéc* = *önték* (22.); — AporC.: *meg ötdőzuen* (67.); — a XVI. századiakban is majdnem végig: DöbrC.: *ös* = *önt* (239.); — DebrC.: *eethes* = *öntess* (494.); *eethtek* = *öntötték* (495.); *ötteneie* = *öntené* (4.); *öttéc vala* (206.); *meg eethtek* (495.); *eethess* = *öntess* (494.). — Ingadozik a két alak az ÉrdyC.-ben: *öttethne* (337.); *meg entethnee* (665.); *enteneek* (171.); *entheny* (237. b.); — egyszer a DebrC.-ben is: *kiöntés* (321.). — A JordC.-ben és ThewrC.-ben azonban mindig csak *önt* alakot találunk, JordC.: *enthee* (438., 744.); *entheed* 547.; *entett borjú* 219.; *öntözyk* 81.; *enczetek* 912.; — ThewrC.: *entheny* 217. — A Gyöngyösi Szótártöredékben végig csakis *öt*, *ött* alakot találunk: *meg ötteteth* 3405.; *ky öttetyk* 1254.; *öttő haas* 3266.; *kanna öttő* = *cantrifusor* 3740.; *meg öttöm* 3372. stb. MURMELIUS szójegyzékében négy adat van, mind a négy *n* nélkül: *ewttö* = *öntő* 2410—13.

Világos mindezekből, hogy az *önt* igének eredeti töve *n* nélkül: *öt*, talán inkább *öt* vagy *ött* volt. Már most az a kérdés, hogyan került belé az *n* hang. Véleményem szerint az *ont* hasonlóságára, még pedig az azonos jelentés révén; ennek is, 'fundo' az első jelentése: Az moslekoth neki nákaba ontiak uala (TihC. 24.); veert ont-nak (ÉrdyC. 524.); veerek kyre ontateek (JordC. 174.) stb. — A nyelvérzék a XVI. század elején úgy foghatta föl az *öt*, *ött* alakot, mint

az *ont* magashangú párját, pedig, azt hiszem, eredetileg a két szó-nak semmi köze sincs egymáshoz. Az *ont*-nak nem is találjuk n- nélküli alakját, kivéve egyetlenegy kétes adatot a Peer-kódexben: ver hullas awag *wtas* (Kalend.), a mely könnyen lehet íráshiba *untas* vagy *ontas* helyett.

Fejtegetésem eredménye tehát ez: az *öt*, *ött* tő a jelentés azonossága miatt lett az *ont* hatása alatt *önt*-té, bár eredetére nézve teljesen különálló, a mint származékai a visszaható *ötlik*, *ötletik*, *ötlődik* ige és az *ötvös* főnév mutatja. Az *ont* — *omlik* — *omol* — *omlás* sorozat példájára keletkezett azután az *önt* — *ömlik* — *ömöl* — *ömlés* is; itt a jelentés hasonlóságon kívül már a tő alaki hasonlósága is hatott. Mikor az *ömlik* ige elterjedt, jelentésmegoszlás történt, az *ötlik* részben elszigetődött az *eszébe ötlik*, *szemébe ötlik* szó-lásokban. A népnyelvben az eltérés még nagyobbá lett az *ötlik* — *öklük* alaki változás után s az eredetihez közel, bugyog, ömlik, ki-bugyan, kiömlik' jelentéseken kívül: „láthatóvá fejlík (a gabona-szem), kipattogzik (az arcz), hámlík (*iklik* a dió), zsendül, érni kezd (a gyümölcs)\" jelentéseket is fölvette. — Az *ötlet* Baróti Szabó Dá-vid alkotása (NyÚSz.).

$$\begin{aligned} \text{öt, ött} \left\{ \begin{array}{l} > \text{ötlik} > \text{öklük} > \text{iklik} \\ > \text{ötvös} (> \text{ötvény, ötvöz}) \\ (\sim \text{ont}) > \text{önt} \\ (\sim \text{omlik, omol}) > \text{ömlik, ömöl.} \end{array} \right. \end{aligned}$$

TOLNAI VILMOS.

Gyerék, gyermek. A köznyelvben és a nép nyelvében mind a két alak egyformán járatos; az OklSz. és a NySz. csak a *gyer-mék* alakot ismeri. Eredeti jelentése, úgy látszik, tágabb körű volt a mainál; erre mutatnak az OklSz. következő adatai: *gyermek-erdő*, *kis gyermeksziget*, *gyermek haraszt*, *gyermek-ló* (ez utóbbi „fiatal csikó\" értelemmel megvan még Pázmánynál is: „Egy botlásért inát el nem vágják a jó *gyermeklónak*”).

Az eddigi fölfogás szerint másai a rokonságban: vog. É. *ńaur* csikó | K. *ńaur*-(*vuj*) id. | KL. *ńaur* id. | *ńeuar* borjú || osztj. J. *ńevar*, *ńevar* csikó || vog. É. *ńauram*, *ńawram* gyermek || osztj. É. *ńauram*, *ńauram* id. | S. *ńeurem* | J. *ńaurem*, *ńaurim*, *ńavrim* gyer-mek, ifjú || vog. É. *ńauramakam* kis gyermekem. BUDENZ (MUSz. 171.) szerint a *gyerékből* elvonható *gyere*-tő megfelel a vog. *ńaur* stb. alaknak, a bővült *gyermē*- pedig a vogul stb. *ńauram* stb.-nek.

Ezen egyeztetés nehézségeire már utaltam egyszer (EPHk. 27 : 420.): a magyar *gy*- ~ vog.-osztj. *ń*- megfelelésre BUDENZ csak három esetet tud fölhozni: *gyermék*, *gyomor*, *gyón*. Ezek közül *gyomor* mindenesetre törlendő. Megfelelői a MUSz. szerint osztj.É. *ńumir*, vogP. *ńqmr* lennének, csakhogy véleményem szerint mind

a kettő török jövevényszó. VogP. *námr* | T. *namarık*, *namertk*, 'tojás' másai: oszm. *jumurtga jumurda* | alt. *jimirtka*, 'tojás' | csuv. *şimarda* | jak. *şimıt* id. stb. Az átvétel természetesen csak olyan nyelvterületről történhetett, a hol a köztörök szókezdő *j-ü*-nyé lett, t. i. a lebed- és tuba, valamint a sojon- és karagasz nyelvjárások területéről.

A vogul alakoknak csakugyan pontosan megfelel tuba *ńimirtka*, kar. *ńumurha* id.

A törökségből való az osztják *ńumır* is. Mása a kazáni tatár *jomoro*, 'rund' (~ csuv. *čémır*, *čomır*) illetve egy föltehető **ńomoro*, a melyet azonban nem találok a rendelkezésemre álló szótárakban.

A magyar *gyermek* ~ vog. *ńauram* stb. támogatására tehát csak a *gyón* ~ osztj. *ńoromsem*, 'mond, megnevez, felel' megfelelés marad, a mely ellen egyelőre nem tehetünk nyomósabb ellenvetést.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy a magyar *gyerek*, *gyermek* s a vele egyeztetett vog. *ńauram*, osztj. *ńėcer* stb. szintén nem tartoznak az ugarság eredeti szókincséhez. Meglepően összevágunk velük a következő török alakok: oszm. *jauru*, 'die jungen der tiere (hauptsächlich der vögel)'; *javri*, 'die jungen der säugetiere und vögel; ein Ausdruck der Liebkosung' | csag. *jauru* id.; *jauruk*, 'die jungen der tiere; das kind'. | krimi *jäwrü*, 'ein vogeljunge' || csuvas: anatri *şėwır* | virjali *şurė*, 'gyermek' (NyK. 21 : 23), новорожденное животное (ZOL.). Mondanom sem kell, hogy az a másik *şurė* szó, a melyet ZOLOTNICZKI ugyanebben a cikkben említ, s a melyet дѣтка, пои учить-lel fordít, nem tartozik ide; megfelelői oszm. *süri*, csag. *sürük*, mong. *sürük*, 'csorda, nyáj'.

Jól tudom, hogy ezzel nincsen minden nehézség elhárítva; mert nemcsak az *-m-* elem (képző?) szorul magyarázatra, hanem a *gyermek* rövid töhangzója is, a mely nehezen illik a török *-au-*, *-äu-*, vagy *-ėvė-* kettőshangzóhoz.

Hölgy. BUDENZ szerint (NyK. 20 : 149.) ennek az állatnévnek megfelel a vogulban *sālśi*, vogL. *şoqlış*, 'hermelin'. «De ehhez nyilván köze van még a többi altájiságban — folytatja óvatosan B. — ezeknek: mandsú *solozi*, 'zobel' v. ö. tung *sūlaki*, gold *solı*, *soloki*, 'fuchs' | mong. *solongɔ*, *solongɔ* le putois, burj. *soloyo*, *holoyo* feuermarder stb.»

BUDENZ magyarázatát azóta MUNKÁCSI BERNÁT többször idézte (legutóbb KSz. II. 195., Hunnische sprachdenkmäler im ungarischen című cikkében) s mint az *s ~ h* megfelelés egyik esetének, nagyobb fontosságot is tulajdonít neki. Hivatkozott rá SZINNYEI is (NyK. 33 : 476.) s magam is, pár évvel ezelőtt, elfogadható összeállításnak tartottam, bár a vogul *-śi* szóvég okozta nehézségre már akkor rámutattam.

Van azonban itt egyéb nehézség is. A vogul alakokat Mun-

KÁCSI a KSz. idézett helyén (II : 196.) — nyilván kéziratos szógyűjteményéből — a következőképen adja: vogÉ. *solši* | L. *šölš* | K. *šölš* | P. *šqlš* | T. *šulis* ‚Hermelin‘. AHLQISTNÁL: *solši*, *šols* ‚Hermelin‘. A MUNKÁCSI-féle szövegekben: KL. *šolis* III. 351. | K. *šolis* (sic!) II. 224. Látnivaló, hogy az összes alakok jésített szókezdő és szóvégi *š-* (*š-*)vel vannak, a legutolsót kivéve; ennek az *s-sze*, ha ugyan nem írás- vagy sajtóhiba, a mi legvalószínűbb, — talán valamiféle sandhi-jelenségből volna magyarázható. Ez a vogul szókezdő *š-* már most nagyon rosszúl illik össze a BUDENZ idézte alakok *s*-szével, nem is említve, hogy a *-ši* v. *-š* szóvég megéppenséggel megmagyarázhatatlan. A vogul *š-* idegen szavakban rendszerint eredeti *č-* (*š-*)nek felel meg. pl. vogP. *šeten* ~ tat. *ci-tän*, vogK. *šolž* ~ tat. *čiläk*. Az északi vog. *solši* stb. után tehát nem tung. *sulaki*-t, mandsü *solozi*-t várnánk, hanem *čolči*-t. S ez a hangtanilag pontosan megfelelő alak csakugyan meg is van tunguz nyelvjáráásokban: gold. *čolči* (az Ussuri vidékén) G. *Mustela sibirica* Pall. *čolčō* (Schrenck.) id. | tung. Olč. *čolčo* (Maxim.) | tung. Al. Amur. *colčoä*. Megjegyzendő, hogy nemcsak az alak, hanem a jelentés is pontosabban egyezik.

De van BUDENZ összeállításának egyéb gyöngéje is. A mong. *solonjo*, burj. *holonyo* ‚*Mustela sibirica*‘ szavakkal a tung. *solī*, *solaki*, *sulaki*, gold. *sōle*, *sōli* ‚róka‘ jelentésű szavakat veti egybe. Nincs erre semmi szükség; vannak a tungúzságban a mongol, burját alakoknak pontosabb megfelelői is. A ‚*Mustela sibirica* Pall.‘ nevei az Ussuri vidékén *soloi* | Kur mellett (Kile t.) *sole* | a birároknál (Blagovjesczenszk mellett) *soluge* | oroč. *sologgo* (Leont.) | manüg. *sōloge*, *soluge* (Maxim. Maack).

BUDENZ magyarázatának harmadik nehézsége a magy. *hölgy* magashangú volta; MUNKÁCSI fölveszi, hogy egy eredetibb *solozi* alakból az *i* hatása alatt lett volna az első szótag *o*-jából — regresszív hasonulással — *ö*. De van-e erre egyéb példánk?

Azt hiszem, legcélszerűbb lesz, ha csak valaki újabb erősítő okokkal nem áll elő, a BUDENZ-féle magyarázatot ad acta tenni.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Szalkay László glosszái. DOMANOVSKY SÁNDOR részletesen foglalkozott e glosszákkal a pozsonyi m. kir. főreáliskola 1900—901. évi értesítőjében. Értekezésének függeléke: SZAMOTA kiadása hibáinak fől-sorolása. Mivel SZAMOTA becses közlése a Nyelvt. Közleményekben (25. köt.) jelent meg, szükségesnek tartom e helyen DOMANOVSKY emendatióit a következő sorokban közölni. DOMANOVSKY kétféle hibát különböztet meg: a) helyesírási, b) nyelvtani szempontból fontos. A kétféle hibát egy csoportban közöljük, megjegyezvén, hogy csakis a helyesbített alakot közöljük: 19: *el*, 21. *vetelkedéssel*, 22. *nygy-*

zamu, versse, 23. orzagnagh, 28. venerichth, 34. orzagnach, de a nach törülve van, kyralnak, 42. kemenkedik, 43. Byronak, 45. new, 48. achának, 50. Byrth, 68. az kimaradt a mondat elején, 72: ynayt, 73. vezetli, 79. nevel, 80. nemē, 81. dyaky, 84. myden, 87. Istennek, 93. orok, 94. te kimaradt a sor elején, 98. Bantatototh, 101. Bestye, 106. megh, 109. senth, Jutalmi, 110. gregem (tehát latin szó, s a szövegben a pastorishoz tartozik), 113. Egy, 116. erdey, 118. remőlwın, 119. poklobely, rıznek, 126. fıw. 127. serezwın, 141. zeryth, 142. nedwessiges, 143. tekenteze, myat, 146. serezwın, 153. ő, folyasat, 155. mőwl, 157. Jatikochot, 169. elmik, 172. szerint, 178. meglgyeze, 179. egheth, 197. mynos, 201. vidikeknek, kyralyat, 204. ez, 211. ez, zertző, 217. zertző után kimaradt: mester, 225. rezzezth, 228. sorgalmatossaghom myath, 229. rerytek, 235. fıvek, 245. czillag, 246. czaykatachath, 247. vetteteth után kimaradt: hydegh, 251. servel. — Az itt felsorolt javításokon kívül DOMANOVSKY még három hibát említ:

107. szám alatt indulatlan helyett helyes alakul *Indultatlan*-t olvas. Nekem úgy tetszik, hogy *Indultatlan* a helyes alak.

194. szám alatti *wywe* helyett *wyre* a helyes. Látható, hogy itt DOMANOVSKY tévedett.

214. szám alatt *zorgalmatossagval* glossza van közölve; erre DOMANOVSKY azt mondja, hogy «csak a -val van kiírva». Nem értem, hogy akkor mikép közölhetett SZAMOTA *zorgalmatossagval* alakot.

DOMANOVSKY helyreigazításai közt becsesek azok, a melyekben SZAMOTA e-s alakjai helyett i-seket közöl (pl. *serezwın, vidikeknek* stb.); ezzel is tehát szaporítja azokat az adatokat, a melyek alapján tanítják, hogy SZALKAY glosszái a felsőtiszai íző nyelvjárás legrégibb emléke, De a helyesírási javítások is figyelembe veendőek (pl. *czillag*).

SZALKAY glosszái rendkívül nehezen olvashatók, s így nem csoda, hogy a különben igen pontos és pedáns SZAMOTA is egyik-másik szó olvasásában tévedett.

MELICH JÁNOS.

Az Oklevél-Szótárhoz. ERDÉLYI LÁSZLÓ a tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírásáról szóló hasznos dolgozatában (NyK. XXXIV.) a Magyar Oklevél-Szótárra két olyan észrevételt tesz, melyet az igazság érdekében helyre kell igazítanom. Az egyik, hogy az 1211-ki összeírásnak *Bureuohul* (a. m. borjú ól) adatát nem használtam föl szótáramban (NyK. 400. l.). A tény az, hogy az OklSzót. *borjú-ól* cikkében épen ez a *Bureuohul* adat van csupán idézve. A többi, *Balanus, Choache, Hueseos, Kecu* adatokat részint, mint ERDÉLYI maga is észreveszi, óvatosságból, illetőleg jelentésük kétes voltánál fogva

nem vettem föl, részint azért, mert SZAMOTA maga sem jegyzett ki az oklevélből minden nevet. Másik helyreigazításomra ERDÉLYINEK a *Belenic*, *Belenig* (szerinte a. m. Benedek) személynévnél tett ez az észrevétele ad okot: «Hibás tehát a M. Okl. Szót.-ban a *Belencs*, *Bilinc*s értelmezés» (NyK. 402. 1.). Ezen a megjegyzésen még jobban csodálkozom. A *Belenic*, *Belenig* adatokat egyáltalában sehol sem közöltem a szótárban; a *bilinc*s szónál, a hol a megjegyzés értelméből kifolyólag idézhettem volna, adataim csak a XVI—XVII. századból valók, s azok egyike (*bilinc*s-vas alatt) a *bélencs* ejtést csakugyan igazolja.

ZOLNAI GYULA.

Irodalom.

Nyelvészeti Füzetek. Szerk. SIMONYI Zs. 16. BERZE NAGY JÁNOS. A hevesmegyei nyelvjárás. — 17. BEKE ÖDÖN. A pápavidéki nyelvjárás. (Athenæum.)

SIMONYI ZSIGMOND. A magyar nyelv. 2. kiadás. (Athenæum.)

SZABÓ DEZSŐ. A vogul szóképzés. (Különnyomat a NyK.-ból.)

SZINNYEI JÓZSEF. Finn-magyar szójegyzék. (Finnugor Kézikönyvek IV.)

★ ★ ★

KARJALAINEN K. F. Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. Helsingfors.

Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez.

Az *ā* hang Árpád-kori előzőjének jelölése.

Ismeretes dolog, hogy az Árpád-korban a mai *ā* hang előzőjét két betűvel: *a*-val és *o*-val jelölték. E jelölések hangértékének megállapításával SZINNYEI JÓZSEF foglalkozott legbehatóbban, s két mélyreható tanulmányban (Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. XXIV; Középkori nyelvemlékeink olvasása, NyK. XXVII) kimutatta, hogy az *a* betűvel jelzettek egy részét *ā*-nak, az *o*-val írottakat pedig *ā*-nak kell olvasni.

SZINNYEI kétféle értekezése valamennyi rövid magánhangzónak jelölése történetével foglalkozik, a legnagyobb figyelmet azonban, különösen első értekezésében, az *ā* hangnak *a* és *o* betűkkel való jelölésére fordítja. Az alábbi sorokban én is csupán ezzel az *a* : *o* jelöléssel akarok foglalkozni.

SZINNYEI szerint az *a* betűt «rövid hang jelölésére három esetben találjuk teljes következetességgel alkalmazva: a) jövevényszavakban, pl. *paradisum*, *angel* HB., *zulga*; b) szó végén mint tövéghangzó vagy ragvéghangzó jelölőjét, pl. *fa*, *odutta*, *zocoztia*, *mulchotia* HB., *folua*, *holma*, *hida*; c) az *ā* hangzós szótagot megelőző szótagokban, pl. *zakadat* 1055, *Aianduc* 1152, *halalnec* HB.» (NyK. XXVII. 241); — az *o* betűről pedig ezt írja: «Az egész Árpád-koron végig, sőt még tovább is, körülbelül az Anjou-korszak végéig, meglehetősen általános divatú az *o* betűvel írás; azonban már kezdettől fogva előfordul mellette az *a* is, eleinte (a XI. és a XII-ik században) gyérebben, a XIII.-ban már sűrűbben, s a XIV.-ben, különösen a második felében, még gyakrabban, míg végre a XV-ik század kezdetétől fogva majdnem egészen általánossá válik az *a* betűvel írás.... A tényállás tehát a következő:

azt a hangot, a melyet rendszerint az *o* betű jelölt, elég gyakran az *a* betűvel is írták; később az *o* mellett mind sűrűbben tűnedezett föl az *a*, míg végre egészen általánossá lett» (Nyr. XXIV. 154, 155. l.).

A mai m. *ā* hangnak *o* betűvel való írásánál tehát SZINNYEI ingadozásokat lát (v. ö. NyK. XXVII. 241: «kétkedésemnek első oka . . . a hangjelölésbeli ingadozás volt», s ugyanez a szó többször olvasható értekezésében), s ez ingadozások, következtelenségek okát azokban a térítőkből keresi, a kik minket a latin-betűs írásra tanítottak. SZINNYEI értekezése írásakor ugyanis szikla-szilárdan állott a VOLF-féle elmélet, a mely szerint minket a latin-betűs írásra Velence és vidékének papjai tanítottak. SZINNYEI tehát azt kutatta, «minő hangot jelöltek a Velence-vidéki olaszok a XI. században az *o* betűvel» (Nyr. XXIV. 194), s úgy találta, hogy a velencei olaszok *o*-ja kétféle hangot jelölt az ő nyelvükben: zárt *o*-t (= körülbelül m. *o*, csak kissé nyitabb) és nyílt *o*-t (= körülbelül m. *ā*, Nyr. XXIV. 194). Ezzel a kétségtelenül helyesen megállapított velencei olasz hangsajátsággal aztán megmagyarázódnának mind az ingadozások, mind pedig a m. *ā* hangnak *o* betűvel való írása.

Bizonyára ismeretes lesz olvasóim előtt, hogy én a magyar helyesírás történetében szabályokba foglalható következetességet hangsúlyoztam több helyen (v. ö. a «M. Nyelv» cz. folyóirat I. 184, NyK. XXXIV. 132. s köv. l., M. Könyvszemle 1904. évi folyam 112. s köv. l.). Az sem került el talán olvasóim figyelmét, hogy én a VOLF-féle velencei olasz térítőket hirdető elméletet nem vallom. Sok érvet hoztam fel ellene s a magam nézetének védelmére «Szláv jövevényszavaink» című értekezésemben. Azonban részletesen még nem nyilatkoztam a magánhangzók jelöléséről, jóllehet minden egyes alkalommal nem mulasztottam el megjegyezni, hogy SZINNYEINEK Árpád-kori emlékeink magyar szavainak olvasását illető elméletét föltétlenül helyesnek tartom. Ezért tartottam szükségesnek a dologról részletesebben írni, s ezúttal a mai m. *ā* hang Árpád-kori előzőjének *a* és *o* betűvel való jelöléséről akarok szólni.

SZINNYEI, mint említettem, az *o* jelzéseknél ingadozásokat lát. Szerinte a mai *ā* hang nem csupán *o*-val, hanem eleinte ritkábban, később sűrűbben *a*-val is van írva. Ilyen ingadozásokat

azonban azokban az esetekben is meg lehet állapítani, a melyekben SZINNYEI tanítása szerint *a* betűnek kellene állani. SZINNYEI szerint pl. az *á* hangzós szótagot megelőző szótagban levő mai *á* hangot régen *a*-val írták (értéke: *ā*). A *szakadát* szó második tagjában csakugyan mindenkor *a* betűt találunk (számtalan példa az OklSz.-ban), más szavakban azonban szép számmal találunk kivételeket is. ANONYMUS krónikája pl. az *Alpár* helynevet következetesen *Olpar*-nak, *Opar*-nak írja (v. ö. 14, 16, 30, 38, 40. §§.), s ugyanitt az *Abád* helynév *Obad* alakban van közölve (57. §.). Ez írásra elég szép számmal lehet példákat idézni, s megállapítható, hogy csak bizonyos szavakban van az *á* előtti szótagban mindenkor *a*, a szavak másik részében van egy időszak, a mikor *o* az írás (v. ö. pl. *határ* legrégebben *hotar*). Látszólag nem következetes a jelölés az idegen eredetű, *ā*-val ejtett szavakban sem. SZINNYEI megállapítása szerint pl. a *Balaton* szóban nem csupán a legrégebb időben kellene *balatin*-t, *bolatin*-t írni (így van írva az 1055. tih. okl.-ben), hanem később is, mert a szóban az *a* etymologiai értékű (l. alább), s ANONYMUSnál mégis *bolotun* (49. §.), KÉZAINÁL *bolotum* (ed. M. FLORIANUS 19. §.) az írott alak. SZINNYEI arra, hogy mikor írtak a régiek *a* betűt, három szabályt állított föl, de ezek közül kétségtelenül következetesen alkalmazva csak a *b*) alatt említett található; t. i. a szóvégi tövéghangzó vagy ragvéghangzó mai *á* egykori előzője a régi emlékekben csakugyan kivétel nélkül *a*-val van jelölve.

S mégis mindazok a pontok, a melyekre SZINNYEI az *a* írást megállapította, helyeseknek bizonyulnak, ha az adatokat kissé máskep csoportosítjuk. Nem szabad elvül fölállítanunk, hogy a régi emlékekben az ingadozások közönségesek. Ingadozások ugyanis csak a legkisebb számmal vannak, mert ha mi egy-egy szónak alakjait kronológiai sorrendben állítjuk össze, akkor látjuk, hogy egy-egy szónál az esetek túlnyomó többségében a legnagyobb szabályosságot állapíthatjuk meg, a mint arról az OklSz. legtöbb cikke meggyőzhet (l. még SZAMOTA, NyK. XXV. 131.).

Ha mi mármost olyan szavakat állítunk kronológiai sorrendbe, a melyekben ma *á* hang van, de a melyek bizonyos korban *o*-val vannak írva, akkor igen sok szónál fogjuk tapasztalni, hogy az *o*-val írt alakoknál régibbek is vannak, t. i. olyanok, a melyek legrégebben *a*-val vannak írva. Példáim a következők:

A) Olyan *â*-val való szavak, a melyeknek az eredete ismeretes: α) Latinbetűs emlékekben előforduló szavak:

1. *Balaton*. Ennek a szónak emlékeinkben a legrégibb alakja *balatin*, *bolatin*, így van írva a szó az eredetivel kétségtelenül egykorú vagy közel egykorú 1055-i tihanyi alapító oklevélben. Későbbi emlékekben *bolotun* (ANONYM. 49. §.), *bolotum* (KÉZAI. ed. M. FLOR. 19. §.), még későbbben *Balatom* (VERANCS. Diction. 118. l.), *Balaton*. Ismeretes dolog, hogy a *Balaton* szó a szláv *blato* melléknevi *blatъnъ* alakjából való (v. ö. MELICH, Szláv jövevényszavaink I. 2, 101. l.); a legrégibb írott magyar alak tehát híven visszatükrözi a szláv *â* hangot, a melyet emlékeink csak később írnak *o*-val.

2. *Fancsal*. Legrégibb feljegyzett alakja *Fancel*, az 1055-i tihanyi oklevélben olvassuk: «Signum *Fancel* comitis». Későbbi helynevekben található alakjai: *Fansol* (Várad regestrum), *Fonsol*, *Fonchol* (Várad regestrum, Oklevélszótár, MELICH, Szláv jövevényszavaink I. 2, 168.), *Fanchal* (CSÁNKI I. 206.), *Fancsal*. A *Fancel*—*Fansol*—*Fancsal* ugyanolyan hangmegfeleléssel alakult, mint a m. *angyal*, melynek írott alakjai *angel* (HB.: *archangelt*, *angelcut*) — *angol* (KT. szal.: *angol[u]noc*, [*aŋgoluc*-*noc*]) — *angyal*. Hasonló románnyelvi személynév is találunk rátoromán oklevelekben *Fancello*-nak írva (JOPPINÁL). A rátoromán *Fancello* személynév pedig egy a rátor. *fantschello* «kind» szóval, a mely a lat. *infāns* (v. ö. KÖRTING EtWb.) származéka. Az idegen nyelvi etymologikus *â* tehát legrégebben nálunk is *a*-val van írva, s csak később jelenik meg az *o*-val írt alak.

3. *Aszó*. Legrégibb alakját az 1055-i tih. alap. oklevél őrizte meg, s *azah*-nak, személyragozva *azaa*-nak van írva. Számtalan oklevélbeli példa van az *aszó*-ra az OklSz.-ban, s az itt levő adatok alapján a később írott alakok időrendi sora ez: *ozou(v)*, *azou(v)*, *azo*, ma *aszó*. Nem egészen világos a szó eredete; SZAMOTA szerint (NyK. XXV. 132) az *aszni* igéből ered, GOMBOCZ ZOLTÁN fejtegetései szerint azonban török eredetű a szó (Nyr. XXIX. 54), s a törökségben megfelelői kirg. *asū*, tölös. šor. *ažik*, teleuti *ažū*, tehát olyan szó, a melyben az *â* az eredetibb, s az *o*-val írt alak a magyar nyelvtörténetből magyarázandó meg.

4. *Asszony*. Legrégibb feljegyzett alakjai *ahchyn*, *asscun* (OklSz.), *achscin* (HB.). Későbbi kronológiai sorrendben való

adatok: *ohzyn, ohsun, oxun, azon, azzun* (Oklsz.), s még később *asszon, asszony*. — Az *asszony* szóról az az eddigi tudásunk, hogy benne az *a* hang az eredeti (v. ö. oszét *axsîn*, NyK. XXIV. 128, MUNKÁCSI, ÁKE. 149.), s így az *o*-val írt alak a magyar nyelvtörténetből magyarázandó meg.

β) Nem latinbetűs emlékekben előforduló szavak:

1. *Magyar*. Arab íróknál *maġgarije* (NyK. XXVII. 245), *madsgharije* (HFK. 145), CONSTANTINUS PORPHYR.: *Ματζαροι* (NyK. XXVII. 245). — Latinbetűs emlékeinkben a XI. századra nincsenek adatok; későbbi adatok: *moger* (ANONYMUS 1, 3, 5, 7, 10, 12, 14, 36, 45. §§.), *mogor* (Oklsz.), *mager* (v. ö. 1372. okl. *mager* utcha, Kolozsvárt, az adat a szász Korrespondenzblatt XXVIII. 32. lapján), *magerország*, *magery* (MargLeg. 22, 26, 32, 41, 46, 47, 81, 100. stb.; a kiejtésre v. ö. hogy egy XIV. századi cyrill-betűs kézirat *magerč*-t ír, Századok XXX. 200, s hogy CALEPINUS szótárában Hunni szónál a magyarnak lengyelül *magierowie* a neve), *magiar* (Schlägli szój.), *magyar* (Oklsz.). Bármiként vélekedjünk is a *magyar* szó eredetéről, annyi bizonyos, hogy első tagjában *a* az eredeti hang (v. ö. NyK. XXVII. 245, és MUNKÁCSI, Keleti Szemle V. 306—308), s így a latinbetűs *o*-val írt alakok a magyar nyelvtörténetből magyarázandók meg.

2. *Haram*. ANONYMUS krónikája 44. §.-ában olvassuk: «usque ad castrum *horom*», míg THÚRÓCZI krónikájában (a II. Istvánról szóló részben) ez áll: «Ea de causa misit imperator exercitum ingentem in hungariam in *haram*». PESTY FRIGYES «Eltűnt vármegyék» cz. műve I. 411. s köv. lapjain olvassuk, hogy ugyanezt a nevet 1239-ben *Horom*-nak, a XIV. században *Haram*-nak írják az emlékek. *Haram* vármegye a mohácsi vész után elenyészett, s így a később írt alakok, a milyen pl. a MOLNÁR ALBERT Dictionariumában előforduló *Haron* (3. kiadás 354. l.) alak tekintetbe nem vehető. Már most ez a *Horom*—*Haram* vár a görög íróknál *χραμ*-nak: *chram*-nak van írva (v. ö. SZABÓ KÁROLY, Béla kir. névtelen jegyzője, magyar ford. 61, HFK. 441. l. és PAULER, A m. nemz. tört. I.), s a mai temesmegyei *Palánk* értendő rajta. Már SZABÓ KÁROLY helyesen jegyezte meg, hogy a gör. *χραμ*: *chram* a «templomot» jelentő szláv *chram* szóból való, a melyben tehát az *a* a régi hang, s az *o* betűvel írt alak a magyar nyelvtörténetből magyarázandó. Ha mármost azt is tekintetbe veszem, hogy a két mássalhangzón

kezdődő jövevényszavak eredetileg a magyarban is megtartották két mássalhangzós szókezdetüket (v. ö. pl. ANONYM. 34, 35. §. *gron*, KÉZAI, ed. M. FLOR. 50: *goron*, ma *Garam* és NyK. XXV. 133), akkor *Haram* várának ezek a feltételezhető és kimutatható írott magyar alakjai: [gör. *chram* m. **chram*, **chrom*, **hrom* (a *ch*:*h*-ra v. ö. NyK. XXXIV. 138), *horom*, *haram*.

B) Olyan *â*-val való szavak, a melyeknek az eredete ismeretlen. α) Latinbetűs emlékekben előforduló szavak:

1. *Szarm*. Az 1055-i tihanyi alap. oklevélben *k o k u zarma*, később 1211-ben *ch o c zorma* olvasható. A szó személyragnélküli alakjainak ez a sorrendje: *zormu*, *zorm*, *zarm* (OkISz. és NyK. XXV. 142), később *zarom*, *zaram* (l. alább). Ennél a szónál két dolgot fogunk magyarázni: először a jelentést, másodszer a hangalakot.

SZAMOTA azt hiszi (NyK. XXV. 143), hogy a szó «rév»-félét jelent, de e jelentést csak fenntartással fogadja el. PRIKKEK «ág, kiszökellés»-nek értelmezte, s *szárm*-nak olvasva a *szárny* szó ősi formájának tartotta (NyK. XXVI. 81). ZOLNAI a szó írott alakjai alapján nem fogadja el PRIKKEK magyarázatát (v. ö. NyK. XXVI. 212), de SZAMOTA értelmezését sem tarthatja helyesnek, mert az OkISz.-ban a *szarm* szó jelentése helyett kérdőjelet tesz a szó után. E magyarázatokon kívül van még más két fejtegetés is, a melyek közül az egyik a jelentést, a másik a hangalakot fejti meg. Helynevet jelölő szónál ugyanis mindig kutatnunk kell, hátha az illető szónak valamelyes fejleménye ma is használatos neveink közt. S a *szarm* szónál ez a használatbeli folytonosság kimutatható. Szolnok-Doboka-megyében van egy község, a melyet ma *Szészármá*-nak hívnak. Régebben ezt a községet *Szeszarma*, *Szaszarma*, németül *Seszarmb* néven ismerték. A második szótagban rövid *a*-val van a szó még LIPSZKY Reppertoriumában s egy-szer *Szészarma* az alak Szolnok-Doboka vármegye monographiájában is (I. 543). Bizonyos dolog, hogy az *a* helyén levő *á* csak újabb fejlemény, s nagyon valószínű, hogy a község oláh lakói a nevet rövid *a*-val mondják. Ennek a községnek a nevét egy Zsigmond király-kori oklevél németül és magyarul közli; németül ez van: «*Weizhorn et Mytelldorf*», magyarul pedig ez: «*scoi zorma kuzepfolu*» (v. ö. ZIMMERMANN-WERNER, Urkundenbuch I. 204, 611.). TAGÁNYI KÁROLY helyes fejtegetése szerint (v. ö. Századok XXVII. 45, 46, 324) a *scoi zorma*—*Weizhorn* helyesen *scei zorma*—

Weizhorn, a szó első tagja a m. *sző* (v. ö. *Schlägli sz.*, *Beszt. szój.* és *OkISz.*), a melynek «*grau, weisslich, blond*» jelentése volt, másik tagja pedig a m. **zarmu, zormu, zorm*, a mely németül *horn*, TAGÁNYI szerint pedig «*vizek mentén promontoriumot, s az által képzett öblöt, szarvat jelentett*». *Weissenhorn* német helynév ma is több van (v. ö. OESTERLEY, *Hist. geogr. Wörterbuch*, RITTER's Lexikon), s a *horn* helynevekben levő jelentéséről FÖRSTEMANN ezt írja (Altd. Namenbuch II. 876.): «*In den Ortsnamen bedeutet horn so viel als winkel mitunter mag das so viel heißen sollen, wie eine von dem hauptwohnsitze entlegene niederlassung, ein vorwerk u. dgl. MEYER 86 macht auch darauf aufmerksam, dass dasselbe wort in Ortsnamen den sinn von landzunge annimmt, also ein winkel des landes im wasser bedeutet*» (ez utolsóra v. ö. GRIMM Wb. *horn*). Hogy a m. **zarmu, zormu, zorm* helynevekre a *horn* e három jelentése közül melyik mikor illik, azt az illető helyek topographiai fekvése dönti el. Mindenesetre azonban TAGÁNYI KÁROLYNAK sikerült a *Sceizorma—Weizhorn* adattal a m. szót helyesen értelmezni.

Birtokos személyraggal tehát a szó ma *Szészarma*; de mi magában állva ma az alanyesete? Ezt is megfejtí ERDÉLYI LÁSZLÓNAK egy megjegyzése. Ő azt mondja (NyK. XXXIV. 395), hogy a régi Duna *zorma* a mai somogy megyei *Zarány* pusztá, s hogy *Kak* helynév is van azon a vidéken. Ha mi mármost a somogy megyei *Zarány* pusztá régibb írott alakjait kronológiai sorrendbe állítjuk, akkor azt látjuk, hogy LIPSZKY Reppertoriuma e helyet, rövid *a*-val mindkétszótagban, *Zarany*-nak írja, még régebben pedig *Zaram*-nak, *Zarom*-nak, *Zarm*-nak (egyszer *Zarmp*, az adatokat l. CSÁNKI, II. 657) találjuk írva. CSÁNKINÁL a szónak csupán XV. és XIV. századi adatai vannak közölve, de bizonyos dolog, hogy a XIV. századi *zarm*-nál régebbi adatok ezek: *zorm*, *zormu*, **zarmu*. A kronológiai sorrendbe állított adatokkal tehát bebizonyítottuk, hogy a **zarmu, zormu, zorm, zarm, zerom, zaram, zarany* alakok a mai *Zarány* régibb írott alakjai. A szó hangalakja is a legszabályosabb fejlődést mutatja, a mennyiben úgy fejlődött, mint *almu* (ANONYMUS 3. §.) — **alm—álom, holmu—holm—halm—halom, harmu—*harm—harum—három*. Így lett a **zarmu—zormu—zorm—zarm—zarom* szó is. A XV. század végén azonban találunk arra is adatokat, hogy *jutalom* h. *jutalam* (v. ö. Sándor-k. 9, 12, 13),

faydalom h. *faydalam* olvasható (Thewr.-k. 278. l.). Hogy itt *o*-ból lett-e az *a*, vagy megfordítva, ezúttal nem kutatom; tény az, hogy 1440, 1478-ban *Zarom*, de 1490-ben *Zaram* a mai *Zarány* neve. Mindaddig, a míg a szó *zarom*-má nem lett, *sz* volt a kezdőhangja, a mit bizonyít, hogy *sorm*-nak (Oklsz.) írva is előfordul; a *zarom*, *zaram* alak kifejlődésekor azonban a szó hangalakja összeesett egy obsoen szóval, s úgy mint a régi *szarándok* *zarándok*-ká lett. ebből is *zaram* lett. További fejlődésében még két hatásnak volt kitéve; 1. a szóvégi *m*-ből *n*-en át *ny* lett (v. ö. *Tuhutum*—*Téten*—*Tétény*, *Achtum*—*Ohtum*—*Ajton*—*Ajtony*, *Ábrám*—*Ábrány* stb., NyK. XXXIV. 133); 2. a vég szótagbeli *a* egyéb -*ány*, -*ény* végű helynevek analógiájára megnyúlt.

Azt hiszem, mindenkit meggyőztek fejtegetéseim arról, hogy a **zarmu* szó ma is él, s hogy jelentése «horn»; s jóllehet a szó eredetét nem tudjuk, kétségtelen, hogy csak oly szóból származik, a melyben az első szótagban *a* van.

2. *Apa*: 1141—61, 1152, 1156—57, 1174. okl. *Apa* (az adatok részben Oklsz., részben FEJÉRPATAKY oklevélközléseiből valók), ANONYMUS 25. §: *opaforc*, 1220, 1229: *Opa* (Oklsz., Kovács, Index), később *apa*. A szó eredete ismeretes (v. ö. vogÉ. *āplā*, *āplākwā*: atyuska, FL. *āpa*, KL. *ōpā*, T. *āpā*), csupán első szótagja hangzójának eredeti *a* vagy *o* volta nem bizonyos. Az eddig kifejtett és még alább fölhozandó adatok alapján állítható, hogy a szó a magyarban legrégebben *a*-val hangzott az első szótagban.

β) Görög emlékekben előforduló szavak.

1. *Taksony*. CONSTANTINUS PORPH.-nál *Τάσις* a szó (HFK. 128); a XII. század végéről való, valamint későbbi latin emlékekben *Tocsun*, *Thocsun* (ANONYM. 55, 57. §, egyszer *Tucsun*), *Tocsum* (KÉZAI, ed. M. FLOR. 6. §, másutt *Tocsun*, HFK. 481), *Toxun*, *Taxon*, *Taksony* (CSÁNKI I. 35).

2. *Tas*. CONSTANTINUS PORPH.-nál *Τασίς* a szó (HFK. 128); a XII. század végéről való, valamint későbbi emlékekben *Tosu*, *Thosu* (ANONYM. 6, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 39, 41, 53. §§-ok, a 29. §-ban *Tuso* kivakarva *Thaso*), *Thaas*, *Tas* (CSÁNKI I. 36).

Sem *Taksony*, sem pedig *Tas* eredetét nem ismerjük; fel-
említem azonban, hogy VÁMBÉRY (v. ö. «A magyarok eredete» és «A magyarság keletkezése és gyarapodása» műveiben az index alapján) az egyiket a tör. *takış*, a másikat a tör. *taş* szóból, tehát

olyanból magyarázza, a melynek eredetileg *a* hangja van s a melynél az *o*-val írt alakokat a magyar nyelvtörténetből kell megmagyarázni.

Az eddigiekben azt állapítottam meg, hogy a mai m. *ä* hang akkor van régebben *o*-val, s még régebben *a*-val írva, ha a szóban *a* hang az eredeti; ezt a megállapítást aztán átvittem olyan esetekre is, a mikor nem ismeretes a szó eredete, de abból a jelölésbeli szabályosságból, hogy legrégebben *a*-val, később *o*-val, még később *a*-val van írva, s ma *ä*-val mondjuk, következik, hogy ezekben az esetekben is *a* az eredeti hang.

Abból a korból azonban, mikor a mai m. *ä* hangot legrégebben *a*-val (= a későbbi *o*-val) jelölték, nem áll valami sok példa rendelkezésünkre. A példák számát azonban tetemesen szaporíthatjuk, ha figyelembe veszünk olyan szavakat is, a melyekben *a* az eredeti hang, a mi legrégebben feljegyzett alakunk azonban csak *o*-val van. A fentebb kifejtettek alapján ilyenkor is *a*-val írottat kell régibbnek föltételeznünk. Egy példa megvilágítja ezt az állítást.

Az OklSz.-ban sok adat van a *haraszt* szóra, s legrégebbi adata *horosth* 1225-ből való (később *horozt*, *haraszt*). SZINNYEI is megjegyzi (Nyr. XXIV. 195), hogy e szóban nem lehetett *o* hang, mert hisz a szlávban, a honnan e szó való, *a* hang van. A *haraszt*-nak ugyanis a szlovénben, horvátban, szerbben *hräst*, csehben *chrast*, tótban *chrast* (stb.) az alakja. Az én magyarázatom szerint mármost a legrégebben följegyzett magyar alaknak *a*-val kell írva lenni, s ha a szókezdő mai *h* és az idegen szavak két mássalhangzós szókezdetének jelölése történetét is figyelembe veszem (v. ö. *Haram* szónál), akkor a *horosth*, *horozt* alaknál régibb magyar oklevélbeli adat *chrast*, *chrast* (később **hrozt*, *horozt*). Ezt az adatot tényleg meg is találjuk egy 1228 tájáról való oklevélben (LAszowski, Mon. hist. nob. com. Turopolje I. kötet), a hol ezt olvasuk: «a duabus arboribus *crastfa* . . . ad arborem *chrast*» (a *ch . c* írásra v. ö. NyK. XXXIV. 144). A *chrast(fa)*: *horosth*: *haraszt* példáján azt akartam bebizonyítani, hogy abban az esetben, ha egy-egy ma *ä*-val ejtett, régebben *o*-val is írt szónak az eredete az, hogy benne *a* az eredeti hang, akkor nekünk mindig azt kell feltételeznünk, hogy a magyar nyelvtörténetben az *o*-val írottánál régebbi alak az *a*-val írott. Néhány példát akarok erre is fölhozni.

C) Szavak, melyekben *ä* az eredeti hang, s föltehető legrégibb magyar írott alakjuk *a*-val volt jelölve:

α) Eddig ismert legrégebbi alak *o*-val (eredeti emlékekben), később *a*-val írva (eredet ismeretes):

1. *Aba*, *Abád*: OklSz. *Oba*, ANONYMUS 57. §: *Oba*, *Obad*, KÉZAI, ed. M. FLOR. 15, 25, 26, 31, 47. §. *Aba*, későbbi adatok *Aba*, *Abad* (v. ö. KOVÁCS, Index). Az *Aba* szó a tör. *aba* (v. ö. RADLOFF, Wb. I. 621) átvétele (l. VÁMBÉRY, A magyarok eredete 187), a hol tehát *ä* a hangzó.

2. *Alap*: 1055. *oluphelrea* (NyK. XXV. 136), ANONYM. 8, 10, 14, 15. §. *Oluptulma* (összetett szó, mert a 15. §-ban *Tulma* magában is olvasható), *Olu*p, *Olop*, *Alap* (CSÁNKI III. 316, 544). Török eredetű személynév a tör. *alp* (RADLOFF, Wb. I. 430), *alip* (VÁMBÉRY, A magyarok eredete, index) «höst» jelentő szóból. A törökben személynévül is használva, pl. *Alp-arслан* = oroszlánhös (l. RADLOFF, Wb. I. 430). Legrégibb írott magyar alakja tehát **alip*, **alp* lehetett.

3. *Amade*. Oklevelekben *Omodeus*, *Omadeus*, később *Amadeus* (v. ö. Turul VII. 47, KOVÁCS, Index). Mivel a szót csehül *Bohumil*-lel fordították (l. ERBEN, Regesta, index), a mi «istennek kedves»-t jelent, a szót a lat. *amare* igéből kell származtatnunk. Régibb írott alakja tehát *a*-val volt, a melyet KOVÁCS Indexe szerint egy 1163-i oklevélben meg is találunk.

4. *Aranyas*. Legrégibb eddig ismert alakja *Oroncs* (OklSz.), később *Aranas*. A név olyan szóból ered, a hol *ä* az eredeti hang (v. ö. SZINNYEI, Nyr. XXIV. 147, 195: zend *zaranya* és MUNKÁCSI, ÁKE. 141.).

5. *Lapincs* folyó. ANONYMUS 48, 49. §: fluuium *loponsu*, 1257-ben, 1263-ban *Loponch* (KOVÁCS, Index). Mivel a folyó neve már 865-ben *Labenza* s ma németül *Lafnitz*, benne *ä* az eredeti hang (v. ö. HFK. 449. és Nyelvészeti Füzetek 15: 87.), s így feltehető legrégibb magyar alakja szintén *a*-val volt írva.

6. *Maros*. ANONYM. 11, 44. §: *Morus* és *Morisius* (ugyanígy sok adatban KOVÁCS, Index), Vita S. Gerardi 10. §: *Morosius*, *Moroswar*, *Morisen*a (urbs), később *Maros* (SZIKSZAY, Nomenclatura, 1590. évi kiadás 216. l., MOLNÁR Dict.³ 354). Mivel ez a folyónév már HERODOTOSNÁL, PLINIUSNÁL és JORDANESNÁL is *Marisia*, *Marosius*, föl kell tennünk, hogy a szóban *ä* az eredeti hang.

7. *Márton*. Eddig ismert legrégebb alakja *Mortun*, később *Mar-ton* (v. ö. Oklevélszótár). Mivel a szó kétségtelenül az egyházi latin *Martin(us)*-ból való, legrégebb magyar írott alakja **Martin*. Az *á* újabb nyújtás eredménye (v. ö. még ma is *Kis-marton* ejtést).

8. *Ravasz*. Régebben *ruuoz*, *ruoz*, *rouos*, később *rouaz*, *rauaz* (v. ö. OklSz.). Mivel a szóban *a* az eredeti hang (v. ö. SZINNYEI, Nyr. XXIV. 195, MUNKÁCSI, ÁKE. 520: oszét *ruwas*, *ruwās*, *robas*, *rubas*), föltehető legrégebbi alakja nálunk is *a*-val volt írva.

9. *Strassburg*. KÉZAI, ed. M. FLOR. 10. §: ciuitas *Strosburc*. A szóban *a* az eredeti hang, l. OESTERLEY, Hist. geogr. Wb.

β) Szavak, a melyeknek eredetiben megmaradt emlékekben *o* betűvel való alakjuk a legrégebb, de régebb keltű oklevelek későbbi átirataiban *a* van, s eredetük szerint is *a* van bennük:

1. *Szala*. Egy III. Béla király-kori oklevélben *Zola* (FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 15), régebbi, de átirrt oklevelekben *Zala* (1141—61-ben). Mivel ez a név már a IX. században a «*Conversio Bagoariorum*»-ban is *Sala* (v. ö. OESTERLEY, Hist. geogr. Wb. és MELICH, Szláv jövevényszavaink I. 2, 149), s mivel eredete szerint is *a* van benne, itt is régebbi m. írás az *a*-val való írás.

2. *Albert*. XIII. századi eredeti oklevelekben *Olbert* (KOVÁCS, Index és az erdélyi szász Korrespondenzblatt XXVIII. 30), de régebbkeltű, későbbi átiratokban *Albertus* (v. ö. V. s. Gerardi 11. §.). Mivel a szó a ném. *Adal-brecht* mása, itt is *a* az eredeti hang, s az *a*-s írás az eredetibb.

3. *Apulia*. Egy 1370. oklevélben *Opulia* (v. ö. Kovács, Index, FEJÉRPATAKY, II. István kir. oklevelei 22. l.), régebb keltű, de másolatban fennmaradt emlékekben *Apulia* (KÉZAI, ed. M. FLOR. 12, 13, 36. §.), később *Apulia* (CALEPINUS szótára). Az *Apulia* szóban *a* az eredeti hang (v. ö. WALDE, EtWb. der lat. Spr.), s így az *a*-val írt alak a régebb.

4. Ismeretlen az eredete ANONYMUS *Ohtum*-, *Othum*-jának (11, 44. §.). Mivel azonban ez a név régebb keltű, de későbbi átiratban megmaradt emlékekben *Achtum*-nak van írva (v. ö. Vita s. Gerardi 10. §.), s mivel ennek a szónak ma *Ajtony* a megfelelője, azt kell állítanunk, hogy e személynev olyan szóból ered, a hol *a* az eredetibb hang. Egyébiránt hogy az *Achtum* régebben feljegyzett alakot őrizett meg az ANONYMUS-féle *Ohtum*-nál, azt a *-cht-* jelölés

is bizonyítja, a mely régibb a *-ht*-nél (v. ö. NyK. XXXIV. 142. s köv. l.).

A *C*) pont alatt nem soroltam föl az összes eseteket, a melyeket Árpád-kori eredeti és átírt emlékeinkből össze lehet gyűjteni (v. ö. *Aladár, farkas, maradék* stb.). De fölösleges is, mert ezek is megerősítik az általános szabályt. Csak azt említem meg, hogy ha egy szóban eredete szerint is *a—o—a* jelzési sorrendnek kell lenni, s e helyett *o—a—a* van, akkor az oklevél nem eredeti; pl. az 1001-i pannonhalmi oklevélben *Poznanus*-nak van írva *Pazman* lovag (v. ö. KÉZAI, ed. M. FLOR. 50. §.) neve, pedig e névnek 1001-ben magyarul is *Pazman*-nak (eredetére v. ö. FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 1088), s csak később *Pozman* nak (v. ö. Kovács, Index), s legvégül az Árpád-korban *Pazman*-nak kell írva lenni. Az 1001-i oklevelet azonban más okok alapján is sokan XII. század végei, XIII. elei hamisítványnak tartják, s így itt is tulajdonkép *a—o—a* a sorrend.

Azok a tanulságok, a melyeket e fejtegetésből a magyar helyesírás történetére levonhatunk, a következők:

a) A mai *m. á*-val való szavaknak abban az esetben, ha az átadó nyelvben *a* hang van, nálunk a XI—XIV. században az *a* jelölés-története, hogy az ilyen magyarba került szavak először *a*-val, később *o*-val, a XIV. századon túl megint *a*-val vannak írva. Mint már említettük, SZINNYEI három esetet állapított meg, a mikor az Árpád-korban a mai *á* helyén *a* betűt írtak. E három eset közül kettő kivételnélküli; *a* betűt írtak a régiek 1. szó végén, a mikor a mai *a* tövéghangzó vagy ragvéghangzó jelölője; 2. a jövevényszavakban, de ezekben az *a* betű helyett későbbben a XII., XIII. században már *o*, s a XIV. századon túl újból *a* van írva; 3. az *á* előtti szótagban levő mai *á* hangot a régiek csak akkor írták *a*-val, ha az *a* etymologiai értékű; ellenkező esetben más betűt is találunk e szótagban (v. ö. pl. *határ* legrégebben *hotar* stb.). Ez utóbbi jelölésről akkor fogok részletesebben szólni, a mikor az etymologiai értékű *o*-ról fogok értekezni.

b) Olyan esetekben, mikor a szó eredete ismeretlen, de az illető szó XI—XIV. századból való előfordulásainak ez a jelölésbeli sorrendje: *a—o—a* (mai ejtés *á*), kétségtelen, hogy a szóban etymologikus *a*-val van dolgunk.

c) Olyan esetekben, mikor a szóban *a* az eredeti hang, de

nekünk az Árpád-korból csupán *o*-val, később *a*-val jelzett alakjaink vannak (mai ejtés *á*), kétségtelen, hogy a legrégibb följegyzett alaknak *a*-val kellett írva lennie.

Az eddig kifejtettekkel csupán az volt a czélom, hogy a mai *á* hanggal való szavak egy részének (t. i. a hol *á* az eredeti hang) a jelölése történetét elmondjam. De nem válhatok meg a nélkül tárgyamtól, hogy ne nyilatkozzam arról, mi az oka annak, hogy a régibb *a* betű helyébe később az *o* betű lépett, s hogy ne jelezzem, mikép olvasandók az ilyen *o*-k. S ennél a kérdésnél föltétlenül SZINNYEI olvasásához kell csatlakoznom.

Mindaz, a mit eddig szláv, olasz, latin eredetű jövevényszavaink legrégebben följegyzett alakjaiból tanultam, arra vall, hogy jövevényszavaink legrégebben följegyzett alakjai, ha ez adatok XI., XII. századiak, egész olyan hangalakúak, mint a milyennel az illető átvett szavak az átadó nyelvben járatosak. Ott van pl. a mai *megye*, *dinnye* szó, a melynek legrégibb följegyzése *mega* (olv. *megyá*), *dinna* (olv. *dinnyá*). Ugyanígy a mai *barát*, *barázda*, *berkenye* legrégebbi magyar följegyzései *brat*, *brazda*, *brokina* (v. ö. erre Nyelvészeti Füzetek 15:92, NyK. XXV. 133. és itt a *Haram*, *haraszt* szavaknál). Ez általános megfigyelést csak megerősíti jelen értekezésem, mert ez is azt bizonyítja, hogy az etymologiai értékű *á* legrégebben nálunk is *a*-val van írva (v. ö. *Fancel*, *chrastfa* stb.). Tudjuk azonban azt, hogy a szláv, olasz, latin *a* illabialis *á* hang, s azért föltétlenül igaza van SZINNYEINEK, mikor azt mondja, hogy az ilyen eseteket *á*-val kell olvasnunk. Az *á*-ból a magyar nyelvben később *á* hang lett, s ezt a hangállapotot jelzi az *o* betűvel való írás. Később az *á* a magyar köznyelvből végkép kiszorult, s az *a* betű az *á* hangnak a jelölője lett. Ez a XIV. század folyamán történt.*) A fejlődés azonban egyes szavakban itt meg nem állt. A XV., XVI. század folyamán ugyanis bizonyos ragokban s más szórészekben is zártabb hangúvá való fejlődés állott be; így

*) SZINNYEI: «Mind a háromféle *á* később *ä*-ba ment át, még pedig valószínűleg a XIV. század második felében. Ezt abból következtetem, hogy ezen korban az *ä* hangot is mind sűrűbben kezdik *o* helyett *a*-val jelölni, a mit arra magyarázhatunk, hogy az *á* és az *ä* hang egybe kezdett esni, s így az *a* betű előbbi tiszte alól fölszabadulván, lefoglalhatták az *ä* hang jelölésére, úgyhogy az *o* betű egészen az *o* hangnak maradt» (Nyr. XXIV. 197.).

lett tudvalevően *-onk*, *-ól*, *-jok* a későbbi *-unk*, *-úl*, *-juk*-ká. Ezt a zártabbá való fejlődést kimutathatjuk az eredetibb *á*, későbbi *â* hangnál is. Nem tárgyalom ezt a jelenséget részletesen, csupán néhány példát hozok föl e jelenség kimutatására: α) Az utolsó szótagban: *váras* > *város*, *aranyas* > *aranyos*, *csillag*, *pillag* > *csillog*, *pillog* (v. ö. ZOLNAI. Nyelvemlékeink 16.) | *álnak*, *asztalnak*, *pohárnak*, *tálnak*, *Dusnak*, *kananak* > *álnok*, *asztalnok*, *pohárnok*, *tálnok*, *Dusnok*, *kanonok* stb. β) Közbülső szótagban: *organa*, *kokanya*, *katana*, *palata*, *kalangya*, *szalanna*, *Magdalena* > *orgona*, *kókonya*, *katona*, *palota*, *kalongya*, *szalonna*, *Magdolna* stb. γ) Az első szótagban: *pagan*, *barbély*, *Pangrác*, *Lampért*, *arbanás* > *pogány*, *Borbás*, *Boldizsár*, *borbély*, *Pongrácz*, *Lompért*, *orbonás*, *mostoha* stb.

E zártabbá válással részletesen nem akarok most foglalkozni, de hangsúlyozom, hogy ez a jelenség nem régebbi a XV. század közepe tájánál, s körülbelül akkor kezdődik, a mikor az összes *á*-val való szavak *â* hangúakká lettek már. Ezt épp XV., XVI. századi emlékeinkkel lehet a legszebben belbizonyítani.

S most, miután így a mai *â*-hangú szavak egy részének régi jelölését: az *a—o—a*-t kimutattam, érthetővé tettem azt is, mért nem tartom írástánítóinknak az olaszokat, s miért ragaszkodom föltétlenül ahhoz az olvasás-elmélethez, a melyet SZINNYEI az Árpádok korára nézve megállapított.

MELICH JÁNOS.

A magyar szótáriródalom.*)

(Első közlemény.)

A szótár szót a XVI., XVII. és részben a XVIII. század írói nem ismerték. SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS Nomenclaturá-jának UJFALVI-féle kiadásában (először 1597, az idézet az 1619-i kiadásból való) a Dictionarium Latino-Ungaricum = «Neves könyv, Deakul s- Magyarul», míg MOLNÁR ALBERT szótárában «dictionárium» (v. ö. 1. kiadás: «Altórfium-Városka az Noribergai vrac tartományaban... Holot ez Dictionariomot írta ALBERTUS MOLNAR. 1603. esztendőben»), «könyv avagy Regestrom, Laystrom, Melyben minden igeek rendel föliratnac es megmagyaraztatnac» (v. ö. 1. kiadás dictionarium szónál), «Igéket magyarazo könyv. Dictionarium» (Lexis...Lexicon szónál a 2. kiadásban) olvasható. COMENIUS «Lexicon januale» (1652, 10. b. l.) kiadói a «Lexicon vocum»-ot «a Szoknak Lajstroma»-val fordítják, míg ugyane könyv XXV. fejezete szerint «Lexicum: vocum totius linguae recensitio = Szokat magyarázó könyv». Általában állíthatjuk, hogy a XVIII. század közepéig irodalmunkban vagy a latin szót használták szótár jelentésben, vagy pedig körülírva, magyarázó kitételrel éltek. PÁRIZ-PÁPAI szótárának BOD-féle kiadásában (1767) jelenik meg először a szótár szó; e kiadásban ezt olvassuk: «Lexicon ... Zótár, szokot magyarázó könyv». Mivel PÁRIZ-PÁPAI szótárának előző kiadásaiiban (1708, 1762) a latin részben sem a dictionarium, sem pedig a lexicon szó elő nem fordul, azt kell állítanunk, hogy ezt az adatot BOD PÉTER iktatta be a szótárba, s mivel régies, az ő szótárában használt helyesírástól elütő alak-

*) A budapesti tud. egyetemen az 1904—5. tanévben tartott előadások.

ban közölte (a szótárban ugyanis az *sz* hang *sz*-vel van jelölve), az a gyanú támadhat, hogy Bod a szót valahol valamely könyvben olvasta. Ez volt a véleménye RÁTH MÁTYÁSNAK és SÁNDOR ISTVÁNNAK. SÁNDOR ISTVÁN «Toldaléka» (1808) előbeszédében ezt olvassuk: «Lexicont PÁRISPÁPAI vagy inkább Bod PÉTER *Zótárnak* nevezte, a' mely Szót alkalmasént valamelly irott vagy nyomtatott régiebb Könyvünkben találta. Ezt RÁTH MÁTYÁS Úr észre vevén, a' Lexicont Szótárnak mondotta Hirmondójában». S csakugyan RÁTH MÁTYÁS «Magyar Hirmondója» «hozta a szót forgalomba» (v. ö. SZILY, NYÚSZ.), a mennyiben lapja 1781. évi folyamában (187. l., majd 245. és 326. l.) ezt olvassuk: «Sz ó t á r... Így nevezi egygy tudós levelezőm Magyarúl igen helyesen a Lexicont... A Sz ó - t á r t nem én találtam fel újontan, hanem BENKŐ JÓSEF Uram emlékeztetett reá, hogy PÁPAI PÁRIZ akképen teszi ki a Lexicont Magyarul: mert az ő Zótarján kétség kívül Szó-tárt kell érteni; s az azt valamelly régiebb könyvben fogta úgy írva találni, nem tudván pedig igaz értelmét, azonképpen a maga Dictionariumába bejegyzette».

Bod Z ó t á r adata régiségének a kérdését a kortársaknak nem sikerült tisztázniuk, s ezt a kérdést azóta sem helyezték minden kétséget kizáró világításba. Mindazonáltal a legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy a *szótár* szó a XVIII. század második felében keletkezett tudatos, nyelvújító alkotás. Hogy tudatos alkotás, következik abból, hogy összetétel a *szó*-ból és a *tár*-ból, *tár* pedig abban a használatban, hogy jelenti «azt a helyiséget, szekrényt, épületet, házat, termet stb., a melyben holmit tartanak, őriznek, őszvegyűjtenek» (CzF.), tudatos alkotás, melyre a legrégebbi adat 1754-ből való (v. ö. SZILY, NYÚSZ.). A *szótár* szó tehát tudatos alkotás, akár úgy képzeljük el a dolgot, hogy a *szó*-ból és a *tár*-ból való, akár pedig SZILYvel tartunk, a ki szerint «alkalmasint a *szó-tárházból* a *ház* elhagyásával» (vö. NYÚSZ. *tár*-nál) készült. [Egyéb kifejezések: Szószzerzőkönyv, tárkönyv, Hirmondó 1781. 326 l.]

A kortársak azonban nem voltak elragadtatva az új szótól; «a Debreczeni grammatika (1795) nem helyeselte, SZARLÁNYI pedig ugyanazon évben kifigurázta» (SZILY, NYÚSZ. *szótár*-nál). SÁNDOR ISTVÁN is az ellenzők táborába állt «Toldalék a' magyar deák szókönyvhöz, a mint végsőszerű jött ki 1767-ben és 1801-ben» című műve (megjel. 1808) előbeszédében, s ő a *szókönyv*-et ajánlotta (vö.

még Sokféle VIII. 40: A magy. nyelv és szókönyvekről), a mely a ném. *Wörterbuch* mintájára készült (a ném. szó keletkezéséről l. GRIMM szótára bevezetését). Az ő nyomdokain haladva *szókönyv*-nek nevezte a lexicon-t VERSEGHY FERENCZ, MÁRTON JÓZSEF és KASSAI JÓZSEF is. Az ellenzők daczára is a *szótár* lassan-lassan terjedni kezdett; BARÓTI SZABÓ DÁVID (Kisded Szó-tár 1784, 1792), MAKÓ PÁL (Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző vélemények, 1792), a különböző tiszti szótárak szerzői (1806-tól), SIMAI KRISTÓF (Vég tagokra szedetett Szó-Tár, 1809—10), KRESZNESICS FERENCZ (Magyar Szótár, 1831—32) lassan-lassan diadalhoz juttatták a szót. Teljes diadalhoz azonban az segítette a *szótár* szót, hogy a Magyar Tudós Társaság is ezt használta (v. ö. TELEKI JÓZSEF gróf: Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése, módja, 1817, 1821, Magyar Táj szótár 1838 és a CZUCZOR-FOGARASI féle szótár és erről szóló előzetes jelentések). A XIX. század 50-es éveiben «lexicon, dictionarium, wörterbuch» jelentésben a *szótár* úgyszólván az egyedüli kifejezés (így jelennek meg BALLAGI stb. művei). A *szótár* szót a teljes győzelemhez mindenesetre a neológia segítette, a mely mindenkor a maga alkotásának tekintette.

Mikorszótárról beszélünk, mindig olyan szellemi termékre gondolunk, a melyben valamely nyelv szavai betűrendben vannak felsorolva. A szótár fogalmának tehát lényeges jegye az alfabetikus sorrend. Az abécze szerint való elrendezés pedig nem tudományos, hanem csak praktikus szempont, s a szótár nem is egy huzamban való olvasásra szánt mű, hanem tudományos foglalatosságainknál és egyéb szellemi szükségletünknel afféle kiegészítő könyv. (Ez a tudományos szótárakra is áll, mert az alfabetikus elrendezés nem tudományos szempontból alkotottrendszer, v. ö. ZOLNAI, Az új Nagy Szótár feladatáról 30. l., a hol PAULT idézi, a ki egyfolytában szeretné olvastatni művét.) Az olyan szótári műveknél mármost, a melyeknek gyakorlati céljuk van, t. i. segédeszközök idegen nyelvű szövegek megértésénél, idegen nyelvek tanulásánál, nagyon fontos, hogy a gyakorlati cél érdekében, a használhatóság szempontjából a legmesszebb menő következetességgel megszerkesztett abécze-rendben soroljuk fel a szavakat. A gyakorlati cél megköveteli, hogy ettől még az alárendelő összetételeknél se tágítsunk s a szót ne a főfogalmat kifejező utótagnál értelmezzük, hanem az előtag követelte abécze-rendben haladjunk.

A tudományos szótáraknál azonban a szoros abécze-rendtől gyakran eltérnek az írók. GRIMM szótára, a CZUCZOR-FOGARASI-féle nagyszótár, SZAMOTA-ZOLNAI Oklevél-Szótárasa SZINNYEI-féle Magyar Tájszótár (ez utóbbi csak az igekötős összetételeknél tesz kivételt) szoros betűrendet követnek, a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztői azonban a szoros betűrendet megbolygatták. Legelőször is bele vitték a szoros betűrendbe a szavak etymologiai összefüggését, a mivel kétségtelenül nagy szolgálatot tettek az etymologiai szótár-íróknak is. A NySzót.-ban pl. a *tökéll* a *tesz* ige származékai közé van fölvéve, az *állapot* az *áll* alá stb. Az alárendelő összetételeket meg, hogy az egyes szók jelentésbelileg ne legyenek kiszakítva az őket tudományos szempontból megillető helyükből, a főfogalmat kifejező utótagnál tárgyalják. Egy részt tehát etymologiai összefüggés kedvéért, másrészt, hogy a szavak jelentéstani szempontból ne legyenek elszigetelten tárgyalva, az alfabetikus sorrendbe tudományos szempontokat vittek bele. Mindkét vállalkozásukért elismerés, s nem gáncs illette volna őket. Hogy azonban mégis gáncs érte őket még az avatottabbak részéről is, annak oka, hogy a fentvázolt két tudományos szempont a legnagyobb vaskövetkezetességgel gyakran végre se hajtható, mert a címzésőnek ide vagy oda sorolása gyakran maga is hosszabb bizonyításra szorúl. A *kedd* szót pl. szabályszerűen a *két* számnévnél, az *orezá-t* a *száj*-nál kellene tárgyalni; a *húshagyó-t* a *hagyó*-nál, a *húshagyó kedd-et* pedig *kedd*-nél kell felemlíteni. De épp az utolsó példa mutatja, hogy a fentebbi tudományos elv szoros figyelembe vételével már a *húshagyó* is két külön helyre kerül.

Mindezeket figyelembe véve nekünk is az a nézetünk, hogy a tudományos szótárakban is szoros alfabetikus sorrendnek kell lenni (v. ö. PETZ GEDEON, Szótárírás és szótáriróadalom, NyK. XXVIII. 212.), s a fenti két tudományos szempontnak utalásokkal kell eleget tenni. Így legalább elkerüljük azt, hogy a szótárhoz még külön szómutatót kell készíteni.

Semmiféle tudományos elvvel sem támogatható azonban a szavaknak olyan fölsorolása, a milyen egynémely külföldi szótárban van. Csak egyet mutatok be e nemből. SCHMELLER «Bayerisches Wörterbuch»-ja (először 1827, másodszor 1872—4) a következőkép van elrendezve: A szókezdetre döntő a szókezdő mássalhangzók képzésének helye; így történik, hogy a *b*-n kezdődő szavak után

a *p-n* kezdődők, a *d-n* kezdődők után a *t-n* kezdődők következnek. A szókezdő szótag (+ *a, e, i, o, u*) után számba veszi abécze-rendben a német alfabetumot. E szótárban tehát a *bab, beb, bib, bob, bub* kezdetű szavak után következnek a *ba (e, i, o, u) + ch-n* kezdődők, majd *ba (e, i, o, u) + ck-n, ba (e, i, o, u) + d-n* stb. E rendszer aztán, a melyet a szótár használójának, ha nincs a műhöz index, külön meg kell tanulnia, nem is egyéb, mint egy tisztán praktikus szempontból kifejlődött dolognak, s az alfabetikus sorrend csakis ilyen praktikus szempont, eredeti mivoltából való teljes kiforgatása. Van a mi irodalmunkban is ilyen szótár, s ez a SIMAI KRISTOFÉ, a mely a szavak végét, a mely sokszor a képzővel azonegy, veszi alapul, s így sorolja fel a szavakat, úgy hogy SIMAI tulajdonkép rím-szótárt írt (előszavában meg is írja, hogy ez is célja volt művével).

Mindezekből a mi meggyőződésünk az, hogy a szótárnak szorosan abécze-rendben kell írva lennie.

Az a cél már most, a melyet a szótáríró valamely nyelv szavainak abécze-rendben való felsorolásával el akar érni, két-féle lehet:

A) Vagy azt akarja, hogy egy nyelv szavait egy másik nyelv segítségével magyarázza abból a célból, hogy idegen szöveget megértsünk, idegen nyelvet megtanuljunk. Ilyenek a két-, esetleg többnyelvű szótárak. Az e csoportba tartozó művek történeti egymásutániségben való vizsgálatából látszólag semmi tanulság sem származik, haladás is csupán annyi van bennük, hogy a későbbben megjelentek teljesebbek az előbb megjelenteknél. Több bennük a szó vagy jelentésárnyalat (v. ö. WÖLFELIN, Archiv f. lat. Lexikogr. XIV. 114.), s ez legfőljebb azzal a haszonnal jár, hogy az olvasó az idegen szöveget elődeinél jobban, pontosabban tudja lefordítani, megérteni. Jól lehet ez a haszon sem kicsinyelni való, mégis csak látszat az, hogy e történeti fejtegetésben más tanulság ne rejlenék. Mivel ugyanis az ilyen két nyelvű szótárak tulajdonkép segédkönyvek a tanulásnál, illetve tanításnál, fontosságuk azonkívül, hogy általában terjedelmesebb szókincset őriztek meg, mint az egykorú irodalom, s hogy tájékoztatnak nagyjában a régibb korok nyelvtudományi felfogásáról, pædagogiai is. COMENIUS «Lexicon januale»-ja pl. tanúskodik arról, hogy a latin szavaknak etymologiai csoportokban való tanítása megvolt iskoláinkban a XVII. század-

ban; viszont a különféle nomenclaturák a latin szavaknak fogalomkörök szerint való tanításáról tesznek bizonyosságot, a melyben COMENIUS azt az újítást tette, hogy az egy fogalomkörhöz tartozó szavakat beszélgetés formájában mondta el hozzákapcsolván képeket: szemléltetést. Pædagogiai kérdés az is, hogy az igék mikép tanítandók, vajjon a jelentőmód jelen idejének 3. személye legyen-e az alap, a melyből kiindulunk, vagy pedig a főnévi igenév. A mi szótáraink túlnyomó része a főnévi igenevet közli, s csak csekély része a jelentő mód jelen idejének egyes első személyét. A két vagy többféle nyelvű szótárak tehát pædagogiai emlékek. A pædagogia-történelmi tanulságokon kívül azonban a szótárak történeti egymásutániségben való vizsgálata más tanulságokat is rejt magában. Fontos művelődéstörténeti mozzanat, mikor lép fel szótárainkban a német nyelv abból a czélből, hogy azt iskoláinkban tanulják; mikor jutunk az idegen nyelvek tanulásában odáig, hogy szükségünk van olasz-, francia- vagy angol-magyar szótárra. Művelődéstörténeti fontosságuk van a különféle szakszótáraknak is. Az 1805. évben meghozza az országgyűlés azt a törvényt, hogy a hivatalokban a latin nyelv helyébe a magyar lépjen. S e törvény nyomában felbuzdult nemzeti életnek élénk tanubizonyosságai a különféle tisztí szótárak, a melyek a XIX. század első felében 1806-tól fogva megjelentek. S hasonló művelődéstörténeti mozzanatok olvashatók ki a XIX. század második felében keletkezett kereskedelmi, tőzsdei, postai stb. szakszótárakból.

A két- vagy többnyelvű szótárakban is tehát, jöllehet «régebben jóformán csak a szóalakok összeállítására s jelentésüknek egyszerű közlésére» (NyK. XXVIII. 199) szorítkoztak, nyelvtudományi szempontból való tanulságokon kívül sok a pædagogiai, művelődéstörténeti tanulság is. Mi fejtegetéseinkben ezeket a szempontokat sem mellőzzük, de főtörekvésünk csupán az lesz, hogy e szótári műveket nyelvészeti szempontból tárgyaljuk.

B) Míg azonban az A) alatt felsorolt műveknél a cél gyakori, addig e második csoportba tartozó műveknél tudományos cél lebeg a szótáríró szeme előtt. Azok számára szerkeszti ugyanis szótárát, a kik egy-egy nyelv minden egyes szavának az élete történetét akarják megismerni. Ismerni akarják a szó jelentését, illetve mivel egy-egy szónak rendszeren több jelentése van, tudni akarják e jelentések történeti fejlődésben bemutatott egymáshoz

való viszonyát (v. ö. PETZ GEDEON, Szótárírás és szótárirodalom, NyK. XXVIII., ZOLNAI GYULA: Az új Nagy Szótár feladatáról 29. l.). Tudni akarják, melyik jelentés mikor lép fel, meddig tart, mikor csap át más jelentésbe, milyen körben járatos (irodalmi nyelv, társalgási nyelv, műnyelv, vidékiesség stb.) ma vagy volt járatos a multban. A különféle jelentéseknek egymásból való fejlődése magyarázásánál szüksége van a szó első jelentésének megállapítása céljából a szó eredetére. Az eredetnek minél biztosabb és helyesebb megállapításához azonban szüksége van arra, hogy összegyűjtse az összes alakváltozatokat a régi és az élő nyelvből. Mivelődestörténeti szavaknál ki akarja mutatni a szó első, legrégebb előfordulását, s a kihaltaknál lehetőleg pontosan az utolsót. A tudományos értelemben vett szótár ilyen szempontokból igyekszik feltárni valamely nyelv szavainak élete történetét. S mert így tárgyi tartalommal tölti meg az egyes szavakról való fejtegetéseket, ezt a csoportot tárgyi (reális) tartalommal bíró szótárak csoportjának fogjuk nevezni. Az a tárgyi szótár, a mely a fentvázolt szempontokat figyelembe véve tárgyalja valamely nyelv egyetemes szókinését, az illető nyelv nagy szótára. Csakhogy egy-egy ily nagyszótár megvalósítása igen nagy, egy-egy ember erejét meghaladó feladat. Már az egyetemesség szempontjából is bizonyos engedményeket tesznek önmaguknak a szótárírók. Nagyon sok nagyszótár a tulajdonneveket (hely- és személynevek), s részben a keresztnéveket nem dolgozza fel, hanem külön függelékben óhajtja őket bemutatni. Ez volt a terve a mi Nyelvtörténeti Szótárunk-nak (v. ö. Bevezetés XVIII: «Keresztnévek és népnévek»), s ezt szándékozik tenni külön onomasticon alakjában a «Thesaurus Linguae Latinae» is. A CZUCZOR-FOGARASI-féle nagyszótár minden személy- és helynevet felvesz; az Oklevel-Szótár abból indul ki, hogy a mely személy- és helynév közszóból magyarázható, azt a szótárba fel kell venni. ZOLNAI e tárgyról így nyilatkozik «Az új Nagy Szótár feladatairól» című dolgozatában (24. l.): «Mi . . . a tulajdonneveket mint ilyeneket általában kizárandóknak tartjuk az új szótárból; azonban a világos fogalomszókból alkotottakat az illető szók alatt példaképen, esetleg régi adataikat szükség esetén nyelvtörténeti tanulság céljából idézni óhajtjuk. Különösen az Árpád-kori helynevekkel kell ezt tennünk, a melyek egyúttal a bennük megőrzött fogalomszóknak legrégebb adataiúl szolgálhatnak.

Nagyon természetes, hogy a köznévl is használt tulajdonnevek, valamint különös jelentésű köznévi származékaik már nem maradhatnak ki szavaink tárházából.»

A hely és személynevek épp úgy tagjai a nyelv szókészletének és éppúgy alá vannak vetve e szókészletet érő hangtani változásoknak, mint akár a közszavak. A m. *Gyéc*sa névből akkor lett *Déc*se, a mikor a *gyisznó*-, *gyió*, *gye*-ből *disznó*, *dió*, *de*. A m. *Balat*on-t akkor írják *Bol*atin-nak, *Bol*otum-nak, a mikor az *asszony*-t *achscin*-nak, *oz*zun-nak stb. Ha mi a közszavakat elválasztjuk a személy- és helynevektől, akkor a magyar hangtörténetnek XI., XII., XIII. századi koráról igen fogyatékos ismereteink lesznek. A ZOLNAT-féle tanítás túlságos egyéni szabadságot biztosít a szótár szerkesztőjének. A mit a szerkesztő meg tud magyarázni, azt fölveszi, a mit nem, azt kihagyja. De hátha más meg tudja magyarázni? Például veszem az Oklevél-Szótár *aba* cikkét. Az Okl. Szót. az *Aba* személynevet megkérdőjelezve «pater, vater»-rel értelmezi. Az értelmezés helyes, csak hogy magyarul «atya» jelentésű *aba* közszót még eddig senki sem mutatott ki. Az *aba* a török nyelvekben jelent «atyá»-t, a hol közönséges személynév is a szó, s a mi *Aba*-nk, Thonuz-*oba*-nk és *Abád*unk a tör. *aba* «atya»-ból lett tör. *Aba* személynévből való. A milyen joggal azonban felvette az Okl. Szót. szerkesztője az *Aba*-t, épp oly joggal felvehette volna az *Alap* személy- és helynevet (v. ö. ANON. *Olup*-tulma stb). A tör. *alip*, *alp* (hős, hősi) szóból épp úgy alakult az *Alp*-(-arslan : Löwenheld, *Alp*-kara : Viehheld stb.) török személynév, mint az *Aba*. Ha az egyiket felvesszük, fel kell vennünk a másikat is. Nem gáncsból vagy kissebbítésből mondjuk ezeket e rendkívül nagy gonddal készült szótárunkról, csupán a tulajdonnevekkel szemben követett eljárását nem helyeseljük.

Sok szótár megelegszik azzal, ha a nyelv élete bizonyos szakaszának (esetleg csak bizonyos szempontból való) szókincsét tárgyalja. Ilyenek a nyelvtörténeti szótárak, nyelvújítási szótárak, tájszótárak, műnyelv szótárai, egy író műveinek szótára, fraseologia stb. Az egyetemes nagyszótár feladatainak egyikét: a szók eredetének megírását tűzik maguk elé a szófejtő (etymologiai) szótárak. Ezek a részlet-művek mind együttvéve építő anyagot hordanak ahhoz, hogy valamely nyelv tudományos szótára minél teljesebb, tökéletesebb legyen.

A következő sorok mármost be akarnak számolni azzal, hogy

a magyar tudományos irodalom *A*) és *B*) alatt felsorolt csoportjainból minő emlékekkel rendelkezik, hogyan függnek ezek egymással össze, minő elvek szerint készültek. A magyar szótárirodalom történetét akarjuk előadni a legrégibb emlékektől a legújabbakig.*)

*) Eddigi irodalom: *a*) Történetiek:

1. SZIKSZAI-FABRICIUS: Nomenclaturája UJFALVI-féle 1597. évi kiadásának előszava;

2. MOLNÁR ALBERT Dictionariumának 1604. évi kiadása előszava;

3. PÁRIZ-PÁPAI Dictionariumának 1767. évi Bod-féle kiadás előszava;

4. SÁNDOR ISTVÁN: A magyar nyelv- és szókönyvekről (Sokféle VIII. köt. 40. s köv. 1.);

5. SZILÁGYI ISTVÁN: A magyar szótárirodalom történeti szemléje. I. korszak: NYIR-KÁLLAITÓL MOLNÁR ALBERTIG 1484—1604. (Akadémiai értesítő 1847. 303—309, 311—337. l.);

6. VASS JÓZSEF: Latin-magyar szótárirodalmunk (A kolozsvári r. kath. nyilvános teljes gymn. évkönyvei, III. füzet. 1853/4.);

7. TOLDY FERENCZ: «A magyar nemzeti irodalom történeté»-ben az illető fejezetek;

8. SZINNYEI JÓZSEF: A magyar nyelvészeti irodalom bibliográfiája RÉVAI előtt (Magyar Könyvszemle, régi folyam 8. köt. [1883.] 148. s köv. lapokon); ez az összeállítás csak a M. N. Múzeum könyvtárában levő műveket foglalja magában.

b) A szótárirodalomra, különösen pedig a magyar tudományos szótárirodalomra vonatkozó művek:

1. MAKÓ PÁL: Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző vélemények 1792. (megjelent a Brevis institutumum linguae Ungaricae adumbratio. Budae 1792. mű függelékéül és újra lenyomatva Magyar Hirmondó 1793. I. 538—541.); 2. Jutalom feleletek Pesth 1821: *a*) gróf TELEKI JÓZSEF: Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése, készítése módja, *β*) GÁTI ISTVÁN: Elmélkedés a' magyar dialectusról, lexiconról és helyesírásról; — 3. MÁRTON JÓZSEF: A' magyar lexiconnak szükséges voltát tárgyzó elmélkedések és egy új lexicon készítésének módja. Béts 1802. — 4. Terve a' nagy magyar szótár' belső elrendezésének, Buda 1834. (újra lenyomatva s meg bővítve 1840-ben: A' nagy magyar szótár' belső elrendezésének, 's miképeni dolgoztatásának terve. Utasításul a' Magyar tudós társaság tagjainak.) — 5. PETZ GEDEON: Szótárírás és szótárirodalom (NyK. XVIII. 199. s köv. 1.); — 6. ZOLNAI GYULA: Az új Nagy Szótár' föladatairól. Budapest, 1899. E két utóbbi dolgozatban megtalálható a tudományos szótárírás feladatairól szóló külföldi irodalom is (különösen PAUL és WÖLFELIN dolgozatai), a melyhez én csupán a GRIMM-féle szótár bevezetését, mint elolvasásra méltó dolgot csatolom. Minden egyéb e tárgyra vonatkozó irodalomról a maga megfelelő helyén fogok szólni.

A) Szótárak mint pædagógiai segédkönyvek.

Azok a népek, a melyek a latin egyházhoz csatlakoztak, e csatlakozásukkal mint valami természetes dolgot az egyház nyelvét: a latint is elfogadták. A VIII. századon túl különben Róma nem is tűrte a nemzeti nyelveket, s ezzel épp ellenkezőjét tette annak, a mit a konstantinápolyi görög patriarkátus, a mely a miseszolgálatot bármily nemzeti nyelven megengedhetőnek tartotta. A róm. kath. népek tehát vallási hovatartozóságukkal a középkori latin kultúra részeseivé, harczosaivá lettek. Ámde a latin nyelv holt nyelv volt; ezt a nyelvet a IX—XI. század román nyelvű fiaí aránylag könnyen elsajátították, mivel a román nyelvek differenciálódása alig hogy megindult. Annál nehezebb helyzete volt a nem román nyelvű népek kath. papságának. Ezeknek az egyház nyelvét el kellett sajátítaniok, a mi nem történhetett meg, csak nagy fáradság árán. Mily sok nehézséggel volt e tanulás összekötve, elképzelhetjük abból, hogy a tanulók rendelkezésére semmiféle könyv sem állott. S ha ehhez hozzá vesszük, hogy a X., XI. századi írás valóságos rajzolás számba ment (v. ö. hogy több nyelvben a mai «írni» jelentésű szó «rajzolni»-t is jelent, így pl. a magyarban *képző* stb.), mert a betűknek nem volt meg a kurzív alakjuk, akkor még azt sem állíthatjuk, hogy a tanulók valami könnyedséggel képesek lettek volna az anyagot tollbamondás útján leírni. Mindezeket tekintetbe véve állíthatjuk, hogy a latin nyelvnek elsajátítása a kolostori iskolákban első sorban s jóformán kizárólag szóbeli érintkezés útján történt, a mely szóbeli érintkezés útján való tanulás sokáig, úgyszólván a könyvnyomtatás feltalálásáig uralkodott. Nagyon természetes már most, hogy ez a latinnyelvi tudás a papok többségénél nem volt valami magas színvonalon álló. Ezt a körülményt tudjuk abból, hogy a nem román anyanyelvű róm. kath. népeknél vannak olyan latin szertartásos és egyéb hivatalos használatra szánt latin kézirati emlékek (pl. jogi emlékek), a melyekben egy-egy nehezebben érthető latin szó vagy mondat fölé a sorok közt vagy a kézirat szélén a megfelelő nemzeti nyelven (*lingua vernacula*) való értelmezés is be van írva. A németujvári ferenczrendi zárda könyvtára egy lat. nyelvű, 1470-ből származó, vasárnapi szentbeszédeket tartalmazó kódexet őriz, a melyben a sorok között és a lapok szélén sok magyar értelmezést találunk (v. ö. FEJÉRPATAKY

L.: A németujvári sz. ferenczrendi zárda könyvtára 15. l. különlenyomat a M. Könyvszemle 1883. folyamából). Ugyanilyen szent beszédek tartalmazó kódex van a budapesti egyetemi könyvtárban is, s ez is magyar bejegyzéseket tartalmaz. (vö. u. o. 14. l.). A magyar papok az egyházi beszédek természetesen magyarul mondták el, megírni azonban a nyilvánosság számára latinul írták meg a XV. századig, a mint azt a többi közt PELBÁRT működése is tanúsítja. Az így latinul megírt beszédek egy-egy példányába a latinul kevésbé tudó pap itt-ott magyar értelmezéseket is írt, nehogy fennakadjon a szószéken. De más téren is találkozunk ilyen sorközi bejegyzésekkel. Minden szerzetesnek pl. ismernie kellett szerzete «constitutiones»-eit, de nem mindegyik tudott egyformán latinul. A ránk maradt kézirati «constitutiones»-ek nem egy példányában mármost találunk ilyen sorközi magyar bejegyzéseket (v. ö. Könyvkiállítási emlék 1882-ből: 48, 127, 129, 130, 131, 132. szám alatt és Nyk. XXVIII: Gyöngyösi glosszák). Ilyen sorközi bejegyzéseket minden róm. kath. nem románnyelvű népnél találunk; így a németeknél (ELIAS STEINMAYER und EDUARD SIEVERS: Die althoch-deutschen glossen. Berlin 1879—98; I. köt.: Glossen zu biblischen schriften, II. k. Glossen der nicht biblischen schriften, III. Sachlich geordnete glossare, IV. Alphabetisch-geordnete glossare.), csehek-nél (a legrégebb: JAGIÓ, Kirchenslavisch-böhmische Glossen, Wien 1903, a bécsi akad. Denkschrift. L. köt.-éből), a horvátoknál (v. ö. Magyar Könyvszemle új foly. XI. k.: Miskolc XIV. századból) stb. A mi irodalmunknak is vannak ilyen emlékei (v. ö. ZOLNAI GYULA: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest 1895. című művében a következőket: 3. szám alatt: Gyulafehérvári glosszák, 7. Schlägli, 10. Római, 15. Németujvári, 16. Budapesti, 21. Nyirkállai Tamás glosszái, 25. Szalkai László glosszái, 30: Temesvári Pelbárt glosszái, 76. Zolnai-glosszák, 95. Gyöngyösi glosszák), a melyek azonban aránylag fiatalabb korúak, mint a hasonló külföldiek.

Az ilyen sorközi vagy lapszéli bejegyzéseket *glosszák*nak nevezzük, a mely név a classica philológiából van átvéve. A mint ugyanis HOMEROS tanulmányozása megindult, a benne előforduló elavult, vagy bármiként is a köznapi használattól eltérő szavakat és kifejezéseket (γλωσσαι) magyarázni kellett. E *glosszák* elrendezésében először semmi rendszer, semmi következetesség nem volt, de azért e glossariumok a szótárírás első termékei (v. ö. IWAN MÜLLER,

Handb. II. Griech. u. Lat. Lexicogr.). A szótárírás valójában az ilyen glosszákból fejlődött ki. Ha egy-egy kéziratban a megértést elősegítő sorközi vagy lapszéli, akár a kézirat nyelvén, akár pedig a kézirat nyelvetől elütő nyelven megírt bejegyzéseket bizonyos sorrendben összegyűjtjük, akkor már szótári művet alkotunk. A középkor híres szótára volt PAPIAS «Elementarium»-ja, JOHANNES BALBUS DE JANUA «Catholicon»-a; tulajdonképpen alfabetikus sorrendben megírt encyclopædikus művek e szótárai; ha mármost valakinek volt ilyen szótára, s a lapszélékre oda írta itt-ott az idegen nyelvű értelmezést is, akkor csak egy lépés választotta el attól, hogy kétnyelvű szótárt szerkesztszen. A brassói ág. ev. főgimnázium könyvtárában van egy 1470. tájáról való BALBUS-féle Catholicon (v. ö. Akad. Értesítő 1904. 408 l.), a melybe valaki több helyen magyar értelmezést írt. FÁBCHICH JÓZSEF 1791—95-ben írt egy szótárt, a mely kéziratban maradt s «Magyar Kalepinus» néven a M. N. Múzeum könyvtárában őriztetik. E műben FÁBCHICH a források jegyzékében azt mondja, hogy ő felhasználta egy 1554-ből való latin CALEPINUS-szótárt, a mely tele volt lapszéli magyar bejegyzésekkel: glosszákkal (v. ö. NyKözl. XXVII. 403).

A mily igaz azonban az, hogy a szótáriróadalom tulajdonképpen a glossariumokból fejlődött, épp oly igaz az is, hogy a kétnyelvű alfabetikus szótárai nem fejlődtek közvetlenül a középkor alfabetikus tárgyi szótáraiból. A kétnyelvű alfabetikus szótárat mindenütt megelőzik a fogalomkörök szerint csoportosított két vagy több nyelvű szójegyzékek. Az iskolákban a XIII—XV. században úgy tanították a latin nyelv szókészletét, hogy a szavakat bizonyos fogalomkörök szerint rendezték. Így pl. összegyűjtötték a halak, fák, füvek, állatok stb. neveit. Az egyes fogalomkörökön belül aztán a szavak felsorolása vagy az «egész és részei» szerint haladt, vagy pedig alfabetikus sorrendben. Az elsőre például idézhetjük a Besztercei szójegyzék «mundus-világ»-ról szóló csoportját, a hol a sorrend ez: mundus, homo, genus, generatio, cognatio, consanguineus, avus stb. vagy SZIKSZAI-FABRICIUS Nomenclaturája «egyházi rend»-re vonatkozó kifejezéseit, a hol a magasabb állást jelölő szóról a kisebb állást jelölő felé történik a felsorolás, tehát először *pápa*, aztán *érsek*, *püspök*, *kanonok* stb. A második felsorolási módra ott van SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájának füvek csoportja, a mely abécze-rendben halad.

Mivel e szógyűjtemények tanulásra szánt könyvek voltak, vannak olyan szójegyzékek is, a melyekben egy-egy fogalomkörön belül a szavak versbe vannak szedve. Ilyen verses két nyelvű szógyűjteményünk nekünk nincs, hogy azonban az ilyen verses szójegyzékek hazánkban nem voltak ismeretlenek, arra fölemlíthetem bizonyosságul a következő két körülményt: α) A pozsonyi káptalan könyvtárában van egy a XIV. század végéről való latin-cseh, fogalomkörök szerint csoportosított verses szójegyzék, a melyet 1892-ben MENČIK FERDINAND adott ki «Vocabularium latino-bohemicum Posoniense» czímmel; β) MOLNÁR ALBERT szótárának 1611. évi kiadásában (a magy.-lat. rész végén) HONTERUS JÁNOSTÓL van egy latin nyelvű «költemény», a mely az összes latin főneveket versekbe szedve sorolja fel, czíme: «Poema de variarum rerum Nomenclaturis per classes distinctum.»

A fogalomkörök szerint való csoportosítást azonban csakis a főneveknél lehetett végrehajtani, a mellékneveket, igéket, határozókat ilyen csoportosításban nem igen lehetett felsorolni. A külföldi hasonló szójegyzékek mármost arra tanítanak, hogy egy-egy teljes középkori kétnyelvű szógyűjteménynek három fő-része volt: a) Főnevek és melléknevek csoportja fogalomkörök, esetleg abécze-rendben; b) igék abécze-rendben; c) a többi beszédrészek abécze-rendben. Ilyen emlék pl. REUCHLIN Vocabularius Breviloquus-a (1475 vagy 1476-ból), s ilyen a XV. századból való brassói latin-német glossarium (v. ö. Ein Kronstädter lat. deutsches Glossar . . . mitgeteilt von fr. W. SERAPHIN, Archiv des Vereines für siebenb. Landesk. XVI. 60—132).

E legrégibb iskolai tankönyveink mármost pædagogiai szempontból becsesek, mert e latin szavaknak fogalomkörök szerint való tanítását már a XIV—XV. sz.-ra is bizonyítják, másrészt a versekbe foglalt szavak emlékeztetnek az iskoláinkban egész a legújabb időkig tanított verses nemi szabályokra. Pædagogiai tanulságokon kívül azonban művelődéstörténeti tanulságokat is foglalnak magukban e szógyűjtemények. Sokszor ugyanis az is fontos, hogy mit nem sorolnak fel e művecskék. Így pl. a Beszterczei Szójegyzék több fegyvernek a nevét közli. Ha mi a fegyvereknek itt található nevein «végig tekintünk, akkor ötlik szemünkbe a legfontosabb körülmény, mely a szójegyzék korát mindennél biztosabban tudja kijelölni. E szócsoporthoz ugyanis tűzi fegyvereknek leg-

kisebb nyomát sem találjuk. Igaz ugyan, hogy a puska-
por régi találmány, alkalmazása is régi, de a legújabb kutatások
éppen azt mutatták ki, hogy annak szerepe a hadviselésben egészen
a huszita háborúig a nagy tökélyre vitt hajtógépek mellett teljesen
jelentéktelen volt. A szójegyzék írója hallhatott bombardákról,
puskákról, de mivel azokat akkori rendkívül kezdetleges állapotuk
miatt csak itt-ott inkább csak védelműl vagy próbából alkalmazták,
tehát az általánosan használt fegyverek mellett még csak meg-
említeni sem tartotta érdemesnek. A szójegyzék... tehát okvetlenül
a huszita háborúk előtt keletkezett» (TAGÁNYI K., Századok
XXVII. 319.).

E pædagogiai és kulturtörténeti emlékeket, legrégibb iskolai
könyveinket *nominaloknak*, *nomenclatoroknak*, *nomenclaturáknak*
(v. ö. PÁRIZ PÁPAI Dict. 1708: *nomenclator*: nevén nevező, neveket
elő számláló, MOLNÁR A. Dict. 1621: *nomenclatura-neueknek* össze
számlalattya, PÁRIZ PÁPAI Dict. 1708: *nomenclatura-neveknek*
lajstromok, *neveknek előszámlálások*, SZIKSZAI-FABRICIUS-UJFALVI:
1597: *nomenclatura-neues könyv*), *vocabularium* (v. -us) *rerum-ok*-
nak nevezték.

A német irodalom rendkívül gazdag ilyen emlékekben (v. ö.
DIEFENBACH LORENZ: *Glossarium latino-germanicum mediæ et
infimæ ætatis*. Frankfurt 1857 és *Novum glossarium u. o.* 1867; e
két műben a lat. ném. glossariumok adatai latin abéczé sorrendben
vannak feldolgozva); vannak cseh (v. ö. VLČEK, Dějiny české lita-
rutury I. 33.) és olasz-német emlékek is (v. ö. MUSSAFIA, Beitrag zur
Kunde der norditalienischen Mundarten im XV. Jahrh. Denk-
schriften XXII. 103.). A mi irodalmunkban két emlék van a könyv-
nyomtatás előtti korszakból, ezek: a Besztercei és a Schlägli
szójegyzékek.

a) A könyvnyomtatás kora előtti nomenclaturáink.

1. A *Besztercei Szójegyzék*. Ezt a nyelvemléket BERGER
ALBERT tanár fedezte fel a besztercze-naszód-megyei levéltár ren-
dezése alkalmával 1891-ben. Abban az időben FINÁLY HENRIK
kolozsvári egyetemi tanár volt megbízva a kolozsvári tankerület
főigazgatói teendőinek ideiglenes ellátásával, s e minőségben tett
egyik körútja alkalmával értesült a megye főispánjától, BETHLEN

PÁL gróftól Naszódon a becses leletről. A főispán az emléket FINÁLY HENRIKnek, a ki egy jeles latin-magyar szótárt szerkesztett, tanulmányozás végett elküldte Kolozsvárra. A tanulmányt a szerző 1892. okt. 24-én bemutatta az Akadémiának, a mely az «Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből» című sorozatos gyűjteménye XVI. kötetében ezzel a címmel adta ki: «A Besztercei Szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szómutatókat készített hozzá FINÁLY HENRIK 1. tag. A nyelvemlék hasonmásával. Budapest, 1892.» A kiadásról meg kell jegyeznünk, hogy nem pontos, nem megbízható. Nagyon sok benne mind a latin, mind pedig a magyar szavakat illetőleg az olvasási hiba, a melyeket mind- eddig senki sem állított össze teljesen. A szójegyzékről ugyan eddig is több tanulmány jelent meg (a szójegyzékre vonatkozó bibliographiát lásd ZOLNAI «Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig» cz. műve 85. l., továbbá NyK. XXV. 122, XXVIII. 538.), a hol FINÁLY több olvasási hibáját kiigazították, de az összes hibák ez elszórt tanulmányokban sincsenek kijavítva. Kíváncsinos tehát egy ily, olvasási hibákat feltüntető lajstrom, mert a míg ilyen nem áll rendelkezésünkre, addig minden egyes szónál arra vagyunk utalva, hogy az eredetit is, illetve a FINÁLY-féle kiadáshoz csatolt facsimilét is minden egyes alkalommal megnézzük. A tárgyi magyarázatokban is sok a hiba FINÁLY kiadásában; hogy ezeket a hibákat is ellenőrizhessük, szükséges dolog, hogy FINÁLY magyarázatait egybevelessük egyrészt a SZAMOTA által kiadott Schlägli Szójegyzékkel, másrészt TAGÁNYI KÁROLYNAK «A Besztercei Szószedet kulturtörténeti jelentősége» című igen nagybecsű értekezésével (Századok XXVII).

Tartalom. 10 vastag bordás negyedréti papírlévléből áll a nyelvemlék, a melyből a szójegyzék 16 lapon foglal helyet, de úgy, hogy a 16. lapon csupán egy magyar szó (*korsow*) van. A többi latin szöveg. TAGÁNYI azt mondja e papírfajról, hogy ez nálunk Nagy Lajos idejében jött divatba s 1440 után végképen kiment a forgalomból. Ha már most az egyes papírlapokat, akár a facsimilén is megtekintjük, azt látjuk, hogy a papirost először megvonalozták, azután a sorokra írták a latin szavakat, míg a latin szavak fölé, tehát a sorok közé valamivel kisebb betűkkel beiktatták a megfelelő magyar szavakat. A betűk alakja egyöntetű a latin,

s az a magyar szavakban, s egyezik a XV. század első negyedéből való oklevelek írásával. Az egyöntetűséget csupán a «Nomina aquarum et nauium» szócsoporthoz levő négy, magyar szavakat tartalmazó sor zavarja (FINÁLY kiadásában a 224. számtól a 241. számig), a mely folyóírással van írva, de ilyen folyóírással írt Zsigmond királykori okleveleink is vannak, s ezt találjuk a Schlägli Szójegyzékben is. A magyar szavak, számszerint 1316, a latin szavak fölé vannak írva, s így a kéziratnak az a képe van, mintha magyar glosszákat tartalmazó emlék volna. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a magyar szavak az egész kéziraton végig vonulnak, hogy tehát a czél, a miért ez emléket írták, a latin szógyűjtemény értelmezése volt, továbbá ha szemügyre vesszük, hogy a latin-magyar szavak didaktikai szempontból fogalomkörök szerint vannak csoportosítva, azt kell állítanunk, hogy nem glosszákkal, hanem *nominal*-l, a mint kéziratunk magát nevezi, illetve *nomenclatura*-val, a mint általában az ilyen gyűjteményeket hívták, van dolgunk. Az 1316 szó összesen 21 fogalmi szócsoporthoz oszlik, a melyeknek — egynek kivételével — latin fejezetcíme is van, a mely fejezetcímek közül egy magyarul is megvan. E fejezetcímek, illetve a *nomenclatura* szócsoporthoz a következők: 1. Mundus (értsd: a világra vonatkozó nevek), 2. Nomina militum (vitézek, harcosok nevei), 3. Nomina terrarum secuntur (hegyek, völgyek nevei), 4. Nomina aquarum et Nauium (ennek az egynek magyar fejezetcíme is van: *Kezdethik viznek és hajnak newj*), 5. Nomina piscium (halak nevei), 6. Nomina erbarum Secuntur (fűvek nevei), 7. Secuntur nomina mansionum etc. (házak s hozzátartozók nevei), 8. Secuntur nomina vestium et ornatum (l, ruhák és díszek nevei), 9. Secuntur nomina pannorum et metellorum (sic! posztók és érczek nevei), 10. Secuntur nomina curruum ac ceterorum (szekerek s hozzátartozók nevei), 11. Secuntur nomina Canum etc. (kutya s több effélék nevei), 12. Latin cím nélkül szőlőművelésre vonatkozó szavak, de e csoport úgy van írva, mintha a 11-hez tartoznék, 13. Secuntur nomina fructuum et cetera (gyümölcsök nevei), 14. Secuntur nomina lignorum etc. (fák nevei), 15. Secuntur nomina equorum etc. (lovak nevei), 16. Secuntur nomina brutorum etc. (barmok nevei), 17. Secuntur nomina ferarum etc. (vadállatok nevei), 18. Secuntur nomina vermium etc. (férgek nevei), 19. Secuntur nomina auium etc. (madarak nevei), 20. Secuntur nomina

qui (sic!) pertinent ad mensam cum suis ceteris (*asztali eszközök, ételek* nevei), 21. Nomina que pertinent ad coquinam (*konyha eszközök* nevei). A 21. szócsoporthoz belül az egyes szavak felsorolásában csak nagyjában van némi rend, t. i. az egész és részei szerint való felsorolás, a legtöbb esetben azonban ez sem állapítható meg biztosan.

A szójegyzéknek rendeltetése, mint minden ilyen nomenclaturáé, az volt, hogy belőle az ifjak a latin nyelv szókészletét az anyanyelv segítségével elsajátítsák. Tanulásra szánt mű volt tehát a Besztercei Szójegyzék, a mit bizonyít az is, hogy a 14. szócsoporthoz végén ez az emlékeztető sor van írva: «Disce puer dum tempus.»

Ha azonban tankönyv volt a Besztercei Szójegyzék, előáll a kérdés, hogyan keletkezett, kinek a munkája. Útmutatással szolgál erre némileg a 21. szócsoporthoz való következő bejegyzés: «Explicit nominal. Per manus Georgij De regno dicto Sclauonye: Qui nescit scribere, nullum putat esse laborem, Tres digiti scribunt totum corpusque laborat. Quis te furetur, tribus lignis associetur.» E bejegyzésből az világlik ki, hogy szójegyzékünket Tótországból való György írta. Ki és mi lehetett ő, erre nézve semmi adat sem áll rendelkezésünkre. Társadalmi állására vonatkozólag FINÁLY azt hiszi, hogy Tótországi György tanuló volt s a szójegyzék afféle mai értelemben vett praeparatiója volt. Ez mindenesetre téves állítás, mert ellenkezik mindazzal, a mit a latin nyelvnek az iskolákban való tanításáról a XIV. századból és a XV.-nek első feléből tudunk. Téves állítás ez azért is, mert a kézirat betűinek alakja gyakorlott íróra vall, a ki a betűvetésben korának legjobb íróival kiállja a versenyt. S ép ezért mi is azt valljuk, a mit TAGÁNYI mondott (Századok XXVII. 306.) s utána ZOLNAI is elfogadott (Nyelvemlékeink 79.), hogy t. i. Tótországi György tanító volt, még pedig valószínűen vándortanító. De nem szerzője, hanem csak másolója a kéziratnak. Ezt következtetjük abból, hogy a kéziratban másolásból eredt tollhibák vannak; ilyen pl. a fényképmásolat 2. lapjának 5. sora, a hol *zukishol* ki van törölve, mivel a szerző észrevette, hogy a 4. sorba ez már be van írva. Következtetjük azonban abból is, hogy e szójegyzék anyaga nagyjában ugyanazon sorrendben ismétlődik a Schlägli Szójegyzékben, a mi lehetetlen volna, ha e szójegyzékek nem volnának közös eredetire visszavezethető máso-

latok. Hogy ezt bebizonyítsuk, s hogy a Besztercezi Szójegyzék eredetijére vonatkozó, még el nem mondott nézeteket is kellőleg méltathassuk, a szójegyzék koráról, nyelvéről szólhassunk, szükségünk van arra, hogy előbb a Schlägli Szójegyzékről is elmondjuk tájékoztató megjegyzéseinket.

2. A *Schlägli Szójegyzék*. Ezt a nyelvemlékünket VIELHABER GOTTFRIED, a schlägli¹⁾ premontrei ház könyvtárosa fedezte fel 1890-ben Schläglben egy colligatumban. A colligatum címe: Hortularium, azaz latin szótár latin magyarázatokkal; az egész gyűjtemény 184 levélből állott, melynek 1—161 levele a tulajdonképeni Hortularium, a melyben magyar glosszák is vannak (lásd az alfabetikus szótárak közt 1. szám alatt); a 163—176 közti lapok ünnepekről és szentekről, köztük magyarokról is szóló missale van s végül a 177—184 közti lapokon egy fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szógyűjteményt találunk, amelyet most Schlägli Szójegyzéknek nevezünk. A gyűjtéléses munka jelenleg részeire van választva, s külön-külön emlékként elkönyvelve Schläglben őrzik. Hogy ez a gyűjtéléses kézirat magyarországi szellemi termék, azt épp a missalében levő magyar szentekről szóló rész bizonyítja.

VIELHABER felfedezéséről értesítette HORVÁTH BALÁZST, a ki viszont SZAMOTA ISTVÁN, korán elhunyt jeles történeti nyelvészünk figyelmét hívta fel ez emlékre. SZAMOTA aztán Schläglbe utazott, s az emléket leírta, lefényképeztette, s becses nyelvi magyarázatokkal a következő címmel a M. Tud. Akadémia költségén kiadta: «A Schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. A szójegyzék fényképével. Budapest 1894.»

SZAMOTA kiadása egyike a leggondosabbaknak; mindössze két kiadásbeli hibát találtam benne; ezek: 547. szám alatt: *dalmath*, az eredetiben: *dalamath*, 1245. szám alatt: *ordas zineu*, az eredetiben: *ordas zine*; más hibák: *th*: SZAMOTÁNÁL *ch* több szóban nem veendő hibának, mert a régi kéziratokban *ch* és *th* sokszor egyformán van írva. Ezek a hibák nem kisebbítik SZAMOTA érdemét, sőt ha tekintetbe vesszük azt a gazdag oklevélbeli anyagot, melylyel a szerző egy-egy nehezen érthető, ritkábban előforduló magyar szót értelmez, e kiadás filológiai irodalmunk legjobbjai közé tartozik.

*) Schlägl falucska Felső-Ausztriában, Linztől 55 km.-nyire.

A Schlägli Szójegyzéknek ugyanolyan a tartalma, mint a Beszterceié; 7 negyedréti papírvélen összesen 2140 szó van itt közölve, s ugyanúgy fogalomkörök szerint csoportosítva. Csak-hogy több szócsoporthoz van a Schlägliben, s az egyes szócsoporthozon belül gyakran több szó is van közölve. Az egyes csoportoknak nincsen fejezetecímük; e helyett minden csoport első szava külön kikezdéssel nagy betűvel van írva, mint pl. a ruhákról szóló csoport első szava *Lectus*, a többi szócsoporthozon belül levő szó pedig kis betűvel írva. A szócsoporthoz első szavának kezdőbetűje azonban gyakran nincs kiírva, csupán hely van számára hagyva, pl. a lovak csoportjánál az első szó *Equus*, de csak a *qus* van kiírva, s az *E*-nek üres hely van hagyva. Ugyanígy *jlua* *Sjlua* helyett, *vrus* *Cvrrus* helyett stb. Nyilván való ebből, hogy az író e nagy betűket később be akarta írni, itt-ott kifesteni, de valami közbejött akadály miatt e szándékát meg nem valósíthatta. A szójegyzékben összesen 32 szócsoporthoz van, a melyek a következők: 1. Isten (első szó: *Deus*, kiírva csak: *Eus*), 2. Világ (első szó: *Mondus*, kiírva: *Ondus*), 3. Számnevek (első szó: *Decem*, kiírva: *Ecem*), 4. Ember (első szó: *Homo*, kiírva: *Omo*), 5. Testrészek (első szó: *Caput*, kiírva: *aput*), 6. Világi és egyházi méltóságnevek (első szó: *Rex*, kiírva csak: *Ex*), 7. Tartományok, országok nevei (első szó: *Hungarus*), 8. Harczosok nevei (első szó: *Miles*, kiírva: *Iles*; külön kikezdéssel a *Latro* szótól), 9. Hegyek, völgyek nevei (első szó: *Terra*, kiírva: *Erra*), 10. Vizek (első szó: *Unda*, kiírva: *nda*), 11. Hajók (első szó: *Nauis*, kiírva: *auis*), 12. Halak (első szó: *Piscis*), 13. Fűvek (első szó: *Introitus*), 14. Házak s hozzátartozó (első szó: *Curia*, kiírva: *vria*), 15. Ruhák és díszek (első szó: *LEctus*), 16. Posztók (első szó: *Pannus*, kiírva csak: *annus*), 17. Szekerek (első szó: *Cvrrus*, kiírva csak: *vrus*), 18. Lovak (első szó: *Equus*, kiírva csak: *qus*), 19. Bar-mok (első szó: *Grexx*, kiírva csak: *Rex*), 20. Kuttyák (első szó: *Canis*, kiírva: *anis*), 21. Szőlők (első szó: *VInea*, kiírva: *Inea*), 22. Gyümölcsök (első szó: *Fructus*, kiírva csak: *Ructus*), 23. Erdő s hozzátartozó (első szó: *Sjlua*, kiírva: *jlua*), 24. Vadállatok (első szó: *BEstia*, kiírva csak: *Estia*), 25. Férgesek (első szó: *VErmis*, kiírva csak: *Ermis*), 26. Madarak (első szó: *Avis*, kiírva: *vis*), 27. Asztali eszközök, ételek (első szó: *MEnsa*, kiírva *Ensa*), 28. Konyha (első szó: *COcus*, kiírva csak: *Ocus*), 29. Testrészek és állapotukra vonatkozó szavak (első szó: *Manus*, kiírva: *Anus*),

30. Hang- és játékszerek (első szó: *Tvba*, kiírva: *vba*), 31. Utak (első szó: *Vla*, kiírva: *Ia*), 32. Különféle szerszámok nevei (első szó: *TExtor*, kiírva: *Extor*).

Ennek a szójegyzéknek ugyanaz volt a rendeltetése, a mi a Beszterczei Szójegyzéknek. Ez is tankönyv volt. Erről a szójegyzékről azonban nem tudjuk, ki írta, csak annyi bizonyos, hogy ez is másolat. Ebben is elég szép számmal van tollhiba, csak számra kevesebb, mint a Beszterczeiben. Hogy azonban ez a szójegyzék is másolat, azt megállapíthatjuk abból, ha a Beszterczeivel összevetjük. Ha mi ugyanis e két szójegyzék egy-egy egyező csoportját összevetjük, azt látjuk, hogy a két szójegyzék nemcsak az értelmezésben, hanem a szavak felsorolása rendjében is egyezik. Hadd álljon itt a földekre vonatkozó szócsoport:

<i>Beszterczei szój.</i> 195—219.	<i>Schlägli szój.</i> 687—712.
195 TErra — <i>feld</i>	687 (T)Erra — <i>feld</i>
196 pus — <i>thelek</i>	688 pus — <i>telek</i>
197 humus — <i>agag</i>	689 humus — <i>agag</i>
198 solum — <i>feuld</i>	690 solum — <i>terra</i>
199 rus — <i>mezeu</i>	691 rus — <i>mezu</i>
200 campus — <i>idem</i>	692 campus — <i>idem</i>
201 Agrus — <i>mezeu</i>	693 ager — <i>idem</i>
202 agellus — <i>tharlou</i>	694 argilla — <i>agag</i>
203 Mons — <i>heg</i>	695 terragium — <i>feulmcam</i>
204 monticulus — <i>kis heg</i>	696 monticulus — <i>kis heg</i>
205 cacumen — <i>heg tetew</i>	697 cacumen — <i>tetw</i>
206 collis — <i>halm</i>	698 collis — <i>halm</i>
207 colliculus — <i>kis halom</i>	699 colliculus — <i>kis ham</i>
208 gricorium — <i>heg mal</i>	700 territorium — <i>heg mal</i>
209 vallis — <i>velg</i>	701 vallis — <i>veulg</i>
210 valliculus — <i>kis velg</i>	702 valliculus — <i>kis velg</i>
211 lutum — <i>sar</i>	703 lutum — <i>mochar</i>
212 Gleba — <i>ggrangjag</i> *)	704 gleba — <i>gorongag</i>
213 pulluis — <i>por</i>	705 puluis — <i>por</i>
214 cespis — <i>zonch</i>	706 cespis — <i>pasith</i>
215 antrum — <i>Bariag</i> **)	707 antram — <i>parrag</i>
216 fossa — <i>arok</i>	708 fossa — <i>arok</i>

*) Olv. *garangyag*.

**) Olv. *barlang*.

Besztercei szój.

1151—1225

1226—1279

1280—1316

—

=

=

=

=

Schlägli szój.

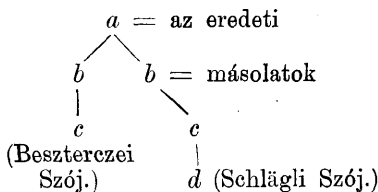
1735—1814

1815—1877

1878—1922

1923—2140

A két szójegyzék anyagának egybevetése mármost arra tanít, hogy mind a két szójegyzék másolat, csak hogy nem egy és ugyanannak a kéziratnak a másolatai, csupán egy közös eredetire visszamenő másolatok. Ha az eredetit *a*-val jelöljük, akkor a két szójegyzék egymáshoz való viszonya ez:

Ha mármost ez a megállapítás helyes, akkor fel kell tennünk, hogy hazánkban több ily kézzől-kézre vándorló tankönyvnek kellett lenni. Lehet, hogy még más másolatokat is fogunk találni.

Ha azonban ez a két szójegyzék másolat, kérdés, milyen lehetett az eredeti, a melyről a másolás történt. Mivel a két szójegyzéknek közös eredetije van, elfogadhatjuk további fejtegetéseink alapjául azt, a mit TAGÁNYI a Besztercei Szójegyzék eredetijéről mond. TAGÁNYI szerint «az eredeti szószerző írója n é m e t ember volt, talán éppen valami besztercei tanító, a kitől aztán azt GYÖRGY collegája, odavetődven Szlavóniából, magának leírta» (Századok XXVII. 307). Ezt a tanítást ZOLNAI is elfogadja s ezt írja: «A legközelebbi eredeti pedig, melyből GYÖRGY tanító a maga szójegyzékét másolta, n é m e t ember munkája lehetett, a mint a némely fogalomcsoportok után vetett n é m e t mondattöredékekből látszik» (Nyelvemlékeink 79. l.). Sem TAGÁNYI, sem ZOLNAI nem fejezi ki magát elég világosan; az eredetiről nem mondják meg, vajjon az latin-német volt-e, s GYÖRGY a németet a magyarral helyettesítette (hasznoló eset MURMELIUSNÁL, l. alább), s csupán szórákozottságból írt le néhány német szót, vagy pedig az eredeti latin-német-magyar volt-e, s GYÖRGY tanító a latin-magyar részt lemásolta, a németet pedig kihagyta. Az első esetben GYÖRGY tanító a Besztercei Szó-

jegyzék szerzője volna. Az én nézetem szerint, a mint már fentebb kifejtettem, György tanítónak semmi szellemi része nincs a kézirat magyar szavainak értelmezésében; de nem másolhatta le György beszterczei német tanítótól sem a maga szójegyzékét; ezt a következővel bizonyíthatjuk:

Azt, hogy Beszterczén a XIV. század végén és a XV. elején voltak fogalomkörök szerint csoportosított latin-német nomenclaturák, bizonyítja az a vocabularium, a melyet SERAPHIN VILMOS egy XVI. századi, a barezasági káptalan számadásait tartalmazó könyv kötési tábláiból fejtett ki. E számadó-könyv szerint a XIV. század végén és a XV. elején Beszterczén VINCENCIUS volt a «rector scholarum». Ez a szász szójegyzék (kiadva «Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar aus dem XV. Jahrhundert», Archiv des Vereines für sieb. Landeskunde XXVI.) két szempontból tanulságos: α) Berendezése teljesen különbözik a mi nomenclaturáinktól, a mennyiben itt három főcsoport van, illetve volt, mert a szójegyzéktöredék: 1. Név sz ó k: madarak, halászati szerszámok, halak, állatok, fák, gyümölcsök, fűvek; 2. Igék alfabetikus sorrendben; 3. Melléknevek és határozó szók alfabetikus sorrendben. (Ez elrendezés, a mely nyomtatásban először REUCHLIN «Vocabularius breuiloquus»-ában van, SANCTIUS működésével a grammatikában is kiszorítja a görögök nyolcz beszédrészt.) β) Erről a szójegyzékről azonban azt is ki lehet mutatni, hogy szász nyelvi emlék, a mennyiben *fuz* van a felnémet *fuchs* helyett, *appel* az *apfel* helyett stb. Ha e két pont alatt említett dolgot összehasonlítjuk a mi nomenclaturáinkkal, először azt látjuk, hogy a mienk berendezése a szász szójegyzéktől teljesen különbözik, de a Beszterczei és Schlägli Szójegyzékben levő német szavakról is könnyű kimutatni, hogy nem szászok, hanem osztrák-bajorok. A Beszterczei Szójegyzékben ugyanis a «nomina vermium» szócsoporthoz végén ez áll: «Vnū(?) *schaydenleich* das ist». Ebben a *schaydenleich* osztrák-bajor szó (v. ö. osztr. baj. *schaid*, *schaiden* SCHMELLER, *scheiden* GRIMM: *harcsa*, *laich* SCHMELLER: *halikra*, *ivadék*); de kétségtelenül osztrák-bajor szó a «nomina curruum» szócsoporthoz végén levő «etc. *punthschus vnd*», a mely nem lehet más, mint osztr. baj. *bundschuh*, a melyről SCHMELLER szótárában ezt olvassuk: «In früherer Zeit scheint es ein üblicher Scherz gewesen zu seyn, statt *Et cetera* zu sagen: *Etc. puntschuch*» (vö. SCHMELLER Bay. Wb.¹

3:340). Mivel mármost a szász nyelvre osztrák hatás csak 1526 után mutatható ki, kétségtelen dolog, hogy a mi szójegyzékeinknek eredetije nem erdélyi szász latin-német szótár, hanem az eredetit osztrák-bajor földön kell keresnünk. Más szóval a mi két szójegyzékünk eredetijére az a helyes álláspont, ha azt állítjuk, hogy valaki a németországi, első sorban osztrák-bajor nomenclaturák hatása alatt egy latin-német szójegyzékből készített egy latin-magyart, a melyből való másolatok a Beszterczei és a Schlägli Szójegyzék. A szerkesztés alkalmával aztán itt-ott becsúszott a német szó (vö. Schlägli Szój. *posch* — *guctus* < osztrák-baj. *pasch* : *würfel*, továbbá ugyanitt németországi latin szó *herrus*, *herra* — *vr*, azon), német helyesírás (vö. Beszter. Szój. : *schajth*, *schathor*, *farcasch*), a mit a másolók megtartottak. Ezt a latin-német nomenclaturát, a mely a mieinknek így alapul szolgált, mind ez ideig nem találtam meg.

Hátra van még, hogy a két szójegyzék koráról s ezzel kapcsolatban nyelvről, helyesírásáról szóljak néhány szót.

TAGÁNYI KÁROLY abból a körülményből, hogy a Beszterczei Szójegyzékben nincs szó tűzi fegyverekről, azt következtette, hogy a szójegyzék eredetije 1380—90 közt keletkezett,*) a ma meglevő másolat pedig a XV. század első negyedéből való. A Schlägli Szójegyzék koráról meg azt vallja SZAMOTA, hogy 1400—1410 közt keletkezett. Az én nézetem e két szójegyzékről az, hogy mindkettő az 1415-ik év előttről való, de a Beszterczei egy-két évtizeddel régiebb a Schläglinél; erre a következő bizonyítékok vannak:

a) A Schlägli Szójegyzék cursiv betűkkel írja a magyar szavakat, míg a Beszterczei a régiebb frank minusculát használja.

b) A Beszterczei Szójegyzék a magyar nyelvtörténet szempontjából régiebb alakokat őrzött meg, ilyenek: Beszterczei Szój. *cho híjna*: Schlägli: *kohnia* = konyha | B. *nyhthow*: Schl. *nuto* = nyújtó | B. *zahtho*, Schl. *sayto* = sajtó | B. *sahthar*, Schl. *saytar* = sajtár. A *-ch(t)*: *h(t)* = *j(t)* jelölése történetében a *h(t)* a régiebb hangállapotot visszatükröztető írás (v. ö. NyK. XXIV. 132. s köv. s a megfelelésre: Schlägli sz. *ioj* = joh helyett = cor | B. *pelej* = Schl. *peleh* | B. vad *mej* = Schl. vad *meh*).

c) A helyesírás szempontjából is a Beszterczei Szójegyzékben

*) Hazánkban a tűzi fegyverek 1391-ben már ismeretesek (v. ö. SZAMOTA, Schlägli Szój. 34. l.).

régibb állapot van, mint a Schlägliben, ilyen: a mélyhangú ige-
nevek -ó képzője az esetek túlnyomó többségében -ou-, ow-val van
írva, míg a Schlägliben az o-val írt alakok teszik ki a többséget.
A tövégi rövid magánhangzók szempontjából is megemlítést érde-
melnek a Beszterczei Szójegyzék következő adatai: *negede* (= Schlägli szój. *neges*), *rere* (= Schl. *rered*, a B. adat lehet másolás-
beli hiba), *ezuere* (a. m. öszvér; e három -e végű szóra v. ö. SZINNYEI
NyK. XXXIII. 137, a hol az Ehr.-k. hasonló adatai vannak magya-
rázva), *alu* (Schl.-ben nincs), *zolmu* (= Schl.-ben: *sulium*; a Beszt.
adat esetleg *sulyom*; a fejlődésre nézve v. ö. *almu*: *álom* stb.), a me-
lyek régibb írásbeli, esetleg hangbeli állapotot tükröztetnek vissza,
mint a Schlägli Szójegyzék.

E három pontban felsorolt bizonyítékok tanúsítják, hogy a
Beszterczei Szójegyzék régibb emlékünknél a Schläglinél, de kétség-
telen, hogy egyik sem fiatalabb az 1415. esztendőnél.

Végül csak annyit említek, hogy szakszerű nyelvészeti fel-
dolgozásban egyik szójegyzékünk sem részesült eddig; a mit róluk
írtak, az fel van említve ZOLNAI «Nyelvemlékeink» című művében.
Pedig a két szójegyzék megérdemelné, hogy külön-külön, s aztán
összehasonlítva valaki rendszeresen feldolgozza.

MELICH JÁNOS.

Szláv jövevényszavaink.

(Tizenkettedik közlemény.)

16. §. *Összefoglalás.* Az eddigiekben azt akartam bebizonyítani, hogy a magyar nyelv legrégibb szláv jövevényszavai közt a bolgár eredetűek mellett tekintélyes számmal vannak más szláv, első sorban dunántúli szlovén szavak is. Erre az eredményre úgy jutottam, hogy az óbolgár nyelvemlékek szókinsét történeti fejlődésben hangtani, jelentéstani, szógeografiai szempontból vizsgáltam. E többféle szempont mellett derült ki, hogy a *mezsgye*, *rozsa*, *oláh* bolgár szavak, ellenben a *megye*, *ragya*, *olasz* éppen bolgárok nem lehetnek. A példák természetesen szaporíthatók, s hogy mi melyik csoportba tartozik, azt e mű végén találja meg majd az olvasó. Szaporíthatók azonban a szempontok is, a melyekből egy-egy szláv szó honnanvaló eredetét megítéljük. Így pl. a m. *lazacz* nemcsak azért nem lehet bolgár eredetű szó, mert a bolgárban (szerbben, horvátban, szlovénben) hasonló halmév elő nem fordul, hanem azért sem, mert ez a hal csakis a Rajnában, a Visztulában és mellékfolyóiban található. Jóllehet tehát a cs. *łosos*, lengy. *łosoś*, kisor., or. *łosось* eredeti szláv szó (vö. por. *lasasso*, let *lasis*, litv. *lasziszà*, BERN. Preus. Wb. 303), még sem lehet föltenni, hogy e szó a délszláv nyelvekben, s így a bolgárban a IX., X. században meg lett volna.

A magyar nyelv szláv jövevényszavai közt tehát az átvételi rétegek kétségtelenül megvannak. Nem pusztán nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti szempont már most az, hogy vizsgálom, mikép oszlanak szét e rétegekbe a magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv eredetű szavai. S e rétegekbe való szétosztásnál okvetlen megkapjuk a feleletet arra, mikép terjedt el a magyarok

közt a kereszténység, kik voltak az első térítők, melyik ritushoz tartoztak, minő nemzetiségűek voltak.

Kétségtelen dolog, hogy a magyarok régebbi hitéből több eredeti kifejezés egyszerűen átvonódik az újabb hit kifejezései közé. Ilyenek lesznek a többi közt: *bocsát, bűn, esküvés, isten, imád, hinni, gyónni, vallás, vasárnap* stb. Ilyen lesz néhány személynév is, a mely véletlenül összeeseng valamely egyházi szent nevével (pl. *Gyula: Julianus*), vagy a mely eredetét illetőleg fordítása lehet valamely latin szent nevének (pl. *Búcsú*; vö. hogy a pogány szláv *Milost* név átmegy a ker. szláv terminológiába is, mert jelentése egyezett szent *Clemens*: Kelemen nevével).

Az ilyen eredeti kifejezések azonban csak a mellett tesznek bizonyosságot, hogy erőszakos, szokásokkal, hagyományokkal való megszakítás semmiféle eredményre nem vezet; lassú, folytonos átalakulás, fejlődés biztosítja a sikert a kereszténység terjesztése terén is. Ez eredeti kifejezések azonban nem adnak fölvilágosítást a magyar kereszténység kezdetéről. Erről csak az átvett, a kölcsönzött művelődési mozzanatok nyújtanak képet. S e kölcsönzött mozzanatok közt a legelső kétségbevonhatatlan tény, hogy a mint vannak kétségtelen róm. kath. szláv kifejezéseink, éppúgy vannak kétségtelen gör. kel. szláv átvételeink is. E kétségtelen gör. kel. szláv kifejezések: *kereszt; crux, szombat, s esetleg karácsony*. E kifejezések kétségbevonhatatlanul vallják, hogy pogány eleink a keresztény népek közül legelőször gör. kel. szlávokkal, még pedig más kifejezések vallomását is tekintetbe véve (pl. *mostoha*), bolgárokkal érintkeztek. Ez érintkezés kezdete közvetlen a honfoglalás előtti időkbe esik. Jóllehet hazánk területén a Tiszán túl és Erdélyben megengedhető a bolgár nyelvű lakosság fölvétele (Zemplén, Valkó, Mesia: Szerémség), még sem lehetnek ez átvételek ezek nyelvéből valók, mert nekünk biztos adataink vannak, hogy a magyarok a honfoglalás előtt érintkeztek a bolgárokkal. A Method-legenda ugyanis elmondja, hogy METHOD egy aldunai magyar vezérnél megfordult, neki a kereszténységről beszélt, s ez a vezér METHODOT «megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: «emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban» (HFK. 355. l.). Ez az adat sokkal többet mond, sem hogy csak annyi értéket tulajdonítsunk neki, a mennyit a Cyrill-legendabelinek, a hol el van mondva, hogy CYRILL-

nek «neki estek az ugrok, farkasmódra üvöltvén és meg akarták ölni... meghallgatván intő szavait, elbocsátották» (HFK. 353. l.).

A gör. keletiekkel való érintkezés kezdete tehát honfoglalás előtti. Ez érintkezés a honfoglalással: e területváltozással egyszerre meg nem szűnik. A X. században a magyarok közt a görög egyháznak a főurak csoportjában egy-egy híve is van, sőt a görög egyház térítési kísérletéről is tudunk. Erre bizonyítékaink a következők:

a) Gyula és Bulcsu vezérek Konstantinápolyban 950 táján megkeresztelkedtek (vö. THALLÓCZY, Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok XXX. 199), Ajtony pedig a Szent-Gelért-legenda szerint Bodonban vette föl a keresztséget, körülbelül a X. század végén.

b) Egy XIV. századi szláv kézirat elmondja (vö. Századok XXX. 199), hogy mielőtt a görög püspökök a magyarok országába jöhettek volna, a mit a byzanci birodalom külső és belső bonyodalmai miatt nem tehettek, «a latinok Rómából fölkerekedtek, s a pæonokat, kik ugroknak neveztetnek... könyveikkel és írásaikkal istentelen hitökre térítették» (Századok XXX. 201).

Ez adatokhoz hozzá lehet már most venni a következőket:

a) A veszprémi apácák görög oklevele 1109. évi átiratának latin részében ez áll: «Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum» (Múz. péld.). Más helyen bővebben szölok róla, itt csak annyit, hogy róm. kath. fejedelem udvarában róm. kath. pap nemesak nem állított ki görög oklevelet, de az akkori iskolázásból kifolyólag nem is tudott volna ilyet megírni.

b) Szent István alatt a görögökkel való érintkezést bizonyítja a Konstantinápolyban épített templom és magyar zarándokház (Századok XXXV. 1060).

c) A XI., XII. századi magyar keresztnevek közt gör. kel. hatásból magyarázható a következő két jelenség is:

α) Hazai keresztneveink közt sok az ótestamentomi (Sámuel, Dávid, Salamon stb.) eredetű éppúgy, mint a hogy ez a X. század folyamán szokásban volt a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál.

β) E keresztnevek közt azonban vannak határozott gör. kel.

szláv formában közvetített keresztnemek is, ilyen pl. *Vál, Vászoly*. Ide való az a használat is, mikor valakit arról az egyházi kalendáriumból vett napról nevezik el, a melyen születik (vö. Karácsony, Húsvét, Pünkösd, Péntek, Szombat stb.). Ilyen használat is ebben az időben csakis a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál mutatható ki a X., XI. században.

Ez adatokkal*) én bizonyítva látom, hogy nálunk a kereszténység terjedésének legelső szálai a gör. kel. egyházban keresendők. A művelődés, az európaisodás terjedésének az útja azonban itt is az, hogy az új hatás a nemzet legelőkelőbb rétegeiben jelentkezik legelőször, s az új művelődés, mint minden ilyen kulturális hatás fölülről lefelé, a nemzet alsóbb rétegei felé halad. A görög egyháznak csak annyi sikerült, hogy az előkelőbbek közül néhány urat megtérített, a magyarság zöme azonban pogány maradt. A görög egyház térítése sikertelenségének legfőbb, szerintem egyedüli oka a honfoglalás alkalmával történt területváltozásban keresendő. Pannónia mindenkor a nyugathoz, Rómának műveltséget terjesztő hatása alá tartozott, s ilyen helyen telepedik meg a magyarság, itt alkot államot, itt veszi föl a nép a keresztiséget. A pannóniai-moráviai területeken róm. kath., tehát latin ritust találnak a magyarok, a melyet ideig-óráig megzavart ugyan CYRILL és METHOD működése, de e működés sikertelensége éppen a róm. kath. ritus erősségében találja magyarázatát. Ezeken a területeken szlávok laktak a honfoglalás idején, s ezeknek a szlávoknak CYRILL és METHODtól sokban független keresztény terminológiájuk volt. Ennek a róm. kath. szláv terminológiának némely közös nyelvi kifejezéséből azt lehet következtetni, hogy a róm. kath. szlávokat, s itt első sorban horvát s pannóniai szlovén népre gondolok, legelőször olaszföldi papok térítették. Ezt a következőkből sejtjük:

a) A hét és napjai, különösen pedig a közös róm. kath. szláv *sobota* (> ol. *sabato*) és a közös róm. kath. szláv *kříž* (> ol. nyelv-járási **crüže*) olasz eredetű jövevényszavak.

b) A róm. kath. szláv ker. terminológiában bizonyos latin eredetű kifejezésekből, keresztnevekből kimutatható, hogy a kath. szlávok a latin nyelvet az egyházban bizonyos, az olaszföldi vulgáris

*) *Hierotheus*-ra v. ö. HALLER JÓZSEF-KARÁCSONYI JÁNOS Történelmi hazugságok 732. s köv. lapok.

latin kiejtésre visszavezethető szabályok szerint olvasták. Ilyen szabályok voltak: lat. *ce*, *ci* = *cze*, *csi* (a velencei olaszban *sze*, *szi*, v. ö. Velence = KÉZAI, ed. M. FLORIANUS 12. §... insula usque hodie Venetica lingua Vecca Venesia nominatur), lat. *ge*, *gi* = *je*, *ji* (Velenczében: *ze*, *zi*), latin szó közepi *e*, *i* + vocalis = *j* + vocalis; gör. φ, lat. *ph* bizonyos szavakban *p*, pl. régi m. *Józsep*, *Luciper* és ugyanígy a róm. kath. szláv nyelvekben; gör. χ, lat. *ch* = *k*, v. ö. pl. *Krisztus*, *kar* stb. Ebben a latin kiejtésben voltak bizonyos szavak, a melyekben a szláv terminológia a lat. *s*-, *ss*-ek helyén *š*-et, *ž*-et ejtett. Ilyen szó a többek közt a lat. *missa*: *mise* szónak róm. kath. szláv *š*-es alakja. E vulgáris latin kiejtésre visszavezethető szabályokat, a mint azt a róm. kath. szláv *krížb* (*crux*) és *komža* (= kámzsa) bizonyítja, csakis az olaszok terjeszthették el.

Közvetlen a honfoglalást megelőző időben azonban, a IX. század legelejétől fogva a róm. kath. pannóniai és moráviai területeken német papok szervezik az egyházat. A német papok nemcsak németek szerkesztette imákat (vö. Freisingeni nyelvemlékek: Szent Emmeram ima) terjesztenek e róm. kath. szlávok közt, hanem elterjesztenek több német eredetű kifejezést is. A róm. kath. szláv terminológia akkor két részre szakad; az egyik részben továbbra is hat az olasz hatás, s ide való az Adria-menti horvát terminológia, a másik részben német eredetű kifejezések lépnek föl (vö. róm. kath. horvát, szerb, bolgár *kalez* és szlovén, cseh-tót-lengyel-szorb *kelih*, *kalich*: kehely). Ez a másik rész magában foglalja a szlovén-cseh-tót-lengyel-szorb terminológiát. Az így német kifejezésekkel is bővült terminológiából merít CYRILL és METHOD is, a mint azt a szláv *popъ*: *pap* szó bizonyítja.

Ha már most az itt kifejtettek alapján tovább csoportosítjuk a magyar nyelv keresztény terminológiáját, s vallatjuk, kik térítették meg a magyar népet a kereszténységre, meg fogjuk kapni a kétséget kizáró feleletet.

A legelső dolog, hogy megemlítjük, hogy vannak kifejezések a szláv ker. terminológiában, a melyek mindkét ritusú szlávságban közösek; csoportosítva ezek így alakulnak:

A) Magyar ker. terminus technicusok, a melyek mind a gör. kel. szláv, mind pedig a róm. kath. szláv terminológiában egyformán megvannak:

α) Régibb és újabb szerkesztésű óbolgár, valamint külöm-

bőző egyházi szláv emlékekben és a róm. kath. szlávtságban előforduló kifejezések:

1. Eredeti kifejezések: *hála, karapol, keresztel, oltár, ezen vecsernye, veternye, zsolozsma.*

2. Fordított kifejezések: *nagyhét, virágvasárnap.*

β) Kifejezések, a melyek a róm. kath. szláv terminológiában előfordulnak, a gör. keletiben azonban csak az óbolgár nyelvmélek régiebb szerkesztésében találhatók:

1. Eredeti kifejezések: *angyal, keresztén.*

2. Fordítottak: *ítélet nap (birság nap).*

γ) Kifejezések, a melyek a róm. kath. szláv terminológiában előfordulnak, a gör. keletiben azonban csupán az óbolgár nyelvmélek újabb szerkesztésében, s innen a különféle redactiójú nyelvmélekben találhatók meg:

1. Eredeti kifejezések: *kereszt (baptisma), Kerlés, péntek, szerda, szesztra.*

2. Fordított kifejezések: *kedd, képmutató, misét szolgálni.*

3. Osztrák-bajor eredetű kifejezés: *pap.*

Mivel ezen A) csoportban közölt szavakról állítható, hogy a gör. kel. szláv terminológiából éppúgy jöhettek át nyelvünkbe, mint a róm. katolikusból, mi arra való hivatkozással, hogy minden itt fölemlített kifejezés nyelvünkbe való átkerülése kérdésében az egyes ciklikre utaljuk az olvasót, áttérünk a

B) csoportra. Ebben a csoportban olyan kifejezéseket említünk, a melyek a gör. kel. szláv terminológiában előfordulnak ugyan, a róm. kath. szláv terminológiában azonban csakis a délszláv: szlovén-horvát (esetleg szerb-bolgár) terminológiában találhatók meg.

α) Régiebb és újabb szerkesztési óbolgár, különféle szerkesztési egyházi szláv nyelvmélekben, valamint a róm. kath. terminológia délszláv részében előforduló kifejezések:

1. Eredeti kifejezések: *koma, tömjén, zarándok.*

2. Fordított kifejezések: *feszület, húshagyó.*

β) Újabb szerkesztési óbolgár, a különféle szerkesztési egyházi szláv nyelvmélekben, valamint a róm. kath. terminológia délszláv részében előforduló kifejezések:

1. Eredeti kifejezés: *barát.*

γ) Különféle szerkesztéshez tartozó egyházi szláv emlékek-

ben és a róm. kath. terminológia délszláv részében előforduló kifejezések:

1. Eredeti: *beléndes* (*beléndezkedik*).

2. Fordított kifejezések: *olvasó*, *süket* (csütörtök), *víz*(kereszt).

E B) csoportban felsorolt szavaknál a kutató már nincs abban a helyzetben, hogy őket mind a gör. kel., mind pedig a róm. kath. szláv keresztény terminológiából megmagyarázza. A róm. kath. szlávságnak csupán délszláv, első sorban szlovén-horvát részében lelhetők meg a magyaroknak megfelelő kifejezések. S ha már most ehhez hozzáadjuk azt a tényt, hogy a mi keresztény terminológiánkban nincsenek olyan kifejezések, a melyek a gör. kel. szláv és a cseh-tót-lengyel-szerb terminológiában volnának meg egyedül (kivétel talán a t. *kračun* szó, a melyet azonban gör. kel. szláv: bolgárnak is lehet magyarázni), akkor ebből következik, hogy abban az esetben, ha mi az A) alatt felsorolt közös szláv terminusokat a róm. kath. terminológiából magyarázzuk, az átadó róm. kath. szlávok az A) alatt felsorolt kifejezéseknél éppúgy, mint a B) alatt említetteknel, csakis délszláv: szlovén-horvátok lehetnek.

Azt állapítottam meg eddig, hogy az A) és B) alatt felsorolt kifejezések nem csupán a gör. kel. szláv, de még inkább a róm. kath. délszláv: szlovén-horvát terminológiából származtathatók. Ez állítás csak akkor helyes, ha mi ki tudunk mutatni egyéb kétségbevonhatatlan róm. katolikus eredetű kifejezéseket; e munkámban elszórt ilyenmű bizonyítékok csoportosítva a következők:

C) A magyarok más európai betűsort, mint a latint nem használtak; nem volt náluk se görög (vö. Századok XXX. 200, itt az áll, hogy a X. század körül a magyaroknak nem voltak saját nyelvükön írt könyveik), se glagolita, se cyrill-írás. Mivel már most a latin volt az ő kereszténységüknél a hivatalos nyelv, sok kifejezés ilyen egyházi latin átvétel; ilyenek: *czilicziom*, *csízió*, *eklézsia*, *gyehenna*, *himnos*, *judicium* (= kalendárium), *kántor* (1), *kardínális*, *kásla*, *kaszula*, *klerikus*, *klérus*, *kórus*, *limbus*, *mártír*, *ministrál*, *parókia*, *pátriarka*, *penitenczia*, *prezbiter*, *príma*, *priorissza*, *próféta*, *provincziális*, *religio*, *templom*, *testamentom*, *velom*, *vénja*.

A latin nyelv azonban a róm. kath. szlávok hivatalos egyházi nyelve is volt, s ez egyházi nyelv és a magyar keresztény egyház latin nyelve közt bizonyos kiejtési közösségek voltak. Főntebb említettem, hogy e kath. szlávok közt a németek előtt olasz terminus

technicusok terjedtek el. E két szempont figyelembe vételével a magyar nyelv keresztény terminológiájában lesznek olyan latin-olasz eredetű kifejezések, a melyek megvannak a róm. kath. szláv terminológiában is; ilyenek:

D) Latin-olasz eredetű kifejezések, a melyek (részben latinos végződéssel) megvannak a róm. kath. szláv terminológiában:

α) Kifejezések, a melyek az egész (déli és észak-nyugati, vagy egy déli és egy észak-nyugati) róm. kath. szlávországban megvannak:

1. Eredeti kifejezések: *ádvent, ámen, apostol, czella, czinterem, csuklya (kuklya), beretra, breviár, deák, dékán, epistola, evangéliom, gárgyán, hónapok nevei, kalendárium, kámzsa, kanonok, kápa, káplán, kápolna, káptalan, kardinál, katekéta, katekizmus, katolikus klastrom, konvent, korozsma, kuklya, mise, oktáva, orgona, patena, perjel, plebános, posztilla, pogány, prelátus, prior, regula, rékviem, róráté, sakramentom, sátán, sekrestye, stáció, stóla, vigília, zsina-góga, zsinat, zsoltár.*

2. Fordított kifejezések: *fehér és fekete vasárnap, hamvazó szerda, kövér csütörtök, miatyánk.*

β) Kifejezések, a melyek csupán a délszláv: szlovén-horvát (s részben szerb-bolgár) róm. kath. terminológiában vannak meg:

1. Eredeti kifejezések: *arkangyal (k-ja alapján), dészma, dicsér, kántor (2), létánya, monostor, ostya, pápa, paradicsom, prépost, prédikál, processzió, purgatorium, remete, skapulár, vikárius.*

2. Fordított kifejezések: *gyertyaszentelő (Boldogasszony), mindenszentek (napja), (misét) mondani.*

A D) csoportban felsorolt latin-olasz eredetű kifejezések sok esetben nem közvetlen latin-olaszok, hanem róm. kath. szláv ker. terminológia közvetítette szavak, a melyeknél az írott latin alak sokszor befolyással volt (vö. pl. *paradicsom*). De ha róm. kath. szláv közvetítéssel akarjuk e kifejezések nagy részét magyarázni, akkor ismét nem magyarázhatjuk akármelyik róm. kath. szláv nép szavaiból. Abból ugyanis, hogy az egy *zsöllye* szót kivéve, a melyet azonban szintén magyarázhatunk szlovén közvetítéssel is, nincsen olyan latin-olasz eredetű kifejezésünk, a melyet a magyarokon kívül csakis a cseh-tót-lengyel-szorbok használnak, szóval, a mely csupán az észak-nyugati szlávság ker. terminológiájában

fordulna elő, következik, hogy nemcsak a *D*) β) alatt felsorolt kifejezések egyikét-másikat kell délszláv: szlovén közvetítéssel magyaráznunk, hanem a *D*) α) alatt felsoroltakat is. Itt tehát ugyanaz az eset ismétlődik, a mi az *A*) és *B*) alatt felsorolt kifejezéseknél.

γ) Ehhez a csoporthoz kell végül számítanunk a délszláv közvetítéssel került latin-olasz eredetű keresztneveket is, a melyeknek *Benedek*, *Bertalan*, *Gergely*, *Bálint*, *Bereczk* stb.; s ide a román nyelvi germánokat is.

Az *A*), *B*), *D*) alatt felsorolt dolgok azonban csak akkor döntök a róm. kath. délszláv: szlovén térítés mellett, ha találunk a latin-olasztól független, kétségtelen eredeti róm. kath. szláv: szlovén hatásokat. S ezek csoportosítva a következők:

E) Római katolikus szláv hatások:

α) Szláv eredetű kifejezések, a melyek kizárólag róm. kath. szláv kifejezések:

1. Eredeti kifejezések: *apát*, *e s-perest*, *malaszt*, *pilis*, *pokol*, *püspök*.

2. Német eredetű szláv közvetítéssel került kifejezés: *almazna*.

3. Fordított kifejezés: *eszten nap*. E szavakhoz csoportosulnak a következő bizonyítékok:

4. Helyesírási bizonyíték: a magy. *s*, *zs* = *s*; *sz*, *z* = *z*; ugyanez a jelölés a legrégebbi szlovén és cseh helyesírásban.

5. Szláv eredetű személyneveinkre a XI. században olyan nyelvekből lehet párhuzamokat találnunk, a melyenkből a «*Conversio Bagoariorum et Quarantanorum*» személyneveire; t. i. északi és délszláv róm. kath. neveket (vö. *Beneta*, *Veszprém*, *Mutmír* stb.). A neveknél aztán kimutattuk a honfoglalással meg nem szűnő folytonosságot (*Balaton*, *Zselicz*).

β) Szláv eredetű kifejezések, a melyek kizárólag délszláv: szlovén-horvát róm. kath. szláv kifejezések:

1. Eredeti kifejezések: *apácza*, *csüörtök*, *eretnek*, *ordosics* (= aprószentek ünnepe, vö. MIKL. Christ. Term.), *parázna*.

2. Német eredetű, szlovén közvetítéssel került kifejezések: *bérmálni*, *kehely*, *pünközd*.

3. Fordított kifejezések: *hálát adni*, *húsvét*.

E kifejezésekhez csatlakozik:

4. Hogy Pannóniában a szlovének közt a IX. században köz-

vetlen a honfoglalás előtt ugyanolyan nevű szentek tiszteletére emelt templomok vannak, a milyeneket a mi okleveleink, törvényeink a XI. században említenek, s ez a honfoglalással meg nem szűnt szlovén kereszténység folytonossága mellett bizonyíték.

Az *E) β)* alatt felsorolt kifejezéseknél kétségbevonhatatlan a pannóniai szlovén hatás; kérdés azonban, hogy az *E) α)* alatt felsoroltak is a róm. kath. szláv terminológia szlovén részéből magyarázandók-e. Vannak ugyanis róm. kath. szláv keresztény terminus technicusok, a melyek csakis a cseh-tót-lengyel ker. terminológiából fejthetők meg, ezek:

E) γ) 1. Eredeti kifejezések: dusnok, érsek, vília.

2. Német eredetű kifejezések: kaczer, víjel.

3. Fordított kifejezések: bőved este, csendes szombat, zöld csütörtök. E kifejezések közül a *vília, bőved este, csendes szombat, zöld csütörtök* csakis egyes nyelvjárásokban fordulnak elő, s egészen újabb keletű kifejezések. Ilyen lehetett a *kaczer* és *víjel* szó is, s valószínűen a *dusnok* szó is. A *dusnok*-kal talán úgy áll a dolog, hogy mivel hazánkban a XI., XII. században erős volt a cseh telepítés (vö. *Vének, Csehi, Duch* stb.), eredetileg talán csak ily cseh eredetű községekben voltak *dusnok*-ok, magyarokban azonban nem voltak, illetve, ha voltak, *torlók*-nak hívták. Az egész cseh hatásból tehát csak az *érsek* szó a köznyelvi, de ennek meg cseh eredete nem egészen biztos, mert Csehországban sohasem használták. Jóllehet hazánkban voltak cseh telepek, voltak cseh papok (vö. Szent *Adalbert, Duch*), mi még se tudunk egyetlen egy köznyelvi keresztény terminus technicust sem, a mely nyelvünkben cseh-tót eredetű volna. S ez természetes is, mert hisz a cseh pap is a magyarokkal, ha nem tudott magyarul, éppúgy érintkezett fordító, tolmács útján, a mint azt az olasz pap is tette (vö. Szent Gellért esetét). S éppen azért, mert nincsenek cseh-tót eredetű ker. terminus technicusaink, az *E) α)* alatt felsorolt hatásokat éppúgy a pannóniai szlovéneknek kell tulajdonítanunk, mint a hogy azt az *A), B), D)* és *E) β)* alatt felsoroltaknál tettük.

Mindaddig nem szóltam olyan term. technicusainkról, a melyek nálunk kétségtelen olasz eredetűek, de a melyek a róm. kath. szláv terminológiában elő nem fordulnak. Ilyenek: *ereklye, gárdinál* (*g* alapján), *kókonya*. Mivel e szavak közül csupán az *ereklye* a köznyelvi szó, érthető, hogy én a VOLF által hirdetett, s

a végokokra helyesen kikövetkeztetett (értsd: róm. kath. szláv *š, ž*: lat. *s, ss*) olasz, illetve velencei olasz hatást, térítést tanító elméletet el nem fogadom. Hazai művelődésünkben sok a román nyelvi: francia és olasz hatás (vö. α) személynévben: *Galterus, Willermus, Gaufredus, Renoldus* stb.; β) helyesírás: *sz = sc, e* és *i* előtt, *cs = s, ch, j = y, ny = gn, ngn* stb.), de ez mind a XI. századnál későbbi, s így részletesen nem is tartozik a kereszténység fölvételét magyarázó értekezésembe.

Az értekezésemben elszórt összes bizonyítékokat összegeztem, s úgy találtam, hogy a magyar népet a kereszténységnek, a latinbetűs írásnak a dunántúli, pannóniai szlovének térítették meg. A hitélet bensőségére vonatkozó ker. terminus technicusok ebből a pannóniai szlovén ker. terminológiából valók. A magyarok közt azonban a kereszténység kezdete honfoglalás előtti, s ezért van, hogy néhány kifejezésünk, a mely a hitélettel szorosan össze nem függ, gör. kel. szláv: bolgár eredetű (*kereszt, szombat, s* esetleg *karácsony*). A bolgár nyelv egyébként is mély nyomoka hagyott nyelvünkben (vö. *mostoha, palota, cseléd: család* stb.). A nemzet egészének való megtérését körülbelül tíz generációra, 250—300 esztendőre teszem (körülbelül 900—1150-ig). Ennél a fölvételnél irányadók a gör. kel. hatás vázolásánál kifejtett érveim, latin nyelvű okleveleink «*sepulchra paganorum*» kitétele (vö. *pogány szónál*), valamint az a kulturális téren tett lélektani tapasztalat, hogy a hagyományoktól, érzelmi dolgoktól újakhoz való átcsapás nem is annyira az egyes egyéneknek, mint inkább egyes egymásra következő nemzedékeknek történik. Nemzedékről-nemzedékre erősödik az új hatás, míg végre általánossá lesz, míg a kiszorított ugyanilyen mértékben halványodik el s leszen a múlté. De e fokozatos fejlődés ismét csak úgy lehetséges, ha van kereszttyén nép, a melylyel a magyarok békében együtt élnek, mert kulturális hatások csak békés, munkás együttélés mellett vannak. S ez ismét a mi térítőinkhez, a pannóniai szlovénekhez kalauzol bennünket.

Sajtó- és egyéb értelemzavaró hibák.

XXXII. 42. l. László helytelenül van magyarázva, helyesen NyK. XXXIII. 319. | 52. l. al. 18. sor: *holgár* h. *bolgár*. | 56. l. f. 6. sor: *Psalterium Sluck* h. *Psalt. Sluck*. | 66. l. f. 5. s.: ág. ev. után betoldandó: szláv. | 71. l. f. 20. s.: *Psalterium Sluckban* h. *Psalt. Sluck*-ban. | 77. l. f. 24. s.: *Assemanis* h. *Assemani*. | 176. l. a. 11. s.: *dolgo* h. *dolgot*. | 178. l. a. 9. s.: *szakályos* h. *szabályos*. | 304. l. a. 14. s.: ugyanitt; értsd *Psalt. Sin*. | 307. l. f. 8. sor: russkago után kimaradt: *jazyka*. | 312. 324, 330, 407, 422, 437, 439. lapokon *Rašin* helyett olvass: *Rašina*. | 316. lapon HABDELICH a szlovén források közt van felsorolva; helyesen: kajhorvát író. | 317. l.: III. h. IV. | 321. l. a. 14. s.: *ereklye* törlendő. | 323. lapon a Közkeletű czím előtt kimaradt az *α*). | 328. l. a. 20. sor: *dška* után) zárójegy kell. | 341. l. f. 15. s.: MIKL. előtt kimaradt a (zárjegy. | 341. l. f. 5. s.: *dorōng* h. *dorong*. | 399. l. a. 17—18. s.: *garat*: *alveus* a *garat*-tal és nem a *garád*-dal függ össze. | 400. l. f. 19. s.: *sud u*, h. *sud, u*. | 400. l. f. 20. s.: a XVI. előtt kimaradt a (zárjegy. | 405. l. al. 1., 2. s.: Egy óbolg. **grblica*-t *grlica*-nak kell olvasni. | 417. l. al. 17. s. *klepati* h. *klepati*. | 417. l. al. 7. s. *zaklepati* h. *zaklepati* | 419. l. 13. s.: *paзrк* h. *paзrк*. | 426. l. f. 5. s.: 197 után kimaradt a) zárjegy. | 428. l. a. 5. s.: *lncz* h. *lāncz*. | 429. l. f. 11. s.: járatos után kimaradt a) zárjegy. | 445. l. az or. *voloch* értelmezésére v. ö. Honf. kútfői 377. s. köv. l. | 447. l. a 14—15. sorban az van mondva, hogy az *olasz* szó régi emlékeinkben «franciát» is jelent; téves állítás (v. ö. NyK. XXXIII. 282. l.).

XXXIII. 66. l. f. 20. s.: *obolg*. h. *obolg*. | 76. l. a. 1. s.: *KopitaB* h. *Kopitar*. | 84. l. a. 4. s.: *Rašina* előtt az a törlendő. | 90. l. f. 14. s.: *Lazu* h. *Lazii*. | 164. l. f. 10. s. *gemissen* helyesen *gyümlöcsény* v. ö. Okl. szót. | 178. l. a. 4. s.: «tárgyalásánál» után kimaradt a) zárjegy. | 185. l. A *dió*, *disznó*, *de* szavakban a *gy*-s szókezdét az eredeti | 189. l. f. 5. sor: Gyárfás nyitrai püspökre v. ö. NyK. XXXIII. 345. l. | 190. l. a. 12. s.: *Froa* név helyes magyarázatát lásd NyK. XXXIII. 342. | 190. l. a. 7. s.: *gyömbör* h. *gyömbér* | 192. l. a. 8. s.: v. ö. *aczel*, *czet* törlendő. | 194. l. f. 3. s.: *Zaarberin*, *baach* helyes magyarázatát lásd NyK. XXXIV. 134, 135. | 206. l. f. 12. s.: *paradižom* törlendő | 279. l. f. 17. s.: *Gyalán* helyes értelmezését l. *Kilianus* szónál | 280. l. f. 26. sor: *Venczel* h. olvasd *Vincze*, s v. ö. NyK. XXXIII. 196, 303, XXXIV. 50. l. | 290. l. a. 5—6. s.: *Wazil* nem német név, v. ö. NyK. XXXIII. 332. | 298. l. *Szella*, *Sele* helyes magyarázatát lásd NyK. XXXIII. 329. | 307. l. f. 11. sor: Rječn. után kimaradt a) zárójegy | 325. l. f. 4—5. sor: *Pousa* a *Pausa* név újabb alakja, v. ö. NyK. XXXIV.

140. l. | 328. l. a. 3. s.: *Széköly* h. *Széköl* | 346. l. a. 10. s.: *pénzei* elől kimaradt «a királynak» | 352. lapon a *Wazil* szót határozottan szláv eredetűnek tartom, v. ö. NyK. XXXIII. 332. | 372. l. f. 2. s.: *V. ö. Komp* törlendő.

XXXIV. 12. l. a. 14—10. s.: *gurcu*, *gurk* nem *Györke*, hanem *Györök*. | 25. l. a. 8. s.: *Csmed* h. *Cosmed*. | 26. l. f. 16. s.: *Vanzon* h. *Vanzoni*. | 38. l. f. 10. s.: *michiaeli* h. *michaeli*. | 50. l. f. 1. s.: a ? törlendő. | 50. l. a. 12. s.: JIREČ. előtt kimaradt a (zárjegy. | 54. l. a. 10. s.: *olaszhan* h. *olaszban*. | 176. l. a. 11. s.: *kíjevi* h. *Kíjevi*. | 187. l. f. 4. s.: *arkangeo* h. *arkangyeo*. | 209. l. a. 3. s.: stb. után kimaradt a) zárjegy. | 211. l. f. 5. s.: *jeretikъ* h. *jere-tikъ*. | 215. l. f. 19. s.: *tudjuk* után kimaradt a *határozottan*. | 280. l. f. 8. s.: *Meszopusztni* h. *meszopusztni* | 301. l. a. 11. s.: *mübeo* h. *müben* | 309. l. a. 6. s.: *1253* h. *1256*. | 309. l. a. 5. s.: *Kristuty*, *hrist vt* h. *Kristuth*, *kyrist vt* | 338. l. a. 5. s.: *pri neseny* h. *prineseny*.

MELICH JÁNOS.

A vogul határozók.

(Második közlemény.)

III. Az *-n* ragos határozók.

(Folytatás.)

B) Locativus.

Az *-n* rag ebben a jelentésben főnevekhez járulva meglehetősen ritka. Adverbiumok és névutók végén már gyakoribb (Munkácsi csakis ezeken veszi észre), de a *-t* elterjedtségét ezek sem közelítik meg. Sajátságos, hogy az egész nyelvrokonságban éppen az *-n* a locativus rendes kifejezője (l. Nyhas. 119.). Hogy a vogulban ez a szerepe annyira megszűkölt, annak valószínűleg az az oka, hogy egybeesett a lativus ragjával, s a kétértelműség kikerülése végett inkább a másik hol? kérdésre felelő ragot használták.

1. Helyhatározók.

a) Határozószók.

Tältin ūs tāltan pūxtēmä jui-pält j u n xūltsem ajān xum saw pīrā nalu va'ile'it réves városa révéhez miután kikötött, otthon maradt sok apródlegénye a folyó felé ereszkedik II. 8. | *N'oxor suj t u- j u n* micsoda zaj van odabenn? T. 272. | *T u- k u n ajuw-šist*, tőnsi ott künn áll az ajtó mögött T. IV. 355. || *Akw'-mat-ért matér ēl ēn ti kuritēnē sujtī* egyszer csak a távolban valami csattogás hallik I. 13. | *Tāu il ēn tušši* ő elől állt Kl. 112. || *N u m ēn jāli-māt nqmsi* a mint a magasban repül így gondolkozik II. 74. | *Jol ēn vāse'it* alant időznek I. 111. | *No q l m ēn kōpēy khōnt*, *puj i n lailiŋ-khōnt* lenn a vizen hajós had, fenn a parton lábas had K. IV. 397.

b) *Superessivus és adessivus.*

L'əŋxtal mān ē ləŋx silite' it az úttalan földön utat vágnak IV. 19. (*mānē* még loc.: I. 24, I. 27, I. 141, Kl. 106.) | *Akw' mān sassämtüst* egy földön letelepedtek II. 97. | *Vit-ɣul alnē [ɣum vit ɣul alnē]* *mān at lāpe'* it vizet halászó emberek nem férnek el a vízi halat halászó területen.* | *Ōsɣ ūlēm urēy jōln ē mān nāiris ɣjwāsēn* mély álmodban a szögletes (fekvő) helyen miképp alhattál oly erősen Kl. III. 203. | *Ām sōtēy jēɣw jarēm nē khōrsēs jānit oqmpā-tān tūt khwarēmtqum* engem szerencsés tánczhelyemen himfarkas nagyságú kutyája ott megugat Kl. III. 491. | *Tot ūnli kamtān* ott ül ő a halmon III. 417. | *Toma ŋoys kinši jāməs jāš vōtān ti ūrmitɣtēm* T. nyusztvadászó jeles ösvényének szélén várakozom én Kl. III. 489. (még II. 194, III. 339.) | *Jelpiɣ vit ēn ɣulilālīm tāsime'* a szent vízen lebegvén, szárazra jutottak I. 47. | *Ulān ponsāslāln* főzd meg tűzön I. 151. | *Titēy jā titān jēmēy paulpā sāt vitkēsne ūnēlnātā* a torkolatos folyó torkolatán homokos falut lakó hét vízi manó lakozik III. 337. | *Xəpɣā-tqwn ē ā'nūs-pinēl taīmatēm* állánál fogva fönn volt akadva egy nyárfaágon I. 15. | *Kāsēm kāsijāt mānsēskēt om pōɣēm nē kiutɣw-jālē* ha öcsémnek a kése megtompult, hadd jőjjön, köszörülje meg az én oldalamon K. II. 229. | *Kātān-ke sunseuw: kātāt at nās, la'ilān-ke sunseuw: la'ilān at kwoss* ha kezére nézünk, kezén öt csákllya (medve-karom), ha lábára nézünk, lábán öt karom III. 67. | *La'il-lāɣā ta'l'zin lūlnē elēm-ɣalēs at vērīti* lábai hegyén álló ember nem fogja majd kibírni I. 78.

Névutók.

Sēmēl lūw sisēn sajkelē'im fekete ló hátán ébredek föl III. 184. | *Ūs-qolnē elē tē tūtikhqts* a város végén elrejtőzött K. II. 238. (IV. 21.) | *Ruś ɣtēr eli-pāl ān mān voss pēɣati* hadd fúród-jék az orosz fejedelemhős előtt a földbe II. 71. (II. 231.) | *Āɣ jqlō-pāl ēn ās* a hegy alatt egy nyílás (van) T. IV. 358. | *Jelpiɣ*

*) A két utóbbi mondatban a *mān* lativusnak is vehető: «A fér ige voltaképp nem ,locum habere', hanem accessum habere: ,Nem fér a fejembe es geht mir nicht in den Kopf', ,nem lehet hozzáférni man kann nicht hinzukommen, man kann ihm nicht beikommen'. Azért mondjuk mi is, mint az oszmanli, észt stb.-öt *dervis nem fér egy szőnyegre*, s ez tkp. annyit mint: ,fünf Der. wische gehen nicht auf einen Teppich', de mondható így is: ,öt *dervis nem fér el egy szőnyegen*', a hol az *el* pótolja a lativusi szerkezetet». M. H. 30. V. ö. még: *Tété kwāl nē šokho oqt loopíwe* ebbe a házba nem férünk be mindnyájan K. 192.

sirejrišēn . . . nāriŋ tumpēn kwōn i pālēn ness voss susseltēnūlēn
szent kardocskádat szentséges szigeted külfelēn bár csak meg-
pillantani engednéd II. 134.

c) Inessivus.*)

Ser vōr sām ān jāme'im a sötét erdő zugában járdalok III.
173. | T'atēm paqlnā jīlsēm atyám falujában jártam T. IV.
322. | Añ kēnt añ kwōln ē lāŋgā ŋuŋi ama sapkának ama házban
fekszik az útja (házba vezet) II. 126. (III. 322.) | Voss māñ ŋumiā-
nālne tāŋ-a s n ē lajwēs erre legkisebb férfiújuk a torka nyílásában
meglőtte őt III. 462. | Jāmēs-pāl šepēn n ē kiszatēn jobboldali
zsebedben keresgélj II. 291. | Vittē voss šepē'im, ulān voss jāsē'im
fűljak meg a vízben, éjtek el a tűzben IV. 413. (III. 463.) | Sāt
nielmēp tērēn-n ājin ŋjīn ta kēšlālē'im hét lángú vészes tűzben
ébredeszem im föl állatod III. 453. (I. 13.) | Soat pū-pūŋān oqrēšnē
pal-titām hét unokáját tűzbe rakva, tűzben fölégette P. III. 525. |
Am la'il-jorēmne lūlnē pīrēn ti pasān voipi ŋurēm ŋarkēm . . . akw'
toŋ voss ērŋawē a lábam nyomában lépő (álló) fiú, ezen asztal alakú
három bérczeckémet éppúgy énekelje meg [mint én] IV. 2. | Vō-
r ēn vārēm vōr-alāšēm akw' jānpū jāniŋ jūtēl am ŋum untilēm
erdőben készített erdei vadászszerszámomba egyidegű ideges ijjat
helyezek én, férfiú IV. 238. | Kātāŋātēl ŋasit-ur ān, pāri-ur ān
šālwe-kērēl āstnātā-mos ŋartilitā kezével hossza irányában és szé-
lessége irányában kaszavassal huzogatja mindaddig, míg el nem
készül IV. 419.

Névutók.

Kwotliŋ jā kwōtlēn jolā lūlēm-tāsēm közepes folyó közepén
megállottam III. 277. (II. 130.) | Xqt nielmēp tērēn naj s i m ā n kēn-
šilēm hat lángú vészes tűzben ébrednek föl III. 519. | Āšā-pī-tulā-
ŋalnē nālā puŋēm-tamā nagybátyjai az újjai közt fogta meg a nyilát
II. 93. (III. 116.) | Tūli pum sajin lakwitā elrejtő fű mögött
lopódkozik felém IV. 302.

2. Időhatározók.

Az -n rag időhatározói jelentésben is sokkal ritkább,
mint a -t.

*) Itt is vannak esetek, mikor locativus is, lativus is lehet a
határozó: S'arīs simtē vōj n ē posim ānāsupkwēt ŋultŋintānte'it
a tenger közepén zsírba itatott csészikék himbálódznak IV. 391. |
Atŋatāst akw' pa ul n ē összegyűltek egy faluba I. 70. | Lākweŋ
kwōl p ā l ē m n ē jol-ūntē'im kerek házam rekeszében leülök IV. 48.

Khot nūu ōlsēn pēšnē hol voltál te előbb Kl. 117. | *Tujiān sālī āntānl puniyāi' jēnte'it, tēliān ʒot sarte'it* nyáron a rén szarvai szőrösekké válnak, télen lekopnak IV. 389. (Ny. 99.) | *Īlēn uʒ īnē* eredj egy éjjel T. IV. 356. (353.) | *N'ilt khātēlēn šērķēs kun-kēškēs* negyed napon a sas kikéreszkedett T. IV. 361. | *Xolītān nāy ʒajkūlēs* másnap reggel felébredt I. 31. (IV. 4, II. 127, 127.) | *Kholāitātēn ʒs tūslējij miñās* reggel ismét vadászni ment T. IV. 367. | *Khuj-kh wāltān nuk kwoqli* hajnalban felkel Kl. IV. 164.

3. Állapothatározók.

Főnevekhez nem nagyon gyakran járul, de annál közönségesebb a mellézneveknél.

a) Főnevek: *Tin ti ʔijj poql khurēm khatēl artā mulnā pōykhēy khum pōykhān tin pōykhēlalsi, khalēm khum khalēm ān tin khalēmēlssi* azok ketten most éjjelestül, három nap ideje multáig részeg férfiúi részegségükben részegeskedtek, vigadó férfiúi vigasságukban vigadoztak Kl. IV. 102. | *Paʒmērēn ʒujī* mámborban fekszik T. 285. | *Āykēm tūl šīskwē, nām tēnnē tūl ul ālā* anyámnak rossz magzatkája, kedvedet rosszul ne érintse (tkp. kedvedben rossz ne legyen) III. 233. || *Tārjāim-Khōrjāim . . . ān-mont ʒql ālēm khom ēkwātēl ākwān tē ōlmejēsʒē* T. ama minapában megölt ember feleségével együtt élnek K. II. 238. | *Ukin iñ tūslējiu* vadászunk most együtt T. IV. 369.

b) Melléznevek. VASVERŐ RAJMOND szerint (NyK. XX: 319.) az essivusi alakokon a lativusi -n van, s ez a translativusból fejlődött éppen úgy, mint az -i' ragos essivusok. Talál is egy példát -n raggal, a mely csakugyan translativus, de ez nem bizonyít semmit. Az állapothatározó sokkal könnyebben fejlődhetett a locativusból, s fejlődött is a vogulon kívül még több rokon nyelvben is (magyar, finn, cseremisiz). Az -i' rag essivusi jelentése nagyon bonyolódott fejlődés eredménye (l. alább):

Ti kwol tātēlān ūnlī ez a ház üresen áll 27. | *Oqņkēske űoqřēn tuñši* az öreg asszony meztelenül áll K. I. 168. | *Lēlēnē ju ʒoytoʒ tārēt in oqņēm* engedd, hogy elevenen érjek haza K. II. 240. | *Tqsnq khulastēl āmānnē* kopaszon hagyott engem (= mindenem elvette) T. 284. | *Ām qraqh šoqu ājēm, tok-pēl s āiñē ōsēm* én pálinkát sokat iszom, mégis józanon vagyok Kl. 119. | *La'il-mostal, kāt mostal, pusēn tārātīlēm* lábkór, kézkór nélkül egészségesen bocsátom el II. 4. | *Tqšné ūlēm* kész vagyok rá T. IV. 382.

Ide tartoznak a számnévi határozók is, melyek az alany «számallapotát» fejezik ki.

Kitān ketten, *ʒūrmēn* hárman, *sātne* heten, *ʒūtne* huszan,

atpänné ötvenen (Vog. nyelvj. 33.) | *Rus' atér-piri' kitin é tülei'* a két orosz fejedelemsíü kettesben állanak II. 85. | *Turpá turij rāḡḡ p us ēn rāḡḡmēt* éles hangú hangos kiáltást kiáltottak mindnyájan II. 11. | *Pus ēn tēwān* mindnyájakat megemészt (a tűz) I. 9.

4. Mó d h a t á r o z ó k.

A módhatározó fejlődése az essivusból könnyen érthető. Ha a cselekvés vagy állítás módjára vonatkozik, akkor mód-, ha az alany vagy tárgy állapota van benne meghatározva, akkor állapothatározó. Néha nem is egész világos a különbség. Pl.: *šauné, písēn khaḡtūtlēn* egészségesen, erősen futkározzol-e (T. IV. 364.), e mondatban a *písēn* csak azért vehető állapothatározónak, mert az előtte levő *šauné* kétségtelenül állapotot fejez ki. Ha magában állna, a cselekvésre vonatkoznál is vehetnők. Szintén kétes a határozó minősége még e példában is: *Xūrēm sāmpā nēpēk lāmt pus ēn jāktētā* egy háromszögletes papirosdarabot egészen felvagdalt II. 117.

De már valódi módhatározók a következők: *Īnkēmēn voarsēm* titokban cselekedtem K. 211. | *Utēsēn jūtsēm* olcsón vásároltam T. 285. | *Atpēn ḡum vun sāl n totipimēt* ötven ember tökéletesen elsodortatott (*vun sāl* = puszta) 27. | *Torḡēn at ḡaūstīlēn* nem tanítasz helyesen (*torij* helyes) 27. | *Tan arḡān potērti* ő fölötté sokat beszél (*ari'* fölös) 27. | *Cā tēḡēn mēstil* ingyen adta T. 285.

Főnévvel már ritkább: *Num-ōl jū lattnē poḡk arḡus, jēl-ōl jū lattnē poḡk-āt sūḡus* a legmagasabb fa nagyságában (mértékében) van haja fésülve, a legalacsonyabb fa magasságában van haja befonva P. III. 523. | *Vās vownē nawēḡ kalēn man ūntilau* réczehívó sipító hangon állítanak bennünket IV. 207. | *M ar s ān tū jālentēm* egy kicsit odamegyek Kl. 119. | *N'ozór-mās nou ār ūlḡḡēn nāmsalēn* mi miatt bankódom te oly szerfölött T. IV. 367.

Eszközhatározó: *Tāunān voqnē nērēmtḡus* az öt erőszakkal elragadta K. II. 222. | *Sār woan voḡrentēm, at pōstēm* csak nehezen csinálom, nem bírom Kl. 119.

Kat-tinnē joutēm, lēnnē joutēm készpénzen vásárlók, evetbőrért vásárlók Kl. 106. (L. a -t ragnál.)

Névu tó csak egy van: *jornē* (v. ö. *jortē*, ugyanezen jelentésben, mutatja világosan, hogy locativusi alak): *Uriḡ pupi' jor ān mānikēm voss ḡutēḡlāsēm* az őrizett bálvány helyett hadd hajlonganék menyikémnek IV. 96. | *Saim kwāl' jorēn ness jāktawē* rothadt madzagkép csak úgy vágom szét IV. 302. | *Jāim šoḡu pūnē jāmēs puntēḡ jernē khum namsilēm* atyám sok sok fiától (ezt) jeles ajándék gyanánt veszem számba, férfiú Kl. IV. 117. |

Tuojä-sqrt rqusoqli jarné khum tuopä rausénät tavaszi csuka buczkálása módjára férfi evezője (ügy) buczkál Kl. IV. 91.

C) Ablativus.

Láttuk, hogy az *-n*, mint a lativus és locativus jelölője, ki-mutatható a finnugor alapnyelvben. A vogulban saját szerűen előfordul még a *honnét?* kérdésre is. Leggyakoribb s legfeltűnőbb a használata a szenvedő szerkezetben a cselekvő személy jelölésére, de egyéb átvitt értelmű és helyi jelentése is megvan. MUNKÁCSI a lativushoz sorolja ez eseteket, csak a középlozvai nyelvjárásnál jegyzi meg: [Lativus:] «ragja *-né*, *-n*, de ez egyszersmind, mint a *nél* kopott ragja a *blativusi* értékkel is előfordul, sőt *essivus*, s egyébféle viszonyokat is jelezhet». Az «*essivus*, s egyébféle viszonyok»-ra kimutattuk, hogy azokban az *-n* eredeti locativusi rag van. Az ablativusi viszonyok kifejezésére szolgáló *-n*, *-né* pedig csakugyan a *nél* rövidülése. Mutatja első sorban az, hogy a helyhatározói jelentéssel a legtöbb példa a középlozvai nyelvjárásban fordul elő, melyből a *-nél* rag kiveszett. Legjobban bizonyítja azonban mondattani használata. Az összes szerkezetek előfordulnak a *-nél* raggal, ez a rendes kifejezőjük, csupán a szenvedő igék melletti eredethatározó közönségesebb a *-né* raggal, de erre is van példa az ablativus ragjával. Az alakfejlődésre különben van hasonló jelenség. Az alsólozvai nyelvjárásban ilyen *instrumentalis* fordul elő: *pat tqulanté löpéstenti* a vadkacsa szárnyai-val csapdos; *šämänté räpsi* szemeivel pislog (Vog. nyelvj. 157.). Ezekben a *-té* MUNKÁCSI szerint a többi nyelvjárásban előforduló *-tél* kopott alakja.

1. Helyhatározók.

a) Delativus és ablativus.

*Sänk-šup khüri-pattän nuk kinšiän**) az ágyékrészt felkeresi a zacskó fenekéről Kl. IV. 313. | *Motén ta näykné mán almawé* erre ím a másik a látható területről elemelkedik II. 219. | *Tälkwé-jiw talékhné Tōma nēli* alacsony fának csúcsa felől tűnik elő Tōma Kl. III. 489. | *Tqulég-Paşkärén tüli jiw sajan*

*) Hogy ablativus, bár értelme szerint locativusnak is lehetne venni, mutatják a következő helyek, melyekben még az *-l* rag van meg: *Jüw tēnē pum-sawänl zotél kinsiänl* megenni való fűbimbójukat honnan keresik I. 132. | *Pjā sim pojtn'-utā tül küssnūw* fia éhének csillapító szerét onnan keresnénk I. 73.

näi khiñnimēn Szárnyas *Paskär* elrejtő fa mögül lopódkodott feléd Kl. IV. 314. | *Am tūli jiw saji n xiññiānem* én elrejtő fa mögül rohanok rájuk III. 335.

b) *Elativus.*

Vuornē jājältēm khum jerrä az erdéből jött ember éneke Kl. IV. 244. | *S'opēr ōtānnē khürēm ōt māñiti* üstökhajából három haját kitép Kl. IV. 166. | *S'ēpān ākw' tēp-sām nuk-vii* a zsebéből egy magszemet vesz ki Kl. IV. 163. | *Puññä xalēn tiñsāññä vistä* holmiai közül elővette pányváját IV. 169. | *Khul' māši āt ōtēr khalān khultēm Pērsä kwālem* szűrt öltő őt úrgazda közül reám maradt P. házam Kl. IV. 127. | *Tul qsmāñ xāl qsmāmēn pāi' ti xilñatile'im* aztán párnás ágyam párnámból im elötkülni kezdek II. 164. | *Pattñ jiw pāttnē āt vājenti* a töves fának tövéből szaglál (veszi a szagot) Kl. III. 489. | *T'ūt tušpā khwqšä kholnē jāt-khaññē khēlti* ottan álló hosszú nyírfából íjjához hajlós fát hasít Kl. III. 483.

c) Ide tartoznak azok a helyhatározók, a melyek vmin át-, ki-, be-, föl-, lehatást jelentenek. Ezek rendszeren szintén az ablativusi -nēl raggal állanak (l. ott).

Äñ mortim nē ūñlénē mān lūm, tūl tarä minākēn ama déltáji nő lakó helyén, lovam, most ott menj keresztül I. 62. | *Näi soāt-pēs ōlpē kēsi kēsñēsēñ togrē jglē soññēñ-sōut polātēl tēlem polēñ sujāñ sqwel vonliloqlāt* midőn te a hétszeresen alkotott üvegablakon keresztül alátekintesz, bogyóját termő bogyós ligeted sok terül el K. III. 126. | *Ūs tēlem āawlēk pum-tal' xēñ lapile'im* csak imént termett zsenge vessző csúcsán felemelkedem III. 26. | *Sāt napkū āññ-āññēltāpnē ta xāññi* hét fokú ezüst hágesón hág íme föl I. 138. | *Altēñ surēm-suntēmñē kwāñ kwōqlēm* aranyos százdján házam tetőnyílásának kikelek Kl. III. 345. | *Am āltēm sāt surēm-suntēmñē kwōñ ñormite'im* én aranyos hét tetőnyílásom százdján kimászom III. 467.

d) Akad példa partitivusra is, de ezekről feltehető, hogy locativusból fejlődtek, bár rendszeren szintén -nēl a ragja (éppúgy mint a magyarban is a régiségben -ben raggal): *Taji-kh q-rāññ q vun khartīñ, tqjīññ q itmāññ tatēltīñ, tqjīññ q itmāññ pōññlīñ* némelyek közületek lisztet öröljetelek, némelyek kenyeret dagasszatek, némelyek kenyeret süssetek T. IV. 365. | *Tō-pāññ tōñññ vār-tōmptā kh qñk hēññ q vār khātī, kh qñk hēññ q jāvqñ, kh qñk hēññ q māk hārtī* a tó mellett álló erdős dombon ki közületek az erdőt irtsa, ki tisztítsa, ki a földet szántsa T. IV. 365.

2. Eredethatározók.

Szenvedő igék mellett a személy vagy tárgy, a kitől vagy a mitől kiindul a cselekvés, rendszeren -n (-né) ragot vesz fel (-nél raggal ritkán).

a) Valóságos szenvedő igékkel.

Átható igék: *Kērēy ma'īlpā sāt lūlī' āln xāslēx ta l'ēχnē ness kērsawēt* a vasmellű vöcsök az ezüst-horognyíl csúcsától csak meghorzsolódik I. 113. | *Āpiriš nālīy ta'il āχin pūwēs* a leány a fiúcskát nyilastul megfogja II. 20. | *N'īlū q̄tēr nāl-nal nē voss sakwätawēt* hadd roncsoljon össze a nyíl nyele négy hőst II. 23. | *Rus ātērnē ta alwēs* így ölte meg az orosz fejedelemhős II. 61. | *Ēkwatān tārmatawē, ājkātān ālmejawē* az asszony elbocsátja, az öreg fölemeli I. 137. | *N'aurēmatnē kāsēlawēm* a gyermekek észrevesznek engem III. 67. | *Ājkātān xāssawē* felesége felismeri I. 3. | *Āχkwēmēnnē vōnwāsēn* anyánk hív téged II. 21. | *Āχin kitipawē* a leány kérdezi őt I. 81. | *Ān jiw ēkwatān xilwēs* felesége kiásta azt a fát I. 3. | *Sipīy xāntnē, pugkīy xāntnē tit ness ūrlawēn* hiszen csak nyakas had, fejes had vár te read itten II. 141. | *Ān-maū luwān ti ūlētawē* hát im a lova nyomkodja I. 60. | *Mōjt-qul vošēn xājawēm* regébe illő kínok érnek III. 47. | *Am kwoni-xātpān voss nāwrijawēm* engemet játsszon ki akárki II. 129. | *Jāχān ti jārtawē* atyja akadályozza II. 103.

Bennható igék: *Ajēm kitēm la'īlīy nājnē saka pilawē* apró cseprő lábas istennőcskéek rettenetesen félik őt II. 136. | *Ness lūlnē rēs-jiw titā nīrnē tēlawē* a mozdulatlan álló erdei fa tövét vessző termi be I. 84. | *Ti mā xāχχān ālawē* ki fog élni ezen a földön? I. 143. | *Rusēn, ma'nšīn jelpīy kwolt xūtēxlawē* mind orosz, mind úgor ember a szent házban hajlong előtte II. 49. | *Nāj āχkēn ēti sās atīy kātēl xāsāt lūlwāsēn* úrasszonykád esti nyírtapló füstjétől illatos kézzel hosszú ideje áll előtted III. 195.

b) -m képzős participium präteritummal, a mely szintén szenvedő értelmű, s személyragozva állítmányul is állhat: *Numi Tārēm nē sātīmāt mā'ēs vitkešī' jēmti* N. ígérete következtében vízi manóvá változik IV. 408. | *Āsēm nē majim sqwājēm ti* atyám adta két bőröm íme itt van I. 140. | *Ām namsēm: sōt tākār nē khajēm tārēy jiw tārkān nākānnē tōlpēm* én azt gondolom, hogy mivel száz egered futkosta össze (futván) gyökeres fa gyökereid izestül (azért) szakadtak le Kl. IV. 133. | *Tul Xul-qā tēr nē sakwātīmāi' xāssāyā* abból fölismerte, hogy X. megrontotta őket II. 165. | *Vōrēn tēlēm*) vor pil xālil ālīlēn* erdőben termett erdei

*) Rendszeren -nél raggal, példákat l. 86. l. alul.

bogyó úti táplálékával éledegélj III. 15. | *Ulā-vittal ūnlépténē mān āritēn Jānī' Tārēm āskēnnē naḡēn namejimē tűz-viz nélkül tartott kis lánykájuk Nagy-Ég anyácskától neked van nevezve II. 245.* | *Matēr-sir jānī' tqwlep tqwlin ujnē pūwunkwē ti jēmtimē* valamiféle nagy szárnyú állat őt megragadni kezdi II. 120. | *La'il-talyanā jelpij šakwēn pusēn šarrimēt* lába csúcsai a szent tűz-özöntől egészen megszenesedtek I. 46. | *Aḡkēr talékhpi [šoqu] nīχlāsēn pailēm joḡqkhēm* sűrű tetejű sok vörös fenyvestől van körülkerítve falum Kl. IV. 128.*)

3. Eszközhatározók.

Rendes -nél ragos alakját I. 22. l.

Tajēz qśša kāt-sqrēnnē upēn-ḡum-pīnē pā ness vānttawēn azután vékony kezéd száránál fogva csak úgy vezet téged a parton felfelé emberfia ipad IV. 94. | *Kāt-pqālān pūrēmtilēm* megfogom mindjárt a félkezénél fogva II. 129. | *Jqmēs ālnē jqmēs kātēmnē pūwāsēm* jobb felől való jobb kezemet megfogják II. 262. | *La'il-pālān puḡēmtēm jol šāltēmtitā* fellábánál megfogván aládobja 69. | *Tūjtā khajti soḡt tōmēl qil-poqlnē vājēm šakha liššēntiān* a havát futó hét jávorünöt (sor szerint) végükről véve mind lelövi Kl. IV. 315.

4. Hasonlító határozó.

Két példában még ez is előfordul. Máskép nem is lehetne magyarázni, mint hogy az ablativus kopott alakjai (-nél raggal I. 89. l.).

Aršinnē āri ōšēḡ vastagabb egy rőfnél Kl. 106. | *Ōpān nāurā oḡtēm mātēr uj* nincs semmilyen állat erősebb a medvénel Kl. 106.

5. Okhatározók.

Valószínűleg szintén úgy keletkeztek: *N'irné-ke ḡāje'it: nīrnē rīpātū'it* ha vesszőhöz érnek, vesszőtől rognak össze I. 133. | *Va'i joḡttal ḡulnē luwūw sak ta kašlāḡkwē patwēs* hogy erőhöz nem juthatunk a betegségtől, csontunk ím oly nagyon kezdett elsorvadni II. 312. || *Puḡēlnē-kwoltē puḡkhēm rēi-nūw nē jol-tajwēs* a fürdőházban fejem a hőség miatt elkábult 34. | *Pašēm nōunē khaxērtāum* füsttől ég a torkom Kl. 122.

*) Másféle eredethatározót csak e két mondatban találtam: *Xoti ḡum por vārunkwē at-ke ḡāsi, jānī' āj k ān* [u. o. ājkānēl is], *tūl kiūlaxti* a melyik férfi tutajt csinálni nem tud, az öreg embertől (onnan) kérdezzeti I. 71. | *Man jānī' māχēmnē ḡōlileuw* halljuk az öreg néptől II. 129.

Az -i' ragos határozók.

Alakjára nézve az összes viszonyragok közt a legváltozatosabb; majd minden nyelvjárásban más-kép hangzik: É. i', ai': *kwoli'* házzá, *tolmesai'* tolmácscsá, Kl. -ä: *jurtä* társsá, a tövégi mássalhangzó a rag előtt néha megnyúlik: *tüllä* rosszá (*tül'*); Al. -a, -ä: *lästa* lazává, *tüllä* öllé; K. -äi', -äi, -i (v. ö. *messz-i*, *nek-i*): *törämäi'* istenné, *jänri* nagygyá, *pänki* fejjé; P. -äi: *mujäi* vendéggé, *pontäi* sikká; T. -u: *lontü* lüddá, *nivü* nővé. — Az ige-kötőkön gyakran elvész a rag: *nānχ* (-*χānri* fölhág) < *nānχä*; *el* (-*mini* elmegy) < *elä*; *kwon* (-*mini* kimegy) < *kwonä* (v. ö. m. *el* < *elé*, *föl* < *föle* stb.).

Úgy látszik ez a legeredetibb rag a finnugor nyelvekben. Sajátságos, hogy több rokon nyelvben (magyar, vogul. osztják, épp így a finn -*ksi*, s a mordv. -*ks*) csakis translativusi jelentéssel használatos ma, helyi értéke egy-két adaton kívül csupán a határozószókban és névutókon maradt meg. [A magyarban pl. ilyenekben: *v i l á g g á* megy; *messze föld d é el* bujdosnak (BodC. 12.). A pápavidéki nyelvjárásban ma is: *kimént és sötét helé* (NyF. 17: 16.). — A vogulban, bár félig-meddig már ezek is adverbiumszerűek: *Matéri' pire'in* valamire akadsz I. 29. | *Mä aläi'* voškäsälöstä a föld színéhez hozzávágta II. 74. | *Köntä s a m i'* pasen ta lakwäsés sapkája egészen a szemére csúszott le most I. 62. | *Kwäl jápēχ-tönel ü t χ ē khartēm, mulē khartēm öli* a ház selyemideggel át van húzva a főhely irányában K. IV. 395. || *Mätä tal militäi'* sárjime a (növényzet) földje egy öl mélységre (mélységig) ki van égve I. 72.]

1. Helyhatározók.

Tilnel ālnē zum χotä joχtēs, tū ta tās wēs egyéb ember a hova jutott, ott ért szárazra I. 72. | *Kh w q t a l**) *rässen* hova késsel? III. 207. | *Ti' χōntlän* ide hallgassatok II. 36. | *Ti' ul nq-mēlmatēn, tū ul nq-mēlmatēn* ide ne gondoldj, oda ne gondoldj I. 15. | *An-mōnt χot χujēs, a k w t ū χujēs* a hol az imént feküdt, ugyanoda feküdt. | *Tilē jūniti, tūlē jūniti* erre csap, arra csap II. 217. || *Elälē* χosulöstä a távolba hajította I. 141. | *Pārāparsēχ elä tilämles* P. elrepült I. 13. || *Āpsianl jū w tūlipawēs* az öcsikét bevitték II. 21. | *Jūli jāmentals* befelé indult | *S'arākakēm jū*

*) Az -l, -lē járulék valami jelentéstelen nyomósító elem, a mely nemcsak ily lativusragos határozóknál lehet meg: *La'ilēn uj χ u m l ē mini*, lábas állat a mint megy II. 77. | *Tok h ā l o q t lālri* így nem lehet K. 210. — Továbbképezve is: *toχāl'iq* (u. a.) Vog. nyelvj. 24.

pösilekälän csordácskákat hajtsátok haza II. 49. | *N'olin xāp nolänl jūwlē jānxtésanl* orras hajójuk orrát visszafelé fordították II. 9. | *Ājkā kwonā at kwāli* az öreg nem megy ki I. 1. | *Kwonālē xontele'im* kifelé hallgatózom III. 5. || *Āri nqηχ kēnsēs* a leány felébredt II. 97. | *Uχ khom jalkhāil sōnghās, māt khom naηkhāil sōnghās* az egyik ember aláfelé ugrott el, a másik ember fölfelé ugrott el T. IV. 323. | *Jolā ti tīlāmlēs* alárepült II. 73. | *Joli sunse'it* lenéznek I. 75. || *Voikēn tqulēp tqulinj uj tēpij Ās alγālē* ta tīlēm̄tawēsēi' mint fehér szárnyú szárnyas állat a táplálékos Obon fölfelé röpíti őket II. 62. | *Xūnt toχ alγā minnē xum, xūnt toχ lāηχā minnē xum ti māt vit vāssi' ul oss aji* ha egykor erre felfelé utazik ember, ha egykor erre lefelé utazik ember, e helyen vizet többé sohase igyek II. 180. | *Lāηχāl āηkwātēi'* a folyón lefelé tekintenek II. 63. || *Xāpān, tūpān pāi' xartān* vonjatók a partra hajókat, evezőket II. 9. | *N'ūsmānl, vāpsānl pā mināsēt* nászaik, vejük felmentek II. 95. | *Pāi'-lē sunsi* a part felé néz IV. 334. | *Kit xāpukwei' na lwā ūnttuwēsī'* a két hajócskát a vízre helyezték II. 30. | *N'oyziη ūntmīt na lwāl pērēmestā* nyuszatos utójegyét a folyóhoz lefelé fordította II. 114. | *Nalu jāmēs* lement a vízre II. 95. || *Akw' pāl sam-pālānl palī'* pokétimét egyik fél szemük fölfakadt I. 8. | *N'al-pupānā pāl-xaltēlēsānā* nyilvának villás végeit felhasította II. 59. | *Ūs-awi kwani-pālā lap-tumēntawēs* a város ajtajának külfelét lelakatozták II. 21.

Vāssi' minuηkwē at pasāpimēn tovább már nem hatolhatunk I. 16. || *Sāηk-qltmij tūw kwotlī' ti jēm̄tēs* a hőséget gyarapító nyár már közepe tájáig jutott III. 298. | *Pārtiη kwol-kan kwotlā jāmītā* a deszkás ház padlója közepéig lépdél III. 10. || *Xasēp pāl xūtāi' ta-kwoss aykwētāsēm* a hálósátor mögé hiába pillantottam III. 223. | *Au-sisi' toya-ta-pēl jiwēt* a vízfolyás irányában, im úgy jönnek II. 9. | *Taw sisi' xotāl ta ālmawē* ő valahová hátratasztódik I. 17. || *Akwāi' ās, porēs* mindenfelé juh, disznó I. 8. | *Luwā aā-mān akwāi' ta kañsēm* lova teljesen elsorvadt I. 23. | *Kit-pogli tē khqitsei'* két irányban átszúr K. II. 233. | *Xāpāt-tori'* minēs a nyárfák felé ment I. 15. | *Khūrēm-tāl-vuor-pupi kworēχ-tqari loqti* a Három ölnyi erdei bálvány a csókához szól K. II. 226. | *Luwij tujt taw torγālē joxtēmā-kēm̄t lūw tū pūrēm̄tawēs* a midőn a lovas úri szán feléje érkezett, a lovat im megállítják IV. 328. || *Man urēl minimēn ti nāj-tārā* minő módon megyünk mi ezen tűzön által I. 14. | *S'ēs jām ūltā jāmsem* Sēs folyamom általmentem III. 271. *) | *Ujiη ūntmīt supī'* mināslēm vad-vadászó

*) Honnan? kérdésre is: *Numi-Tārēm āsēm ūltā rērij vōt rērij jissēntawēm* Fenséges Ég, az én atyám felől meleg szél melege szálldogál hozzám III. 20. | *Numi-Tārēm āsēm ūltē va'i-lawēm* Fenséges Ég, az én atyám felől száll valaki le hozzám III. 153.

ösvényen általmentem III. 304. | *Xasép-por i' zuji* a hálósátor alatt keresztben fekszik II 60. || *Xa mi zuji*s hasra feküdt I. 5. | *Päri tús* visszament. K. II. 227. | *Äsräil tuwin purú qmältql* a sárkány visszafel nek. T. IV. 355. | *L'apü ālnē māt sārätäst* e közelfekvő vidékek kifogytak [a halbőségéből] II. 58. | *Ajāy xumpiŕä üsä lakwä kētitä* apród legényeit városszerte küldözgeti II. 207.

2. Translativus.

A translativus-féle határozóknak a helyi jelentésből való fejlődése igen könnyen megmagyarázható. «Az átváltozást jelentő igékről ugyanis sok esetben kimutathatni még, hogy eredetileg irányulást, mozgást jelentettek», sőt ilyen igéket ma is használunk eredeti és átvitt értelemben egyaránt. Pl.: *Pi' xürēm pasākwēl xürmi' minilimēn* három fiúi üdvözlettel háromfelé megyünk II 51. | *Kiwālem xant puŕkāi' xum kwāli* a felkelt hadsereg fejéül kél a férfi I. 121. | *Khul-jaxēl ākw-tärm pās kappä punau* a szárított halszeletek egymás fölé halomba rakatnak Kl. 106. | *Tārem tūjti' ti jāy xēs* az időjárás im havazásra (óra) fordult IV. 305.

a) Mutativus.

Vmivé lesz, válik: *Ēlēm-xalésanēm nqtlali' jēmtē'it tox* embereim majd életkor nélküliekké válnak I. 131. | *Jānk xulax sēmēli' jēmtime, us ti joxtes* egyszerre csak megjött a hófehér holló feketére változva I. 3. | *Mā soxti' tox ti ünttime* így alkotódott a föld egyenes állásúvá I. 37. | *Tōšēm sālēm oštā oqnk tošjesēm* száraz szalma vékonyságúvá száradok el én nöcske. Kl. IV. 101. | *Matnāi' ālsēn* vénségre jutottál II. 127. | *Mā, jānŕi' voss jānimēn. lākwä voss tārämlēn* föld, nőjj nagygyá, terjedj szélessé I. 161. | *Rēin ti tēwē, viti' ti pērilēs* égeti a hőség, már egészen vízzé vált I. 25. | *Vass' xānti' at lapē'im* többé haddá föl nem kerekedem II. 6. | *N'ār āxwtēs'i' elā qumlāēm* kopaszkővé változott el II. 193. | *Kit' kāptāru vārāšēxtst* két galambbá változott. T. IV. 364. | *Āri pasā kitti' ti lułimēn* leánybucsuzó bucsuszóval most mi ketté válunk (állunk) II. 156. | *Pul'i' ta sakwalēs* apró darabokra zuzódott II. 63. | *Tēliji' jēmti* télre változik I. 157. | *Tārmūw mōtālē ti sāsxtati* a mi világunk im előntődve másra változik I. 69. | *Tōrēm tākwēs-poqlāi pāts* az idő ősz tájra fordult (esett). P. III. 521.

Vmivé tesz, változtat: *Ti uj nūlā kātiŕi'-la'i liŕi' šātāln* ezt az állatot négy kezűvé, lábúvá változtatd igézetteddel IV. 309. | *Napēn mir-kūšēji' sāpitilēm* téged a nép gazdájává

teszlek (rendezlek) IV. 334. | *Xq̄til-ēkwā Tārēm nāj-v ā p s i' ūnt-tēstā* T.-t a napasszony kedves vejévé tette I. 26. | *Āri jāmne sastēm lānγ s a s tēm ā i' voss jāmnnülēm* leánynak járnivaló egyenletes utat egyengetnék bár egyenletessé II. 386. | *Uγ it šqγ māwū il khq̄rtēn* egy éjjel szántsd föl az egészet szántóföldre. T. IV. 364. | *U s m ā i' saγitā* hálóvarsává fonja I. 153. | *K ā l p i' -s a j i' alγatei'* véresre verik egymást I. 25. | *R a w i' a k w ā i' ta sa'iruwēs* apróra vagdalta II. 61. | *P a s s ā -p u l i' manēšlilēm* mint egy keztyűt szagatom szét rongyokra I. 127. | *Tāriγ jiw tārā voss vūwē, voutāi' γaltēlawē* gyökeres fának hadd vegyék gyökerét, hasítsák vékonyra I. 151. | *Ākwā-ēkwān vāt γāp̄rā s u p i' saumtawēst* nénje asszony ketté törte a harmincz nyárfát I. 16.

b) *Factivus*.

Nem átalakulást jelöl, hanem csak szándékolt átváltoztatást, rendeltetést (M. H. I. 289.). A következő igék mellett használatos:

Vminek ad, vesz, hív, alkalmaz, elmond, lebo csát: *Ām tātāmēn il-pērtūsēm khom pālēγēn, tuwīn mināntēm pālīu* engemet tatám eladott a manónak, akkor megyek szolgá nak. T. IV. 363. | *Ti luntā-vāsā āyimēn s ū s ā s i' ti šāpītēslēmēn* e ludat, kaesát lányunk hozományául adjuk I. 30. | *Tārēγ-pū, it-vülēn āmānmi jortīū* medvefiú, társul veszel-e engem? T. IV. 358. | *Jurti' jōt vovāγēm* társul hívom őket III. 379. | *Tolmē-šāi' rawnē γum* tolmácsosságra alkalmas ember. 9. | *Kēr alpīp jelpīγ mēnkwī'* Numi-Tārēm jāγān tārātawēs vastestű szent mēnkw ördögnek bocsátotta őt alá N. atya II. 146. | *Ajās-tārēm mōjti' lawēm tēriγ ēryā* A. istennek regeképpen (regének) elmondott hőséneke II. 19.

3. *Prædicativus*.

A *prædicativus* a *translativus*ból fejlődött, még pedig úgy, hogy a valóságban valamivé tevés mintájára fejezték ki a gondolatban, vagy név által azzá tevést (M. H. I. 287.). Hogy csakugyan így áll a dolog, mutatja az is, hogy az *i'* a ragja, mert ez a *translativus*é is, nem az *-n* (ezzel csak egy példa van; l. 98. l.). — A rokon nyelvekben szintén ez a fejlődés. A finnben *allativus* is: *ilma näyttää kauniille* az idő szépnek látszik (Bud. 107.), de *transl.* szintén: *luulin sinun hulluksi* téged bolondnak tartottalak. Bud. 90. || *Mordv.* *allativus*: *mon tejenze obmančik mergen* én őt csalónak mondtam (NyK. XXII: 461.), de *transl.* is: *Lomaniks nävi pásztornak tűnik föl*. NyK. XXII: 451. || *Cser.* *illat.*: *Miň tudom oldalsēs olem* én őt csalónak mondom. NyK. III. 43. || Az *o s z t j á k* ban mindkét *lativus* előfordul *prædicativus*

értelemben: *Sit turum nubitna una namitsal* az a mennyországban nagyobbnek neveztetik. NyK. XI : 177. | *Lü torim pogetna nemitsalet* ök isten fiainak neveztetnek. NyK. XI. 178.

A magyarban rendesen a *-nek* rag fordul elő ez igék mellett, de — kivált a régiségben — a *-vá*, *-vé* is föllelhető: *Semmié tartani*. BécsiC. II. Makk. 7 : 12. | *Vallom istennek bünössé magamat*. VirgC. 8. | *Az ördög angyallá tűnik* (= látszik). PÁZM. Préd. 840. | *Semmit isten bűnné nem tulajdonít*. PÁZM. Kal. 237.

Numi-Tārēm jāřēmne numel patēm sāt tārēs tūjtēm akw'-ēt patēm tūjt-rqwi' ānšilēm N. atyámtól felülről alá hullott két arasnyyi havamat egy éj alatt hullott hómorzsának tartom IV. 302. | *Nayēn jāři' nqmsitā* téged atyjának becsül vala IV. 343. | *Pauli' lāwuykwē jāni' nāyki* falunak hogy mondják, nagyobbnek látszik IV. 211. | *Ātēr-vāpsi' tawā lāwēlān* istenkétől rendelt vőnek neveztétek őt II. 200. | *Ārp'-pāl ānt-pāli' tōnā āmpšawē* azért nevezik a félczégét fél szarvnak. IV. 393. | *Tēn tōrēmme tōrmāi' oqt khañšestēn* ök az istent nem ismerték föl istennek. K. I. 166. | *Jqmčšāi' sunsilēn* szépnék látod III. 118. | *Akw'-lūptānl sārūiñ lūptāi'* nāyki egy levelük aranyos levélnek látszik I. 6.

4. Essivus.

Az *-i'* ragos nevek essivusi használata részint a praedicativusi, részint a factivusi jelentésből fejlődött ki, még pedig valószínűleg az ilyen praegnans kifejezésekből: *puli' jūw-pošulawāšem* falatkép bekapott engem (IV. 319.) = falatnak tart és bekap. | *Jūnt-saytnē tūlūtā noli' natāpēstā* varrógyűszűjét orr gyanánt iplesztette rá (IV. 322.) = orrnak vette, s odaillesztette. | *Tox āřiji' voss ālsēm* így inkább maradtam volna vén leánynak (IV. 54.) = vén leány lesz és az marad.

A magyarban ezeknek rendesen *-nek*, *-ul*, *-kép*, *-ként* ragos és gyanánt névutós határozók felelnek meg, de a *-vá*, *-vé* raggal is előfordulnak, különösen a régiségben: *Semmiel sem maradsz adóssá*. HALL. H. Hist. III. 156. | *Nem hagylak titeket ár-vává*. PESTI Evang. 220. | *Vendége hívá sz. Ferenczet*. EhrC. 3. Más rokonnelyben is áll a translativus essivusként: Oszttj.: *Sidi novija at ulleta hanne hojet jelbina* úgy hogy világosságuul lesztek az emberek előtt. | *Hulis, Arhelaj hana ull Judej vošna lu azel vola* hallá, hogy Arkelaus királyul van Judea városban, az ő atyja helyébe. NyK. XI : 176. || Mordv.: *Saldatiks služaš katonául* szolgált. | *Ada, šaftā atan kudž dūdātsen pāli in žiks* gyere, elviszlek az öreg hazába anyádhoz vendégül. NyK. XXII:449.

Tépél-tépél ātemān sim-talēx nqsiñ pūli' Numi-Tārēm jā-

jemné lōuwāsēm táplálékkal élő emberének szíve csúcsabeli izletes falatjául, N. atyám [azért] rendelt engem IV. 301. | *Āpi āsné jamés jurti' tot élā namēlmatamlēm leányszülő jó társul határoztam* (gondoltam meg) ott el magam a jövőre IV. 199. | *Ānēm xum mī' āsné vēspā xum xotā pāteri* a kit én férjül fogok birni, a gyönyörűséges férfiú hova tűnik el? I. 63. | *Pīrisākēm sawēlap i' xūltēs* fiacskám árvaúl maradt IV. 57. | *An ti Xul-ātēr soljēm polēx aum i', mossi' xulili* ez a X. köpte nyál testi fájdalom s kór alakjában jelentkezik (merül fel) I. 164. | *Khūrēm-tāl-vuor-pupimē . . . vuot-khur sgułēx-tēpi kwanē ēra té vuotēmtestē* a három ölnyi erdei bálványt szél ocsú gyanánt végrekppen elfújta. K. II. 228. | *An Ēt-pos-ājkān nāj-vāpsi' sāpitawēs* a holdvilág öreg mint kedves vejét látta el I. 24. | *Kit q x s ā i' xujei'* két darabra [vágva] fekszik I. 13. || *Am mān ērt ruš mēt-xum i' jānimāsēm* én kiskoromban bérszolgakép nevedtem föl IV. 63. | *Polēm vort-taw patti i' kātēm nalkāsawēs* megfagyott kemény fájú ág gyanánt csapja le a kezem IV. 259. || *Kukuk i' tīlāmlēs* kakukkép röpült tova IV. 321. | *Atzatné lunt-ālt i' ti atxatsān* mint egybegyűlt lúdfalka, gyűltetek ti egybe II. 428. | *Tur-ke, tūri' tēls; posāl-ke, posāl i' qumāls* a tó tóvá támadt, a folyóér folyóérképpen kezdett folyni I. 141. | *Tarēm-sirpā jelpij uji' élā ta jāmāsēm* istenszerű szent állatképpen lépdeltam én most tova III. 479. | *Mān nōlēp, nōlij xuli' élāl ujmitēptēnuwānēm* kis orrú orros hal-képpen usztattam volna őket el II. 152. | *It-ń o x s i' tot sūmēltālā* szökő nyuszt gyanánt ugrándozzék II. 345.

5. Mó d h a t á r o z ó k.

Fejlődésük az essivusból történt (mint az -n ragnál is). Átmenetül ilyen mondatok szolgálhattak: *Sāk mas jorliāi' ōla* ők igen szegényül élnek. K. I. 166. | *Akw'-māt pali' qutnē jān ti xāntzats* valamely szabadon folydogáló folyóra akadt (v. ö. *pal mo* szabadon fekvő terület) I. 3. — A rokonnyelvekben is előfordul a translativus módhatározóként: osztj.: *Ojanget sidet, madet šitaka* vollet boldogok azok, a kik békésen élnek. NyK. XI. 176. || Mordv.: *Son mokšiks kortaj* ő mordvinul beszél. NyK. XXII: 449. || Finn: *Riitelivāt venäjäksi* oroszul veszekedtek. | *Hän elää herroiksi* úri módon él (Bup. 90.).

Rotti' qlen csöndben légy II. 306. | *Kālijāi' xāntitā* kellően megtekinti IV. 217. | *Tārij ūlēm tox osiŋāi', tox ti xujilēn* gyökeres álmod oly mélyen (vastagon), oly annyira alszol III. 199. | *Kantiŋ lātiŋ jamēs aul kās s i' lāwēm* haragos beszédének jeles nemét hiába mondotta III. 504. | *Marāi ul nāren* hiábavalóságra ne ugrálj. K. IV. 298. | *Saŋāŋā xot-tāremtamē, l'il'pēli' us ti saŋitā* a hajfonatai szét vannak eresztve, még csak most fonja

be újra I. 29. | *Pēri sɔnsi* kancsalul néz. K. 211. | *Lōŋkăi'* juniteslēm jól megvertem. K. 211.

Fokhatározó: *Torɣénăi'* polwăsēm egész a reszketésig megfáztam. 9.

6. Időhatározók.

a) Mikor? kérdésre: *Tqméŋ i t ű ilki'* toulémlést azon este tova repültek T. IV. 365. | *Ī-jét p ă l ű khat poŋép ăsrăil lo-ăst jānt khatlérēm-sei* éjjel felé egy hatfejű sárkány jön lóháton a hidon. T. IV. 354. | *Khatel il-vōntnē p ă l ű joum* nap leszállta táján jövök. T. 282. — V. ö. a magyarban is lat.-i névutóval.

b) Mikorra? *Kit mănēl akw'-tor i' jŭw-joxtsi'* a két helyről egyszerre érkeztek haza I. 130. | *X ū r m i t i'* sáltés harmadszorra beleereszkedett I. 1. | *Uj-pŭi' ănśnē at raŋxēm a t i'* rāŋx-wēs állatfit megillető öt kurjantásomat ötször kurjantották III. 99.

c) Meddig? *Ulmēn x ă s ă i'* ta xujăslēn ugyancsak soká aludtad álmod I. 7. | *V ă t ɣ ē mēnēs* rövid ideig ment. K. II. 224. | *Jăŕă minēm jāŕiŋ nur v ă s s i'* ul kinsăkēn atyától eredt atyai bosszuókot többé ne keress II. 45. || *Īiŋ poql ăt khatel m ū l n ă m ă m p ă n k h ă l o a l ăt* éjjelestül öt nap elmúltáig részegeskedik a nép. Kl. IV. 87. | *Tur-khul voj śăkhērēm ătēn khurēm khatel u r n ă t ă u p ă ŝ i* a kárászhall zsírjától való pezsmaszagod három napnyi időig érzik az. Kl. IV. 132. || *L ū m a j t t ă r a p o s n ă i'* p a y t a w ē a l ă m ă j a t mindaddig főzik, míg teljesen szét nem főtt IV. 419. | *Kit t q r ă m - x ū r i' l ă m p ă n ă i'* sēmēl kērp ű n ă l i ŋ ă l a m t i p ű r ă s l ă m a k ă t ă g s z ă l ă , a m i g r e z e g (a világ fönnálltáig) fekete vasú nyilas tortát fogtam im én (a kezembe) IV. 233. | *Mot aulăn o j i p ă n ă i'* p u s ă n j ă m i ă n ă m m i g a m ă s i k v ă g ă i g n e m j u t o t t a m (elvégzéséig), mind végig járom őket IV. 64. | *K ă r i ŋ n ă l a t a k m ă x o t ă j o x t n ă i'* x o j t i l ă n a m a v a s a s n y i l f e g y v e r h e l y ă n (sebeden) meddig fog ugyan [eszed] még járni III. 212.

V. Az -l-ragos határozók.

Általában az eszköz- és társhatározók kifejezője. A birtokragos alakokon bővebb -tél rag van: *săŋimtel* subámmal, *nielmēntel* nyelveddel, *xumitătēl* emberével, *nălătēl* nyilával. Ezek hatása alatt néha a pusztá névszótához is hozzájárul: *năŋjertel* királylyal, *ătērtel* fejedelemmel (K. 193.). — MUNKÁCSI szerint (Vog. nyelvj. 10.) a *ta'il* (~ m. tel-e) mása ez a -tél, mert a *ta'il* szintén használatos ily értelemben.*) Azonban erre a magyarázatra nincs szükség,

*) Ezt viszont BUDENZ (NyK. XVIII:158.) a m. (-s) tul, (-s) t ű l raggal azonosította.

mert itt csupán az analógia működése folytán van ily -t-s alak, a mely a magánhangzós végű nevek birtokos harmadik személyéből terjedt el: *mā-tā* : *mā-tél* (föld); *ā-ri-tā* : *ā-ri-tél* (leány). Később aztán ezek is kétszer vették fel -t-t: *χumi-tā-tél*.

Az -l kétségtelenül az ablativus eredeti ragja, a melynek valamennyi rokonnyelvben van megfelelője (l. Nyhas. 121.). Helyi jelentése azonban — épúgy mint a magyarban — csupán adverbiumokban és névutókban maradt meg,*¹) de ablativus volta még itt is sok esetben elhomályosodott,**²) úgyhogy ugyanaz a névutó gyakran mind a három irány jelzésére szolgál.

1. Helyhatározók.

Naŋ lili χotél riŋen te honnan veszel lelket I. 130. | *Am χotél va'ilēm* én hogyan (honnan) tudjam? I. 14. | *Ēkw' qūšux tīl tajépoqlkän* öreg ember s asszony egyetek ugyan egy keveset ebből. K. I. 167. | *Au kakér sāt pī' tūl sāŋkēml'it* egy méhbeli hét fiú fog abból teremődni I. 85. || *Numél nāŋiŋ vit tārāts* tüzes vizet bocsátott felülről alá I. 68. — *Mā-sāχlən . . . jolél χulūs* földhalmuk alulról bukkant föl I. 33. | [Loc.: *Numél jālnē vör-χulazēn luwān* tot lakwā voss totawēt fönn járó erdei hollók csontjaikat hadd vigyék ott széjjel II. 153.]. | *Alil jine tqulŋ tārēm, luil jine la'ilŋ pupi' mōlēχ tit tārū at pāsepālēs* fölülről jövő szárnyas isten, alulról jövő lábas bálvány az előtt itten keresztül nem juthatott II. 161. || *Ajāŋ χum pī' kwonél jūw ti lakwēs* egy apródlegény kívülről im betoppan II. 66. — *Ton qremt juil χatpā kwon ti nē'ileps* akkor im belülről valaki kilépett II. 69. [Loc.: *Akw'-ért kwonél āwi sirejil ti pūytemawēs* egyszer csak kívül egyet ütöttek karddal a kapun II. 63.] || *Akw'-mat-ért juil nāwēlnatā ti sujti* egyszer csak im hallik, hogy hátulról üldözik II. 96. [Loc.: *Juil ti joχtwēssi'* im utolérték II. 66. | Lat.: *Sārp-āsān*l juil ti patχatēs jávor atyjuk hátra került IV. 307.]. | *Jel-piŋ sū-jiwā pajt-pōχél nāŋχ-ālmējitū* szent bátyát arca mellől felemeli I. 79. [Loc.: *Kankanā juil-joχtēmā porāt pōχātél elā jāmmētēs* midőn utolérte bátyjait, oldalt előre hatolt II. 23. | *Χap pēs jērél χuŋi* a ladik oldalvást fekszik. 25. — V. ő. a magyarban: *Az győrieck szárnyul melléköl állának*. TIN. 100. | *Nem egyenesen h o m l o k u l, hanem o l d a l u l helyezettvén azokat*. FORRÓ:

*¹) Mindössze csak ezt az egy mondatot találtam ragos főnévvel: *Kwol-talēχél kwon ta minēs* a háztetőn át ment ki IV. 173. (-nél raggal I. 85. l.).

**²) Mutatja, hogy itt az élő ablativusi rag még egyszer ki van téve: *Naŋ tīlnél akw'-pal minēn* te menj innen félre I. 131.

Curt. 185.]. || *Värt-jiw po qal**) *lül tuop oqyk khartēm* a kemény fából való rossz evezőt, nöcske, előrántom IV. 90. | *Ūs-paal sam-peltawet* a város felől észreveszik őket II. 211. | *Khul khātēm-kēr-pāl kwän-pulšäts* a hal kisiklott a kezemből. Al. 160. | *Āmp kwäl-kēr-pāl kwän-tatēltēm* az ebet kiüzöm a házból. Al. 160. | *Mätä kwon-i-pāl vitä saka pōmēs* a földjén kívül a vize nagyon kedves III. 438. | *Nay kwon-i-pāl ēn jāmēs nē ās āli* rajtad kívül is van még szép nő I. 11. | *Tau num-paal vēltä tūjtēl tawlēstā* ő felülről arczára havat hányt rá II. 127. | *Kwol kitpāl-nūpēl akw'-mūs vit* a ház két oldala felől mindenütt víz van I. 1. | *Mir-susnē-žum kwoliņ mirā-nūpēl kitapēs* Világfelügyelő férfi házi népétől kérdi I. 74. [Lat.: *Ān ājāņ žum saw pīkēm-num-pēl žumlē lāwile'im* szolgálóférfi sok fiacskámhoz most im miképpen szölok II. 27. | *Nu-mēl minnē tauliņ tārēm am num pālēm ul* viss patyati fönn járó szárnyas isten én fölém ne kerekedjék II. 159. | *Takwi mātā-nūpēl jūwlē ti minēs* visszament a maga hazájába II. 96. | *Tārēm-nūpēl ta minēs* az ég felé ment I. 1. | *Ājkātā-nūpēl lāwi* szól öregjéhez I. 3.]. || *Kit-tārēm, kit-kworēs žal posēl qter ti jinātā nāņki* a két ég, két meny köze távolnyiról im egy űrnak jövetele látszik I. 62. [Loc.: *Ēntēp-jor pasēl supi' ti sairēpestā* öve tájékán ketté vágta II. 73. | Lat.: *Xašnē-ke jāmēs pasēl jožtāslēm, ti žašnāslēm* a midőn fölismerésre alkalmas távolságba jutottam, im fölismertem III. 288.].

Ablativusi jelentésük már teljesen elhomályosodott: *Īlēl-ēlēl tujt-loamtēt* imitt-amott hódarabok vannak III. 345. || *T'ōpēl ōli* közel lakik. | *T'ōpēl jājin* jer közel! K. 203. || *Sapām-mowēl žūrēm-šos jāņžāsēm* egy dücz körül háromszor fordultam meg III. 83. | *Mūžēl-jāmēti* körüljárok. 20. || *Āšā kātā-ontsēl sa'irēpestā* atyja keze közelében vágta ketté II. 73. | *Jiw antsēl tū lūlēntē'im* a fa mellé állok oda. 18. || *L'ōykh-māntēl jōmi* az út hosszában jár. K. 205. | *Kwāšnās-māntēl jū vqytwēs* kidobták az ablakon keresztül. K. II. 231. || *Jelpiņ-vitēn tarmēl ēlēm-žqlēs žumlē-mūsēž āli* vized fölött miképen fog megélhetni az ember I. 139. | *Luw-sis tarmēl sasti tālēi'* a ló hátára mindketten felülnek I. 45.

A magyarban is nagyon közönséges az ablativusnak ilyen irányváltozása: Locativusi értelmük van: *Ilj ēn jogom-ról*. CzechC. 6. | *Zala felől nyugodni száll* most az égnek békjében a nap. Kisf. S.: Gyula 10: 23. | *Szérű köti a derest*. Nyr. V: 517. | *Embertül álló ökör*. NyK. III: 328. | *Kik közzülök*

*) Valószínűleg összevont alak, mint a m. -ból (< belől). Összetételei is ablativusi jelentésűek: *kēr-pāl* belől, *kwoni-pāl* kívül, *num-poal* fölülről.

řabságban esnek, soknak marad ha a z ó l szegény árvájok (= otthon).
 TIN. 308. — *Lativus* helyett állnak: *Kerűj belü.* Nyr. VI : 370. | *Kendőjét feje körűl kötötte.* BELÉNYESI: Kar. Ének. 30. | *Két tüzes menykő ez . . . mondom, köz el ne várd!* Ar. N. Cz. III : 101. | *Vág homlokúl Csabára.* VÖR.: Tündérv. 184. vsz. | *Kerűj hátul, a szögön van.* Népk. II. 300.

2. Eszközhatározók.

Az átvitt értelmű határozók fejlődése rendkívül bonyolódott. Megértése azért is nehéz, mert sem tulajdonképpeni helyhatározó, sem a helyi jelentéshez még közel álló képes határozók már nem fordulnak elő az ablativus eredeti ragjával.*) — Mégis kétségtelennek tartom, hogy a fejlődés az eredet, illetve az eszközhatározóból indult ki, ebből lett a társhatározó. Az okhatározók részint az eszköz- és társ-, részint közvetlen az eredethatározókból fejlődtek.

Hogy az ablativus hogy lehetett az eszközhatározó kifejezőjévé, világosan mutatják a következő példák: *Posäl képél, tür-képél suntänl ārpil lap voss vārawē* a folyóereknek és tavaknak torkolatát zárják el vejszével! I. 151. | *Kit aulāyā kit kēr kwāl-řēl nēřelān* kössétek meg két végét két vaslánczczal II. 8. | *Jāny-āřwtēs nālātēl listā* a nagy követ nyilával meglötte. II. 295. | *Kit kāt ta'il tułanū an sirejil pusēn supi' jāřtuwāst* mind a két kezének újjait ketté vágta a karddal I. 19. | *Palātēl ti řāntēm-lēsānā* fülével figyelte őket I. 61.

E mondatokban a cselekvés közvetlenül tkp. az eszköztől ered; a személy csak közvetett cselekvő, a cselekvést az eszköz segítségével hajtja végre: a vejsze zárja el a torkolatot tkp., a kötél köti meg, a nyíl lövi át, a kard vágja ketté, a fül figyeli meg őket. Hogy az eszközök eredetileg csakugyan eredethatározók voltak, kétségtelenül bizonyítja a rendkívül gyakran előforduló szenvedő szerkezet az ily mondatokban, a melyben az eszköz (a cselekvés valódi okozója) az eredeti ablativusi raggal van kifejezve,**) míg a közvetett okozó, a személy, csak az utóbb fejlődött összetett -*nēl* raggal, illetőleg ennek csonkult alakjával a -*nē* vel.

Hogy a fejlődésnek ez a módja lehetséges, igazolja több

*) Ilyenfélék a következők, bár mintha képzővé merevültek volna: *N' i řēl, n i řēl pol khwosēts* vörösfenyőből forgácsot használt. K. I. 171. | *Ēlēm-řqlēs-nāřm-łuw ēl tūp pattijī' šāriš-vātān pā tqwes* ember lapoczkacsontot használva evező gyanánt (tkp. csontból) a tenger partja felé evezett. II. 120.

**) Mintha még most is ily élő eredethatározó lenne ez az ablativus: *Piśālēl at khajwēs* a puska nem érte. Al. 178.

rokonnyelv is. — A magyarban különösen a műveltető, továbbá a hasonló jelentésű *küld* és *izen* igék mellett fordul elő -től, -től ragos eszközhat.: *Az ellenségétől megvereté őket*. Pázm. Préd. 298. | *Irtam egy levelet, de kitől küldjem el? Szarkától küldeném el*. Népk. I: 166. | *Megizente nekem tőled*. Hall. H. Hist. II. 39. — Az osztjákban is a küldést jelentő igék mellett *elta* (= -től) névutó áll: *Katra jastantipsa torim veres Avraam ponna, a jilibot kits Jisus Xristos elta* az ó-szövetséget isten Ábrahámval kötötte, de az újat Krisztustól küldötte. NyK. XVII: 181, 527. mond. — Az észben szintén: *Ma sádi jokahelt sona én küldtem már kettőtől (két embertől) hírt*. M. H. 259.

Felfogásunkat maga a *vogul* is megerősíti, a mennyiben az élő ablativusi raggal szerkesztett eszközhatározó is találkozunk: *N'ir-tqlj'änél talpimänl Äs kvotlen sunse'it* vesszőgyalommal való gyalmozásuk közben az Ob közepére néznek I. 133. — A kopott -né raggal is: *Kerij aulöp jelpij surejim ta wän susseltajkwé ti mine'im* vasvégű szent kardocskámat ő vele megnézetni megyek én. II. 138. De lehet az első mondatban az -n birtokosrag, a másodikban dativus.

a) Vmivel tesz valamit. Fegyver, eszköz: *Ajkätän kër-säkél ti jünitajkwé patwés* örege kezdi a vaspöröllyel ütni I. 28. | *Kër-qlné jänü' ter mël vārawēm* vasból való nagy fegyverrel bánnak el velem III. 394. | *Taw măn jqut-sa wkätätél an jättrit talisanü* ő kis íjjacskájával rálőtt ama fajokra II. 19. | *Talëx-sup pulät-sirejil taw iqtasantaxti* tompahegyű aczélkarára támaszkodik ő IV. 161. | *Xqünj jätiril tot se'isilēm* görbe késsel ottan megdörgölöm III. 411. | *Sa irapël sairepitü* a fejszével reácsap III. 463. | *Kwolä sät tum anél lap ta tumantestä* házat hét lakattal im lelakatolta III. 4. | *Lilij nälj'-qstärél žürēm-sos qlpä Sawēn-Mä ākw sirrēmatäl*n eleven kigyóostorral három ízben történőleg csapdosd meg Kérges Föld anyát I. 103. | *L'āḡḡnē patē'in, ānül, tajäl žqmsajtnēm* egy útra jutsz: ez mintha tányérral, kanállal volna felmerve II. 229. | *Mir-susnē žum püt süntēt tārél žossulēsänü* Világügyelő férfi az üstök öbleit kendővel meglegyintette I. 75. | *Anēm tüjtél al sētütü* majdnem hogy megfullaszt hóval IV. 15. | *Akw-pälü tür-vitél lqutestä* egyik oldalát (a lónak) tövizzel mosta II. 43. | *Kwol an uläl pēlēm tawest* a házat ama tüzzel felgyújtották II. 95. | *Sāpēk-nölél nāḡäl sāḡx-wätöstä* csizmaorral felfelé rugta II. 74.

Testrészek: *N'aurēm sätēm kätél, sätēm la'ilél jūw tülöstä* a gyermeket örvendő kézzel, örvendő lábbal bevitte a házba I. 34. | *Sajnil rätianēm* ökölrel verem őket II. 6. | *Tür jänit jelpij pal'kēntél, žantü' voss žontēmlālnün* mōnt tó nagyságú szent fülecskéddel oh bár hallgatnál ide király II. 423. | *Numi-Tārem jā'ikēm pastēmä samél üräslēm* Főnséges Ég atyács-

kámnak virradását (éber) szemmel vártam IV. 4. | *Ma'iléntél totüslén* melleddel elhordtad III. 87. | *Lili-āpéntél püläsän* lehelleteddel ihlesd meg őket I. 8.

Elvont fogalmak: *Ētyēlanē simān manārél pojtēt-tiān* éhező szívüket mivel csillapítják I. 148. | *Am kul' sāt pišēm-tél kwonū silāte'im* én ördögi hét fogásommal [e hasadékon] kippattanok II. 289. | *Amki nē jōrēmtél rūpité'im* a magam női erejével dolgozom IV. 9. | *Rus manēr jārél űnli xūnté* az orosz minő hatalommal fog egykor uralkodni II. 72. | *Űs sis-nor ājél norēstā* a várost hátszorítással zúzta II. 97. | *Am tawā sar liliŋ-kēr-šoŋril ness piltapél vārilem* hadd ijesztem meg (ijesztővel teszem) őt az éles vaskéssel II. 20.*)

b) Él, megtölt, megtelik vmivel. Az eszköz ezek mellett könnyen megmagyarázható az eredethatározóból: él vmivel és vmiből, megtelik vmivel és vmitől.

Vorēn tēlēm vōr-pil-x ālil ālilēn erdőben termett erdei bogyo uti táplálékával elégejlj III. 15. | *Jmēs xum akw' lātiŋél ālē'in* jó ember, egynemű (nem egymásnak ellentmondó) beszéddel élsz IV. 333. | *Lū pomél nukh-tēkti* a ló tele eszi magát szénával. KI. 106. | *Lō vitél ajtqu* a lovat vízzel itatják. K. IV. 400. || *Simkēn ness mīryi, ta'ints kantél* szivecskéd csakúgy dörög, megtelt haraggal IV. 423. | *S'omlēx tēnē-kharél ta'ilā* az éles pajta tele van eleséggel. K. I. 167. | *Tūl ulāŋ jiw-supél as lap ti pūx-tēmestā* erre tüzes fadarabbal a lyukat be is tömte I. 163. | *Khōr-panghwél jānit jāni laimél tatél ōlēp vatēmpunān pušnē khwul'tēst* a bikalapoczká nagyságú nagy fejszétől üresen levő arczszőre épen maradt. P. III. 523.

c) Vmivel ellát, felszerel. Az előbbiekből könnyen elképzelhető a fejlődés, hiszen a megtölt-féle igéknek is már ez az értelmük.

Kēriŋ nūl atakél tot ta ataktawēm vasas nyílfegyverrel látnak el ott engem III. 207. | *S'opēr āln šamliŋél šāpitawāsēm* finom ezüst csengésével tisztelték meg (szereltek föl) engem III. 106. | *Kūt lūwél kērimē kwoliŋ tujt ti jiw im két lóval befogva egy ernyős (házas) úri szán jön* IV. 328. | *Ēkwatū jūns-uj pitil poš'imē* az asszony fekete sásfészekkel van megrakva II. 306. | *Taw ti S'opēr-nāj, Kamī-nāj āŋkw' matēr-sir tākatél voss tākmēl-titū, matēr-sir ēntapél voss ēntēptitū* ő ezt a S. asszony, K. asszony anyját valamiféle erősségével hadd erősítse meg, valamiféle

*) *Ta'il*-lel is: *Rēriŋ kwol lāxān pi' āl-ta'il ālmimē jūw šāltēs* fiát tele öllel emelve lépett be a meleg ház zugába I. 136. | *Ālāt jiw xūrēm āl-til tūlilēm* színes fát három teli öllel viszek be III. 32.

övével hadd övezze körül I. 78. | *Sānsä jār makél pantimé* térde selyemmel van fedve I. 29. | *Sāt-pis q s j q x él maszatēm [ājkā]* hétszeres subába öltözött öreg II. 129. | *Pūt-p ā η kél vēltā ta'il nqpitestā* az üst kormával arcját tele mázolta II. 211. | *Jā'i-pīrēn vitél rautitēn* bátyjukat vízzel leöntik III. 380. | *Jamēs mā s nēl, jamēs tē nēl pōjertilēn* jó öltözékekkel, jó táplálékkal áldod meg. K. II. 378. | *Tērēntal mā-kēmpli tēr nēl ti tārātēsānl* a kórtalan föld környékét kórral árasztották im el. I. 96.

d) Jár, megy vmivel, vmin. (Némelyek már egész helyi jelentést vettek fel.)

Suj-ji wél jāmi bottal jár II. 211. | *Tquliη uj tqwlātél tīlēmli* szárnyas állat szárnyával elröppen I. 147. | *La'itél akwā' ta mini* gyalogszerrel megy egyre I. 52. | *Patitél jāmente'im* talpammal járok III. 339. | *Lu wél minimātā ma'šī xum xāntēs* lovaglása közben egy mánysi embert talált I. 73. | *Sāli-šāk wél jānmāltem xum* rénemlőn növekedett ember IV. 169. | *Sāt jākērpā jāni' xā pēl, pārsél jim* hét vasmacskás nagy hajóval, vitorlával érkezett II. 59. | *Jamléwanā tujtél xartaxte'it* gyeplőszára a hóban vonszolódik IV. 13. | *Taw akw ti takwi nājiη mā'él ūnli* íme ő még mindig a maga űrasszonyi földén lakik IV. 24. | *Xuliη Ās . . . sāt Ās-vōl jirēn xōltēm sāt ūsél ūnliēn* halas Ob . . . hét Obfordulóját véráldozatotat fogyasztó hét városban lakod II. 320. | *Āri jonij kāsij kwolél vormēltawēm* leány játékos vigasságos házbán virrasztanak mellettem III. 103. | *Aw xōltēm saw rēkwél ūnle'in* víz folyama mosta sok meredek partot lakol II. 381. | *Jār vitpā sāt a'irél ūnle'im* hatalmas vizű hét örvényen uralkodol II. 397. | *Ājāη xum saw pīkēm xāp nāriη lā η xikwél tan tawīle'it* szolgaférfi sok fiacskám hajóverte habos úton evezget II. 39. | *Sāt pispā āln-kw āl xél ti tārātawāsēm* hétszeres ezüstlánczon im lebecsátott engem II. 79. | *Xūrēm naurēm tāltēm sunél ēkwā xartawēm* három gyermekkel megrakott szánon húznak engemet, asszonyt IV. 14.

e) Sajátosság használata az -l ragnak, hogy tárgyat is jelöl. Vannak u. i. olyan igék, a melyek mellett az eszköz egyúttal tárgya is a cselekvésnek; pl. vmivel megajándékoz és vmit ajándékoz, dob, áldoz stb. Ezek eszköz volta a szenvedő szerkezetben még eléggé érezhető, de a cselekvőben inkább tárgyat fejez ki. Ezek analogiájára azután oly igék cselekvő alakjával is -l ragos tárgy áll, melyeket eszköznek egyáltalán nem lehet venni, gyakran még a szenvedőben sem.

Szenvedő alakok mellett: *Numi-Tārēm jāpēmēnnē pīrél majwāsēmēn* N. apánk fiúval ajándékozott meg bennünket I. 137. | *La'īlél xajtne la'iliη tārēmne am sis-jorél xūn mišsēntawēm* lábbal futkosó lábas istenke, hogy adott volna nekem háterőt II. 143. | *Vāt tal kēr-tiñsāη sēr mātél aη naurēm-sip-lut pūnt-*

mawé harmincz öles vas pányvakötélből álló kötőfeket dobtak most a gyermek nyakába II. 107. | *Xotāl ālné ajāy xum tau pī-remné xum puyk jānit nūr-lā kil ta sāyχwätēlawēm* bármerre levő apród férfi sok legényem férfifej nagyságú szilabdával dobál íme engem II. 182. | *Ēlāl ālné nqmtēy lātχēl Numi-Tārēm āsēn voss lāuwawēn* további életre való okos szóval hadd értesítsen téged N. atya I. 138. | *Numi-Tārēm jāyān au kwol jānit jelpiy m ā-l q m t ē l tārātawē* N. atyjuk egy háznagyságú szent földdarabot bocsátott alá I. 135. | *Atpēn χāp-ta'īl χulēl totawē* ötven hajóval teli hoznak halat II. 57. | *Tquliy uj χansāy χāp ēl vārawēm* szárnyas állat rajzával ékesített hajót készítenek nekem II. 184.

Cselekvő igék: *Oqnēm surīn ōštērēl oqt mīlēn* engemet nem ajándékozná-e meg egy arany ostorral K. II. 230. | *Xansāy n a'īr ēl tot vāχtālū* hímes nyeret vess ott rá II. 327. | *Lilil am lāwiānēm* lelket majd én rendelek beléjük I. 130. | *Ušta va'īl tārātēstā* akkor erőt bocsátott rá II. 118. | *Am manēr nq mēl pinilēm* én micsoda nevet adjak neki I. 4. | *Akw' kwālērēn nērim χqt jirēl tan totīlē'it* egy kötélre kötött hat áldozatot hoznak ők II. 3. | *Alpiāyēn kātēl, ta'īl ēl vqarsāyā* testeikre kezet-lábat készített I. 163. | *N'olēm sāt kur s i p ēl māyē'in* orromra nyírhéj-tekereset fogsz dugni I. 18. | *Mān pīrēm nēyēl vīlēm* nőt veszek kis fiamnak IV. 324. | *Vitēl isēltālū* vizet forralj II. 260. | *Sāt jirēl tārā ti aliēm* hét áldozat-állatom tehát egyszeribe itt leölöm II. 260. | *Jüntēp-sam-n āl ēl listā* pánczélszem nyílat rálötte I. 13.

Ilyenféle szerkezetek vannak a magyarban is: *Láttanak engemet és fővel ráztanak* (moverunt capita sua) KeszthC. 306. | *Amit ott lelsz, áldozdál énnekem vele* VirgC. 44. | *Hogy kövekkel és ganajjal ki nem hajgálnának az városból* Mon. Kép. T. 488. | *Hozzájok hatni nem nehéz, mint nyíllal a merengő holdba löni* Szeny. Mess. 72.

3. Társhatározó.

A társhatározó fejlődése az eszközhatározóból igen egyszerű. Ha valaki valamely eszközzel dolgozik, mind a kettő cselekszik, társak a cselekvésben, csakhogy az eszköz közvetlen hajtja végre a munkát, a személy pedig közvetve. Különösen közel állanak már a társhatározókhoz a *d*) pont alattiak: bottal jár, pálczával lép, a melyekben az eszköz már ugyanazt teszi mint a személy, csak megkönnyíti, elősegíti a járást.

Tquliy ūjēntēl ās ti minei' szárnyas állatukkal ím ismét mennek I. 48. | *Tul ēkwā pīrisēntēl jū ti sāltsi'* aztán az aszszony fiacskájával bement a házba I. 4. | *An ās amki mēt χum il jāluŋkwē patsēm* most már a bérszolgával magam kezdtem utazgatni IV. 62. | *Tū ti molēm tazytēs āyitā-pīyātēl* sietett rá leá-

nyával s fiával I. 71. | *Sgrni-äter an nē-luntätél akw' ta māt ti alei'* Arany-äter nöstény lúdjával ugyancsak ama földön élnek I. 54. | *Ēkwätēntél jol xujesi'* lefeküdt feleségével I. 4. | *Sāt pūril lūlawēn* hét ételáldozattal állók előtted II. 358. | *Akw' atértél ti tūtxatsei'* im egy fejedelemléssel küzd II. 219. | *Numi-Tarēm ēkwatätél lautugkwé patsi'* N. az ő feleségével czivakodni kezdtek II. 100. | *Nag manērisēntél kāsē'in* te mivel akarsz versenyt futni II. 117. | *Ti puykiy xāntél, sipiy xāntél matēr vēk vārnum* ezen fejes haddal, nyakas haddal valamit bizonyára cselekedhetném II. 144. | *Ti ūs mirā-lutätél, āsätél, misätél, luwätél akw-mūs amki māmne* totán ezt a város népeivel s összes holmijaival, juhaival, teheneivel, lovaival együtt mind vigyétek az én hazámba I. 20. | *Vitēy titpā sāt jā āltēn tāxpā tāyēy xul-lēyél ti* vizes torkolatú hét folyó, az ezüst hátszárnyas halfarkkal II. 397. | *Ān xulēm ramnē mant-supätél lašēpētā* hamuásó lapátocskájával lesbe állott III. 380. | *Xqšā tūw Tomil nqmtél ta xoltitilēm* a hosszú nyarat T.-ről való gondolattal töltöm im el III. 445.

Névutók: *Ē. jortél, T. jitel,* csonka alak: *jot* -vel (*jort* társ): *Mā jānit mirā akw' nē, au xum akw'-jurtél āluykwé šāpi-tiünā* széles e földön való népében, hogy egy nő s egy férfi együtt éljen, úgy intezi I. 156. | *Posōy tarēm-jitel qš uz-pār il-vāyētōy vātlem* a fényes éggel szembenézni akarok T. IV. 355. | *Tarēm jot minēkän* istennel menjetez II. 8.

Ta'il: *Akw' la'il pālā jo s āy-ta'il talmatēs* egyik lába fele hótalpastul leszakadt II. 296. | *Ōpāy-ta'il lām-jiw-titnē tū ūnt-tētā* bölcsőstül együtt a zelniczés fa tövébe helyezte le III. 455.

4. Állapothatározó.

A társhatározóból fejlődött. Azt fejezi ki, hogy az alany mily állapottal hajtja végre a cselekvést.

Érzéki fogalmak: *Ulā-sultēm xuril kwonā porimēs* tűzszikra alakjában kiugrott II. 95. | *Mañ kwol-kiwērtē an-mañ nē lipēs puykél ūnli* a kis házban egy nő szabad fővel ül I. 29. | *N'ār lqmtél khultsēm* meztelenül (m. darabbal) maradtam KI. 119.

Elvont fogalmak: *Ājkā ūlmēl xujēs* atyja álomban feküdt IV. 141. | *Lauyiy nqmtél jāmi*li dühös elmével jár föl s alá III. 9. | *Ti sūnätél an ti ālei'* ezen boldogsággal most is élnek II. 310. | *Am xalmēy xum xal māmtél vāyēm at jojti* nekem mámoros embernek mámorommal nincs hozzá elég erőm I. 117. | *Taw ti jui-pqaltē xurēm sqwēy lūn sēl el-ūntti* ő ennek utána három hangú hangos sirással félre ül II. 79. | *Ājkā kānt jāni kāntél kwonā kālēpi* az öreg haragnak nagy haragjával ki-

megyen III. 370. | *Jälümën sar au kāsél* menjünk hát egy akarat-
tal II. 303. | *Xum patnë vǝǝǝǝ mā joltǝatës-ke : jamës luw tǝǝǝǝ-
pǝǝǝǝ tot sastlaykwä* hova férfinak kellene beleesnie, oly gödrös
föld, hogy ha támadott: a jeles ló az ő patás voltában egyengesse
ott simára II. 331.

Ta'il : Mān ǝs ānēm lilij-ta'il oss tǝrǝtǝslēn mōnt vajha
még egyszer elevenen te engemet elbocsátanál II. 12. | *Kātān
tortal pus-ta'il ālān* kezetekben tökéletesen egészségesek legye-
tek II. 17.

Számhatározó: *Māǝ kitkil mināsu* mi ketten me-
gyünk; *khōrmél* hárman T. 287. | *Khōrmélē-khōrmél ilkǝlet*
hármával járnak T. 287. | *Kurkǝ-nol saw mōl sa wél taltǝǝkwē
patawē* bárkába való sok gazdagságot sok számmal fognak szállí-
tani II. 55. | *Pusēn akw' tori' totuǝkwē at vērmawǝst, supēl-
supēl totwǝst* mindet nem bírták egyszerre elvinni, részenkint
vitték 26.

5. Mó d h a t á r o z ó k.

a) A cselekvést kísérő körülményeket fejezik ki: *Akw' pāl
ǝlnē tǝrēm-pāl ǝln-turēl luǝǝi* az egyik oldalon levő égtájék ezüst
hanggal énekel I. 60. | *Ti lǝǝǝǝhēl khaltērēm ǝsēn minās* ezen
szóval a hidra ment T. IV. 354. | *Lǝ lǝtǝǝl*) at ǝolē'im* osztják
nyelven nem értek (hallok) 9. | *Aǝs-tǝrēm n a mēl anigēn ǝǝtēli-
ǝn tot tā ūnlī* A. isten néven mind e mai napig ott uralkodik II.
24. | *Jiǝkēi n ā mēl t*) ōlsqu* szolgánō névvel éltünk Kl. IV. 164. |
Vōrēl majwāsēm jā'i āǝimnē erővel adott hozzá a nénem IV. 24.
Vōrīl vēriti nagy nehezen (erővel) bírja I. 17. | *Ti sīrēl ēlēm-
ǝǝlēs pusēn aliānēn* ily módon mind megölöd az embereket I. 26. |
Ti mākēn matēr-sir mat ūrēl tǝkmēltenūlēn ezt a földcsekédet
erősitenéd meg valamilyen módon I. 36. | *Ōtēr tēlēl ōlsqu ūri
mōddal* éltünk Kl. IV. 164. | *Pēsǝpēp tǝr-sǝǝit ǝǝtēl ǝūrēm nǝkēl
tan pēsǝpast* kigöngyölt vászongöngyöleg módjára három ízben
göngyölögtek ők ki II. 236. | *Nalu ǝǝtēs, rītēn lakwēs, muril
minēs* lefutott, beleugrott a vízbe, víz alá merülve ment tova II.
95. | *Man ǝ s m a r ēl nǝǝn mā nǝǝǝ ǝǝtē'im* micsoda ügyességgel
hozzatok fel neked földet? I. 160. | *N'ilā sǝmp sǝmīǝ sūn pēl
iūlāi' sǝmpēltētā* négyszögletű szögletes vízmérő [nyírhéja] mód-

*) V. ö. *Ha* talámtán az isten nem tud mindenféle nyelv-
vel R. M. K. II. 218.

**) A magyarban is: *Te [kegyelmed] idegen névvel veszi
én tőlem, . . . kit én azt hittem, hogy jó néven kellett volna venni*
Lev. Tár I. 33. | *Kik csak névvel keresztények* MargL. 83.

jára eszét négy felé forgatta II. 104. | *Ut ānēl lēx jangnt* a víz csésze módjára körben forog T. 263. | *Nātnē jānk kit pālān ā r ā-sēl yusli* az úszó jég a két oldalán hasábfa módjára hasad le IV. 388.

Mellé kneve kkel: *Ti malāxēl xotā sāltēpeuw* ily gyorsan hová menjünk I. 71. | *Am akw' sīkwēl ti tawēs-lāsēm* én lassan feléje evezek IV. 241. | *Vit posēm sāpij jiw lā sēl totitā* mint a víztől ázott korhadt fa, lassan mozgatja II. 61. | *Rus pājēr-pīnē t ū l m a x ē l t i n ē l ē m m a n' s' ā r i* az orosz úrfihoz titkon eladott vogul leány IV. 79. — V. ö. a magyarban *halkkal, loppal* (bár az utóbbi er. = lopva).

Né v u t ó k: *Ān tūlmēx-xaj tēl tūlmānts* most tolvaj módjára lopott III. 119. | *Tūl-ūlttē xotā minēm xum, xotā minēm nē, paulā-lapēl ti mināst* aztán a valahová ment férfi, valahová ment nő falujaként im elment I. 71. | *Naj laxēl oayk joqmentēm* fejedelemasszonykép sétálgatok én, nőcske KI. IV. 103. | *Xulax-kēpēl xulax jiw* (v. ö. -képpen) holló alakjában holló jön II. 295. | *N'ilā sāmā m ū s x ē l n ū l ā v o t ā ū n t t u n k w ā ē r i* négy szöglete szerint négy kártust kell állítani I. 70.

b) Nagyon gyakori a vogulban az ú. n. figura etymologica.*)

Kal tūlmēx vāti s ū m i l ū l ā s ū m' ē i m nöstény rozomák apró szökésével szököm tova III. 299. | *Porātā tujā-sāyki ropil rop-lax ti* tutaja tavaszi fekete récze vízi röptével röpül oda IV. 211. | *Sūplēy lūw jāmēs v ā n t s ē l akw pā vāntawē* fiatal ló szép vezetése módjára vezetik föl az anyókát IV. 212. | *Pārtiņ ū s ē l ū s ā s i l ē m* deszkás kerítést ácsolok neked IV. 266. | *Nur jānī' moylēl ti moyēltāst* szíj nagy kötésével kötözték im meg II. 357. | *Sot eņkhē mā r ē t ē l t ē n t ē mā r ē n t ē s x ē* hét hófajd nevetésével nevetgélnek most ők K. III. 254. | *S'apēr āln šuñiņ jon r il jun jon r ē n* finom ezüsttel való boldog játékodat benn játsszad III. 37. | *N'oxs-pojkēl pojkilēm* nyusztbőr imádsággal imádlak II. 12. | *Āulij jaut aulā pīriņ xārtxēn sārken sujil sujt il ā l i* a véges éj vége fias olyv visongó hangjával zengedezik III. 452. | *Ān akit-ājkā ū l m ē l a j i l m a t w ē s* most bácsija, az öreg álomba merült II. 19. | *Kāsiņ jēkwēl jēkwilawēm* vigasságos tánczczal tánczolnak előttem III. 147. | *Mōlēx rētiņ n ū l i l n ū l t ē m xum nē tot*

*) Más ragokkal is: *Māstēr xum kāt-nakēl [sūirēpālēm] āwī at tawēl-sakū puykxal tā' i n ē jānīt s i l ā i' āwī s i l ē x l ā l i* a messterember keze ízével ácsolt ajtónak öt pántdarabjā fogközvájó nagyságú szilánkká megy szét III. 407. | *N'elmā sam-pālā akw' solēn soltsa r ā* nyelvét és felszemét egy nyársra felnyársalta II. 114.

ti joztwäsēm egy minap hamis esküvel esküdött férfi jött im ott hozzám III. 439. | *Jāṅkēm vōj šu ŋiṅ šu ŋil šu ŋta wēm* jeges zsír bő boldogságával boldogítanak engem III. 211. | *Sāt ēt posēl sōs-vāṅ kil vāṅ knu wūw* ha hét éjen át térdcsúszással csúsznánk II. 366.

c) Mértékhatározó: *Jāyēm sātēm sis vorim ta kēm ēl ta jojtēs* atyám teremtette hájeröm oly mértékben jött im meg II. 148. | *Sāli-pos kēm ēl at mināsēm* egy rénutazásnyi távolságra nem jutottam IV. 5. | *Ti jānit vā il manērāi vinā aje in* ily nagy mértékben minek iszol pálinkát? 26. | *Tōn sētēp oštēl pal mānitau* az inczérna vastagságnyra szétfosztatik Kl. 119. || *Kwol jānitēl karjīmē ti sōltjāli* a ház egész terjedelmében morogva ugrál I. 49. | *Nāṅkin jānitēl ti puṅkin ṡānt, sipiṅ ṡānt ṡumlē vāriṅen* egymagadban (magad nagyságával) ezen fejes, nyakas hadnak im mit is tehetsz? II. 145. | *Ujēn-pi palitēm tēl porjilēn* állatod fia a milyen hosszú vagyok, olyat ugrom III. 153. | *Xūrēm ur pāṅ ṡwitēl jāmtuw-kwāl jānā rāpē it* három hegy szélességében hányódnak kantárfék szíjjai IV. 144. | *Sat tal tūlitēl ulā niēmā ṡossizati* hét öl magasságra csapdos föl a tűz lángja I. 45.

d) Tekintethatározó. Azt fejezi ki, milyen szempontból állítunk valakiről valamit. Lehet, hogy ezek még az eredeti ablativusi jelentésből fejlődtek, mint a finnben: *Joutuisa jalalta* gyors a lábára. | *Muodoltaan ja koko vartaloitaa ihana ja kaunis neito* külsejére és egész természetére nézve gyönyörű és szép leány Bud. 105.

Jautēl-ñālēl kaperte it ijjal, nyállal ügyeskednek vala IV. 411. | *Tinēl tālptaytuy* árra nézve egyezkedni P. 235. | *Xassin uj āw akwēl ul ŋultilālēn* mohlepte medvefejecskével ne esküdjettek III. 390. | *Tārmēl, mā'ēl, vitēl, ulāl ŋulte im* égre, földre, vízre, tűzre esküszöm IV. 413. | *Amkām ṡum jānitakwēl kāt pāliṅ qter kāt-pālākēm nēl ajāṅ ṡum pikānēm nē ti pūrintawēm* magamat férfiúi méltóságom szerint kezes hősnek fél kezeckéjénél fogva megfognak im apródlegényeim II. 28.

6. Okhatározó.

Nagy részük az eredeti jelentésből fejlődött, de némelyek társ- és eszközhatározóból is származhattak.

Rēṅiṅ nārām rēṅikwēl luwān voss alṡzati meleg botosom erejénél (hevénél) fogva hadd gyarapodjék csontotok II. 430. | *Taw saṡā jā rēl tūw āli, tāl āli* az ő hajfonatának erejénél van nyár, van tél I. 40. | *Ān am ṡṡsitem tēl maszajin* most az én segedelmemből öltözködtek. | *Rōṡtēm āmtēl ṡṡmi rāntlayṡsēm* ijedtemben fölborulok IV. 242. | *Lū rāṡiṅ sujil kūšēj-nē nāṅṡ kēnsē im* ló nyerítésének hangjával ébredék én föl gazdasszony IV.

28. | *Ēlēm-khols mäsne kharät törēm-pi s'él tokho té täuläzw pömt-wés* így kezdett jelentkezni az ember öltözéke isteni bölcseségből K. I. 169. | *Nay värne quléntél mēnki kit žum au-kēm l'ul'ne patēmēn* a te dolgod miatt mi mindketten egyforma bajba esünk II. 303. | *Am ussam nē nā m'tēm t'él qjäsēm* én bolond női eszemmel szöktem meg tőled IV. 26. | *Nan ma'il-jär äntél nē-žal, žum-žal tažapanē nē ul ross žantnūw* a ti melletek erejénél fogva nő között, férfi között botránkoztató nőt bár ne találunk II. 389. | *T'ā ž kw'él mūlati* a tüzi moszattól porladoz III. 120.

Än sat pēter voj žami taqlaxts ja pälä v'ōjil qumals a hét akó zsir kiömlött, a folyó tele zsírral folyt IV. 243. | *T'ilē lužr-se'it*: süpänänl šāli ālnél tož ta sšžatē'it erre énekelgetnek: szájaik, mintha tiszta ezüsttel, im akkép ömledeznek I. 39. | *Šā-män luš-v'üt'él khažtēž* szemei könnyekkel omlanak P. 235. | *N'o-lēm kēlpél šurri* orrom vérrel (vértől) csurog 9. | *Jāmēs āt'él pāši* jó szaggal illatozik Kl. 106. — V. ö. a magyarban: *Ázik orczája sirással* Fal. B. E. 61.

7. Időhatározó.

Ezek is a társhatározóból fejlődtek, a mennyiben a cselekvés együtt történik az időfolyással.

T'ul tārēm-nūpél ta minēs avval az ég felé ment I. 1. | *T'il vit-žul ātim, v'or-uj ātim* immár nincs vízi hal, nincs erdei állat I. 73. | *Titänältél žūw ta tāwsēt* ezen eset után (ezükkel) im hazaeveztek III. 457. | *Puwāseu qr-khan āž-parēl* fűjjunk rá mind-egyikünk egyszer T. IV. 354. | *Okw'-māt-sit'él Khais pūrēi neilēsei* egyszer csak Khaisznak fiai elötünnek P. III. 525. | *Änšuz-kh olētātél kēsož* jelenti az öreg kijár minden nap vadászni K. I. 168. | *Ītilātél tēt ōli* esténként itt van K. 208. | *Nājēr khōlkhé jitelātél khwatē kwqliläzw té pōmtsēt* a király népe éjjelenként elveszni kezdett K. 207. | *Ilāl toqlél minēn, pārāl tužil žun* oda télen mész, vissza nyáron jössz Kl. IV. 317. | *Am sāt-kēm ēl žū ti jožte'im* én egy hét mulva majd haza megyek I. 4. | *Jāmēs jārēn minnē ma tātél žalä žālēs*: jó atyád, a mióta elment, híre veszett IV. 150.

A magyarban is: *Elig beszélnek el ezt a varjak, avval elrepülnek* Népk. III. 321. | *Virradattal visszatérjünk a csapattal* Ar.: Rege a csod. | *Minden éjjel számot adnak u. a.* | *És ha talán Toldit soha meg ne lássa, beállhat idővel szíve gyógyulása* Ar. T. Sz. V: 93. | *Kies ősszel, délutánként a sétát úgy kedvelem* Gyul.: Költ.¹ 261.

Névutók (a helyi eredetűek is): *Khūrēm-täl-vuor-pupi vūsāt-kān jožtmāt-vu il viš ōtēr Nom-Törēm jārētān soāt soātēž rēi' qjēs* a Három-ölnyi-erdei-bálvány városába a mint megérke-

zett az ifjabb fejedelemlős, N. atyához hét hétig tartó hőségért kiáltott föl K. II. 224. | *Man juw jojtneuw ka stél akw' süntép sāt kēnās rautān* míg mi visszaérkezünk, egy százú hét üst (bozasört) főzz I. 94. | *Tēlpā joankep māntēp soqt artā minnē māntēl ām tuñšilēm* egy telő hold kerek hete idejének elteltéig állom én (az utat) Kl. IV. 133. | *Tārēmsiškwē tēn olnātēn-khw qstēl tēnē khq-rēl pōjértēsē* az istenke egész életük hosszára megajándékozta őket ennivalóval K. I. 167. | *Am xolit xātēl tār mēl us joxtālalēim* én holnapi nap tájt megyek csak majd el II. 245.

VI. A -nēt-ragos határozók.

Az egyetlen viszonyrag a vogulban, a mely speciálisabb körülmény kifejezésére szolgál, a társhatározó jelölésére. Sajátságos módon csupán a tavdai nyelvjárásban maradt meg. A mi eredetét illeti, úgy látszik a két loc. rag összetétele, az -n és -t-é, s teljes mása a magyar, szintén csak egyes nyelvjárásokban előforduló -nott, -nitt ragoknak.

Nītínēt ākī jojtēt tēn khulān-pāxēn az ő házukhoz eljött nejével az anyósa T. IV. 368. | *Tū-cout ti tō khorō-pāxt ālnē kharpēnēt ilpēnu aicūst* abban az időben ezen tavat a szélén álló ligettel együtt szentnek tartották T. IV. 408.

Kapcsol azonos mondatrészeket is: *Cerkēt nēt pātqlēx ukīn kharātaytlēt* padló és tetőzet egybe néz T. IV. 403. | *Nīnēt khom qš kāptāru toulēmlest* a nő és férje megint galamb alakjában röptek tova T. IV. 366. | *Šimēl vār-kh qlnāt khansāy vār khālnā šonghās* a fekete erdő közébe, a tarka erdő közébe ugrott el T. IV. 322.

Sajátságos használata számneveknél: *Šax khōrmānn q t kīzrēl sōstū ti sāt-kholnāl* mind a hárman viselősek (hassal) lettek ezen csukahaltól T. IV. 351. | *Tiē qloj šax khōrmānn q t ācāl sōwē* ha itt maradunk, mindhármunkra halál jön IV. 355.

BEKE ÖDÖN.

Révai, Verseghy és a tiszti szótárak.

(RÉVAI MIKLÓS és a Pest-vármegyei, VERSEGHY FERENCZ, KISFALUDY SÁNDOR és a Zala-vármegyei tiszti szótár.)

A magyar nyelv természetszerű jogát: hogy használata a hazában minden téren kötelező legyen, csak hosszú küzdés után, az 1843/4-iki országgyűlésen érte el. A küzdelem 1790-ben kezdődik. Az 1791-iki XVI. törvénycikk az első e nemben, a mely a magyar nyelv használatáról szól. Arról szól, hogy «a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék». Igaz ugyan, hogy a törvény csak a felség biztosítását foglalja magában, hogy idegen nyelvet semmiféle ügyben nem fog használtatni és a magyar nyelv terjedésére és csinosodására a gimnáziumokon, az akadémiákon és az egyetemen a magyar nyelv és írástan számára külön tanár fog beállíttatni. A kormányszéki ügyeket azonban azontúl is még latin nyelven tárgyalták, intézték el.

A mint látható, az eredmény nem volt nagy. A jég azonban meg volt törve. Egyes vármegyék (Pest, Hont, Zemplén stb.) már ezóta magyarul szerkesztik jegyzőkönyveiket.★)

A legközelebbi országgyűlésre sok követ szigorú utasítást kapott vármegyéjétől a magyar nyelv használata ügyében, mert az 1792. VII. törvénycikk ugyancsak «a magyar nyelv tanításáról és használatáról» szól. E törvénycikk már elrendeli, hogy a magyar nyelv az ország határai között rendes tárgy legyen, hogy ily módon bizonyos idő lefolyása alatt lassankint csak olyanok nyerjenek az ország határain belül közhívatalt, a kik a hazai nyelv ismeretét bizonyítvánnyal tudják igazolni.

Azt nem tudták a rendek kivíni, hogy a helytartótanács magyarul levelezzen azon vármegyékkel, melyek magyarul írnak föl, de a felség megígérte, hogy ez ügyben a helytartótanács szervezése dolgaiban munkálódó bizottsággal a jövő országgyűlés elé véleményes jelentést terjesztet.

E jövő országgyűlés csak 1805-ben volt. Ekkorra a király be-

★) Pest vármegye 1791. február 3-ikától kezdve szerkeszti magyar jegyzőkönyveit.

váltotta ígérését. A rendek erősen küzdhettek,¹⁾ mert az 1805-iki IV. törvényezikk, a mely a magyar nyelv használatáról szól, a magyar nyelvre jelentősebb eredményt foglal magában. E nevezetes törvényezikk így hangzik:

«A hazai nyelv teljesebb kiművelésének előmozdítására, mely az 1792. évi VII. cikkely által is elrendeltetett, ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek:

1. §. Hogy már ezen országgyűlésen az ő szent felsége elé küldendő fölterjesztések, a szavak netalán előforduló kétértelműségének kikerülése végett is, hasábosan a latin és magyar nyelven szerkesztessenek.

2. §. Továbbá az ország törvényhatóságainak szabad legyen szintén a magyar királyi udvari cancelláriához küldendő fölterjesztéseket hasonlóképen latin s egyszersmind hazai nyelven kiállítaniok.

3. §. Szabadságukban maradjon azonkívül azon törvényhatóságoknak, melyek ezt tenni kívánják, a magyar királyi helytartótanáccsal való levelezéseiket magyar nyelven írni, s a törvényszékeken s perekben is a magyar nyelvet használniok.

4. §. A hazai nyelvet használó ezen törvényhatóságoknak azután a magyar királyi helytartótanács ugyanazon nyelven válaszoljon, de a királyi curia a magyar nyelven befejezett s hozzá felebbezett perekben most még ne legyen köteles ugyanazon nyelven határozni.

5. §. Mivel pedig a magyar nyelv tanítása Magyarország határai között már az 1792. VII. cikkely által a rendes tantárgyak közé soroztatott; ő szent felsége ezen törvényezikkek fogatosításáról gondoskodni méltóztatik.»

E törvény a magyar nyelv ügyét nagy lépéssel vitte előbbre. mert a vármegyék legnagyobb része ez időtől kezdve használja rendszeresen a magyar nyelvet. S mivel szükséges volt az eladdig latin nyelvű terminológiát magyarra átültetni, ekkor keletkeztek az úgynevezett tisztí szótárak.

Az elsőség e téren Pest vármegyéé volt.

Pest vármegyében az 1805. évi törvényeket a november 21-iki közgyűlésen²⁾ hirdették ki. A felolvasás után a helytartó,³⁾ Szalay gróf Barkóczy Ferencz «megragadta az alkalmat» és fölhívta a karokat és rendeket határozatra, «mivel a most hozott törvények elegendő módot nyújtanak a magyar nyelv tökéletesítésére».

¹⁾ E küzdelem megnyilvánul már akkor, mikor az országgyűlésre küldendő követeknek szóló utasításokat dolgozták ki az egyes vármegyék-nél. Szabolcs vármegye pl. Pestvármegye 1805. évi jegyzőkönyvének 1971. pontjának bizonyítása szerint köriratot intézett a vármegyékhez, adjanak a követeknek oly utasítást, hogy a felírások ezentúl ne csak «deák, hanem oldalaslag magyar nyelven is készíttessenek», azon kívül a nemzeti nyelvnek felvirágzása tekintetében a kellő és méltó fok biztosíttassék (ezt már 1803-ban is kérte Szabolcs vármegye a vármegyéktől), a közdolgok magyarul folytattassanak. Pest vármegye tényleg ilyenmő utasítással látta el követeit.

²⁾ L. a jegyzőkönyv 2682. számát.

³⁾ A nádor volt a főispán, ennek volt helytartója.

Erre a fölszólításra a karok és rendek elhatározták, hogy:

1. 1806-tól kezdve mindenféle jegyzőkönyv, irat magyarul szerkesztessék, — az ő felségéhez és a cancelláriához terjesztendő iratok latinul és magyarul, —

2. a perekben az ítélet magyarul hozassék,

3. a törvényszékeken, úriszékeken a tárgyalás magyarul folyjon,

4. a számadások magyarul vezettessenek,

5. a jelentések magyarul tétessenek és

6. az iskolákban magyar tanítók alkalmaztassanak.

Több e határozatból nem olvasható. De a mint az 1806-ik évi február 4-iki közgyűlés¹⁾ bizonyítja, e gyűlésen a karok és rendek természetesen még azt is elhatározták, hogy a hivatalban előforduló kifejezéseket magyarra fordíttatják.

E pont szerint «a főjegyző jelenti, hogy a magyar nyelv közönségsé tétele iránt a mult országgyűlés törvény czikkelyének teljessége céljából a mult évi jegyzőkönyv 2682. számú határozatához képest, a főispáni helytartó rendelete következtében összehívott némely megyei tisztviselők és táblabírák által a hivatalbéli levelezéseknek, címek, hiteles kiadások, esküvések formái, némely egyházi és világi tiszt-ségek, és a közállapotok folytatásában előforduló kifejezések magyarra fordíttattak, és írásba foglalt gyűjteményét előadta».

Erre a közgyűlés azt határozta, hogy e szótár nyomattassék ki²⁾ s közöltessek a többi megyékkel azon czélból, hogy esetleges észrevételeik megküldésével a szótár tökéletesedjék, bővüljön, s így a magyar nyelv tökéletesedése előmozdítassék azzal, hogy egy tökéletes mű létesüljön.

Az, hogy kik voltak e szótárnak szerzői, a jegyzőkönyvnek csak egy későbbi pontjából³⁾ tűnik ki. E pont határozata ugyanis egyebek között így szól: «... azon Szó Tár készítésében munkállódó személyek» «Kir: Tanácsos Szilassy József, Első All Ispán Laczkovics György, 2-dik All Ispány Szentkirályi László, Tábla Biró Tomka László, Glósius Dániel, és Kándó József, nemkülönbén Fő Jedző Ottlik Dániel Urak» voltak.

Ha azonban a szótár iratait megtekintjük, arról a nagyon érdekes körülményről győződünk meg, hogy a szótár készítésében híres nyelv-tudósunk, Révai Miklós is résztvett.

Úgy áll a dolog, hogy a bizottság elkészítette a szótárt s azután — valószínűleg Ottlik Dániel főjegyző útján — kikérte a pesti egyetemi magyar tanárnak, Révainak, véleményét.

Révai a maga véleményét egybeállítva szépen leírva beadta a bizottságnak.

Munkájának általános, bevezető része, ime, így hangzik: Révai Miklósnak, Királyi Magyar Nyelvtanítónak Jegyzései.

Nagyságos, Tekintetes Urak!

Méltóztatnak megengedni, hogy ékesszószerető szorgalommal

¹⁾ L. a jegyzőkönyv 207. pontját.

²⁾ Ezt 1806-iki szótárnak nevezem, megkülömböztetésül az 1807-diktől, a mely az előbbinél bővebb.

³⁾ Az 1806. évi május 21-iki gyűlés 888. pontja.

(studio philologico) tehessem jegyzéseimet nem csak egyedül a' szavakban, hanem a' szóhajtogatásokban is, a' szókötésekben és helyes írásban. A' tökéletességről vagon a' szó: ezek is mind oda tartoznak, 's azért el nem mulathatjuk.

Megütközöm a' fő tizmen. Mert hosszú, 's a' fő tárgy igen hátra esik benne, melyet mindjárt elején kellene jelentenünk, 's a' mennyire lehet, tsak röviden, közönséges nevezettel. Utána vethetnők magyarázatul több ágakra való oszlását. Erre következhetnék a' jelentés: hogy ezen Munka a' Tekintetes Vármegyének Rendeléséből készült az utóbbi Törvénynek teljesedésére.

A' közönséges nevezet Latánul¹⁾ e' lehetne: *Stili Curialis Termini Proprii*. Ezt a' kifejezést *termini technici* én itt alatsónynak tartom; ennél fogva olyanok itt a' *műszavak*²⁾ is.

A' *stilus* helyett nekem irtóztatónak tetszik a' most koholtatott *estel*. A' *stilus* tulajdonúl *íróeszköz*, általvitetett jelentéssel már *írásmódja*; azont jelenti nálunk is a' *toll*, noha tsak *íróeszköz*, mert mondjuk már közbeszédben, *ékes, nyájas, haragos tolla vagon*, s ezt kiki az írásmódjára érti. Én ugyan ezen tárgyról készült Munkában azt a' szót mindenütt így veszem: *Stilus Cultior*, a' szép Toll; és így tovább a' Szép Tollnak Közönséges Tulajdonságai, Különös Nemei, Megkívántató Segedelmei; a' Tisztbéli Toll; az Udvari, a' Törvényszéki Toll; a' Költő, az Ékesenszöllő, a' Barátságos Toll. Tsak ugyan jobb még is a' *toll* az *estelnél*; és a' meddig az abajdótz *estel*hez szoknak füleink, addig hozzá szoknak a' tiszta Magyar *toll*hoz is, ha tsak a' szokatlanság hátrálja a' vele élest. És ha nehéz még is a' *toll*, maradjon meg inkább az *írásmódja*, hogy sem *estellel* rutitsuk nyelvünket.³⁾

Meg nem nyughatom tovább a' Magyar Nyelv *Használásán* és *Tökéletesítésén*. Annyit teszen ez mint *Usus Linguae*, kiváltképen in *Publicis Negotiis* és *Perfectio Linguae*. Az elsőt, a' mit igen is kívánunk, és méltán markunkban is vagon már, más alkalmasabb szóval ejthetnők Magyarúl. A' másikat valahányszor hallom, annyiszor szakad a' szívem: hogy úgy alatsonyítjuk nyelvünket, mintha tsak most kellene azt tökéletessé tennünk. Régen tökéletes a' már: Ditső Eleinktől minden szép tulajdonságival készen, és épen vettük azt által. Idegen szokás, és elkeveredés az oka: hogy mi azt nem úgy tudjuk, mint tsak közelebb való Atyáink tudták; 's bennünk vagon a' tökéletlenség. Ha kívántatik a' tökéletesítés, az ugyan reánk nézve szükséges, hogy mi tegyük magunkat a' tökéletes nyelvben tökéletesekké, gondosabb tanulással. E' meg nem lehet hirtelen: idő kell hozzá, míg reánk maradott drága kintsünket voltaképen megismerhessük, a' kézzel iratott, és kinyomtatott régi maradványokból, 's a' mostani tisztábban szöllő vidékeknek jó szokásokból. Elhagyhatnók tehát a' *tökéletesítést* ezen tizmből: a' melly is méltatlanúl kisebbíti nyelvünket; minket

¹⁾ L. a NyÚSz.-ban e szót.

²⁾ A NyÚSz. Kovács MIHÁLYnak (1807) tulajdonítja, ebből látható, hogy előbb volt ajánlva, de kitől, nem tudni.

³⁾ Érdekes adalék az *írás* szó történetéhez. L. e szót a NyÚSz.-ban.

pedig talám méltán szégyenít. Vajha a' törvényből is elmaradott volna! Elég volt oda az indító fő ok: *commune decus*, et emolumentum; exemplum aliarum gentium; signum, et argumentum nationis florentis, sub Rege proprio, in regno suo, constitutionibus propriis.¹⁾

A' hivatal, igaz, hogy *officium*, és *vocatio*. De ha azont így ejtjük *hivatalos*, közönségesen ezen értelemben vesszük, *vocatus*, *inuitatus*. Esméretes ezen kifejezés: *hivatalos vendég*. A' *tiszt* szó is úgy vétetik: *officium*, *munia*, *functio*, *magistratus*. De ha *tisztos* leszen belőle, e' már *decorus*, *honorus*. A' mi értelmünkre tehát ezekkel így élhetünk: *hivatalbéli*, *tisztbéli* vagy *hivatali*, *tiszt*i. Ezen kifejezés meg nem állhat, *hivatalos levelezésbéli tziemek*; de kellemetlen a' kétszer azonképen előforduló végezet is, *hivatalbéli levelezésbéli tziemek*: elkorúljuk más kiejtéssel, *hivatalbéli levelezésnek tziemei*.

A' *közelebb* szóból nem merek *közelebbi* mellékszavat tsinálni: e' helyett szokásban vagyon a' *közelebb való*. Itt azonban így is tehetnök, a' *közelebb múlt* vagy *volt* 's *tartott*.

El kell a' fő tizmben kerülnünk, a' mennyire lehet, azon egy szónak újlag való felhozatását. A' *rendeles* kétszer jó elő. Változtathatnók azont jelentő szóval: p. o. *végezes*, a' mi is az Ország Gyűlésére jó illik, mert az itt *constitutum*, *decretum*, *deliberatum*.

A' helyesírásban²⁾ (orthographiában) a' legbizonyosabb törvényre, a' szóeredetre vigyázzunk. E' szerint sok felesleg való betű kettőztetést el kell hagynunk, egyebeket is megjobbítanunk.

Ezeket előre bocsátván, úgy gondolom, hogy díszesebben esnék a' fő tizim, a' nyomtató mesterségnek osztása szerént is, mind öreg betűkkel.»

Ezek után RÉVAI a szótár címét közli.

Szerinte így kellene hangzania:

A' Tisztbéli Tollnak Saját Szavai, Úgy mint Hivatalbéli Levelezésnek Tzime, Hiteles Kiadások, Esküveseknek Formáik, Némelly Egyházi és Világi Tisztiségek; nem különben a' köz Állapathatnak Folytatásában elő forduló Kifejezések, Mellyek a' Magyar Nyelvnek közönséges felvétele eránt, a' közelebb múlt Ország Gyűlésén tétetett Törvény Tzikelye Végzésének, mennél előbb való tökéletes Teljesedésére, a' Tekintetes Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült Vármegyéknek Rendelésökből, azon Anyai Nyelven, közre Bocsátattak. Pesten 1806-dik Esztendőben, Boldog Aszszony Havában.³⁾

A mint fennebb láttuk, a Szótárt a február 4-iki gyűlésen mutatta be Pest vármegye főjegyzője. A következőkben lássuk, milyen hatása volt RÉVAI művének a bizottság működésére, illetve Pest vármegye 1806-iki szótárára.

A kinyomtatott szótár⁴⁾ czíme csekély változással a fentebbi. A változás abban áll, hogy a «Toll» helyett «Írás Módja» áll a szótárban, a «Hivatalbéli Levelezésnek» helyett «Hivatalybeli Levelezéseknek», a

¹⁾ E sorok szép bizonyítékai RÉVAI igaz hazaszeretetének és annak, mennyire szerette szép magyar anyanyelvét.

²⁾ L. e szót a NYŰSz.-ban.

³⁾ Január havában.

⁴⁾ E szótár Pesten tényleg 1806. januárjában látott napvilágot.

«köz Állapatnak» helyett «köz Dolgoknak», «közelebb» helyett «közölebb», «Tzikkely» helyett «Tzikely», «Rendelésökből» helyett «Rendelésekéből», «közre Botsátattak» helyett «készítettek» áll.

A mint látjuk, a bizottság Révaimak fentidézett kifogásait elfogadta s a címet a szerint alakította át.

Ezután szükséges a szótár belsejének ismertetése, hogy a RÉVAI iratával való egybevetés áttekinthetőbbé váljék.

Az 1806-ban kiadott szótár öt részre oszlik.

Az első rész a «Hivatalbeli Levelezésnek Tzímeit» foglalja magában, vagyis levelezés esetén, hogyan kell címezni ő felségét, a főbb hivatalokat, bíróságokat, stb.

A második rész a «Hiteles Ki-Adásokról» szól, a melyek alatt a meghatalmazó és ügyész valló, ellentmondó, nemességet bizonyító leveleket, a szegénységi bizonyítványt kell értenünk.

A harmadik rész az «Esküvéseknek Formáik»-ról szól.

A negyedik rész az «Egyházi és Világi Tisztségek» neveit fordítja magyarra.

Az ötödik rész a «Köz Dolgok folytatásokban előforduló kifejezések» magyar szavait sorolja elő a latin kifejezés betűrendjében s e részhez végül a «Megyékbeli Hadi és Házi Pénz-Tárokra nézve» a meggyökeresedett latin kifejezéseknek magyar fordítása van csatolva.

S most lássuk RÉVAI hatását a szótárra!

A szótár kéziratának eredetijében e kifejezés állott: A' Levél *elein*; e helyett RÉVAI azt ajánlotta, hogy az erdő, mező mintájára *elejént* kell használni s a szótárban tényleg így áll e szó.

Valamivel alább ugyancsak az első oldalon levő «Jobbágyi» szóra a következő megjegyzést tette RÉVAI: A' *jobbágy* szó eredetére nézve napkeleti, igazán *servus*, *serviens*, *domino* opera *præstans*. A' zsidó nyelvben *jábád*, *jobád*. A' *d* a' mi ajakinkon esett *lágyan*, *jobbágy*; mint *szelíd* így is mondatott *szelígy*; 's a' *gyümölcs* hajdan *dümölcs* volt. Egy benne a *b* betű, *jobbágy*, nem *jobbágy*, tehát *jobbágyi*.

Ennek a' *jobb* szótól való származtatása, *jobb-adj* és *jobb-ágy* *melius est, ut des*, és *torus melior*, tsak elmefuttató enyelgés. A' nagy jobbágyok a' király szolgái voltak; a' többi jobbágyok ezen szolgáknak szolgáik. Az Ország *Jobbjai* későbbi szó, a' Latin *Optimates* szóval felel, igenis a' *jobb* szóból, 's annyi mint Ország Nagyjai.

RÉVAI ez ajánlatát a bizottság nem fogadta el, mert a szótárban a szó így van írva: *jobbágyi*.

Az ő felsége címében előforduló «Venetzia» helyett azonban RÉVAI ajánlatára a *Velenze* szó került.

Alább, a nádor címében, a bizottság munkájának e kifejezésére tett megjegyzést: A' Jászok, és Kúnok Grófjának, és Birájának. Azt írja RÉVAI: Ezt Eleink soha sem mondták *Grófnak*, hanem tsak *Ispánnak*. Comes Siculorum, Comes Theutonum. Comes Saxonum, mind így mondatott: Székelyek Ispánjok, Németek Ispánjok, Szászok Ispánjok. Azonképen, Jazygum, et Cumanorum Comes, et Judex, nálunk ugyan a' Jászok és Kúnok Ispánjoknak és Birájoknak mondatik. Jobb Nádor Ispán y betű nélkül. Bán és Pán egy szó: ennek is napkeleti az eredeti. Persa nyelvben annyi mint *Praefectus*, *Magister*, *Curator*. *Ispán* egybefoglaltatott szó nagyobb jelentéssel; az *is* Török és Persa

nyelvben *ageus, activus*: tehát *Ageus, Activus, in actuitate positus Praefectus, Magister, Curator, Custos*.

A nyomtatott szótár szerint RÉVAINAK ez ajánlását nem fogadták el. Alább azonban elfogadták azt az ajánlást, hogy a helytartótanácsnak írt levelek végén ne «lekötelezett Szolgái», hanem «kész köteles Szolgái» álljon.

A *deputatio* eredetileg választmánynak volt fordítva, erre azonban azt írta RÉVAI: «Ments meg Isten a' választmánytól!» Megjegyzi, hogy SZILASYVAL tart, csak ő *passivum participiumot* kíván, így *kirendeltetett Személyek, választott Személyek*. A szótárbizottság elfogadta RÉVAI első kifejezését és utána tévé még a *deputatio* szót is.

A második részben az első kifejezésnél RÉVAINAK igen jellemző véleményével találkozunk.

A bizottság munkájában a *Litterae Plenipotenciales Teljedelem*-mel volt kifejezve. Ez ellen RÉVAI így kel ki: Teljedelem hallatlan és rémítő szó, contra analogiam. Az ige *tel-ik*, ebből lehetne *tel-edelem*, mint *pök-ik* igéből lett *pök-edelem*. De így tsak *plenitudo* volna; nem foglalja magában a' *potentiát*. Megmaradhatnánk az Országnak Törvény Könyve mellett: melyben Eleink 1565 esztendőttől fogva 1611-dikig bizony az előbbi és utóbbi közönséges szokás szerint így nevezték az ilyen levelet, *teljes hatalom levél*.*)

A szótár azt mutatja, hogy a bizottság meghajolt RÉVAI érvelése előtt, de ezt fogadta el: *Telyes hatalmat Adó Levél*. Pest vármegyének második, 1807-ben kiadott szótárában ellenben ez áll: *Tellyes Hatalom Levél*, vagy *Hatalom Levél*.

A példának fölhozott «hatalom levél» szövegében rosszalta RÉVAI a következő részeket: «mind azokat megtehesse, a' mik akármely renden lévő ügyének folytatásában, javára 's hasznára szolgálhatók lesznek; mind azokat... a' miket említettett biztosa teend. «A vonatkozó névmás helyes használatát a következőképen magvarázza: Mikor közönségesen beszéll a' Magyar, in *abstracto*, meg nem neveztetett *antecedenssel*: mikor a' Latán neutrum relativumot mond, ea, quæ inservitura sunt, quæ fecerit; ő is *abstractum relativumot* veszen, *mi, mit, mik, miket*. Hallottam, miket ígért. Nem pedig hallottam, melyeket ígért. De ha nyilván kitétetik az *antecedens*, a' *melly* relativum következik reá: hallottam a' jutalmakat, melyeket ígért.

A szótár azt mutatja, hogy a bizottság RÉVAINAK e helyes ajánlását nem fogadta el.

Litterae Contradictoriae Revocatoriae eredetileg *vissza vonó Levél* volt fordítva, de RÉVAI ajánlatára *vissza hívó Levél* került a szövegbe. Az 1807-iki Szótárban ez kimaradt s helyette *megmásoló levél* került.

A harmadik részben RÉVAI a jegyzők esküformájában az *iromány* szó ellen kelt ki. Azt írta: Az *iromány* új *tojomány*. Senki sem mondja *tojás* helyett *tojomány*, pedig nem *actio*, hanem már *actum*. Maradjon meg azonképen az *írás* is *scriptum* helyett. Régen élünk már ezen szóval: nem jutott eszökbe Ditső Öseinknek az *iromány*. Ne hallgassunk a' szédült fejű újítókra.

*) L. a NyÚSz.-ban a *hatalmazni* szót.

A szótárba tényleg az *írás* került.

Az esküformáknál RÉVAI-nak még három megjegyzése volt. Az egyik a szenvedő igékre vonatkozott. «Nagy rendetlenség vagyon, írja, a szenvedő igékben. Az igaz törvény ez. Kettő ezekben a formáló ragaszték: a kisebb *at, et*: a' nagyobb *tat, tet*. Ugyan ezekkel lesznek a' míveltető igék is. Ezeket a' szenvedőktől tsak a' személy névmásai különböztetik. A' kisebb formáló egybetűfogásból álló gyökökhez járul: p. o. ver, öl, ad, ver et, öl-et, ad-at, míveltető igékben, a' szenvedőkben pedig ver-et-ik, öl-et-ik, ad-at-ik. Ezekben a' mult idő tsak így megyen, mind míveltető mívelő, mind pedig szenvedő jelentéssel, mellyet a' szókötés értelme mutat: ver-et-ett, öl-et-ett, nem pedig veret-tet-ett, ölet-tet-ett. A' nagyobb formáló több betűfogásból álló gyökökhez járul; p. o. sebesít, vizsgál, sebesít-tet, vizsgál-tat, sebesít-tet-ik, vizsgál-tat-ik; sebesít-tet-ett, vizsgál-tat-ott.»

A másik megjegyzése az akkori nyelv egy latinosságát kifogásolja. Azt írja: «A' Magyar ritkábban él coniunctivussal; többire tsak indicativust mond. Tsupa Latánosság az ilyen szókötés: esküszöm, hogy közötttem... semmi vérség... ne *legyen*. A' Magyar ezt így mondja: esküszöm, hogy közötttem... semmi vérség... *nintsen*.»

Harmadik megjegyzése az ikesiseragozásra vonatkozik: «Így mondjuk ezt is: tselekeszem, tselekeszel, tselekeszik; az óhajtó módoan: tselekedném, tselekednél, tselekednék. Tehát így jobbítsuk meg b' következő szókötést: ha pedig ellenkezőt *tselekedném*, nem jó itt a' *tselekednék*. Ha kenyeret *enném*, ha bort *innám*. A' Szolnoki Nyelvrontó*) mondja másképen, de éktelenül: ha én kenyeret *ennék*, ha én bort *innék*. Ezért méltán tsúfolnak minket az Erdélyiek.»

A bizottság RÉVAI-nak e kifogásait mind elfogadta s a nyomtatott szótárba a helyek RÉVAI ajánlása szerint kerültek.

A negyedik részben csak egy kifogása volt.

A *Rei Sericeae Curator* a bizottság *Selyem tenyésztő*nek fordította. Ezt RÉVAI nem tartotta helyesnek, mert tenyésztés élő állatra mondatik, a selyem nem az. Ő *selyem szaporítást* ajánlott, de a szótárba a *Selyem tenyésztő* került s ez maradt az 1807-iki szótárban is.

A legtöbb kifogása az ötödik részben volt.

A könnyebb áttekinthetés kedvéért a latin kifejezés főcíme alatt idézem RÉVAI megjegyzéseit, egyúttal figyelembe veszem azt is, mi került az 1807-iki szótárba.

Armalis. 1806-iki szótár: Nemesítő Levél. RÉVAI: *nemes levél*, mert csak akkor nemesít, ha adatik. 1807-iki szótár: *tzímeres Nemes Levél*.

Actus Majoris Potentiae v. minoris potentiae. RÉVAI: nagyobb és kisebb hatalom dolga. 1806: A czégéres hatalmaskodás, vagy tete-messebb Erőszakoskodás — erőszakoskodás. 1807: Czégéres hatalmaskodás, nagy hatalmaskodás — hatalmaskodás.

Appellata. RÉVAI: felsőbb székre vitel. 1806: Fellyebb vitel; vagy felsőbb Ítéletre való terjesztes. 1807: ugyanígy.

Aulae familiaris. 1806: Eredetileg *hívnök*, *rontsárd* volt, de

*) VERSEGHY.

RÉVAI ezeket rosszaknak minősítette s lett: *Udvari hív*; az 1807-ikiben pedig: udvarnok, udvari hív.

Analysis. RÉVAI: felbontás. 1806: Taglat — fel osztás. 1807: ugyanígy.

Dos. RÉVAI: A Régi Magyaroknál *Jegymarha*. Marha jószág helyett vétetett. 1806: Házassági jutalom — Jegy ruha. 1807: ugyanígy.

Defectus. 1806: Eredetileg magvaszakadtság volt. RÉVAI ajánlata *Magva szakadás* lett s ez maradt az 1807-ikiben is.

Diarium. RÉVAI ajánlására *Napaló könyv* került az 1806-ikiba, s az maradt az 1807-ikiben is.

Fundatio. RÉVAI: inkább *szerzemény, szerzet, szerzés* mint hagyomány. Mondók már a' Kegyes Hagyományokat. 1806: Fundál-mány — Hagyomány. 1807: Hagyomány, örök hagyomány.

Genealogia. RÉVAI: *Nemzettség ágazatja*. *Nemzetség* vagy *Nemzés rendje*. Így lett az 1806-ikiben: *Ágazat — Nemzés' rendje*; az 1807-ben: *Ágazat, nemzés, származás ágazatja*.

Inventarium. RÉVAI: *Feljegyző Lajstrom*. Jegyzemény¹⁾ nem alkalmas ide, ha jó volna is a' szószármaztatás: mert igen egyet teszen a' *jegyzéssel* s *jegyzettel*. Mutatják ezek a' szavak is, adomány, hagyomány, lelemény, költemény, melyeknek jelentések így esik, donatio, fundatio, inventio, fictio: hogy az inventarium képzeletnek meg nem felel. 1806: Jegyzemény, Feljegyző Lajstrom. 1807: Jegyző-lajstrom vagy Inventarium.

Limitare. RÉVAI: Árát szabni vlminek. 1806: eredetileg becsét szabni volt, lett *Árát szabni*. 1807: Árát szabni, meghatározni.

Matricula. RÉVAI: Egyházi Anya-könyv.²⁾ 1806: eredetileg szösöző volt, de nyomtatásba RÉVAI ajánlata került s ez maradt az 1807-iki szótárban is.

Principium. RÉVAI: Alap tsak minapi költés fundamentum helyett. Az *al* szótól: de micsoda az *ap*? Tűrhetőbb *alkő*; jobb a *fenék, fenékvetés*. Principiumra jó az *ok, derékok, tőök*. 1806-ba került: *Ok — alap*. — *Derék ok — Tő ok*. 1807: *Ok, derék ok, fő ok*.

Praefectio. RÉVAI: Fiú ággá tétel, fiú ággá létel. A *fiúítás* éktelen újítás. Az 1806-iki szótárban bennumaradt azért, de hozzá vették RÉVAI ajánlását is s ez megmaradt az 1807-iki szótárban is.

Placitum Regium. RÉVAI: Tetszedelem hallatlan és rossz újítás. Ezen két ige hasonlít egymáshoz: tet-sz-ik, lát-sz-ik. Ha mondhatjuk tetszedelem, azt is mondhatjuk látszadalom. Sőt *alszik, nyugszik, haragszik, tselekszik*, s több ilyen igékből is lehet alszadalom, nyugszodalom, fekszedelem, haragszodalom, tselekszedelem. Ezek mind azon nyelvrontó rémitő tsodák: olyan a' *tetszedelem* is.

Az 1806-iki szótárba nem is került bele e szó, hanem a *Kirdlyi Tetszés*³⁾ s ez maradt az 1807-ikiben is.

Pupillus. RÉVAI: árva, kinek szülei nintsenek. Pupus, pupulus: kis gyermeketske, pupa, pupula: kis leányka; által vitetett értelem-

¹⁾ V. ö. a NyÚSz. *jegyzet, jegyzemény* szavaival.

²⁾ V. ö. a NyÚSz. e szavával.

³⁾ L. ugyanott a *tetszemény* szót.

ben *báb, alak*. *Alak* igazán pupa, larva: abból az után *alakos, histrio, ludio*, és így tovább mind nem ide illő értelemmel, a közönséggel szöllok, ha mondom, *drvaház*. De ha *alakház*-at mondanok, kiki másra érti, játékházra, azt is alacsonyra; minthogy *alakos játék* közönséges jelentéssel *histrionia, praestigiæ*. Az 1806-iki szótárba csak az *arva* került s ez maradt az 1807-ikiben is.

Perjurium. RÉVAI: *Hamis esküvés, hit szegés*. Szépen mondjuk *hiteszegett* perjurus, de ebből más nevet nem tsinálunk *hiteszegettség*. Mondjuk *tollahullott* madár, *házaégett* ember, de nem koholunk ezekből is ilyen neveket: *tolla hullottság, háza égettség*. Elég *toll hullás, ház égés*: azonképen elég *hit szegés*. Vagyon azonban nekünk erre különös napkeleti szavunk. *Lud* periurium, ebből *ludas*: periurus. A' Magyar Törvény könyvben Part. II. Tit. XXX. vagyon erről említés: de *pœna periurorum ludas appellatorum*; a' hitők szegetteknek büntetésökről, kiket *ludasoknak* neveznek. Tudta még akkor a' Magyarság ennek eredeti jelentését. Utóbb vesztette el, azt állítván, hogy *lúd* szóból lett, azaz *anser*. A *ludast* tehát úgy veszi, *anser*es *habens*.

Az 1806-iki szótárba nem is került a *hiteszegettség*, hanem *Hit-szegés* s ez maradt az 1807-ikiben is.

Philosophia. RÉVAI: Böltselkedés egyenesen vagy böltselkedés tudománya, vagy böltselkedő tudomány. 1806: eredetileg *böltselkedmény* volt s *Böltselkedés Tudománya* lett s maradt az 1807-ikiben is.

Phoenomenon. RÉVAI ajánlatát fogadták el, ki *jelenet*-et, *természet* *enése*-t ajánlotta, s az előbbi került az 1807-ikibe is.

Phantasma. RÉVAI: Böltselkedmény, és a következő *képzelmény* rémítő újítások, 's igazán nyelvrontások. Mondjuk *gondol*, mint *képzel*; mondjuk *gondolkodik*, mint *böltselkedik*. Ha szabad úgy rontanunk a' nyelvet, ezeket is mondhatjuk, *gondolmány, gondolkodmány*. De ki érti? és ki ne boszszonkodnék ezeken? Mitsoda a' *phantasia*? ebből megtudhatjuk, mitsoda a' *phantasma*. A' *phantasia látás, képzelés*: a' *phantasma* tehát *látat, képzelet*. Az 1806-ikiba a *képzelet* került s ez maradt az 1807-ikiben is.

Praedocinium. RÉVAI: Jó a' Török szó is, *haramiaság*, de jobb a' magyar kifejezés *úton álló tolvajság*. A' *tolvajság* is elég, mert *tolvaj* igazán *praedo*. A' *fur* melly helyett vesszük közönségesen a *tolvaj* szót, Magyarul *or; orv*: ebből vagyon *orgazda, ne orozz*. 1806: *Haramiaság* — *Úton álló Tolvajság*. 1807: ugyanezek.

Repudiium. RÉVAI: Megvetés, elhagyás, szorosabb értelemben *feleség elhagyás, feleségtől elválás*. 1806: *Meg-útálás* — *El-hagyás*. 1807: *El-hagyás*.

Statutum. RÉVAI: rendelés, végezés, törvény. 1806: eredetileg *állítmány* volt; lett *Rendelés* — *Végzés*, vagy *Megyebeli Törvény*. 1807: ugyanezek.

Stips. RÉVAI (Szilasyval együtt) a *tökét, gyökért* ajánlotta. 1806: eredetileg *öst* volt, lett: *Töke* vagy *gyökér*. 1807: ugyanezek.

Stylus. RÉVAI: toll vagy írás módja. 1806: *Írás módja* — *Estely*. 1807: *Írás módja*.

Stillicidium. RÉVAI: tsepegő hely. 1806: *Permetezés* — *Háztsurgás*. 1807: *házturgás, ereszcsepegés*.

Jus Stillicidii. Révai ajánlására az 1806-ba *Eszterha Törvénye* került s ez maradt az 1807-ikiben is.

Triangulum. Révai: *Három szeg.* A *harmaglaton* ki kell adnunk. Szédült főnek a találmánya: olyan az *egyeglet* is *egyenes szeg* helyett, *rectangulum.* 1806: *Három szeg* s ez maradt az 1807-ikben is.

Végül még két megjegyzése volt «A' Megyékbeli Hadi és Házi Pénz-Tárokra» nézve.

In sortem impositæ acceptatum, vel imputatum a' ki-vettetett adó-fejében lett be-számítás-sal volt fordítva. E kifejezésben a *be-számítás-t*¹⁾ hibáztatta Révai, mert nincs *számít* ige s ajánlotta helyette a *be-számlálást*. Ezt elfogadták, mert az 1806-iki szótárban ez van s ez maradt az 1807-ikben is.

Azután az *interusurium*ra régi jó magyar szót ajánlott, a *kamat*-ot, *kamat pénzt*, a' *tő pénznek kamatját*, s tényleg az *interusurium*ra az 1806. és 1807-iki szótárban e szavai fogadtattak el; ide mégis *haszonvétele*²⁾ *kipótoldása* került s ez maradt az 1807-ikben is.

A mint a fenti összehasonlításból kitetszik, az 1806-iki szótárra Révainak nagy volt a befolyása. Az ő címét fogadták el, hasonlóképen elfogadták a legtöbb kifogását s ez kihatott még az 1807-iki szótárra is. De az ő helyesírási elveit is elfogadták s az 1806-iki szótárt e szerint nyomtatták. Erről azonban alább is lesz szó. Most egyelőre vissza kell térnem Pest vármegyéhez!

Pest vármegye a kinvomatott szótárt³⁾ elküldötte az összes törvényhatóságoknak, el Erdély kormányzóságának is, hogy megyéinek megküldje.

És Pest vármegye akciójának — mondhatni — nagy lett az eredménye. Már 1806 májusában³⁾ néhány vármegye — Bihar, Tolna, Liptó és Győr — felel a fölszólításra. A legnevezetesebb Bihar vármegye válasza.

Elismeri Pest vármegye dicsőségét, elfogadja e téren *elsőségét* és azt ajánlja, hogy jó lesz ez ügyben a többi megyével együttvéve *Pesten* egy előre kijelölt időben találkozni. E találkozás alkalmával minden vármegye előadná észrevételeit (a pesti szótárra nézve) s így azután elkészülhetne *egy* igazán tökéletes szótár, a melyet minden vármegye megkapna.

Pest vármegye rendjei elfogadták Bihar vármegyének ajánlatát s a szótár ügyében tartandó gyűlés határnapjául a Kisasszony-hava — augusztus — 25-ikét tűzték ki. Ez alkalommal egyúttal, hogy «a szótár eránt előfordulható észrevételek s bővítések itt is megtétethessenek», kiküldik a fentnevezett tagokon kívül «Váczi Kanonok Szerdahelyi Aloysius, ennek akadályoztatása esetében pedig Balogh István, nemkülömben Kalotsai Kanonok Katona István akadályoztatása esetére pedig Klobusitzky Péter, nemkülömben Gróf Beleznay Sámuel, Báró Prónay Sándor és Fő Szolga Biró Szabó János urakat»

¹⁾ L. a NyÚSz.-ban a *számítani* szót.

²⁾ Megvan ez az 1806-iki pesti szótár az Akadémia levéltárában is 179 szám alatt.

³⁾ A május 21-iki gyűlés 885—888. pontjai alatt.

azzal az utasítással, hogy az előfordulható észrevételeiket annak idején mutassák be.

Ugyanekkor megjelentette a vármegye a nádornak, a vármegye örökös főispánjának, az ügy állását, azt t. i., hogy a szótár ügyében gyűlést hirdettek. A nádor a július 18-iki gyűlésre leírt, hogy a királyi resolútiók az összejöveteleket tiltják, azért azt javasolja, álljon el a vármegye az összejöveteltől, annál is inkább, mivel írásban, levelezéssel is elvégezheti, elérheti a kitűzött célt. Pest vármegye rendjei elállottak erre a gyűléstől és az alispánnal azonnal értesítették e változásról a megyék alispánjait. Megírták, hogy a nádor közbeléptére elállottak eredeti szándékuktól, ennél fogva deputatiót rendeltek, a mely a vármegyéktől esetleg beérkező észrevételeket vizsgálat alá veszi s ehhez képest a fennálló szótárt bővíteni, javítani fogja, s e szótárt elkészülte után el fogja küldeni. De így azután — mint alább látni fogjuk — a szépen meginduló akció, mely országosnak indult, meglehetősen helyi érdekűvé törpült, elcsatnyult.

A tervezett összejövetelt elfogadták:¹⁾ Bihar, Esztergom, Bereg, Ugocsa, Ungvár, Csanád, Krassó, Gömör Kis-Hont, Szathmár, Bács-Bodrog, Baranya, Máramaros és Abaúj vármegyék. Elég szép szám a kihirdetés és az eltiltás ideje között.

Azonnal elküldötte észrevételeit: Tolna, Nográd, Szathmár, Somogy, valamivel később (decemberre): Győr, Csongrád, Sopron, Krassó, Nyitra, Ugocsa, Sáros, Békés, Bács.

A szótár ügyében deputatiót küldtek ki s választ küldtek később: Baranya, Gömör, Nográd, Esztergom, Bereg, Ugocsa, Ungvár, Csanád, Bács-Bodrog, Krassó. Deputatiót küldtek, de nem válaszoltak: Nagy-Honth, Szabolcs, Mosony, Trencsén, Árva, Szepes, Komárom. De Trencsén, Árva, Liptó és Szepes vármegyék kijelentik, hogy tehetőségük szerint ezentúl ők is magyarul fognak mindent elintézni.

Néhány vármegyének az volt a véleménye, hogy legjobb volna a szótár ügyét egy tudós társaságra bízni. Ilyenek voltak: Mosony, Csongrád, Sopron, Krassó, Nyitra és Bereg vármegyék.²⁾

Egy vármegye, Nagy-Honth, 500 forintot tűzött ki a legjobb szótárra.

Somogy vármegye pedig a legellenzékből szellemű volt, mert kijelentette, hogy az eltiltás ellenére is elküldi megbízottait Pestre a tervbe vett aug. 15-iki gyűlésre.

Pest vármegye kiküldött választmánya ekközben hozzálátván a nagy munkához, lassan-lassan közeledett a cél felé. De a kérdés napirenden lévén, közben több ilyenfajta munka keletkezett az országban. Ilyen művek voltak: Georch Illés, Szirmay Antal, Balogh István váci kanonok, Szrogh Sámuel, Péchy Imre és Peretsenyi Nagy László munkái.³⁾ Honth vármegye — mint Pest vármegyének meg is írta —

¹⁾ L. Pest vármegye 1806-iki jegyzőkönyvének 1611—1636. pontjait.

²⁾ L. Pest vármegye 1806. évi jegyzőkönyvének 1618., 2364—7., 2373. pontjait.

³⁾ GEORCH ILLÉS: Honnyi Törvény 4 k. 1804—9. SZIRMAY ANTAL: Magyarazattya azon szónak, melyek a magyar Ország Polgári és Törvényes dolgokban előfordulnak (általában így idézik: Glossarium vocum

nagyon meg volt a három első művel elégedve, úgy hogy más akciózt ez ügyben feleslegesnek tartott.¹⁾

Pest vármegye szótára azonban körülbelül ez időtájt szerencsésen elkészült. A szótár kéziratai és mellékletei mutatják, hogy lelkiismeretes és nagy munkának volt gyümölcse.

Megtaláljuk a mellékletek között Szilassy Józsefnek, Császári Losy Pál kecskeméti reformatus professzornak, Saator Péternek, Balog István váci kanonoknak és RÉVAI Miklósnak dolgozatait. Látható a mellékletekből, hogy a választmány egyes iveket készített a vitás szókra; pl. az egyik ív Győr és Somogy megjegyzéseit, egy másik Kultsár, Peretsényi és Schrok,²⁾ egy harmadik ív Pest, Szathmár és Tolna, egy újabb ív Nógrád és Szathmár megjegyzéseit veszi számba.

Balog István váci kanonok volt egyike azoknak, a kik legszorgalmasabban részt vettek a munkában és vitában. Egy vaskos kötetű szótárt nyújtott be kéziratban.³⁾ — ennek másolatát megküldte Honth vármegyének is, — később pedig, mikor SZIRMAI szótára megjelent, külön megírta erre is megjegyzéseit.

RÉVAI is tevékenyen részt vett a munkában. A mint mellékelt íveiből kivethető, valószínű, hogy a bizottság szóbelileg tárgyalt, vitatott meg mindent. Erre vall RÉVAINAK az egyik íven olvasható ezen megjegyzése: «Be kár, hogy beteg voltam: össze kaptam volna Balog urammal.» E körülményre vall az is, hogy RÉVAI csak az *a, b, c, qu, r, v* betűvel kezdődő szavakra adott írásbeli véleményét.

RÉVAINAK mellékelt ívei valószínűleg tehát úgy keletkeztek, hogy betegsége miatt a bizottság által megvitatandó szavak jegyzékét a bizottság jegyzője: Ottlik Dániel, Pest vármegye főjegyzője, neki elküldötte. Ezt bizonyítja az egyik íven Ottliknak a következő följegyzése: «A' Magyar Szótár készítésében munkálódó Tettes Deputatio az alól feljegyzett szavakat T. Révay Miklós Urral olly végre közleni kívánta, hogy a' Magyar kifejezések eránt elől fordulható észrevételeit ha lehetséges ma által küldeni ne terheltelessék.»

RÉVAI észrevételeit az oldalra jegyezte.

Lássuk a legfontosabbakat!

Első megjegyzése az címek között (1806-iki szótárban) előforduló *deputatióra* vonatkozik.

Az 1806-iki szótárba, melybe eredetileg a *választmányt* aján-

etc.). Kassa, 1806. SZRÓGH SÁMUEL: A Magyar Törvénykezésre szolgálható Szók és kifejezések. Tek., Nemes Borsod Vármegyének mint a Nemzeti Nyelv egyik pártfogójának ajánlja, Pest 1806. (PÉCHY IMRE): A' Magyar Nyelvről a' polgári és peres dolgok folytatásában, Pest 1806. PERETSÉNYI NAGY LÁSZLÓ: Értekezés azon deákból magyar nyelvre fordított szavak eránt, stb. Nagyvárad 1806.

¹⁾ Az 1807. évi jegyzőkönyv 564. pontja.

²⁾ Nyilván tévedés e helyett: Szrógh.

³⁾ BALOG ISTVÁN szótára kéziratban maradt. RÉVAINAK BALOGGAL volt a legtöbb, és mint fennebb olvasható volt, a leghevesebb vitája. A hírnök, rontsárd, tetszedelem, böltselkedmény, képzelmény, harmaglat, tudalmaság, szoktony, jelenték, inet, stb. ilyenféle szavakat mind BALOG ajánlotta szótárában, az üléseken.

lották, az ő és SZILASSY ajánlatára a *kirendeltetett Személyek* került. Most újból megindult a vita. Ajánlatba kerültek: *választmány* és *küldöttség*. Erre RÉVAI a következő megjegyzést tette: «Meg nem nyughatom sem a' *választmány*, sem a' *küldöttség*¹⁾ szón. A' *mány* csak dolog, nem élő személy; a' *választmány* igazán declarata res, és nem delicti viri. A' *ság* praeteritummal igen ritka példa: *vásottság* petulantia. A' *küldöttség* mi lehet? talán missionitas, vagy missitudo. Más a' *követség*, mert itt a' *követ* nomen, nem verbum s participium. Jobb volna talán ezen kifejezés: *választott személyek*, vagy *küldetett személyek*. Az 1807-iki szótárba *küldöttség* került.

Megjegyzendő, hogy RÉVAI följegyzései nagyobbbrészt olyanok, melyek az 1806-iki szótárban nem voltak meg, tehát pótlásként kerültek az 1807-iki szótárba.

A legfontosabb megjegyzései a következők:

Agazo. RÉVAI: *lovász*, ugyanez az 1807-iki szótárban. Itt kell megjegyezni, hogy RÉVAI kifogásolta a *főlovásznak mestert*, mert szerinte *ász* és *nok* együttesen fölösleges; nem szükséges a' *nok*, ha ott van már az *ász*.

Amnysia. RÉVAI: bűnnek elfeledése, 1807. sz.: Meg semmisítés, el törlés, elfeledés.

Artifex. RÉVAI a *művészt* nem tartotta jónak, helyette a *kézi műves-t* ajánlotta. Épígy az *artificiumra* sem fogadta el az ajánlott *tudalmasság* szót, hanem helyette a *mesterség*, *kézi mű* t ajánlotta. 1807. sz.: előbbire *mesterember* vagy *kézi műves*, utóbbira a RÉVAI ajánlatai kerültek.

Cliens. RÉVAI: pártfogás alatt való, pártja fogatott. 1807. sz.: ugyanezek és *pártfogott*

Contra quietantia. RÉVAI: menedék levél. Ehhez a következő megjegyzést fűzte: Vallyon nem az e a quietantia! men-em, men-el, men-ik securos fio, men-e-ked-em securus me facio. Ebből vagyon a menedék, nem pedig a' *megyen* igéből. 1807. sz.: viszont nyugtató, vagy viszonttag való menedék Levél, vagy Contra quietantia.

Copiare. RÉVAI: mását venni. A *másolni* t²⁾ nem tartotta jónak, mert azt jelenti alterare, permutare. 1807. sz.: mását venni.

Credulus. RÉVAI: könnyen hívő-t ajánlott *hiedelmes* helyett, mert *hiedelem* = *fiducia*, *hiedelmes* = *fiduciam habens*. 1807. sz.: könnyen hívő.

Dapifer. RÉVAI: asztalnok. 1807. sz.: asztalnok.

Habitus. Szoktony volt ajánlva. Erre RÉVAI ezt jegyezte meg: Szoktony Dugonits műhelyéből való.³⁾ A mozog igének moz gyökeréből ő koholta ezt a' rémitő szót *moztony* (ma-hina) a' nyelvnek minden hasonlósága ellen. Nints az egész nyelvben *tony* végezet; nem jó tehát sem a' *moztony*, sem a' *szoktony*. A' nyelvben csak ezen végezetek hallatnak *ony*, *eny*, *öny*; pl. biz-ony, tak-ony, hev-eny, böd-öny.

¹⁾ A NyŰSz.-ban PERETSENYI NAGY LÁSZLÓTÓL idézve 1806-ból, láthatjuk, hogy Pest vármegye vele egy időben használta.

²⁾ L. a NyŰSz.-ban a *Másolni* szót. Pest vármegyénel már 1806-ban ajánlották.

³⁾ SZILY a NyŰSz.-ban BARCZAFALVINAK tulajdonítja (*mosztony*); l. a *mozdony* szót.

De ezek sem illenek össze a' *szok* gyökérrel. Ebből az Igaz Magyaroknál a' jó származat csak *szokás*. A' habitus csak theologiai determinációval az, a' minek itt vétetik. Én azt gondolom, hogy annyit mond a' Magyar, ha így szól: *megrögzött szokás*, gonoszban *megrögzés*, gonoszban *megrögzött*, természetté vált *szokás*. 1807. sz.: *megrögzött szokás*, gonoszban *megrögzés*, természetté vált *szokás*.

Indicium. RÉVAI a tervbe vett *jelenték* hallatlan szónak tartotta, mert ennek hasonlósága szerint a' tekint igéből lehetne *tekinték*. De e helyett szerénte jobb a' *tekintés*, a' *tekintet*, s így az elsőnél jó a' *jelentés*, a' *jel*, a' *mutató jel* s tényleg e három került az 1807-iki szótárba.

Instructio domestica. RÉVAI: házi készület, házi készülettel bíró. E' volna az én tsekély vélekedésem. A' *mez*¹⁾ (ez volt ajánlva) gyökér igazán napkeleti és magyar szó, de ezen képében már régen kiavult.²⁾ Jelentése tágas értelemben ruha, ruházat, takaró, befedő. Ige képében *mez-em*, *mez-el*, *mez-ik*, azaz befedetem, stb. Ennek a' participiuma a' *mez-ő* = befedetett, a' föld fűvel, mint ruházattal, általvitetett jelentéssel *campus*. Azon gyökér az *ít* fosztó ragasztékkal *mez-ít* s még bővebben *mez-ít-el-en*, *mez-te-len*, annyi mint fedetlen, ruhátlan. Ezen származatok, a' mellyekkel így élünk, azt mutatják: hogy a' kiavult *mez* gyökérnek föltámasztása, kiváltképen ezen kifejezés *házi mez*, *mezes* igen bátor és még most értelmetlen. S ha megfejtjük értelmét, csak annyit teszen *házi ruha*, *ruhás*. Ezzel mit monduk, 's mit nyerünk? 1807. sz.: *házi készület*, *mez*.

Mundus muliebris. RÉVAI nem hagyta helyben a *fejérmeki mez-t*, helyette ajánlotta azt, mi addig is használatos volt: *asszonyi ékesség* és ez került az 1807-iki szótárba.

Nepotismus. Az ajánlott *onokaság* helyett RÉVAI az *unokakedvesség* és *vérségre nézést* ajánlotta s ezek kerültek a szótárba.

Systema. Rendő volt az ajánlott szó, RÉVAI *derékrend-et* és az *alkotmányt*³⁾ óhajtotta. Az 1807-iki szótárba *alkotó rendszabás*, *alkotmány* került.

Quottalitas. Ajánlva: hányadság. RÉVAI: hanyad tartozás. 1807. sz.: hányadság.

Redintegrare. Ajánlva: egészíteni. RÉVAI: egészszé tenni, helyreállítani, kipótolni. 1807. sz.: helyreállítani, kipótolni.

Religiosus. Ajánlva: imás, imabéli.⁴⁾ RÉVAI: «Ima» gyökér, belőle

¹⁾ VERSEGHYnek körülbelül hasonló volt a véleménye. Lásd Lexiconában 313; SZILY, NyÚSz 223. l.

²⁾ Érdekes pótlék a NyÚSz. *Mez* szavához.

³⁾ L. a NyÚSz. e szavát, melyet PETHE előtt RÉVAI használt és ajánlatára Pest.

⁴⁾ Az 1806. szótárban vallásbeli, imás dolog volt «Res religiosa» alatt. Erre VERSEGHYnek alább tárgyalt értekezésében a következő volt megjegyzése: *Vallásbeli* annyit tesz, mint *res ad Confessionem* (Augustanam vel Helveticam) pertinens. *Imás* dolog felette rossz szó, mert imád, mely hihetőkép az *ime!* és *ád* szavakból van összetéve, ilyen derivativumot a' mi nyelvünkben semmikép nem adhat. Megmutattya ezt az analogia, avagy a' filológiabéli hasonlatosság. E' verbumokból *ád*, *akad*, *okád*

lett imád. Hasonlóképen hogy *ite* gyöker, az is bizonyos, s abból vagyon *ítél* ige. Ollyan a' *mesél* ige a' *mese* gyökértől. A mese szó-
kásban vagyon. Az *ite* kiavult, az *ima* is kiavult s ezt elfogadja a
deputatio. Imád annyi, mint *adorat*, az *ima* = *adoratio*. 1807. sz.:
szerzetes, szerzet, Hitbéli, Imás, Imabéli.

Terminus Judiciorum. Ajánlva: törvénykedésnek ideje, húzom.
RÉVAI: törvénykedésnek ideje? A' *húzom* mit teszen? és itt hogyan
lehet helye? A' *húzom* régi formatio, mint folyam, 's annyi mint
huzás, valamint folyás. Tehát *tractio*, *tractus*. Mitsoda a' *per huzás*?
Koholjunk szavakat, 's mi sül belőle. *Iszom egy húzomban?* bibo uno
tractu. Tehát *húzom* jó a' perrel is, kiváltképen mikor azt akarom
mondani *terminus causæ*!! 1807. sz.: törvénykezésnek kiszabott ideje,
törvény szolgáltatás ideje.

Testamentum privilegiatum. Ajánlva: kiváltság. Erre RÉVAI azt
jegyezte meg: *váltság*, én Görts Urnak ezen 's több más hibáit nyil-
vánvaló írásban megzáfolom. 1807. sz.: a törvénynek különös enge-
delmével tétetett.

Verticalis. Ajánlva: tetőpontos.*) RÉVAI: tetőt arányzó, vertica-
liter = tető irányában. 1807. sz.: tetőt arányozó, tető hegyett való!

Vigilia. Ajánlva: inet. RÉVAI: Megint egy rémítő újság! Be
kár, hogy beteg voltam: öszve kaptam volna Balog urammal. Egyházi
vigiliát akar ő mondani: ünnep előtt való *estvét*. Honnét vette erre
az *inet* szót? Istenem, Istenem! Be jó a' régiségeket fel bújkálni, 's
tudni a' nyelv történetét. Mondják *in-nep*, vagyis inkább *ün-nep*.
E' két szó. A' *nep* bizonylyan *nap*. Úgy vagyon. Az *in*, vagy *ün*, tehát
festus. Igaz. Mert *ün-nep* valójában *festus dies*. Tsak az a' hiba, hogy
a' gyöker nem *ün*, hanem *üd*. A' régiek úgy mondták *üdnep*, de a'
kényes kiejtés a' *d* betűből *n* betűt tsinált *ünnep*. Ebből ige is volt,
üd-öl, 's a' régiek úgy éltek vele; *üd-nepet üdölj*, *üd-nepet üd-leni*,
üd-lő üd-nep. De itt is megrontotta a' kényes kiejtés a' *d* betűt a'
következő *l* miatt: s így mondták utóbb *ünnepet ülleni*, *üllő ünnep*.
Úgy járt a' *pad* gyöker is: ige lett belőle *pad-ol*; azután név *pad-lás*.
De most már tsak *pallás*.

Most már azon egy *üd* eredeti gyökekből lett *ün*, és lett *ül*,
vagy *in* és *ül*. Élhetek-e ezekkel? És ha élhetek, hogyan élhetek?
Az *üd* adjective = *festus*, *saluus*. Ebből vagyon *üdvöz légy*, és *üdvözség*
üdvözít, *üdvözül*. Ezekből nem tsinálhatok verbale nomen: mint *néz*,
és *lát* igékből tsinálom ezeket, *néz-et* és *lát-tat*. Tehát nem lehet *in-et*.

Vissza kell mennünk a' compositum szóra, *üdnep*, vagy *ünnep*,
's ezzel élünk okosan, és igazán magyarul: *előünnep*, *est ünnep*, vagy

's a' t. nem lehet illy adjectivumokat csinálni: ás, akas, okás, mellyek
tellyességgel érthetetlenek, és értelmetlenek. Érthetetlen tehát az *imás* is
az *imád* verbumból. A' magyar egy általlýában nem csinál derivativu-
mukat a' végső betűnek elváltoztatása által, hanem új betűknek a' törzsök-
szóhoz való függesztése által, ammint Tiszti Magyarságomban megmutat-
tam. Illy rab formációkkal úgy beszemetetzk már a' régi Póeták és a'
mostani Firkálók a' nyelvet, hogy talán soha sem is lehet azt belőlők
többé kitisztogatni.

*) L. a NyŰSz. Tetőirányos szavát.

ünnep estvéje. Vagyon régi kézírásom, melyben a' Simonis et Judæ vigilia így iratik: *Simon és Judás estén,* Úr születése után ezer öt száz huszon két esztendőben.

1522 esztendőben! Az illy nagy régiségnek tsak nagyobb tekintete lehet, hogy sem — Azután a' nyelv története, ha valaki jól érti, mit nyom!

Megint azt kérem: a' Vármegye Méltósága legyen szemünk előtt. Mert én ezután is fogok szólni. 1807. sz.: ör, őrizet, ünnep estvéje.

Virtus. Ajánlva: erény. RÉVAI: Pokolból jött az *Erény!* mégis ha *erő* volna: virtus vini, *bor ereje.* 1807. sz.: erő, erköls, jóságos erköls.

Voltak RÉVAINAK olyan szavakra is megjegyzései, jobban mondva olyan latin műszavakat is lefordított magyarrá, a melyek közül sok a szótárba nem is került.

Így pl. az *universitas* nála *fő iskola*, az *academia* *nagy iskola*, a *gymnasium* *al iskola*; a *Magistratus Univers.* *Scientiarum* a *tudományok fő Oskolájának tanátsa* vagy *tisztsége* s így *magistratus Civis* *váras tanátsa*, a *rector* *igazgató*, a *decan* *dékán* vagy *előljáró*. Az egyes karoakat így fordította: törvény tudó kar, orvos kar, bölt-selkedő kar. A *bibliotheca* Molnár után *könyvház*. A *botanica* fűvésző tudomány, fűvészség. Oda jegyezte még más műszavakra a bábaság, szem-orvoslás mestersége, seborvoslás, seborvos¹⁾ szavakat. A *pedellust* *botosnak* fordította.

A könyvnyomtató műhelyben a curatort gondviselőnek, a többi tiszteket vigyázónak, dologsürgetőnek, a mediastinust köz vagy házi szolgának nevezte el. A zálogos ház királyi tisztségénél vagy a zálogtartó királyi tisztségénél a záloglátó, zálogszedő, zálogíró, a fenyték vagy jobbító háznál pedig gondviselő, a bányászathoz²⁾ bánya bíró, az olvasztás és törés gondviselője, széníró, gépely mester (Molnár után) pénzmetsző, pénz verés mestere, az erdőszetnél erdő látó, erdő vizsgáló, a gazdasághoz látó tisztségénél pedig a tiszteket így nevezte el: bevező, beszédő, gabonás, számtartó, lovas kerülő. A comes cameræ nála fő kintstartó, a referens assessor szolló *tanácsos*, szolló bíró vagy előadó tanácsos vagy bíró, az architect építőmester.

A fentiekből kétségtelenül kitűnik, hogy RÉVAINAK hatalmas része volt Pest vármegye tiszti szótárának elkészítésében. A helyesírás teljesen az ő elvei szerint készült, ezt legjobban bizonyítja az egyik íven olvasható s Ottlik főjegyzőhöz írt következő két levele:

Tekintetes Úr!

A' mellett méltóztatik maradni: hogy a' helyesírásban (orthographiában) az egyenlőségét megtartsuk; és a szóeredésre (etymológiára) vigyázzunk. Ne legyen tehát ezen munkában az a' keverék: hogy most ő, most őö betűvel éljünk, azután most ts, most cs betűt tegyünk. A' Jelesebb Írók megállapodtak már az ő és ts betűkben. A' szóeredésre nem vigyáztunkkal sok betűt felesleg kettőztetünk s

¹⁾ A NyÚSz.-ban e szó 1808-ra SÁNDOR ISTVÁNNAK javára van írva (282. l.).

²⁾ Az olvasztó kemenczét *koh* vagy olvasztó kemenczének nevezte.

több más hibákat is ejtünk. Én meggyőződéseim szerint teszem a' jobbításokat. A' ki tisztára fogja a' munkát írni: igen szeretném, ha előbb szólhatnék vele a' helyesírásról. Akármit mondjanak némely Vármegyék 's egyéb Hatalmaskodó Urak: zúrzavarban vagynak, magokkal nem egyeznek meg, ok nélkül kiáltanak.

Az a' ditsőség tsak Pest Vármegyének legyen sajátja: hogy tisztábban lát, 's a' jó okon megállapodván, a' jó mellett marad állandóul. Példa ő mindenképen: a' buzgó kezdetben, az állhatatos folytatásban, a' valóságot keresésnek fáradhatatlan szorgalmában.

Tényleg megbeszélhetette RÉVAI a másolóval az elveket, mert a tisztázatot mutatja, hogy az ő elvei szerint íratott a szótár (pl. a cs és cz, ts és tz, a mássalhangzó kettőzés ritka, ikes igék használata, az at, et gyakori használata stb.). Sőt megkapta a tisztázatot is, melyre rá van írva: Purum Typis Mandatum. S mint a belseje mutatja, RÉVAI még ezen is javított itt-ott, láthatók benne szép gömbölyű betűkkel írt javításai. S a mi a leglényegesebb a dologban, a szótár e javításai szerint került nyomtatás alá.

Pl. A *confusus* alatt csak *elegyedett* állott, ő írta oda a *zavarodott, megsegyenült, szégyenített* szavakat. A *correlatus* egymásra tekintetűnek volt fordítva, ő kijavította *egymásra néző, egymásra tekintőre*. A *credibilis* eredetileg *hihetős, hihetséges* volt, a *hihetségest* kijavította *hihetőségesre*: a *culpa* pedig *hiba, gondatlanság*, ez utóbbit azonban kijavította *gondolatlanúságra*. *Dominium privatum* külön *uradalom* volt, kijavította *külön uradalomra*, a *Ductus metalis* *Határ mente* vagy *folyása*, mire odajegyezte: *itt is úgy lehetne mente, folyta, vagy menése, folyása*. A *Fiscalitas* *ura vesztett jóság*, az *inconsulte* *gondatlanul*, az *Institutio Heredis* *örökös nevezés*, a *Levata ex paribus* *Írások másokból*, a *Lex derogatio* *törölése, másolása*, a *Lex interpretatio* *magyarázása* volt eredetileg, az ő javítása után lett: *ura vesztett jóság, gondatlanul. örökös nevezés, írások másaiból, törölése, másoltatása, magyarázatja*.

A *Maleficus* eredetileg csak *bájoló*, a *Praetextus* csak *szín, örv* volt, ő írta még az elsőhöz a *bűrölőt*, a másodikhoz az *űrűgyöt*. A *Quietare nyugtató* *Leveret* *kiadni* volt, ő jegyezte oda vagy *menedék* *Leveret* *kiadni*: a *Reiterare* *ismét tenni* volt, kijavította *ismét elő hozni-ra*. A *Res* (subjectum) *alatság* volt s az ő javítása szerint lett: *tárgya* vagy *arányzatja*. A *Substantia* *állomány, állat* volt, az első kitorlölte s odajegyezte még: *valóságos természet*. A *successivus* eredetileg *ido vártomos*, a *Summarius* *összetes* volt, lett: *renddel következő és összeséges*. A *Vadanál* a *gázló helyhez* még odajegyezte a *tsékély víz* szót. A *virtus* *erény*, *virtuosus* *erényes* volt, de ő kijavította az első *erő, erkölcs*, *jóságos erkölcsre*, a másodikat *erős, erköltsős és jóságos erköltsüre*.

E tények mind azt mutatják, hogy RÉVAI-nak Pest vármegyei tisztai szótárának készüléseben nevezetes szerepe volt.

Midőn a szótár így elkészült, az 1807-ik évi márczius 5-iki közgyűlésen Szentkirályi másod alispán az irományokat bemutatván, bejelentette,*) hogy a beérkezett megjegyzések figyelembe vételével a

*) 520. szám, ez alatt vannak az irományok.

deputatio munkáját elkészítette. A közgyűlés erre elrendelte kinyomtatását s tényleg az április 21-iki gyűlésen¹⁾ a főjegyző már egy nyomtatott példányt mutathatott be a rendeknek.

Ezután szétküldötte Pest vármegye szótárát a törvényhatóságoknak. Néhány vármegye, mint pl. Békés és Báts-Bodrog,²⁾ megköszönte, sőt volt olyan, pl. Szathmár vármegye, mely nemcsak köszönte, hanem 50 darabot vételre³⁾ kért, a mit természetesen meg is küldött Pest vármegye.

De ekközben néhány vármegye Pest vármegye kezdeményezésén felbuzdulva, szintén szótár készítését határozta el s ekkorra azzal elkészülvén, Pestnek megküldötte. Ilyenek voltak Baranya vármegye, Veszprém vármegye és Zala vármegye.

E szótárak közül különösen érdekes a Zala vármegyei, mert a Pest vármegye szótárával szoros kapcsolatban van, ennek köszönheti létét s azonkívül, mert ezt meg nyelvünk másik nagy férfja, Verseghy Ferencz segítette elkészíteni. De érdekes még egy tény miatt: készítésében részt vett Kisfaludy Sándor is, s mint látni fogjuk, ő teljesen elfogadta Verseghy véleményét.

Zala vármegye 1806-ik évi jegyzőkönyve szerint⁴⁾ megkapta Pest vármegye 1806-iki, azaz első szótárát, ugyanakkor tárgyalás alá vette Bihar fenti ismeretes⁵⁾ és azonkívül Győr⁶⁾ vármegyének a magyar nyelv ügyében tett indítványával együtt. E gyűlésen elhatározták⁶⁾ a rendek, hogy a vármegye számára szintén készíttetnek szótárt s azonnal deputatiót is rendeltek e célra. Nagy József szombathelyi prépost elnökele alatt báró Ghillányi János, Tuboly László, Kisfaludy Sándor, Takács József és Csutor János lettek a bizottság tagjai. Meghagyták a bizottságnak, hogy a Pest vármegyei szótárt figyeljék meg és javítsák.

Nagy József elnök bizonyára a bizottság beleegyezésével, talán kíváncsára, fölkerlte a Dunán-túli írók előtt nagy tekintélynek örvendő, híres nyelvész, Verseghy Ferenczet, küldje meg véleményét a Pest vármegyei szótár iránt.

Verseghy erre meglehetősen részletesen megírta, mondjuk, kritikáját s két részletben, két levél kíséretében megküldötte Nagy prépostnak munkáját, mely e címet viseli: Jegyzések A' hivatalbéli levelezésnek Titulussairúl.

E munka eleddig ismeretlen volt. Azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom, hogy a fenti körülmények között létrejött művet nyelvészeti irodalmunkra fontosnak tartom. Fontosnak tartom, mert kitűnik mindúntalan, milyen elvei voltak Verseghynek. Fontosnak tartom azért is, mert Verseghynek erre a művére hivatkozik Kisfaludy Sándor hason fajtájú munkájában, a mely az Angyal-kiadta Minden Munkáinak VIII kötetében⁷⁾ jelent meg.

¹⁾ 954. szám. Az 1806-iki mű ívalakú, az 1807-iki 8-r. alakú.

²⁾ Aug. 17-iki ülés 1849. és 1885. számai.

³⁾ Október 6-iki gyűlés 2140. száma.

⁴⁾ 1806. jún. 9-iki gyűlés 52. pontja.

⁵⁾ 53. pont.

⁶⁾ 54. pont.

⁷⁾ 669—683. l.

Megérdemelné Verseghynek e műve, hogy szószerint idézzem, de nagy terjedelménél fogva ez e helyen lehetetlen.

Verseghy Nagy prépost kívánságát nagyon gyorsan teljesítette, mert művét már 1806 júliusában két részletben megküldötte.

A mű első felét a következő sorok kíséretében küldötte.

Főtisztelendő Uram!

A' többi szókról való Jegyzéseket egynehány nap mulva küldöm el Főtisztelendő Urnak, kinek ez alkalmatossággal elegendőképen nem panaszolhatom fájdalmamot, mikor látom, hogy Hazafi társaink a' Curialis Stilusban szokott mesterséges szóknak fordításával is megmegveszedelmes kicsinységekben foglalatoskodnak, a' helyett hogy a' fő dolgot ügyelnék. CHÁZAR ANDRÁS, N. Gömör Vármegye' Táblabírájának iszonyodással olvasom ama' projectumát, hogy a' Magyar Nyelvből mind ki kell vetni az idegen nyelvekből kölcsönözött szókot, a' minők még ezek is: *föld, plánta, pompa, király, Nádor Ispány*, 'sa't. A' Curialis magyar stilus noha sok deák szóból áll, de csak magyar még is, és már régen kész.

Hazafi társaink pedig, a' helyett hogy ezenn a' kész curialis magyar nyelvonn az Ország' dolgait az új törvény szerint folytatni kezdenék, a' mi a' fő dolog; a' curialis magyar stilust a' *purismus* által úgy felforgatták, hogy végtére a' fő dolgot sem ezenn, sem az új nyelvonn végre nem hajthatták. Ennek a' vége az lessz, hogy a' magyar nyelvnek ellenségei egyszerre kiáltyák, hogy az Ország' dolgainak folytatására alkalmatlan, és a' deákat visszakerik.

Budánn Szent Jakab' Havának 6-dikánn 1806.

Verseghy ígérétét csakhamar beváltotta s még e hó 20-án elküldötte Nagy prépostnak további megjegyzéseit.

Ezen alkalommal a' következő megjegyzést fűzte a munkához:

Főtisztelendő Nagy Prépost Úr!

Ezekből állanak vélekedéseim mind általlyában, mind pedig szórúl szóra a' Curialis stilusnak fordítása iránt. Valamint kimondhatatlanúl böcsülöm Főtisztelendő Úrnak nemes ügyekezését, mellyel T. N. Vas vármegyét*) arra bírta, hogy az Ország' dolgait magyarul folytassa; úgy Nemzetünknek Existentiájára kérem Főtisztelendő Urat, vessen az említett T. N. Vármegyénél, és vettessen az által más Vármegyéknél is gátot ama' most annyira felbuzdúlt és csak ifiú elmékhez illő pözsögségnek, melly a' Curialis stilust, sőt még magát a' Magyar Nyelvet is egészen fel akarja forgatni.

Voltt ilyen Enthusiasmus a' Németeknél is; de ő nállok ez nem volt olly veszedelmes, mint nálunk; mivel az ő anyanyelveknek nem voltak Hazájokban semminémű ellenségei. Mink most az által, hogy új magyar nyelvet akarunk magunknak a' Curia' számára csinálni, megnehezíttük, sőt meglehetetleníttük magunknak végrehajtását amaz új törvénynek, melly az Ország' dolgait magyarul kívánnya folytatni. Tudósaink is így cselekedtek II. József üdejétől fogva a' tudományokkal, mellyeknek mesterséges szavait magyarul és többnyire csak

*) Azt hitte, Vas megye számára kéri a jegyzéseket, mert NAGY szombathelyi prépost volt.

gondolom szerint előadván, érthetetleneknek tették írásaikot, 's a' helyett, hogy a' Culturát elősegítették volna, inkább akadályoztatták.

Egyébaránt felette nagyra böcsülöm Főtisztelendő Prépost Úrnak hozzámvaló bizodalmat, és szerencsésnek tartom magamot, ha nemes kívánságának vékonyságom legalább részént megfelellerhetett. A' *hiteles kiadásokot* és az *esküvesnek formáit* örömezt fordítottam volna; de az előttem fekvő nem csak magyartalan, hanem imitt amott még logyikátlan fordítást is nem érthetvén elegendőképen, az originalisok pedig kezemnél nem lévén, ezt a' szolgálatot meg nem tehettem úgy, ammint magamtúl kívántam volna. Azonban közlött jegyzéseim szerint, ha ezek tetszést találnak, könnyű lessz azokat is fordíttatni. A' fő dolog ezeknek fordításában, valamint az egész curialis stílusban szinte az, a' mi a levélírásban, hogy *úgy írjunk, ammint beszélünk*. Ha a' közön-séges beszédben a' Curialis stílusnak deák szavait megtarthattuk, miért ne lehetne azokkal az írásban is élni?

Ezzel magamot úri szívességébe ajánlván, minden tisztelettel vagyok

Főtisztelendő Nagy Prépost Úrnak

Budánn Szent Jakab' havának 20-dik napján 1806

alázatos szolgálja

Versegly Ferencz.

Nagy prépost Versegly megjegyzéseit közölte a bizottság tagjaival, a kik közül Kisfaludy Sándor,¹⁾ Takács József és Tuboly László Versegly művének és az időközben megjelent Szirmay-féle szótárnak figyelembe vételével szintén elkészítették megjegyzéseiket.

Miután az anyag együtt volt, Nagy elnöklete alatt megállapította a bizottság, mit fogad el, illetve mit ajánl a vármegyének. Ezt rendbeszedte, s Nagy elnök az 1807 január 26-iki közgyűlésen²⁾ bemutatta. A vármegye e pontjából határozottan kitűnik, hogy a mű Pest vármegye szótára, Szirmay Antal műve és azonkívül Versegly Ferencz, Kisfaludy Sándor, Takács József és Tuboly László mellékelt művei alapján készült. A rendek elhatározták, hogy kinyomatják, s egyúttal határozatba vették, hogy ezentúl a gyermekeket magyarul kell tanítani, a magyar nyelvet kenyér-nyelvvé kell tenni; az orthographia ügyét egy tudós társaság döntésére ohajtották bízni s ez ügyben elhatározták, hogy a követek utasítást fognak nyerni, továbbá, hogy meg fogják kérni a nádort közbenjárásra.

Most pedig lássuk Versegly kritikai természetű művéből a legfontosabb részleteket, a melyekből egyrészt kitetszik, mit kifogásolt Pest vármegye szótárában, másrészt kitetszik az is, mennyiben hatott a Zala vármegyei szótárra és Kisfaludy Sándorra. Ép ezért szükséges lesz a latin kifejezés alatt az említett művek idézése is. Meg kell jegyezni még azt, hogy Versegly pontról-pontra követte megjegyzésé-

¹⁾ KISFALUDY SÁNDOR munkájából kétségtelenül megállapítható, hogy VERSEGHY műve alapján készült, de figyelembe vette TUBOLY LÁSZLÓ munkáját is, a mely Zala vármegye levéltárában szintén megvan. TAKÁCS JÓZSEF nincs meg.

²⁾ 2/1. szám.

ben Pest vármegye 1806-iki szótárának sorrendjét s ugyanezt követi Zala vármegye Tiszti Szótára is.

Az első részben, *A hivatalbéli levelezésnek czímeiben*, első sorban a *czím* ellen volt kifogása Verseghynek. Szerinte «a' *czím**)» név a' németből van véve, és sokkal újabb, szokatlanabb, mint titulus, titulatura, titulál, mellyek már régen megmagyarosodtak». Kisfaludy és Zala vármegye elfogadta a *czímet*, de megtartotta a *titulust* is.

A felség czímezéséhez a következő «*Intés*»-t fűzte VERSEGHY: Mind ebben, mind a' következendőkben megtisztogatom én a' magyarságot is. Sokszor egy parányi kicsinység nagy különbséget okozhat. Így én nem tartom jónak elhagyni ama' megrövidített Dativusok után az apostrophust, mellyek a' deák genitivusokat szokták kifejezni. Mert *Austria Fő Hercege*nek annyit tesz, mint *Austria Archiduci suo*; de apostrophussal *Austria' Fő Hercege*nek nem tehet egyebet, mint *Austriae Archiduci*. A' köz beszédben az ilyen eseteket elkerülni könnyű; de az írásban, és kivált a' Curialis stílusban a' tökéletes határozat, avagy praecisio nagyon szükséges. KISFALUDY SÁNDOR szintén így szól e pont után: Az Apostropha a' Genitivusok mellett el ne hagyasson. ZALA ezt elfogadta.

A magyar királyi udvari cancelláriának czíménél azt tartotta VERSEGHY rossznak a pesti szótárban, hogy a *jóvolt és lekötelezett* elválasztva volt írva. KISFALUDY SÁNDOR szintén megjegyzi, hogy *jóvolttá* — *lekötelezett* összeírattassék.

A nádor czímét nagyjában elfogadta. Megjegyzése, illetve intése ez volt: *Ezeredes* hamarabb tehetne *Obestert*, mint *Generalist*. A' német *Oberster* vagy *Obrist* névből megrontott *Obester* szó olly járatos az egész Magyar Nemzetnél, hogy még a' *Fő vezér* helyett is jobban megfelelné a' *Colonel* francia szónak, melly a' deák *columna* szóból eredt, és ollyan Tisztet jelentett valaha, a' ki olly seregnek parancsolt, melly hajdan már *pirámis*, már *cónus*, már meg négyszögletű *hosszas oszlop* forma csoportokban járt és hadakozott, ammint a' Polybius' Historiájának francia vagy német fordításához ragasztott közép

*) CsászáRI LOSY PÁL kecskeméti reform. professor a *czímet* francziának tartotta: *cime* valaminek teteje. PÉCHY IMRE «A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában» cz. művében ezt írja a *czím* szóról: «Ha új szó akar szokásba hozódni, vigyázni kell, hogy a' Török szó Magyar eredetű, és most is szokásban levő szó légyen, különben az új szó érthetetlen leszén, p. o. *Czim* egynehány Esztendője, hogy ez helyett *Titulus* veszik, meg nem gondolván, hogy idegen szót, más idegen szóval tserélnének fel, még pedig érthetelenebbel. *Cime* Frantzia szó valaminek tetejét és hegyit teszi; ebből lett *Cimier* és jelentette eleinten a' Paisok és sisakok felső részén levő ékességet, azután a' Nemesi Czimerbe a' felső Koronát; a' midőn a' Czimereket a' több Nemzetek is szokásban vették, a' Nevezetét a' Magyarok is elfogadták a' Frantziáktól, és az ő Nemességnek Jelit *Czimernek* nevezték. Nem tehet tehát *Czim* Titulust, nem is lehet ebből *Czimer* ilyen Török szót tsinálni *Czim*; hanem jobb megtartani tovább is ezt Titulus; Mert az Írás tudatlan is meg érti, ezt pedig *Czim* mit tégyen, gondolkodás után is alig lehet eltalálni!» Bizonyára VERSEGHYnek van igaza, mert a *czím*-et *czimerből* csonkította BARCZAFALVY s *czimer* pedig a középfelnémet zimierből lett, ez meg a francia cimierből.

üdöbéli *Taktikából* kitetszik. A' *Generalis* a' magyarosítás által már régen nyelvünkhez tartozó szó. A' *Colonellust* nem tehettem *Fő Vezérnek*, hanem csak *Vezérnek*, mivel e' két Lovas Sereg nem csak a' hadakozásban, hanem még a' békességben is nem függ a' Király után *egészen* a' Nádor Ispánytól. A' *Fő Vezér* a' Generalissimusnak lehetne magyar neve. Ha jól emlékezek, Nádor Ispányunk a *Septemvirális Táblánál* nem *ül elől*, mivel jobb kezénél a' *Primás ül*; és e' Táblának még is *Prézesse*. A' *Prézes* szó is már régen magyar, és sokkal szokottabb 's értelmesebb, mint *Elölülő*, melyben a' fizikabéli értelem sokkal erősebb, mint a' morális vagy a' politikabéli. A' *septemvirális tábla* is szokott és magyaros szó. és e' *Fő Törvényszék*et értelmesebben meghatározza, annnyival is inkább, mivel eredetének históriájára is mutat, mikor csak hat személyből állott. KISFALUDY SÁNDOR egyszerűen azt írja munkájában: «Lásd Verseghyt.» ZALA lehetőleg magyar kifejezéseket alkalmazott.

A magyar királyi helytartótanács czíménél VERSEGHY a következő intést teszi: *Tanácsos* annyit tesz, mint *consultus*, *a, um*; *tanács* annyit, mint *consilium* vagy *senatus*; *tanácsnok* pedig, mely a' *Consiliariust* legjobban kifejezné, nem lelt az újabb üdökben olly figyelmet, a' minőt érdemlett volna.*) KISFALUDY SÁNDOR meg a' czímnél a' nagyméltóságú helyett *főméltóságú*t ajánl s azután azt írja: *Tanácsos* annyit tesz mint *Consultus*, *Consiliariust* jobban kifejezi a' *Tanácsnok*, méltó, hogy ezen helyessen formált Magyar szó divatba és szokásba jöjjön.

A magyar királyi udvari kamaránál a pesti szótár «*Kintses Tári Tanács*» kifejezése helyett VERSEGHY az egyetlen egy régi magyar szót *Kamarát* ajánlotta. KISFALUDY SÁNDOR is, ZALA vármegye is teljesen átvette. Megjegyzendő, hogy a pesti 1807. szótárba is így került.

A királyi tábla czíménél kifogásolta az «*Itélő Szék*» elnevezést, mert «*Tábla* szinte azon jussal tartathatik magyar szónak, a' mellyel *pompa plánta*, s több efféle». De ha már új nevet akarnak, inkább a' «*Királyi Törvényszék*et» ajánlotta. KISFALUDY elfogadta teljesen Verseghy ajánlatát. Megjegyzendő, hogy a pesti 1807. szótárba is *tábla* került.

A 7. és 8. számra VERSEGHY a *kész kötelességű* helyett a *kész szolgálatú*t ajánlotta, mert az előbbeninek nincsen kétféle értelme, mint az utóbbinak, és így *courtoisiára* (udvariságra) nem alkalmas. KISFALUDY elfogadta ezt, de mivel még egyszer előfordul a *szolgáji*, a *kész köteles szolgáit* ajánlotta s ez került a szótárba.

A 12. számban VERSEGHY a *Praelatus*, *Baro*, *Magnas* fordításait tartotta helyteleneknek. Az *Egyházi Fő Rend* nem *Praelatus*, mert az apát, kanonok és esperest is alatta értendő. *Baro Regni* nem *Ország Zászlóssa*, hanem *Zászlós Úr*, mert ez kifejezi azt a just, hogy saját

*) Később a *Consiliarius* szó alatt megjegyzi még: Nagyon szokásba vették ugyan már a' *Tanácsost*; de tudok már én több ilyen csinálmányokat, melyeket az újságvadászok hamar felkaptak, 's mellyek a' józan Filológiának próbakövét ki nem állhatván, hamar el is enyésztek. Érdekes körülmény, hogy RÉVAI a *tanácsost* ajánlotta Pest vármegyének az *exsessor* szóra.

zászlója alatt vezethetett sereget. *Magnas* nem *Ország Nagygya*, hanem *Mágnás*. Ezenkívül a következő intést fűzi elhez: A' közönség nem olly sikeres és régi magyar szó, mint *Gyülekezet*¹⁾ és egyébaránt is inkább *communitast* tesz, mint *universitast*.

KISFALUDY a *Praelatus Felrendnek*, a *Baro Regnit Zászlós Úr*-nak, a *Magnast Ország Nagygyának* fordítja s ez utóbbinál ellene nyilatkozik a deák szavak megtartásának akkor, ha van alkalmas magyar szó. A ZALA vármegyei szótár az elsőre *Egyházi Főrendet. Baro Regnire Zászlós Urat*, a *Magnasra Ország' Nagygyait* fogadta el.

A 13. számmal VERSEGHY nem fogadta el a pestiektől a *Karok és Rendeket*; ő így akarta: *Statusok és Rendek*, mert a *Kar* szót az angyalok és énekesek gyülekezésénél használjuk. KISFALUDY és ZALA elfogadta a *Kart*.

VERSEGHY a *Sedes Judiciaria Civilist Pörítelő Törvényszéknek*, vagy csak *Törvényszéknek*, a *Sedes Judiciaria criminalist Bűnítelő Törvényszéknek*, vagy *criminalis Törvényszéknek* fordította. KISFALUDY és ZALA mindegyiknél az első kifejezést fogadta el.

A *Deputatióra* VERSEGHY nem fogadta el Pestnek fordítását, a *ki rendeltetett Személyeket*, hanem a *Deputatiót*, mely a magyar beszédben ösmertes és járatos. KISFALUDY is e véleményen volt. ZALA vármegye ezt fogadta el és még a *kirendelttség*²⁾ szót.

A második fejezetre, a *Hiteles ki-adásokra*, és a harmadikra, az *Esküvések formáira*, sem Verseghynek, sem Kisfaludynak nincs jegyzete.

A negyedik fejezetben, az *Egyházi és Világi Tisztségek neveinek fordításánál* tűnik ki leginkább, mennyire latin műveltségű volt Verseghy. E kifejezések annyira vérebe mentek, hogy a magyar kifejezést, fordítást teljesen feleslegesnek tartotta.

Az egyházi tisztségeknél, pl. e kifejezéseket, szokat akarta megtartani: primás, káptalanbéli generalis vicárius, suffraganeus, vicarius, infulus nagy prépost, a káptalan lektora, cántora, custossa, mester kanonokja, vice esperes, főbb penitentiárius, septemviralis tábla, districtualis tábla, concipista, officium, registratura, archivum, adjunctus, expeditoratus, accessista, protocollum, exhibitorium officium, janitor, cursor, taxator,³⁾ exactor, udvari esküdt agens, fundatio, centrális, prefectus, contra agens, liquidator, extraserialis cassa⁴⁾ provincialis commissariatus, fő és vice commissárius, prezidium viselő, assessor. actuárius, egyházi fundus, iskola fundus.

¹⁾ NyÚSz. 192. I. közgyülekezet a Zala vm. szótárnak van tulajdonítva.

²⁾ NyÚSz. 179. KISFALUDYNak tulajdonítja e szót, de mint látjuk, nem az övé, valószínűleg TUBOLY ajánlotta.

³⁾ Érdekes, a mit erről VERSEGHY ír: A' Taxator nevet sem fejezi ki a' *taksáló* szó. Valamint tehát az *or* végzéssel több deák szót megmagyarosítottunk, mint kántor, monostor, later, pásztor, prókátor, tábor, úgy ezt is meg lehet az *or* végzéssel hagyni.

⁴⁾ Ezt szerennkívül való cassának is nevezi, «mert *szer* teszi itt ki igazán a' *series*t, melynek elejéből származott, mint a' *kap* verbum a' capio deák szónak első silabájából.

A vármegyéknél is a következő neveket tartotta jóknak: a főispánságnak administratora, ordinarius viczeispány, substitutus viczeispány, főnótárius, viczenótárius, archivárius, generalis perceptor és vicze perceptor, exactor, vicze szolgabíró, fiscalis, fő commissarius, adjunctus, expeditor, magazin szolga, diurnista.

Ebben a részben van Kisfaludynak ellenvéleménye. Egy nagy részét e szóknak magyarra kívánta fordítani, mert mint helyesen megjegyzi egy helyen: «Ha tellyességgel meg akarnánk tartani minden deák szót, mellyet grammaticae Magyarra fordítani nem lehet, tehát a' Curiális Stilus nem magyar nyelven, hanem új nyelven — deák-magyar nyelven folyna.»

Ő tehát a *vicariust helytartónak*, *tabula septemviralist főtörvény-széknek*, *tabula districtualist kerületi táblának*, az *officium Regestraturae et archivist* lajstromozó és levéltári tisztségnek, az *adjunctust* segédnek, *expeditor* kiadónak, *accessistát* járulónak, *janitort* ajtósnak, *cursor* szolgának, a *taxator* ár-rszabónak, *controlort* vizontvígázónak, az *agenst ügyésznek*, a *praefectust* főtisztnak, a *contra agenst vizontvígázónak*, *liquidator* nyilvánítónak, a *commissariatust* biztosságnak, az *exactort* számvetőnek, a *fiscalist* ügyésznek, az *expeditor* levélkiadónak, a *magazinariust* pajtamesternek fordította s a legnagyobb részét Zala vármegye el is fogadta.

De azért itt is sokat elfogad Verseghytől. *Metropolitana ecclesia* nála is érseki szent egyház, a *protonotarius apostolicus* apostoli főnótárius, a *cathedralis* és *collegiata ecclesia* székes egyház,¹⁾ vagy püspöki anyaegyház és káptalan(os) egyház, ő is elfogadja a káptalan lectora, cántora stb. elnevezéseket. A *consiliariust* tanácsnoknak, *secretariust* titoknoknak fordítja, de a *protocollum*, *exhibitum*, *protocollista* nála is így marad. Az *officina rationariát* ő is számtartóságnak, a *rationum officialist* számtisztnak nevezi, de elfogadja az assessort és actuariust.

A vármegyéknél az *ordinarius vicze ispány* nála *első vicze ispány*, a *substitutus* második *vicze ispány*.²⁾ Elfogadja a főnótárius, viczenótárius, archivárius elnevezést, a *geometrát* ő is földmérőnek, a *rei sericeae Curator* pedig szintén *selyemgazdának* nevezi Verseghy után, a ki megjegyezte, hogy a pestiek *selyem tenyésztető* szava nem jó, mert tenyésztető a selyembogár.

Verseghynek a legtöbb ellenvetése természetesen a pesti szótár ötödik része ellen, «a' köz *Dolgok folytatásokban előforduló kifejezések*

¹⁾ A NyÚSz. (298. l.) szerint SÁNDOR ISTVÁN 1808 ban használta, pedig e szó a pestmegyei 1806-iki szótárban s VERSEGHYNél is megvan.

²⁾ Zala megye első és második alispánynak nevezi, Pest vármegye 1806-iki szótára első al-ispánnak, második al-ispánnak, s így a M. Nyelv-újítás Szótárában e pont módosul. VERSEGHY így ír erről: Nekem úgy látszik, hogy az *al* és a' *vicze* között különbség van. A' ki csak *al* vagy *második*, annak hatalma megszűnik, mihelyt a' *fő* vagy az *első* jelen van. De a' *vicze*nek törvényes hatalma van még a' *fő*nek jelenlétében is, valamint a' Substitutus vicze Ispánnak is, az Ordinarius' jelenlétében, ésennek megmeg a' Fő Ispány' jelenlétében.

ellen», volt, s itt van egyúttal a legnagyobb hatása Kisfaludy Sándorra is.

Itt is a latin kifejezés alatt fogom az összehasonlítást megtenni.

Allatura. PESTI 1806. szótár: hozomány.¹⁾ VERSEGHY: *Nőhozmány*, mert feleségtől hozott jószágot tesz. Megmaradhat az *allatúra* is. KISFALUDY: ugyanez. ZALAI szótár: ugyanez.

Aerarium Regium. PESTI szótár: Királyi Pénz Tár. VERSEGHY: Királyi Aerarium, Királyi Tár. KISFALUDY: Királyi Pénztár. ZALAI sz.: ugyanez.

Authentia. PEST: hitelesség. VERSEGHY: hitelesség, *authentia*. KISFALUDY és ZALA: hitelesség.

Armalis. PEST: Nemesítő Levél. VERSEGHY: *Vitéz levél* inkább, mint igazi nemes levél. De a' magyarban az *Armalis* szót minden ember megérti. KISFALUDY: Nemes Levél, Vitéz Levél. ZALA: Czimeres Nemes Levél.

Adoptio. PEST: Örök befogadás. VERSEGHY: Fogadás, Fiúfogadás, Örökfogadás. Az utolsót ezen értelemben öszve kell írunk, úgy mint két *substantivumból* öszveállott nevet; egyébaránt annyit tenne, mint *perpetuum rotum*, vagy *perpetuum adoptio*. KISFALUDY: Örökfogadás, fiúfogadás. ZALA: Fiúfogadás.

Personalis és realis Actoratus. PEST: a keresetre való személybeli tehetség; a kereset valósága. VERSEGHY: Akármint kínozzuk magunkot, ezt magyarul jobban, értelmesebben és rövidebben ki nem fejezzük, mint deákos-magyar Eleink már megcselekedték. KISFALUDY: Személyes kereset; valóságos kereset. ZALA: személyes keresketés; vagyonbéli keresketés.

Abactio és Invagiatio. PEST: Peres helyről való bé hajtás és Kárból való behajtás. VERSEGHY: Vagy hagyjuk meg, vagy mondjuk röviden: *Pörhajításnak és Kárhajításnak*, vagy ha tetszik, nevezzük az elsőt *elhajtás* (a' pörös helyről tudniillik), a' másikat pedig *behajtásnak* (úgy mint a' kár miatt). KISFALUDY és ZALA: Elhajítás és Behajtás.

Aetas perfecta; imperfecta; legitima; illegitima. PEST: Emberkor; Gyermeki kor; —; Neveletlen kor. VERSEGHY: Emberkor; gyermekkor; törvényes kor; neveletlen vagy törvénytelen kor. KISFALUDY: ugyanezek. ZALA: ugyanezek, csak az *imperfecta* = ifjúkor.

Antecedens, Consequens. PEST: Előbb való, utóbb való. VERSEGHY: Fő tétel, következés, vagy következtetés. KISFALUDY: Feltétel, következés. ZALA: Előzmény,²⁾ következés.

Actio. PEST: Vád Levél.³⁾ VERSEGHY: legjobb, ha megmarad. KISFALUDY: Vádlévél. ZALA: Vád levél.

Arendator, Arenda. PEST: Haszon bérlés, haszon bérlő. VERSEGHY. KISFALUDY. ZALA: Árendás, árenda.

Authenticatio. PEST: Birói hitelesítés. VERSEGHY: hitelesítés. KISFALUDY és ZALA: hitelesíttés.

Agens. PEST: Ügyellő. VERSEGHY: Erre illene egyedül az *Ügyész*

¹⁾ A NyŰSz.-ban GEORCHNEK van tulajdonítva (1806.).

²⁾ A NyŰSz.-ban e szó alatt foglaltak tehát módosulnak.

³⁾ A NyŰSz.-ban a Baranya-vármegyei tiszti szótárnak (1807.) van tulajdonítva, itt meg 1806-ban használja Pest.

név, mivel *ügy* nem annyira *pört*, mint egyáltalában annyit tesz, mint *sors*. Azért mondgyuk *ügyefogyottnak*, a' kinek rossz a' sorsa. De jobbnak állítom még is, az *Agens* nevet még a' magyarban is megtartani. KISFALUDY: *Agens*. ZALA: *Ügyviselő*.

Aulae familiaris. PEST: Udvari hív. VERSEGHY: Udvari Hús. Mert hív és hű csak adjectivumok, kivéven az Egyházi stílusban az első: Krisztus' hívei s'a't. KISFALUDY és ZALA: Udvarnok.¹⁾

Artilleria. PEST: Pattantyússág. VERSEGHY: Legjobb, ha megmarad; mert e' szó a' francziában is többet tesz a' pattantyúsok' hivatalyánál; mivel alatta nem csak a' Personale, hanem még a' szerzőszámok és a' fegyverházak is értetődnek. Azonnkívvül pattantyús, vagy pattantás alacsony szó is, mivel a' pattantó participiumból van megrottva. En ökö't *Artilleristáknak*, vagy legfellyebb *ágyasoknak* inkább nevezném. KISFALUDY és ZALA: ugyanaz.

Ars oratoria. PEST: Ékesen szóllás Mestersége. VERSEGHY: A' Szónoki mesterség, mert hajdan Szónok annyit tett, mint Orator; mely név emphatice l betűvel megtoldva még most is három magyar helységé. A' szónok névvel élünk már a' tudós könyvekben is. KISFALUDY és ZALA: Szónoki mesterség.

Argumentum. PEST: Erősítő — Indító ok. VERSEGHY: *Okoskodás*, mert indító ok annyit tesz, mint motivum. Él azonban a' deák motivum helyett is az argumentum szóval, és ilyenkor ezt is indító oknak kell mondani. KISFALUDY és ZALA: indító ok.

Artefactum. PEST: Művel készült. VERSEGHY: *Mestermű*²⁾ és adjective: *mesterséges*. Művel, azaz munkával készül még az is, a' mi nem mesterséggel megy végbe; és így *művel készülttnek* nem lehet mondani. KISFALUDY is ugyanez. ZALA: Mestermív.

Affirmative és Negative. PEST: Állítólag és Tagadólag.³⁾ VERSEGHY: ugyanez.³⁾ KISFALUDY és ZALA: ugyanez.

Arbiter. PEST: Választott Biró. VERSEGHY: Eddig *Közbirónak* mondatott még a' régi könyvekben is, mivel mind a' két résztül köz akarattal választatik. KISFALUDY: Közbiró. ZALA: Választott biró.

Arbitrium. PEST: Szabad tetszés. VERSEGHY: jól magyarul *kény*. Innen jön *kénytelen*, *kényszerít* (mintegy: kényt szorít), *kényes* 'sa't. KISFALUDY: Kény, szabad akarat.

Corpus Juris. PEST: Törvény könyv. VERSEGHY: Törvénykönyv. Magyar Törvény. KISFALUDY: Törvénykönyv. ZALA: Törvény könyv.

Cessio. Cessionarius. PEST: Engedmény. Engedményes. VERSEGHY: ugyanezek, de a latin szavakat inkább szerette volna megtartani. KISFALUDY és ZALA: engedmény, engedményes.

Clausula. PEST: Ki kötés. VERSEGHY: Zár. Mert a' kikötés a' hajót illeti. KISFALUDY és ZALA: zár.

Causa activa et passiva. PEST: Fel és Al Per. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Felpör, alpör.

¹⁾ A NyÚSz.-ban Udvaronez alatt úgy van említve, hogy KUNOS 1834-ben használta először.

²⁾ A NyÚSz.-ban úgy van említve, mintha VERSEGHY 1820-ban használta volna először.

³⁾ A NyÚSz.-ban e szavak alatt foglaltak tehát módosulnak.

Copula carnalis. PEST: El hálás. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Testvegyülés.

Carnalis frater és uterinus. PEST: Attyáról testvér, anyyáról testvér. VERSEGHY: egygy atyától való testvér, egygy anyától való testvér vagy féltestvér. KISFALUDY és ZALA: Apúl testvér, anyúl testvér, féltestvér.¹⁾

Collateralis Inquisitio. PEST: Tanubizonyság szedés. VERSEGHY: Mellékvallatás. KISFALUDY: Mellékes vallatás vagy mellékvallatás.

Cancellaria. Cancellista. PEST: Író ház. IRNOK. VERSEGHY: Legjobb, ha megmaradnak. Mert *íróház* és *írnok* van a' Kalmároknál is a' Comtoirokban. Azonkívül *írnok* rosszul formált szó; mert *nok* silabával sem a régi, sem az újabb *jobb* Iróknál nem találni *verbumból*, hanem csak *substantivumból* formáltt szót, mint: tárnok, tálnok, pohárnok 'sa't. KISFALUDY: Kancellaria, Író vagy Kancellista.

Causa criminalis. PEST: Büntető Per. VERSEGHY: Criminális pör, vagy legfellyebb *bűnpör*,²⁾ és nem büntető pör; mert a' *causa* lehet criminalis, a nélkül, hogy büntessen, ha tudniillik az Incattust ártatlannak leli. KISFALUDY és ZALA: Bűn pör.

Causa Fiscalis. PEST: Fenyítő per. VERSEGHY: Fiscalis pör, vagy legfellyebb *Fenypör*.³⁾ KISFALUDY: Fenypör.⁴⁾ ZALA: fenyítő pör.

Confiniaria Militia. PEST: Határ őrző katonaság. VERSEGHY: *Határkatonaság* vagy *Határőrség*, mivel *őr* annyit tesz, mint strázsza, várta. KISFALUDY: Határőrség. ZALA: Véghelyi katonaság.

Credentionalis. PEST: Hitelt adó Levél. VERSEGHY: Credentionális Levél, vagy legfellyebb Hitelező Levél. KISFALUDY: Hitelező Levél vagy Hitellevél. ZALA: Hitelező Levél.

Circulares. Currentales. PEST: Hirdető Levél. VERSEGHY: megmaradhat. Lehet azonban *kerengő* és *futó leveleknek* is nevezni. Kerülni mást tesz, mintsem kerengeni, és a' *brosúrák* már régen *futó írásoknak*⁵⁾ mondatnak. KISFALUDY és ZALA: ugyanezek.⁶⁾

¹⁾ Megjegyzi itt VERSEGHY: Az attyafiságnak neveit én illy rendbe szedtem már egynéhány esztendő előtt: Avus: Ős. Proavus: Déd. Abavus: Ősős. Atavus: Dédős. Avia: Nagy Anya. Proavia: Űk. Abavia: Űkanya. Atavia: Űkü. Avunculus: Anyabátya és Anyaöcse. Avunculus Magnus: Nagyanyabátya, és Nagyanyaöcse. Proavunculus: Űkbátya és Űköcse. Abavunculus: Űkükbátya és Űküköcse. Amita: Atyanéne, és Atyahúg. Amita magna: Ősnéne és Őshúg. Proamita: Ősősénéne és Ősöshúg. Abamita: Dédősénéne, és Dédöshúg. Patruus: Atyabátya, Atyaöcse. Propatruus: Ősbátya és Ősöcse. Matertera: Anyanéne és Anyaöcse. Promatertera: Nagyanyanéne és Nagyanyaöcse. Sponsa: Menyasszony, Meny. Nurus: Ara, most Meny. Socer: Ip vagy após. Socrus: Nap vagy Anyós. Az első *ipának*, a' másik pedig napának is mondatik, melyeknek tehát törzsök szavai: ipa és napa. Fratria et Glos: Angy. Levir et Affinis: Sü, mert már sógor.

²⁾ A NyÚSz.-ban a *Bűn* alatt levő *bűnpör* eredete módosul.

³⁾ Nincs meg a NyÚSz.-ban.

⁴⁾ Minden Munkáiban Ténypör van; ez tévedés vagy sajtóhiba.

⁵⁾ A NyÚSz.-ban a *röpirat* alatt foglalt bővül.

⁶⁾ Éppígy bővül a *körlevél* alatti is. Zala vármegye ezt mind elfogadta.

Consortium litis. PEST: Egy ügy tartás. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: pörtársaság.

Consors litis. PEST: Egy ügy tartó. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: pörtárs.

Controversia Metalis. PEST: Határ Villongása. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: határpör, határvillongás.

Carcer. PEST: Fogház. VERSEGHY és KISFALUDY: Fogház, börtöny, tömlőcz.

Convincere — apud Juristas. PEST: Marasztalni. VERSEGHY: *Convincere* még a' Régieknél sem tett *marasztalni*; mert valamint *maradt-ság*, vagy *marasztás büntetést, bírságolást* tett, úgy *marasztal* nem tehetett egyebet, hanem csak *büntet, bírságol.* *Convincere* pedig nem tesz még annyit, mint *büntetni*; rész szerint, mivel a' *Convictio* csak a' criminálisban szállhat a' következő megérdemlett büntetésről, melyet azonnkívül az *Apellatio* által még itt is el lehet kerülni. De azonnkívül *marasztal* még *büntet* helyett is, már most tellyességgel járatlan és egészen mást tesz. Haggyuk meg tehát *convincálni*, mely a' magyarban már régen ösmeretes és szokott. KISFALUDY: Megbírní. Kifogni. Convinci: kifogódni, megbíráttatni vagy *convincálni*. Marasztalni éppen roszszúl van mondva. ZALA: megmarasztani.

Campsoriales Literae. PEST: Pénz váltó Levél. VERSEGHY és KISFALUDY: Váltó levél. ZALA: Pénz váltó levél.

Cambio Mercantile Judicium. PEST: Kereskedők ügyöket Itélő Törvény Szék. VERSEGHY: váltó vagy Kalmár törvényszék, vagy legjobb cambialis Törvényszék. KISFALUDY és ZALA: Kalmár törvényszék.

Concursualis processus. PEST: Hitelezőket öszve hívó Per. VERSEGHY: *Concursualis* pör vagy legfellyebb: *Köz Kölcsönpör.* KISFALUDY: ez utóbbi. ZALA: öszvegyült hitelezők pöre.

Confrontatio. PEST: Szembe való állítás. VERSEGHY: Legjobb, ha megmarad. Lehetne azonban *szemvallatás* vagy *szembevallatásnak* is mondani. KISFALUDY: Szembe állítás, szemrebirás, szembevallatás. ZALA: szembe szállítás.

Corpus delicti. PEST: Bűn-Jel. VERSEGHY: A' bűnnek jele. Bűn-jel. KISFALUDY: Bűnjel. ZALA: Bűn jel.¹⁾

Documentum. PEST —. VERSEGHY és KISFALUDY: Tanulevél.²⁾ ZALA: Bizonyított, ok levél.

Donatio Regia. PEST: Királyi Adomány.³⁾ VERSEGHY: Királyi Donatio; mert *adomány* vagy *ajándék* lehet, a' nélkül, hogy *Donatio* legyen. Adhat a' Király pénzt is, de a *Donatio*, úgy látszik, jószág-ajándékozást tesz. KISFALUDY: Királyi adomány. ZALA: adomány.

Dirimens. Irritans. PEST: Fel bontó. Sikeretlenítő. VERSEGHY: felbontó; semmisítő, sükeretlenítő. KISFALUDY: felbontó, semmisítő. ZALA: ugyanezek.

Diarium. PEST: Napaló könyv.⁴⁾ VERSEGHY: Legjobb, ha meg-

¹⁾ L. a NyÚSz.-ban a *bűn* alatt. SZIRMAYVAL egyidejűleg tehát Pest is, VERSEGHY és KISFALUDY is használta.

²⁾ A NyÚSz.-ban az *okirat* alatt levő e szerint bővül.

³⁾ Éppígy bővül ugyanott az *adományozni* alatti is.

⁴⁾ Ez RÉVAI ajánlása volt.

marad. Mert *napolni*, *naplani* annyit tesz, mint a' naponn, a' verőfényenn feküdni, henyélni; *napozni* pedig annyit, mint halogatni. Ha szükséges volna a' diáriumot máskép nevezni, legjobb volna *napkönyv*-nek mondani. KISFALUDY: Napkönyv vagy Diarium. ZALA: Napkönyv.¹⁾

Declinare. PEST: Ejtegetni — el mellőzni. VERSEGHY: elmellőzni. Csak a' Grammatikában nevezik ejtegetni, és itt is felette rosszul; mert e' szó *ejteni* a' magyarban annyit tesz, mint pronunciare, nem pedig inflectere vagy declinare. Legjobb tehát itt is megtartani e' szókat: *declinalni*, *declinatio* 'sa't. KISFALUDY és ZALA: elmellőzni.

Domus Correctoria. PEST: Fenyítő — Javító ház. VERSEGHY és KISFALUDY: Fenyítő Ház. ZALA: Fenyítőház.

Duellum. PEST: Kettes tsata — bajvívás. VERSEGHY: Legjobb, ha megmarad. Lehet azonban *különös viadalnak* vagy *párbajnak* is nevezni. KISFALUDY és ZALA: Párbaj.²⁾

Diameter. PEST: Közép osztó — derék osztó. VERSEGHY: Körközéposztó vagy diameter. KISFALUDY: Derékosztó vagy Diameter. ZALA: Körközéposztó.³⁾

Democraticum Regnum. PEST: Nép uralkodása. VERSEGHY: Népországlás vagy Democratia. KISFALUDY és ZALA: Népországlás.

Depositum. PEST: Le tétetett Jóság. VERSEGHY: Letett jóság, vagy csak Letett. De meghagyni legjobb. KISFALUDY: Letett.⁴⁾ ZALA: Letett jóság.

Decretum. PEST: Rendelő végzés. VERSEGHY: Végzés. Rendelet. Végzet. De decretum legjobb. KISFALUDY: Rendelet.⁵⁾

Demagogus. PEST: Nép ámitó. VERSEGHY: Így nevezték hajdan a' Görögöknél a' Rhétorokot, Orátorokot, a' kik az ott uralkodó Néphez beszédeket tartottak. Hogy ezek mind ámitók voltak volna, senki sem mondhattya. Tartsuk meg tehát a' Demagogus nevet, vagy mondgyuk: *Népszónoknak*.⁶⁾ KISFALUDY: Népszónok vagy Demagogus. ZALA: Népszónok.

Diurnum. PEST: Napi bér. VERSEGHY: Napszám, napbér. KISFALUDY: Napszám, Diurnum, napbér. ZALA: napbér.

Dominium utile. PEST: Haszon vétel' bírása. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Haszonbirtok.

Executio. PEST: Ítélet végre hajtása. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Végrehajtás.

Emenda Capitis. PEST: Fő váltság. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Főváltság.

Error in Persona. PEST: A' személynek el vétése. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Személyvétel.

Edictum. PEST: Köz hirdetmény. VERSEGHY: Köz hirdetmény,

¹⁾ Módosul, illetve bővül a NyÚSz.-ban a *napló* alatti rész.

²⁾ A NyÚSz. Zala megyének tulajdonítja, látjuk, hogy VERSEGHYÉ.

³⁾ Pótléku szolgál a NyÚSz. *dtmérő* szavához.

⁴⁾ Bővítés ugyanoda a *letéthez*.

⁵⁾ Pótlás ugyanoda a *rendelet* és *rendelvényhez*.

⁶⁾ Ugyanott pótlék a *nép* alatt *népszónok*hoz, mert már 1806-ban megvolt.

edictum. KISFALUDY: Közhirdetmény, Hirdetmény. ZALA: Közparancsolat.¹⁾

Edictales Termini. PEST: Köz hírül tétetett idő hagyás. VERSEGHY: Kihirdetett napolás, határnap,²⁾ vagy üdőhatár. A' napolás, mivel mást is tesz, legrosszabb kifejezés. KISFALUDY és ZALA: időhatár.³⁾

Evictio. Super evictio. Evictor. Evincendus. PEST: Oltalmány, Fel oltalmány, Oltalmazó, Oltalmazandó. VERSEGHY: Az *Oltalmány* rosszul formáltt magyar szó, mert *mány* silabával verbumokból csinálunk egyedül származékokot, mint: adomány, iromány; a' mi nyelvünkben pedig *oltal* sem nem verbum, sem nem nomen, sem nem adverbum; egy szóval semmi sem. Törvényes derivatum volna *oltalmazat*, vagy *oltalmazvány*, ha szükségtelen és szokatlan nem volna a' mindenütt bevett tiszta magyar szó *oltalom* helyett. Ez pedig magányosan evictiót nem tehet, melly csak a' Jóságvásárlónak az Eladótól ígértt oltalmazást jelenti, a' tőle megvett jóságnak birtokában. Mások *szóvátosságnak* fordították; de a' régi könyvekben: *zucatló*, vagy *szóvátló*, *szóvátó* szóhordót, hírhordót, hírharangot tesz; *szavatos*⁴⁾ pedig, melly rosszul formáltt szó, szószóllót, követet, közbenjárót, előszóllót, prolocutort. Így hát legtanácsosabb ezeket: evictio, evictor, evincendus, superevictor, ammint vannak, és már régen szokásban vannak, megtartani. KISFALUDY: Megoltalmazás, —, megoltalmazó, megoltalmazandó. ZALA: Oltalmazás, —.

Egoismus. PEST: Maga szeretés. VERSEGHY: *Magaszeretés philantiát* tesz. *Egoismus* még a' deákban is új szó, és így vagy meg kell hagyni, vagy ha tetszik, *magakeresésnek* mondani. KISFALUDY: Magaszeretet. ZALA: Magakeresés.⁵⁾

Fundatio. PEST: Fundálmány — Hagyomány. VERSEGHY: Fundatio. Hagyomány már parancsolatot, már legátumot tesz. Szerzemény az Institutumnak felel meg. KISFALUDY és ZALA: Fundatio.

Factio. PEST: Fel vallás. VERSEGHY: Fasszio. Örökvallás. KISFALUDY: Bevallás. ZALA: Vallás.⁶⁾

Fabrica. PEST: Művelem. VERSEGHY: Az okokat, melyekre nézve a' *művelem* szót, mint tisztátalan csinálmányt, meg kell vetnem, meg lehet látni Tiszta Magyarságomnak 42 és 58 oldalain. Ha meg nem akarjuk tartani a' *Fabrika* szót, mondhattuk *Műháznak*, vagy *Mesterműháznak*. KISFALUDY: Műház vagy *Fabrika*. ZALA: Műház.

Fornicator. PEST: Lator — Paráználkodó — katzér. VERSEGHY: Buja, parázna. Lator annyit tesz, mint latro. *Katzér* pedig lágyabb értelmű⁷⁾ és szokatlanabb szó. KISFALUDY és ZALA: Parázna.

Fidei commissum. PEST: Hitre bizatott jóság. VERSEGHY: *Bizomány* vagy Hitre bizott jóság. De jobb, ha meghagyunk. KISFALUDY: Hitre bízott. ZALA: Hitre bízott jóság.

¹⁾ Pótlás ugyanott a *hirdetmény*hez.

²⁾ és ³⁾ Pótlás ugyanott a *határnaphoz*.

⁴⁾ L. a NyÚSz.-ban a *szavatólni* szót.

⁵⁾ Pótlásul szolgálhat a NyÚSz. *Önzés* szavához.

⁶⁾ Pótlásul ugyanott a *Vallomány* szóhoz.

⁷⁾ KAZINCZYVAL együtt VERSEGHY is a mai értelmet tulajdonítja e szónak. L. a NyÚSz. *kaczér* szavát.

Genealogia. PEST: Ágazat — Nemzés' rendje. VERSEGHY: A' nemnek rendgye; Nemrend, de Genealógia legjobb. KISFALUDY: Nemrend. ZALA: nemzésrend.

Homagium. PEST: Díj. VERSEGHY: Díj. Ember díj. De ennyit is tesz, mint *hódolás*.¹⁾ KISFALUDY ÉS ZALA: Díj.

Jus. PEST: Igaza. VERSEGHY: Jus magyarul is jusnak legjobban mondatik. *Igaza van* annyit tesz, mint: habet rectum; *Igazsága van* pedig annyit, mint: habet justum. Én abban a' vélekedésben vagyok, hogy a' Magyaroknál, minekelőtte a' deák nyelvvel megösmérkedtek volna, az ügy szó tett annyit, mint a' deák *jus*. *Ügye van neki hozzá vagy red.* Ehhez megfogott az *ügye*, *nincs ügye*, 'sa t. Ebből a' szóból támadtak az *így*, *úgy*, *ugyan*, *egy*, *egyen*, *egyenese* szavak, melyek közül az *egy* szót az *eggy* számtól jól meg kell különböztetni; ammint Grammaticámban bővebben előadtam. Lásd Neuverfasste ungarische Sprachlehre, pag. 54. De a' *jus* név már sokkal közönségesebb és az *ügy* szónak sokkal homályosabb az értelem-környéke és határozattya, hogy sem ebben változást lehetne tenni.²⁾ KISFALUDY: Jus. ZALA: Törvény.

Indigenatus. Indigena. PEST: Hazafiúítás. Hazafiúttatott. VERSEGHY: Indigenatus, Indigena mást tesz a' deákban, mást a' mi törvényünkben. *Majores indigenae* Liviusnál annyit tesz, mint *Hazabéli Oselők*; *indigena vinum* Pliniusnál annyit, mint *hontermett, itthontermett bor*; *indigenus sermo* Apulejusnál annyit, mint *anyanyelv*. A' hazafiúítás az Indigenatust, ammint Törvényünkben vétetik, ki nem fejezi azért, mivel nem tesz egyenesen *magyar hazafiúítást*. Vagy meg kell tehát tartani, vagy *magyarításnak*, az Indigenát pedig *magyarítottnak* nevezni. KISFALUDY: Magyarítás, magyarított. ZALA: hazafiúított.

Jurisdictio. PEST: hatalom. VERSEGHY: a' deákban többféléit tesz, úgymint: jusmondást, bírőhatalmat, uraságot, hatalmat, törvényszéket, territoriumot. Hatalomnak nem lehet mondani, mert sok hatalom van az Országban jurisdictio nélkül, mely egyenesen csak a' jusoknak kiszolgáltatását illeti. Én a' jurisdictiót, úgymint régen megmagyarosított szót, inkább meghagynám, vagy legfellyebb *bíróhatalomnak*, jusszolgáltatásnak mondanám, melynek ágai a' civilis, militaris, et ecclesiastica: a' polgári, tábori, vagy hadi és egyházi. KISFALUDY: Bírőhatalom. ZALA: Törvényhatalom.

Incestus. PEST: vérség fertéztetése. VERSEGHY: vértörés. KISFALUDY: vérnőszés, vértörés. ZALA: vértörés.

Institutum. PEST: Ügyelet — Ügy-út. VERSEGHY: szerzemény, de jobb az institutum. KISFALUDY ÉS ZALA: pörát.

Immediate. Mediate. PEST: Közbe vetetlen, közbe vetőleg. VERSEGHY: Az első az üdőről annyit tesz, mint *üdőhalasztás nélkül*; a helyről annyit, mint *köz nélkül*; a' cselekedetről annyit, mint: *eszköz, szerszám vagy közbenjáró nélkül*.³⁾ Ezek szerint kell azután a' mediate

¹⁾ Bővítésül ugyanitt a *díj* szóhoz.

²⁾ Pótlásul ugyanitt a *jog* szó történetéhez.

³⁾ L. a NyÚSz.-ban a *közvetlen* szót.

szónak értelmét is külömbféleképen meghatározni, és kifejezni, ammint a' körülállások megkívánnyák. KISFALUDY: Lásd Verseglyt. ZALA: közvetetlen.

Ingessio. Ingerens. PEST: Perben való avatkozás. Perben avatkozó. VERSEGHY: Avatkozás, avatkozó. De jobb a' deák szókot megtartani. KISFALUDY: Beleavatkozás. ZALA: Pörben avatkozás.¹⁾

Interusurium. PEST: Kamat, kamat pénz. VERSEGHY: Interes. Kamat nevét soha sem hallottam, sem nem olvastam. *Pénzhaszon, Tőkepénzhaszon* értelmesebb volna, ha az Interes nevet meg nem akarnánk taitani, melly régi magyar szó. KISFALUDY: Kamat, ezen a' tájon minden paraszt nemcsak megérti, hanem maga is sok él vele. ZALA: Kamat.²⁾

Levata. PEST: Per fel-vétele. VERSEGHY: A' pörnek felvétele, vagy pöremelés. KISFALUDY: pörnek felvétele. ZALA: pörfelvétel.

Litterae Revisionales. PEST: Idő-kort bizonyító Levél. VERSEGHY: Revisionalis vagy legfellyebb *Korlevél*. Üdő és kor synonymumok lévén, egy szóba öszve nem tetettetnek. KISFALUDY és ZALA: Kor levél.

Legatum. L. pium. PEST: Hagyomány. Kegyes hagyomány. VERSEGHY: Kegyes hagyomány. KISFALUDY és ZALA: ugyanezek.³⁾

Litterae ablicentionales. PEST: Szabadságra eresztő Levél. VERSEGHY: *Szabadságos levél*,⁴⁾ mivel a' katonáknál *szabadsággal* menni annyit tesz, mint licentiarari. KISFALUDY és ZALA: Szabadságos levél.

Limitatio. Limitare. PEST: Ár-szabás.⁵⁾ Árát szabni. VERSEGHY: árszabás; árt szabni. KISFALUDY és ZALA: árszabás.

Litis incaminatio. PEST: Per támasztás. VERSEGHY: Ezen olasz szónak értelme szerint legjobb volna a' *Pörutasítás*, vagy *Pörindítás*; mert cammino az olaszban annyit tesz, mint út és incamminare annyit, mint utat mutatni, útnak bocsátani. KISFALUDY és ZALA: pörindítás.

Labyrinthus. PEST: Tsal-kert — Tömpeleg.⁶⁾ VERSEGHY: Legjobb, ha meghagyatik. *Csalkert* nem jó; mert a' magyar nem szokott verbumból és substantivumból compositumot csinálni, mint a' német; csalkert tehát nyelvünknek geniusza ellen van *csaló kert* helyett; épen úgy mint: *írasztal*, Schreibtsch rossz volna íróasztal helyett, vagy *ebédel szoba* az ebédlő szoba helyett. *Csalkert* vagy *tébolykert* jobb volna. *Tömpeleg* a' deák tempe szóból szerencsétlenül van véve, 's még a' tudós ember előtt is nagyon érthetetlen. KISFALUDY és ZALA: Csalkert (mert csalt főnévnek is veszi, pl. csalt vetni).

Majorenns. Minorenns. PEST: Felserdült, legénykorbéli; Gyermekekorbéli. VERSEGHY: Nagykorú; kiskorú.⁷⁾ De jobb a' deákot meg-

¹⁾ Pótléklul szolgálhat ugyanott az *avatkozni*hoz.

²⁾ Kiegészítésül szolgál ugyanott a *kamathoz*.

³⁾ Kiegészítésül ugyanott a *hagyomány*hoz.

⁴⁾ Helyreigazításul szolgál ugyanott a *szabadságos* szóhoz, mert 1806-ban már VERSEGHY használta.

⁵⁾ Pótlásul ugyanott az *árszabáshoz*, Pest 1806-ban, tehát SZIRMAY előtt használta.

⁶⁾ Pótlásul szolgálhat a NyŰSz. *tömkeleg* szavához.

⁷⁾ Ugyanott a *nagykorú* és *kiskorú* szavak helyreigazítására, mert

hagyni. *Felserdülttnek* csak azt mondgyuk, a' ki hirtelen megnőtt; a' mi még a' kis korban is megeshet. *Legénykor* a' leányokra nem illik. KISFALUDY: Nagykorú; kiskorú. ZALA: Emberkorú; nevendékkorú.

Mariage de Conscience. PEST: Bal-házasság.¹⁾ VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Titkos Házasság.

Mappa Geometrica. PEST: Föld-abrosza. VERSEGHY: Azért, hogy a' középüdübbeli fél Deák mappának nevezte, nem következik, hogy mink nevetségeseeknek nem tesszük magunkot, ha *abrosz*nak nevezzük. Számtalan olyan deák szó van, melyeknek külömbféle idiotismusokban külömbféle értelem adatik, a' nélkül, hogy a' magyarban a' nekik megfelelő fő szavaknak hasonló mellék értelmeke lehetne adni. Példának okáért: *tela* annyit tesz, mint *vászon*, de azért a' magyarban még sem mondhattyuk arrúl, a' ki valamelly munkához fog, hogy *vászont kezd*; vagy arrúl, a' ki valamelly dolgot vagy beszédet újra elkezd, hogy a' *vászont újra szövi*; vagy arrúl, a' ki valamelly munkát elvégzett, hogy *megszötte a' vászont*; ammint a' deák e' három esetben mondgya: *telam esorditur*, *telam retextit*, *telam pertexit*. *Abrosz* azonnkívül hihetőképén a' német *Abriss* szóból van véve, és valaha talán Eleinknél is rajzolatot tehetett; de most már csak *asztalborítékot* tesz. Nevezzük tehát, mint eddig *mappának* vagy legfellyebb *földrajzolatnak*. KISFALUDY: Mappa, földrajzolat. ZALA: Földrajzolat.²⁾

Materia. PEST, VERSEGHY. KISFALUDY és ZALA: szer.³⁾

Moderamen inculpatae Tutelae. PEST: Szabados maga védelme. VERSEGHY és KISFALUDY: A' büntelen védelemnek mértéklete⁴⁾ (vagy mértékletessége). ZALA: Büntelen maga védelmezés.

Obsit. PEST: El bocsátó Levél. VERSEGHY: régen megmagyarosodott szó a' katonáknál, a' németből *Abschied*. Lehetne *búcsúlevélnek*⁵⁾ is mondani. KISFALUDY: Búcsúlevél. ZALA: Elbocsátó levél.

Orthographia. PEST: Helyes Írás.⁶⁾ VERSEGHY: Helyes írás, ortografia. KISFALUDY: Ortográfia, helyesírás. ZALA: helyesírás.

Proportio. PEST: Idom⁷⁾ — Egy arányosság. VERSEGHY: Idom terjedtőbb értelmű, mivel módot, rendet, csínt tesz. De azonnkívül ösmeretlenebb is, mint proportio. *Idomatlan* csak a' testrül és mester-művekrül mondatik, úgymint a' képekrül, bálványokrül, épületekrül. *Eggy arányosság* ide nem illhet, mert arány annyit tesz, mint directio. KISFALUDY: Idom, kelet, mérték, egyerány. ZALA: Idom, erány.

Principium. PEST: Ok — alap.⁸⁾ Derék ok — Tő ok. VERSEGHY:

1807 előtt, 1806-ban már VERSEGHY használta e szavakat; lásd különben még a fentidézett *aetes perfecta* szavakat.

¹⁾ Pótlásul ugyanott a *bal* szóhoz, melyben a *balházasság* 1838-ból van idézve.

²⁾ Pótlás ugyanott a *földrajz*hoz.

³⁾ Pótlás ugyanott az *anyag* szóhoz.

⁴⁾ Lásd ugyanott a *mérsék* szót!

⁵⁾ E szó ugyanott a *búcsú*szó alatt van említve, 1835-ből.

⁶⁾ E szót — mint fennebb láttuk — RÉVAI használta a Pest vármegyéhez írt első véleményében, 1805—1806-ban.

⁷⁾ Lásd ugyanott az *idom* szót!

⁸⁾ L. a NYÚSz.-ban az *alap* szót.

Alap nem jó magyar szó; de még *állap* sincs szokásban. *Derek* ok kétes értelmű, mert jelesen jó okot is tehet. *Tű* ok tűrhető; de én *talpoknak*¹⁾ nevezném, mivel az épületben a' fundamentumot *talpfal*-nak hívjuk. Tesz azonban *eredetet* is. A' deákot mind a' két értelem-ben jobb meghagyni. KISFALUDY és ZALA: eredet.

Polygynaetia. PEST: Több feleségűség. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Többfeleségűség.

Proditor Sanguinis. PEST: Vért tagadó. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: véráruló.

Paraphernum. PEST: Mennyegzői ajándék. VERSEGHY: Meny-asszony-ajándék, vagy rövidebben *menyajándék*. KISFALUDY: Meny-ajándék. ZALA: Mennyegzői ajándék.

Procedens Jure. PEST: Itélő Bíró. VERSEGHY: A' pörfolytató Bíró. KISFALUDY: *Pörbíró*.²⁾ ZALA: Pörben-járó Bíró.

Planta. PEST: Növény. VERSEGHY: *Palánta* ennek a' régi magyar neve; *növötény* vagy *nőtény*³⁾ annyit tesz az újjabbaknál, mint vegetabile. *Növény* lehet állat is, mert annyit tesz, mint *crescens*. KISFALUDY: *Palánta*. ZALA: —.

Parenthesis. PEST: Rekesz. VERSEGHY: *szőrekesz*,⁴⁾ de jobb, ha megmarad. KISFALUDY és ZALA: *Szőrekesz*.

Personalis. PEST: Személyt viselő; de később *Sedes Personalia* = Személyneki szék. VERSEGHY: Személyviselő. A személyneki székre pedig megjegyzni: A' mi nyelvünkben *nok* silabával csak egy-néhány formáltt szavak vannak, mellyek tisztségeket tesznek, mint *tárnok*, *tálnok*, *pohárnok*, melly példákbul kitetszik az is, hogy a *nok* silaba ama' háznak vagy eszköznek a' nevéhez függesztetik, melly körül a' tisztség foglalatoskodik. De *nek* silabával egyvetlen egy formáltt szó sincsen az egész magyar nyelvben. Lásd a' *Tiszta Magyar-ságot* az 59 old. Itt pedig azonn kívül a' személy sem annak a' szernek a' jele, melly körül a' *Personalis*nak a' tisztsége foglalatoskodik. Mond-gyuk tehát a' *Personalis*' székének, vagy *Personalisszék*nek, vagy leg-felleyebb *Királyi személyviselő szék*nek, a' *Királyi Személyviselő*' széké-nek.⁵⁾ KISFALUDY: Személyviselő. ZALA: *Királyi Személynök*.

Postscriptum. PEST: Toldalék. VERSEGHY: Jobb, ha megmarad, mert *Toldaléknak* tágasabb az értelme. *Levél-toldalék* határozottabb volna. KISFALUDY: Toldalék. Utóírás. ZALA: *Levél-toldalék*. Utóírás.⁶⁾

Phantasma. PEST, VERSEGHY és KISFALUDY: képzelet.⁷⁾

Processus Debiti. PEST: Tartozást követő *Per. Pr. Liquid*. PEST: Szembe való adósságot követő *Per. Pr. Pignoris*. PEST: zálogot követő *Per. Pr. Commodati*. PEST: költsönt követő *Per. Pr. Fidei Commissi*. PEST: Hitre bízott Jóságot követő *Per. Pr. Deposito*. PEST: Le

¹⁾ Bővítés ugyanott a *talp* szóhoz.

²⁾ KISFALUDY érdekes rövidítése kétségtelen hatása VERSEGHY egyéb rövidítéseinek.

³⁾ Pótlék ugyanott a *növény* szóhoz.

⁴⁾ Pótlék ugyanott a *zárjel*hez.

⁵⁾ Pótlás ugyanott a *személynök*khöz.

⁶⁾ Érdekes toldalék ugyanott az *utóíráshoz*.

⁷⁾ Pótlás ugyanott a *képzelethez*.

tétetett Jóságot követő Per. *Pr. Successionalis*. PEST: Örökséget követő Per. *Pr. Juris*. PEST: El idegenítettett örökséget követő Per. *Pr. Dehonestatorius*. PEST: Becstelenítést bosszúló Per. VERSEGHYnek a kifejezésekre megfelelő nagyon érdekes és legnagyobb részt ma is közhasználatú szavai a következők: adósság pör; világos adósság pör; zálogpör; kölcsőnpör; bizománypör; depositumpör vagy letett jóság iránt való pör; örökségpör vagy successionalis pör; juspör; gyalázat-bosszúló pör. KISFALUDY és ZALA nagyon csekély változtatással elfogadták Verseghy fordítását.

Popularis. PEST: Nyájas — Nép kedvébe járó. VERSEGHY és KISFALUDY: népszerűtő.

Passuales. PEST: Utazó. Uti levél. VERSEGHY: Paksus vagy passus régi magyar szó; de lehet *útlevélnek*¹⁾ is mondani. *Uti levél* mást is tehet. KISFALUDY és ZALA: Útlevél.

Praeclusi terminus. PEST: Vég határ nap. VERSEGHY: Nem jobb volna-e zárnap,²⁾ mint *végnap*, vagy *határnap*? KISFALUDY és ZALA: Zárnap.

Reserva. PEST: *Tartalék Sereg*. VERSEGHY: Ezt mind a' katonáknál, mind a' prókátoroknál legjobb megtartani; mert *tartalék* többfélét tesz, és a visszatartóztatásnak ideáját nem fejezi ki. Jobb volna *visszatartott* vagy *lesokoknak*, *lesseregeknek* mondani, ha a' Reserva még ennél is jobb nem volna. KISFALUDY és ZALA: Tartalék.³⁾

Rogus. PEST: Fa-rakás. VERSEGHY: jobb, ha a' törvényben égetésnek mondatik, mint *farakásnak* (condemnare ad rogam = égetésre sententiázni). KISFALUDY: Égetés.⁴⁾

Respublica. PEST: Közöséges Társaság. VERSEGHY: Köz ország-lás⁵⁾ vagy respublica. A' kik *szabad országlásnak* nevezik, gondolják meg, hogy semminémű országlás szabad nem lehet, mihelyt törvények alá van vetve. KISFALUDY: Közországlás, respublica.

Reservata mentalis. PEST: Értelmem-titkolás — viszsztatartás. VERSEGHY: Titkos vagy elmebéli' értelem-másítás.⁶⁾ Elmebéli reservata. KISFALUDY és ZALA: Értelem titkolás.

Recognitio. PEST: Meg-esmerés. VERSEGHY: Adgyon az Úr erről

¹⁾ Helyreigazításul szolgál a NyÚSz. *útlevél* szavához, mert a tiszti szótárak közül a Zalai használja e VERSEGHY ajánlotta szót.

²⁾ Helyreigazításul ugyanott a *zárnap*hoz, mert PAULY (1827.) előtt VERSEGHY és Zala is használja 1806—1807-ben. VERSEGHY később a *Terminus* alatt ezt írja: *Terminus* = Határnap, vagy Terminus. Terminus annyit is tesz, mint amaz egész üdö, melyben törvényszékek tartatnak, és ilyenkor általellenében áll a' *juristitiumnak*. Mind a' kettőt meghagyni legjobb; noha az elsőt *Pörüdnök*, a' másikat pedig *Pörszünetnek* lehetne nevezni. — KISFALUDY ezt elfogadta. L. különben fent az *Edictales Termini*-t.

³⁾ Helyreigazításul ugyanott a *tartalék*hoz, mert tartalék-sereget Pest 1806-ban, a tartalékot Zala 1807-ben használta.

⁴⁾ Bővítésül ugyanott a *máglyához*.

⁵⁾ L. ugyanott a *köztársaság* szót.

⁶⁾ L. ugyanott a *másítani* szót.

recognitiót, vagy *írást*, vagy legfellyebb *valló írást*. A' két első régen járatos kifejezés. KISFALUDY és ZALA: Megismerés.¹⁾

Sedes Tavernicalis. PEST: Tárnoki szék. VERSEGHY: Tárnokszék, nem pedig Tárnoki Szék. KISFALUDY és ZALA: Tárnokszék.

Stips. PEST: Tőke vagy gyökér. VERSEGHY: Stips = gyűjtött pénz, költség, alamisna, adó, 'sa't. Stirps = *nemtörzsök*, nemzetségi törzsök. KISFALUDY és ZALA: Stirps = nemtörzsök.

Scriba. PEST: Írász. Író. VERSEGHY: Íródeák, régi szó. KISFALUDY: Íródeák. Író.

Stylus. PEST: Írás módja — Estely. VERSEGHY: Írásmód, de stilus jobb. KISFALUDY: Szórend, írásmód. ZALA: írásmód.²⁾

Salvus Conductus. PEST, VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Szabad menet.³⁾

Substantia rei. PEST: A' dolog állatja. VERSEGHY: a' dolognak sikere,⁴⁾ vagy mivolta. KISFALUDY: A' dolog' mivolta. ZALA: A dolog állattya, mivoltja.

Satyra. PEST: Szeges beszéd — Gunyolódás — Tspős beszéd. VERSEGHY: *Gúnyvers*, *gúnyírás*. Mert szöges beszéd és csipős beszéd a' satyra között és a' pasquillus között áll, mint közép állapot. KISFALUDY: *Gúnyvers*, *gúnyírás*. ZALA: *Gúnyvers*.⁵⁾

Tutela. PEST: Gyámoli hatalom. VERSEGHY: Árvagyámság. Árva- atyaság. (Tutor = árvagyám, árvaatya). KISFALUDY: Gyámság. Gyám- atyaság. ZALA: Gyámság.

Taxa tolerantialis. PEST: Türedelem bér. VERSEGHY, KISFALUDY és ZALA: Türedelembér.

Taxator. PEST: *Betsülő*.⁶⁾ VERSEGHY: Taksátor, Taksás, mert Böcsülő annyi, mint aestimator. KISFALUDY és ZALA: árrszabó.

Theologia. PEST: Isteni Tudomány. VERSEGHY: Istentudomány legfellyebb, de nem isteni tudomány, mert ez divina scientia. Legjobb meghagyni. KISFALUDY és ZALA: Istentudomány.

Taglia. PEST: Szökött katonát el-fogónak jutalma. VERSEGHY: Ezen olasz szó már gyilkosságot tesz, már adót, már meg bérpénzt, mely a' gonosztévó' vagy szökevény' fejére tétetik, sőt még több egyebet is. Vagy meg kell tehát tartani, vagy *szökevénypénz*nek, *szökevénybér*nek nevezni, mivel nálunk csak ezt az utolsót teszi. KISFALUDY: Fogolybér. Szökevénybér. ZALA: Fogásbér.

Vinculum. PEST: Bánat bér. VERSEGHY: A' bánathér a' német Reuegeld szerint van fordítva, és nem rosszul. KISFALUDY: Bánathér vagy kötés. ZALA: kötés.

¹⁾ Bővítésül ugyanott az *elismervény*hez.

²⁾ RÉVAI, mint fent láttuk, a *toll* szót ajánlotta különösen, KISFALUDY meg — nem lehetetlen, hogy TUBOLY ajánlatára — a szórendet, tehát egy- szerre PERETSÉNYI NAGY LÁSZLÓVAL. L. a NYŰSz.-ban a *Szórend* szót.

³⁾ L. ugyanott a *menev*d szót.

⁴⁾ L. ugyanott az *állag* és *siker* szót. A *sikert* tehát VERSEGHY a substantiára is alkalmazta. *Mivolt* ma is a leghelyesebb fordítása e szónak.

⁵⁾ Helyreigazításul szolgál a NYŰSz. *gúny* szavához, mert a *gúny- verset* VERSEGHY ajánlatára Zala kinyomatta 1807-ben (ott KUNOSS SZF. 1834.), *gúnyírás* meg nincs is említve.

⁶⁾ L. ugyanott a *Becsülő* szót.

Vicarius. PEST: Kép-viselő. VERSEGHY: Képviselő elég jól van kitéve; de jobb, ha meghaggyuk. KISFALUDY: Képviselő.*) ZALA: —.

«A Megyei Hádí és Házi Pénz-Tárokra nézve» Verseghynek csak egy megjegyzését említem. Ő a *reparatiót jobbítgatásnak* és *kijobbításnak* fordítja (épületek jobbítgatása és utak és hidak kijobbítása).

A fenti összehasonlításból kétségtelenül kiviláglik, hogy:

1. Verseghy minden latinos conservativismusa mellett sok oly szót fogadott el vagy készített, melyek világot vetnek az ő nyelv-újítói tevékenységére. Ilyenek a következő szók: mestermű, közbíró, bűnpör, fenypör, futó írás, szemvallatás, napkönyv, párhaj, népország-lás, körközéposztó, népszónok, határnap, bíróhatalom, korlevél, szabadságos levél, tébolykert, nagykorú, kiskorú, búcsúlevél, talpok, talpfal, menyajándék, szőrekesz, levél-toldalék, zálogpör, kölcsönpör, népszerűtő, ütlevél, lesok, lessereg, gúnyvers, gúnyírás, szőkevénypénz vagy bér.

2. Kisfaludy Sándor Verseghynek jóformán minden szavát átveszi; szótára alig különbözik Verseghy szótárától. Az egyedüli különbség, illetve véleményeltérés abban áll, hogy Kisfaludy törekszik elvben a latin szókat magyar szókkal kifejezni; de e különbség csak jóformán *elvi*, mert azért sok szó nála is latin marad.

3. Verseghy véleménye döntő hatású volt a Zala vármegyei tiszti szótárra.

4. A Pest vármegyei 1806 tiszti szótár szolgált mintául Verseghy előtt s a zalai is abban a keretben készült.

Pest vármegye akciójának, szótárának még egy nevezetes hatása volt; hathatósan hozzájárult ahhoz, hogy a magyar Tudós Társaság alapítása napirendre került.

Az 1790-iki országgyűlésen Révai izgatására szóba került egy akadémia föllállításának szüksége. Az ügy egy bizottságnak adatott át s Luby Károly és Vay István kidolgozásában 1792. nov. 21-én egy terv elkészült. E tervben c) pont alatt a magyar nyelv közönségessé tétele czéljából szükségesnek találta a bizottság azt, hogy a latin kifejezések magyarra tétessenek s egy szótárban kiadassanak.

Ezután azonban az akadémia ügye háttérbe szorult s csak akkor került az ország több helyén szóba, mikor Pest vármegye kezelésére egy magyar tiszti szótár készítése lett aktualissá.

Több vármegye ugyanis előre látta, hogy több szótár ke'etkezével a kifejezések nem lesznek az országban egységesek, általánosak, s így zűr-zavar lesz. Bihar vármegyét is e szempont vezette akkor, mikor azt ajánlotta, hogy Pesten gyűljenek együvé s beszéljék meg a szótár ügyét s készítsenek egyet, olyat, mely mindenütt használható legyen. E szempont vezette Mosony, Csongrád, Sopron, Krassó, Nyitra és Beregh vármegyéket is, a mikor tudós férfiakra, tudós társaságra akarják bízni a szótár ügyét.

Szrógh Sámuel is e szempont vezette, megmondja ezt művecs-

*) Helyreigazításul ugyanott a *képviselő* szóhoz, mert SÁNDOR ISTVÁN előtt Pest 1806-ban s VERSEGHY és KISFALUDY ugyanakkor élnek vele.

kéjének előszavában; ezért az alkalmat megragadva, azt ajánlotta: állíttassék föl az országban e czélból «Nyelv művelő Társaság»; addig pedig, míg ez fölállhat, rendeljen a helytartótanács a megjelenendő munkák megbírálására «Bírákat», úgy mint az 1804-iki pályáírásoknál tette.

Hont vármegye 1807. január 7-én köriratot intéz a vármegyékhöz, hogy a szótár ügyét halaszszák a jövő országgyűlésre s utasítsák a követeket, hogy országos kiküldöttség ítélkezzen e dologban.

Zala vármegye is tisztí szótárának megküldésekor így ír a vármegvékhöz: «Végére Nyelvünk bővebb művelésére, gyarapítására és tismosítására, úgy egyszerűs mind a' még igen különböző Helyes írásnak is meghatározására azon Intézetet, és ösztönt leg hathatossabbnak lenni gondolnunk, ha ezen végre az Hazánknak nevezetesebb Literátorjaiból, kik közül mi T. Szabó Dávid, Versegi Ferencz, Virág Benedek, Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor és Takáts József Urakat vélnénk érdemesebbeknek lenni, egy állandó Tudós Társaság felállításátna és az ezen Társaságon választandó Tagoknak, sőt másoknak is, kik a, M. Nyelv művelésében közönséges helybehagyást érdemlő munkáik által magokat az Haza előtt megkülönböztetnék, az Iskolai Birtokból érdemes Jutalom, és Segedelem nyújtatna, ezen Intézetnek meg nyérésében pedig, Ő Cs. K. Fő Hercege Országunk Nádor Ispánja, hogy a' Nemzetnek Igyekezetét hathatós pártfogásával gyámolítani, s elő segíteni kegyessen méltóztasson, a' Nemes Vármegyék által egyetemes esedezéssel meg kértettné.»

Veszprém vármegye pedig hasonlóképen szótárának megküldésekor kéri a vármegyéket, adjanak követeiknek utasítást, hogy egy magyar tudós társaság állíttassék föl s mindenek előtt a törvényhez és nyelvhez igazán értő férfiak közül — a haza különböző vidékeiről — neveztessek egy bizottság, mely az eddig megjelent szótárakból egy tökéletes és országszerthe beveendőt készítsen, hogy a tétovázásnak eleje vétessék.

S a követek általában ilyenforma utasítást nyertek országszerthe. Az 1807-iki országgyűlés irományai azt bizonyítják, hogy a magyar nyelv és egy akadémia ügye az országgyűlésen szóba került. Mindazon sérelmeket, melyek az 1802-ik országgyűlés alatt fölvetettek, egy kiküldött bizottság gr. Zichy Ferencz főpohárnok elnöke alatt összegyűjtötte s a királynak és a vármegyéknek bemutatta. Hiába járt közbe azonban a nádor ez ügyekben a felségnél, a király elhalasztandóknak tartotta s mivel az országgyűlés bezárásának batárideje is ki volt tűzve, alig volt idejük a követeknek egyébre, csak arra, hogy némelyek az akadémia fölállításának költségeihez való hozzájárulásukat kijelentsék és jegyzőkönyvbe*) vétessék.

*) A királynak ajánlott segélypénz után minden frton 3 krt ajánlottak: Szathmár, Gömör, Nógrád, Hont, Arva, Sopron, Zólyom, Szepes, Veszprém, Pest, Borsod, Bars, Bereg, Csanád, Tolna, Zala, Vas, Arad, Torontál, Krassó, Somogy, Baranya, Szaboles, Moson; 2 krt Temes. Fehér, Ungvár, Bács nem ajánlhatott biztos összeget, mert nem kapott utasítást. Pozsony, Bihar, Győr és Heves készek voltak önkéntesen ajánlani, de kötelező terhet nem vállaltak, Szabadka 1000 Rfrtot ajánlott, Komárom a

A szótárról az országgyűlés iratai nem szólnak semmit, pedig a kerületi üléseken szóba került, a mint ezt Pest vármegye két követének, Szentkirályi Lászlónak és Ottlik Dánielnek, követi beszámolója bizonyítja.¹⁾ E szerint a kerületi ülésen jelentés tétetett számos vármegyének Pest vármegye javallatára tett azon megegyezéséről, hogy egy magyar szótár készíttessék el a vármegyék részéről kiküldendő és Pesten egybegyülekező tagok által. E föltétel (mint láttuk, a nádor kívánságára) nem teljesedett be, azért «annak a' beállott Országgyűlése alatt leendő tellyesítése végett a' kerületek által számos Vármegyék követjeikből álló Deputatio kirendeltetett, oly végre: hogy az eddig némelly vármegyék és edgyes Hazafiak által készített hivatalbéli szótárakat megvizsgálván és egyben vettvén azokból egy tökéletes munkát készítsen, és azt közönségessen leendő meg állapíttatása és el fogadtatása végett az Ország Gyűlése eleibe terjesszse». A deputatio, a melynek Pest vármegye követei is tagjai voltak, megállapodott abban, hogy Pest vármegye tiszti szótára vétessék alapul a munkánál, mert «az eddig készítették közzül a legtokéltebbeknek esmertetett». S hogy az idő rövidsége miatt a szótár minél biztosabban elkészüljön, a deputatio «három felekezetre» osztotta tagjait s így a szótár is három részre oszlott. A bizottság munkáját nagyjában elvégezte. Az országgyűlés elosztása miatt azonban annyi ideje sem volt, «hogy az egyes felekezetei által készített munkákat közönséges meg edgyezése által meg állapíthassa, azt az ország gyűlése elé sem terjeszthette».

A deputatio Pest vármegye követeire bízta a szótárt, hogy tökéletes elkészíttetése vagy a jövő ország gyűlésére, vagy annak idején más mód által eszközöltessék.

Pest vármegye követei benyújtották «Az országos Deputatio által készített Szó Tár»-t vármegyéjüknek, a mely bekööttette s a megyebeli könyvtárba helyeztette.²⁾

terhet az iskolák birtokaira akarta hárítani. Trencsén minden kötelező tehernek ellene mondott. Sopron és Veszprém vármegye 6 krt is kész volt adni. Hont a 3 kron felül még többet is akart adni szükség esetén. Pest is többet akart adni, de kívánta, hogy az ígéret kötelező legyen és a pénz csak erre fordíttassék. Ezt Zólyom is óhajtotta.

¹⁾ 1808. évi jegyzőkönyv 376 száma és melléklete.

²⁾ BAKOS GÁBOR két munkájában tárgyalja röviden e kérdést: az 1880-ban megjelent «A magyar jogi műnyelv kérdéséhez» és az 1883-ban megjelent «A magyar jogi műnyelv alapvei és törvényei» cziműben. Ez utóbbiban, a 30—32. lapokon szól e szótárról «Dietalis műszótár» czimén. Így ír: «Ez okból (az összeegyeztetés okáért) 1807-ben a megyék küldöttei egy országgyűlési szünet közben az összes megjelent műszótárakat szigorú bírálat és megrostálás mellett össze is egyeztetették s egy meglehetősen szabatos és bőkezűtű jogi műszótárt alkottak össze. De éppen a szigorú bírálat és a sok kedvelt saját gyártmány kirotálása miatt, magok ezen Dietalis műszótár alkotói is olyan elégedetlenek valának vele, hogy közrebocsátás helyett a teljesen kész jogi műszótár kéziratát, ürügyül használva az azon évi országgyűlés csakhamar bekövetkezett befejezését, további intézkedésig, azaz örök időkre Pestmegye levéltárába helyezték el, hol ez máig is van.» Megemlíti BAKOS, hogy a szótár nem

Ez az ügy azonban nem került többé tárgyalás alá. Az 1808-iki országgyűlésen csak a Nemzeti Múzeum föllállítása határoztatott el, a magyar nyelv ügye jobb időkre halasztatott. Noha az 1811—12-iki országgyűlésen az ország rendei hathatósabban kívánták a magyar nyelv ügyét előmozdítani s az akadémia föllállítása is szóba került, mégis ez utóbbi csak az 1825—27-iki országgyűlésen teljesült oly hatalmas egyéniség jóvoltából, a milyen Széchenyi István volt.

A magyar nyelv ügye azonban nem ment ily könnyen. Hihetetlen, mily erős küzdelembe került, míg csak a legcsekélyebb eredményt ki lehetett csikarni a kormánytól.

Az 1825—27-iki országgyűlés eredménye, hogy a magyar nyelv használata egy bizonyos határidőhöz köttetett.

Az 1830-iki országgyűlés eredménye meg az volt, hogy a közhivatalokra azontúl csak magyarul tudó egyéneket lehetett alkalmazni.

1832—6-ban a törvény szövegének magyarázásánál kétség esetén a magyar szöveg lett a hiteles.

1839—40 óta magyarul írtak föl a felséghez; az udvari kamara, sőt a magyar ezredek is magyarul köteleztettek levelezni; lelki pásztor csak magyarul tudó egyén lehetett.

Csak az 1843—4-iki országgyűlésen teljesült végre az, hogy a magyar nyelv Magyarország hivatalos nyelvvé vált a törvényhozás, törvénykezés és az iskola terén.

Mint a fentiekből látható, a magyar nyelv ügyének diadalra juttatásában tekintélyes rész jutott a tisztí szótáraknak.

A tisztí szótárak keletkezése pedig Pest vármegyének mindenkor büszkesége lehet.

VISZOTA GYULA.

kimerítő, de a kisebb szótárak készletét egybefoglalta, minden felesleges szót kiostált s a latin szokat rendesen csak egy magyarral fejezte ki.

Azt hiszem, a fentiek után elég rámutatnom arra, hogy a meg nem jelenés oka nem a rendekben, mint inkább amaz időkbeli állapotainkban keresendő, mikor a magyar nyelv ügye kényes kérdés volt. Magát a szóban levő szótárt szorgos kutatás után sem találtam meg Pest vármegye levéltárában, illetve könyvtárában.

Ismertetések és bírálatok.

PAASONEN HENRIK: *Die finnisch-ugrischen s-laute*. Helsingfors, 1903. 136 l.

Az alveolaris és a dentipalatalis *s*-hangok egyenletes megszólása a mordvinban és a zürjén-votjákban (hogy t. i. *s*-, ill. *ś*-szel kezdődő mordvin szavaknak a zürj.-votj.-ban is *s*-, ill. *ś*-szel kezdődő szavak felelnek meg) már rég föltűnt a kutatóknak, s többen — egymástól függetlenül — arra az eredményre jutottak, hogy e szabályosság oka finnugor előzményekben keresendő.

WIKLUND K. B. már 1893-ban a Finnugor Társaság egyik ülésében s később Urlapp. Lautlehre-jében (9. l.) úgy nyilatkozott, hogy az őslapp *č*- finnugor előzménye sok esetben dentipalatalis *ś*-, a mely a finnsgben az alveolaris *s*-szel összeesett.

1897-ben SETÄLÄ EMIL és GENETZ ARVID terjesztették elé a Finnugor Társaságban a kétféle *s*-hangra vonatkozó kutatásaik eredményét (v. ö. JSFOu. XVI.: E. N. SETÄLÄ, Über ein mouilliertes *ś* im finnisch-ugrischen 1—7. ARVID GENETZ: Suomalais-ugrilaiset *ś* ja *s* sanojen alussa. 1—4.).

Végre két esztendővel ezelőtt, PAASONEN könyvével körülbelül egy időben, jelent meg SETÄLÄ EMIL ily című értekezése: 'Zur finnisch-ugrischen lautlehre. Vorläufige mittheilungen aus einer grösseren arbeit' (FUF. II, 219—276), a melynek második fele ugyancsak a finnugor *s* hangokkal foglalkozik.

PAASONEN eredeti terve az volt, hogy egy nagyobb munka keretében nemcsak a finnugor *s*-hangokat, hanem az *s*-t s a kétféle *č*-hangot, a jésítettet és a cacuminalist is földolgozza. Munka közben azonban annyira fölgülemlett az anyag, hogy egyelőre csak a *s* z ó k e z d ő *s*-hangokat tárgyaló részt tehette közzé.

Csak mellékesen említem, hogy PAASONENnek kétségkívül nagy segítségére van az egész finnugorságra kiterjedő hangtani kutatásaiban széleskörű, a helyszínen szerzett nyelvismerete: finn anyanyelvén kívül nemcsak a magyart beszéli folyékonyan, hanem a mordvint, a keleti cseremiszt, a kondai és jugani osztják nyelvjárásokat, sőt a finnugor nyelvek körén túl a csuvast s néhány

tatár dialektust illetőleg is saját megfigyeléseire és följegyzéseire is támaszkodhatik.

PAASONEN mindenekelőtt megállapítja (3. 1.), hogy a kétféle *s*-hang megoszlása a mordvinságon, illetve a zürjén-votjakságon belül nem teljesen egyöntetű. Nem véve számba azt, hogy az erzä-mordvin szókezdő *s*-nek a moksában *e* és *i* előtt szabályosan *š*-felel meg (pl. mordE. *šerēj* ~ mordM. *šeri* 'magas'), még mindig elég tekintélyes számú eset marad mind a mordvinban, mind a zürjén-votjákban, a hol a szókezdő ingadozását egyéb okra, népetymológiára, assimilatióra stb., lehet és kell visszavezetni. Ha a szókezdőre nézve már e két nyelvterületen belül is van ingadozás, még kevésbé várhatunk a mordvin és a zürjén-votják egybevetésénél teljes, kivétel nélküli megfelelést.

PAASONEN az anyagot négy csoportba osztja. Először tárgyalja azokat az eseteket, midőn a mordvin és a zürjén-votják a szókezdő hangra nézve egymással megegyeznek; ez a legbiztosabb s leghasználhatóbb anyag. A második csoportban vannak azok a szavak, a melyek a mértékadó nyelvek közül csak az egyikben, vagy a mordvinban, vagy a zürjén-votjákban vannak meg. A harmadikban azok, a melyek a mordvinban meg a zürjén-votjákban más-más szókezdővel vannak. A negyedik csoportban végre azok a szavak, a melyek nincsenek meg sem a mordvinban, sem a zürjén-votjákban, de a hol az előbbieik alapján jogunk van *s*- vagy *š*-finnugor alaphangot föltennünk.

A végeredményt, a melyre P. jut, a következő összeállítás szemlélteti:

	lp.	finn	md.	cser.	zürj.-votj.	vog.	osztj.	m.
* <i>s</i> -:	<i>s</i> -	<i>s</i> -	<i>s</i> -	<i>š</i> -	<i>s</i> -	<i>t</i> -	<i>t</i> -, <i>A</i> -,	0
* <i>š</i> -:	<i>č</i> -	<i>s</i> -	<i>š</i> -	<i>š</i> -	<i>š</i> -	<i>s</i> - (<i>š</i> -)	<i>s</i> -	<i>sz</i> -

A szókezdő hangok eredeti különbségét tehát, a finnt és a cseremiszt kivéve, az összes finnugor nyelvek megőrizték.

Sok új és értékes anyagot nyújt PAASONEN könyve az etymologiai kutatásnak is.

A magyar etymonok nagy része természetesen nem új, de azért ezekben a cikkekben is sok az új adat, a pótlás, javítás.

A következő magyar szavaknak PAASONEN új etymonját állítja föl:

áll- ~ zürj. *sulal*- | votj. *sil*- | cserK. *šolyem*, *šoyem*; H. *šalyem* id. (v. ö. BUDENZ, Szóegy. 830.). A kérdés csak az, hogy nincs-e a magy. hosszú *ll*-nek etymologikus értéke? Más megoldást ajánl SETÄLÄ (FUF. 2: 264.), a mely persze PAASONEN álláspontjáról elfogadhatatlan: *áll*- < **ágyl*- ~ f. *seisoa* | lapp *čuozžot* | cser. *šinžem* | zürj. *sidžny* | vog. *tünši* | osztj. *Aonsaem*, *tondem*; a magy. *gy*

tehát finnugor *n*+*s*-nek felelne meg. A baj csak az (a lapp *č*-t nem tekintve), hogy az *ll* < *dl* változásra van ugyan több példánk, de már az *ll* < *dl*-re egy sincs.

avik ,penetrare' ~ mordE. *sova-*, mordM. *suva-* ,eintreten' | zürj. *sun-* ,tauchen', votj. *zum-* id. | lpN. *suoggyat* ,eintreten' | osztjÉ. *uoŋŋaem* id. | vog. *tui*, *tō* id. (20—21. l.). Ugyanezt az etymont állítja föl SETÄLÄ is (FUF. 2 : 253.), csakhogy a finn *sopia* igét is ide vonja (v. ö. ÄH. 122. JSFOu. 14., 31 l.).

ég ,caelum' ~ f. *sää* | lpK. *šany*, *šöny* (130—132.). Ugyanígy SETÄLÄ (FUF. 2 : 255.). Nem említi PAASONEN, hogy BUDENZ (Nyr. 1 : 344.) a finn *sää*-t a magy. *-ség* nom. abstr. képzővel kapcsolta össze (v. ö. még SZINNYEI, Magy. Nyelvhas.² 97. l.).

zürj. *šir*, *šir-pu* ,Ulmus effusa', votj. *šir-pu* id. | cserH. *šör* : *šörbä*, *šerbä* ,esche' (106. l.). Vajjon nem tartozik-e a magyar *sürje* ,Acer tartaricum' szintén ide? (másképp : NyK. 31 : 243. s kk.).

szalag ,vimen, vinculum' ~ osztj. Jug. *soła* : *kon-s.* ,magen-bindel', *ak-kon-s.* ,bauchgurt der pferde' | ? votj. *šoltä*, *šolit* ,fessel, spansel', *čült*, *čült* ,fuss fesseln', zürj. *šölt*, *šövt* id. stb. (45. l.).

szomorú ,tristis' (szomoró R. < *szomor-, v. ö. *szomorog*, *szomorúl*, *szomorkodik*, *szomorít*) ~ mordE. *šumorä*, *šumurä*, *šumordo-* ,trauern, sorgen'; *šumorgado-* ,zu trauern anfangen'.

szú ,baumwurm' ~ vogÉ. *squ*, *sou* id. | zürj. *tšöi* : *pu-tš.* ,holzwurm', votj. *čej* : *pičej* id. (v. ö. MUSz. 318.).

szusзма ,lentus, tardus' ~ mordE. *sozma*, *sozmaña* ,zaudernd, zögernd, ungelenk; störrisch'. Ősrokonságra nem gondolhatunk, talán csak véletlen találkozás (PAASONEN megjegyzése).

Az első rész gazdag eredményei után a legnagyobb érdeklődéssel várjuk a szóközépi és szóvégi *s*-hangokat tárgyaló második részt.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Értesítő.

† Gr. Kuun Géza (1838—1905). A magyar tudományosságot súlyos veszteség érte. Munkában eltöltött, eredményekben gazdag élet után örök nyugalomra zárta le szemét egyik büszkesége, gr. KUUN GÉZA. Egyike volt az elköltözött ama keveseknek, a kiknek a nevét a külföld is ismerte; halálával olyan úrt hagyott maga után, a melyet az ifjabb nemzedék csak komoly, vállvetett munkával tölthet be.

Gr. KUUN GÉZA munkássága a tágabb értelemben vett keleti tudományok egész körére kiterjedt. Fiatalabb éveiben főképpen a sémi philológiát művelte nagy kedvvel; a 70-es években idevágó dolgozatainak egész sora jelent meg, nagyrészüik éppen e folyóirat hasábjain (Hogyan fejeztetik ki az örökkévalóság a sémi nyelvekben. Az új arab nyelvről és annak különbségeiről az ó-arabtól. Assyr szók hasonlítása. A gyökök elmélete. A sémi magánhangzókrol stb.). Maradandó érdemeket szerzett a megboldogult a bennünket közelebbről érdeklő ural-altaji nyelvtudomány terén is, midőn a turkologusokat s a magyar nyelvészeket egyaránt érdeklő Codex Cumanicus tudós kiadásával ajándékozott meg. (Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum, edidit comes Géza Kuun. Budapestini, 1880.; Additamentorum ad Codicem Cumanicum nova series [Atti del 4. Congresso degli Orientalisti, II.] A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről, 1885.)

De a magyar történetírás is hálával tartozik gr. KUUN GÉZÁNAK; ő volt az, a ki széleskörű tudásával azt a gazdag történeti anyagot, a melyet a keleti kútfők a magyarság őstörténetére vonatkozólag magukban rejtének, kikutatta s a tudós világ számára hozzáférhetővé tette. (Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. Claudiopoli. 1893—95. A keleti kútfők, a «Magyar honfoglalás kútfőiben.»)

A kik őt személyesen is ismerték, nemcsak a tudóst siratják benne, a ki széleskörű ismereteivel tiszteletet keltett, hanem az embert is, a ki nemes, minden előítéllettől ment gondolkodásával a szíveket is meghódította. Legyen áldott emlékezte!

† Szilasi Móricz. (1854—1905.). Május hó 15-én súlyos szenvedés után elköltözött az élők sorából SZILASI MÓRICZ kolozsvári egyetemi tanár, a magyar és a finnugor összehasonlító nyelvészetnek kiváló képzettségű és nagybuzgalmú művelője. SZILASI voltaképen klasszikus philologusnak készült, de e mellett már egyetemi hallgató korában a magyar és a finnugor összehasonlító nyelvészettel is foglalkozott, sőt később a török nyelveket is bevonta vizsgálódásai körébe. Irodalmi működését egész fiatalon a Magyar Nyelvőrben kezdte meg, s ezen folyóiratban egyebek között a járulékmássalhangzókról, a szótövekről, a becmező keresztnevekről, FALUDI nyelvről stb. értekezett. Később a Nyelvtudományi Közleményekben adott ki nagyobb dolgozatokat, a melyek között legkiválóbb a *Kombinált műveltető és mozzanatos ígéképzés* című. Nevezetes az a bírálata is, a melyet SIMONYI Tüzetes Magyar Nyelvtanáról írt az Egyetemes Philologiai Közlönybe; ebben ugyanis rámutatott a magyar nyelvtudománynak több megoldatlan kérdésére. Jó szolgálatot tett szaktársainak két szótári munkájával; az egyik a *Vogul Szójegyzék*, a mely MUNKÁCSI vogul népköltési gyűjteményének első három kötete alapján készült és ez idő szerint nélkülözhetetlen segédkönyve mindenkinek, a ki a vogul nyelvvel foglalkozik; a másik a *Cseremisz Szótár*, a melyben össze van állítva az addig ismert egész szókészlet. Tudományos érdemei elismerésül a M. Tud. Akadémia és a helsingforsi Finnugor Társaság megválasztotta levelező tagjának, a kolozsvári egyetem pedig tiszteletbeli bölcsészeti-doktorának.

SZILASI MÓRICZ hosszú időn át mint középiskolai tanár működött, azután az Eötvös-kollégiumban volt szakvezető tanár. HALÁSZ IGNÁCZ elhunytá után a kolozsvári egyetem meghívta a magyar és a finnugor nyelvészet katedrájára, de erről még annyi ideig sem hirdethette a tudományt, mint derék elődje, a kit szintén javakorában ragadott el a halál.

† Anderson Nikolai Ivanovics meghalt márczius 21-én hatvan éves korában. Észtt földön született 1845-ben. Középiskolai tanulmányait Revalban, az egyetemieket Dorpatban végezte. 1871-ben gimnáziumi tanár lett Dorpatban s a következő évben Minszkben, majd

1894-ben a finnugor nyelvészet rendkívüli tanára lett a kazáni egyetemen. Tagja volt a helsingforsi Finnugor Társaságnak, az Észttudós Társaságnak stb. Két főmunkája: *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen* (Dorpat, 1879) és *Wandlungen der anlautenden dentalen Spirans im Ostjakischen* (St. Petersburg, 1893). Több kisebb értekezése és sok anyaga a finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálatához kéziratban maradt.

Irodalom.

BEKE ÖDÖN. A vogul határozók. Budapest, 1905. (Különnyomat a NyK. XXXV. kötetéből.) (= Nyelvészeti Füzetek XXIII.)

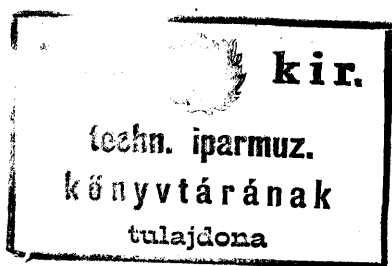
MELICH JÁNOS. Szláv jövevényszavaink. I. II. Budapest, 1904—1905. (Különnyomat a NyK. XXXII—XXXV. kötetéből.)

Nyelvészeti Tanulmányok. Ural-altaji nyelvtudományi folyóirat. Szerkeszti és kiadja SZILASI MÓRICZ. I. k. 1. füzet. Kolozsvár, 1905.

RÉGER BÉLA. A határozott névmutató. Budapest, 1905. (= Nyelvészeti Füzetek XXIV.)

VÉRTES JÓZSEF. A gyermeknyelv hangtana. Budapest, 1905. (= Nyelvészeti Füzetek XXII.)

ZOLNAI-SZAMOTA. Magyar oklevél-szótár. 12. füzet. Budapest, 1905.

Az altaji nyelvek hangtörténetéhez.

Hogy az ú. n. ural-altaji nyelvesoporton belül a törökség a mongollal és a mandzsu-tungúzzal szorosabb rokonságban tartozik össze, azon hypothesisok közé tartozik, a melyek a tudományok történetében gyakran minden igaz ok nélkül fölmerülnek, s a nélkül, hogy valaki rendszeres s részletekbe menő igazolásukra vállalkozott volna, évtizedeken át mint kész igazságok szerepelnek a tudományos köztudatban.

Az altaji nyelvrokonság bizonyításával SCHOTT óta sokan foglalkoztak, de rendszertelen kutatásaik eredménye inkább arra volt alkalmas, hogy a hozzáértőkben jogos kételkedést támaszson és a török-mongol-mandzsu nyelvrokonságba vetett hitüket végleg megingassa.

Ezen eredménytelenség legfőbb oka kétségtől a megbízható nyelvanyag hiánya. Aránylag legjobban ismerjük a török nyelveket, legalább lexikális szempontból; a szótárak egész sora áll rendelkezésünkre, a melyek sok becses nyelvanyagot tartalmaznak, de már a följegyzés pontossága a modern fonétika szigorúbb követelményeit alig elégíti ki. A mongol és a mandzsu irodalmi nyelv szókincse hatalmas szótárakban van összegyűjtve, de az élő beszédre csak nagyon fogyatékos ismereteink vannak. Igaz, hogy a mongol irodalmi (helyesebben írott) nyelv a beszélt nyelvhez viszonyítva sok tekintetben nyelvemléknek tekinthető, de igazi nyelvtörténeti értékét éppen ezért csak a mai élő nyelvjárások alapján érthetjük meg. Legrosszabbul állunk a tungúz nyelvjárásokkal; az a néhány, nagyobbbrészt hozzá nem értő utazótól eredő, fonetikai és lexikális szempontból egyaránt megbízhatatlan és hiányos szójegyzék, a mely rendelkezésünkre áll, tudományos czélokra csak a legnagyobb elővigyázattal használható.

De van egyéb nehézség is. A törökség századokon keresztül lakott a középázsiai felföldön a mongolság szomszédságában, egyes török népek még ma is közvetlenül érintkeznek a mongollal. E hosszú érintkezés persze a nyelvben is nyomot hagyott; az északkeleti török nyelvek szókészletének jelentékeny százaléka mongol eredetű s viszont a mongolságban sem ritka a török jövevényszó, úgyhogy minden egyes esetben csak a részletkutatás döntheti el, hogy ősrokonsággal vagy kölcsönvétellel van-e dolgunk.

Még inkább áll ez a mandzsu és a mongol nyelv viszonyára, s alighanem igaza van RAMSTEDTnek (Konjug. VII.), hogy a mandzsu szókészlet föltünő egyezése a mongollal régibb és újabb nyelveveredésből magyarázandó. Ha az alábbiakban mandzsu és mongol alakokat a rövidség kedvéért \sim jellel kapcsolok össze, nem akarom ezzel az összetartozás minőségét jelezni. Dönteni ezekben az esetekben csak a tungúz nyelvjárások alaposabb ismerete után lesz majd lehetséges.

Ha mindezen nehézségek mellett is a török-mongol hangtörténet körébe eső problémák fejtegetésére vállalkozom, nem lehet az a czélom, hogy végleges eredményekre jussak; elég, ha némileg egyengethetem az utat a tudományos altaji hangtörténet előtt.

* * *

Azoknak a hangtörténeti kérdéseknek az irodalma, a melyekkel az alábbiakban foglalkozni akarunk, elég szegényes.

RADLOFF «Phonetik der nördlichen türksprachen» című munkájában alkalomadtán ki-kitér a török-mongol hangviszonyra is. Egybevetései nagyobbrészt elfogadhatók s csak a könyv sajátos módszere és berendezése teszi érthetővé, hogy hangtörténetileg értékes eredményekre mégsem jut. Ehhez járul még, hogy RADLOFF az ő csuvas-theóriájához híven a törökségnek ezt a legérdekesebb ágát alig méltatja figyelmére, s ezáltal önként megfosztja magát azoktól a rendkívül értékes tanúságoktól, a melyeket a csuvas-török hangviszonyok ismerete a mongol-török hangviszonyok helyes fölismeréséhez nyújt.

A csuvas és a jakut elhanyagolása lépten-nyomon megboszulja magát az egybevetéseknél is. Csak egy példát említek; a 157. lap szerint:

tör. *jajau* «zu fuss» \sim mong. mandzsu *jabu-* «gehen».

Ha RADLOFF nem szakítja el *jajan*-t többi testvérétől: *ujg. jadak*, *kojb. čazak*, *jak. sat̃*, *csuv. šoran*, könnyű lett volna rájönnie, hogy a szóközépi *-j-* ebben az esetben *dentalis mediából* fejlődött, s hogy ennélfogva a mongol *jabu-* idevonása lehetetlenség.

RADLOFF könyvének kétségkívül nagy módszerbeli fogyatkozásai vannak, de van azért benne használható anyag is, s GRÜNBECH rendkívül szigorú ítélete,*) legalább részben, mégis csak igazságtalan.

GRUNZEL összehasonlító nyelvtanához (*Entwurf einer vergleichenden grammatik der altaischen sprachen nebst einem vergleichenden wörterbuch. Leipzig, 1895*) néhány száz szóból álló összehasonlító szótárt is csatolt. Mongol-kalmuk-burját-mandzsú szóhasonlításai, a dolog természeténél fogva, rendszerint helyesek; persze a legtöbb esetben nem ösrokonsággal, hanem átvétellel van dolgunk. Mihelyt azonban a törökség területére lép, tévedés tévedést követ. Ime találomra pár példa. A köztör. *kapa-* «befödni» ige családjába beveszi a jakut *χappaχ* főnevet, de e mellett a *χāi-* «befödni» igét is, holott akár csak BÖHTLINGK utalásából is meggyőződhetett volna arról, hogy a *jak. χāi-* mongol jövevényszó. A mongol *χara-* «nézni» igét az oszmanli *karaul* névszóval egyeztetí, s alapszava, a köztörök *kara-* ige kikerülte a figyelmét. A mongol *tortuχ* megfelelője GRUNZEL szerint *kalm. tobrak*, holott ugyanez a szó nemcsak a törökségben, hanem az összes mongol nyelvjárásokban is megvan. Nincs mit csodálkoznunk azon, ha ilyen fölületes nyelvismeretek mellett GRUNZEL a mongol-török hangviszony bonyolultabb problémáit észre sem vette, nem hogy megfejtette volna.

Tudományos szempontból teljesen értéktelen E. BÜGE rövid értekezése: *Ueber die stellung des tungusischen zum mongolisch-türkischen*. Elég lesz mutatóba két példát — magyarázat nélkül — ideiktatnom:

«Kehle. tung. *bilga*. magy. *volgyelet* (sic!) — — mandsch. *bilkha*.»

«Zeit. tung. *kira*. magy. *kor* — — Vielleicht ist es gestattet, eine tatarische wurzel *kar* hierherzuziehen, wovon *kir* schnee, winter, also winterzeit in specie; jak. und osman. *kar* schnee,

*) Forstudier til tyrkisk lydhistorie, 12. l.

kisch winter. stb. stb.» Az igazság kedvéért, s részben a szerző melegségére meg kell jegyezmem, hogy az itt közölt etymonok első, s kétségtől roszabb fele WINKLER bűne.

A Journal of the Peking Oriental Society 4. kötetében tette közzé P. SCHMIDT, a vladivosztoki keleti akadémia tanára, «Der lautwandel im mandschu und mongolischen» című tanulmányát, a mely sok helyes megfigyelést s használható anyagot tartalmaz. Kár, hogy a szerzőnek a török nyelvekre vonatkozólag csak az orkhoni fölíratok szójegyzéke állott rendelkezésére.

A források és rövidítések jegyzéke.

altGr. = Грамматика алтайскаго языка составлена членами алтайской миссiй. Казань, 1869.

baskKat. = (В. Катаринекiй) Башкирско-русскiй словарь. Оренбургъ, 1899.

baskPr. = PRÖHLE VILMOS, Baskir nyelvtanulmányok. (Keleti Szemle IV: 194—214; V: 228—271).

Budag. = Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчiй, со включенiемъ употребительнѣйшихъ словъ арабскихъ и персидскихъ и съ переводомъ на русскiй языкъ. I. II. Составилъ Лазарь Будаговъ. С.-Петербургъ 1869—71.

burjBál. = BÁLINT GÁBOR, Az északi burját-mongol nyelvjárás rövid ismertetése. (NyK. 13: 169—248.)

burjC. = M. A. CASTRÉN, Versuch einer burjátischen sprachlehre. Herausg. v. ANTON SCHIEFNER. St.-Petersburg. 1857.

csagKún. = Šejx Sulejman Efendi's čagataj-osmanisches wörterbuch. Bearb. v. I. KÚNOS. Budapest, 1902.

csagV. = HERMANN VAMBÉRY. Čagataische sprachstudien. Leipzig, 1867.

csuvAn. = anatri (déli) csuvas dialektus.

csuvAsm. = И. Н. Ашмаринъ. Материалы для изслѣдованiя чувашскаго языка. Казань, 1898.

csuvVirj. = virjal (északi) csuvas dialektus.

csuvMunk. = MUNKÁCSI BERNÁT, Csuvas nyelvészeti jegyzetek. (NyK. 21: 1—44.)

csuvZ. = Корневой чувашско-русскiй словарь. Составленъ Н. И. Золотницкимъ. Казань, 1875.

goldGr. = W. GRUBE. Goldisch-deutsches wörterverzeichnis. (L. v. SCHRENCK, Reisen und forschungen im Amur-lande in den jahren 1854—56. Anhang zum 3. band. Zweite lief.) St.-Petersburg, 1900.

jakB. = O. BÖHTLINGK, Über die sprache der jakuten. St.-Petersburg, 1851.

JPOS. = P. SCHMIDT, Der lautwandel im mandschu und mongolischen. (Journal of the Peking Oriental Society. IV. 29—78. Peking. Pei-t'ang press. 1898.)

kalmJü. = Die märchen des Siddhi-Kür. Herausgegeben von B. JÜLG. Leipzig, 1866.

karC. = M. A. CASTRÉN, Versuch einer koibalischen und karagassischen sprachlehre. Herausg. v. A. SCHIEFNER. St.-Petersburg, 1857.

kazBál. = BÁLINT GÁBOR, Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. Budapest, 1877.

kazOst. = Татарско-русскій словарь Н. Остроумова. Казань. 1892.

kazVosk. = Русско-татарскій словарь съ предисловіемъ о произношеніи и этимологическіхъ измѣненіяхъ татарскихъ словъ. А Воскресенскаго. Казань, 1894.

kobjC. = l. karC.

kobjKat. = N. KATANOFF, Castrén's Koibalisch-deutsches wörterverzeichnis und sprachproben des koibalischen dialectes neu transscribiert. Mélanges asiatiques, IX. 92—205.

kúnKuun. = Codex Cumanicus. Primum ex integro edidit comes GÉZA KUUN. Budapestini, 1880.

mongGolst. = Монгольско-русскій словарь, составленный профессоромъ С.-Петербургскаго университета К. О. Голстунскимъ. С.-Петербургъ, 1893—1901.

mongKhRam. = Das schriftmongolische und die urgamund-art phonetisch verglichen von G. J. RAMSTEDT. (JSFOu. XXI. 2.)

mongKhRamK. = Über die konjugation des Khalkha-mongolischen von G. J. RAMSTEDT. (Mém. de la Soc. Finno-Ougr. XIX.) Helsingfors, 1903.

mongKhVit. = Le baron VITALE et le comte SERCEY, Grammaire et vocabulaire de la langue mongole (dialecte des Khalkhas). Péking 1897.

mongKow. = J. E. KOWALEWSKI, Dictionnaire mongol-russe-français. Kasan, 1844.

mongSchm. = J. J. SCHMIDT, Mongolisch-deutsch-russisches wörterbuch. St.-Petersburg, 1835.

mandzsuGab. = H. C. von der GABELENTZ, Sse-schu, schu-king, schi-king in mandschuischer übersetzung mit einem mandschu-deutschen wörterbuch herausg. v. — —. Leipzig, 1864.

mandzsuZach. = И. Захаровъ. Полный маньчжурско-русскій словарь. С.-Петербургъ, 1875.

orkhTh. = Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par VILH. THOMSEN. (Mém. de la Soc. Finno-Ougr. 5.) Helsingfors 1896.

oszmZ. = Dictionnaire turc-arabe-persan par JULES THÉODORE ZENKER. Leipzig, 1866.

Pall. = P. PALLAS, Zoographia Rosso-Asiatica.

R. = Versuch eines wörterbuches der türk-dialekte von W. RADLOFF. I—III. S.-Petersburg, 1893—.

RadlPh. = W. RADLOFF, Phonetik der nördlichen türksprachen. Leipzig, 1883.

tungAltTungMidd. = alsó tunguskai tungúz nyelvjárás MIDDENDORF után (CASTRÉN Grundzüge-jében).

tungAlAm. = alsó amuri tungúz, P. Маакъ, Пытемествие на Амуръ. С.-Петербургъ, 1859.

tungAmGerst. = amuri tungúz GERSTFELD után (CASTRÉN Grundz.-ben).

tungAnadSchief. = anadyr tungúz SCHIEFNER után (B. GERHARD v. MAYDELL's tungusische sprachproben. Mitgeth. v. — —. Mélanges Asiatiques VII: 323—377.)

tungBargKl. = bargusini tungúz KLAPROTH, Asia polyglotta után.

tungBir. = birar-t. GRUBE után.

tungDaehlW. = A. O. ИВАНОВСКІЙ, Mandjurica I. Образцы солонскаго и дахурскаго языковъ. Санктпетербургъ, 1894.

tungKangMidd. = kangalak-tung. MIDDENDORF után (CASTRÉN Grundz.-ben).

tungKondCsek. = kondogiri tungúz, v. ö. A. CZEKANOWSKI's tungusisches wörterverzeichnis, herausg. v. A. SCHIEFNER (Mél. Asiatiques VIII.).

tungLamKl. = lamut KLAPROTH után.

tungIamSar. = lamut SARYTSCHEW után (Achtjährige reise im nordöstlichen Sibirien. Leipzig, 1815.).

tungManUrC. = manikovi és urulgini tungúz CASTRÉN után (Grundzüge einer tungusischen sprachlehre, herausg. v. A. SCHIEFNER. St.-Petersburg, 1856.)

tungMangKl. = manguseja-tungúz KLAPROTH után.

tungNerKl. = nerčinski tungúz KLAPROTH után.

tungOlčaGr. = olča GRUBE után.

tungOročLeon. = Русско-ороченский словарь Сергѣя Леонтовича. Владивостокъ, 1896.

tungOročProt. = Краткій русско-ороченскій словарь. Составилъ А. Протодіаконовъ. Казань, 1888.

tungSollw. = l. tungDachIw.

tungUdsMidd. = udskoje-tungúz MIDDENDORF után (CASTRÉN Grundz.-ben).

tungWilMaaek = wilui tungúz MAAK stb. után l. tungAlAm.

urjKat. = Н. Θ. Катановъ, Опытъ изслѣдованія урянскаго языка. Казань, 1903.

žučGr. = W. GRUBE, Sprache und schrift der Jučen. Leipzig, 1896.

Pótlék. GRÖNB. = Forstudier till tyrkisk lydhistorie af VILH. GRÖNBECH. København, 1902.

I. Rotacismus és lambdacismus az altaji nyelvekben.

A) Rotacismus.

A török nyelvek közül a csuvas nyelv rotacismusa már SCHOTT óta köztudomású dolog: köztör. szóközépi és szóvégi -z-nek a csuvasban -r- felel meg, pl. csuv. *χondor* hód ~ kaz. *kondoz*; csuv. *jʃran* ~ kaz. *izan* határbarázda. A rotacismus gyér nyomai a törökség többi ágában is megvannak; alighanem így kell felfognunk az ilyenféle alakpárokat, mint pl. köz «szem» ~ kör- «lát»; jak. *kīs* leány, plur. *kīgǵittar*; bäs «fenyő», demin. *bärǵīgäs* stb.

Ámde a mongol nyelv rotacismusa sem került ki egészen a kutatók figyelmét; a nélkül, hogy a *z* ~ *r* váltakozás szabályosságát észrevették volna, többen közülök utaltak arra, hogy egyes esetek-

ben (v. ö. az *ökör*, *ír*, *görény* czikkeket) nemcsak a csuvasban, hanem a mongolban és a mandzsuban is a köztör. -z-vel -r- áll szemben. Részben ezek az utalások keltették föl figyelmemet, s pontosabb utánjárással meglehetősen nagyszámú hasonló esetet sikerült összehoznom.

a) Szóköz. és szóvégi köztör. -z- (csuv. -r-) = mong. -r-.

1. kirgR. *ez-* | kazR. *iz-* | oszm. *csag. tarR. äz-* zerreiben, reiben, auflösen, zerstossen, zerstampfen, zermalmen.

~? mongKow. Schm. *ürü-* froter, gratter; schaben, raspeln, feilen | burjC. *urenäp* reiben.

2. oszmR. *öküz* ochs | kazBál. *ügez* ökör, bika | baskPr. *uğud*, *uğed* | kirgR. *ögüz* | jakB. *oγus* ochs | csuvAnMunk. *voγor*, Zol. *byryp*, Asm. *vogor* (9. l.); csuvVirjMunk. *mogor* (NyK. 21:25.).

~ mongKow. *üker*, *ükür* bête, bête à cornes; Pall. *ukir* argumentum; GUIRAGOS szójegyzékében (1241-ből): *akar*, *ok'är* (v. ö. HOWORTH, History of the Mongols, 88.) | mongKhVit. *uhur* le bœuf | kalmJü. *üker* vied, hornvied, kuh, rind; Pall. *ukaer* vacca burjC. *uker*, *uγer*, *uγur* rindvied.

Van a magyarban is: *ökör* ochs. Mongol jövevényszavak: csagKún. *ökür* ein vierjähriges füllen, zahmes tier | urjKat. *ügär* корова, созвѣздіе тельца — tungManUrC. *ukur* a burjétból | tungUdsMidd. *ogus* a jakutból.

Egybeveti BUDENZ, NyK. 20:150, MUNKÁCSI, NyK. 24:406.

Nagyon valószínűtlen, hogy az idézett török és mongol alakoknak valami közük volna a MUNKÁCSITÓL i. h. idevont indogermán alakokhoz: zend *ukhšan*; szkr. *ukshán*; gót *auhsus*; ófném. *ohso*, újfn. *ochs*. Még csodálatosabb theoriát állít föl RADLOFF (Phon. 166. l.): «... *buγa*, *buγu*, die mandschu-wörter *buγū*..., und das mongolische wort *buγa* unbedingt eines stammes mit *ögüz*, *ügiz*, mong. *ükür*, mandschu *jīγan*. Jedoch ist der abfall (des labials) ... gewiss ein vortürkischer» (!). Hogy az efféle elméletekből mi haszna van a tudománynak, nehéz elképzelni.

3. oszmR. *öz* der beste teil eines dinges, das innere, das herz, das mark, das wesen, die essenzenz | csagV. *öz* kern, innere substanz, mark, kraft | alt. kirg. tel. R. *özök* das innere eines dinges,

der kern (der nuss), das korn (in der ähre), das mark (eines baumes), der docht (eines lichtes, oder eine lampe), das innere des menschen (die brust und der bauch) | šorR. *özäk*.

~ mongKow. Schm. *ürü* l'intérieur, das innere oder inwendige einer sache; *ürü ebedkü* inniges mitleid haben | kalmJü. *örü* (*ebedkü*) id., herzlich bedauern.

Úgy látszik, különválasztandó a köztör. *öz, üz* «selbst» szótól, mert a mongolságban mindkettőnek külön megfelelője kínálkozik.

4. orkhTh. *öz-lik, -lāk* selbstständig, selbstständigkeit | oszm. *öz* selbst (ritkán használják a *kändi* helyett) | tel. ujgR. *ös* die persönlichkeit, selbst | kazBál. *üz* maga, személy | kar. *äz*: a többi török nyelvben *öz*. — ? jakB. *üös* mark eines baumes; galle; mitte eines flusses.

~ mongSchm. *öber* selbst, selbsteigen *öberün* | mongKhRamst. *ōra, ōrō* (23. l.) | mongburjC. *ör, öro* | burjBál. *öhör* maga; *öhörö* saját, tulajdon | kalmJü. *öbörön*; *örö* (JPOS. 40. l.).

5. kazBál. *üzäk* boglyakaró | sag. kojB. *özäk* pflock, pfahl.

A mongol szótárakból nem tudom az *r*-es alakot kimutatni, de valószínűleg mongol jövevényszavak a köv. török szók: šorR. *ürgän* pflock, pfahl | kojB. kar. C. *ürgän, örgän* pfahl, zaunstange.

6. barR. *üzük* das dach | kirgR. *üzük* die filzbekleidung der jurte.

~ mongKow. *ürge* tente. — KoibC. *örgä* zelt der helden (in den märchen) | csagR. *ürgä* die heldenjurte | tel. alt. leb. sag. R. *örgö* id. a mongolságból.

7. orkhR. *jüz* antlitz, gesicht | ujg. *jüs* | oszmZ. *jüz* mine, figure, surface, côté, aspect, apparence, manière, façon | csagV. *jüz* oberfläche, obenseite, gegend, richtung | kazBál. *jöz*, Ost. Vosk. *žöz* arez, fölszín, él | baskPr. *jöd*, Kat. *jöd* arez, лицо, видъ, лезвие | altR. *jüs* | tobR. *jüz* | telR. *düs* | leb. barR. *jüs* | tarR. *jüz*.

mandzsuGab. *dere* seite, gesicht | goldGr. *dirül, dirre* | tung. SolIw. *deré* лицé | tungManUrC. *därä* | tungKondCzek. *döre* | tung. Manäglw. Gr. *déré, dirra* | tungALTung. C. *dirä* | tKang. *dörö* | tOchC. *dirawan* | tungOlčaGr. *dirre* | žuč. *t'eh-'öh* Gr.

8. ujrR. *käs-* umherstreifen, durchziehen | oszmZ. *gez-* se promener, aller ça et là; aller à pied, à cheval, en voiture pour faire de l'exercice | csagR. *káz-* durchziehen, durchlaufen | kirgR. *kez-* umherschweifen, sich umtreiben.

~ mongGolst. Schm. *zerü-* странствовать, скитаться, слоняться, бродить без дѣла; wandern, umherschweifen, sich herumtreiben.

~ mandzsuGab. *hergi-* umgehen, umherschweifen.

Különös, hogy van e mellett mong. K. *kesü-* rôder | kalmJü. *kesü-* schlendern, herumstreifen, herumstreichen is. Vajjon ezek újabb jövevényszavak a törökségből?

9. kazVosk. (*sasi*) *közän* (büdös) хорекъ | baskKut. *közän* хорекъ | komR. *küzän* iltis | alt. kirg. R. *küzön* | tob. telR. *küzän* | kojbc. *küzän* | karC. *küzän*, *küsän* (szamKam. *k'özen* id.).

~ mongKow. *kürene* un animal, espèce de putois | kalmPall. *kurnae* Mustela putorius.

~ mandzsuGab. Zach. *kurene* iltis, ласка, хорекъ.

Van a magyarban is *görény* Martes domestica s oszm. *girin*, a melyet VÁMBÉRY (M. Ered. 293.) a Lehčei osmani-féle szótárból idéz: «kis állat, tarka és fekete szőrű, Tatarisztánból jön».

Egybeveti SCHIEFNER, Koib. Sprachl. 100, MUNKÁCSI, Nyr. 13: 260, BÁLINT, Párh., BUDENZ, NyK. 20: 148.

10. oszmZ. *sez-* croire, penser, remarquer, pénétrer, concevoir, distinguer | csagKún. *siz-*; Z. *sizken-* s'éveiller en sursaut, se réveiller, frémir | kazBál. *siz-* érez, észrevesz | baskPr. *hid-* érez, megérez, megneszel, észrevesz; *hidmáj* észrevétlenül.

~ mongGolst. Schm. *sere-* чувствовать, предчувствовать, предвидеть, предузнавать, понимать; im voraus wissen od. verstehen, eine gründliche kenntniss haben, rathen, einsehen. Alig választható ettől el mongGolst. Schm. *sere-*, *seri-* проснуться, очувствоваться; aufwachen, erwachen | kalmJü. *sere-*, *seri-* aufwachen | burjC. *serenep* erwachen, *serēnep* wecken.

~ mandzsuGab. *sere-* bemerken, erfahren, wissen, erkennen; *serežun* wachsam | tungManUrC. *sārim* erwachen | tungOlčaGr. *söruserē* wecken | goldGr. *siñe-* aufwachen.

Magyarázatra szorulnak a következő r-es török alakok: oszmZ. *sirkek* qui veille, qui ne dort pas | kaz. *sirkek* érzékeny.

11. oszmZ. *söz-* filtrer, passer; *sözgü* filtre, *passoir*; *siz-* suinter, *tomber goutte à goutte*, *se destiller*, filtrer | csagZ. *siz-*; Kún. *sizindu* tropfend fließendes wasser | kazBál. *süz-* szűr, *süzgeč* szűrő, szita.

~ mongKow. *šür*, *šijür* tamis, crible; *šüüre-*, *šüurde-*, *šüüde-* passer à travers, cribler, filtrer, passer par un filtre.

Van a magyarban is: *szűr* filtrer, passer.

12. taraR. *täs* schnell | ujrR. *täzik*, *täzük* schnell, flüchtig | kirg, *tez*. A többi török nyelvben *täs* schnell, eilig, flink, lebhaft, unerwartet, auf einmal.

Alighanem különválasztandó oszm. *tiz* schnell | kazR. *tiz*; *tizräk* schneller (> csuv. *čas* cкропo, *časraz*, *čadraz* cкропbe Z.) v. ö. perzsa *tiz*.

~ mongKow. *tür*, *türjen* vite, vitement, rapidement; *türjelekü* se háter | mongKh. Ram. *turga* (30. l.) | burjC. *turgun*, *turgen* rasch, hurtig, bald.

~ mandzsuGab. *turgen* schnell fließend od. laufend; *tur* schnelligkeit des pferdes | tungManUr. C. *turga*, *turgan* oft | gold. Gr. *turgén*, *turgén* schnell, rasch, sogleich | tungUdsC. *turgandi* | tungC. *turgonži*.

Mongol jövevényező telR. *türjän* eilig, frisch, s valószínűleg tel. ujr. sagR. *türčä* «sogleich, bald, fest, beinahe» is.

13. kirgR. *tizi-* hineinstecken, einsperren | kazBál. *tözö-* állítani, építeni, szerkeszteni | tel. kumR. *tözö-* begründen, befestigen | šorR. *tözö-*.

~ mongKow. *dürü-* mettre, arborer, plonger | kalmJü. *dürü-* wohin stecken.

14. csagR. *töz-* ertragen, erdulden | kazBál. *tüz-* | kirgR. *töz-* | baskPr. *tuđ-* | karC. *tösermen* dulden | kúnKuun *tözumluk* patientia, *tözmälük* martyrrium | telR. *tözüm* die ausdauer, die geduld.

~ mongKow. Schm. *türe-* être épuisé, sehr erschöpft sein, durch mangel leiden | kalmJü. *türe-* id.

Mongol jövevényező a telR. *türä-* in noth sein, *türäl-* zu grunde gehen, arm werden, in unordnung gerathen, nem pedig,

mint RADLOFF jelzi, a *tür*- «aufröllen, aufschürzen» ige szárma-zéka. — Van a magyarban is *tür* dulden, ertragen, *türelem* geduld.

KojbC. *testänerben* dulden | jakB. *täsü, täsijäbin* ertragen, aushalten ~ mong. *tes*- ertragen, erdulden különválasztandó.

15. ujgR. *tüs* das äussere, das ansehen, die farbe | csagR. *tüs* | kazR. *tös* die figur, das äussere, das gesicht, die farbe | kirgR. *tüz* | tob. barR. *tüs* | csuvZ. *түрү узорү, вышивка*; csuv. Munk. *türe* himzés (6. l.) [csuvAsmZ. Verch. *tös*, An. *tös* видъ, родъ, цвѣтъ, вообще (12. l.) újabb jövevényszól].

~ mongKow. *düri* forme, figure, aspect, modèle, exemple; *dürsün* apparence, objet, corps, symbole (> jakB. *düsün* aussehen, gestalt, bild, figur, farbe) | kalmJü. *düri* gestalt, aussehen, anblick, miene | burj. *türeŋ* farbe.

~ mandzsuGab. *durun* gestalt, form, art, weise, mode, beispiel, vorbild, plan; *dursun* gestalt, aussehen, blick (a mongolból) | goldGr. *dürü* form, gestalt, bild; tungManeg. *dürü* id. | tAlAmGr. *doru*.

Nem tartoznak a törökség eredeti szókincséhez: csag. *tür* das muster, die zeichnung einer stickerei; csagV. *tör* form, gestalt; csagKún. *türlük* verschieden, gattung | altR. *tür* das äussere, die farbe, das muster, die zeichnung einer stickerei; *türsün* das äussere, die gestalt, gesicht (v. ö. mong. *dürsün*) | telR. *tür, türsün* | tarR. *tür* | baskPr. *törlö* különféle, -féle, változatos | kazBál. *törlö* -alakú, -féle.

* * *

16. ujgR. *oza* früher, *ozaŋi* früher, прежний | tel. altR. *ozo* einstig, ehemalg, ehemals; früher, vorher; *ozoŋi* einstmalig | barR. *ozok* früher, einst, ehemals | csagKún. *uzaŋu gun* neulich, jüngst (? < sag. kojb. kač. küär. barR. *os*- früher sein, früher thun, vorhergehen; zuvorkommen | kazBál. *uz*- haladni, mellette elmenni, fölülmulni).

~ mongSchm. *urit* vorher, vor, voraus; *urida* vorher, vormals, vorzeiten (v. ö. *nasuda* < *nasun*, mindig; *činadu-da* a tulsó parton); *mordaxujn urit* elmenetel előtt; *kürküjn urida* megérkezés előtt; *uridu* der vorige, erste, vorstehende | kalmJü. *urid, urida, uridu* | burjC. *urde, urda* das vordere, früher, vorwärts; süden; *urdehe, urdaki, urdaŋi, urdān, urdāŋ* früherer.

Mongol jövevényszavak : sagR. *ortak* vorwärts, weiter | jakB. *urut* früher, *urukku* früher.

17. oszm. csagR. *uz* gewandt, geschickt, fähig | tel. alt. šor. leb. soj. ujgR. *us* die geschicklichkeit, kunst, künstliche arbeit, handwerk | telR. *uzan-* künstlich ververtigen, ein künstler, meister sein.

~ mongKow. *uran* art, métier, artiste, habile | kalmJü. *uran* künstler, *urala-* kunst, handwerk ausüben.

~ mandzsuGáb. *ure-* geschickt, geübt sein.

Mongol jövevényszó : jakB. *uran* zierlich, fein, hübsch | urj. Kat. *uran* ухорекій, бѣдовый, ловкій.

18. oszmZ. *boz* gris, grisâtre, bleuâtre ; *boz at* v. *boz* cheval gris, de mauvaise race ; *bozluk* gris | kazBál. *buz*, *büz* szürke, fehéres | baskPr. *buð* szürke.

~ mongKow. *boro* gris, gris foncé | mandzsuGáb. *boro* braunroth.

Jövevényszók a mongolságból : urjKat. *pora* szürke | kojB. *bora* | jakB. *borog* schwarzgrau | ? csagKún. *bur* schimmel, de v. ö. perzsa *bur* rothgelb (LT. *bür at* fuchsrothes pferd).

Különválasztandó : kazBál. *burli* fehéres, szürkés | baskPr. *burgl* tarka (lovakról) | csuvZ. *puvirla*, *purla* сѣдый, чалый | ~ mongKow. *buğurul* gris, gris mélé | burjC. *būrul*, *būral* hellgrau, von gemischtem haar (> jakB. *burul*, *bulur* von gemischtem haar | karC. *būrul* grau | urjKat. *pūrul*.

19. oszmZ. *buzaj* petit de bête fauve, veau, agneau | kazBál. *bzau*, *bızau* | csagZ. *burgu* (alighanem *buzgu*-nak olvasandó, ZENKER megjegyzése) | kirgR. *buzau* kojB. *buzō* kalb | sojC. *puzā* | baskPr. *boðau* | tarR. *mozai* | šor. altR. *puzā* | csuvZ. *pru* теленокъ, Munk. *peru* (NyK. 21 : 7.) Asm. *pīru* (XI. 1.) (> cserHRam. *prèzo* das kalb ; csSzil. *preže*, *poréze*).

Van a magyarban is : *borju*, *buru* MTsz.

~ mongKow. Schm. *birəu* бəуф de 2 ans, ein rind im zweiten jahre | mongKhRam. *Bārū*, *ḅārū* (46. 1.) | kalmJü. *birō* hornvieh, ochse (zweijährig).

Egybevetette, részben, BUDENZ, NyK. 20 : 150, BÁLINT (Párhuzam a magyar és a mongol nyelv terén).

Aligha tartoznak ide a MUNKÁCSITÓL idevont (NyK. 24: 406.) indogermán alakok: zend *pasu*, lat. *pecus*, szkr. *paçu* stb., valamint vog. *pāsi*', osztj. *pēsi* «rénborjú» sem. Ez utóbbiak helyes megfelelőit l. NyK. 32: 212, FUF. 2: 223.

20. Köztör. *jaz- írni* | csuvZ. *śir- id.* (> cserKel. *serem, šerem, seřem, šerem*, cserH. *sirem*).

~ mongSchm. *žiru-* malen, zeichnen; rechnen, berechnen.

Van a magyarban is *ír-* (< **žir-*).

BÖHTLINGK a jak. *suruit* «zeichnen, malen, schreiben, aufzeichnen», jak. *suruk* «schrift» szókat is idevonja, holott azok kétségkívül mongol jövevényszavak: mongSchm. *guru-* zeichnen, entwerfen, buchstaben oder zeichen schreiben; *zuruk* | burjC. *zuranam, zoronam* schreiben | kalmJü. *zuru-* zeichnen, malen; *zuruk* zeichnung, malerei.

Egybevetette MIKKOLA, FUF. I: 113, RAMSTEDT, Konjugat. 98.

21. tar. csag. oszm. kirk. azerbR. *kaz-* | tel. alt. šor. leb. soj. sag. kač. *kas-* | kaz. oszm. *kazi-* graben, ausgraben, aushöhlen, ausmeisseln, behauen, abkratzen, abschaben, glatt feilen | jakB. *zas-* graben, hervorgaben.

~ mongSchm. *žaru-* weggraben, wegkratzen, schaben, ebenen | burjC. *žarul* schabeiseninstrument.

Valószínűleg a mongolból jakB. *žarii-*, *žorui-* aufwühlen, pflügen, wgschaufeln.

[22. GRUNZEL (Entwurf einer vergleichenden grammatik der altaischen sprachen 78. l.) és RAMSTEDT (Konjug. 97. l.) a köztör. *kaz, kas*, jak. *žās* szókat a mongol *galaγun* «gans» szóval vetik egybe. Hangtani okokból ezt az egybevetést nem fogadhatjuk el: mong. *-l-* tör. *-š-*re utalna, míg a török *-z-* szabályos mongol megfelelője *-r-* volna. Csakugyan van a csuvasban *žor* рѣчь, s talán idevonható még a gold *žoržoi* Anas glocitans | tungOlča *žoržoi* id.

Csak hozzátételésképpen említsem, hogy a mong. *gal-aγun* összetartozhatik a következő török alakokkal: altR. *kaškala* die taucherente | csagR. *kaškaldar* id. | baskPr. *kāškalak* vadkacsafaj.]

23. ujjR. *kazuk* pflock, pfahl | oszmZ. *kazik* pfosten, pfahl, pflock, zaunpfahl, schanzpfahl | csagKún. *kazuk* stock mit spitzem

ende, nagel | kazBál. *kazik* karó | baskPr. *kâdek* karó | kirk. tel. alt. lebr. *kazik* id.

R-es alakot sem a csuvasból, sem a mongolból nem mutathatunk ki, de megvoltát bizonyítja a magyar *karó* palus, pedamen, statumen, veru, verutum, a mely — régibb török jövevényszavaink hangviszonyai szerint — a köztör. *kazik* szabályos megfelelője.

Nem lehetetlen, hogy a mandzsugab. *fargi* pflock, pfahl szintén ide tartozik, a mandzsugab. *f*- ugyanis felelhet meg — ritkábban — mongol *χ*-, török *k*-nak is, pl.

ujgR. *kula* gelbgrau, (braun), falb | altR. *kula at* ein falbe (ein gelbes pferd mit schwarzer mähne und eben solchem schwanze) | oszm. *kula* braun (eine pferdefarbe, d. h. ein braunes pferd mit schwarzem schwanze und eben solcher mähne stb.) ~ mongSchm. *χula* (*morin*) ein gelblich hellbraunes pferd | burjC. *χula* hellbraun mit schwarzer mähne und schweif. ~ mandzsugab. *fulan* schwärzliches pferd (de v. ö. *kôlan* falbe; újabb jövevény?).

24. oszmR. *Z. koz* nuss, wallnuss; *kozak* tannzapfen, fichtenapfel, cedernapfel; *kozalak* id.: jede kleine, unbedeutende sache | csagR. *koz*; *Z. kuzuk* tannzapfen; Kún. *kozalak* kleines, schwaches ding, unreif | kúnKuun *chox* nux 272. l. | alt. tel. leb. šor. sag. kojb. barR. *kuzuk* cedernüsse, zirbelfichte.

~ ? mandzsugab. *χori* zirbelnuss | goldGr. *kócoa*, *kócoa* wallnuss, Juglans mandschurica Maxim.; *kóroco*, *kóroco* gemeine wasser-nuss, jesuitennuss, wasserkastanie, Trapa natans L. | tung. KAm. *korco* id. | tungManGr. *kóroco* wallnussbaum.

25. oszmR. *kozu*, *kuzu* das lamm | kirkR. *kozu* ein einjähriges lamm | ujg. tel. altR. *kozi* das lamm; ujg. der widder (ein zodiakbild) | tarR. *koza* ein einjähr. lamm.

~ mongGolst. *χuraγa*, *χuraγan*, *χurγa* барашекъ, ягненокъ; lamm; *χuraγala-* ягниться, bárányt elleni (mongPall. *chorachà* agnus), Guiragosnál: *qurqan* id.

Mongol jövevényszavak: urjKat. *kurayan* | tel. sag. kojb. kačR. *kurayan* ein junges schaf | alt. lebR. *kurān* | karC. *huraγan* lamm.

27. alt. tel. leb. šor. küärR. *tas* abgerieben, kahl, haarlos, kahl in der folge eines grindes | a többi török nyelveben *taz* id.

~ tungAmGerst. *taraka* kahlköpfig | tungManägMaack *taraka* лысый.

A várható *r*-es alakokat sem a csuvasból, sem a mongolságból nem tudjuk kimutatni, de megvoltuk mellett bizonyítanak: magy. *tar* kahlköpfig és jakB. *taraŋai* id., a mely utóbbi valószínűleg mongol jövevényszó; v. ö. jak. *kärčäŋai* geizig < *kärčäi*- geizig sein, v. ö. mong. *kerceŋei* cruel, dur, impitoyable | *ŋaptaŋai* flach < *ŋaptai*- flach werden, v. ö. mong. *ŋabtai*- être plat; *ŋabtaŋai* plat | jak. *kältäŋai* was eine krümmung hat v. ö. mong. *keltei*- schief sein, sich nach einer seite neigen; *kelteŋei* schief. V. ö. még oszm. *sol* bal | kaz. *sul* id. ~ csuvZ. *sologai* (> cserRam. *šalaxai*) левая сторона ~ mong. *soloŋai* links.

27. oszmR. *toz* die pappel; *ak toz aŋaŋi* die weispappel; *kara t. aŋaŋi* die schwarzpappel. Alighanem ugyanez a szó a kirgR. *toranŋi* espe, pappel, *Populus diversifolia* (jövevényszó egy *r*-ező nyelvből?), v. ö. még csagR. *turak* id.

b) Köztör. *r*+conson. = mong.-mandzsu *r*+conson.

28. orkhR. *tüzgin*- herumschweifen | csagR. *tüzgün*- sich im kreise herumdrehen | künR. *tüzgän*- | uŋg. alt. telR. *täskin*- sich schnell herumdrehen, sich im kreise herumdrehen, sich auf einem fusse herumdrehen.

~ ?? mandzsuGab. *torŋo*- sich drehen, sich wenden | gold. Gr. *torfole*- drehen.

29. csagZ. *bizge*, *bizgek* froid de fièvre | kazBál. *bizgäk* láz, hideglelés.

~ ? tungKondCzek. *birga* epidemie.

* * *

30. A mongol rotacismus egy érdekes alaktani esetére mutatott rá RAMSTEDT (Konjug. 77.). A *Juan-cao-mi-ši* szövegekben fordul elő a következő két érdekes alak: *kei-su-mu-ser* «blast nicht»; *o-lo-su-mu-ser* «hungert nicht», a melyekben a *-ser* a köztör. *-siz*, *-siz* (csuvas: *-sır*, *-sor*, *-zır*, *-zor*) fosztóképző *r*-es párja.

A közölt szóhasonlításokból a következő eredményre jutunk: Eredeti altaji *-z*-nek megfelelő:

az oszmanliban, csagataiban -z-;

az uigurban, altajiban (s több rokon dialektusban) -s ~ -z-;

a karagaszbán (CASTRÉN szerint) -s ~ -s-;

a jakutban -s ~ -s-;

a csuvasban -r ~ -r-;

a mongolságban és a mandzsu-tungúzban -r ~ -r-.

Hogy a $z > r$ hangváltozás intervocalis helyzetben s a szóvégen egyidőben indult-e meg, vagy eleinte csak a hangzóközi -z- lett r-ré (mint pl. a latinban: *arboſ* ~ *arboris*; *hesternus* ~ *heri*) s később az r-es alakok javára kiegyenlítődés történt-e (mint pl. a latinban: *arbor*, *honor*), nem merném eldönteni.

B) Lambdacismus.

A török nyelvesoportból a csuvas lambdacismusa már régóta ismeretes (v. ö. BUDENZ, NyK. 3:243.), pl. tör. *kış* ~ csuv. *žal*; tat. *jomoš* «ügy» ~ csuv. *šmāl*.

Már a csuvas-mongol rotacismus vizsgálata közben kiterjesztettem figyelmemet a köztör. szóközépi és szóvégi *š* mongol megfelelőire is, s már az alább közölt szóhasonlítások nagy része össze volt állítva, midőn figyelmessé lettem RAMSTEDT akkortájban megjelent könyvében egy megjegyzésre, a mely megfigyelésem helyességét megerősítette: «es können aus dem ältesten mongolischen wortvorrat belege eines bisher nur aus dem tschuwassischen bekannten wechſels $l \sim š$ (*s*) angeführt werden». Állítása igazolására öt példát hoz föl (l. a 22., 35., 37. és 46. cikkeket); ezek közül kettő aligha helyes. RAMSTEDT szerint: mong. (türk.) *žil* «jahr» ~ ? türk. *jaš*. A mongol *žil*-nek megfelelő *jil* köztörök szó, mongol jövevényszónak semmi esetre sem tarthatjuk; $š \sim l$ váltakozás (*jaš* ~ *jil*) a törökségen belül nem lehetetlen ugyan, de bővebb bizonyításra szorulna. A tör. *qaz* ~ mong. *žal-ayun* egybevetésre lásd a 22. cikket.

31. oszmR. *kaša*- ein pferd striegeln, *kaši*- abreiben, kratzen, striegeln, jucken | csagR. *kaši*- | kazBál. *kaši*- vakarni | kirgR. *kaša*- meisseln.

~ mongSchm. *žalči*- egal machen, schlichten, glatt hobeln, ebnen, die oberfläche dünn abnehmen (-či- frequentativ képzővel).

32. kirgR. *kašagan* die klette.

~ ? mongSchm. Kow. *χalaχai* nesseln, brennesseln; ortie | burjC. *kalakai*, *χalaχai*, *χalāχai* id. (*χala*- «brennen» ige szár-mazéka ?)

Mongol jövevényszavak: mandzsuGab. *χalaχai* name einer pflanze, nessel | csagR. *kalaxai* ein langes, breitblättriges gras.

~ ? mandzsuGab. *kilyana* eine art klette.

A magyarban is van *kalokány*, *kolokány*, *karakány* «tüskés, éles, bokros sás, vízi árticsóka» MTsz., a melyet VÁMBÉRY (vö. NyK. 10: 125.) az említett csag. *kalaxai*-al vetett egybe.

33. oszm. krimR. *kašik* der löffel | csagR. *kašuk* | kazR. *kašik* | kirgR. *kašik* | baskPr. *kāšek* fölöző kanál | karC. *kašek*, *kahek* | csuvMunk. *kāžek* kanál (11. l.) [csuvZ. *кажык*, csuvAsm. *кашак* (61. l.) < a tat.].

KaraimR. *košik*, *košik* die schöpfkelle | tarR. *košuk* «der löffel» RADLOFF szerint az orosz *ковшикъ*-ból.

~ mongKow. Golst. *χalbaχa* cueiller; le clou de fer des étandards; ложка; *колникъ*, *колница* (löffelgans, platalea leucordia); *χalbaχar* le bout large d'une rame | kalmJü. *χalbaχa* löffel | burjC. *kalbaga*, *χalbaga*, *halbaga*.

Mongol jövevényszók: mandzsuGab. *χalbaχa* fahnnenspitze; *χalbaχan* eine art wasservogel | alt. kirg. *kalbak* der löffel | telR. *kalbūs* ein breites stück holz zum umrühren, der rührlöffel | jakB. *χalba* eine art ente.

Föltűnő, hogy a törökségben is vannak az idézett török szavakkal szorosan egyező s a mongolságból ki nem mutatható *l*-es alakok: kazBál. *kalak* der umrührlöffel; *jaurin kalak* lapoczkacsont | kirgR. *kalak* ein hölzchen mit flachem ende, das man den kindern statt eines löffels giebt | baskPr. *Kat. kälak* evő kanál; ложка, лопатка, мѣшалка, чайная и столовая ложка | šorR. *kalak* ein grosser löffel (manchmal mit löchern) zum herausnehmen von fischen oder teigstücken aus der brühe | csuvZ. *калак лопатка* (< tat.); v. ö. még tubR. *kalaxaş* ein spatenförmiges hölzchen, rührlöffel.

34. oszmZ. *koš*- ajouter, joindre, attacher, accompagner, atteler; *kušuk* mêlé | csagKún. *koš*, *koša* paar, zusammen; *koš*- anfügen, vortragen, gedicht aufsagen; R. *košuk* vereint, zusammen-

gethan, der gesang, das lied | ujgR. *koš-* verse machen, worte in gebundener rede künstlich zusammenfügen | kazBálR. *kuš-* egyesíteni, összeadni | baskPr. *kuš-* hozzáadni, bezárni | sag. kirg. karR. *kos-* das paar, zwei zusammengehörige dinge; aus zwei teilen bestehend; zusammengehörend, zusammen, miteinander, *kos-* vereinigen, zusammenlegen, hinzufügen, anspannen, kirg. *kosak* zwei zusammen angespannte tiere, das gespannt; eine menge schafe, die zusammen mit den köpfen an einem stricke angebunden sind | tel. sor. altR. *koš-* zusammenthun, hinzufügen, hinzuthun, anfügen, beimischen | kojbc. *kôzerben* | altR. *kožoy* der gesang | urjKat. *koš-* придавать, соединять; *kožur* придавивъ.

~ mongSchm. *zuli-* mischen z. b. milch u. wasser | kalmJü. *zoli-* mischen — ? mong. *zolbo-*, kalm. *zolbo-* vereinigen, verbinden, trauen, kuppeln, copulieren; *zolboŋa* was zusammengehört, ein paar.

Mongol jövevénysszavak: mandzsuGab. *zolbo-* verbinden; anschirren, heiraten, zur frau geben; *zolbon* ein paar, paarung | jakB. *zolbuo-* an einander binden; *zolbū* verbindung, verknüpfung | alt. tel. lebR. *kolbo-* zusammenbinden, zusammenkoppeln, in eine reihe stellen; *kolboi* zusammen. — Viszont alig tartozik a mongolság eredeti szókincséhez *χos* paar; *χosla-* paaren, paarenweise verbinden.

BUDENZ (NyK. 3:244.) a köztör. *koš-* szót a csuvas *kül-* lel vetette egybe. Ez ellen már PAASONEN fölszólalt (Türkische lehnwörter im mordwinischen, 37. l.) s helyesen utalt a csuv. *kül-* igazi rokonaira: csuvZ. *kül-* запрягать лошадей ~ sag. kojbr. *köl-* anspannen, ein pferd | karC. *höllärmen* | jakB. *kölüi-* anspannen; *kölö* anspann, vorspann | tel. tölösR. *kölkö* tiere, welche angespannt, geritten und belastet werden | kirgR. *kölük* das zugvieh, die transportmittel | oszmR. *gölük, gülük* das lasttier. ~ mong. *kül-* anspannen, atteler | burjC. *χölleneŋ* vorspannen.

Megvan, mint csuvas jövevénysszó, a mordvinban is: mdM. *kildəms* | mdE. *kildəms* anspannen (PAASONEN i. m. i. h.).

35. orkhR. *tabišŋan* der hase | oszmZ. *tawšan* lièvre | csagZ. Kún. *tavuşkan* lièvre; nom de la quatrième année du cycle duodécimal de l'ancienne ère | boszn. azerbR. *taušan* | tarR. *toşkan*.

~ mongSchm. *taulai*, mPall. *toolai* der graue hase; der name des vierten jahres des zwölfjährigen cyclus | mongKhVit. *tuole*,

mKhRam. *t'ül'e* (49. l.) | burjC. *tülē, tūlei, tūlai* hase, bläulicher od. grauer steppenhase.

GUIRAGOS, a kitől egy kis (48 szóból álló) mongol szójegyzék maradt reánk (körülbelül 1241-ből), a következő, igen érdekes alakokat adja: *thaplqa*, var. *thoblqa* (-*thula*) v. ö. HOWORTH, History of the Mongols, III. 88. l.

Mongol jövevénytiszavak: telR. *tulai* der langschwänzige hase | urjKat. *tolai* заяцъ | kojB. sagR. *tolai* id.

Egybevetette RAMSTEDT, Konjug. 97. l.

36. orkhTh. *taš* extérieur; *tašra* au dehors | ujgR. *taš* | oszmZ. *diš* le dehors | csagR. Kún. *tiš* das äussere; *taškari, tiškari* draussen | kazBál. *tiš* külső rész, boríték, kötés | baskPr. *teš* külső rész, *teška, teškare* ki, el, kifelé | kirgR. *tiš* das äussere | tel. alt. *tob. tiš* | tar. šorR. *taš* | sagR. *taš* | jakB. *taš* aussenseite; *taširza* draussen, hinaus | csuvZ. *tol* внѣ, внѣшность, наружность; *tola* вонъ, наружу, на дворъ, на улицу; *tolda* внѣ, наружи; *tolaš* наружность; *tolattar* выгнать вонъ, вытравить собаками.

~ mandzsuGáb. *tule* ausserhalb, äusserlich; *tulergi* ausserhalb, ausser, auswärtig, äussere, äusserlich | goldGr. *tulé* ausserhalb | tungManUrC. *tulilä* | žučGr. *t'üh-lì-léh* | tungAnadSch. *tulla* | tungOchGr. *tulaški*.

37. orkhTh. *taš* | oszmZ. *taš, daš* | baskPr. *tāš*, baskKat *iaš* | kúnKuun *taš* | kirgR. *taš* | sojC. *taš* | karC. *taiš* | kojB. *taš* | sagR. *taš* | jakB. *tās* kő | csuvZ. *čol* id. A többi török nyelvben *taš*.

mongSchm. *čilaṛun* kő, köves | mongKhRam. *tš'ulū* (46. l.), *tš'ulū* (13. l.) | kalmJü. *čilōn* | burjC. *šulun, čolū* kő; *šulte, čolūtē* köves.

tungManIw. *žoló, žoló* kő | tManMax. *žolo* | tWilMaack *žolo* | tKondCzek. *žoló* | tJenKl. *dišolló* (? talán *dšolo*) | tČapKl. *žulo* | tUdsMidd. *žolo* | tOchGr. *žol* | tNerKl. *žaló* | tJakKl. *žolo* | tMangKl. *žöllo* | tOročProt. *dčolo*; tOročC. *žolo*; tOročLeon. *žolo* | tSolIw. *žolo* | goldGr. *žoló* | tungLamKl. *žolá*.

A csuvas és a török alakokat egybevetette BUDENZ NyK. 3: 243; a mongol, tungúz és török alakokat RAMSTEDT Konjug. 97. l.

A tör. *t-* ~ mong. *č-* megfelelésre v. ö.:

a) oszmZ. *titrä-* zittern, beben | kazBál. *titrä-* rengetni, reszketni, ingani | kirg. tarR. *titřä-* zittern | kúnKuun *titrarmen* tremo;

titramac tremitus; *titeremec* tremor | jakB. *titiriä* zittern — csuvZ. *čitre-* дрожать, трястись, трепетать (cserSzil. *čiträs* reszket, cserKRam. *tsot⁹räs* a csuvasból).

~ mongSchm. *čičire-* zittern.

Egybeveti BÖHTLINGK 104. l. és RAMSTEDT SUS. Aik. XXI. 12. l. v. ö. még GRÖNB. 32. l.

b) alt. tel. kirgR. *tij* schwer, fest, stark, kräftig; sehr, in hohem grade | kojB. karC. *təŋ* sehr | cserKRam. *tsiⁿ* schnell, stark, heftig talán a csuvasból, de a rendelkezésemre álló forrásokban megfelelő csuvas szót nem talállok.

~ mongKow. *čiy* ferment, solidement; *čineŋen* force, grandeur, faculté. Aligha tartozik ide mongKow. *dey* très, totalement, mongSchm. *dan* sehr, überraush (> jak. *däŋ* sehr, in hohem grade).

c) orkhTh. *tiylä-* hallani, hallgatni | sagR. *tiynä-* | ujgR. *tiylä-* leb. šor. sag. kojB. *tiyna* | kazR. *tiyla-*; kazBál. *tiyna-* | alt. tel. soj. *tiŋda-* horehen, gehorchen | karC. *taynärmen* hören.

~ mongKow. Schm. *čigna-xu* écouter, observer; horehen | burjC. *šagnanam*, *šagnanam*, *čagnanap* hören, horehen | kalmJü. *čignaxu* horehen, lauschen.

d) ujgR. *taŋu* tyúk | altR. *taka* | tarR. *toka* | tel. leb. kumR. *tāk* | kar. kojB. *takiak*, *tākük*, *tagak* | kirg. kaz. tob. csagR. *tau^k* | csagR. *taŋuk*, *takuk* | oszmR. *tawuk* — csuvAn. Munk. *čę*, csuvAnZ. чых; csuvVirjMunk. *čęę*, csuvVirjAsm. *tsiⁿirⁱ* (8. l.) (> magy. *tyúk*).

~ mandzsuGab. *čoko* hahn, huhn | tungOročProt. *čeko* курица | goldGr. *čekó*, *čekjó*, *čoko* | tungAlAmMaack. *töoka* | žučGr. *t'i-huó*.

A mongol *takja* poule, coq valószínűleg jövevényyszó.

e) köztör. *tala-* lopni, rabolni | jak. *talā-* rauben.

~ goldGr. *čola-*, *čolo-*, *čoli-* lopni, rabolni | tungOročLeon. *čooči*, *čoolohaŋe* воръ | tOročProt. *čooča* id. | žučGr. *táo-lì-mei* lopni.

Mong. *tala-* enlever, confisquer les biens, mandzsuGab. *tala-* «nehmen, sich aneignen, confiscieren» jövevényiszavak.

38. oszmZ. *düş* seite, gegenüber, begegnung, der begegnende; *düş olmak* begegnen, antreffen | kazBál. *tüş*, *töš* hely, rész, alkalom | csuvZ. *tül* (түль) встрѣча, случай, мѣсто, время, обстоятельство, *tül bol* встрѣтиться. — Mélyhangú alakok: tel. altR.

tuš die gegenüberliegende stelle | sag. kojB. kirgR. *tus* | csag. *tuš* ; *tušla-* begegnen | tel. alt. leb. šorR. *tušta-* | jakB. *tus-* die vor einem liegende stelle; *tosui-* begegnen (mongol jövevényyszó?); *tusku* betreffend, angelegenheit; *tuskul* passendheit, angemessenheit.

~ ? mandzsuGab. *tule* jenseits; *tuli* überschreiten (alighanem különválasztandó az «ausserhalb» jelentésű *tule* szótól, v. ö. a 36. cikket).

Az összeállítás kétségesse teszi még az is, hogy van a mongolságban is: *tos contre*, *tos-* tomber, heurter, rencontrer | burjC. *tuša* gegen, entgegen | kalmJü. *tus* gegenüber, vor, gegen (jövevényszavak a törökségből?).

39. oszmZ. *düş* songe | kirg. kojB. sagR. *tüs* der traum | jakB. *tüsüö-* traumen, einen traum haben; *tül* der traum | csuvZ. *tülük*, csuvAsm. *tölök* (92. l.) сонъ, сновидѣніе; *tüllen* во снѣ видѣтъ, речить. A többi török nyelvben *tüş*.

Föltűnő a jak. *tül* «álom» a várható szabályos *tüs* helyett, annál is inkább, mert mellette a szabályos *tüsüö-* ige áll. Talán igaza van RADLOFFnak, hogy *tül* < *tüsüöl* helyett van (v. ö. Phon. 189. l.).

~ mandzsuGab. *tolgin*, *toljin* traum, *tolji-* träumen.

40. oszmZ. *düşe-*, *döşe-* étendre par la terre (p. ex. des tapis); plancheier, paver; *düşek*, *döšek* lit, matelas; *düşeme*, *döšeme* tapis | csagR. *töšä-* als lager ausbreiten | kazBál. *tüšä-* | kirgR. *tösö-* | šorR. *töšä-* | karaimR. *täšä-* | tobR. *tüšä-* (de KATANOFFnál: *tüşäk*) | alt. tel. lebR. *töžö-* | urjKat. *töžö-* стели, разстилаи | soj. kojB. *tözirben* betten, ausbreiten; *tözäk* beth | ujgR. *tözäk* unterlage | baskPr. *tušäk* derékalj.

~ mongKow. *deli-* étendre, tendre | kalmJü. *delge-* aus-, auseinanderbreiten.

? ~ mandzsuGab. *tele-* ausbreiten, ausglätten, ausweiten.

Mongol jövevény: jakB. *tälgüt-* ausbreiten; *tälgüä-* id.; *tälläz* ein ausgebreitetes fell, lager, beth; *tällijä* decke, die unter dem sattel des pferdes ausgebreitet wird.

41. oszmR. *köšäk* ein kameeljunge, ein junges tier überhaupt; *köšäklä-* füllen werfen; *köšäläk* ein kleines kameelfüllen;

küčäk das kameelfüllen; *küčük* der junge hund | tel. karR. *küčük* id. | lebR. *küčägäs* der junge hund | csagKún. *köse* einjähriges junges kameel | kirgR. *küsük* die jungen der tiere. — Különválasz-tandó: oszm. *kiči*, *küčük* | tel. tar. csagR. *kičik* klein, unbedeutend, jünger, niedriger.

~ mongKow. *güliye*, *güliye* un jeune chien, un petit.

Van a magyarban is: *kölök*, *kölyök* catulus, junges hündchen, junges tier.

Egybevetettem Nyr. 33:548. A mongol alakok *l*-je *s*-ből fejlődöttnek bizonyulván, elesik MUNKÁCSI föltevése, hogy a mongol *güliye* jövevénytyszó az árjaság területéről (v. ö. újperzsa *kodak* kind, kleines, av. *kutaka*- klein stb.); v. ö. ÁKE. 419—20.

42. ujrR. *köžigä* der vorhang | tarR. *kösägä* | telR. *köžögö* | sorR. *köžägo*.

~ mongKow. *küšige* rideau de lit.

? ~ mandzsuGab. *χasan* bettvorhang.

Nyilván átvétellel van dolgunk, csak az a kérdés, a mongolság vagy a törökség volt-e az átvevő fél?

Föltűnő e mellett telR. *kölörö* der vorhang; *kölörölö*- mit vorhängen verhängen; vajjon összetartozik-e a fentebb idézett alakokkal (ebben az esetben mongol jövevénytyszó lehetne), vagy a telR. *kölö*- «verfinstern, beschatten, schwärzen vom rauche, russe» származéka?

43. kazR. Ostr. *küšik*- (кюмек) vor kälte starr sein; *kulim küšiktü* meine hand ist starr vor kälte; *сильно иззябнуть, продрогнуть* | jakB. *kösüi*, *kösüjabin* erstarren.

Más török nyelvben nem találom.

~ mongKow. *külde*- se geler, être geler.

44. kirg. sag. kojB. *tös* die brust, das bruststück beim braten. A többi török nyelvben *tös*, kazR. *tüs*.

? ~ mandzsuGab. *tulu* brust eines pferdes oder ochen.

45. oszmZ. *tüs* midi, temps de midi, grand jour | ujr. csag. alt. tel. sor. kač. küär. tobR. *tüs* der mittag, der süden | kazBál. baskKat. *tös* | kojB. kirgR. *tüs*.

~ mongKow. *düli* milieu, midi, minuit.

~ mandzsuGab. *dulin* mitte, hälfte, mittag | žučGr. *tü-li-lah* |

tungManUrC. *dolin, dulin* | tungKondCzek. *dulin* in der mitte; *dulinin* mittet | WilMaack *dulu*, tSolIw. *dulimbug'à* | tAltTung., Uds. *dulin* | tOchKl. *dobukun*.

Egybevetetem Nyr. 33: 548.

Van a magyarban is *dél* (acc. *delet*) «mittag», «süden», a melyet a mongol *düli*-vel már FOGARASI JÁNOS NYK. 5: 282. és BÁLINT G. (Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén, 1877.) egybevetettek. A jelentések megfelelésére v. ö. francia *midi* «mittag» és «süden».

b) Török *ş+cons.* = mong. *l+cons.*

46. oszm. csag. tarR. *äšäk* számar, esel | azerbR. *äšüžik* eselsfüllen | kazBál. *išäk* | baskKat. *išäk* | kúnKuun *esac, esik, esek* asinus | kirgR. *esäk* | karaimR. *äsäk*, de e mellett: tel. sorR. *äštäk*.

~ mongKow. *elčijen* äne | kalmPall. *elčijen*. A megfelelés tehát tör. *-štš* ~ mong. *-lčš*. A tör. *tš* ~ mong. *čš* megfelelésre v. ö.: orkhTh. *bitig* écrit | ujgTh. *bitig* (v. ö. KelSz. 2: 248.) | csagZ. *bit-mak, bit-mek* írni | (v. ö. még magy. *betü*) | ~ mongKow. *biči*-schreiben, *bičik* schrift | burjC. *bišenäm, bičenäp* id.; *bišik, bičik* | kalmJü. *biči*- ~ mandzsuGab. *bitye* buch, schrift | goldGr. *pítχa* id. | tungOročLeont. *bitiŋa* | tManIw. *bitiže, bitče* | tSolIw. *bitče* | tDachIw. *biteg'é, bitké* | tungNerčKl. *bičirem* schreiben.

Mongol jövevényszavak: altR. *äljigän* esel | urjKat. *älžegän* осёлъ.

Egybevetette RAMSTEDT, Konjug. 97. 1.

47. csagKún. *kaška* weisser stirnfleck; animal, qui a le front blanc; appareil, qu'on attache au front du cheval au jour du combat | kazBál. *kaška* hóka, csillag (ló homlokán) | baskKat. *kaška* лысый, съ бѣлымъ пятномъ на лбу (о лошади); *kaškar* (о собаки) ' bar. sorR. *kaška* kahlköpfig, die kahle stelle auf dem kopfe, die blässe auf der stirn der pferde | sag. kojbr. *kaska* | kirgR. *kaska* | kkirgR. *kačka* die blässe der pferde | csuvZ. *xoškà* id. *kokša* id.

~ mongGolst. Schm. *χalza* плѣшь, лысина, лысый; лысина отъ лба до темени; бѣлая прядь волосъ на лбу лошади; die glatze, die blässe (bei pferden); *χalcaγai* плѣшивый, плѣшь, голое мѣсто, kahl, die kahle stelle.

~ mandzsuGab. *kalža* glatze, pferd mit einer blässe.

Mongol jövevényszavak: telR. *kaldan* die blasse der pferde; eine kahle stelle auf dem kopfe, glatze; *kaldandū* kahlköpfig; *kaldak* id. | urjKat. *kalžan* имѣющій на лбу лыбину или бѣлое пятно | ? csagR. *kaljak* der haarschopf, die stirnhaare der pferde.

Különös, hogy a tuba és šor dialektusban van *kalka* die stirn, die blässe (des pferdes), a mely még a mongol alakoknál is pontosabban megfelel a köztör. *kaška*-nak. Valószínűleg szintén mongol jövevényszó lesz, de a mongol szótárakban nem talállok megfelelő alakot.

RAMSTEDT (Konjug. 97—8.) a török-mongol szóképzés terén is utalt a lambdacismus néhány kétségtelen — vagy legalább is nagyon valószínű — esetére:

48. oszm. *-miş*, *-miş*, a mult részesülő ragja: *sevmişim* megszerettem (v. ö. KASEM-BEG, 110. l.) | kaz. *-miş*, *-meş*, *-moş*, *-mös* nomen acti képző, pl. *tor-miş* élet (< *tor*- állni, élni); *kıl-miş* cselekedet (*kıl*- cselekedni) (BÁLINT, Kaz.-tat. nyelvt. 31. l.) | bask. *-meş*, *-meş* pl. *jâd-meş* irat, *tor-moş* állapot (Kel. Sz.).

~ mongKh. *-mwl*, *-mal* nomen exacti képzője; pl. *almwl maxxw* «geschlachtetes fleisch»; *čimel čuxet* «gemachtes kind (puppe)»; *čondwmwl* rotgeschminkt; *ingemal* grütze.

RAMSTEDT i. h. ide vonja a jakut *-bit* és *-bil* nomen acti képzőket: «... eine höchst interessante zwischenstellung zwischen mong. *-mal* und türk. *-miş* ~ jak. *-bit* scheint mir das jak. suffix *-bil* einzunehmen».

49. Köztör. *š* verbum cooperativum és reciprocum képzője; pl. kaz. *suk*- ütni, *suč-iš* egymást ütni. Megvan majdnem minden török nyelvben 1. a tranzitív cselekvés kölcsönösségének kifejezésére, 2. a cselekvés intenzitásának jelölésére.

Pl. jak. *kördüö* suchen, bitten ~ *kördös* sich abbitten.

[csuvasban *-š*, *-š*, pl. *kala*- beszélni, ~ *kalaš*- разговаривать съ кѣмъ].

~ mong. *-l-ca*, *-l-ce*, pl. *kele*- beszélni ~ *kele-l-ce* egymás közt beszélni; *-l-du*, *-l-dü*; pl. *bari*- ~ *bari-ldu* egymást fogni | burj. *-lse*, *-lce*, pl. *tatanam* húzni ~ *tatalsanam*; *kelenäm* sprechen ~ *kelelsenäm*; *ala-lsa* egymást ölni (CASTRÉN).

50. Kaz. *-š-kila* frequentativ-deminutiv-képző.

~ mong. *-l-kila* «bildet eine art verkleinernder verba, welche ausdrücken, dass eine handlung selten geschieht» (KASEM-BEG 93. 1.).

51. tör. *-š* nomen actionis, pl. kaz. *jöröš járás* < *jörö- jární, ošaš* hasonlóság < *oša* hasonlítani | bask. *huγ-uš* ütközet < *huk-ütni* stb.

~ mong. *-l* nomen actionis értékkel; *asaγu-l* kérdés < *asaγu-; itegel* hit < *itege-* hinni.

RAMSTEDT is csak föltételezen veti egybe: «doch will ich wegen des fehlens jeglicher kriterien ein solches verhältnis als abgemacht nicht hinstellen».

* * *

A közölt egybevetésekből a következő eredményre jutunk:
az oszmanli-, csagataj-, kazáni tatárban (s több rokon dialektusban) *-š* ~ *-š-*;

az ujugurban, altajiban stb. *-š* ~ *-ž*;

a kirgizben stb. *-s* ~ *-s-*;

a kojbálban, sagaiban *-s* ~ *-z-*;

a jakutban *-s* ~ *-s-*;

a csuvasban, valamint a mongolban és a mandzsu-tungúzban *-l* ~ *-l-*.

A rotacismus és a lambdacismus párhuzamosságára legutóbb SETÄLÄ EMIL utalt «Zur finn.-ugr. lautlehre» című nagyérdékű tanulmányában. Az i. h. (FUF. 2: 273.) SETÄLÄ így nyilatkozik: «Dieser ‚lambdaismus‘ ist dem lautgeschichtlich-phonetischen vorgang nach dem sog. ‚rhotacismus‘, welcher in mehreren sprachen vorkommt, gleichzustellen Es ist klar, dass der wechsel *s* ~ *l* eine parallele erscheinung zu dem wechsel *s* ~ *r* ist; wenn das *r*, welches dem *s* gegenübersteht, ein ursprünglicheres *z* vertritt, muss auch das *l* hier (im tschuw.) ein *ž* vertreten. Die verschiedene qualität der vertreter (*l* ~ *r*) muss auf der verschiedenen eigenart der sibilanten beruhen».

Az ujugurban, altaji tatárban stb. a szóvégi *š* intervocalis *ž*-vel váltakozik. Nem lehetetlen, hogy ebben az esetben is a gyöngye fok az eredeti (v. ö. az *-s* ~ *-z-* váltakozást) s akkor pl. az oszmán törökben kiegyenlítődés történt volna az erős fok javára; mindez

nem lehetetlen, mondom, s ebben az esetben a csuvas és mongol stb. *l* altaji *ž*-t képviselne, de a török hangtörténeti kutatások mai állása mellett végleges eredményre jutni ebben a kérdésben alig lehet.

II. Altaji *d* és *d*₁.

A köztörök szókezdő *j*-mongol megfelelőit vizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy a mongol (és mandzsú-tungúz) szókezdő *d*-vel a törökségben rendszerint *t*-, de néhány egészen kétségtelen esetben *j*-szókezdő hang áll szemben, a nélkül, hogy ezt a kettéválást a környező hangok magyaráznák. Pontosabb vizsgálat után kiderült, hogy a törökségben a mongol intervocalis *d*-nek is kettős megfelelője van, világos volt tehát, hogy itt két különböző dentalis mediával van dolgunk, a melyeket rövidség kedvéért egyelőre *d* és *d*₁-el jelölhetünk.

E két dentalis media képviselői az altaji nyelvekben a következők.

a) Török szókezdő *j*- (csuvas *š*-, jak. *s*-) mongol *d* = **d*.

52. telR. *ḍakkī* ein pelz aus rehfell, der mit den haaren nach aussen getragen wird | altR. *jakkī* ein pelz mit shawlkragen. gewöhnlich aus murmeltierfell | barR. *jaɣi* ein pelz, der mit dem felle nach aussen getragen wird | tarR. *ḷua* der pelz.

? jakB. *saɣijax* pelz mit nach aussen gekehrtem haare.

~ mongKow. Schm. *daɣu* ein umgekehrter pelz mit auswendiger haarseite; fourrure retournée à l'envers.

~ mandzsúGab. *daɣō* pelzüberrock.

Mongol jövevényyszó: csagZ. *daku* schlafpelz.

53. orkhTh. *jaɣi* der feind | ujgR. *jaɣi* der feind, krieg, feindlich; *jaɣila* krieg führen | csagR. *jaɣi*, *jaki* feind, krieg | küärR. *jaɣ* | bar. kaz. tob. *jau*; *jaula* | alt. *jū*-, *jūla*- | sojC. *tā* krieg | karC. *dā*.

~ mongKow. Schm. *dain* krieg, feind, gegner, feindschaft; guerre, inimitié, hostilité, ennemi, adversaire; *daila*- krieg führen; faire la guerre, combattre, vaincre | burjC. *daiy*, *dain* krieg; *dail-denap*, *daildanap*, *daidaldenam* krieg.

[~ mandzsuGab. *daila*- strafen, verfolgen, angreifen, bekriegen, einen rebell züchtigen; *dailan* krieg, kumpf, strafe, bekriegung.]

Mongol jövevényyszó: csag. *dajin* feind, rival.

54. oszmZ. *jaγir* vom sattel geriebene wunde auf dem rücken der pferde oder anderer lasttiere | csagKún. *jaγrin* wunde auf dem pferderücken; R. *jaγir* eine durchgeriebene stelle auf den rücken des pferdes | telR. *jeγir* | alt. *jur* | tubR. *jaur* | kirgR. *jōri*- wund werden (vom rücken des pferdes).

~ mongKow. *daγari* eine durchgeriebene wunde; une écorchure, ulcères ou meurtrissure que les chevaux, les mulets etc. ont sur le dos; durillon, callosité | kalmJü. *dari*- wundgeriebene stellen haben.

~ mandzsuGab. *darin* wunde stelle; *dari*- wund reiben.

55. orkhTh. *jaγuk* près | uigR. *jak*- nahe kommen; *jaγu*- id.; *jaγin* nah; *javuk* id. | oszmZ. *jak*- approcher; *jakin* proche, pas éloigné | csag. *jak*- nahe kommen; *jawu*- id.; *jauk*- nahe | kúnKuun *yaok* prope | altR. *jak*- | bar. lebR. *jak*-; *jaγin*; *jauk* id. | kazBál. *jakin* közel | baskPr. *jâken*, Kat. *jakin* | tarR. *ðak*- nahe kommen | kojB. *tagan*, *dagan* | kandC. *tāgan* | urjKat. *çök* близко, близкий.

csuvAnMunk. *šiweγ* | csuvVirjMunk. *šuz* közel (NyK. 21: 23.); csuvZ. сьывых, сьывыхры сьух, сьухры: близко, близкий; сьывыхлан приближаться | csuvAsm. *jaχān* (97. l.) tatár jövevényyszó.

~ mongKow. *daγan* près, à; ? *daγu* nebeneinander, in gleicher richtung, parallel.

~ mandzsuGab. *jakan* nahe, unmittelbar bei | tungManUrC. *daga* nah; *dagagu* nahe belegen; *dagalin* sich nähern | tungAl-TungMidd. *dage* nah | tungUdsMidd. *daga* | tungAmGerst. *daghun* | tungWilCzek. *dagamakihan* nah | tungKondCzek. *dagá*, *dagamakí* | tungManäglw. *daγaxú*, *daγakún*.

56. alt. oszm. csag. kaz. *jala*- lecken, ablecken | telR. *ðala*- | kojB. *talgārben*, *ðalgārben* | karC. *ðlgārmēn* | urjKat. *çilya* лизи.

csuvZ. *šola*-, *šula*- лизать, локать, лстыть | jakB. *salā*- lecken.

~ mongKow. *doloŋa-*, *dolija-* lèche | mongKhRam. *bolōŋ* (27. l.) | burjC. *doŋonam*, *doŋonap*, *doŋonop* lecken.

· Egybevetette BÖHTLINGK, Über die Spr. d. Jakuten 180. l.

57. alt. lebR. *jal* die mähne | ujrR. *jal* id. | kirgZol. *jal* | baskKat. *jal*, Pr. *jäl* | kazBál. *jali*, Voskr. Ostr. *žal* грива лоша-
дина | tarR. *jäl* | kúnKuun *jali* der mane (227. l.) | oszm. *jälä*
id. *jälängäč* | küärR. *jäläk* | kysR. *jälän* | kačR. *jelin* | karC. *tel* |
urjKat. *čal* | sojC. *čilen* | kojB. kandC. *d'ilen*, *d'ilu*, *d'elen*.

csuvZ. сь и л ь г е, грива; csuvAsm. *šilke* (72. l.) | jakB. *siäl*.

~ mongKowSchm. *del* die mähne; la crinière (des chevaux, des mulets) | kalmJü. *del* | burjC. *delehen*, *delehuŋ*, *dölöhöŋ* pferde-
mähne.

~ mandzsuGab. *delun* mähne; Zach. делунъ грива |
tungManUrC. *dälin*, *dälin* mähne, alighanem burjät jövevényyszó.

58. orkhTh. *jasá-* disposer (öd *tänri jasár* le ciel dispose du
temps) | csagZ. *jasá-* arranger, ajuster, faire, orner, donner ordre |
kazBál. *jasá-* csinálni, építeni, igazítani | altR. *jas-* heilen, gesund
machen; *jaza-* machen, herrichten, verfertigen, zurichten, verbes-
sern, 2. schön machen, schmücken; *jazıl-* gesund werden | ujrR.
jaza- | tel. leb. küärR. *jaza-* id. | karC. *tasärmen* machen, thun,
bereiten | (csuvAsm. *jusa-*, *josa-* (98. l.) tatár jövevényyszó).

~ mongKow. *jasá-* corriger, réparer, raccommoder; refaire,
améliorer, changer de mal en bien; redressir, embellir; avoir soin;
mettre en ordre, arranger, préparer; gouverner, ordonner; *zasak*
die gesetzliche ordnung, verwaltung; *zasal* die ärztliche behand-
lung | kalmJü. *jasá-* zurecht machen, vorbereiten; in ordnung
bringen, heilen, curieren; *jasal* die ärztliche behandlung; *zasak*
gesetz, strafe | burjC. *zasanap* verbessern.

~ mandzsuGab. *dasa-* regieren, verwalten; ordnen, einrich-
ten, besorgen, bestellen, noch einmal thun, wiederholen, wieder-
herstellen, heilen, bessern, schmücken; *dasata-* id. | tungManUrC.
zaham, *zasam*, *dasam* ausbessern, reparieren a burjébtól.

Az alak és jelentés föltűnő egyezése nagyon valószínűvé
teszi, hogy a fölsorolt alakok, legalább részben, átvételi viszony-
ból magyarázandók.

59. alt. lebR. *jibi-* nass werden, im wasser weich werden, aufweichen | kazBál. *jeb-* Ost. Voskr. *žebe- átnedvesedni*, размягчиться | baskKat. *jebet-* дѣлать влажнымъ | telR. *đibi-* nass werden | csuvAsm. *јабе* мокрый.

~ ? mongKow. *debte-* être trempé, mouillé | burjC. *deptē-nām*, *deptēnāp* einweichen, anfeuchten.

~ tungManUrC. *deptōm* anfeuchten (a burjébtól).

60. kazBál. *jilij* meleg; *jilīn-* melegedni; Voskr. *žili* тепло, теплый | csagR. *jilik*, *jiliŕ* warm | kúnKuun *jolu* | tar. *jili* | baskKat. *jili* теплый, Pr. *jele*, *jelej* | altR. *julū* warm; *jili-* warm sein; *jilīn-* warm werden | barR. *jilū* | lebkuärR. *jili-* warm sein; *jilig* warm; küär. *jiliŕ* warm | uŕgR. *jilīn-* warm werden | kojBR. *đilig*, C. *đilen*; *đilüderben*, *tilüderben* erwärmen | sojC. *tilēx* | urjKat. *čiliŕ* | kačR. *đilit-* warm machen; *điliŕ* warm.

? jakB. *silās* lauwarm.

~ mongKow. *dulaŕan* warm, die wärme; *chaüd*, thermal, chaleur; *dulaŕala-* chauffer, rechauffer | mongKhVit. *dutahen* chaud | burjC. *dulaŕ*, *dulāŕ*, *dulān* warm.

~ ? mandzsuGab. *dule-* verbrannt werden; brennen; *dulebu-* in brand stecken, anzünden.

61. barR. *jilin* das euter; *jilnä-* anschwellen (vom euter der kuh) | baskKat. *jelen* вымя | tarR. *jälin* euter, das euter der stute | csagR. *jälin* | kúnKuun *jelni* das vytur | kazOst. Vosk. *žilem*, de BÁLINTNÁL *jilen* tögy.

csuvAnMunk. *šilē* | csuvVirjMunk. *šilli* tögy, csuvZ. сь и л е вымя.

Valószínűleg ide tartozik (RADLOFF szerint is) oszm. *jälim* ein lederner sack, den man unter das euter der kuh bindet.

~ mongKow. *deley* das euter der weiblichen tiere; le pis, une tette.

~ mandzsuGab. *delen* drüsen im kuheuter; Zach. делень вымя, соски у самки животныхъ | goldGr. *dilla* brustwarze.

Mongol jövevényyszó: telR. *tälin* das euter.

62. kazBál. *jomak* találós mese; Voskr. *žomak* загадка | baskKat. *jumak* загадка; *jumak jimäk* задавать загадка | tobR. *jumak* das märchen | karaimR. *jomaŕ*; *jomaŕla-* erzählen | küär.

barR. *jomak* | kojBC. *numak* | kačR. *nimak* | šorR. *nibak* | tubR. *nomak* | kirgZ. *jumbak*.

SCHIEFNER idevonja a jakB. *simija* «lüge» szót is; aligha helyes egyeztetés.

csuvZ. *jomaχ*, csuvA. *jāmaχ* сказка, повесть, загадка; *jomaχla-* сказывать сказки, jövevényyszó valamely tatár nyelv-járásból.

~ mongKowSchm. *domok* fabel, erzählung, märchen, legende; récit légendaire, tradition historique | kalmJü. *domok* legende, märchen.

Nem tartozik ide a SCHIEFNERTől ide vont: goldGr. *niyma* märchen | tungKondCzek. *nemuakan* | tungManUrC. *nimjakan*.

Mongol jövevényyszó az urjKat. *tomak* разсказъ.

63. altR. *jorokon* der dachs.

~ mongSchm. Kow. *doroγo*, *dorγo* le blaireau; dachs; *toroχids* Meles taxus Pall. | kalmPall. *tórozo* | burjPall. *dorgong*; C. *dorogon*, *dorgon*, *dorgo*.

~ mandzsuGab. *dorgon*, Zach. доргонъ барсукъ; dachs | tungManUrC. *dorokon* | tungAmGr. *dorgun*, *doroχsa*, *doloγsa* | tungSam. *doro* | tungOlča *toro* | tung. ad Baicalem *darrako* Pall. | tungOroč. *dokgo* | goldGr. *doro* (a Geong hegységtől délre); *dorko* (az Ussuritől északra) | tungPall. (ismeretlen vidékről) *nurgo* [> giljak *torkš*].

Mongol jövevényyszó: lebR. *torokon* der dachs.

64. orkhTh. *jögärü* en haut; előfordul már a föliratokban is mélyhangú párja: *joγaru* en amont. THOMSEN megjegyzi: «L'alternat des vocalisations palatale et vélaire n'est, bien que rare, pourtant pas impossible à rencontrer dans les idiomes tures» (19. l. jegyzet). «*Joγaru* à voyelles vélaires, comme dans les autres langues turques, peut désigner une nuance un peu différente (en amont) de *jögärü* (en haut)» (182. l. 104. jegyzet).

Az ujjgurban és az élő török nyelvjárásokban mély hanggal: ujjR. *joγaru* aufwärts | oszm. *jokari* | csagR. *jokkari* oben, nach oben | barR. *joγari* | tarR. *jokar* der obertheil; *jokarγa* nach oben; *jokari* oben | tob. *juγara* | kojBC. *togar*, *dogar* hinauf, *togarke* der obere | kačR. *doγarγi* oben befindlich.

~ mongKow. *deγegür* d'en haut, au dessus de; surface;

degere en haut, sur; *degeretü* d'en haut, dessus, supérieure; *degedü* supérieure, haut, élevé; 2. suprême, éminent; 3. beau, premier; *degekši* aufwärts | mongKhRamK. *děra* über; *děran*: D. *Garāt zarvzvsmdā* ich wollte hinauf steigen, um mich umschauen | kalmJü. *děre* oben, in der höhe; *dědū* der obere, beste; erhaben | burjC. *děre* oben.

~ mandzsuGab. *dergi* hoch, oben; der obere; *dergiči* von oben | tungDachIw. *děre* верхъ; *deriye* id.; *děren* верхній | tungKond. *diski* nach oben | tungAnad. *děski* | *diski* C.

b) Orkh. -d-, kojB. -z-, oszm. -j-, jak. -t-, csuv. -r-,
mong. -d- = *d.

65. uig. sojR. *adak* | urjKat. *adak* | šor. sag. kojB. kač. *azak*. A többi török nyelvben *ajak* láb, átvitt értelemben «vég» (v. ö. ZENKER: pied, piédestal, base, fond, degré d'un escalier, — fin de l'année, embouchure d'un fleuve).

jakB. *ataz* láb | csuvZ. Asm. *ura*.

Talán idevonható mongKow. *adak* fin, finale, dernier, embouchure, föltéve, hogy mostani jelentése «láb, alsó rész» jelentésből fejlődött.

Mongol jövevényszó tel. *adak* der letzte, schlechteste, geringste.

66. orkhTh. *adγir* hengst | uigR. *aiγir* (föltűnő alak a várható *adγir* helyett) | oszmZ. csagKún. kazBál. kirgR. telR. *aiγir* | baskPr. *ajγer* ménló | kojB. šorR. *askir* | karC. *askar*, *asker* | sagR. hangátvetéssel *aksir*.

jakB. *atir* hengst; in Verbindung mit anderen tiernamen: uncastrirtes männchen; *atir oγus* bulle (v. ö. a javításokat).

(csuvAnMunk. *ejēr*, csuvVirjMunk. *iγe* csödör; csuvZ. ы й ы р жеребецъ jövevényszó valamelyik tatár nyelvből.)

~ mongKow. *aγirγa* étalon; le mâle de plusieurs animaux | burjC. *azerga*, *azarga*.

mandzsuGab. *aγirγan*, *aγirγan* hengst, männliches tier | tungSolIw. *adigá morín жеребецъ* | tungAmGerst. *adūrga*.

A mongol-mandzsu *aγir-γa* < *adir-γa* helyett való, v. ö. telR. *Ädäl* a Volga | csagR. *Ädäl*, kazB. *Ädil* ~ mong. *Eγil*; tungKond.

dirám | tManägIw. *derám* | tManC. *diram* dick ~ mandzsu *žira-min*; *žiramila* verdichten.

67. oszmZ. *boja-* färben, malen, anstreichen; *boja* farbe | csagKún. *bojař* die farbe | azerbBudag. *bojak* färberröte | kazBál. *buja-* fešteni; *bujau* festék | baskPr. *bujq-* festeni; Kat. *buja-* к-п-а-с-и-т-ь, м-а-р-а-т-ь, п-а-ч-к-а-т-ь, *bujau* к-п-а-с-к-а | kirgBudag. *boja* schwarze farbe (von haaren) | altBudag. *pojo-* к-п-а-с-и-т-ь; e mellett alt. *puduk* jövevényyszó a mongolságból | kúnKuun *boya*, *boziow* tinctura.

~ ujjgTh. *bodak*, *buxak* farbe | urjKat. *puduk* к-п-а-с-к-а; KATA-NOFF szerint mongol jövevényyszó, de az urjanchai nyelv hangviszonyai szerint lehet eredeti szó is (v. ö. köztör. *kajin* ~ esuv. *žúren* ~ kojb. *kazij* ~ urj. *kadij* nyírfa); | jakB. *butui-* roth färben.

~ mongKow. *budu-* teindre, *buduk* teinture, couleur | kalmJü. *budu-*, *budux* | burjC. *budenam* färben (tungManUr. *budum* schmieren < a burjátból).

~ goldGr. *bótko* farbe | ? mandzsuGab. *bočo* farbe, äusseres aussehen | žuč. *púh-čù-kái*.

Részben egybeveti MUNKÁCSI, Ugor Füz. 5:124.

68. ujjgR. *idä*, *idi* herr, besitzer, gott | csagKún. *idi* (föltünö az intervocalis *d* a várható *j* helyett) | oszm. *eje* úr, tulajdonos (NyK. 34:359.) | kazBál. *ejä*, *ije* gazda, úr, nemtő | baskPr. *ijä*, *ejä* [de e mellett *ide* «isten»] | kač. küär. kirg. barR. *iä* | soj. sor. alt. leb. telR. *ä* | karC. *ē* | kojbr. C. *ä*, *ī*, *iä*, *eä* | sagR. *ī*, *ä*.

? jakB. *ičci* besitzer.

~ mongKow. *ezen* maître, professeur, souverain | kalmJü. *ezen* herr, gebieter | burjC. *eceŋ*, *ižin*, *ižen*, *eceŋ*.

~ mandzsuGab. *ežen* herr, fürst, meister | goldGr. *eđe*, *ežin* herr, mann, könig | tungDach. *idsin* | tungManUrC. *äžän*, *ezen* a burjátból | tungManKl. *öddi* gatte | tungOch. *edi* Kl. | tungJakKl. *adi* | tFAngKl. *edé* | tManägGr. *ödi* | tUdsMidd. *idi*, *ödi* | tČapKl. *adi* | tBargKl. *edüw* | tAmGerstf. *adi* | tKondCzek. *ödin* | tLam. Kl. *edin* | tOroč. *odin* | tJenKl. *öddin*.

Egybevetette SCHMIDT, JPOS. 4:65. (25.245.1)

69. alt. tel. sor. leb. sag. kojb. kar. soj. kač. küär. krim. kun. ujjg. csag. oszm. *kaja* der felsen | kirgR. *kija*.

~ mongKow. *žada* le rocher; mongKh. Ram. *žadD* fels

kalmJü. *xada* fels, stein, felswand, steinwand | burjC. *kada*, *xada*, grosser steiniger berg, kleiner berg.

~ mandzsuGab. *xada* der felsen | tungDachIw. *xada* большая ropa | tungUdsMidd. *xadaga* fels | tungKondCzek. *kadaga* felsen; *kadar* föhrenwald (?) | goldGr. *kaddar* felsgeröll | tungManUrC. *kadār*, plur. *kadāsal*, *kadāhal*, *kadāril* berg | tungOchGr. *kadār*.

Egybevetette MUNKÁCSI (UgFüz. 5:117.) és RADLOFF (Wört. 2:88.).

70. küär. *kajal*- sich stechen | sagR. *kaza*- fest stecken, hineinstecken, aufstellen, aufpflanzen.

~ mongKow. *xada*- enfonceer, clouer | burjC. *žadanap* befestigen, einschlagen; *žadāhan*, *žadāso* nagel | kalmJü. *xada*- einen nagel einschlagen, vernageln, hineindrücken.

~ mandzsuGab. *xada*- hineinstecken, befestigen, nageln | tungManC. *kadāsun*, UrC. *kadāhun* nagel, pfafl [< a burjébtól].

Kaz. csag. tel. alt. sag. kojb. kač. küär. kirg. tar. *kada*- stecken, hineinstecken | szóközépi *d-jük* miatt nem tartozhatnak a törökség eredeti szókincséhez.

Egybevetette RADLOFF, Wört. 2:306.

71. kazBál. Ost. *kaji*- kivarni, дѣлать створочку на платѣ, вышивать | kirgR. *kai*- umsaumen, einen saum machen | altR. *kāji* die verbrämung, einfassung, der saum an den rockschössen | telR. *kāji* | sorR. *kāji*.

? ~ mongKow. Schm. *xada*- coudre en surjet; stiefel od. schuh nähen, einen knopf annähen.

72. kazB. *kajiri*, *kairi* die baumrinde, das weiche unter der rinde, der splint; *kajizla*- abrinden, abschälen (einen baum).

~ jak. *žatirik* rinde, fischschuppe.

~ ? mongKow. Golst. *žadāsun*, *žarodasun* écorce de bois; кора, лыко съ липы [? *žada-sun* v. ö. *dabasun*, *tołosun*].

Egybevetette BÖHTLINGK, Über die Sprache der Jakuten, 76. l.

73. ujgR. *kādin* hinter, später, nach | küär. šorR. *kāzin* hinten befindlich, das hinterteil, nachher; *andyn kāzin* hinter ihm | sag. kojb. kačR. *kezin*, C. *kiste* hinterteil; *kistenā* nach hinten, *kistendā* hinten, *kistenāy* von hinten.

alt. tel. leb. tarR. *kīn* der hinterteil, die hintere seite eines

gegenstandes; nach hinten, nach, nachher | kirgR. *kein* | csagZ. V. *kejn, kijn* id. Különös e mellett a szabálytalan csagR. *kädin* id.

jakB. *kätäz* nacken; der hintere besatz einer mütze.

~ mongGolst. *gede* (*rede*) *возвышение на задней части головы, затылок*, la nuque [SCHMIDT szerint: *kete* der feuerstahl; der nacken, hinterkopf; pedig csak az első szó van zöngétlen explosivákkal, v. ö. mongKhRam. *ze't'o't'e* mit feuerzeug = *kete* + *tei* (43. l.), míg a «la nuque» jelentésű *gede* (*rede*) KOWALEWSKIJ, GOLTUNSKIJ és JÜLG szótárainak egybehangzó tanúsága szerint *d*-vel van] | kalmJü. *gede* hinterhaupt.

Ide vonandó még mongGolst. *zedergü, zedürge* *зadъ, тылъ, задомъ, вспать, обратно*; en arrière, en reculons, Kow.

Mongol jövevénytyszó az urjKat. *kädä* *задная сторона*.

A jakut és a török alakokat egybevetette GRÖNBECH W. (Keleti Szemle 4: 119.).

74. ujjR. *kuduk* der Brunnen | oszmZ. *kuju* | krimR. *kuju* azerbR. *kuji* | kazBál. *koji* | baskPr. *koje, keje* | tobR. *kujü, kijn* luhme im eise, tränkestelle | küärR. *kujun* | bar. *kijü, kujun*.

~ mongKow. *zuduk* puits | burjC. *zudek, zodek, zodok* brunnen | kalmJü. *zuduk* grube, loch.

~ mandzsuGab. *zöcin* brunnen | tungUrC. *kuduk* (a burjétból).

Mongol jövevénytyszavak: csagR. *kudur* | kojBC. *kutuk* | kar. sojC. *kutuk* | bar. küärR. *kuduk* | sag. kirg. tar. urj. *kuduk* | telR. *kuduk* die quelle, die luhme im eise. — Van a magyarban is *kút* brunnen; *kutú, kotú* tócsa MTsz.

Egybevetette MUNKÁCSI, UgFüz. 5: 105, ÁKE. 386.

75. oszmZ. *kujruk* fark | kazBál. *kojrok, kojrik* fark, a hajó tatja, kormányja | baskPr. *kojrok* fark | alt. tel. leb. küär. kirg. tarR. *kuiruk* | barR. *kürük* | urjKat. ujj. kar. *kuduruk* | sojC. *kuduruk, kuzuruk* | kojBC. *kuzuruk* | šor. sag. kač. küär. *kuzuruk, kuzruk*.

jakB. *kuturuk* schwanz.

csuvAsm. 65. Z. *züre* fark.

~ mongKow. *zudurga* la croupière | burjC. *zuderga* schwanz-riemen.

~ mandzsuGab. *ködargan* id. [a mongolból]. Talán idetartozik még: *zude* hintertheil des schiffes; a jelentésre v. ö. kaz. *kojrok*

«fark» s a «hajó fara» | goldGr. *χῦδύ*, *χυδύ* schwanz | tungOlča Gr. *χῦδύ*.

76. ujrR. *pedük* gross (Phon. 212.) | ujrTh. *bädük* (KSz. 2: 248.) | urjKat. *pädik* высокий, большой | karC. *bedek* hoch | kojbc. *büzük*, *bözik*, *bözek* | abak. *bözük* gross | tub. *mözük* (RadlPh. 152.).
oszmZ. *büjük* grand, étendu, important, principal, considerable | csagV. Kún. *bijik* hoch, erhaben, gross | kazBálOst. *bejek* magas, высокий | baskPr. *béjek*, *béjök* magas | alt. *pīk* gross (Radl. Ph. i. h.) | tel. *píjik*.

~ mongKow. *büdegün*, *büdügün* gros, grossier; *büdeme* épais | mongKhRam. *budüü* gross, kompakt (30. l.) | burjC. *budun*, *budun* dick.

Kétségtől ide tartozik még a csuvAnMunk. *pizek*, VirjMunk. *púzek*, csuvZ. н ы з ы к большой, высокий, csak az a kérdés, hogy viszonylik az idézett török alakokhoz.

A csuvas *z* (¿?), úgy látszik, bizonyos esetekben köztör. *gd* (gd?) hangsoportnak felel meg, v. ö.: *šüü* fűzfa ~ kojbc. *söt* weide, erle ~ oszmZ. *sügüt* weide (v. ö. még magy. *szisz*-fa, *szusz*-fa weide). GRÖNBECH (KelSzemle 4: 231.) a mi esetünkben is fölteszi, hogy a *z* eredetibb *gd* hangsoportot képvisel, tehát pl. ujr. *bädük* e h. **bägdük*, s utal az abakan dialektusokban megöröztött hosszú magánhangzóra: kojbc. *büzük* stb. A nélkül, hogy ezt a fontos kérdést véglegesen eldönteni akarnám, csak arra utalok, hogy régebbi török jövevéyszavaink két esetben ugyancsak *z*-t mutatnak a török *gd* hangsoporttal szemben: *büza* weizen ~ oszm. *bogdai* | kaz. *bodaj* | kojbc. *bugdai* ~ mongKow. *buṛudai* | gold *büda* hirse | tungSollw. *buda* | tOlča *büda*; magy. *túzok* Otis tarda ~ csag. *torḍak* | kirg. *tōdak* ~ mong. *torodak*.

a) Köztör. *t*-, mong. *d*-, mandzsu *d* = **d*₁.

77. orkhR. *tap*- verehren, anbeten; *tapik* der dienst | ujrR. *tap*-, *tabuk* | oszm. *tap*-, *tapū* | csagR. *tabuk*- dienen, verehren, ehrfurcht zeigen; *tabuk* ergebnis, dienst | telR. *tabū* verehrung, gottesfurcht.

~ mandzsuGáb. *dobo*- opfern; *dobono*- zu opfern gehen.

Valószínűleg a törökségből valók: mongKow. *tabik* offrende, sacrifice | kalmJü. *tabik* opfer, opfergabe, ehrenbezeugung.

78. oszmZ. *dalak* milz | csagKún. kazBál. baskKat. tolR. kirgR. *talak* [csuvAsm. *talak* талак (62. l.) a tatárból].

~ mongKow. *deligün* la rate | kalm. *deliün*, *delün* (JPOS. 41. l.) | burjC. *delün*, *delün*, *delü*, *diü*.

~ mandzsuGab. *delixun* milz | tungUrC. *dälkin*.

Mongol jövevényyszavak: alt. tel. leb. tub. soj. sag. kojbr. *tölön* | sorR. *tälän*.

79. orkhR. *tıl* [*tıl*-nek is lehetne olvasni] die zunge, die rede | ujj. sojR. urjKat. *tıl*. A többi török nyelvben *tıl* die zunge, die sprache.

jakB. *tıl* zunge, wort, sprache; benennung, name; *tillā*- mit einer zunge oder mit sprache versehen; benachrichtigen, berichten.

csuvZol. чилъгэ язык, наговоръ; чилъгезер нѣмой.

~ mandzsuGab. *žilgan* laut, ton, stimme | goldGr. *želga* stimme; *delga* sprache | tungManUr. *dilgan* stimme | tungOchKl. *delga* | tungKondCzek. *dilgan* | tungOročLeon. *digganei* робо- рить | žuč. *tih-lèh-'án*.

80. ujjR. *tülki* der fuchs | oszm. *tilki*, *dilki* | csagKún. *tülkü* id. | kazBál. *tölkö* id. | alt. tel. sor. kirgR. *tülkü* | lebR. *tülgö* | csuvAsm. *tılē* (72. l.) Z. тиль лишица.

~ mandzsuGab. *želken* eine art marder | goldGr. *deli* *Mustela erminea* | goldGr. *želüka* hermelin; felső Ussuri vidékén: *žellkē*; a Geong hegység vidékén *žili* | tungWerch. *želaki* | tungAmGerstf. *želäki* | tungAltTung. *jelüki* | tungMangKl. *žölöki* | tungSam. *đuli* | tungOroč. *žalaki* | lamPall. *deliki* *Mustela sibirica*.

Megjegyzendő, hogy van a tungúzságban *sulaki*, *soloki* stb. is, szorosabban «róka» jelentéssel, de szókezdő s- hangja miatt nem illik össze a köztörök *tölkö*-vel. A jelentések megfelelésére (róka ~ nyest) v. ö. tung. *solaki* róka ~ mandzsu *soloxi* czoboly.

81. köztör. *tai* ein junges pferd, das füllen, das einjährige pferd, d. h. im zweiten frühlinge | csuvVerch. *tıya* (Asm. 15.), csAn. *tıya* ibid. csuvZ. *tigá*, *tıga* жеребенокъ (v. ö. magy. *csikó* id.) | jakB. *tıi* ein füllen im zweiten jahre.

~ mongKow. *daɣa* un poulain de deux à cinq ans | kalmPall. *daagan* equus caballus biennis.

~ mandzsuZach. *daɣan* жеребенокъ подростокъ отъ 2 до 5 лѣтъ.

Részben egybevetette ZOLOTNICKIJ, 81.

82. orkhR. *taɣi* auch | ujg. kirg. leb. kojb. sagR. *taɣi* auch, noch, noch dazu | sor. *tāɣi* doch, dennoch | kúnKuun *tage* et | kazBál. *taɣi*, *taɣin* még, megint, ismét | oszmZenk. *daɣi* aussi, encore, même | csagKún. *taki* auch, wieder | baskPr. *dāɣe* megint, még, ismét, is (de KATARINSKIJ szótárában *taɣi* емѣ).

~ mongSchm. Kow. *dakin* abermals; *daki-* wiederholen | kalmJü. *daki* nun denn, wohlan; *daki-* wiederholen | burjC. *dakeŋ*, *dakin*, *daki*, *daɣi*, *daɣe* wiederum, noch; *daɣenap*, *daɣegdanap* wiederholen:

~ mandzsuGab. *daɣi-* wiederholen, zweimal thun; *daɣin* wieder; *daɣōn* wiederum; *daɣōme* id.; *daɣo-* wiederholen | tung. Man. Ur. C. *daki* wiederum (a burjétból) | gold, tungOlča, Och. Gr. *da* und, auch.

83. oszmZ. *deli*, *delü* närrisch, wahnsinnig, toll, wild, läppisch, wunderbar, leichtsinnig | kúnKuun *teŋi* stultus | kazBál. *tile* oktondi, együgyü | tel. *täli* unverständlich, dumm, närrisch ? jakB. *döi-* taub werden.

~ mongSchm. *dülei* taub, gehörlos | burjC. *dülē*, *dülei*, *duli* taub.

Mongol jövevényszavak: tel. sorR. *tülüi* stumpfsinnig, dumm, taub | karC. *tülei*, *dülei* taub | jakB. *žülüi* taub.

84. orkhTh. *törü* loi | ujgR. *törü* die entscheidung des fürsten, die gewalt, das gewohnheitsrecht | oszmZ. *töre* loi, coutume, usage; spéc. le code de Dschingiskhan | kúnKuun *törä* lex | kazBál. *türä* bíró | csagR. *törä* regel, gesetz | karaimR. *törä* das gericht, die gerichtliche sache, der process | csuvZol. *töre* судья.

~ ? mongKow. *türü* regierung, regierungsverwaltung. Valószínűleg újabb jövevényszó, de föltűnő, hogy a mandzsuban *d-*vel kezdődő alak van: mandzsuGab. *doro* regel, ordnung, sitte, handlungsweise, lebensart, beruf; grundsatz, prinzip, herrschaft, ceremonie.

85. oszmZ. *tüle-* muer, changer de plumes | csagKún. *tüle-*

mausern, nackt sein | tel. kojb. bar. sag. kačR. *tülä-* id. | alt. leb. kirgR. *tülö-* haaren, mausern.

~ mongKow. *šilyura-* tomber, se perdre (des cheveux).

~ mandzsuGab. *šilgi-* die haare von einem felle abschaben.

86. csuvZ. т ү л е к ь мирный, тихий, покойный | csagRadl. *tüläk* bescheiden, zurückhaltend (csagKún. *düle*h sanft, zart, ruhiger gang, a mongolból).

~ mongKow. *düljen*, *düljen* doux, paisible.

~ tungWilCzek. *dulumnukan* sanft, ruhig | tungKondCzek. *dulümnu* id.

b) ? Köztör. -d-, mong. -d-, = **d*₁.

87. oszmZenk. *jada-* être ou devenir faible, perdre courage (ture orient.) csagR. *jada-* schwach werden, mager werden, kraft verlieren | karC. *ladärmen* sich quälen | jakB. *satä-* nicht im stande sein, sich vergebens mit etwas bemühen, nicht zum ziele kommen.

~ mongKow. *jada-* n'être pas en état de, être affaibli, s'appauvrir | kalmJü. *jada-* nicht können, nicht vermögen | burjC. *jada-* nicht können.

~ mandzsuGab. *jada-* arm sein, verarmen, schwach werden, erschöpft sein, bedürfen, begehren | goldGr. *jada-* schwach werden, verschmachten, von kräften kommen, ermüden | tung. Oroč. *jadaga* id.

Nem lehetetlen, hogy nem ösrokonsággal, hanem régibb átvétellel van dolgunk.

88. alt. leb. bar. krimR. *jdruck* die faust | kazBál. *jodirik*, *jozorok*, kazOstr. Voskr. *žodorok* | baskR. *jutruk* die geballte faust; baskPr. *jodrok*; baskKat. *jodirik* (йузырык) кулак | kúnKuun *juruh* dy fuwst | sojotC. *tuduruk*, urjKat. *čuduruk* (70. l.) | karC. *ñuduruk* | šorR. *nuzruk* | sagR. *nuzruk* de Katan. *munzuruk* (70. l.) | kojbKat. *numzürük*, *munzýrik* | kačKat. *munzuruk* (70. l.) jak. *suturuk* faust.

~ mongKow. *nidurɣa* le poing; *nidura-*, *nudura-*, *niduči-*, *nuduči-* frapper à coups de poing, donner un coup de poing; *nidurɣala-* frapper à coups de poing, menacer avec le poing | burjC. *ñodergo*, *ñoderga* faust.

~ tungManUrC. *nurka* faust | tungAmC. *nurga* hand (faus) | buchta-solonlw. *norŕa* кулакъ | tungManäglw. *nuruga*, Маack *nurga* кулакъ, *norga* рука | tungOročLeont. *nugga* кулакъ.

~ mandzsuGab. *nužan* faust, Zach. ну ч ж а н ь кулакъ; *nužala-* убаряю кулакамъ, *nužša-* поколачиваю кулакомъ, бьюсь.

Az idézett alakok összetartozása több tekintetben magyarázatra szorul.

A mi mindenekelőtt a török alakokat illeti, föltűnő a szókezdő *-n-* (*ń-*) ingadozó föllépte néhány északkeleti dialektusban. Ismeretes dolog, hogy a lebed-, tuba- és abakan dialektusokban gyakran felel meg a köztör. szókezdő *j*-nek *n-*, *ń-*, de mindig csak olyan esetekben, midőn az első szótag végmássalhangzója nasalis (*m*, *n*, *ŋ*), pl. kaz. *jomorka*, alt. *jimirtka*, csuv. *šimarda* ~ tuba. *ńimirtka*, karag. *numurha* «tojás», v. ö. RADLOFF, Phon. 161. l. Úgy látszik, ez indította GRÖNBECHET arra, hogy **jumduruk*, **jumturuk* alapalakot vegyen föl (KSz. 4:232.). Ezt a föltevést azonban a többi altaji nyelvek alakjai semmivel sem igazolják. Talán valószínűbb a következő magyarázat. Van a törökségben az «ököl»-nek egy hangalakilag közelálló neveze: oszmZ. *jumruk* faust | kazR. *jomrok* faust, *jomerlo* die faust ballen, Bál. *jomruk*, Ost. *žomrok* | csagR. *jumruk* id. Vajjon az idézett kojbal *numzuruk* nem alakkeveredés, fogalmi analógia eredménye-e? Nem contaminatio-e a szabályos *numruk* + **čuduruk*, **čuzuruk* alakokból?

A köztör. *j-* mong.-tung. *n-* megfelelésre megjegyzendő, hogy igaz ugyan, hogy a *j-* rendes megfelelője a mongolságban *ž-*, *š-*, *j-*, *d-* (v. ö. fennebb), de azért a *j-* ~ *n-* megfelelésre is van néhány példánk:

a) oszm. *jama* der flick | csagR. *jamaŕ* id. | alt. kaz. tel. tobR. *jama-* flicken | sag. koj. kačR. *nama-* flicken | tubR. *nama-* id.

~ goldGr. *namú-* flicken | tungManäqCzek. *namačeptin* flick | tungWilCzek. *nömöhöptin* | tungKondCzek. *namošeptin* id.

b) oszm. kaz. *jalan* nackt | csagR. *jalan* id. *jal* id. | karC. *talanaš* id.

~ tungOročGr. *nelaki* nackt | goldGr. *nelagu* entkleiden, *nelakxu* nackt.

c) ujgR. *jäk* gut, vortrefflich, angenehm, vornehm | orkhR. *jäg* gut, besser.

~ ? tungManUr. C. *näka* gut | tungKondCzek. *ňakát* besser.

A tunguz *-rk-*, *-rg-* hangsoport rendes mandzsu megfelelője *-š-*, pl.

a) tungKond. *urgó* schwer | tungManUrC. *urgü* | tungOlča *urğa* ~ mandzsu *užen* schwer, wichtig.

b) tungManUr. C. *bargıla* drüben | tungKondCzek. *bargilá* jenseits, *bargit* von jener seite ~ mandzsuGab. *bažila* jenseits des flusses.

Az 52—88. közölt egybevetésekből a következő eredményre jutottunk:

**d-* = orkh. ujg. oszm. csag. *j-*; kar. urj. soj. kojb. *t-*, *č-*; csuv. *ś-*; jak, *s-*; mongol *d-* [mandzsu-tung. *d-*].

**d-* = orkh. ujg. urj. *-d-*; sag. kojb. kač. stb. *-z-* (zöngétlen consonans előtt esetleg *-s-*); oszm. kaz. alt. stb. *-j-*; csuv. *-r-*; jak. *-t-*; mong. *-d-* [mandzsu-tung. *-d-*].

**d*₁ = köztör. *t-* (oszm. *d-*, *t-*); mong. *d-* (*š-*, leginkább palatalis vocalisok előtt), [mandzsu-tung. *d-*, *š-*].

? [**d*₁ = köztör. *-t-*, *-d-*, mong. *-d-*].

A mongol (mandzsu-tung. ?) szókezdő és szóközépi *d*-vel szemben a törökségben a megfelelések kettős sorát találjuk (különösen a szó kezdetén; az intervocalis *d*₁-re csak kevés s nem egészen megbízható példánk van); e szabályos különbség az eredeti hangok kétféleségére utal. Hogy ez az eredeti hang a *d* és a *d*₁ esetében is dentalis media volt, nem lehet kétségbe vonni, még pedig az első esetben valószínűleg spirans (**ɖ*), az utóbbi esetben explosiva (**d*).

Azokra az esetekre, midőn az orkhoni s ujgur *d*-vel szemben az oszmán-törökben *-j-*, a kojbalban *-z-* áll, THOMSEN is *ɖ* alaphangot tesz fel:

«Bien que ce son (la fricative *ɖ*) n'existe à présent, à ce qu'il semble, dans aucune des langues turques, son existence à une phase antérieure est en tout cas accusée par le changement respectivement en *j*, *i* ou en *z*, *s* dans les langues modernes...» (THOMSEN, Inscip. 190. l.). MUNKÁCSI, a ki, úgy látszik, THOMSEN megjegyzéseit nem vette észre, ugyanígy nyilatkozik (KSz. 5: 156.): «Die einander entsprechenden *d* = *z* = *j* = *r* inlaute....

sind nach meiner ansicht gemeinsam aus einem ursprünglichen interdentalen *ð* abzuleiten». A fentebbiekkel, azt hiszem, sikerült valószínűvé tennem, hogy e dentalis spirans a szó kezdetén is előfordult, de a törökségben — valószínűleg még a köztörök korszakban — az eredeti szókezdő *j*-vel esett össze.

[Utólag veszem észre, hogy a 76. cikkben felállított hypothesis a *buz*a és *tuz*ok szavak *z*-jének eredetéről már GRÖNBECH eredeti dán munkájában is megvan (de nem a KSz.-ben közölt kivonatban).]

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Hazai irodalom.

Keleti Szemle. VI. 1. (KÜNÖS IGN. Szóképzés az oszmán-török nyelvben. — W. PRÖHLE. Baschkirische volkslieder. — M. HARTMANN. Ein türkischer text aus Kašgar. — B. MUNKÁCSI. Seelenglaube und totenkult der wogulen. — S. PATKANOV. Geographie und statistik der tungusenstämme Sibiriens. — Irodalom. Kisebb közlések).

KÜNÖS IGNÁ CZ. *Janua linguæ ottomanicæ.* Oszmán-török nyelv-könyv. Budapest, 1905. A Keleti Kereskedelmi Akadémia kiadása.

Magyarországi német nyelvjárások. A M. T. Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerk. PETZ GEDEON. 1. GEDEON ALAJOS. Az alsó-meczenzéi német nyelvjárás hangtana. 2. LINDENSCHMIDT MIHÁLY. A verbászi német nyelvjárás alaktana. Budapest, 1905. Akadémia.

Nyelvészeti Füzetek. Szerk. SIMONYI ZSIGMOND. 19. VALLÓ ALBERT, ÁGNER LAJOS, SZENTTAMÁSI JÁNOS és STAN VAZUL. Kölcsönös hatások a hazai nyelvek közt. I. Tót jövevénytörök. Magyar elemek a móczok nyelvében. — 20. SZÜCS ISTVÁN és GENCSE ISTVÁN. A nyitravidéki palócok és a gyergyói székely nyelvjárás. — 21. KERTÉSZ MANÓ. Analógia a mondatszerkesztésben. — 23. SZEGLETI ISTVÁN. A főnévi igenév Arany Jánosnál. — 26. OLÁH GÁBOR. A debreczeni nyelvjárás. Budapest, 1905. Athenæum.

PÁPÁY JÓZSEF. Osztják népköltési gyűjtemény. Sammlung ostjakischer volksdichtungen. (ZICHY JENŐ gróf harmadik ázsiai utazása. V. kötet.) Budapest, Leipzig, 1905. Hornyánszky. Hiersemann.

— — Nyelvészeti tanulmányútam az éjszaki osztjakok földjén. Budapest, 1905.

— — Reguly Antal emlékezete. Budapest, 1905.

SZINNYEI JÓZSEF. Magyar nyelvhasználat. (I. Bevezetés a finn-ugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító magyar nyelvtan. III. Összehasonlító szójegyzék.) Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest, 1905. Hornyánszky. (Finnugor Kézikönyvek. III.)

A magyar szótárirodalom.

(Második közlemény.)

b) Nyomtatás korabeli nomenclaturák.

1. Nyomtatásban megjelent fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeinket MURMELLIUS Lexicon-a nyitja meg. Irodalmunkban ugyan egész a legújabb időkig állandóan MURMELIUSnak nevezték, de ez hibás alakja a névnek, mert ő maga művein állandóan MURMELLIUSnak írja nevét. Különös egy története van MURMELLIUS szógyűjteményének; az irodalom folytonosan számon tartotta, de csak a legújabb időben találkozott egy hangyaszorgalmú, nyelvünk története iránt lelkesedő tudósunk, a ki fölkutata és kiadta.

Az első, a ki MURMELLIUS szójegyzékéről említést tesz irodalmunkban, MOLNÁR ALBERT volt. Dictionariuma 1604. évi kiadásának latin-magyar részében ezt írja:

«Excusa quidem fuit Cracoviæ JOHANNIS MURMELLII Nomenclatura trilinguis, ut et alia quædam Viennæ cum loquendi formulis sex linguis (értsd PESTHY MIZSÉR GÁBOR Nomenclaturá-ját); sed in utraque editione literis Polonicis et Germanicis voces Vngaricæ erant impressæ. Vnde factum est, ut nostris pueris parum essent utiles. Taceo quod in remotioribus locis Vngariæ perraro aut nunquam sint visæ. Ego utriusque copiam prece et pretio mihi comparavi; et postea alteram cum aliis meis liberis Debrecini reliqui, alteram amico petenti donavi.»

MOLNÁR ALBERTnek tehát volt MURMELLIUSA; a könyv czímét azonban csak emlékezetből idézte, a mire bizonyíték egyébiránt az is, hogy a könyvet «Nomenclatura trilingvis»-nek nevezi, holott helyes czíme «Lexicon.» Ez a MOLNÁR ALBERT-féle czím került a

PÁRIZ-PÁPAI-féle Dictionariumnak BOD PÉTER által sajtó alá rendezett kiadásába is. Bod ugyanis a latin-magyar rész előtt megemlékezik a magyar szótáriródalom régibb termékeiről is. MURMELLIUS-ról ezt írja:

«JOHANNIS quoque MURMELII Monasteriensis, Erasmi condiscipuli et amici *Nomenclatura Trilingvis* edita fuit Craccoviæ in Polonia; sed quia voces Hungaricæ, literis essent descriptæ Polonicis, parum fuit utilis; pauca etiam illius exemplaria in latissime patenti Hungariæ Regno, ocyus quam discentibus opem ferrent, disparuerunt.»

Hogy BOD egyetlen példányt sem látott MURMELLIUSBÓL, bizonyítja az, hogy a nevet MUMELIUS-nak írja. Hogy azonban az ő értesülése csakis MOLNÁR ALBERT szótárán alapszik, arra két tanú van: a) A könyv címe nála is «*Nomenclatura trilingvis*», mint MOLNÁRNÁL; b) MOLNÁR a MURMELLIUS-féle Lexicon-ról CALEPINUS szótára tárgyalása után tesz említést. Ez a sorrend van BODNÁL is. A későbbi írók közül SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle 8: 44, itt a mű megjelenése éve CALEPINUS megjelenése utáni időre van téve), KASSAI JÓZSEF (Szókönyve I. köt. 12. lap) és TOLDY FERENCZ (A magy. nemz. irod.⁴ 107) tesznek említést szótárunkról, valamennyien BOD PÉTER alapján.

Az első, a ki MOLNÁR ALBERTEN kívül MURMELLIUS Lexiconából példányt látott, s azonfölül kutatásaiban föl is használta, regeteruszkai RUSCSÁK ANTAL volt. A füzet, a melyben szójegyzékünk-ről megemlékezik, ezzel a címmel jelent meg: «*Magyarische Kursivschriftbuchstaben mit ihrer Aussprache. Magyar folyóírási hangjegyek kimondásukkal*» (Innsbruck 1857, 4-r. 15 lap). RUSCSÁK először plébános volt Magyarországon, 1846-ban azonban nyugalomba vonult. A szabadságharcz alatt karddal szolgálta hazáját; s ezért 1849 után száműzetett. Eddig ismert életrajzi adataihoz (v. ö. ZELLIGER, Egyházi írók csarnoka 452.) a szóban forgó füzet újakkal járul, a mennyiben megtudjuk e füzetből, hogy őt Tirolba először a stamsi, később a schwazi sz. ferenczrendi kolostorba internálták (v. ö. e füzet címlapját és 6. lap: «jetzt [értsd 1857] wohnhaft im Stifte Stams in Tirol. . . in Tirol, zu Schwatz, wohin ich erst confinirt wurde»). RUSCSÁK a «*Magyarische Kursivschriftbuchstaben*» című füzetben azt vizsgálja, mikép írják a magyar s mikép jelzik a hasonló német, olasz, francia, spanyol hangokat. Művéről való

megemlékezés tulajdonkép helyesírásunk történetébe tartozik. Ebben az összehasonlításban azonban többször hivatkozik arra, hogy ez vagy az a hang a «Lexikon vom Jahre 1533»-ban így és így van. *) Magáról a Lexicon-ról ezt a leírást adja az *á* hang és betű tárgyalásánál (6. lap):

«*Cheples gaay* (a 15. lapon helyesen *Cheples haay*), inwendig netz, omentum, tela super ventriculum» sind die Worte und Druck des: «Lexicon Joannis MURMELII, seu latina rerum vocabula, in suas digesta classes, cum germanica et hungarica interpretatione. Præclareræ indolis, et amplissimæ spei adolescentulis: Michæli et Francisco, Magnifici quondam domini Stephani a Peren filiis, Martinus Heptamidius Bibliopola Cracoviensis S. D.! und: Cracoviæ, per Hieronymum Vietorem anno ab orbe redempto MDXXXIII.» Dieses vermuthlich allerälteste magyarische (mit gothischen Buchstaben) Wörterbüchlein in 12 format, 207 Seiten stark, ist zu sehen in Tirol, zu Schwatz (wohin ich erst confinirt wurde) in Franziskanerbibliothek M. Nr. 865.»

Ismét hosszabb időnek kellett elmúlnia, míg valaki a szójegyzék tartalma iránt érdeklődött. A RUSCSÁK-féle ismertetés alapján megemlítette ugyan a szójegyzéket PONORI THEWREWK EMIL «Az akadémiai nagyszótárhoz való jegyzetek» (Tanodai Lapok 1864. 50. lap) című tanulmányában, s e jegyzetek alapján a régi magyar nyomtatványok közé iktatta SZABÓ KÁROLY is (vö. Régi magyar könyvtár I. 4. szám), a könyvet azonban egyikük se látta. Végre a nyelvünk régi adatait gondosan kutató SZAMOTA ISTVÁN ismerte föl teljesen e szójegyzéknek is a nyelvtörténeti becsét, s 1893 augusztus havában elutazott Schwazba, a hol a Lexicon-t lemá-

*) MURMELLIUS szótárából a következő adatokat közli: 6. lap: *ceras* tabla, Wachstafel | 6. lap: *czöczöczke*, dutlin, mamilla; *cheples*; *pattanche ewtteu*, tormentarius; *paqirtha*, lerch; *deel*, Mittag; *teel*, Winter; *eel*, lebt; *lee*, ius; *heet*, Woche; *feer*, weiss; *veer*, Blut | 8. lap: *ket magyar penz*, schilling, solidus; *gümmölczus kert*, baumgart; *vagi*, oder; *kiraljrt*, Heerstrass; *folias*, Buch(!); *fa solia*, Holzschuh; *megaranioztatot*, deauratus; *mönied*, nurus; *tudomaniok* | 9. lap: *Isten fülö füs*, die gott geberig iunkfraw; *mefar fekt*, laniena; diploma, ein bull, *oldozo lewel*, *io köröztiennek nem kel vele elni*; *kuut*, brunn | 12. lap: *Jeuendö mondo füs*, eyn prophetin | 14. lap: *sötetülñi*, tenebrescare; *ewnöklök*, chorus; — a szótárra különben is folyton hivatkozik, minden egyes esetben kiemelvén, hogy ilyen vagy olyan helyesírással van írva, v. ö. 9, 10, 11, 14, 15. lap.

solta s 1896-ban a M. T. Akadémia költségén kiadta. Hogy a kiadás minél pontosabb legyen, SZILY KÁLMÁN, az Akadémia akkori főtítkára CSÁSZÁR ELEMÉRrel a Lexicon-t még egyszer lemásoltatta. E két másolat alapján jelent meg aztán a szójegyzék a következő címmel: *A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból.* A schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Egy fénykepi hasonmással. Budapest 1896. (megjelent az «Értekezések a nyelv- és széptud. köréből» című gyűjtemény XVI. köt. 7. számaként).

SZAMOTA ISTVÁN az eredetit gondosan adta ki; az eredetiben rendkívül sok lévén a sajtóhiba, kiadásában híven visszaadta ezeket is. Csak kevés olyan hiba van a SZAMOTA kiadásában, a mely az eredetiben is meg ne volna. SZAMOTA kiadása hibáinak egy része ki van javítva a Nyr. XXVIII. 112. lapján (egyéb hibák: 2075. sz. alatt *Krupy*, eredeti: *Crupy*; 2263: *diac*, eredeti: *diak*; 2461: *ucza* eredeti: *vcza*; az 1251. alatti «nadal pioka» az eredetiben nincs meg azon a helyen, s SZAMOTA jegyzetben ezt megemlíti. E jegyzet azonban elkerülte VARJU ELEMÉR figyelmét (Mkönyvszemle VII. 1.), a ki SZAMOTA közlése alapján azt hiszi, hogy a Schwazi példányban glosszák is vannak.) A mi a SZAMOTA-féle kiadásnak különös értéket ad, azt azokban a magyarázatokban kell keresnünk, a melyeket a kiadó az egyes nehezebben érthető szavakhoz csatolt. Hiányai azonban a kiadásnak a következők:

a) MURMELLIUS szójegyzéke három nyelvű: latin, német, magyar. SZAMOTA kiadása ebből csakis a latin-magyar szavakat közli, ellenben teljesen mellőzi a német szavakat s a latinok közül azokat, a melyek mellett nincs magyar értelmezés. Ez eljárást a következő okok alapján nem helyeselhetjük: 1. Gyakran szükséges, hogy egy magyar szó értelmezéséhez tudjuk ne csupán a latin, hanem a német szót is; pl. a «*Mestörsegőgnek es neuuk*» közt olvassuk (eredeti: 181. lap, SZAMOTÁnál 2393—2400 szám): «*Faber bractearius — Leuego gyarto | Faber laminarius — Lanna gyarto | Faber arcuaris — Jy gyarto | Vitrearius — ewueggyarto | Faber fenestrarius — Ablak gyarto | Pellio — Reuid palast | Faber monetarius — Penz verő | Faber ahenarius — ewst gyarto | Vascularius — eden czynalo*» | stb. Hogyan lehetséges már most, hogy a *pellio*-t a magyar értelmező «*Reuid palast*»-nak értelmezi, mikor a «*pellio*» «szücs»-öt

jelent; SZAMOTA szerint «fordítónkat a *pellicium* és a *pallium* szók vezették tévútra, mi azonban hajlandók vagyunk hinni, hogy a szójegyzék német értelmezése volt az ok. Az egész czikk ugyanis ez: «Pellio — eyn *kurszener* — Reuid palast»; mi már most azt hisszük, hogy fordítónk a «*kürschner*» «*kurszener*» írott alakját valahogy a *kurtz*, *kurz* szóval hozta össze, s így keletkezett a *reuid* értelmezés. 2. Gyakran tanulságos lehet az is, hogy az értelmező mit hagyott fordítatlanul. Így pl. fordítatlan cikkek a többi közt a következők: «*Erigulans* (si Alberto credimus) uermis est adherens labijs luporum et canum. eyn zecke» (eredeti 98. l.), magyar neve *kullancs* volna, de a szójegyzékben nincs meg | «*Plaudus. Ein brack*» (eredeti 40. l.), magyar neve *kamasz*, *paracskó* volna | stb.

b) Nagy hiánya a kiadásnak, hogy nincs hozzá mellékelve pontos betűrendes jegyzéke mindazon magyar szavaknak, a melyek a szójegyzékben előfordulnak. SZAMOTA kiadásához csak olyan betűrendes magyar szójegyzék van csatolva, a melyben «az alakjokra vagy értelmökre nézve elavult» szavak vannak felsorolva. Ránk nézve pl. nagyon fontos, hogy e szójegyzékünkben *kopolte* (= kopoltyú), *kokas* (= kakas), *somar* (= számár), *kaletka* (= kalitka), *selua* (= silva), *morha* (= marha), *vorsa* (= varsa) stb. fordul elő, s ezek a szavak «alakjokra elavult» szavak, s még sincsenek a betűrendes szójegyzékben. Általában szójegyzékek, illetve latin-magyar szótárszerű művek kiadásánál arra kell törekedni, hogy a kiadáshoz a legpontosabb magyar szójegyzék is csatoltassék.

c) Legfontosabb hiánya azonban a kiadásnak, hogy a mű keletkezésére vonatkozó fontos Heptamydius-féle levél egyáltalán kimaradt belőle (újabbán közölve Magyar Könyvszemle, új foly. VII: 104), pedig e nélkül a MURMELLIUS-féle Lexicon keletkezését megérteni lehetetlen.

Mindezen hiányok alapján szükséges dolognak tartjuk, hogy MURMELLIUST híven, lehetőleg hasonmásban újból kiadjuk, a mint általában történeti nyelvészetünk egyik első rangú feladata, hogy XVI. századi, főleg egyetlen példányban ismeretes emlékeinket, első sorban szótárszerű műveinket (PESTHY Nomenclatura-ja, SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja, CALEPINUS szótára) lehetőleg hű hasonmásban kiadjuk.

A MURMELLIUS-féle kiadást ma már sokkal könnyebben rendezhetjük sajtó alá, mint SZAMOTA idejében lehetett. A mint ugyanis

SZAMOTA kiadása megjelent, s a szójegyzéknek történeti nyelvésztünkre való becsét felismerhették a kutatók, általános volt az óhaj, hogy az egyetlen schwazi példányt a M. N. Múzeum könyvtára megszerezze. A könyvtár igazgatója FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ mindent elkövetett, hogy MURMELLIUS a könyvtár egyik díszévé lehessen. Azonban megvenni a horribilis ár miatt (először 3000, majd 2000 forintért kínálták) nem lehetett. Idő közben MAURER MIHÁLY tanárnak sikerült a körmöczbányai szent-ferenczrendi zárda könyvtárában egy második példányt találni (v. ö. Nyr. XXVIII. 110—112: A MURMELLIUS-féle szójegyzék második példánya); ezt a példányt az Üdvöztőről nevezett Szent-Ferencz-rend tartományi biztosa a M. N. Múzeum könyvtárának ajándékozta.

A múzeumi példányt részletesen ismertette VARJÚ ELEMÉR ezzel a címmel «MURMELLIUS Lexicona a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában» (Magyar Könyvszemle, új folyam VII: 97—111). A múzeumi példány csonka, hiányzik a 193—200 és az utolsó 207. oldal. Vannak azonban e példányban glosszák, a melyek részint a fordítatlanul hagyott, részint pedig a hibásan fordított szavak mellé vannak írva. Ezek a glosszák VARJÚ szerint FLEISCHER GYÖRGY kezétől származnak (l. Magyar Könyvszemle VII: 106, a hol a glosszák közölve vannak).

Ki és mi volt MURMELLIUS, miképen került művébe a magyar nyelv, ki a magyar értelmezések szerzője, mi a szójegyzék tartalma, nyelvészeti értéke, mind oly kérdések, melyekre meg kell adnunk a választ.

MURMELLIUS JÁNOS életrajzát REICHLING DIETRICH írta meg ezzel a címmel: «Johannes Murmellius. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem ausführlichen bibliographischen Verzeichniss sämtlicher Schriften und einer Auswahl von Gedichten. Freiburg i. Br. 1880»; MURMELLIUS egyes műveit pedig BÖMER ALAJOS rendezte sajtó alá («Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Johannes Murmellius Münster 1895»). BÖMER a münsteri kön. Paulinische Bibliothek könyvtárosa, s egyike a legbuzgóbb MURMELLIUS-kutatóknak. Mivel MURMELLIUS Münsterben is tanított, a kön. Paulinische Bibliothek minden MURMELLIUSra vonatkozó vagy MURMELLIUSTól írt művet összegyűjt. Az 1533-i latin-német-magyar Lexicon-ból azonban ennek a könyvtárnak sincs példánya.

MURMELLIUST a mi BOD PÉTERünk is a PÁRIZ PÁPAI szótára

kiadásához írt előszóban «*Monasteriensis*»-nek, «*Erasmi condiscipulus et amicus*»-nak nevezi. MURMELLIUS humanista író azonban csak annyiban münsteri, hogy Münsterben is tanított, születni azonban Roermondban született 1480-ban. Némely munkáján épp azért «*Johannes Murmellius Ruremundensis*» olvasható. Deventerben járt iskolába, a hol tanítója HEGIUS SÁNDOR (Meister van den Heck vagy Meister Sander) volt; egyetemi tanulmányokra 1496-ban Kölnbe ment, melyek bevégezte után előbb a münsteri (1500—151), majd az alkmaar-i (1513—1517) iskola tanítója, illetve rectora lett. Élete utolsó napjait Deventerben töltötte, az ide való iskola rectora is volt rövid ideig s itt is halt meg 1517 okt. 2-án. MURMELLIUS számot tevő nyomokat hagyott maga után mind a philológiában, mind a költészetben. Ránk nézve azonban legfontosabb az ő pædagogiai munkássága. Jobb könyveket akart adni a tanulóknak kezébe. S nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy MURMELLIUSnak tankönyvei szereztek különösen nagy hírnevet. Ilyen tankönyve az 1513-ban Kölnben megjelent «*Pappa puerorum*», a mely sok kiadásban jelent meg Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban és Lengyelországban. Ez a tankönyv négy részből áll: 1. Fogalomkörök szerint csoportosított latin-német szójegyzék; 2. Latin-német beszélgetések; 3. Latin-német erkölcsi- és illemszabályok; 4. Latin-német közmondások (v. ö. REICHLING D.: J. Murmellius 93. l.). Az első rész azután külön is megjelent. A «*Pappa puerorum*» ez első része azután csakhamar megjelent más nyelvi értelmezéssel is, így jelent meg 1526-ban Krakkóban, Hieronymus Vietor sajtójában latin-német-lengyel értelmezéssel (később újból 1528, 1533, 1540, 1546, 1550, 1555, 1566. években; utoljára 1666-ban, ez a kiadás megvan a M. N. Múzeumban, v. ö. ESTREICHER, Bibliografia polska és REICHLING D.: Joh. Murmellius 152), s a címe «*Dictionarius variarum rerum*», majd «*Dictionarium trium linguarum*», végül «*Nomenclator trilingvis*» volt.

A «*Pappa puerorum*» első, szójegyzékbeli része tehát tankönyv volt, olyan tankönyv, a milyen volt HEYDEN SEBALD «*Formulæ puerilium colloquiorum*» című műve (lat. ném. kiadás Strassburgban 1528-ban jelent meg), a melyet előbb lengyelre (1530-ban), később magyarra (1531-ben) fordítottak (talán SYINESTER J. fordítása, v. ö. DÉZSI LAJOS: Heyden Sebald gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Budapest 1897 és Irodalomt.

Közl. 1897. évi folyam), s a mely magyar fordítás Krakkóbban VIETORNÁL jelent meg.

MURMELLIUS latin-német-lengyel Dictionarius-a is VIETORNÁL jelent meg, s ugyanott látott napvilágot a latin-német-magyar kiadás is, a mint azt a mű végén levő colophon mutatja: «Cracoviæ, per Hieronymum Vietorem. Anno ab orbe redempto M. D. XXXIII». A szójegyzék czime pedig ez: «Lexicon | Joannis Myrmellii, in qvo Latina | rerum uocabula is suas singula digesta classes, | cu[m] Germanica et Hungarica interpretatio[n]e.» — Az 1. b. oldalon három MURMELLIUSRA vonatkozó költemény van (közölve M. Könyvszemle VII: 103); ezután a 2. a. lapon HEPTAMYDIUS MÁRTON, krakkói könyvkiadó Perényi István és neje Frangepán Erzsébet két fiához: Mihályhoz és Ferenczhez írt ajánló levele következik (közölve M. Könyvszemle VII. 104). A levélben HEPTAMYDIUS elmondja, hogy MURMELLIUS latin-német szójegyzéke lengyelül is megjelent Krakóban Vietornál, s most ő ezt a becses munkát magyarra fordította («id ego adolescentuli ornatissimi uobis quasi authoribus fretus ad uestratem, hoc est Hungaricam transferendum curavi»). Majd folytatja:

«Fuit enim mihi magnæ authoritatis instar oratio uestra, qua me cum nuper in Idam uestram uenissem, sane quam humaniter appellastis et admonuistis, ut ad uos aliquid bonorum libellorum afferrem. En itaque afferro ad uos hunc (mea quidem opinione minime malum), in quo legendo si quod facere pretium operæ uidebimini, quid obstabit quo minus cum patrueli, eidemque sobrino et æquali uestro Joanni à Peren haud uulgarem item ad laudem uiam cum summa omnium spe ingresso communem faciatis? Quod si hoc studium meum uobis gratum fuisse cognouero, non desinam porro inquirere, uobisque et uestræ linguæ plures hoc genus libellos uendicare». Az ajánló levél kelte: «Cracouiæ, anno domini M. D. XXXIII. XIX. Decembris.»

Az ajánló levél után két index van csatolva; az egyik «Index rerum hoc nitidissimo libello contentarum», azaz a szócsoportok jegyzéke, a másik «Index vocabulorum»: latin betűrendes szó-jegyzék.

Az index-ek után 207 számozott lapon következik a «Variarum rerum dictiones Latine, cum Germanica et Vngarica interpretatione: Kálemb fele allatoknak neuek: diakol: nemetől es magyarol»: az

az a tulajdonképeni szójegyzék fogalomkörök szerint csoportosítva. Ez a szójegyzék magyar részében tele van sajtóhibával, gyakran van az is, hogy az értelmezés nincs a megfelelő helyen, például:

105. l.: Malus, g. fe. d. 11. Eyn apffel bom. *Arbocz ja.*

Malus, ma. ge. Eyn mastbom ym schiff. *Narancz alma fa.*

Világos, hogy itt a két értelmezés fel van cserélve; ugyanígy: «*Hirudo uermis palustris. eyn egel*» (100. lap) mellett nincs értelmezés, ellenben «*Tarmus uermis lardi. Nadal pioka. Salanna ferük*» (102. lap). Világos, hogy a *nadal pioka* a «*hirudo*»-hoz tartozik. — Ilyen hiba sok van a szójegyzékben; vegyük ehhez hozzá, hogy igen következtelen helyesírással vannak a magyar szavak írva (vö. NyK. XXVIII: 269; SZINNYEI), s joggal következtethetjük, hogy a könyvnyomtatónak e műnél nem állott magyarul tudó corrector rendelkezésére. S a hibás, gondatlan kiadáshoz járul, hogy a magyar szavak az úgynevezett közép Schwabacher betűtypussal (v. ö. SZILÁDY ÁRON, Komjáthi: Szent Pál levelei 476. l.; «*literis Polonicis et Germanicis*», a mint MOLNÁR ALBERT mondja) voltak nyomva, a mely hazánkban mindenkor idegen betűtypus volt. (Ezzel a betűtypussal volt nyomva KOMJÁTHY BENEDEK: Szent Pál leveleinek próbaíve és HEYDEN: *Formulæ puerilium colloquiorum*-ja, de ez utóbbi se terjedt el hazánkban; ma is csak egy példányt ismerünk belőle). Ez okok érthetővé teszik, hogy a kortársak nem használták MURMELIUST, s hogy ma is csupán két példányt ismerünk belőle.

Az a kérdés áll most elő, ki volt a magyar szavak értelmezője, fordítója, melyik szövegből fordított.

Hogy a magyar fordító előtt nyomtatott latin-német-lengyel MURMELIUS feküdt, arra bizonyíték, hogy a latin-német-magyar MURMELIUSban néhány lengyel szó maradt, ezek:

1. SZAMOTA 1447. sz., ered. 114. l.: «*Gentiana-Gentzion-Goryká*»; az 1666-i lat. ném. lengy. szövegben: «*Goryczká*.»

2. Sz. 1511. sz., ered. 119. l.: «*Similago ex tritico, sicuti flos dicitur ex siligine Psze* (sor végén áll) *Semle buza*; 1666-i: «*Similia, similago-Pszenna* makká.»

3. Sz. 2678. sz., ered. 202. l.: «*Millesimus. Der tausend. Ty-syqeny*»; 1666-i kiadás: «*Millesimus. Tyśiqeny*.»

Ilyen szavak még 362. sz. alatt *oppidunka*, 1573. sz. alatt *kámyenisty*, 2075: *Crupy*, 2198: *Baba*, de ezeknek nem találtam meg az 1666-i kiadásban a megfelelőit; közönséges lengyel szavak azonban.

Ez a hét lengyel szó tanúsítja, hogy a magyar értelmező előtt nyomtatott latin-német-lengyel MURMELLIUS feküdt, a melybe ő a magyar értelmezéseket beírta, a lengyeleket pedig kitörölte. A fenti hét szó kitörületlenül maradt, s a szedő kiszedte, mintha magyarok volnának.

Hogy a magyar értelmező a latint fordította, arra is van elég szép számmal bizonyíték. Ime egynéhány:

1. SZAMOTA 1938., ered. 148. l.: «Muscarium setaceum. eyn bürst do man die kleyder mit fedt. *Legy fogo.*» Itt a fordító csak a «muscarium» szót nézte, a mely «légy-űzőt, légy-fogót» jelent, a «muscarium setaceum» azonban «keményszőrű ruhakefét» jelent.

2. SZAMOTA 2368., ered. 180. l.: «Mango. eyn rosteuscher. *Germel: arolo.* uel qui pueros uenditat.» Mivel «mango» «szatócsot, lőtőzsér»-t jelent, világos, hogy fordítónk sem a lat. mango-t, sem a ném. rosteuscher-t nem értette.

3. SZAMOTA 2390., ered. 181.: «Claustrarius. eyn schlosser. *Klastrum rak*»(o). A fordító itt összetévesztette a «claustrum» szót a «claustrarius»-szal, s mivel németül nem tudott, nem ellenőriztette magát a ném. *schlosser* szóval.

4. SZAMOTA 2421., ered. 183. l.: «Stratarius. eyn sattler. *Soldonar.*» A fordító itt összetévesztette a lat. stratorius-t (= nemezgártó, nyerges) a lat. *stratioticus* (katona) szóval, s mivel a ném. *sattler*-t nem értette, nem tudta a szót helyesen értelmezni.

E néhány példából is világos, hogy fordítónk latinból fordított, s németül nem, vagy igen keveset tudott (vö. «pellio — *reuid* palast — kurszener» példát).

Azonban a latinból fordításnál is föltűnő sok hibát követett el, s a magyar értelmezéseket tekintve igen csekélynek tarthatjuk magyar nyelvi szókészletét. Ime egynéhány példa:

SZAMOTA 297., ered. 21. lap: «Vallis. Ein tal. *Arok*» (helyesen csakis *völgy* lehetne) | u. o. 298., ered. 21. lap: «conuallis. Ein tal. rund oder scheibweis vmher tzwischen den bergen. *Aroknak igenes feneke*» (helyesen: *völgy sekély*) | u. o. 346., ered. 24. l.: «vadum. Der furt des wassers. *Vis feneke*» (helyesen: *gázló hely*) | u. o. 309., ered. 21. l.: «Argilla. Leym. *Czinalt sar*» (helyesen: *agyag*) | u. o. 712., ered. 55. l.: «Stomachus. Der mag. *Has*» (helyesen: *gyomor*) | u. o. 735., ered. 57. l.: «Huber pecudum est. Eyn ewter des fuchs oder ein striche. *Barum czódócz*» (helyesen: *tölgy*) | u. o. 1165., ered.

93. l.: «Sturio. eyn stoer. *Sturin hal*» (helyesen: *kecsege*) | u. o. 1170., ered. 93. l.: «Truta. ein vore. *Trut hal*» (helyesen: *pisztrang*) | u. o. 1177., ered. 94. l.: «Perca. eyn persich. *Perca hal*» (helyesen: *sügér*) stb., stb.

Mind e hibákból az látszik, hogy a fordító igen nagy fáradsággal dolgozott, munkája darabos; sok helyen körülírással él, s a megfelelő szó nem áll rendelkezésére; fordításai sokszor azt a hitet ébresztik bennünk, hogy a fordító magyar nyelvi szókészlete csekély volt. Azt, hogy magyar ember volt a fordító, következtetjük nemcsak abból, hogy a krakkói könyvnyomtató egy szót sem tudott magyarul (v. ö. a KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» végén levő VIETORIS-féle levelet, a hol ez áll: «si eius lingue rudis et ignarus essem») s hogy HEPTAMYDIUS világosan mondja, hogy ő a szójegyzéket fordítottatta («transferendum curavi»), hanem következtethetjük a szójegyzékben levő következő két bejegyzésből is:

SZAMOTA 1540., ered. 120. l.: «Cicercula, inequales angulos habens. eyn kychererbs. *Tatarka ninczen magyar orsakban*» | u. o. 2180., ered. 164. l.: «Cereuisia saxonica. Gerstenbier. *Sáxoniabeli sőr magyarnak nehez es segen ital.*»

E két hely valóban alkalmas annak bizonyítására, hogy a fordító magyar ember volt, de ez különben sem lehetett kétséges. Sokkal nehezebb arra megfelelni, hogy ki volt az a magyar ember. SZAMOTA azt mondja: «Ki írta a magyar részt? talán KOMJÁTHY, talán más, azt majd a későbbi kutatások fogják kideríteni.» MAURER MIHÁLY azonban már határozottan állítja, hogy MURMELLIUST KOMJÁTHY BENEDEK fordította magyarra (Nyr. XXVIII. 110), s igéri, hogy ezt az állítást nemsokára bővebben is megokolja (tudomásom szerint eddig nem tette meg). MAURER KOMJÁTHY szerzősége mellett a következőket hozza fel: 1. A könyv abban az évben jelent meg, melyben KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» (1533-ban). — Magától értetődik, hogy ennek az érvnek semmi értéke sincs KOMJÁTHY szerzősége mellett; hiszen inkább ellene bizonyít. Joggal kérdezhetjük ugyanis, hogyan lehetséges, hogy az, a ki Szent Pál leveleit 1533 február havában kiadja (a fordítást 1532. márczius 11. fejezte be, az ajánlást 1532 szept. 8. írta), még ugyanabban az évben egy oly terjedelmes művel, a milyen MURMELLIUS, 1533 december 19-én a könyvpiacon megjelenjen. Szóval az évszám a szerzőséget illetőleg

épgy nem bizonyít KOMJÁTHY mellett, mint a hogy nem bizonyító az, hogy KOMJÁTHY «Szent Pál levelei»-nek próbanyomású íve ugyanazokkal a betűkkel van nyomva, mint MURMELLIUS szójegyzéke (v. ö. SZILÁDY ÁRON Komjáthy-kiadása 479. lapját). — 2. «KOMJÁTHY összeköttetésben volt VIETORISSzal, a könyvek kiadójával (helyesen: nyomtatójával) és a Perényi családdal». Tudvalevő dolog, hogy KOMJÁTHY BENEDEK «Szent Pál levelei»-t özv. Perényi Gáborné, szül. gróf Frangepán Katalin kértére, unszolására és buzdítására fordította, a mikor az ő «egyetlen egy édes fiát, az nemes erkewlczw Pereny Janosth tanoytanaa». MURMELLIUS kiadója HEPTAMYDIUS MARTON is megemlékezik Perényi Jánosról, a midőn arra buzdítja Perényi Istvánnak Mihály és Ferencz fiait, hogy igyekezzenek unokatestvérükhöz: Perényi Jánoshoz hasonlókká lenni. Föltűnő mármost, hogy e helyen HEPTAMYDIUS nem tesz említést KOMJÁTHY BENEDEKRől és «Szent Pál levelei» fordításáról, pedig kétségtelen, hogy KOMJÁTHYt személyesen is ismernie kellett. A hatás kedvéért, hogy t. i. ugyanattól való a MURMELLIUS magyar része is, a ki Perényi János nevelője, egyenesen elvárnök HEPTAMYDIUSTól, hogy KOMJÁTHYt szerzősége esetén megemlítsé. MAURER második bizonyítéka is tehát éppen annyit bizonyít KOMJÁTHY mellett, mint ellene. — 3. «Magában a szövegben találtam egy helyet, mely [KOMJÁTHYra] enged következtetni. A 174. oldalon [SZAMOTA 2277. sz. a.] ugyanis ez olvasható: «Dignitatum secularium uocabula. Vocabeln der wertlychen (!) digniteten vnd wirdigkeiten. *Sent iambor es tista* [Sz. nál hibásan *tizta*] *hazas feiedelmeknek mint sentpal mondia neuokról.*» KOMJÁTHY 1532-ben [helyesen: 1532. márcz. 11., az ajánlás: 1532. szept. 8., a megjelenés éve: 1533. febr.] fejezvében Szent Pál leveleinek fordítását, már hivatkozhatott saját kifejezésére, melynek e szerint benn kellene lennie az ő könyvében. Más adatunk híján ennek a magyar körülírásnak kell a kérdést eldöntenie». A «sentpal»-ra való utalás tényleg azt látszik bizonyítani, hogy itt KOMJÁTHY «Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen» című munkájára történik utalás; a baj csak az, hogy «Zenth Paal leueley»-ben ezt a helyet nem sikerült nekem sem föltalálnom. Fölhozok azonban még néhány olyan bizonyítékot, a mely KOMJÁTHY mellett, s néhányat, a melyek ellene vallanak, hogy aztán a fordító személyét illetőleg összegezhessem álláspontomat. Ilyen bizonyítékok a következők:

1. MURMELLIUS erasmista volt, ugyanaz volt KOMJÁTHY BENEDEK is, a mint azt SZILÁDY ÁRON PESTHY MIZSÉR GÁBOR «Wý Testamentum»-a kiadásának 10. lapján szépen bebizonyította. Mint erasmista, jóllehet latinból fordította Szent Pál leveleit, tudott görögül is. Ez a görögül tudás föllelhető a MURMELLIUS-féle fordításban is, a mire a következő bizonyítékok vannak:

SZAMOTA 1671., ered. 129. lap: «Epitaphium. Eyn vber schryfft bey. dem. grab. *Koporso felet valo irás. Ταφος az az koporso, επι az az felete*» | u. o. 2332., ered. 177. l.: «Poëta. Eyn poet. *Vers szerző íu az görög igheből ποίωω czelekődöm*» | u. o. 2348., ered. 178. l.: «Grammatistes. Eyner der die Kynder lernt das fundament der grammatik. *Grammatica tudo, íű ez görög igheből γράφω az az eruk*» | u. o. 2350., ered. 178. lap: «Hypodidascalus. Eyn vndermeyster prouisor ader lokat. *Resumptor íű ez görög buttótúl διδάσχω az az tanítottok.*»

A görög szavak szerintem kétségtelenül erasmista fordító mellett tanúskodnak, s ilyen volt KOMJÁTHY, a ki Bécsben tanult. (Úgy látszik, hogy a zsidó nyelvet is értette, a mire v. ö. SZAMOTA 1655., eredeti 128. l.: «Missa. eyn mess. *Mise sido so.*»)

2. A görög nyelvi tudáson kívül azonban más bizonyíték is van MURMELLIUSban, hogy a magyar fordító azon mérsékelt katholicismus hívének vallotta magát, a melynek feje Erasmus volt. Ez kitűnik a 2543. szám alatti (ered. 192. l.) következő értelmezésből: «Diploma. Eyn bull. *Oldozo leuel io kőörztiennnek nenkel uele elni*». Ez is szépen illik KOMJÁTHYra.

3. Ha KOMJÁTHY nyelvezetét összehasonlítjuk a MURMELLIUSban levő magyar szavakkal, kétségtelen, hogy a kettő közt igen sok rokon vonásra fogunk találni, pl.

a) fordításbeli egyezések: MURMELLIUS-ban (SZAMOTA 2409., ered. 182. l.): «figulus, qui uascula fictilia facit. Eyn tőpfer. *fazyk gyarto*», ugyanígy «fazyk gyarto» és nem «fazekas» a «figulus» KOMJÁTHYNál is (v. ö. Rom. 9:21, kiadás 78. l.) | MURMELLIUS-ban (Sz. 2042., ered. 154. l.) «cilicium. Eyn hern kleyd. *Kep vtało kin senuedesnek ruhaia*», ugyanígy KOMJÁTHY-nál a «hypocrisis» = *keep vtałas* (vö. 1. Timot. 4:2) | MURMELLIUS-ban (Sz. 930., ered. 73. l.) «spaticus. Eyn Kramfichter. *Kiben gonoz sellet vagion*», KOMJÁTHY-nál igen sűrűn fordul elő e szó (vö. Concordantia alapján, a *szellet*-re vö. a NySz.-n kívül PESTI M. Nomencl.: gonoz *zellet*, 1629-i nagyszzebeni Nomenclat.

E. 6. lapon: «Spaticus. ein Besessener. Kiben gonosz *szelet* vagyon»).

b) E fordításbeli egyezségekhez járulnak a következő alak- és hangtani egyezések: A *-tól, -ról, -ből* ragok egyformán vannak a két fordításban, a *-val, -vel* mindkettőben hol illeszkedéssel, hol illeszkedés nélkül jelenik meg, ugyanígy a *nélkül* is. Számtalan egyező hangalakú szót lehet idézni, a mely mindkét fordításban egyformán van (pl. *ágyok, angyel, angyal* stb.).

Azonban a két fordítás nyelvét összehasonlítva igen sok eltérésre is akadunk; ilyenek:

a) fordításbeli eltérések: MURMELLIUS-ban (Sz. 795., ered. 61. l. Vterus proprie est in mulieribus, scilicet locus conceptionis. Die bermutter. *Germek fogado hele*», KOMJÁTHY-nál pedig: «ky meg valaszt vala engemeth az en anyamnak *meheből* (Galat. 1 : 15) | MURMELLIUS-ban (Sz. 1641., ered. 127. l.): «Hostia. eyn opfer ader hosty. *Offeritorium*», KOMJÁTHY-nál kivétel nélkül «*ostya* (áldozat)» fordul elő (ugyanígy *hostia* = *hostya* PESTI Nomencl. ban is.) b) Hang- és alak- tani eltérések: MURMELLIUS: *innep nap*: KOMJÁTHY: *űdnap* | M. *orcza*: K. *arcz* | M. *evdő*: K. *idew* | M. *hosuet napia*: K. *husuet űdnepe* | M. *-nkint*: K. *-nkent* | M. *-ejt, -et, -it*: *tisteito, ordeito, bolondeito, asseyt, buzteito, taneit, puzteito, kőuereiteni* stb.; K. nál *-ojt* (írva *-uyt-is*), *-ejt, -it*: *bodoguytas, igazuytas, tanoytanam, aloytok, telleyseythy* stb. | M.-nál az *-s* képzős mélyhangú melléknévek igen sokszor *us*-sal vannak írva: *haznus, homalus, sarus* stb. (vö. NyK. 27 : 267. SZINNYEI): K.-nál *-os* az írás, bár K.-nál gyakori az *u*-val jelzett *o* hang, pl. *nagyub* és *nagywb, nagyob* stb. | eltérések lesznek a következő adatok is: MURMELLIUS: Sz. 1129., ered. 89.: «Branchæ... Hal *kopolteia*» (v. ö. Schlägli szój. *hal kopolte*) | MURMELLIUS: Sz. 2411., ered. 182. l.: «Fusor tormentarius. eyn böchsen giesser. *Pattanthe ewttö*» (v. ö. Schlägli szój. *pathtante*) | MURMELLIUS: Sz. 2417., ered. 183. l.: «Calcarius. Eyn sporer. *Sarkanthe gyarto*» (Schlægli szój. *sorcante*) | MURMELLIUS: Sz. 2410., ered. 182.: Fusor aramentarius. eyn glocken giesser. *Audee ewttö*. Azt hiszem, itt *ágyüöntő*-ről van szó, s az adato *ágyú* < *ágyó* < *ágyé* (vö. *posztó helyett poszté*).

Fölhoztam lehetőleg mindazt, a mi KOMJÁTHY szerzősége mellett vagy ellen felhozható. Nekem úgy tetszik, hogy valószínűbb, hogy MURMELLIUS magyar értelmezője csakugyan KOMJÁTHY, de e kérdést a «Szent Pál levelei»-nek nyelvével való összehasonlítóssal nem lehet eldönteni. KOMJÁTHY «Szent Pál levelei» előszavában

(14. l.) igéri, hogy e fordításon kívül más magyar könyveket is fog írni («Az felseges vristen ha halalomoth halastya, es ez megh nyomorodoth orsaagba bekeseegh leyend, eenys touabba ynkab akarok effele dologba ... zolgalnom»). Lehetséges, hogy ígérétét MURMELLIUS átültetésével beváltotta.

Bárki volt is azonban a fordító, annyi bizonyos, hogy ERASMUS híve volt, s hazai művelődésünk történetében PESTHY M. GÁBOR, KOMJÁTHY B. szellemi társaságában említendő. A MURMELLIUS-féle fordítás darabos, sok helyen hibás, s azonfelül a kiadás tele van sajtóhibával (nb. KOMJÁTHY Krakkóban soha sem volt, s így szerzősége esetén nem ő a mű korrektora). Mindazonáltal a MURMELLIUS-féle szójegyzék becses emléke irodalmunknak akár művelődéstörténeti, akár nyelvészeti tekintetben nézzük. Rendszeres, a hibák gondos figyelembe vételével készült hangtani feldolgozására szüksége volna irodalmunknak.

2. A következő fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzék PESTHY GÁBORTól való (Az «Wÿ Testamentum magÿar nyeluen» című művében magyarul «PESTHY GABRIEL nemzetsegrewl MYSSER nemzetbowl walo»-nak írja magát, latinul GABRIEL PANNONIUS PESTHINUS). Szógyűjteménye 1538-ban Bécsben jelent meg, címe: «Nomenclatvra sex lingvarvm, Latinæ, Italicæ, Gallicæ, Bohemicæ, Hungaricæ et Germanicæ. Lingua autem Hungarica nouiter accessit, cum Latinarum dictionum quam plurimarum, quæ prius deprauatæ fuerant restitutione. Per Gabrielem Pannonium Pesthinum. Vocabular Sechsserlay sprachen/Latein/Welsch/Frantzösisch/Beheimisch/Hungerisch vnd Teütsch. Fleissig Corrigiert vnd gepessert, Wienn. Hans Singriener. 1538. Cum Priuilegio.»*) Már a címlap is mondja, hogy e «Nomenclatvra»-ban csak a magyar nyelv beiktatása az új («Lingua Hungarica nouiter accessit»), egyéb iránt pedig egy régebbi «Nomenclatvra»-nak, a mely ötnyelvű volt, a javított lenyomata. Annak a szógyűjteménynek, a melynek szójegyzékünk magyar szavakkal megtoldva a lenyomata, PESTHY GÁBOR szerint *Nomenclatura quinque linguarum* volt a címe (v. ö. az I. kiadás UJLAKI FERENCZhez írt előszavát), míg ellenben TOLDY FERENCZ azt írja (A magyar nemz. irod. tört.⁴ 67.), hogy PESTHY

*) Megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában «M. Nyelv. O. 1.» jegy alatt.

GÁBOR «a Nürnbergben 1531-ben megjelent *Vocabularius utilissimus quinque linguarum* című munka után adta ki a maga hat nyelvű szótárát». Hogy TOLDY FERENCZ honnan idézi ily pontosan az alapul szolgáló mű címét, nem sikerült megállapítanom. Tény azonban, hogy PESTHY *Nomenclatura*-ja A 2. b. lapján a mű «*Utilissimus vocabularius*»-nak van nevezve. Az 1531-i nürnbergi nyomtatványt sem sikerült feltalálnom; mivel SINGRENIUS bécsi könyvnyomtató sajtójában 1513-ban is megjelent egy «*Dictionarius trium linguarum, Latine, Teutonice, Boemice potiora vocabula continens*» (v. ö. PANZER VII. 19. lp., 101. szám), hajlandóbb volna azt hinni, hogy ez a *Dictionarius* bővült három nyelvű szójegyzékből hat nyelvűvé, de sajnos, ennek a *Dictionarius*nak sem tudtam egyetlen egy példányát sem megtalálni. Pedig arra az eredeti kiadásra, a melyből PESTHY a magáét kiadta, szükségünk volna. Szükségünk volna megállapítani, hogy a szójegyzékhez írt bevezetés egyik-másik helyét hogyan értelmezzük. Ez a bevezetés pl. elmondja, hogyan kell olvasni a latin, olasz, francia, cseh, magyar és német szavakat. A magyar szavak olvasására vonatkozó jegyzetek közt már most a többi közt ezt mondja: «Item az hol az *a* bewtijt uetijk az olaz ees frantzus nijeluekbe ot az *a*. nem *a* hanem *o* lezen» (v. ö. 1. kiadás 4. a. oldalon, ugyanígy a 2., 3., 4. kiadásban). A latin szövegben ez van: «Item vbicunque inueneris literam *a*. non legas pro *a*. sed pro *o*» (ugyanígy az olaszban, francziában, de már a cseh et ném. szövegben ez van: «Item wo du findest ein *a*. so liz es nit für ein *a* sonder für dise sylben *ae*»). Én előttem ez a hely tisztára érthetetlen, s nem tudom, mire vonatkozik. Ilyen kétséges helyek miatt szüksége van arra az ötnyelvű kiadásra is, a melyből PESTHY dolgozott.

PESTHY «*Nomenclatura*»-jának ez a tartalma: A₁a: Cím-lap; A₁b—A₂a: Ajánló levél ezzel a felirással: «Reverendissimo Domino Francisco ab Wylak Episcopo Jauriensi et Præposito Posoniensi, Serenissimi Romanorum, Hungariæ, Boemiæque etc. Regis, a consiliis et Secretis. Gabriel Pannonius Pesthinus. S. D.» Ebből az ajánló levélből megtudjuk, hogy PESTHY UJLAKY FERENCZ győri püspök és pozsonyi prépost ösztönzésére, buzdítására készítette szójegyzéket, s hogy ő forrását nem írta ki szolgálailag latin részében sem, hanem mivel forrása latin részében sok volt a hiba, a latin hibákat kijavította. V. ö. erre nézve az előszó következő helyét:

«Efflagitasti me Præsul amplissime sané per quam familiariter, ut opusculo cui titulus *Nomenclatura* quinque linguarum, adijcerem et Sextam, quæ nostra est, utpote, quæ quemadmodum à plærisque non uideretur abicienda ita neque à nobis esset prorsus negligenda. Cuius conatibus adeo non est animus obstare, ut uehementer etiam gausus sum iuuenilem operam nostram à tanto Præsule postulari. Addidi igitur ex animi tui sententia non solum Idioma nostrum pannonicum, uerum et in latinis, dictiones quàmplurimæ quæ prius siue autoris, siue impressoris uitio fuerant deprauata, sensere suam lucem».

A₂b—A₄a: Bevezetés-féle, a melyben a szerző elmondja, mire való e *Nomenclatura*, s melyik betűt hogyan kell olvasni. E bevezetés szerint a szójegyzék magántanulásra szánt mű, a mint ez a következőkből tűnik ki:

«Haznalatos vocabularius azoknak kijj keuannak oskolaba iarasneky l ertenij es Oluasny / Olazul / franczusul / Chehy l / Magyarul / es Nemetyl / annak felette deyakuly s / mert ez kewny be mynden igek / neuek / es bezedek mellyek kylemb kylemb modon meg mondathatnak / meg wannak. Ez az kewny kegyg hyuattatyk nemynem y beuitelnek auagy kapunak / azoknak kyk keuannak tanulny deyak / Olaz franczus / Cheh / Magyar ees Nemet nyeluen / mely igen haznos azoknak kyk ez vilagon keuannak iarny keln y».

Hogy azonban e könyvet az iskolákban is használták, arra is van bizonyítékunk SZIKSZAI FABRICIUS *Nomenclatura*-ja 1597. évi kiadása előszavában (lejjebb 3. sz. alatt).

A₄b—C₁a: Azon fogalmi csoportok indexe, a melyekről e *Nomenclaturában* szó van, czíme: «Ista sunt capitula aut Rubrice presentis libri — Ezek ez kewnijnek fejezetij es rubrikaij».

C₁b—f₃: A tulajdonképpeni *Nomenclatura*, mely két fő részre: «liber»-re oszlik; a «primus liber»-ben főleg névszók vannak 55 csoportban, a «secundus liber»-ben ezen felül igék és beszélgetések, összesen 9 csoportban.*) A mű végén ez áll: «Finis. Impressum Viennæ Austriæ per Joannem Singrenium 1538».

*) A fogalomcsoportok ezek: Az első részben: 1. De Deo, de Trinitate, de Potentia et de diuitijs, 2. De Sanctis et suis nominibus, 3. De Pater noster et Aue maria, 4. De diabolo, inferno et purgatorio, 5. De

Említettem, hogy PESTHY «Nomenclatvra»-ja magánhasználatra szánt mű volt azok számára, a kik «oskolaba iarnasnakijl» akarták megtanulni a latin, olasz, francia, cseh, magyar vagy a német nyelvet, s a kiknek utazásaik alkalmával szükségük volt e nyelvek valamelyikére. Hogy mennyiben érte el célját PESTHY, a következő két körülmény tanúsítja: 1. A XVI. században a brandenburgi választófejedelem udvari orvosa bizonyos MÖLLERUS nevű doktor volt. Ez a doktor valami új orvosló módszert talált fel, s ezt hazánkban is személyesen akarta elterjeszteni. Hogy vállalkozása minél jobban sikerüljön, magyarul kezdett tanulni. Tankönyvül PESTHY «Nomenclatvra»-ját használta, a melyből magának a magyar-német részt lemásolta. Ez a magyar-német szójegyzék-

tempore, anno, mense, septimana et die, 6. De Hominibus et omnibus partibus eius interioribus et exterioribus, 7. De Imperatore et sua potestate, 8. de Imperatrice, 9. De seruitoribus, 10. De abauo et tota parentela, 11. De nuptijs et eorum statu, 12. De ciuitate, iudiciis et officialibus, 13. De numero simplici et composito, 14. De auro et argento et de omnibus rebus liquefacientibus, 15. De speciebus et omni mercantia, 16. De mercatura et mercantijs, 17. De mercatoribus et artificibus, 18. De coloribus, 19. De supellectilibus et uestimentis, 20. De domibus et de domesticis, 21. De pane et vino etc., 22. De ordinibus et eorum instrumentis, 23. De lapidibus preciosis et alijs rebus, 24. De magistro et armis, 25. De Villa et villanis, 26. De Horto et omnibus suis fructibus, 27. De sylua et rebus syluaticis, 28. De Animalibus, 29. De formica et alijs vermibus et brutis, 30. De auibus et earum generationibus, 31. De piscibus et eorum generationibus, 32. De nauibus, 33. De ære et ventis, 34. De montibus et vallibus, 35. De patria et patriotis, 36. De ciuitatibus et castellis, 37. De Christianitate et de infidelibus, 38. De litibus, expugnationibus et lusoribus, 39. De citharistis et moduloribus, 40. De morbis et egritudinibus, 41. De septem peccatis mortalibus, 42. De quinque sensibus, 43. De septem operibus misericordiæ, 44. De decem præceptis dei, 45. De studio et de schola, 46. De officio ecclesiastico, 47. De aqua humiditate, 48. De igne et caliditate, 49. De obedientia, 50. De insensatis, 51. De palatijs, 52. De cellario et rebus, que continet, 53. De stuba et coquina, 54. De camera et eius continentijs, 55. De granario et grano. Sequitur Secundus liber: Tractans de nominibus et verbis, secundum eorum significationes. 1. De verbis et orationibus, 2. De Nuncijs et oratoribus, 3. De nominibus et pronominiibus comparatiuis, 4. De leticia et tristitia, 5. De præceptis et responsionibus, 6. De pedestri itinere et equitatu, 7. De nominibus diuersarum rerum vttilium, 8. De coco et arte sua, 9. De dormitione et somno.

másolat ma is megvan s Berlinben a «Königliche Bibliothek» kéz-
irattárában őrzik. *) 2. PESTHY «Nomenclatura-jából összesen négy
kiadás jelent meg, valamennyi Bécsben; ezek a kiadások a követ-
kezők:**) α) 1538. évi. β) 1550. évi. γ) 1561. évi. E három kiadás
«Hans Singriener» sajtója alól került ki, s mind a háromban UJLAKY
FERENCZ győri püspökhöz és pozsonyi préposthoz intézett ajánló
levél van. δ) 1568. évi. Ezt a kiadást «Casparus Stainhofer Tippo-
graphus Viennensis» sajtója nyomta, s a művet a nyomdász NÁDASDY
FERENCZnek ajánlotta. Az ajánló költemény felirata: «Spectabili et
Magnifico Domino FRANCISCO DE NADASD, Comitij Comitatus Castri-
ferrei etc. Illustris ac Magnifici quondam Domini Comititis THOMAE
DE NADASD, Regni Hungariæ Palatini Iudicis, Comanorum ac in
eodem regno locum tenentis S. Cæsareæ Regiæque Maiestatis etc.
vnico filio». — Nagyon valószínű, hogy a négy kiadás közül PESTHY
csak az elsőt, az 1538-át rendezte sajtó alá (v. ö. *Wj testamentum*-a
SZILÁDY ÁRONTól való kiadását, a hol a «Jegyzetek» közt SZILÁDY rész-
letesen szól PESTHY tanulmányairól, életéről, munkáiról; e szerint
PESTHY 1542—1550 közt halhatott meg), a többi pedig halála után
jelent meg.

PESTHY «Nomenclatura»-jánál szükségtelenül bizonyítani,
hogy a magyar szavak a latin nyelvek fordításai. PESTHY maga
mondja, hogy az az öt nyelvű példány, a melyből ő dolgozott, latin
részében tele volt hibával; ezeket a hibákat ő kijavította. Az olasz,
francia, cseh szövegben is számtalan hiba lehetett, mert PESTHY
kiadásában is e részekben sok a hiba. Valószínű, hogy az e nyelvek-
beli hibákat javítatlan hagyta, mert a szavakat nem értette; pl. az
1538-i és az 1568-i kiadásban ez áll:

Lib. I. cap. 35: «Illirijus — *charwatsib* — toot — der wyndisch»,
az aláhuzott szó az 1550-i és 1561-i kiadásban helyesen így van

*) Könyvtári jegye: Ms. slav. fol. 18. Ez adatokat HUBERT EMIL
dr. m. nemz. múz. tisztviselő úrtól kaptam, a ki a kéziratot berlini egye-
temi hallgató korában azon hiszemben másolta le, hogy egy ismeretlen
magyar-német szójegyzékkel van dolga. Idehaza PESTHY művével való
összehasonlítás alkalmával kiderült, hogy a kézirat másolat.

**) Az 1538. évi kiadás megvan a M. T. Akadémia könyvtárában, az
1550-i, az 1561-i és az 1568-i pedig a M. N. Múzeum könyvtárában. Az
1568. évi kiadásból a M. N. Múzeumban két példány van, ezek közül az
egyikben magyar glosszák, kiadva: Magyar Könyvszemle, új foly. VII. 109.

kijavítva: «*Illirius — Charwatsrb — toot — der windisch*»; e példa tanúsítja, hogy az 1550-i és az 1561-i kiadást sajtó alá rendező értette a *charwat + srb* szót, míg ellenben PESTHY és az 1568-i kiadás sajtó alá rendezője nem értette a *cesh* szót. Megnyugodhatunk tehát abban, hogy PESTHY a latin részt javította, ebből fordított, ellenben a többi nyelvekbeli szövegeket úgy hagyta, a mint eredetijében, az ötnyelvű szójegyzékben találta.

A másik kérdés, a melyre meg kell felelnünk, az, hogy megállapítsuk, minő viszony van PESTHY «*Nomenclatura*»-jának négy kiadása közt. Ez a kérdés nyelvészeti tekintetben fontos, mert tudnunk kell, hogy nyelvtörténeti vizsgálatainknál melyik kiadásra mit építhetünk.★)

A legelső tekintetre az látszik, hogy a 2. és 3. kiadás sajtóhibái a 4. kiadásban kivannak javítva; íme néhány példa:

Lib. I. cap. 3: 1538-i kiadás: *Dorothea — Dorottĳa*
 1550-i: *Dorothea — Derotĳa*
 1561-i: *Dorothea — Derotĳa*
 1568-i: *Dorothea — Dorottĳa*

Lib. I. cap. 16: 1538: *Nouacula — beretwa*,
 1550: *Nouacula — heretwa* (az 1561. évi múzeumi példányból ez a lap hiányzik)**)
 1568: *Nouacula — beretwa*.

Lib. I. cap. 21: 1538: *Panis — Kenĳer*,
 1550: *Panis — Renĳer*,
 1561: *Panis — Renĳer*,
 1568: *Panis — Kenĳer*.

Lib. I. cap. 22: 1538: *Focus — kohh | sarcire — warranĳ*
 1550: *Focus — kobb | sarcire — wartan*
 1561: *Focus — kobb | sarcire — wartanĳ*
 1568: *Focus — kohh | sarcire — warranĳ*

Lib. I. cap. 22: 1538: *sartura — warras | calceus — Sarw*,
 1550: *satura (!) — wartas | calceus — satw*,
 1561: *satura (!) — wartas | calceus — satw*,
 1568: *sartura — warras | calceus — Sarw*.

★) A NySz. a 2., 3., 4. kiadást dolgozta fel.

***) Ha ezentúl az összeállításból az 1561. évi kiadás adata nincs közölve, akkor azok a lapok, a hol az adatok a többi kiadásban közölve vannak, a múzeumi példányból hiányzanak.

E néhány példából már most az látszik, hogy a 2. és a 3. kiadás hibái a 4. kiadásban ki vannak javítva, s hajlandók volnánk feltenni, hogy a 4. kiadást valami magyar vagy magyarul tudó ember rendezte sajtó alá. Megerősíteni látszanék feltevésünket az, hogy néhány szó a 4. kiadásban olyannak tetszik, a mely a sajtó alá rendező nyelvhasználatában levő alakot tükrözteti vissza, pl.

Lib. I. cap. 3: 1538: Agatha — *Agotha*,
 1550: Agatha — *Agotha*,
 1561: Agatha — *Agotha*,
 1568: Agatha — *Agatha*,

Lib. I. cap. 15: 1538: Amigdalum — *mondola*,
 1550: Amigdalum — *mandola*,
 1568: Amigdalum — *mandola*.

Azonban ez csak látszat, az 1568. évi kiadás rendezője az előző kiadások közös hibáit, a melyek tehát az 1538-i kiadásból valók, ki nem javította, sőt ujjakkal gyarapította; íme erre is néhány példa:

Lib. I. cap. 12: 1538: Communiter — *kewzerseggel*
 1550: Communiter — *kewzerseggel*
 1568: Communiter — *kewzerseggel*

Lib. I. cap. 12: 1538: Rursus inuitare — *hýld el ismeg*,
 1550: Rursus inuitare — *hýld el ismeg*,
 1568: Rursus inuitare — *hýl del ismeg*.

Lib. I. cap. 13: 1538: Secundus — *maodýk*,
 1550: Secundus — *maodýk*,
 1568: Secundus — *maodýk*.

Lib. I. cap. 14: 1538: Vasa stannea — *on endenyék*,
 1550: Vasa stannea — *on endenyék*,
 1568: Vasa stannea — *on endenyék*.

Lib. I. cap. 15: 1538: Pirum — *kewrtnel* | Nux auellana — *mogýoro*,
 1550: Pirum — *kewrtnel* | Nux auellana — *mogýoro*,
 1568: Pirum — *kewrtnel* | Nux auellana — *mogyora*

Lib. I. cap. 20: 1538: Capitulum az hazakrol ees benne *valobrol*,
 1568: » » » » » *valobrol*.

E példák alapján kimondhatjuk a következőket: Nyelvészeti czélokra legtanácsosabb az első kiadást használni, mert ebben van aránylag a legkevesebb sajtóhiba, ezt rendezte sajtó alá PESTHY

GÁBOR. A többi kiadás ebből van lenyomatva, mégpedig úgy, hogy 2. kiadásból készült a 3. kiadás, ellenben a 4. kiadás az elsőt vette alapul, de támaszkodott a 2. és 3. kiadásra is (v. ö. a *mandola* adattot, továbbá Lib. I. cap. 6. vulua — cseh *kep* alakját, a mely helyesen csak az 1538-i kiadásban van, az 1550-iben, 1561-iben és az 1568-iban hibásan cseh *ken* van közölve). A 2. és 3. kiadás betűi egyformák, ugyanígy az 1. és 4. kiadás betűi is. Az a nézetem azonban, hogy a 2., 3., és 4. kiadást nem magyar vagy magyarul tudó ember rendezte sajtó alá; a 2. és 3. kiadásban olyasféle bizonyítékot látok, hogy a kiadásokat csehül tudó ember rendezte sajtó alá; az egyik bizonyíték erre a fentebb közölt *charwatsib* szó, a mely az 1550. és az 1561-i kiadás cseh részében *charwatsrb*-re van helyesen kijavítva; de van egy másik bizonyíték is, s ez a következő:

Lib. I. cap. 30: 1538: Vespertilio — *pupteneuere*,
 1550: Vespertilio — *paup teneuere*,
 1561: Vespertilio — *paupteneuere*,
 1568: Vespertilio — *pupteneuere*.

E példában az a feltűnő, hogy a m. *u-t au*-val jelzi a 2. és a 3. kiadás, pedig csak a cseh *ú* hangot jelölték egykor *au*-val s PESTHY szótárában is a cseh *ú*: *au*-val van jelölve (v. ö. PESTHYnél: *lauka*, mai cs. *luka*, *louka*: campus, pratum, *pausstie*, mai cs. *pouště*; desertum, *paustenik*, mai cs. *poustenik*: eremita stb.). S az, hogy nem magyar emberek rendezték sajtó alá a 2., 3., és 4. kiadást, azt bizonyítja, hogy e hat nyelvű «Nomenclatvra» négy kiadást nem azért ért, mintha e kiadásokat hazai iskoláink számára kellett volna sajtó alá rendezni, hanem mert e «Nomenclatvra»-t cseh és német iskolákban is használták. S kutatásunk ez eredménye nagyon szépen összegezethető azzal, a mit PESTHY művéről a XVI. században és a XVII. század elején tartottak a magyar tudományos irodalom művelői. SZIKSZAI FABRICIUS Balázs «Nomenclatura»-ja 1597. évi kiadásában azt írja AVAS-UJFALVY SZ. IMRE, hogy SZIKSZAI FABRICIUS «Nomenclatura»-jához hasonló mű nem jelent meg magyarul, kivéve PESTHY GÁBOR «Nomenclatvrá»-ját, a mely Bécsben 1568-ban jelent meg. Mivel azonban ez német betűkkel volt nyomtatva, nem terjedhetett el iskoláinkban:

«Nullam enim scriptum hujus generis in nostris Scholis, proh dolor, ante à laude dignum, quod viderim, extabat, magno sane discentium impedimento et incommodo, si Nomenclaturæ cujusdam Viennæ Austriæ, anno Christi 1568. excusæ, cui lingua Ungarica tum noviter, cura Gabrielis Pesthini, literis Germanicis, nostris pueris difficilioribus quoquo modo expressa, accessit, excipias rudimenta, quæ et paucis in his partibus visa, et non longe ante hanc (t. i. SZIKSZAIÉ előtt) nata».

MOLNÁR ALBERT «*Dictionarium*»-a 1604. évi latin-magyar részeinek előszavában is hasonló kijelentést tesz PESTHY «*Nomenclatvra*»-járól; MURMELLIUS-ról szólva azt mondja MOLNÁR, hogy megjelent:

«alia quædam [t. i. *Nomenclatura*] Viennæ cum loquendi formulis sex linguis; sed in editione literis Germanicis voces Vngaricæ erant impressæ. Vnde factum est, ut nostris pueris parum essent utiles. Taceo quod in remotioribus locis Vngariæ perraro aut nunquam sint visæ».

MOLNÁR nem mondja, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja mely kiadását látta, de jellemző, hogy még a XVIII. századi BOD PÉTER is a PÁRIZ-PÁPAI-féle «*Dictionarium*» bevezetésében csak az 1568. évi kiadást említi. Mindezek a körülmények világosan mutatják, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja nem a magyar iskolák miatt jelent meg négy kiadásban, hanem mert a szójegyzéket, a melyből ő a hat nyelvűt készítette, más országokban is használták. Mikor tehát a magyarral megbővült, ezt is hozzányomtatták. (Hasonló eset CALEPINUS szótáránál). Magyar nyelvészeti czélokra tehát ajánlatos lehetőleg az első (esetleg a negyedik) kiadás használata.

3. Minden egyes írónk, a ki MOLNÁR ALBERT-től TOLDY FERENCZ-ig szójegyzékeink, szótáraink történetével foglalkozott, el nem mulasztotta megjegyezni, hogy PESTHY «*Nomenclatvra*»-ja azért nem tudott iskoláinkban elterjedni, mert benne a magyar szavak német betűkkel vannak nyomtatva. A német betűkkel nyomtatott szavakat pedig iskoláinkban a gyermekek nem tudták olvasni. Bizonyára voltak más okok is, a melyek PESTHY fordításának nem kedveztek, mert hiszen az egykorú szótárírók PESTHY-nek csakis a negyedik, 1568-i kiadásáról tudnak, az első háromról pedig mit sem tudnak. Ilyen ok lehetett, hogy PESTHY-ben igen

kis terjedelmű szókinés van, a mely az iskola kívánalmait ki nem elégítette; ilyen lehetett az is, hogy protestáns iskoláinkban a katolikus író művét már csak azért sem használhatták, mert PESTHY művében katolikus imádságok is vannak (pl. az Ave Maria). Hozzájárult ez okokhoz az is, hogy MURMELLIUS is, PESTHY is fordított művek voltak, s nem hazai viszonyaink közt előforduló szavak latin értelmezését adták, már pedig a humanista elv is az volt, hogy a latin nyelvvel a tanulás legelső célja, hogy a tanuló mindenről, a mi körülötte van, szabatosan és választékosan tudjon latinul beszélni és írni. Mindez okok arra bírták SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS ¹⁾ sárospataki ref. kollégiumi tanárt, hogy PESTHY szójegyzékénél jobbat, iskoláink kívánalmainak megfelelőbbet készítsen. Készített is egyet, a melyet aztán Sárospatakon, s más ref. iskolákban pl. Debreczenben a XVI. század végén és a XVII. század első felében tankönyvül használtak. Hogy mikor készítette SZIKSZAI FABRICIUS a maga szójegyzékét, nem tudjuk; bizonyos csak az, hogy 1574 előtt, mert 1574-ben már meghalt. Mivel azonban SZIKSZAI FABRICIUS e szójegyzéket használta a tanításnál, kétségtelen, hogy a szójegyzék írása idejét sárospataki tanárkodása éveire (1561—1574) kell tennünk. Ezt a szójegyzéket a tanulók lemásolták, s ilyen másolatokban e mű igen el volt terjedve hazánkban. Végre 1590-ben egy ilyen másolatból PESTHY GÁSPÁR sárospataki tanár tanácsára a művet a következő címmel adták ki: «Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Vngaricum, per Clarissimum virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum. Debrecini. Excudebat Joannes Czaktornyaj, Anno Domini 1590». ²⁾ A szójegyzék HEYDEN SEBALD «Colloquia puerilia», valamint «Dicta Catonis» című magyar nyelvű művekkel egybekötve jelent meg. ³⁾

¹⁾ BALÁZS nevére v. ö. Magyar Nyelv I. 133.

²⁾ Egyetlen példánya a kézsmárki ág. ev. főgimnázium könyvtárában.

³⁾ Ilyen a kézsmárki példány ma is. Az egészre v. ö. MOLNÁR ALBERT 1604. évi Dictionariuma előszavát: «Ante annos vero prope triginta Nomenclaturam Latino-Vngaricam, in Schola Patakina tradidit discipulis suis Doctiss. vir Basilus Faber Szikszoviensis: cujus exemplaria varie descripta lateque fuerunt per Vngariam disseminata: sed decimo sexto demum post autoris obitum anno Nomenclatura hæc Debrecini typis fuit edita. Huic accesserunt postea Colloquia puerilia Sebaldi

SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jánál a következő kérdésekre kell megfelelnünk: a) Hogyan szerkesztette össze a szerző a munkáját, milyen forrásokat használt? b) Mi az első kiadás tartalma, s a különböző kiadások hogyan viszonylanak egymáshoz, valamint az első kiadáshoz? c) Milyen hatással volt szótárirodalmunkra SZIKSZAI FABRICIUS?

Azok közül a források közül, a melyeket SZISZAI FABRICIUS műve megalkotásánál használt, csak egyet tudok megnevezni s ez az 1533-ban megjelent MURMELLIUS-féle latin-magyar-német «Lexicon». Feltűnt nekem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi Nomenclaturájában olyan szavak vannak, a melyek csakis MURMELLIUSnál találhatók; ez a két szó a következő volt:

SZIKSZAI F. 1590. 71. l.: «Hirudo, sanguisuga — Nadaly, *pioka*»

MURMELLIUS 1533. 100. l. (Szamota 1251.): «Hirudo, ... Nadal *pioka*»*)

SZIKSZAI F. 1590. 91. l.: «Secundæ, arum, Burok, *gyermek tarto lantorna*».

MURMELLIUS 1533. 72. l. (Szamota 796.): «Secundæ ... *Germek tarto lantorna*».

Mivel mind a *pióka*, mind pedig a *gyermektarto lantorna* szavak, illetve körülírások csupán olyan művekben fordulnak elő, a melyek MURMELLIUS vagy SZIKSZAI FABRICIUS hatása alatt állanak (v. ö. NySz. alapján a két szót; e szerint CALEPINUSnál, MOLNÁR ALBERTnél, COMENIUSnál fordulnak elő e szavak; e művek forrásairól l. a megfelelő helyet), világossá lett előttem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS a maga értelmezését MURMELLIUS magyarázójától kölcsönözte. Nem soká kellett bizonyítékokat keresnem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS egyik fontos forrása csakugyan MURMELLIUS Lexicon-a volt; ez állításomat hadd bizonyítsák a következő adatok:

Heyden Ludimagistri quondam Noribergensis; Dicta item Catonis Mimi et Sapientum, cum interpretatione ibidem excusa». MOLNÁR e szavaiból kiviláglik, hogy az ő kezei közt SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi kiadása volt, mert csak ez jelent meg Heyden és Cato: Dicta-ival egybekötve.

*) A MURMELLIUS-beli hibás helyre került «nadál pioka»-ról lásd SZAMOTA jegyzetét és itt a 291. lapon.

MURMELLIUS 1533.

56. l. Szamota 724: Ilia — *Embernek syue kórneke*
 56. l. Sz. 727: Præcordia — *Synek haloia*
 56. l. Sz. 728: Omentum — *Cheples gaay*
 56. l. Sz. 729: Lactes — *Eteuknek vta*
 57. l. Sz. 742: Scapula — *Valkőz lavoczka*
 57. l. Sz. 743: Interscapilium — *ket Valkőzzy*
 57. l. Sz. 746: Subalares pili — *Holna allat valo sőr*
 59. l. Sz. 768: Manus auersa, id est retorta — *Hargas kez*
 59. l. Sz. 769: Talitrum — *őköllel valo ewttes ul patok*
 101. l. Sz. 1254: Rediuius uermiculus — *Myndenkor veer sopo ferűk*
 101. l. Sz. 1255: Lyta — *ebnyelueben valo ferűk*
 172. l. Sz. 2255: Canonicatus — *Jambornak valo istenigheeben solgalad*
 172. l. Sz. 2257: Sacerdos — *Isten mondassanak tistan predicalloia*

SZIKSZAI FABRICIUS 1590.

88. l.: Ilia, *Az embernek szíue kórnieke, vagy agyeka*
 88. l.: Præcordia, tela cordis — *Szűnek haloia*
 88. l.: Omentum — *Czepez haay*)*
 88. l.: Lactes — *Eteknék vta,*
 89. l.: Scapula — *Val kőz, lapoczka,*
 89. l.: Inter scalpium, spacium — *ket val kőz*
 89. l.: Subalares pili — *Holnal alat valo szőr*
 90. l.: Manus auersa, i. retorta — *Horgas kez*
 90. l.: Talitrum — *Homlokon vót patok*
 72. l.: Redinius — *Mindenkor ver szopo fereg*
 72. l.: Lytta-Farkas, *vaj eb nielueben valo fereg*
 122. l.: Canonicatus — *Isten igeieben iamborul valo szolgalat*
 123. l.: Sacerdos — *Isten igeienek tisztan praedikalloia*

Sok ilyen egyező magyar értelmezést lehet összehozni, a melyek csak úgy kerülhettek SZIKSZAI FABRICIUS művébe, ha felteszszük, hogy SZIKSZAI FABRICIUS a MURMELLIUS művéből dolgozott. Ez állítást egyébiránt az is bizonyítja, hogy vannak egyes fogalomkörök, a melyek a két szerzőnél a szavak felsorolását illetőleg is nagyban egyeznek, ilyen pl. MURMELLIUS «Nomina dignitatum ecclesiasticarum», vagy «Dignitatum secularium uocabula» cso-

*) Így 1593, 1602. Az 1597. és 1619. Sz. Ujfalvy-féle kiadásban kijavítva *czepez haay*.

portja és SZIKSZAI FABRICIUS «*Nomina dignitatum ecclesiasticarum*» fejezete.

Kétségtelen azonban, hogy SZIKSZAI FABRICIUS MURMELLIUSON kívül más szerzőket is használt, a kiket azonban megnevezni nem tudunk. Az is kétségtelen, hogy sokat gyűjtött ő maga a nép között. Erre bizonyíték, hogy a füvek nevei közt sok a szentek nevével jelelt magyar növénynév, a mi lehetetlen volna a protestáns írónál, ha nem népies neveket közölne. Bármit vett is azonban át SZIKSZAI FABRICIUS, mindig kritikával vette át az illető adatot. Így MURMELLIUS értelmezéseit is sok helyen javította. Azonfelül jóval többet is nyújtott SZIKSZAI FABRICIUS, mint előzői. «*Nomenclaturá*»-jában igen sok a legalmi csoport, úgy hogy azt hiszem, hogy az egyes csoportokat nem csupán kiegészítette a hiányzó szavakkal, hanem új, semmiféle más *Nomenclaturá*-ban elő nem forduló fogalomcsoportokat is szerkesztett. SZIKSZAI FABRICIUS e fáradozásával oly bőséges szókincset halmozott fel művében, hogy nem csoda, ha a kortársak előtt műve nagy becsben állott, mert hiszen e műben az életnek csaknem minden nyilvánulásához szükséges latin szavak benn vannak. S kiemelendő pædagogiai tekintetben, hogy magyar viszonyoknak megfelelően készítette művét. Nála a magyar városoknak, a hazai szőlőfajtáknak vannak közölve a latin nevei. S ezért nagy a szókincse is. S épp e gazdag szókincs miatt nekünk is megbecsülhetetlen e «*Nomenclatura*». Hogy a kortársak mennyiben használták, mutatják azok a kiadások, a melyeket e munka megért; hogy mily jeles alkotás volt, bizonyítja, hogy a német és a cseh nyelvvel is kiegészítették s végül hogy hatással volt szótáriródmunkra, tanúsítja, hogy CALEPINUS, MOLNÁR ALBERT, COMENIUS magyarázóit stb. belőle merítették. Lássuk ezek után, mi az első kiadás tartalma.

Az első kiadás 236 lapon szójegyzék, 4 lapon pedig index, a mely tájékoztat arra nézve, melyik fogalomcsoport hányadik oldalon található. A szójegyzékben levő fogalomcsoportok, a melyeknek csak a latin címük van meg, a következők:

- 1.)* Svstantiæ spirituales, 2. Svstantiæ corporeæ coelestes,
3. Svstantiæ corporeæ simplices, 4. Meteora ignita, 5. Corpora ter-

*) Az eredetiben számozás nélkül.

restria fossilia, 6. Metallorum nomina, 7. Gemmarum nomina, 8. Liqvidorum nomina, 9. Liqvores concreti, 10. Herbarium (!) nomina (abécze sorrendben), 11. Herbarum partes, 12. Legumina diversæ (!) et vocabula frumentanea, 13. Radices esculentæ vel ediles, 14. Aromata seu condimenta, 15. Arborum nomina (abécze sorrendben), 16. Arborum partes, 17. Ad arborum culturam pertinentia, 18. Arborum morbi, 19. De fructibus ad pomarium pertinentibus (abécze rendben), 20. Ad vinetum pertinentia, 21. Partes vitis, 22. Ad vineæ culturam pertinentia, 23. Instrumenta vineatica, 24. Vitium morbi, 25. Ad vinemiam pertinentia, 26. Vinorum genera, 27. Ad agrum pertinentia, 28. Instrumenta ad culturam agri pertinentia, 29. Ad pratium pertinentia, 30. Ad lacum pertinentia, 31. Ad sylvam pertinentia, 32. Animalium terrestrium appellationes, 33. Reptilium appellationes, 34. Insectorum appellationes, 35. Appellationes volucrum, 36. Piscium appellationes (a halak felsorolása abécze rendben), 37. Homo et partes humani corporis tam exteriores quam interiores, 38. De habitibus corporum, 39. De ætatibus hominum, 40. Dimensionem seu mensuram corporum significantia, item ponderum et mensurarum nomina, 41. Artium et noticiarum intellectus vocabula, 42. Virtutum et vitiorum coniunctæ appellationes, 43. Appellationes affectuum simplicium et mixtorum, 44. Colorum appellationes, 45. Sonorum appellationes, 46. Odorum appellationes, 47. Saporum appellationes, 48. Ad tactum pertinentia, 49. Figurarum seu formarum diversarum nomina, 50. Nomina cognationem et affinitatem significantia, 51. Coniugii nomina, 52. Arbor consanguinitatis in recta linea, 53. In sexu masculino, 54. In sexu feminino, 55. In sexu de latere dextro, 56. In sexu latere dextro, 57. In sinistro latere in masculino sexu, 58. In sexu feminino in latere sinistro, 59. Nomina dignitatum Ecclesiasticarum, 60. De Ecclesia et rebus Ecclesiasticis, 61. Dignitatum secularium, 62. Nomina magistratum, 63. Diversarum conditionum seu graduum vitæ humanæ appellationes, 64. Artificiorum diversorum (!) appellationes item Mechanicorum nomina, 65. Officinæ artificum, 66. Ciborum variæ differentiæ, 67. Panes et placentæ diversi generis, 68. Vasorum diversi generis appellationes (abécze rendben), 69. Vehiculorum diversa genera, 70. Curvus cum suis partibus, 71. Machinarum quarundam Bellicarum et tormentorum genera, 72. Armorum ad bellum pertinentium Nomina, 73. Ad militiam pertinentiæ vocabula, 74. Poenarum suppliciorum (!) diversa genera, 75. Morborum diversorum appellationes (nagyjában abécze sorrend), 76. Diversis morbis affectuum appellationes (abécze sorrend), 77. Ad valetudinem pertinentia, 78. Feces et excrementa diversarum rerum, 79. Navigiorum diversa

genera, 80. Ad rem nauticam spectantia vocabula, 81. Domus et partium eius vocabula, 82. Civitatum cum suis partibus, 83. De habitibus mulierum, 84. Ad bibliothecam pertinentia, 85. Ad conaculum pertinentia, 86. Culinarum seu ad coquinam pertinentia, 87. Ad penarium seu promptuarium spectantia, 88. Ad granarium pertinentia, 89. Ad tectum pertinentia, 90. Ad portum pertinentia, 91. Ad stabulum spectantia, 92. Balneum concernantia, 93. Contractuum appellationes, 94. Temporis et partium eius significationes, 95. Aquarum appellationes, 96. De vestibus, 97. De libris, 98. Ventorum nomina, 99. Locorum nomina, 100. Regionum, terrarum, gentium et Civitatum nomina, 101. De variis titulis et epistolarum, Item curialium seu forensium vocabula.

E felsorolásból látható, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájában igen sok fogalomkör, s így igen sok magyar szó van felsorolva. A különféle kiadásokban aztán bővítve vannak az egyes fogalomkörök, itt-ott újak is járulnak a már meglevőkhöz. SZIKSZAI FABRICIUS műve ugyanis több kiadást ért, ezek SZABÓ KÁROLY «Régi magyar könyvtára» szerint a következő években és helyeken jelentek meg: 1. 1590. Debreczen, editio princeps, 2. 1592. Debreczen,*) 3. 1593. Debreczen, 4. 1597. Debreczen, 5. 1602. Sárovar, 6. 1619. Debreczen, 7. 1630. Bártfa. Ezzel azonban nincs kimerítve a kiadások száma. Ha ugyanis gondosan összehasonlítjuk az 1629-ben, majd 1641-ben Bécsben megjelent «Dictionarium quatuor linguarum: Latinae, Hungaricae, Bohemicae et Germanicae. Diligenter et accurati primum editum» című szójegyzéket (a bizonyítást lásd lejjebb), akkor azt látjuk, hogy e két kiadás tulajdonképpen SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jának szerző megnevezése nélküli kiadása; e szerint tehát a Nomenclatura 8. és 9. kiadása Bécs 1629-ből, illetve Bécs 1641-ből való.

Ha SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja e 9 kiadását egymással összehasonlítjuk, akkor három főbb csoportot kapunk. Az első csoportba tartozik az 1590. és az 1593. évi kiadás, a másodikba az 1597. és az 1619. évi kiadás, a harmadikba az 1602., 1629.,

*) E kiadásból senki sem látott példányt, csupán könyvtári jegyzék alapján állítják, hogy ebben az évben is megjelent volna (v. ö. M. Könyvszemle, régi foly. I: 141.). SZILÁGYI ISTVÁN azonban szintén 1592. évi kiadást említ (M. Akad. Értesítő 1847: VII: 324.).

1630. és az 1641. évi kiadás. Hadd bizonyítsa be ez állítást a következő összeállítás, a melyben a különböző kiadások legelső fogalomesoportjának szavait vetem egybe.

I. csoport.

Debreczen, 1590. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-vngaricum.

Svstantiæ spirituales.

Spiritus — *Lólki allat,*

Deus — *Isten,*

Deitas — *Istenseg,*

Deus Pater — *Atya Isten,*

Deus Filius — *Fiu Isten,*

Deus Spiritus Sanctus — *Szent Lelek Isten,*

Angelus — *Angyal,*

Anima — *Lelek,*

Archangelus — *Archangyal,*

Sancta Trinitas — *Szent haromsag,*

Deus tutelarís — *Oltalmazó Isten,*

Numen — *Isteni akarat,*

Diabolus, Dæmon — *Ördög.*

Debreczen, 1593. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Vngaricum.

Svstantiæ Spirituales.

Spiritus — *Lólki allat,*

Deus — *Isten,*

Deitas — *Istenseg,*

Deus Pater — *Atya Isten,*

Deus Filius — *Fiu Isten,*

Deus Spiritus Sanctus — *Szent Lelek Isten*

Angelus — *Angyal,*

Anima — *Lelek,*

Archangelus — *Archangyal,*

Sancta Trinitas — *Szent haromsag,*

Deus tutelarís — *Oltalmazó Isten,*

Numen — *Isteni akarat,*

Diabolus, Dæmon — *Ördög.*

II. csoport.

Debreczen 1597. évi kiadás.
Nomenclatvra seu Dictionarium Latino-Ungaricum. Nev Szamlalas vagy, Neues könyv Deakul s-Magyarul.

Caput II. Svstantiarvm spirituum nomina. Lelki allatoknak nevek.

Spiritus — *Lelek,*

Deus — *Isten,*

Deitas — *Istensegh,*

Deus Pater — *Atya Isten,*

Debreczen 1619. évi kiadás.
Dictionarium Latino-Ungaricum. Neues könyv, Deakul s-Magyarul.)*

Caput I. Substantiarum spirituum Nomina. Lelki allatoknak nevek.

Spiritus — *Lelek,*

Deus — *Isten,*

Deitas — *Istenseg,*

Deus Pater — *Atya Isten,*

*) Az I. csoportbeli kiadásoktól való eltéréseket ritkított betűvel szedtem, ugyanígy a III. csoportnál is. Ez utóbbi csoportban a †-tel jelzett szavak nagyjában egyeznek a II. csoportbeliekkel.

Deus Filius — *Fiu Isten,*
 Deus Spiritus Sanctus — *Szent*
Lelek Isten,
 Sancta Trinitas — *Szent három-*
sagh,

Jesus, Redemptor — Szabadító,
 Christus — Megh kenettetet,
 Mediator — Közben jaro,
 Deus tutelarıs — *Oltalmazó Isten,*
 Numen — Isten, *Isteni akarat,*
 Angelus — *Angyal,* követ,
 Angelus bonus — Jo lelki
 követ,
 Angelus malus, Diabolus, Dæ-
 mon, Satanus — Gonoz lelki
 követ, *ördög,* Satan,
 Archangelus — *Archangyal,* Fő
 Angyal,

Anima — *Lelek,*
 Anima vegetativa — Nyer-
 sen tarto lelek,
 Anima sensitiva — Erze-
 keny lelek,
 Anima rationalis, Mens —
 Okos lelek.

Deus Filius — *Fiu Isten,*
 Deus Spiritus Sanctus — *Szent*
Lelek Isten,
 Sancta Trinitas — *Szent haromsag*

Jesus, Redemptor — Szabadító,
 Christus — Meg kenettetet,
 Mediator — Közben jaro,
 Deus tutelarıs — *Oltalmazó Isten,*
 Numen — Isten, *Isteni akarat,*
 Angelus — *Angyal,* követ,
 Archangelus — *Archangyal,* Fő
 Angyal,
 Angelus bonus — Jo lelki
 követ,
 Angelus malus — Gonosz lelki
 követ

Diabolus, Dæmon, Satanus —
ördög, Satan,
 Anima — *Lelek,*
 Anima vegetativa — Nyersen
 tarto lelek,
 Anima sensitiva — Erzekeny
 lelek,
 Anima rationalis, Mens —
 Okos lelek.

III. csoport.

Sárvár, 1602. évi kiadás.
 Svbsstantiæ spirituales.

Spiritus — *Lelki allat,*
 Deus — *Isten,*
 Deitas — *Istenseg,*
 Deus Pater — *Atia*
Isten,
 Deus Filius — *Fiu*
Isten,
 Deus S. spiritus — *S.*
Lelek Isten,

Bártfa 1630. évi kiadás.
 Svbsstantiæ Spirituales.

Spiritus — *Lelki allat,*
 Deus — *Isten,*
 Deitas — *Istenseg,*
 Deus Pater — *Atya*
Isten,
 Deus Filius — *Fiu*
Isten,
 Deus Spiritus Sanctus
 — *Szent Lélek Isten,*

Bécs 1629. és 1641. évi
 kiadás. Nomenclatura
 Rerum. Capvt primum.
 Svbsstantiæ Spirituales.
 Spiritus — *Lelki allat,*
 Deus — *Isten,*
 Deitas — *Istenség,*
 Deus Pater — *Atya*
Isten,
 Deus Filius — *Fiu*
Isten,
 Deus spiritus S. —
S. Lélek Isten,

S. Trinitas — <i>S. Háromság.</i>	Sancta Trinitas — <i>Szent Háromság,</i>	S. Trinitas vnus Deus — <i>S. Háromság, egy Isten,</i>
vnus Deus — egy Isten,	Vnus Deus — Egy Isten,	Angelus — <i>Angyal,</i>
Angelus — <i>Angyal,</i>	Angelus — <i>Angyal,</i>	Archangelus — <i>Archangyal,</i>
Archangelus — <i>Archangyal,</i>	Archangelus — <i>Archangyal,</i>	Anima — <i>Lélek,</i>
Anima — <i>Lelek,</i>	Anima — <i>Lélek,</i>	Deus omnipotens — <i>Mindenható Isten,</i>
Deus omnipotens — <i>Mindenható Isten,</i>	Deus omnipotens — <i>Mindenható Isten,</i>	Deus tutelarıs — <i>Ol-talmazó Isten,</i>
Deus tutelarıs — <i>Ol-talmazó Isten,</i>	Deus tutelarıs — <i>Ol-talmazó Isten,</i>	Dominus Deus — <i>Vr Isten,</i>
Dominus Deus — <i>Vr Isten,</i>	Dominus Deus — <i>Vr Isten,</i>	Numen — <i>Isteni akarat</i>
Numen — <i>Isteni akarat</i>	Numen — <i>Isteni akarat</i>	†Iesus Saluator — <i>Idvőzítő,</i>
†Iesus Saluator — <i>Idvőzítő,</i>	†Iesus, Saluator — <i>Idvőzítő,</i>	†Christus — <i>Kenetet</i>
†Christus — <i>Kenetet</i>	†Christus — <i>Kenetet,</i>	†Redemptor — <i>Megvalto,</i>
†Redemptor — <i>Megvalto,</i>	†Redemptor — <i>Meg-váltó,</i>	Iudex — <i>Bíró,</i>
Iudex — <i>Bíró,</i>	Iudex — <i>Bíró,</i>	Diabolus — <i>ördög,</i>
Diabolus — <i>ördög,</i>	Diabolus, Dæmonium — <i>ördög,</i>	Dæmonium — <i>idem,</i>
Dæmonium — <i>idem,</i>	Spiritus malignus — <i>Gonoz szellet,</i>	Spiritus malignus — <i>Gonozlélek,</i>
Spiritus malignus — <i>Gonoz szellet,</i>	Inimicus — <i>Ellenség,</i>	Inimicus — <i>Ellenség,</i>
Inimicus — <i>Ellenség,</i>	Aeterna Mors — <i>örök halál,</i>	Aeterna Mors — <i>örök halál,</i>
Aeterna Mors — <i>örök halál,</i>	Infernus — <i>Pokol.</i>	Infernus — <i>Pokol.</i>

E három csoportban feltüntetett összeállításból látható, milyen összefüggés van a különböző kiadások között. Az egyes kiadásbeli csoportokra következő megjegyzéseink vannak:

Az első csoportba tartozó 1593. évi kiadás nagyjában egyezik az 1590. évivel; csupán itt-ott van nagy ritkán a fogalomkörön belül olyan szó, a mely nincs meg az 1590. évi kiadásban (pl. 1593. kiadás 156. l.: farcimen *-hurka*, az 1590. éviben a 204. lapon nem fordul

elő). A fogalomkörök is ugyanazok, csupán a sorrendben van itt-ott eltérés (v. ö. pl. hogy a 88. «Ad granarivm pertinentia» csoport a 90. után, az «Ad pvtvum pertinentia» után jön), s a mű végén van egy új fogalmi csoport, s ez a «silva propriorom», a mely csoportban az állati hangokat megjelölő igék vannak közölve (Leonis proprium est rugire: *sini, orditani* | elephantis: *barrire: bartzagni* | lupi: *vlulare: orditani* | bouis: *boare: bõnbelni* | equi: *hinnire: nygeriteni* | suis, porci: *grunnire: nikorõgni* | ouuim: *balare: bõgetni* | hirci: *mutire: mokõgni* | canis: *latrare: vgnati* | velpis: *gannire: nykogni* | leporum: *vagire: vikogni* | murium: *mintrare: czinczogni* | serpentis sibilare: *sõuõlteti* | ranarum: *coaxare: vartyagni* | apium: *bombilare zõngeni* | vespertilionis: *stridere: czincziõgni* | corui: *crocitare, cornicis: cornicari — kakogni* | pauonis — *pupillare: cauogati* | ciconiæ: *glotorare vel crepitare: kelepõltni* | anserum: *strepere vel gratitare: gegõgni* | galli: *curcucurrere: kukurikoltni* | gallinæ: *gracillare: karalni* | torturum: *columbarum: gemere: nyõgni* | bubonis: *bubare: bugatni* | noctuæ: *cucubare: huhogati* | picarum: *garrire: cziõrgeni* | passeris: *pipire: cziripeltni* | hirundinis: *trusare: ficzirikoltni*).

Az 1593. évi kiadás különben ugyanazzal a címmel jelent meg. (Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum per Clarissimum Virum D. Basilium Fabricium Szikszauianum, Debrecini. Excudebat Joannes Czaktornyaj Anno Domini 1593; 12° 178+3), mint az első kiadás.

A második csoportba tartozó kiadások az 1597. és az 1619. évben jelentek meg. Az 1597. évi kiadást A. SZILVÁS UJFALVI IMRE rendezte sajtó alá, s ennek lenyomata az 1619. évi. Ez a kiadás az eddigiektől a következőkben tér el: a) Az egész Nomenclatura «caput»-okra van felosztva, összesen 82-re; egy-egy «caput»-ba több fogalomcsoport van besorolva, pl. a «Caput XIV»-ben vannak az «Ad vineæ cvltvram pertinentia», az «Instrumenta vineatica» és a «Vitivm morbi» csoportok. b) A SZIKSZAI FABRICIUS-féle «Nomenclatura» valamennyi kiadásában a fogalmi csoportok címei latinul vannak közölve; az A. SZILVÁS UJFALVI által rendezett kiadásokban a fogalmi csoportok címei magyarul is megvannak nevezve, pl. az első fogalomcsoportnak valamennyi kiadásban «Substantiæ spirituales» a címe, ellenben A. SZILVÁS UJFALVI-nál «Substantiarum spiritualium Nomina. *Lelki allatoknak nevek*» a cím, tehát magyarul is van közölve. A mű végén a fogalmi csoportok indexe latinul és magyarul is megvan. c)

E kiadásokban a fogalmi csoportokban több szó van, mint az 1590-i vagy 1593. évi kiadásokban. A. SZILVÁS UJFALVI kiadása tehát a fogalmi csoportokon belül bővített. Ez a bővítés különben már a mű címében is jelezve van (v. ö. «*Nomenclatura Seu Dictionarium Latino-Ungaricum. Clarissimi viri Domini Basilii Fabricii Zikzovii. Editio prioribus limatior et auctior, cum Indice duplici, opera Emerici A. Uyfalvii. Debrecini, Typis Pauli Rhedæ Lipsensis. MDIHC.*»*) *d)* A mi az A. SZILVÁS UJFALVI-féle kiadásoknak különös értéket kölcsönöz, az az előszó, a melyet a kiadó «*clarissimo viro atque pietate et doctrina præstantissimo, illustris Scholæ Saros-Patakinæ Rectori, Demetrio Kraccovio Transzylvano, ejusque ingenuis et eximie expectationis alumnis*»-ekhez intéz. Ez előszó, a mely 1597. július 9-én Debreczenben kelt, elmondja, hogy az Istenben megboldogult jóemlékezetű SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 23 évvel az előszó írása előtt tanította a Nomenclaturát a sárospataki iskolában; a tudós szerző halála után 16 évvel PESTHY GÁSPÁR tanár ajánlatára nyomtatásban is megjelent a Nomenclatura.***) A munka nyomtatásban is, kéziratban is nagyon kapós volt. Sokan lemásolták maguknak, így a kiadó is 1587-ben, a mikor a sárospataki iskola növendéke volt. A maga másolatát aztán többekével összehasonlította, s így adta ki az 1597. évi kiadást.

«*Ac antequam in publicum typis daretur, multi sua manu descripserunt inter quos ipse annis ab hinc decem in eadem schola Collaborator, aliquot exemplaribus inter sese diligenter collatis, idem feci, cujus me laboris hactenus minime pœnituit*».

Hogy egyébiránt több másolat volt a SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-jából, azt abból is gyaníthatjuk, hogy az első csoportba tartozó kiadások se teljesen egyenlők s hogy a harmadik csoportbeli kiadások alapkiadása is terjedelmesebb a második csoportbelieknél. Végül megemlítjük, hogy az előszó szerint a

*) Az 1619. évi kiadás megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 503. jelzet alatt. Az 1597. kiadás teljes és ép példánya csupán a kolozsvári ref. coll. könyvtárában van meg.

**) Ez adatok egyeznek MOLNÁR ALBERT fentebb közölt adataival; SZIKSZAI F. halála éve tehát 1574. Editio princeps 1590.

kiadó háláját akarta kifejezni e mű sajtó alá rendezésével azon iskola iránt, a melyben egykor tanult.*)

A harmadik csoportba tartoznak az 1602. évi Sárvárott megjelent kiadás, az 1630. évi bártfai, a szerző neve nélkül megjelent 1629. és 1641. bécsi kiadás. E kiadások közös sajátsága, hogy terjedelmesebbek valamennyi eddigi kiadásnál, de egymás közt mind a fogalomcsoportok, mind pedig a fogalomkörökön belül a latin szavak számát tekintve teljesen egyformák. Magától értetődik, hogy a magyar nyelvi értelmezések valamennyi kiadásban egyeznek. E kiadásokból azonban sok szó, a mely megvan az A. SZILVÁS UJFALVI-féle vagy az első csoportbeli kiadásokban, hiányzik. E harmadik csoportbeli kiadások más másolatokra mennek vissza, mint a második és az első csoportbeliek. Egyenkint e kiadásokról ezt kell megjegyezni: Az 1602. évinek címe: «Nomenlatvra seu Dictionarivm Latino-Hvngaricvm. Per Clarissimvm Virum D. Basilium Fabricium Szikszouianum conscriptum. Cvi nvnc denovo adiecimus idioma Germanicum, in vsum Puerorum. Sarvarini. Excudebat Joannes Manlius. Anno M.DCII.»*) — E kiadásban tehát a német nyelvi értelmezések is vannak; hogy ez értelmezések kitől valók, nem tudjuk. Csak annyit tartok valószínűnek, hogy a német értelmező erdélyi szász ember volt. A német szövegben ugyanis *Körös — Kreisch, Maros — Mörisch* mellett a Szamos *Thimesz*-nek van nevezve; már pedig a Szamos folyót csakis erdélyi szász források hívják *Timesz*-nek (v. ö. Korrespondenzbl. 2: 89, 3: 23, 4: 54.). A kiadásról meg kell jegyeznem, hogy benne, s ez által valamennyi harmadik csoportbeliben is, az abécze-rendben felsorolt szavak sorrendjét illetőleg több gond van fordítva a soros abécze rendre, mint az első kiadásokban. — Szorosan egyezik ez 1602. évi kiadással az 1630. évi bártfai, csakhogy ebben csupán latin ma-

*) FRANKL: «A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században» cz. műve 41. lapján mondja, hogy a M. Tud. Akad. kéziratgyűjteményében van egy «1597-ben UJFALVI IMRE által szerkesztett „Dictionarium latino-ungaricum. Neves könyv deákul-s magyarul” című mű, a mely azonban kéziratban maradt». Ez a kézirat az 1597. évi kiadásból készült XVII. századi másolat, s «M. Nyelvt. 16-rét 6. sz.» jelzet alatt őrzik a M. T. Akad. kéziratтарыban.

**) Megvan a budapesti egyetemi könyvtárban RMK. I. 45. jelzés alatt.

gyar értelmezések vannak. A kiadás czíme: «Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Hungaricum. Per Clarissimum Virum D. Basilivm Fabricium Szikszovianum conscriptum. Nunc denuo edita, revisa, aucta et diligenter emendata in usum discentium. Barthæ. Typis et sumptibus Jacobi Klöz, Anno 1630.»*) Ez a kiadás tényleg javított, a mennyiben az első csoportbeli 1592. évi kiadást is figyelembe vette a sajtó alá rendező s innen az utolsó fogalomcsoportot, a «sylva propriorum»-ot a kiadása végéhez csatolta.

Említettem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja még két kiadást ért, de ezeken nincs rajta a szerző neve. E kiadások a következők: 1. «Dictionarium qvatvor lingvarvm: Latinæ, Hvngariæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurate primum editum. Viennæ Austriæ, Apud Gregorium Gelbhaar Typographum Cæsareum. Anno MDCXXIX.» 2. «Dictionarium qvatvor lingvarvm. Latinæ, Hvngariæ, Bohemicæ et Germanicæ. Diligenter et accurate secundum editum. Viennæ Avstriæ. Apud Gregorium Gelbhaar Typographum Cæsareum, Anno M. DC. XLI.»**) Hogy e négynyelvű kiadás SZIKSZAI FABRICIUS szójegyzéke, azt igen könnyű bebizonyítani; már a III. csoportbeli összeállításnál láttunk egy fogalomkört, a mely SZIKSZAI FABRICIUS művével egyezik; lássunk még egy csoportot pl. a «Nomina dignitatum ecclesiasticarum» címűt:

Nomenclatura 1629. és 1641. Bécs.

253—257. l.

Papa *Papa*
 Cardinalis — *Cardinál*
 Patriarcha — *Patriarcha*
 Pater purpuratus — *idem*,
 Archiepiscopus — *Erselek*,
 Metropolitánus — *idem*,
 Episcopus, pontifex, Præsul, antistes, Superintendens — *Püspek*,
 Suffraganeus — *Szentelő püspek*,

Nomenclatura 1602.

87—88. l.

Papa — *Pápa*,
 Cardinalis — *Cardinal*,
 Patriarcha — *Patriarcha*,
 Pater purpuratus — *idem*.
 Archiepiscopus — *Ersek*,
 Metropolitánus — *idem*,
 Episcopus, pontifex, præsul, antistes, Superintendens — *Püspek*,
 Suffraganeus — *Szentelő püspek*,

*) Megvan az Erd. Múz. Egylet könyvtárában Kolozsvárt, Régi M. Könyvtár I. Hung. 59. szám alatt.

**) Mind a két szójegyzék megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 613. és RMK. 779. jelzet alatt.

Abbas, tis — *Apathur*,
 Præpositus — *Prepost*,
 Decanus — *Dekány*,
 Archidiaconus — *Fő Esperest*,
 Thesaurarius — *Kencz tarto*,
 Canonicus, lector — *Canonok*,
letzke oluaso,
 Canonicatus — *Isten igeiben iam-*
borul valo szolgálat,
 Sacerdotium — *Papság*,
 Sacerdos — *Isten igeien*

Pastor, parochus, Mi — *Pap*,
 Sacerdos mercenarius — *Fogadot*
Pap,
 Vicarius pastoris — *idem*,
 Cappellanus — *Kaplan*,
 Levita — *Válastot pap*,
 Diaconus — *Ispitalyban lako pap*
stb.

Abbas, tis — *Apathur*,
 Præpositus — *Prepost*,
 Decanus — *Dekany*,
 Archidiaconus — *Fő Esperest*,
 Thesaurarius — *Kencztarto*,
 Canonicus, lector — *Cananok*,
letzke oluaso,
 Canonicatus — *Isten igeiben iam-*
borul valo szolgálat,
 Sacerdotium — *Papsag*,
 Sacerdos — *Isten igeienek tiztan*
prædikaloia,
 Pastor, parochus, Minister — *Pap*,
 Sacerdos mercenarius — *Fogadot*
pap,
 Vicarius pastoris — *idem*,
 Capellanus — *Kaplan*,
 Levita — *Valasztot pap*,
 Diaconus — *Ispitalyban lako pap*
stb.

Ez összeállításból, a melyben a 1602. évi kiadásnak néhány értelmezés nélküli latin szava hiányzik, kétségtelenül kiderül, hogy az 1629. évi és az 1641. évi Bécsben megjelent «*Dictionarium*» SZIKSZAI FABRICIUS munkája; kiderül azonban az is, hogy e Bécsben megjelent «*Dictionarium*»-ok a harmadik csoportbeli SZIKSZAI FABRICIUS-féle Nomenclaturá-kkal egyeznek meg a legjobban. Az itt közölt összeállításból az is világos, hogy a bécsi kiadások hibái a SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-jából megigazíthatók. Az összeállításban pl. érthetetlen az 1629. és 1641. évi kiadás e két adata:

Sacerdos — *Isten igeien*,
 Pastor, parochus. Mi — *Pap*,

ha azonban összehasonlítjuk SZIKSZAI FABRICIUSSzal, a hol ez áll: rögtön látjuk a kiadásbeli hibát.

Sacerdos — *Isten igeienek tiztan prædicaloia*,
 Pastor, parochus Minister — *Pap*,

SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-járól ezeket sikerült meg-

állapítanunk: SZIKSZAI FABRICIUS 1574. előtt készített egy fogalomkörök szerint csoportosított Nomenclaturá-t, a melyben felhasználta MURMELLIUS magyar értelmezéseit, de különben korának legjobb műveiből gyűjtötte össze a latin anyagot (a füvek latin neveit pl. FUCHSIUSBól is vette). Ezt a szójegyzéket sárospataki tanár korában tanította, s művét halála után is Sárospatakon és egybeült tankönyvül használták. Életében és halála után 16 esztendőn keresztül SZIKSZAI FABRICIUS műve kéziratban volt elterjedve, a melyben részint maga, részint más tanárok olyan javításokat eszközöltek, hogy itt-ott egy-egy szót kéziratukba beiktattak, esetleg új fogalomkört besoroltak. Az ily kézzől-kézre vándorolt kéziratok egyikéből a művet 1590-ben Debreczenben nyomtatva is kiadták, majd később 1593-ban, 1597-ben, 1602-ben, 1619-ben 1630-ban, E különböző kiadások egyike se egyezik teljesen a másikkal, mindazonáltal e kiadásokat három főcsoportra lehet osztani, s eszerint három főbb kéziraatra visszavezetni. Hogy a különböző kiadásokat kik rendezték sajtó alá, minden egyes esetben nem tudjuk megmondani. Az 1597. és 1619. évi kiadás sajtó alá rendezője A. SZILVÁS UJFALVI Imre debreczeni tanár volt. SZIKSZAI FABRICIUS műve korának egyik legjelesebb terméke, mert benne a mindennapi élethez szükséges szavak csaknem valamennyi csoportja össze van állítva. S az, hogy a műben igen nagy szókészlet van s hazai viszonyaink szükségletéből készült, kiváló értéket kölcsönöz e műnek nyelvtudományi tekintetben is, mert nincsen szótári művünk a XVI. századból, CALEPINUST is beleszámítva, a melyben olyan gazdag, hazai dolgainkat magyarul megnevező szókincset élénk tárna. S hogy nem csak itthon becsülték SZIKSZAI FABRICIUS művét, bizonyítja, hogy a mű cseh-német értelmezésekkel meg bővítve 1629-ben, illetve 1641-ben Bécsben is megjelent.

Végül nagyhatással volt szótárirodalmunkra is e Nomenclatura. Határozottan kimutatható, hogy CALEPINUS magyarázója ismerte e művet kéziratban. De erről majd részletesebben CALEPINUS szótára alkalmával lesz szó. Későbbi szójegyzékek közül az 1629. nagyszombati «Nomenclatvra»-n szintén kimutatható hatása. Mindezek alapján tehát állíthatjuk, hogy nem csak mint tankönyv, de mint szótári mű is SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatura-ja XVI. századi hasonló műveink legjelesebbike.

4. Említettem, hogy SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-ja hatással volt az 1629-ben Nagyszebenben megjelent latin-német-magyar szójegyzékre. Ennek a szójegyzéknek következő címe van: «Nomenclatura seu dictionarium Latino-Germanicum, ex varijs probatisque Autoribus collecta. Nunc de novo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium. Excusum Cibinij. Per Marcvm Pistorium; reparatae salutis: 1629.»

E szógyűjteménynek egyetlen példányát a M. N. Múzeum könyvtárában őrzik (RMK. 623. jegy alatt), de sajnos, ez a példány is csonka. Megvannak az A_1 — I_2 közti levelek, de e levelek nincsenek helyesen olyan egymásutáni sorrendbe bekötve, a mint a szavak egymásra következnek. A csonka és hibás példányba valaki itt-ott több hiányzó szót beírt, de e beírások nem lehetnek régiek. A mi pedig a nyomtatvány kiadását illeti, azt kell mondanunk, hogy a könyvnyomtató gondatlanul adta ki a magyar szavakat. Igen sok a sajtóhiba; a szójegyzékben egyszer *dezka*, *általalg*, *polgarmester*, *baratzk* stb. van nyomtatva, máskor meg *tezka*, *áldalag*, *bolgári*, *paratzk* stb. Az ilyen természetű sajtóhibák persze a mellett szólhatnak, hogy a magyar szavak értelmezője talán valami osztrák-bajor német volt, a mit azonban a Nomenclaturában levő német szókincs nem támogat. Gondatlanságból származó sajtóhibák ezek, a mint hogy ilyenek meglehetősen szép számmal vannak a műben (pl. *harmas*: *harmat* helyett, *horstat*: *hostat* helyett *Najos*: *Majos*-hurka helyett, *ürm*, *ürdm*: *üröm* helyett stb.). A sajtóhibákat különben legjobban bizonyítja az, hogy e művecske se német, se pedig magyar részében nem eredeti munka. A címlapon az áll, hogy «Nomenclatura . . . ex varijs probatisque Autoribus collecta. Nunc de novo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium». Ez állításból ki lehet olvasni, hogy a szóban levő Nomenclatvrá-nak 1629. évi kiadása csupán magyar részszel bővített kiadás, ellenben latin-német része «ex varijs probatisque Autoribus» összeszerkesztve, már előbb is, legalább egyszer megjelent. Arra, hogy az idézett Nomenclatura latin-német nyelven is megjelent volna 1629. előtt, semmi bizonyítékunk sincs, ilyenről a magyar bibliographiai irodalom semmit sem tud. Azt azonban könnyű bebizonyítani, hogy a nagyszebeni Nomenclatura főforrása mind a latin, mind a német, mind pedig a magyar

szavakat illetőleg SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája. Mivel azonban SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája különböző kiadásai közül csakis az általam harmadik főcsoportba sorozott kiadásokban van a magyar nyelv mellett a német nyelv is, magától értetődik, hogy ez 1629. évi nagyszzebeni kiadásnak csakis egy latin-magyar-német 1602. évi SZIKSZAI FABRICIUS-féle Nomenclatura a főforrása. A következő párhuzamos helyek mindenkit meggyőznek ez állítás igazságáról.

SZIKSZAI FABRICIUS: Nomenclatura,
Sárvár 1602, latin-magyar-német
értelmezéssel:

154. s köv. lap: Vestis — *Ruha* —
ein Kleid,

Vestis linea — *Len ruha* — *Leinin
kleid*,

Vestis lanea — *Gyapiuból szőtt
ruha* — *Wullen kle* ; ,

Vestis xylina — *Gyapotból szőtt
ruha* — *Baumwollen Kleid*. Vestis
gossipina idem.

Vestis acupicta — *Iratos ruha* —
ein Gesticks klei ; ,

Vestis cymitalis — *Czómóllyet
ruha* — *Atlasz klei* ; ,

Ve: undulata — *Habos, czómóllyet*
— *Schamlot k* ; ,

Vestis serica — *Selyem ruha* —
Seyden kleid. stb.

60. lap: Homo et partes humani
corporis. tam exteriores quam
interiores.

Homo, g. c. — *Ember* — *Mensch*,
Humanus — *Emberseges* — *Mensch-
lich* / *gütig*,

1629. évben Nagyszzebenben meg-
jelent latin-német-magyar «Nomen-
clatvra» (címlap szerint a magyar
szavak először):

B. 4. lap: Vestis — *ein Kleid* —
Ruha,

Vestis linea — *Leinen kleid* —
Len ruha,

Vestis lanea — *Wullen kleid* —
Gyapiuból szőtt ruha,

Vestis xylina — *Baumwollen kl.**)

Vestis acupicta — *Gestickt kleid*
— *Iratos ruha*,

Vestis cymitalis — *Atlasz kleid* —
Czómóllyet ruha,

Vestis undulata — *Schamlot kleid*
— *habo* (sic!), *czómóllyet*,

Vestis serica, holoserica, Bombi-
cina — *Seyden kleid* — *Selyem
ruha* stb.

A. 7. lap: Homo et partes hu-
mani corporis, tam exteriores,
quam interiores.

Homo — *Mensch* — *Ember*,

Humanus — *Menschlich* / *gütig* —
Emberseges,

*) Az eredetiben a magyar értelmezés azért maradt el, mert nem
fért el a sorban.

Inhumanus — *Embertelen* — *Vnmenschlich* / *ungütig*,

Humanitas — *Emberseg* — *Gütigkeit*,
keit,

Inhumanitas — *Embertelenség* — *Vnfreundlichkeit*,

Homunculus — *Kis emberke* — *Menschlein*,

homulus et homuncio, idem,

Homo omnium horarum — *Játékos ember* — *Der zum schimpf und schertz geschickt ist*,

Homo trium literarum — *Lopo* — *ein Dieb* stb.

Inhumanus — *Vnmenschlich* / *ungütig* — *embertelen*,

Humanitas — *Gütigkeit* — *Emberseg*,

Inhumanitas — *Vnfreundlichkeit* — *embertelenség*,

Homuncio, homunculus — *Menschlein* — *kis emberke*,

Homo omnium horarum — *Der zu Schimpf vnd Ernst geschickt ist* — *Játékos jeles ember*,

Homo trium literarum — *Ein Dieb* — *Lopo*, stb.

111. lap: Morborum diuersorum et diuersis morbis affectiorum (sic!) appellationes.

Morbus — *Betegseg*, *nyaualya* — *ein Kranckheit*,

Albugo — *Szómón való halyog* — *der Staar*,

Alopecia — *Haynak el koppadása* — *ein hauptsucht / davon das Haar ausfelt*,

Alphus, vitiligo — *Szeplő* — *ein Sprossel*,

Amphimerinon — *Mindennapi hidegleles* — *Tegliche Fieber*. stb.

E. 5. lap: Morborum diversorum et diversis morbis affectorum appellationet (sic).

Morbus — *Ein Kranckheit* — *Betegseg*, *nyaualya*,

Albugo — *der Staar* — *Szómón való halyogh*,

Alopecia — *ein Hauptsucht davon das Har auszfelt* — *Hainak el koppadása*,

Alphus, vitiligo — *ein Sprossel* — *Szeplő*,

Amphimerinon — *Das tägliche Fieber* — *Mindennapi hideglelés*, stb.

159. s köv. lap: Regionum, Terrarum, Gentium et Ciuitatum nomina.

Strigonium, ab Ister et garā, *Eztergam* — *Grann*,

Sopronium — *Sopron* — *Edenburg*,

Tyrnauiā — *Naj Szombat* — *Tyrnaw*,

Tyropolis — *Kesmark* — *Keszmark*,

A. 6. és 7. lap: Regionvm, gentivm, terrarvm, civitatum nomina.

Strigonium, ab Ister et Garam — *Grann* — *Esztergam*,

Sopronium — *Edenburg* — *Soprony*,

Tyrnavia — *Tyrnaw* — *Nagy Szombat*,

Tyropolis, Cæsareopolis — *Kesmarck* — *Késmark*,

Varadinum — *Varad* — *Grosz-wardein*,

Venetiae — *Velentze* — *Venedig*,

Visegrad — *Misegrad* — *Wisegrad*,

Varna — *Varna* — *Warna*.

Varadinum — *Grosz Wardein* — *Várad*,

Venetiae — *Venedig* — *Velentze*,¹⁾

Visegradum — *Wisegrad* — *Misegrad*,

Varna — *Warna* — *Varna*.

E néhány párhuzamos hely mindenkit meggyőzhetett arról, hogy az 1629. Nagyszebenben megjelent Nomenclatvrá-nak főforrása SZIKSZAI FABRICIUS három nyelven megjelent Nomenclaturája. Következik ez nemcsak azon olyan közös sajtóhibákból, a milyen, hogy SZIKSZAI FABRICIUS valamennyi kiadása *Visegradot* magyarul *Misegrádnak* hívja,²⁾ hanem abból is, hogy nagyjában ez 1629. évi nagyszebeni Nomenclaturában ugyanazok a fogalomcsoportok vannak mint SZIKSZAI FABRICIUSNÁL. Még sem mertem e kiadást SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája egyszerű újabb kiadásaként tárgyalni, nem pedig azért, mert tény, hogy egyrészt olyan fogalomcsoportok is vannak az 1629. évi nagyszebeniben, a milyenek SZIKSZAI FABRICIUS egyik kiadásában sincsenek, másrészt az egyes fogalomcsoportokban levő szavak száma is itt-ott kevesebb vagy sorrendileg másképp van felsorolva, mint SZIKSZAI FABRICIUSNÁL. Hogy külföldben a legtöbb fogalomcsoport még címében is meg-egyeznek SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája fogalomcsoportjainak címeivel, hadd álljanak itt az 1629. évi nagyszebeni Nomenclatura fogalomcsoportjai, a mint az eredetiben egymásra következnek:

1. De Deo, coelo et temporibvs, 2. De aquis et terris, 3. †Regionvm, gentivm, terrarvm, civitatvm nomina,³⁾ 4. †Homo et partes hymani corporis, tam exteriores quam interiores, 5. Verba naturalium affectionum, 6. †De vestibvs, 7. †De domo, 8. †Colorvm appellatio-

¹⁾ Ez a helynév az A. 6. lapon van.

²⁾ Szerintem a *Misegrad* alak, a mely SZIKSZAI FABRICIUS minden kiadásában így van, sajtóhiba *Wisegrad* helyett. HELTAI krónikájában *Visegrád* és *Misegrad* váltakozik, s ugyanígy VERBŐCZINÉL (v. ö. MÁTYÁS FLÓBIÁN kézirati nyelvt. szótárát, de CSÁNKI, Magyarorsz. tört. földr. I. 4, 11. l. egyetlen *m*-es alakot sem közöl).

³⁾ Azok a fogalomcsoportok, a melyek a magyar-német értelmezésekben és a latin szavak felsorolása rendjére SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájával egyeznek, †-tel vannak megjelölve.

nes, 9. De vrbe, 10. De hypocavsto, et rebvs ad mensam pertinentibus, 11. †Culinaria, seu ad coquinam pertinentia, 12. †De penore et cibis, 13. †De cella et potv (= Sz.-F.-nál: «Vinorum genera» csoporttal), 14. De fructibvs, bellariis et aromatis, 15. †De cvbicvlo, 16. †De balneo, 17. †De stabvlo, 18. De supellectili, domestica vasis et instrumentis, 19. De svpellectili praecipve rusticorum, 20. De lani-facio, 21. De pverperio, 22. †De bibliotheca, 23. †De rebvs bellicis, 24. †De officiis politicis, 25. †De opificibvs, avt artificibvs, 26. †Dignitatum secularium, 27. †De ecclesia et rebvs Ecclesiasticis, 28. †Nomina dignitatum Ecclesiasticarum, 29. †De cognatione, 30. †Morborvm diversorum, et diversis morbis affectorum appellationes, 31. †Ad valetudinem pertinentia, 32. De rvre et frvgibvs, 33. †De arboribvs, praesertim de Vite, 34. †De herbis et floribvs, 35. †Animalivm terrestrivm apellationes, 36. †Apellationes volvervm, 37. †Piscivm apellationes, 38. †Metalorum nomina, 39. †Artivm et notitiarvm intellectus vocabula, 40. †Virtvtvm et vitiorvm conivctae apellationes, 41. †Apellationes affectuum simplicium et mixtorum, 42. †Sonorum apellationes, 43. †Temporis, et partivm ejus significationes, 44. De nvmeris, 45. Quaedam breves ac simplices, alios compellendi formulæ (hogy volt-e több csoport is, nem tudhatni, mert az egyetlen ismert példány csonka, s ebben ez az utolsó csoport).

Csak annyit akarok még megjegyezni, hogy nyelvészeti tekintetben ez az 1629. évi nagyszzebeni kiadás figyelemreméltóbb, mint SZIKSZAI FABRICIUS 1629. évi, és 1641. évi bécsi latin-magyar-cseh-német kiadása.*) Míg a bécsi kiadások szóról szóra való lenyomatok, addig az 1629. nagyszzebeni több hasonló szójegyzékből szerkesztett mű, a mely szójegyzékek közt azonban SZIKSZAI FABRICIUS 1602. évi latin-magyar-német Nomenclaturája a legfontosabb forrás. Mivel az 1629. évi nagyszzebeni Nomenclatura szerkesztett mű, gyakran van az is, hogy SZIKSZAI F. Nomenclaturájának két, esetleg három fogalomcsoportja egybe van szerkesztve, s az értelmezések itt-ott javítva v. ö. pl.

Szikszaí 1602. évi Nomenclatura:	1629. évi nagyszzebeni Nomencl.:
91. lap: Cæsar — Czarzar —	D. 6. lap: Cæsar — Keiser —
Keyser,	Császár,

*) A NySz.-ban az 1629. nagyszzebeni, valamint az 1641. évi bécsi Nomenclatura tévesen van felsorolva (v. ö. NySz. I. XXIX. lap); ép olyan téves az is, hogy SZIKSZAI F. műve azonos PESTHY Nomenclatura-jával.

Imperator — <i>Feyedelem</i> — <i>Keyser</i> ,	Imperator — <i>Keiser</i> — Parancsoló <i>Feyedelem</i> ,
Rex — <i>Király</i> — <i>König</i> ,	
Augusta — <i>Czaszarne asszony</i> — <i>Keyserin</i> ,	hiányzik,
Imperatrix — <i>Királyne asszony</i> — <i>Königin</i> ,	Imperatrix — <i>Keyserin</i> — <i>Czaszarne asszony</i> ,
Regina idem.	Regina — <i>Königin</i> — <i>Királyne asszony</i> ,
Dux — <i>Hadnagy</i> — <i>Hauptmann</i> ,	Dux — <i>Hertzog</i> — <i>Hertzegh</i>
Archidux — <i>Nagy hertzeg</i> — <i>Hertzog</i> ,	Archidux — <i>Ertzhertzog</i> — <i>Nagy hertzeg</i> ,
Magnus dux, idem,	hiányzik,
Princeps — <i>Nagy vvr</i> — <i>ein Fürst</i> ,	Princeps — <i>Fürst</i> — <i>Feiedelem</i> ,
Prorex — <i>Király kepe</i> — <i>Feldt obrister</i> stb.	Prorex — <i>Feldobrister</i> — <i>Királykép</i> stb.

Ilyen és hasonló természetű javítások, változtatások miatt kellett az 1629. évi nagyszebeni Nomenclaturát külön tárgyalnunk, s azt mondanunk róla, hogy főforrása ugyan SZIKSZAI FABRICIUS, de nem szolgálai utánnyomás a kiadás.

5. A fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeket a XVII. század közepe táján iskoláinkból COMENIUS AMOS JÁNOS művei szorítják ki. COMENIUS művei is fogalomkörök szerint csoportosítva adják elő a latin szókincset, csak hogy a fogalomkörön belül a latin szavak összefüggő szövegben elbeszélés (v. ö. «*Janua linguae latinae reserata aurea*» és «*Eruditiones scholasticae pars prima: Vestibulum*» című műveit) vagy párbeszéd alakjában (v. ö. *Orbis sensualium pictus trilinguis*» cz. művét) képekkel díszítve, tehát szemléltetve vannak felsorolva. E művekhez aztán ábécze-rendbe szedett latin, illetve latin-magyar indexek vannak, a melyekről részletesebben ez alphabetikus szótárak csoportjánál fogunk szólni.

COMENIUS művei tehát kiszorították iskoláinkból a nomenclaturákat. Ezentúl a fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szójegyzékek csak mint függelékek jelennek meg az ábéczés könyvekben. Az 1711. előtti időből öt ábéczés könyvről van tudomásunk: ezek:

α) 1630-ból való «*Abecedarium Latino-Hungaricum. Seu Elementa lingvæ Latinae et, Ungaricæ. Papæ 1630*»; a mű-

vecske egyetlen csonka példánya a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 636. jelzet alatt. Mivel csupán az A. és B. ív van meg a műből, nem tudjuk, hogy a C. íven mi állhatott. Abból azonban, hogy a B. íven az őrjel (custos) J a n u a, gyanítjuk, hogy a J a n u a latin-magyar szógyűjteményre vonatkozó kifejezés; az Abecedarium ismertetését l. M. Könyvszemle 1881. 225. l.;

β) 1681-ből való Abc-könyv, SZABÓ KÁROLY, Régi magyar könyvtár I. 1254. szám; e műből példányt nem láttam, bővebbet nem szólhatok róla;

γ) 1694-ből való «Abecedarium Latino-Hungaricum pro Pueris. Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer, Anno MDCXCIV.» E művecske megvan a M. T. Akadémia könyvtárában RMIr. O. 155 jelzet alatt. Protestáns gyermekek számára készült Abc-könyv (v. ö. SZABÓ K. Régi magyar könyvtár I. 1457. szám alatt), a melyben a betűkön és néhány legszükségesebb hittani ismerten kívül (Miatyánk, Hiszekegy, Tízparancsolat, Reggeli, Estvéli könyörgés, Antaláldás, Étél után való hálaadás, Tanulás előtt és után való könyörgés) fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szavak vannak. E fogalomkörök a következők: 1. De Deo et rebus coelestibus, 2. De homine et ejus partibus, 3. De mensa, 4. De schola, 5. De tempore, 6. De vestibus, 7. De domo, 8. De culina, 9. De cognatione, 10. De rure, 11. De hypocausto, 12. De numeris;

δ) 1695-ből való Abc-könyv (v. ö. SZABÓ K. Régi magyar könyvtár I. 1473. szám);

ε) 1697-ből való «Libellus Alphabeticus. Cui præter Rudimenta quædam fidei Chirstianæ, et aliquot Preces, adjecta est brevis N o m e n c l a t u r a Latino-Hungarica, Leutschoviae. Typis Samuelis Brewer. 1697». Ezt a könyvecskét sem láthattam, de a SZABÓ KÁROLYNÁL (Régi magyar könyvtár I. 1509. szám alatt) közölt cím is mondja, hogy olyan szójegyzék van a műben, a milyen a γ) alatt leírt Abc.-könyvben. Hogy azonban ilyen abc-könyvekben sokáig szokásban volt függelékben a legszükségesebb latin szavakat fogalmi csoportok szerint összegyűjtve felsorolni, arra példa az 1780-ban Sopronban megjelent vend nyelvű «Szlovenszki silabikár», a melyben szintén vannak latin-szlovén nyelvi fogalmi csoportok.

6. A mit eddig a fogalomkörök szerint csoportosított szó-

jegyzékek fokozatos eltűnéséről mondtam, annak látszólag ellene mond az, hogy 1684-ben Lőcsén és 1709-ben Nagyszebenben megjelentek Nomenclaturák. A lőcsei latin-német, s czíme: «Nomenclatura rerum domesticarum. Jam denuò multis in locis aucta emendata et à pristina mendis purgata. Leutschoviae, Typis Samuelis Breweri. 1684», míg a nagyszebeni latin-német-magyar, s következő a czíme: «Vocabularium Trilingve, Pro Usu Scholæ Cibiniensis recusum. Cibinii, Typis Reichardianis. Per Michaellem Heltzdörffer, 1709.»*) Az ellenmondás azonban csak látszólagos, mert az 1709. évi «Vocabularium» címlapja világosan mondja, hogy e szójegyzék «pro usu scholæ Cibiniensis» jelent meg, míg a lőcsei csakis latin-német, tehát úgyis német iskolák részére való volt. Nincs adat tehát arra, hogy e szójegyzékeket magyar iskolában használták volna, mert a mi iskoláinkban a XVIII. században, a mint azt az ábécze-rendbe szedett szótáraknál fogjuk látni, a latin nyelvet már másképp, nem fogalmi csoportok alapján tanították. Mindazonáltal a «Vocabularium trilingve»-t is ismertetnünk kell s el kell mondanunk, mi a tartalma, milyen benne a magyar nyelvi rész.

A szójegyzék tartalma a következő: Az A₁a lapon a következő vers van közölve:

Cibinii gratis peramoeni ut floribus horti
 Forma oculos, sensum nati odore Juant:
 Plurima multarum liber hic ita nomina rerum
 Menti, animo memori, suppeditare cupit.
 Additus est ordo, qui res commonstrat et ornat
 Ordine qui discis, pergito multa scies.
 Utilitas iugens est noscere nomina rerum,
 Nomen enim signat, vinque notamque rei.
 At studijs igitur cum res et verba petamus
 Tu puer, hinc rerum nomina disce libens.
 Nam triplici lingua nostra hæc tibi Janua tradit,
 Noscere dum pueros, verbaque resque docet.

*) A lőcsei 1684. évi latin-német megvan a kir. Természettudományi társulat könyvtárában, míg ellenben az 1709. évi nagyszebeni latin-magyar-német «Vocabularium» a budapesti könyvtárakban nincs meg; úgy látszik, ezért nem dolgozták fel a NySz.-ba. Én az Erdélyi Múzeum-Egylet példányát (Régi Magyar Könyvtár I. Hung. 295. szám alatt) használtam.

E versből az tűnik ki, hogy e mű «Vocabularium» czímen kívül önmagát «Janua»-nak is nevezi; ugyanezt látjuk COMENIUS-nál (v. ö. Janua linguarum), ERDŐBÉNYEINél (v. ö. Janua linguarum bilinguis), és PESTHY GÁBORNál (Nomenclaturá-ja előszavában a művet «Janua»-nak is nevezi). Ebből a találkozásból persze nem következik, mintha e mű az itt említett írók valamelyikéből volna kiírva, vagy ennek hatása alatt keletkezett volna.

Az A₁b lapon közölve van STURMIUS JÁNOS neves XVI. századi német pädagogus egy levelének a Nomenclaturákra vonatkozó részlete (e részletet alább közölve); az A_{2,3,4} leveleken a következő versebe szedett dolgok vannak:

1. Nomina signorum cœlestium (versekben), 2. Versus de Aequinoctijs et Solsticijs, 3. De Canicula (vers), 4. De qualitibus partium anni (vers), 5. Versus de diebus Mensium, 6. Versus de Cal: Nonis et Idibus, 7. De festis immobilibus (vers), 8. De festis mobilibus (vers), 9. Ordo librorum Veteris Testamenti (vers), 10. Ordo evangeliorum Dominicalium (vers), 11. Ordo epistolarum Dominicalium (vers), 12. Oratio matutina, 13. Oratio vespertina.

Ezután 69 számozott + 1 lapon a latin-német-magyar fogalomcsoportok, 1 lapon index és végül 1 lapon az egyszer egy. A fogalmi csoportok a következők:

1. De Deo et temporibus, 2. De Homine. Vom Menschen.*) Az Emberről. 3. Interiora membra Hominis. Az Embernek belső tagjai. 4. Quædam ætatis vocabula. Némelly élet idejének nevei. 5. Corporis Affectiones et vitia. A' Testnek minémüségai és fogyatkozásai. 6. De Aquis et Piscibus. A' vizekről és a' Halakról. 7. De Terra. A' Földről. 8. De Rebus in Urbe. A' Várasai dolgokról. 9. In Domo. A' Házban. 10. In Hypocausto. A' Hászbán. 11. In Mensa. Az Asztalon. 12. In Cubiculo. Az Ágyasházban. 13. In Culina. A' Konyhán. 14. In Cella. A' Pinczében. 15. In Schola. Az Iskolában. 16. In Templo. A' Templomban. 17. In Balneo. A' Ferdőben. 18. In Aequili. Az Istállóban. 19. In Villa. A' Majorban. 20. Aves Domesticæ. A' Házi madarak. 21. In Horto. A' Kertben. 22. Herbæ Hortenses. Kerti füvek. 23. Herbæ Campestres et Sylvestres. Mezei és Erdei Füvek. 24. In Vineâ. A' Szőlőben. 25. Opera in vinearum cultura. 26. In Sylva. Az Erdőben. 27. De Avibus Sylvestribus. Az Erdei Madarakról. 28. Nomina Quorundam

*) A hol a német czím hiányzik, ott a könyvben sincs német czím.

đignitatum functionum, et opificiorum. Némelly Méltóságoknak Tiszteknek és mesterségeknek nevek. 29. Circa Metalla. A' Bányásznak körül. 30. Circa Ligna. A' Fák körül. 31. Circa Vestitum. Az Öltözet körül. 32. Circa obsoni. 33. Circa Varia Utensilia. Házi Eszközök. 34. Circa Artes. A' Mesterségek körül. 35. Circa Musica. A' Musikálás körül. 36. Infamia. Gyalazatos hevek. 37. Cognationis Afinitatisque Vocabula. Atyafiságnak és Rokonságnak neve. 38. Habitudinum Corporis Nomina. A' Testnek alapottjának nevei. 39. Külön fejezetczím nélkül: Sorszámnevek.

Hogy a «Vocabularium Trilingve»-nek ki a szerzője, azt nem tudjuk; valószínűnek tartom azonban, hogy a magyar rész értelmezője erdélyi ember volt, a ki jól ismerte SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-ját, valamint COMENIUS műveinek különféle magyar kiadásait. Erre a következő bizonyítékokat hozhatjuk fel:

a) A «Vocabularium Trilingve» A₁b lapján STURMIUS egy leveléből a következő részlet van közölve:

«Johannes Sturmius. Diligenter faciendum est, ut pueri copiam sibi atque facultatem vocabulorum comparent: rerum earum omnium, quæ in quotidiano versantur usu: quæ sensibus hominum sunt explicatæ. Nihil videatur in corpore hominis: nihil in pecudibus: nihil sit in culina, in cella vinaria, in cella frumentaria: ad cœnam quotidianam nihil adferatur: nihil in hortis conspiciatur herbarum, fruticum, arborum; nihil in scholis sit usurpatum: nihil in Bibliotheca: nihil in templis frequentatum: nihil in Cœlo sensus quotidie hominum moveat: quod pueri, quoad ejus fieri poterit, non queant latino nominare nomine.»

Ezek az általában a szójegyzékekre vonatkozó szavak közölve vannak SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatrá-jának UJFAIVY-féle 1597. és 1619. évi kiadásaiiban is, ezzel a czímmel: «Joannes Sturmius in epistola ad Henricum Schirnerum nonę curię Prepositum».

b) «Vocabularium Trilingve»-ben van néhány magyar szó, a mely hasonló latin értelmezéssel eddigi tudomásunk szerint SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturá-iban, illetve innen átvéve COMENIUS művei magyarázóinál fordul elő. Ilyenek «*palika-narrenkolben-typha*» (13. l.) «*semling-lachs-esox*» (13. l.), «*hajdéná-heidelbrey-panicum*» (20. l.), «*palaczka — wantze — cimex*» (23. l.) stb. Az ilyen egyezések természetesen csak valószínűséggel bírnak a bizonyításnál.

c) Azra, hogy szógyűjteményünket erdélyi születésű magyar ember látta el a magyar értelmezésekkel, felhozunk néhány olyan szót, a melyek a MTsz. szerint Erdélyben vagy pedig főleg Erdélyben s a vele határos megyékben járatosak. Ime egynéhány ilyen szó: 1. Vervecina-Schöpsen fleisch-*Berbéts* hús, Vervex-Hammel-*Berbéts* (21. és 34. l.), 2. Mergus-Taucher-*Buár* (13. l.), 3. Pus-tula-Bletterlein-*Kisfokadék* (8. l.), 4. Gleba-Ein klumpen Erde-*Görényföld* (36. l.), 5. Strobilscei-krapffen-Sirban rántot *klödör* (21. l.), 6. Insile-Schämél am Weber-Stuel-*Kompostorok* (57. l.), 7. Taberna-Wirtzhausz-*Kortsoma* sátor (15. l.), Oenopola-Wein-scheinek-*Kortsomáros* (28. l.), 8. Juglaus-Welschnuszbaum-*Oloszdio* (37. l., de 38. l.: *olaszdió*), 6. Verticilus-Wirbel-*Pereszlén* (58. l.), 10. Ternarius, Triens-Dreyer-*Poltura* (61. l.), 11. Esox-Lachs- *Semling* (13. l.) 12. Dies Mercurii-Mitwoch-*Szereda* (3. l.), 13. Orbis vitreus-Glaszscheiben-Uveg *tánggyér* (18. l.) 14. Folliculus, Acer, Siliqua-Schotten-*Utsu* (37. l.) stb. A magyar értelmező erdélyi nyelv-járása mellett szól az is, hogy sok szóban hosszú magánhangzót találunk, a hol a legtöbb nyelvjárás rövidet ejt; ilyenek; *bóldog*, *bólt*, *dészka*, *földozo* *varga*, *hiúz*, *hóld*, *hólt*, *oldal*, *ór* (= orr), *rós* (= rozs), *riúha*, *szér* (= szer), *téj*, *tizennyólcz*, *tór* (= tor) stb.

E néhány példával valószínűvé akartam tenni, hogy a «Vocabularium trilingve» magyar értelmezője erdélyi magyar ember volt, a ki azonban jól ismerte a régebbi szójegyzékeket is. Nem e régibb magyar szójegyzékek alapján dolgozott, mert az ő feladata, úgy látszik, csak az volt, hogy kész latin-német nomenclaturát magyarul értelmezzen. Műve azonban érdemes munka, a mely kis terjedelme mellett is nyelvjárási becsénél fogva megérdemli, hogy vele tüzetesebben is foglalkozzunk.

MELICH JÁNOS.

Időalakjaink és módjaink a háromszéki nyelv-járásban.*)

Köztudomású dolog, hogy az igeidők és módok kérdése minden nyelv mondattanának egyik legnevezetesebb része, s hogy használatuk kutatása és megállapítása egyike a legvonzóbb, de egyszersmind legnehezebb feladatoknak. Különösen az igeidők kérdésének tisztázása nehéz. Nem hiába mondja SZARVAS G., hogy «az időtan minden nyelv mondattanának legbonyolultabb, legnehezebb részét teszi». (A magy. igeidők, 121.)

Részen tán e körülménynek, a nagyobb nehézségnek tulajdoníthatjuk, hogy míg igemódjaink kérdése különösen SIMONYI idevonatkozó műveivel**) csaknem egészen tisztázott és általában tisztázottnak mondható; addig igeidőink kérdését még ma sem mondhatjuk megoldottnak, (valamint más nyelvek igeidőit sem s így e kérdést általában nem). Pedig a jövő évben éppen fél-százada lesz annak, hogy módjaink kérdésének fölvetésével egyidejűleg időink kérdésével is foglalkoztak és foglalkoznak tudósaink, mégpedig a legkiválóbbak, és az utóbbival aránytalanul többet, mint amazzal. S mégis, bár annyian kísérlették meg a kérdés megoldását és eredményeik megállapításánál azon meggyőződésben voltak, hogy az nekik sikerült: SIMONYI is csak «a régibb nyelvre nézve és lényegében» tarthatja megoldottnak

*) Megjegyzendő e címre, hogy GYOMLAYnak legutóbbi akad. felolvasásával szemben is időalakokról és igeidőkről szölok, mivel azokban az igealakokban, mint látni fogjuk, nemesak a cselekvés állapota, hanem idő is jut kifejezésre.

**) A magyar igemódok, Nyr. 1877. s a Magyar Kötőszók I—III. k., A magyar nyelv, stb.

e kérdést. (A m. nyelv ¹I. 54, ²34). MELICH JÁNOS pedig a magyar nyelvtudomány azon vajúdó kérdésének mondta, mely még megoldásra, megfejtésre vár s csak látszólag tisztázott (Erdélyi Múzeum, 1894. 180.). S ez a helyzet voltaképen ma sem változott; pedig azóta is sokat írtak e kérdésről.*)

Igeidőink kérdésének tisztázatlanságát azonban csak részben tulajdoníthatjuk a nehézségnek. A főokot egyébben kell keresnünk: abban az alapon, a melyre állva törekedtek ama régibb nyelvészeink a kérdést megfejtteni. Ugyanis, hogy csak a legkiválóbbakat említsük, FOGARASI, bár az akkor még divatos BECKER-féle nyelvböleseletnek a híve s az elmélet és a tekintélyek embere, hangoztatott helyes elveket is; a mennyiben nemcsak a régi nyelvre, hanem az általános, tehát a mai nyelvszokásra is alapított s a népi még pedig a régi népies iratok alapján is állt, azokat is tekintette. Azonban, mint ellenfeleinek, HUNFALVYNak és SZARVASnak megadhatjuk, e kérdésben is főként a «grammaire raisonnée», az okoskodó nyelvészet után indult s legtöbbet az észre és előleges elméletekre alapított. HUNFALVY és SZARVAS pedig általában csak a mult, a történeti nyelv alapján állottak, — bizonyára mert akkor

*) Mint tudjuk, igeidőink és módjaink kérdését HALDER KONRÁD (és nem JÁNOS, mint SZARVAS G. mondja A m. igeidők 20. l.) alkotta meg (MNy. I. 1856.), mire HUNFALVY P. azonnal hozzáfogott, hogy meghatározza a magyar ige idő- és módidomainak fogalmait (u. o. I., II.). Eredményeit elfogadja IMRE SÁNDOR is (MNy. III.); ellenben nem értvén velük egyet FOGARASI, 1858-ban szintén fellép (Akad. Értesítő, 1858.). Mire HUNFALVY két ízben tárgyalja újból a kérdést, előbb 1858-ban (MNy. III.) mintegy előzetesen, mikor FOGARASI értekezését még csak hallotta, utóbb 1860-ban, valóságos Apológiát írva saját elmélete mellett (MNy. V.). Közben IMRE SÁNDOR is hozzá szólott ismét a kérdéshez (MNy. IV.), FOGARASI pedig 1862-ben a NyK.-be is beviszi (I. k.). Majd fellép FINÁLY H. is akad. székfoglalójában, BRASSAI A magyar mondatról szóló akad. értekezésében (Akad. Értes. 1860—63.). Beleszól a vitába, mely stilisztikai térre, az idők használatának terére is átment, ARANY J. is a Szépirodalmi Figyelőben. A kérdés a hosszú harez után sem dőlven el, az Akadémia 1868-ban pályakérdésül ezt tűzi ki. Erre készül SZARVAS G. műve s jelenik meg 1872-ben. Ez után is nagy viták voltak még a Nyelvőrben (KOVÁCS MENYHÉRT cikkei, 1881—82.), Phil. Közl.-ben (VERESS IGNÁCZ cikkei) s utóbb — mint tudjuk — BÓDISS JUSZTINNAK a temesvári orsz. tanárgyűlésen (1900.) tartott felolvasása következtében, a mikről majd más alkalommal részletesebben szólunk a magyar igeidők kérdése szempontjából.

ez az irány kezdett diadalmaskodni a külföldön is, s ők ez irány hívei voltak, — az újabb irodalmat és, a mi fő, a népnyelvet nem vették tekintetbe. Amaz, mert szegény; emez, mert az is «ingadozó». A rokon nyelveket pedig, ámbár hangsúlyozzák fontosságukat, vagy csak saját szempontjukból veszik figyelembe s itt sem eléggé (HUNFALVY); vagy éppen egyszerűen mellőzik, mert azok szegényebbek e tekintetben a mienknél (SZARVAS). Végül az időalakok jelentésváltozásának lehetőségére — úgy látszik — nem is gondolnak, sőt azt, úgy látszik, nem is ismernék el, minthogy szerintük minden igeidőalaknak külön hatásköre van s azt fejtegetéseik szerint mintha az idők végtelenéig meg kellene tartania. Igen, mert e valóban érdemes nyelvészeink, kiknek e téren is sokat köszön nyelvészetünk, történeti alapon állanak, de természetesen még csak koruk szemüvegén nézhetik a dolgot; ajkukon a történeti nyelvészet jelszóval indulnak, de többé-kevésbbé még csak formai alapjuk van, az igazi történeti nyelvfejlődésről még nem lehet fogalmuk.

E tekintetben a kettő közül különösen SZARVAST hibáztathatjuk, a kit e kérdésben még többet emlegetnek, mint HUNFALVYt; pedig SZARVASnak módszere is a HUNFALVYé, csak fejlettebb és polemizálőbb, eredményei is több tekintetben a HUNFALVYéi, meg az akkor divatos HEYSE-féle német nyelvtanokéi a magyarra alkalmazva — látszólag induktív uton — valójában azonban előlegesen, apriorisztikusan. S hibázott SZARVAS azért is, mert HUNFALVYNál az alap is szélesebb annyiban, hogy a Halotti Beszéd-től föl egészen a XVIII. századig terjed; aztán HUNFALVY a rokon nyelvekre is épít, ha nem is annyira és olyan irányban, mint építeni lehetne, s ő úgy látszik a nép nyelvét is figyelemre méltatná, ha az idevonatkozólag nem volna — már t. i. szerinte! — szegény. SZARVAS ellenben csak XV., XVI. és XVII. századi alapon mozog, csak egy rendszert akart bizonyítani és ide koncentráltta a fölhasznált írókat, a rokon nyelvekre nem épít, a nép nyelvét pedig egynéhány példa alapján épp oly ingadozónak mondja, mint az újabb irodalmat, s mint ezt, úgy azt is «egyáltalában számba sem vehetőnek» nyilvánítja. (A m. igeidők, 10.)

Pedig — itt egyebektől eltekintve — ha e valóban logikus gondolkozású nyelvészünk igeidőink meghatározásában a rokon nyelvekre is tekintettel van, a melyek adatai mellett, mint maga

hangsúlyozza (id. m. X. l.): annál döntőbbek lesznek az érvek, annál kétségtelenebbé válik a kérdés megoldásának helyessége; s ha az újabb irodalom, természetesen befolyásolatlanabb érzékű íróink (egy ARANY, egy PETŐFI stb.) nyelvét vizsgálja, és pedig behatóbban; s ha főként a nép nyelvét méltatja figyelmére és tekintetbe veszi, hogy időalakjaink jelentése idő folytán változhatott, egyeseknél szűkülhetett, másoknál ellenben bővíthetett az alapjelentés: akkor helyesebben s még alaposabban és szélesebben formulázhatja egyes időalakjainkra és igeidőinkre vonatkozó elméletét. Akkor nem kénytelen egyes bibliafordítóinkra nézve tévedésnek, mai irodalmi és népnyelvűnkre nézve «ingadozásnak» mondani azokat az eseteket, melyek az ő általa, illetőleg általuk szűken és nem egy esetben nem helyesen formulázott elméletbe be nem illenek.

Itt nem lehet czélom HUNFALVY és SZARVAS eljárásának behatóbb bírálása, sem annak fejtegetése, hogy miért és mennyiben lett volna szükséges elméletük megállapításánál a rokon nyelvekre is tekintettel lenniök, a mi ma már természetes. Arról sem kívánok szólni, hogy az újabb irodalmi nyelvre is építhetni e tekintetben is, csak helyesen magyarázzuk. Itt én csak az élő nyelvre, mégpedig a népnyelvre kívánom felhívni a figyelmet, mint olyanra, a melynek alapján e fontos és történeti nevezetességű kérdés megoldásához biztosabb alapot adhatunk. Mert ha nem mehetünk is annyira, hogy a multtal szemben csak a jelennek adjunk igazat e kérdésben s az igeidők használatában a népnyelvet akarjuk irányadónak tekinteni (v. ö. Nyr. 14:182) — a mit bizonyára nem akart SIMONYI sem, csak a népnyelvet hangsúlyozta ő is: csakugyan nem hagyhatjuk azt figyelmen kívül, mivel mint már egykor IMRE SÁNDOR rámutatott röviden, találni rendet és törvényt a magyar élő és népnyelvben is (MNy. 4:340). S különösen azért nem hagyhatjuk ezt figyelmen kívül, mivel egyes nyelvjárásainkban mindazon, vagy legalább csaknem mindazon időalakjaink megvannak, a melyek a történeti nyelvben szerepelnek, s ezek ha itt-ott látszólag mutatnak is következetlenséget, az mai, pszichológiai alapon megokolható, s legtöbb esetben szépen világítja meg egyfelől az illető időalak eredeti, alaphasználatát, másfelől pedig azt, hogy ez idővel mikép tárgult vagy éppen szűkült; más szóval időalakjaink jelentésváltozatait.

Éppen ezért nem hibáztathatom eléggé azokat a különben kifünő nyelvjárásleíróinkat, a kik az illető nyelvjárás időalakjaival csak futólagosan végeznek, vagy éppen semmit sem szólnak róluk. És ismételten felhívom a figyelmet nyelvjárásaink, az élő nyelv igeidőinek tanulmányozására.

E tekintetben, tudjuk, különösen ránk, erdélyiekre vár nagyobb feladat, minthogy az erdélyi népnyelv igen gazdag igeidőkben, s mint BALASSA is hangsúlyozta: csupán e különböző idők használatának szempontjából is megérdemli a bővebb kutatást.*) Aztán különösen a székely nyelvjárások kutatóira s ránk székelyekre vár e feladat, kiknek nyelvünk, minden hivalkodás nélkül szólva, annyi érdekes régiséget őrzött meg, kivált e tekintetben is. Úgy, hogy nem hiába hangsúlyozta SIMONYI is, hogy a székely beszédet a Királyhágón inneni nyelvvel szemben leginkább jellemzi az igeidők gazdagsága, a mennyiben nemcsak hogy megmaradtak ott nagyobbrészt a régi igealakok (*ira, ír vala, irt vala, ira vala, írni fog, sőt néhol írni foga*), hanem még újak is fejlődtek (*fogott írni, el fogott menni*) stb.***) — De haszonnal kecsegtet meggyőződéseim szerint többi nyelvjárásaink időalakjainak megfigyelése is.

E feladat teljesítésével, nyelvjárásaink igeidőinek tanulmányozásával, biztosabb alapot adhatnánk igeidőink kérdésének megoldásához, s egyszersmind igemódjainknak egynehány, szerény nézetem szerint még nem tisztázott árnyalatát is más világításba hozhatnók. Mindezekben pedig jelentéstanunknak nevezetes adalékokkal szolgálnánk, s nyelvjárásaink mondat-tanához, mondattanának műveléséhez is hozzáfognánk, a mi — eléggé kár — még eddig elhanyagolt tér. Pedig bizony hálás és érdemes volna ezzel is foglalkoznunk.

Ezért és ezekért választottam e dolgozat tárgyául az időalakok és, ami ettől elválaszthatatlan, módjaink használatának kimutatását a háromszéki nyelvjárásban. Ennek tárgyalására a

*) A magyar nyelvjárások, 138. l.

**) A m. ny.¹ I. 221. A második kiadásban csak annyit mond, hogy az igeidők régi alakjait leghívebben megőrizték, 158. l. — L. továbbá ugyanide vonatkozólag KOZMA FERENCZ cikkét a székely nyelvjárásról Osztrák-magyar monarchia XX. 268.

magyar igeidők általános szempontján kívül az is vezetett, hogy BUDENZNEK, a ki a 60-as években bejárta a Székelyföldet, s benne Háromszéket is, és éppen az igeidőkre nézve jó észrevételeket tett,¹⁾ valamint KRIZÁNAK idevonatkozó észrevételei közül²⁾ nem egy nem egészen találó vagy kiegészítésre szorul. LŐRINCZ KÁROLYNAK a 60-as évek elejéről való alapos nyelvjárásleírása pedig³⁾ e tekintetben sem üti ma a tudomány színvonalát és sok értékes adat mellett több olyant foglal idevonatkozólag is magában, a miket ma Háromszéken sem tapasztalhatunk; a miknek egy részére ugyan feltehetni, hogy 40 évvel ezelőtt meglehetett, csak ma már kiment a használatból, legalább az általános használatból, más részére azonban rámondhatni, hogy azok ismét tán LŐRINCZ egyéni alkotásai, általánosításai az analógia alapján. Külömben az említettekén kívül FOGARASI is szólt a Vadrózsák ismertetésében (NyK. 4:38) a székely igeidők használatáról s egyfelől éppen a háromszéki nyelvjárásra vonatkozó mesekből idézett példákat, elég helyesen értelmezve egy részüket.

E dolgozat így egyszersmind egy fejezet volna a háromszéki nyelvjárás új leírásából. Adataimnál odaváló nyelvérzékekre s azokra a feljegyzéseimre támaszkodom, a melyeket több mint tiz évi megfigyelés alatt tettem. Ezzel kapcsolatban azonban az irodalmi nyelvre, s a hol lehetett, az egész székelysége tekintettel kívántam lenni. Egyes időalakoknál pedig más nyelvjárások idevonatkozó használatát is érintem, hol annak szükségét látom.

Mielőtt azonban a tárgyalásra térek, meg kívánom okolni kifejezéseimet, melyeket használni fogok s néhány szóban jelezni kívánom eljárásomat és szempontjaimat, melyeket követek.

Először is a mi a kifejezéseket és címeket illeti, lennebb csak időalakokról és nem igeidőkről szólok s mint HUNFALVY és SZARVAS az egyes igealakok vagyis az *ír, ír vala, írta* stb. időalakok címe alatt tárgyalom nyelvjárásaink időalakjait s nem a ma divatos időnevek: jelen, múlt, jövő v. folyamatos jelen,

¹⁾ Adalék a székely beszéd ismertetéséhez, MNy. 5:351—58. Hogy Háromszéken is járt, Bükszádra és a torjai Büdösre tett vonatkozásai is mutatják (id. h.), de egykorúaktól is értesültem, hogy Kovásznán is járt.

²⁾ Vadrózsák, Néhány szó a székely nyelvjárásokról.

³⁾ Háromszéki nyelvjárás, MNy. VI. évf.

folyamatos mult, elbeszélő mult stb. kifejezések alatt. Eme szokásos időnevek ugyanis, mint az egyes igeidők elmélete is, elvontak és szűk körben mozgóak vagy nem egészen helyes szempontból erednek s furcsa összetételek is a cselekvés és idő együttes kifejezésére (folyamatos jelen stb.), és ama időalakokat a nekik megjelölt keretbe nem is lehet mindig beosztani. De meg aztán több esetben nincs is keret a nyelvjárások időalakjaira az irodalmi nyelvben.

Aztán nem előre formulázott elméletből indultam ki, mint indult — bármennyire tiltakozott az elmélet ellen — SZARVAS IS. Hanem természetesen, mint manapság minden kérdésnél, a történeti, és pedig a nyelvfejlődési szempontot tartva szem előtt, psychologailag igyekeztem megfigyelni a tényleg létező igealakokat s a régibb, egyszerűbb nyelvtanírók kifejezéseire is adtam, mint részben nyelvérzékük sugallatára, a mire pl. HUNFALVY is adott;*) és a közérzésre is figyelemmel voltam. A mi pedig az u. n. actio és tempus vagyis a cselekvés és idő kérdését, ezt a fogós kérdést illeti, addig, míg másutt behatóbban is szólhatnék róla, jelezni kívánom, hogy én is figyelemmel kívánok rá lenni, úgy mint idevonatkozó megfigyeléseim s éppen nyelvjárásunk alapján tehetem.***) Vagyis új alapon a cselekvés v. történés állapotát, az actiot is nézem, nemcsak az időt; mégpedig amazt első sorban, minthogy az ige már jelentésénél fogva is először cselekvést jelöl s csak másodlagosan, átvitt értelemben, időt is, melyben a cselekvés történik (pl. *ira* Háromszéken befejezett cselekvés s egyszersmind mult idő, és pedig „aligmult“, az *imént* v. *elébb* határozószó nélkül is). A mi pedig azokat a cselekvésárnyalatokat illeti, a miket az egyes igeidőkön illetőleg azok tövein belül keresnek, hogy a cselekvés folyamatos v. beállj, jelenben, multban, jövőben, illetőleg tartós v. pillanatnyi, újabban: punktuális, cursiv, durativ stb., már kevésbé leszek tekintettel, minthogy azok az igeőre vonatkoznak

*) M. Ny. id. helyein. — V. ö. «Az igeidők iskolai szempontból» czímen tartott felolvasásom kivonatát, Tanáregyesületi Közlöny, 1902. május 11. 686. l. Kolozsvári kör.

**) V. ö. idevonatkozólag id. felolvasásom, 687. l.

s az illető időalak jelentésének megállapításánál legtöbbször tekinteten kívül hagyandók.

Ezeknek megfelelőleg a tárgyalásban követendő eljárásom és szempontjaim a következők lesznek. Az irodalmi nyelv mód- és időalakjainak rendjén haladva, először is a módok körét, értékét, használatát vonom meg nagyjában nyelvjárásunkra nézve. Azután az illető módú, hallható időalakokat jelezve, vizsgálni fogom a szerint, hogy a mai irod. nyelvben való használatukkal egyezően vagy attól eltérően fordulnak-e elő, ilyen meg olyan értékben; s önállóan vagy viszonyítva? illetőleg főmondatban vagy mellékmondatban-e, kissé másként értve ezt mint am azt, a viszonyítást. T. i. a viszonyítást nem éppen úgy fogom fel, mint pl. SZARVAS, hogy csak a mellékmondat cselekvését vonatkoztathatjuk a főmondatéra (A m. igeidők 295—302.). Hiszen főmondatokban álló időalakok is viszonyulhatnak egymásra¹⁾; ellenben az alárendeltség nem mindig jár időviszonyulással, mint tudjuk. Különben is olyan viszonyulás és éppen időilleszkedés (*consecutio temporum*) mint az indogermán nyelvekben, a mi nyelvünkben nincs is.²⁾ S a viszonyulást ma ott sem úgy fogják fel, mint a régibb. logikai alapon; azt kifejezheti csak maga az összefüggés is, különböző időalak nélkül is.³⁾

Az irod. nyelvvel való egybevetéseknél természetesen nem elégedhetem meg azokkal a megállapításokkal, a melyeket SZARVAS munkájában s munkája alapján újabb nyelvtanainkban is találunk igeidőink köznyelvi használatára vonatkozólag; hanem HUNFALVYNAK, sőt FOGARASINAK is egy-egy eddig észre nem vett, talpraesett észrevételére is tekintettel leszek, valamint másokra is esetleg és saját újabb megfigyeléseimre is támaszkodom. És itt is, de meg a cselekvés és idő árnyalatainak megállapításánál is magam és más háromszékiek nyelvérzékére is támaszkodom, a mely nyelvérzéknek fontosságát ARANY J. is hangsúlyozta (Prózai dolgozataiban) és SZARVAS is (A m. igeidők, 260.)

Itt kell említenem azt is, hogy a történeti szempontot

¹⁾ V. ö. pl. HUNFALVY, MNy. 5:332.

²⁾ Id. KOMONCZY GÁSPÁR cikkét is, Nyr. 1905. 355.

³⁾ V. ö. pl. BRUGMANN, Griechische Grammatik³ 471 (IWAN MÜLLER-féle Handbuch).

tartva szem előtt, itt-ott a mennyiben szükséges volt és lehetett, a nyelvtörténetre és pedig magának a nyelvjárásnak régibb történetére is utalok, s e végett nyelvjárásunkra vonatkozó nyelvémlékeket is vettem figyelembe. Így a Székely Oklevéltár háromszéki leveleit a 16—17. századra nézve (II. III. IV. köt.); DEÁK FARKASnak uzoni BÉLDI PÁL életében közölt leveleket a 17. századra¹⁾; br. APOR PÉTER és családja levelezését²⁾ a 17—18. századra; MIKES KELEMEN leveleit — a melyek szintén e nyelvjárásba tartoznak, ugyanarra a korra (18. sz.); aztán KOMÁROMY LAJOSnak MATKÓ ISTVÁN, háromszéki, kézdivásárhelyi születésű hitvitázó műveiről szóló cikkét a 17. századra (Nyr. 2:264—5.), s más egykorú írókat, GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar gramatikátskáját, 1634,³⁾ a Nyelvtörténeti Szótárt stb. Az egyes időalakok ilyen vagy olyan használatánál pedig keresni fogom azt a psychologiai okot és alapot (psych. momentum), melyen az illető használat tán világosabbá válhatik előttünk.

A példákat legtöbbször saját gyűjtésemből adom, mint olyanokat, melyeket közvetlen megfigyelések alkalmával híven jegyeztem föl. A teljesség kedvéért azonban BUDENZTől, KRIZÁTól és LÖRINCZTől is idézek; de csakis olyan példákat, a melyekről tudom, hogy hallhatók. Így használom és idézem ugyancsak a teljességre való törekvés céljából az ARANY-GYULAI-féle Magyar Népköltési gyűjtemény III. kötetét, a székelyföldi gyűjtést is (Bpest, 1882), azokat az adatait, melyek Háromszékre vonatkoznak. (Balladák és közmondások, szólásformák.) Önkényes alkotástól természetesen tartózkodtam. Olyan esetben, a melyre nézve tudom, hogy az illető alak ilyen vagy olyan használatban előfordul nyelvjárásunkban, nekem azonban nincs rá példám vagy nincs elég példám, másokra is hivatkozom.

Végül jelezni kívánom azt is, hogy bár példáimat az egész megye területéről jegyezgettem föl s ennél fogva idézésükben az illető hely, vidék kiejtését megfelelő leírást kellene használnom (Háromszéken is valami hét tájszólás van), mivel túlnyomó rész-

¹⁾ Történelmi életrajzok, Budapest 1887.

²⁾ Br. APOR PÉTER verses művei és levelei (1676—1752.), szerk. dr. SZÁDECZKY LAJOS, II. köt. 1903. Magyar történelmi emlékek, 37. k.

³⁾ TOLDY F., Régi magyar nyelvészek.

ben a tölem úgynevezett Alsósepsi tájszólásban (Sepsiszentgyörgy vidékén, Uzonban) gyűjtöttem s mivel a többi vidékek kiejtése csendesebb, halkabb beszédben pár hangzó kivételével nem nagyon különbözik e vidékétől, ennek kiejtésében adom, mely az irodalmi kiejtéshez meglehetősen közel áll. BUDENZ, KRIZA, LÖRINCZ és BENEDEK ELEK példáit is e kiejtésben idézem.

Most térjünk a tárgyalásra.

* * *

Ige mód, mint a köznyelvben, a háromszéki nyelvjárásban is három van a mai nyelvtan szerint szólva: jelentő, felszólító és feltételes mód. Ezek használata túlnyomó részben egyezik, kisebb részben különbözik a köznyelvi használattól. Ezeket az egyezéseket és különbségeket tuzetesebben az egyes időalakok tárgyalása közben szemlélhetjük. Röviden azonban mindhárom módnál előre is jelezhetjük. Lássuk a szokásos rendben először is a jelentő módot és időalakjait.

A jelentő mód, mint az irodalmi nyelvben, nyelvjárásunkban is legtöbbször a feltétlen jelentés s a valóság módja,*) és mint ilyen, elsősorban valóban megtörténő cselekvés, tény kifejezésére szolgál. De, mint látni fogjuk, egyes esetekben a határozatlanság, bizonytalanság kifejezésénél is használja nyelvjárásunk. Csakhogy azokban az esetekben a határozatlanság és bizonytalanság pszichológiai oka az illető időalakokban lesz (*ír vala, írni fogott* stb.) Viszont oly esettel is fogunk találkozni, melynél az irodalmi nyelvben feltételes móddal élnénk, vagy mikor felszólító mód helyett áll. Az előfordulható eseteket előre összegezve, e mód nyelvjárásunkban, mondhatni, több esetben áll, mint az irodalmi nyelvben.

Időalakjai. Ilyen megfigyeléseim és összegezésem szerint 12-nél is több fordul elő nyelvjárásunkban, hasonlóan régi nyelvünkhöz és nyelvemlékeinkhez, melyeknek időalakjait híven megőrizte e nyelvjárásunk, pár újat is fejlesztvén a régiekhez. Ez időalakok a következők: *ír, ír vala; íra, írék vala; írt, írt vala, írt volt; írni kezd, írni fog, írni fogott, írni foga, írni fogott vala* és *írni fogott volt; lész, írt lész*. S előfordulnak az

*) V. Ö. SIMONYI, Nyr. 6: 149, 529; A m. nyelv² 304.

«*ammondó vagyok*» és más körülírt ragzású alakok is. Hadd lás-
suk használatukat.

1. *Ír.* Ez időalak, mint az irodalmi nyelvben, használtatik önállóan és viszonyítva, azaz más időalakokkal kapcsolatban is, túlnyomólag azon esetekben, mint az irodalmi és köznyelvben. Csupán hangtanilag tér el némely igéknél a tárgyas ragozás egyes 3., és többes 1., 2., 3., illetőleg magashanguaknál csak a többes 1. személyben, pl.: *látom, látod, lássa, lássuk, lássátok, lássák; ütöm, ütöd, üti, üssük* stb. Ez azonban csak hangtani jelenség, mint tudjuk, s nem módcsere, nem az u. n. foglaló mód jelenének a jelentő mód jelenje helyett való használása, mint azt LÖRINCZ,¹⁾ KRIZA²⁾ s utána az effélét SZARVAS is³⁾ helytelenül jelzi, és erről itt tulajdonképp nem is kellene szólnunk. A nyelvjárásnak Hétfaluhoz közel eső Nyén-Bodolai csángó tájszólásában pedig a csiki és hétfalusi *megegyük* (megesszük) *megigyük* (megisszük) tárgyas alakok is járnak, a melyek természetesen szintén csak jelentő módú alakok csak a köznyelvitől eltérő analógias alakulással.

Az eseteket nézve, használtatik *a)* mint folyamatos v. folyó illetőleg: be nem fejezett cselekvés alakja legtöbbször a jelen időre, a beszélő idejére értve, a honnan jelen idejű alaknak is mondható átvitt értelemben.⁴⁾ Mint ilyen, mint folyó cselekvés a jelenben vagy határozott jelen kifejezi a folyamatban levő vagy jelenben beálló cselekvést is; utóbbi esetben az ige előtt valami határozó áll vagy maga az ige mozzanatos vagy kezdő, az időalak itt is csak a be nem fejezettséget jelzi. Példák: *Ess, ess, vizet ess (esik), Kuti Balint nyulat les.* — *Má~ bizo~ most így jár az üdö; feltisztul s eső lëssz, befëllegzik s meleg lëssz. | Ugy nyikorog, mind (mint) a csiki dëszkás szekér.* Ar. Gy. Népk. Gy. 306. | Ide tartozik a van u. n. kihagyása is, pl. *Se i~gëm, se gaggám* (=semmi közöm hozzá) u. o.

¹⁾ MNy. 6: 236; ellenben BUDENZ helyesen, MNy. 5: 351—52. és 6: 236. jegyz.

²⁾ Vadrózsák, 555.

³⁾ Nyr. 3: 53.

⁴⁾ *Ir* «most» határozószó nélkül is legtöbbször = *a jelenben, most ír*

b) Mint tulajdonképen a folyó, illet. be nem fejezett cselekvés alakja minden időre, minden időben egyformán történő cselekvéseknél, s így olyan mondatokban, melyek általánosak vagy örökérvényűek. Vagyis példabeszédekben, többször hallható bölcselkedésekben stb. (SZARVASNÁL: általános jelen). Pl. *Kérdő uttyát nem veszi. Az isten se nem siet, se nem késik s mégis elérkezik. A lovát jába (hiába) csapja az ember, ha abrakot nem ad neki, mert a' csak a farkával int. | No már ökeme és ojan mind a tekenyőbeli víz: éccör ide máccor oda loccsan (= szokott loccsanni). Rosz kutya, a ki megugassa a vaskát (helyét, fészket). Uti czifra: házi rossz. Ar. Gy. id. h.*

c) Az előbbi használattal összefüggőleg gyakran, sőt általánosan folyamatban levő, ismétlődő vagy szokásos cselekvések jelölésére. Pl. *Az úrfi szivarazik-é? (szokott-e szivarozni?), me' János úrfi szivarazik (= szokása).*) Sokadalom, lakadalom, nincsen akkor beteg asszony. A' nem attól jár (= szokott járni). | Nem töti az üdőt jába, met vāj (vagy) észik, vāj lop, vāj kártyázik. Ar. — Gy. id. h.*

d) Határozószóval kapcsolatban, de magára is, jövőben folyó vagy beálló cselekvés jelölésére, mint mondani szokták (de nem helyesen) jövő helyett; a mikor határozószó és u. n. jelen fejezi ki a jövőt, a mi kivált a népnél ma is majdnem kizárólag használatos a fog-os jövő helyett, valamint legrégibb nyelvemlékeinkben is. — Példák: *Esztend' éjenkor vajon mi(t) csinálunk? No ma hallassz te ott égyget. Akkor engem nem kap itt. Adok én neki, de nem pénzt.*

e) Történeti jelen, u. n. praesens historicumként, mintegy a cselekvést nem a jelenbe helyezve, hanem: megjelenítve z elbeszélés élénkítésére. Pl. *Ecczör úgy járok, hogy elményék így tavasszal a szentgyörgyi (sepsiszentgyörgyi) sokadalomba s hát ott annyin vadnak efféle marhaszédők hogy! Most az ősszel esztendeje elményék Brassóba s vészék két tehenkét s nekikezdek szántani, de a' bizo~ nem ményén. Hű forgós keringettét, gondolom, mi lessz mos(t) velem? (Hát bizo~ kapám magam, eladám a*

*) Ellenben pl. «Hegedül-e?» — már ezt nem mondják nálunk. Hanem csak így: *Tud-e hegedülni?* Épp így: *Szoktál-e kártyázni?* Nem pedig: *Kártyázol-e?*

tehenkéket, hëzza tevék még ëggy ötvenest s vëcék két ökröt.) Ime történeti multtal kapcsolatban is.

f) Előbbi használatához mintegy hasonlóan idézetekben (SZARVASNÁL: i d é z ő j e l e n), mikor valakinek beszédét vagy nyilatkozatát, vagy valamely előttük ismeretes műnek egy-egy tételét idézik, tanácsadás közben hangsúlyozzák. Pl. *No csak hallgassa meg kijed, mit mond ez az Etédiné. Aszongya, hogy annyin vótak Prázsmáron, hogy a mihóta él, soha se lított ott annyi embért. A Lajos könyvibe av van, hogy a ki sok pálinkát iszik, annak a zesse megtonkul (megtompul).*

g) Mint a jelenben beálló cselekvés kifejezője, felszólító mód helyett részint felszólító, részint kérdő mondatokban a parancs kifejezésére*); utóbbi esetben gyakrabban. Példák: *Gyösztesze (jöszte) ide, elméssz a bótba s hozsz két krajczár-ra élesztöt. Méssz-e ki! Fogod-ë bé a szájjad váj (vagy) nem!*

h) Az irod. nyelvtől eltérően mintegy a «tud» ige feltételes módja helyett, a lehetetlenség kifejezésére, az ilyen rendesen kérdésre adott szokásos kifejezésekben: *még nem mondom, még se mondom, meg se ës mondom.* Effélékben pl.: *Rózsacska hol ës vala eltemetve? Jánosbá! — Én bizo~, lássa-e kijed, még se ës mondom.»* Az van benne kifejezve hogy hamarjában nem is tudná megmondani. Úgy hogy köznyelven így mondanók: *Én bizony, látja-e kegyed, hamarosan nem is tudnám megmondani.* Más példa: *Az úrfi mikor ment el, Rózsiné? — Én bizo~ még nem mondom, péntëkën-ë váj szombaton.*

B) Mellekmondatban, viszonyítva, mint az irodalmi nyelvben egyidejű és utóidejű mondatokban (v. ö. SZARVAS, M. igeidők 295—301) mint a jelenben, multban, jövőben folyó v. beálló cselekvés kifejezője s nem mint az idő jelzője, mint régebben tanították, SZARVAS is (v. ö. u. o.).**) Pl. *A nap mikor feljő, megmelegitti a levegöt. Láttam, hogy sietsz. Mikor méssz, én ës elmegyek.* stb.

*) Az irod. nyelvre nézve v. ö. SIMONYI, Nyr. 6:153, 530. és BARICS Nyr. 17:256.

**) S utána a nyelvtanírók BALOGH PÉTERig, ki már helyesebben szól idevonatkozólag csak cselekvésről. M. nyelvtan középiskolák I. oszt. számára² 23. l.

Itt említendő az is, mikor pl. latinosan szólva végzett jövő kifejezésére áll, mint az irodalmi nyelvben is, mikor a jövőbeli befejezettség és előidejűség csupán az összefüggésben jut kifejezésre, másképp nincs kifejezve. Pl. *Ha megkérsz, én és elmények.*

Itt említendő végül az az eset is, mikor feltételes mondat-szerkezetben *irt volna* helyett *ír* áll — bár ritkábban — a mai irod. nyelvvel egyezően a mellékmondatban; míg a főmondatban attól ma eltérően *ír vala* használatos nyelvjárásunkban, mint a régi nyelvben. Pl. *No ládd-é, segíték vala én és, ha mondod. Csínálhatok vala én és, ha megkérsz.* L. továbbá BUDENZnél: *Ha én ezt a szekeret meg nem fogom, el fut vala. Ha ügyes ember nem leszek, ott maradok vala* (id. h. 356.). De térjünk erre a következő igealakra!

2. *Ir vala.* — Ez időalak a régibb irod. nyelvben, mint tudjuk, általában használt volt, a mai köznyelvben azonban már nem használatos. Az egész elő magyarság közt, úgy látszik, csak a székely tartotta még fenn — mint a hatvanas évek elején BUDENZ megjegyzi — e szerinte nem kevésbé becses maradványt, mely — mint mondja — némely fordulatokban nem is nagyon ritkán hallható, ámbár ezt is, nem lehet tagadni, az idő foga már nagyon megrongálta. (MNY. 5: 355.)*

A háromszéki nyelvjárásban is előfordul, mégpedig önállóan úgy mint viszonyítva, s «nem is nagyon ritkán», sőt ma is gyakran és «az idő fogától nem nagyon megrongálva.» Azonban a cselekvés idejére nézve bizonyos szűküléssel a régibb irodalomhoz viszonyítva. A mint ugyanis HUNFALVY és SZARVAS kutatásainak eredményeiből kitűnik, ez az időalak a régibb irodalomban a cselekvés állapotát tekintve folyamatos, végzetlen vagy tartós és be nem következett cselekvések jelölésére szolgál (mint a latin imperfectum különböző árnyalatában) a cselekvés idejét csak általánosan jelezvén, mint multat, abban nem tévén különbséget, hogy régebben vagy kevéssel ezelőtt mult-e stb. A mi nyelvjárásunkban azonban ma, s úgy látszik ez az egész székely-

*) Úgy látszik azonban, a kalotaszegi nyelvjárás is fentartotta a «tartós mult» régi alakját, mint *iszom vala* (CZUCZA, JANKÓ JÁNOS: Kalotaszeg leírásában, 220. l.). Ez az alak azonban ott tán ritkább.

ségben így van, a folyamatosságot, bevégzetlenséget, vagy tartós-ságot nem általánosan jelöli a multban, hanem inkább csak a kevés- azelőtti időre, mondhatnók a régibb nyelvtanainkkal: az *alig multa* értve. Így régebbi használata szűkült, mintegy specializálódott nálunk (a mit majd az *ira* alak fejlődésével kapcsolatban értünk meg). Ezt a használatot úgy látszik BUDENZ is észrevette, mikor egy idevonatkozólag feljegyzett mondathoz *Úgyan mit mond vala?* ezt a megjegyzést fűzi: «valaki egy éppen most hallott beszédet meg nem értvén, kérdezi ezt» (id. h. 356. l.).

De hogy ez időalak használatáról is körülményesebben szóljunk, használják, mint a régibb irodalomban, A) önállóan, főmondatban, mégpedig a) a most jelzett értékben, vagyis kevés- sel ezelőtt folyó, tartós, bevégzetlen cselekvés és különösen állap- potok, helyzetek jelölésére (v. ö. BUDENZ id. h. 357. l; esakhogy ott a «mult» általános kifejezés van!) hol ma irodalmilag az *irt* alakot használnók. Pl. *Ugy szúrja vala valami a lábamot, hogy! Éppen most mennyen vala itt el ně (ni)! Az imént jár vala itt.* (BUDENZ is id. h. 355.) *A vonat sípol vala-ē?* Állapot, helyzet kifejezésére: *Sír vala, kaczag vala* (gyermekre, mikor előbb sírt, aztán kaczag; kaczag vala itt = kaczag, a kiegyenlítődés csak a rím kedvéért.) *Az' gondolom vala, hogy itt vagy. Csudálkozom vala. Asz' hiszem vala, hogy most minyá' világ vége lesz, ojan- t csattana éggyet.* — Különösen azokban a kifejezésekben szokásos, melyekben *sohase, sohasem* és effélék fordulnak elő szintén csak kevés- sel ezelőtt multa vonatkozólag, mintegy *sehogy sem* értel- mében, így pl. *Sohasem hiszem vala, hogy kiszabaduljak innét. Sohase tudom vala elhajtani azokat a szarkákat. Sohase tudok vala hazajöni. Soha le nem tudjuk vala venni. Eleget erőlködém s mégse tudok vala annyira menni, hogy félémmjém.*

b) Előbbi használatával mintegy logikai összefüggésben a be nem állt, végre nem hajtott cselekvés kifejezésére — mint nem régiben az irodalmi nyelvben is*) az *irt volna*, vagyis föl- tételes mód multja helyett is. Mégpedig itt is a kevés- sel azelőtti, mondjuk *alig multa* ban be nem fejezett, végre nem hajtott cselekvés jelölésére, a mire a lehetőség vagy készség különben meg volt (azért a jelentőmód), csak nem ment végbe.

*) V. ö. SIMONYI, NyK. 13: 159.

Pl. *A' biz aszt a lugzót még és merëm vala* (merítem vala), *de gondolám, hogy jobb lëssz ez a másik edény. Fel és tesszëm vala a kalapot, de nem mertem. Egy ugorkacsát hozok vala, fiam! Megmondhatod vala te és neki. Ládd-ë, akad vala szekër Szent-iványig. Hisszën adok vala én és. No ládd-e, segíttek vala én és* (v. ö. fennebb az *ír* használatát *B*) *alatt a végén*).*)

Ezzel kapcsolatban oly esetben, mikor valamely inkább kevéssel ezelőtt be nem állt cselekvésről azt óhajtjuk, hogy bár csak beállott volna; vagy valamely beállt cselekvésről, hogy be ne állt, meg ne történt volna. Pl. *Bár ott keresi vala! Bár meg kapom vala! Bár akkor elzárom vala! Bár ne és szöllok vala hëzzád!*

Általában különben minden olyan esetben, mikor a köznyelvben főként nem sokkal azelőtti időre vonatkoztatva föltételes, illetőleg óhajtómód befejezett cselekvése áll. Pl. *Met* (mert) *biz' azok el nem mennek vala, ha pénzt nem érzettek volna. Mán* (már) *bizo' fizet vala jól, akkor kapott volna dolgot!* (V. ö. ide BUDENZ észleletét id. h. 357. l. 3) *alatt, s idevonatkozó példáit ott az előző lapokon, melyeket egytől-egyig halhatni Háromszéken ma is.)*

c) Bevégetlenségéből, határozatlanságából kifolyólag kérdésben, habozásban a köznyelvtől eltérőleg az *ír* határozottabb alak helyett használják, mikor az illető mintegy nem emlékszik az előbb mondottira vagy ismertre vagy tán tetteti is magát, mintha ismerte vagy tudta volna (székely furfang). Pl. *Hogy és hinak vala, te gyermek? Hogy híjják vala apádot? Hogy nevezik vala? (ezt s ezt).* Efféllékre vonatkozólag BUDENZ is helyesen észlelte, hogy a valami névről beszéd közben emlékezni akaró használja e helyett: *hogy híjják, hogy nevezik,* s hogy a székely úgy fogja föl (helyesebben: úgy akarja felfogatni) hogy az illetőnek nevét már egyszer is máskor is hallá s így kérdését is átteszi a múltba, melyről emlékezni akar (id. h. 357. l. 2.). — De előfordul más példákban is: *Ez össze jár vala* (összetartozik) *ugy-ë? Viz kell vala* — *kell*) *ugy-ë? Mi kell vala nekéd? Mennyi kell vala, (kell*

*) Az *ír vala, tesszëm vala* e jelentésére l. KULCSÁR E. cikkét, Nyr. 21:500, hol találón van jelezve, hogy ilyenkor az igealakokban mintegy multbeli szándék van kifejezve. V. ö. a latin imperfectum de conatut-

v. szokott kelleni) *vajon vámra? Mejik felire és kell vala ülni? Ez a fal (donga) oda tartozik vala (tartozik) úgy-é? Ezt úgy-é így ölik vala meg?* (= így szokták megölni). *Úgy-é szüvem, három gyermeke vala?* (Pedig tudja, hogy annyi van.)

B) Viszonyítva, azaz más multtal kapcsolatban inkább mellékmondatban. Mint a régibb irodalomban:

a) olyan, rendszeren csak kevéssel ezelőtt mult cselekvés, vagy állapot jelölésére, mely alatt egy más, rendszeren szintén kevéssel ezelőtt történt cselekvés létrejött — mint ezt már BUDENZ észrevette és kifejezte, a nélkül azonban, hogy a kevéssel azelőtt multságot hangsúlyozta volna. Pl. *Mönyök vala N. felé s találék egy n.-i embért* (Bud. id. h. 356). *A míg a fal alatt ül vala, a járgeteg megtámadá (u. o.). A hogy ott járkálok vala, láték egy urat, de nem tom, hogy ki lehet.* [Ebben a használatában egészen megfelel a latin imperfectumnak.]

b) feltételes mondatszerkezetben önmagára is viszonyulva, vagyis a mellékmondatban is (v. ö. fennebb az *ir* alak végén mondottakkal), meg feltételes módú jelen és mult főmondatbeli alakokkal is, *ír* v. *irt* volna helyett. Pl. *Ha meg nem fogom v ita, nem tom, mi lesz vala. Ha én ide nem jövök vala, még többet alunnátok.* (KRIZA 421.) *No ha meg nem látom vala, elesett vóna.*

Jegyzet. Erre a ma már csak székelj sajátására először FOGARASI (NyK. 4:38.) majd SZARVAS figyelmeztetett (Nyr. 3:51.) és SIMONYI nevezetes eltérésének mondta, mely az irodalmi nyelvben is követésre lelt. (M. Kötszók 3:109.) Azonban nézetem szerint SIMONYI utóbbi állítása csak az újabb irodalmi nyelvre állhat, mert régen ez, úgy látszik, általános volt. Már pl. PESTI GÁBORNÁL is előfordul (l. MNy. 3:342); GELEJI KATONÁNAK egy megjegyzése szerint pedig bizonyára másutt is használták, mert egy alább tárgyalandó sajátsságot (*Ha ott ne legyek, ha ezt ne mondjam* etc. felszólító móddal!) éppen az előbbi szerkezet helyett állónak mondja a székelységekben.*) V. ö. Ny. Sz. 3:935 l. is a *vagyon* segédige használata alatt. GYARMATHI SÁMUEL egy adata szerint is (a mult század elején!) ezt, hogy: *Ángyom a' vízbe esik vala, ha meg ne ragadjam — a ki nem székelj, így mondja: Ángyom a vízbe esik vala, ha meg nem ragadom*

*) A' Székeljek pedig így szoktak szollani: *Ha ott ne legyek; ha ezt ne mondjam* etc. pro: *Ha ott nem lézsek vala; ha ezt nem mondom vala.* a' dolog így 's így lézsek vala. TOLBY F., Régi magyar nyelvészek, 321.

vala.)* Tehát nem csak a székelységben használták volna e szerkezetet. S így nem egészen bizonyos az sem, bár lehetséges, mit HUNFALVY KAZINCZYRÓL mond, hogy ő ez alakot a francia után kapatta fel (MNY. 3:354.).

Ez időalak ilyen használata pedig tán nem úgy volna magyarázható, mint SIMONYI magyarázza (M. Kötőszók id. h.), hogy bár benne a feltétel nem való, ennek nyelvbeli kifejezése el van hanyagolva s ezért lép jelentő mód a feltételes helyébe. Ezzel t. i. az időalak még nem volna megmagyarázva; míg bevégtetlenségéből s a főmondatbeli ilyen használat (fennebb A) b)) analógiájából tán megmagyarázható.

c) Végül határozatlan voltánál fogva nem határozott nyilatkozatokban olyan forma értékben használatos, mint fennebb c) alatt láttuk. Pl. *Nem tudom, hogy Miháj hogy mongya vala* (= mondta). *Nem tom, a multkor ki mongya vala, hogy N. N. itthon van.* — Itt, mint látjuk, az *irt* alakkal helyettesíthetnők.

Összegezés. Ez az időalak tehát a folyó v. be nem fejezett cselekvést az aligmultba teszi. Megfelel mintegy a latin imperf.-nak ezzel az időkülönbséggel, a mit mintegy a *vala* segítségével jelöl, míg az *ir* a be nem fejezett cselekvést juttatja kifejezésre benne.

3. *Ira.* — Ez a régente oly divatos, ma azonban inkább csak némely vidéken, főleg Erdélyben élő igealak, melyet éppen ezért néhány évtizeddel ezelőtt «erdélyi mult»-nak is szoktak nevezni (BUDENZ i. h. 354.), mint már legalább GÁTY ISTVÁN óta (Jutalomfeleletek, 1821. 2. k.) hangsúlyozzák, a székelységben nagy elterjedtségnek örvend. Háromszéken is lépten-nyomon hallhatni ma is, elbeszélésben és beszélgetésben, mindennapi társalgásban is s főként főmondatokban. Nyelvérzékem szerint ma három, sőt többféle használatnak is örvend, mint az alábbiakból kitűnik.

a) Mint a régebbi irodalomban az elbeszélés idejéül (elbeszélő mult, perf. historicum) használják, mégpedig legalább ma ritkábban mint abszolút vagyis általános multat, hanem inkább a csak imént, kevéssel ezelőtt vagy nem rég mult

*) Régi M. Tájszótár 23. az *ángy* szó alatt. Eredetileg GYARMATI *Vocabulariumában* (1816.) 97. l. Toldalék, a székel szók közt, melyeket KARÁCSON SÁMUEL udvarhelyi prof. szedetett össze székelý deákjaival.

esemény, történet elbeszélésére. Mint ilyen elbeszélési idő változik az *irt* alakkal, mint azt már az egész székelységre nézve BUDENZ észrevette és megjegyezte (i. h. 357); mégpedig tapasztalatom szerint más összefüggő előadásban is, de főként a mesében, hol ritkábban hallhatni és helyette az *irt* és *ir* járja, utóbbi mint történeti jelen. (V. ö. pl. KRIZA meséit.) Az utóbbi jelenséget már BÁLINT GÁBOR észrevette és helyesen hangsúlyozta Kazáni tatár nyelvtanában, hol idevonatkozólag így ír: «Érdekes a nem tanult székelly embernek nyelvében az, hogy az általa végzett vagy látott cselekvést önhangzós multtal szereti kifejezni, pl.: *megfogám, leejtém s megdöglék*; míg a mesében jobbra *t-s* multat használ pl. *Egyszer volt egy ember, volt szakála kender*; vagy *ment, mendegélt* stb.» (III. füzet 53. l.) Ez észrevétel egy részét azonban kissé módosítnunk kell nézetem szerint, azt t. i., a mely az önhangzós multa vonatkozik, hogy ama példában nem az volna a fő nyelvünkben (mint a török tatár nyelvekben), hogy az illető maga végezte vagy maga látta-e azt a cselekvést, hanem az a határozottság s élénkség, a mi az *ira* alakot az *irt* alakkal szemben jellemzi s mintegy momentán értéket ad neki. Mint a milyen a görög aoristus is a perfectummal szemben s mint a hogy észlelték a régibb nyelvre nézve HUNFALVY és SZARVAS is, hogy az *ira* mintegy hirtelen beálló és végződő mult (MNY. 5 : 313 és NYr. I : 405), az elbeszélés mozzanatát jelzi; az *irt* ellenben csak általános mult v. végzett jelen (MNY. 2 : 442). Hogy így az *ira* a cselekvést mintegy közelebb hozza hozzánk, míg az *irt* alak s az összetett idők régebben befejezett cselekvést jelölnek, mint ezt BALASSA is megjegyezte az erdélyi népnyelvre nézve (A m. nyelvjárások, 138). Így tapasztalva a két alak közt levő különbséget, az *irt* alakkal való erős összezavarodását, a mit BUDENZ hangsúlyoz (id. h. 354—355.), nem észleltem. Különben is ama tapintatos megkülömböztetés a régibb irodalomban sem adja magát oly annyira előnkbe, mint BUDENZ állította (id. h. 355.) Hiszen akkor nem kellene SZARVASnak itt is, meg ott is következtelenségről beszélnie idézett művében. — De lássunk példákat: *Azt mondá azért az annyának: Tarisnyájjon fél ingemet. Hozott isten fiu! mondá az óriás. Jó szüvel, fiam, csak telepéggy meg! azt mondá az óriás.* (KRIZA, Vadr. 395.) *Mély kutba tekénték, köményszálat szakaszték* (Gyermekjátékából) *Ugy megüték a*

birót egy nagy tökkel, hogy meghót (KRIZA, Vadr.), *Kimenék én az utcára, arr' a szerencsétlen sánczra, hol két zsandár megtalála.* (AR.-GYUL. Népk. Gy.) | *Most négy esztendeje élménénk a vásárba úgy éjenkor ne! s hát annyian vadnak, hogy! Az apja s az anyja elpusztula egy perczre.* (Elbeszélésből 18—20 évvel azelőtti időre.) *Mos' husz esztendeje elmenénk éjenkor nő Csikba s vettünk két lovat.* (Tehát régibb multra is használják — mint a régibb irodalomban — de úgy ritkábban.)

b) Nyilatkozatokban, megjegyzésben, kérdésben stb. a befejezett cselekvés (perf. v. perfectum logicum) jelölésére is, még pedig szintén inkább csak kevéssel ezelőtt történt v. éppen most végzett cselekvés jelölésére; inkább mint beálló cselekvésű alakot, de úgy is mint tartóst. Pl. *Addig s addig, még és csak meglén* (megleve) *a lakadalom. Noj igazi idő támada. Ez és tám oda rekede. Hallá-é känd?* (Az asszony a férjéhez) *Kapád-é meg?* (A férj a nejéhez) *Ó, ó kerekítő, belchala nagyapó. Ádám, Éva, Ábrahám, ezt a falást békapám* (rigmusok). *Csak most harangozának. Ángyikáméknitt* (ángyoméknál) *járék. Tám hárman és fogók* (a disznót, öléskor.) *Mondáj-é a lejánka?* *Öt forintig meghuzának* (megbüntettek). *Még hala* stb.

Jegyzet. Az *ira* alaknak a székely nyelvben ilyen értékben való használatát már BUDENZ észrevette és hangsúlyozta. IMRE SÁNDOR ugyanis ezen időalaknak a népnyelvben való előfordulását és használatáról szólva (MNy. 4: 340) azt tapasztalta, hogy ott az éppen most múlt cselekvés kifejezésére, valamely cselekvés múlttá lettének kiemelésére való, s BUDENZ ezzel a székely nyelv használatát összhangzásban levőnek találta (id. h. 356—357.). Később STEUER JÁNOS is erre a tapasztalatra jött, két helyt is érintvén e használatot (Nyr. 18: 80. és 20: 331.) s bár nem igen világítá meg új oldalról, mint hitte, hiszen íme más is észrevette már előtte, helyesen határozta meg ez időalak használatát, hogy «az éppen most befejezett, az imént vagy közelebb történt cselekvést jelöli» s helyesen jegyezte meg, hogy többnyire a megfelelő határozószóval kapcsolatban fordul elő, pl. *Éppen most jöve haza. Éppen most mène ki. Az imént vagy az előbb látám.* Érdekes különben, hogy már egy századdal ezelőtt GÁTI ISTVÁN észrevette ezeket, mondván, hogy a székelyek «az egészen elmúlt idő (irt) helyett az aligmúlttal élnek, minéművel fordította KÁROLYI GÁSPÁR a' Bibliát, p. o. *teremté isten az embert* e helyett: *teremtette; megöklém, mondtam neki: mikor ré-*

gen elmult dolgot beszélnek is «(Helyesen!) És érdekes, hogy utánnézeésem szerint nemcsak a székelységben, de a másik erdélyi nyelvjárásterületen s a szlavóniai nyelvjárásban is ilyen értékben használják. (BALASSA, Nyelvjárások 138. és Nyr. 23: 262) S mint a példákból kivehetni, a melyeknek tökéletes másait lehet hallani nálunk, a dunántúli népnyelvben a Balaton északkeleti partján, s a palóczoknál és még sok helyt (v. ö. IMRE SÁNDOR, MNy. id. h. 4: 340: ZOLNAI, Nyr. 21: 133. és SZINNYEI JÓZSEF előszóbeli közlését Füredre nézve, hol egyszer ő is hallotta, továbbá a Nyelvőr népnyelvi közleményeit illetőleg adatait Békés, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Bihar megyéből, Dunántúl az Őrség, Somogy, Közép-Baranya, Veszprém, Bakonyvidék, Pestmegyében Bogviszló nyelvéből stb. Nyr. 2., 3., 4. és köv. kk.) úgy látszik szintén ilyen értékben használtatik. Érdekes pedig ez azért, mert ha ezzel összevesszük ennek az időalaknak azon elnevezéseit, melyeket néhány évtizeddel ezelőtt használtak, az aligmult és felmult nevet (VERESS IGNÁ CZ, Phil. Közl. 1882. 398.), a melyekben bizonyára az akkori nyelvérzék nyer kifejezést — mint a hogy a köztudatban ma is aligmult és felmult idő a hallható neve — s ha összevetjük az azelőtti régi elnevezéseit, melyekben újlag az azelőtti használatot visszatükröztető nyelvérzék jelentkezik, a melyek közt korábban a *præteritum perfectum* (SYLVESTER JÁNOS) később a *præteritum imperfectum* (KOMÁROMI CSIPKÉS s a dunántúli KÖVESDI P.) elnevezések jönnek elő: nézetem szerint szépen láthatni, hogy ez az előbb általános *multa* vonatkozott egyetlen finn-ugor mult időalak időfolytán, századok multával mint specializálódik, mint válik szűkebb körűvé s lesz a vele párhuzamban fellépett *t-s* alak mellett a csak kevéssel ezelőtt mult cselekvés kifejezőjévé. — Érdekes különben, hogy a mai német u. n. *imperfectum* is (*hörte, fand, las, schrieb* u. s. w.) régebben u. n. *præteritum* volt s mint ilyen a későbbi *er hat gehört, er hatte gehört* stb. alakokat is helyettesítette mint egyetlen mult idő, tehát a *perfectumot*, *plusquamperfectumot* stb. is, és úgy lett elbeszélő mult, mintegy a görög *aoristus*nak és a franczia *passé définine*nek megfelelőleg (v. ö. LYON, *Deutsche Grammatik, Sammlung Göschen*, 90. l.) Vagyis a német *præteritum* is egyfelől a régi indogermán *perfectum*nak felel meg, s másfelől egyszerű elbeszélésre szolgál (BEHAGHEL, *Die deutsche Sprache* 2 323—24.). Így a latin *perfectum* is, *scripsi*, v. ö. LANDGRAF, *Historische Grammatik der lateinischen Sprache* III. Bd. I. Leipzig 1903. 160—261. Ilyenformán történhetett ez bizonyára a mi nyelvünkben is.

c) Mint már fennebb is egyes példákban, tartós mult, *imperfectum*; kivált a *van ige* *vala* alakjában (mint *ir* *vala* volt

a c) alatti esetben) kérdésben, habozásban, a *volt* v. a *van* határozottabb alak helyett. Pl. *Eleget könyörgék apámnak s anyámnak* (KRIZA, Vadr. 187.) *Jó barátim! kik valátok, kik a víz széj-jin állátok, kezem nyújtám, nem szánátok, Életem végét várátok* (AR.-GY. Népk. Gy. 37.) | *Itt vala ugy-e?* (= itt van v. volt, szokott lenni). *Sokáig itt valának*. Stb. A régi háromszéki nyelvben pl: *tudom hogy az forró* (Forró) *örökijnek* (örökének) *fele mellijnek* (melynek) *fele bernald ferenc reze* (része) *vala, aszt birja vala daczó Pal es nala zalagon wala* (Székely Oklvt. 3 : 326, sepsiszentgyörgyi tanúvallomás 1568-ból).

E sajátos használat magyarázatát egyfelől az *ira* alak eredeti használata alapján adhatjuk, melynek értelmében, miután a rokon nyelvek alapján is ez mutatkozik legősibb és egyedüli múlt időnknek, a multat nagyon általánosan jelezhette s mint ilyen a későbbi *ir vala* értékét is magában foglalhatta. Másfelől a *vala* alaknál éppen abban lehet az ilyen használat magyarázata, hogy a *van* igének az *ir valának* megfelelő vagyis ugynevezett tartós multja nincs, ezt a *vala* alak helyettesíti, a mi így egyszersmind imperfectum is, praeter. impf. (v. ö. hogy pl. a görög $\dot{\iota}\nu$ = *valék* is a görög grammatikusok egyhangú nyilatkozata szerint imperfectum, Nyr. 11 : 352.) s így ezen az alapon használhatják és használhatták bevégtelenségéből, határozatlanságából kifolyólag olyan esetben is, mikor azt jelenti: «volt v. szokott lenni.» — Itt említendő a *lén* (lön) alaknak is a *volt* helyett való ismeretes használata, a mi a csángóknál is igen gyakori, pl. *A kócs (kulcs) nem lén ott. Ei jó lén. Éppen ott lén*, stb. (v. ö. SZARVAS a moldvai csángókról, Nyr. 3 : 51.)

B) Viszonyítva, önmagával vagy más mult idővel kapcsolatban is, egyidejűség, utóidejűség, stb. kifejezésére használatos. Pl. *Mikor most két esztendeje az a nagy hó vala, hogy megrekedének a fás szekerek. Járt itt s kért, de még nem hozá haza.*

Összegezés. Tehát e nyelvjárásunkban ma is gyakori használatu időalak mint a régi nyelvben nemcsak elbeszélő mult, de perfectum sőt imperfectum is, mégpedig inkább kevésselezelőtti cselekvésre érve s úgy önállóan, mint viszonyítva is használva. Cselekvés szerint inkább befejezett és mozzanatos cselekvésű igealak, idő szerint aligmult.

4. *Irék vala*. Ez az igealak a régibb irodalmi nyelvben

szintén előfordult¹⁾ s az ujabbkori irodalomban is, pl. KAZINCZYNÁL, JÓKAINÁL,²⁾ KEMÉNY ZSIGMONDNÁL, TOMPÁNÁL és más íróknál; a kalotaszegi nyelvjárásban pedig ma is él,³⁾ valamint Kapnikbánya vidékén legalább a 60-as években,⁴⁾ s a 70-es években Közép-Baranyában is⁵⁾; előfordul a Csikszentdomokosi nyelvjárásban is,⁶⁾ a Mezőségen (Kolozs-m.) és Udvarhely-megyében állítólag ma is.⁷⁾ A háromszéki nyelvjárásban szintén hallható, bár csak ritkábban. GÁTI ISTVÁN is említést tesz erről az, «összeszövésről» (*evém vala, mondám vala, Jutalomfeleletek id. h.*) mint székely használatról és LÖRINCZ K. is idéz efféle példákat a 60-as évekből (MNY. 6: 231.).

Az ő példái alapján ez időalakot az *irt vala* értékében használnák inkább,⁸⁾ mellékmondatban, mintegy a multban való előidejűség kifejezésére: *A mikor éppen elmenének vala, mások jövének. Mikor éppen felépítették vala, réja jött a nagy árviz.* — Tapasztalatom szerint azonban itt is inkább közelebb hozott cselekvés értendő, kivált az első példában; s inkább az *ira* vagy *ir vala* értékében használják ez időalakot is, mégpedig a) önállóan, szintén a nem rég vagy éppen imént végzett cselekvés jelölésére. Pl. *Azért lérdém vala csak, hogy tuggyam, hogy mihöz tarcsam magamot. Mit mondál vala?* (másképp: *Mit mondassz vala?*) *Járál vala-e Zajzonba?* (jártál-e?) *Nem éré vala fel, azért segicsegire ménék.* Épp így pl. a háromszéki születési GAAL MÓZES-nél: *tartá vala* (Magy. hünmondák), bár ott régiesen távolabbi multra. [Kalotaszegen is az említett használatban, mintegy alig-mult cselekvésre v. ö. CZUCZA értekezését, id. h.]

b) A feltételes mód multja helyett, mint az *ir vala* alakot használják effélékben: *Én ugyan megkénáldm vala, ha az orrát fel nem ütte* (nem ütötte!) *volna.* LÖRINCZNÉL, id. h. — Továbbá:

¹⁾ HUNFALVY, MNY. 5: 331. MINDSZENTHINÉL és CSEREINÉL.

²⁾ SIMONYI, Tüzetes m. nytan 636.

³⁾ CZUCZA, JANKÓ JÁNOS Kalotaszeg leírásában és a Kalotaszeg cz. folyóiratban, 90-es évek; és MELICH, NyK. 24: 127.

⁴⁾ LÖRINCZ K. NyK. 2: 368.

⁵⁾ Nyr. 4: 47.

⁶⁾ SZABÓ DEZSŐ dolg. NyF. 9. sz.

⁷⁾ Ismerőseim értesítése alapján.

⁸⁾ SIMONYI így is idézi, Tüz. m. nytan id. h.

Bár zárt veténk vala a kasra! (= bezártuk volna a kukoriczást) *Bár ne hozék vala muffot!* Stb. [Kalotaszegen szintén ilyen használatban is, v. ö. pl. Kalotaszeg cz. folyóirat I. évf. 15. l. SIMKÓ PÉTER levelét GYARMATHYNÉHOZ; 45. l. egy asszony levelét JANKÓ JÁNOS urfihoz.]

c) Viszonyítva a LÖRINCZTÖL fennebb idézett példákhoz hasonlóan, — bár ritkán jöhet elő. Tehát oly mult cselekvés jelölésére állhat, mely egy más szintén nem rég mult cselekvést megelőzött. Ebben a használatban csakugyan mintegy az alább láttandó *irt vala* értékeben vehető, mely igealak — mint látni fogjuk — nyelvjárásunkban ma szintén nem «régmult», vagyis nem régen mult cselekvést fejez ki.

Ez az igealak különben nyilván kombinálásból állt elő, mint MELICH magyarázta (NyK. id. h.); azonban vele szemben nem az *ira + irt vala* és *volt* vegyüléséből magyarázom, hogy így a «régelmultság képzeete volna hozzácsatolva az elbeszélő alakhoz», hanem az *ira + ir vala* alakok kombinációjából. Vagyis hogy az *ira* alakhoz is hozzájárult mintegy az *ir vala* analógiájára a *vala* s ezzel mintegy az «aligmultság» és tartósság képzeete is.

5. *Irt.* — Aránylag kevesebbszer fordul elő, mint az irodalmi és köznyelvben, miután mint fennebb láttuk, főként elbeszélésben az *ira* alak is szerepel helyette. Használják:

A) önállóan, mégpedig mint a köznyelvben a) v é g z e t t jelenként (præsens perfectum) azaz valamely cselekvés végzettségének, véget érésének, megszűnésének jelölésére a rendes beszédben, társalkodásban, nyilatkozatokban, megjegyzésekben, állításokban és tagadásokban, kérdések- és feleletekben, közlések, értesítések, tudósítások alkalmával (v. ö. SZARVAS, Igeidők 293.). Az *ira* alakhoz viszonyítva tehát nyelvérzékem szerint azzal a különbséggel, hogy — mint már fennebb jeleztem — míg amaz rendesen kevéssel ezelőtt történt cselekvésről használtatik, addig ez általánosabb, határozatlanabb mult s rendesen régebben befejezett vagy beállt cselekvést jelöl; és míg amaz a cselekvést inkább mint beállót jelzi, addig ennél az alaknál mintegy annak végetérése, megszünte hangsúlyoztatik a jelenre nézve, s míg amaszt határozottabb, élénkebb, elevenebb előadásban használják a főbb mozzanatok kiemelésére: addig ez a nyugodtabb előadásban s mellék-

mozzanatok kiemelésénél hallható. Pl. *Ēsszemént* (= össze van menve) *mind a Turi frakja vagy a tót orgona* (Szólásforma) *Az és okadt egy hêjre. Jó tes(+)be habarodott* (= meghizott). *Istirimfi, topánka, megehült* (éhes lett) *a lëá-ka. Jártál-ë a hêtën Prázsmárom?* (= megjártad-e? vagy valamikor jártál-e? Ellenben: *Járáll-ë Prázsmáronn?* egy kis árnyalati különbséggel, a cselekvést mintegy közelebb hozza.) *Megütte a gut* (guta). *F. Kárujnë az urátóll êlkötözött.* Stb.

Jegyzet. Ilyen használatban Háromszéken ma is *szoktam*, *szokott járja* és nem *szokok*, *szok'* stb. mint néhol.

b) Mint szintén a köznyelvben, összefüggő előadásban, elbeszélésben mai elbeszélő mult a régi *ira* helyett. *) Ilyenkor a cselekvés ideje tekintetében általánosan jelzi a multat, az *ira*, *ir vala*, *irt vala* sőt *irt volt* igealakokat is helyettesíti. Mint ilyen, az *ira* helyettesítője, egykor a mellett lépve fel, azt kiszorította helyéből s ebben a szerepében mintegy jelentésváltozással áll és mint fennebb láttuk, főként meseben van helyén (mesélő mult, BÁLINT GÁBOR). Pl. *Eccër vót, hol nem vót, vót eccër egygy embër. Vót neki két fíja. — Vót eccër hetedhét országonn és tull egygy szegény asszonnak egy fíja, a ki rëjaszánta magát, hogy szolgálni mënynyën . . . A fíut Palkónak hitták. Az annya feltarisnyálta s ő elindult.* (KRIZA: Vadr.)

c) Mint a latin *perfectum gromaticum*, alapmondatokban (v. ö. SZARVAS, Igeid. 292.) s illetőleg a mult tapasztalataiból meritett igazságok jelölésére, bölcs megjegyzésekben. Pl. *Csuf vót* (= az ma is) *még a részëg embër és! Átkozott dolog vót még az az ivás és!* (KRIZA: Vadr.) *Még az és hunczut vót* (= s az most is) *a ki kést ad a gyermek kezibe.*

d) Mint a befejezett cselekvés jelölője, mondhatni, minden időre, olyan cselekvés vagy állapot jelölésére is használtatik, a melyet mintegy előre bekövetkezettnek tüntet fel valaki, mikor valami gyakori ismétlődésében mintegy állandóan úgy szokott történni, vagy biztosan bekövetkezik. Pl. *Ojan tökkel ütött fejü vagyok*,

*) Nyelvtanaink persze e használatát nem hangsúlyozzák, pedig ez ma így van s idevonatkozólag igaza volt FOGARASINAK (NyK. 4:38.). GYULAI PÁL is ezt tartja ma elbeszélő multnak. Igaza van!

hogy a hogy megmondta, már elfelejtettem. Mü úgy vagyunk velle, hogy a pénzt még még se kaptuk s a zsebüinkből már ki és vették. Mikor ő meghót, minden tönkremént, fiam!

e) Ezzel függ össze, mikor viszonyított használatában — más, egyidejű, előidejű vagy utóidejű használatától eltekintve, mikben egyezik az irodalmi használattal — főként végzett jövőként használatos, mint a mai köznyelvben tán általában, effélékben: *Ha leürítették, osztár jöjjenek bé kijeték! Osztán ha megcsináltad, hozd el! Mikor meghót az öreg asszo, ott se tudom, mi léssz.* — Előidejűséget jelöl az ilyenekben is: *Itt tötsük az üdöt, mikor meguntuk magunkot* (BUDENZ id. h. 356.).

f) A d) alatti használatával függnek össze az effélék is: *No hát mentünk!* (felszólításban), *Lett utánna* (= legyen utánna) stb. — És azzal függ össze, hogy mint az irod. és köznyelvben, ez helyettesíti a felszólító esetleg felt. mód múltját is effélékben: *Bánnya a fene, csakhogy nekem ne jutott! Csak fel ne ébresztette s egyéb bajt ne csinált! Ott bizadd (bizony hadd) ütте, csak senki ne látta!* — a mikről majd a felszólító, illet. feltételes módnál.

Jegyzet. Itt kell megemlítenünk végül, hogy az *irt* végzett jelen helyett a cselekvés végzettségének kiemelésére nyelvjárásunkban is ma a -*va* -*re* végű igenévvel és *van* igével körülírt *praes. perfectum* járja (mint egykor az *irt*, írott bizonyára az azelőtti *ira* helyett) így *le van írva, még van csinálva*, sőt effélék is: *el van utazva*. Pl. *Mind fél van jöve a zsündej* (zsindely). *Abba már belé vagyok égygezve. Látra van* (= látható). *Fel vagyok má-ötözve* (= felöltöztem) stb.

5. *Irt vala és irt volt.* — Mint már BUDENZ megjegyezte (id. h. 357.) IMRE SÁNDOR egy nyilatkozatával szemben, mely szerint az *irt vala* alak teljesen kipusztult volna a nép nyelvéből (MNY. IV. k. id. h.), a székelységben ma is megvan.*) És pedig megvan a háromszéki nyelvjárásban is, s azt mondhatni, még gyakrabban hallható, mint a volt-tal körülírt alak, az *irt volt*.

*) HUNFALVY is azt mondta MNY. 5:332. l. a *tudott volt* alakról, hogy a nép csak ezt használja. Pedig v. ö. Kapnikbánya vidékére is NYK. 2:368, valamint SZARVAST a moldvai csángókra, NYR. 3:51. — Sőt pl. Közép-Baranyában is, legalább a 70-es években, előfordul, NYR. 4:47. Továbbá Kalotaszegen is, v. ö. a Kalotaszeg cz. folyóiratot, I:4b. stb.

Legalább a mai használat alapján részben ellenkezőjét mondhatni BUDENZ nyilatkozatának, hogy a két alak közül a volt-os volna gyakoribb (u. o. 358.) — E két igealakot különben együtt szokták említeni a nyelvtanírók a régmúlt v. végzett múlt neve alatt, minden különbségtevés, megjegyzés nélkül. Pedig legalább ma a háromszéki nyelvjárásban az értékre és használatra nézve van különbség a két igealak közt. Mégpedig az értékre nézve részben körülbelül azt a különbséget lehet felállítani köztük, a melyet az írói nyelvre nézve HUNFALVY úgy vélt tehetni, hogy «a tudott *vala* a *multra* nézve inkább hasonlítna a «*tud valához*,» a *tudott volt* pedig inkább a *tudá-hoz*» (MNy. 5:332.). Más szóval az *irt vala* inkább tartósság kifejezője, az *irt volt* inkább a bevégzettség jelölője volna. Aztán a cselekvés idejére nézve amaz székely nyelvérzékem szerint inkább közelebbi múlt, míg a *volt-os* alak távolabbi. S ez, úgy hiszem, összefügg a *vala* és *volt*, más szóval az *ira* és *irt* alakok jelentésváltozásával. A mint az *ira* alak jelentése szűkült, úgy szűkülhetett az *irt vala* jelentése is a közelebbi *multra*. Használatukat tekintve van közösség bennük, mint mindjárt látni fogjuk; így többek közt, hogy nemcsak viszonyítva fordulnak elő, mint kivált a régibb nyelvtanok és SZARVAS is tanította, hanem önállóan is, egyszerű főmondatokban is. De az eltérés itt is feltűnő, úgy hogy ezért is külön kell tárgyalnunk a két alakot.)*

I. Az *irt vala*. — Használtatik A) önállóan, viszonyítás nélkül. Mégpedig

a) nem is annyira régebbre, mint közelebbre vagy éppen kevéssel azelőttre, az aligmúlt időre érve, a beállás és utána következő folyamat vagy tartósság jelölésére; különösen állapot és helyzet jelölésére. Pl. *Ugy megütődött vala, hogy hova lett el.* (Csak a most *multra* érve!) *Anyád ugy megszigorodott vala, hogy!* (= megsoványodott, pár héttel előbbi időre mondva.) *Férretántorodtam vala* (csak most!) *Megvétettem vala* (aligmult). *A lámpást elfelejtettem vala* (Kiindult, visszatér s akkor mondja). *Ugy megálmasodtam vala, hogy! Ugy elszédültem vala, hogy! Hogy*

*) E szerint értendő és módosítandó MELICH nyilatkozata is, NyK. 24:127--28, az *irt vala* v. *volt* igealakra.

megjettem (ijedtem) vala! Hogy elfáradtam vala! (Mind csak az elébb multa értve.)

Jegyzet. Mindezekben mintegy præs. perf. az «alig-multba» téve.

b) Kérdésekre adott feleletekben, megjegyzésekben, nyilatkozatokban szintén az egyszerű *ira* v. *irt* helyén, mikor az illető mintegy nem akar ama határozott alakokkal élni. Pl. *Hol a koppantó? Ide tettem vala nē! Itt láttam vala nē!*

c) Ezzel a használatával mintegy összefüggőleg s tán általában a hozzá hasonló *ir vala* használatának hatása alatt is, habozásban és kérdésben az egyszerű *irt* helyett; mint az *ir vala* az *ir* helyett. Pl. *Nem tom, az apját temettük vala-ē el. Tám éccēr hoztam vala Brassóball. Komám asszō nem látta vala ugy-ē a kēmēnczénkēt? Mihájné asszonnál jártál vala-e? (a vakáció alatt). A koppantót béhoztad vala-e? Hoztál vala-e ki kendőt? (Mindkettőt aligmulta értve.) A legnagyobbat hogy hitták vala? (= hogy hitták) Sat.*

d) A nyelvjárás egy részében, úgy látszik, tán az alább említendő *lesz* (= talán) és az *ir vala* fenn látott egyik használatára következtében feltételes mód multa, tehát *irt volna* értelmében is használják. E pár példa, mit gyűjtöttem, a következő: *Csak e' honn lett vala! (Oltszem.) Jó lett vala (= lesz vala), itt mennyünk, hēj! (Zalánpatak.) Óh még itt legjobb lett vala (Baróton, egy öregtől). (V. ö. Kalotaszegen is: Hát mikor saját szememmel látok egy ilyen levelet, hogy ne olvastam vala el! Kalotaszeg cz. folyóir. I: 45.)*

B) Viszonyítva, tapasztalatom szerint, mint a régibb irodalomban (v. ö. MNy. 5: 332.) az *ira* alakkal kapcsolatban, a megelőző cselekvés, állapot, helyzet jelölésére fordul elő. Itt is azonban a nem sokkal azelőtti időnek jelölésére, vagy a már régebbi mult közelebb hozására, a melynél valamivel közelebb áll a vele kapcsolatos *ira* ideje. Pl. *Elmentem vala a' paphoz, s' nem találtam otthon 's úgy jövék haza. (Bud. 356. l. 12.) Megindult vala a vér, fíjam, alig tudók esmént megállítani. (Atyámtól.)*

II. *Irt volt*, nyelvjárásunkban: *irt vót*. — Ez az igealak, melyről SZARVAS az *irt vala* mellett meg sem emlékszik (v. ö. Igeidők, 275. 299.) pedig a régi nyelvben is előfordult (l. Hun-

FALVY, MNy. 5:352.)*) s a mai köznyelvben, sőt írásban is többször előfordul, a székelységben — mint láttuk — BUDENZ észrevétele szerint még gyakoribb, mint az *irt vala* (v. ö. MNy. 5:357—8.). A háromszéki nyelvjárásban ma is gyakran hallható mégpedig viszonyítva is, de meg önállóan is.

A) Önállóan általában a régen vagy régebben mult cselekvés jelölésére használják, abban különbözve az *irt vala* alaktól, hogy sokkal határozottabb és a cselekvést rendszeren régebb időre viszi vissza, mint amaz. Példák: *Elég idejibe lekaszálták vót a lencsét s még és zöd. Mind (mint) a ki aszonta (azt mondta) vót,**) jó a hus s a káposzta! Hogy és hitták vót?*

De némelykor közelebbi multra is értik. Pl. *Most bácsika és jobban néz ki, de az ősszel egészen élpusztult vót* (Csak egy évvel azelőtt!) *Mondtad vót-é Ravasznak, hogy tejet nem hoztak?! (Egy napi idővel azelőttre.)* Sőt néha az *előbbre*, az *aligmultra* is. Pl. *Hanem ezt künn hagyta vót az elebb édes anyám. Éppen azt a kártyát vettem vót (előbb!) a kezembe.*

Jegyzet. Itt, mint látjuk, az *irt v. ira, ir vala* stb. helyett állt. De természetesen itt sem annyira összezavarásról lehet szó, mint szolt pl. BUDENZ; hanem rokonértelmű alakok (szinonimák) cserélkeznek, mint a nyelvben máskor, más kifejezéseknél is. S természetes az is, hogy mindeme alakok jelentése fejlődött, változott is.

B) Viszonyítva az *irt* alakkal kapcsolatban, mint a régi és olykor a mai irodalmi nyelvben is, olyan mult cselekvés vagy helyzet, állapot jelölésére használják, a mely egy másik, szintén mult cselekvés, helyzet, állapot előtt megtörtént, beállt. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy mindkét cselekvés régebb időre vonatkozik, mint az *irt vala* használatánál a B) alatti kapcsolatban. Pl. *T. Rózsa elvitte vót az ollót s sohase hozta haza. Hogy az isten verte vóna még azt és, ki a pálinkát feltalálta vót.*

Jegyzet. A fennebb látott *ir vala, ira, irt, irt vala, irt volt* multra, illetőleg befejezett cselekvésre vonatkozó igealakok

*) NySz. 3:935. l. is több példa található rá a 16., 17.-ik századból is; bár valószínű, hogy inkább az *irt vala* után lépett föl, mint nyomatékos mult v. régmult, annak tán korábbi szerepében.

**) Szokásos szólásforma bármire.

olyanforma használatban és különbségekkel vagy felcserélődéssel jönnek elő a régi háromszéki nyelvmélekekben is, mint a mai nyelvjárásban. Így az *ira* pl. tanúvallomásokban, jegyzőkönyvekben a történet főbb mozzanatainak kiemelése, míg a mellékmondatokban inkább *irt* v. más mult alak áll; időfolytán pedig egyik-másiknak szerepe kissé változik.*) Pl. *Mindszent másodnapján jövének mi előnkben... mondá ezt az felperes az alperesekhez, az mely örökséget Zoltánban birtok, mind malmot és minden örökségeket, kik Zoltánban voltanak; az alpereseknek Ferencz György azt felelé... az felperes azt mondá... mert eddig anyánk engedelmeből birtatók;... az alperesek semmi bizont (tanút) nem adának. Az alperesnek nem tetszék, elfogák, ezt mondák stb. Ellenben a két alak így is: és nem tetszék az felperesnek; elvitte mi előllünk stb. (Szék. Oklvt. 2: 174, Sepsiszek, 1564.) Ugyanabból a korból más oklevélben: *Ezt valla hogi óth (öt) Daczó Géorgi hitta el, Nem izente ó neki sem biró sem hadnagy sem zek (szék), Mw egij embert kwltwnk vala (fömond!) be Daczó Palne aszszonyomhoz az hazhozz... kij azt monda hogij ó be Ment volt az Daczo Palne aszszonyomnak tudomant tóth (tett) hogij iktatni Mennek. — En mentem wala valamij dolgomerth Daczó Géorgij-nij (-ni) es talalam az ó hazanal asz garadiczjon (garádicson, küszöbön), es el híjwa vele (? vala) asz malomhoz, hallom hogij Itattija vala. Tudom hogy az forro orokkijnek fele melljnek fele bernald ferencz rezze wala aszt birija vala daczo Pal es nala zalagon vala. Már fennebb idéztük; ugyanez a következő tanu beszédjéből oratio obl.-ban így olvasható ugyanott: *twggija hogij asz bernald ferenc Rezze asz forro örökkijnek Daczo Palnal volt es birta sat.* (Szék. Oklvt. 3: 326, Sepsiszentgyörgy, 1568.)**

A 17. századból, 1642-ből: *Midőn volnánk Sepsiszekben Lisznyóban, jövének mi előnkbe... kik is minket két részről megbirálának és iratának ilyen örökös végezést (aligm. perf.), hogy tudniillik bikfalvi uraimék tegnapi napon az szekereket ökröstől béhozták... a honnan ez előtt az uzoni Pap János ökreit is béhozta Bikfalva, és le is ütötte az ott való erdőlésért és a marha hiesesztésért, melyért most törvént akarának bikfalvi uraimék moveálni uzoni uraimék ellen... melyet Bikfalva ugy engedett volt az alatt a kötés alatt... De sok szép kérésekre uzoni uraiméknek engedének bikfalvi uraimék és nem kívánának törvént moveálni, stb. (Szék. Oklvt. 4: 274—5.) Ugyanabból a korból 1678-ból CSEREI GYÖRGY Erdővidékről, Baróthról így ír pl.: *Tennap 1 óra után jöttem ki Fogarasból. Én uram menék és jövék csaknem**

*) Így értendő tehát MATKÓ ISTVÁN időhasználatá is az *ira* és *irt* alakra nézve s nem úgy mint KOMÁROMY L. SZARVAS merev elmélete alapján nézte, Nyr. 2: 264.

úgy, mint az ki Bécsbe menyen s az császárt nem látja. Ha kezdené valaki, mért *hívtak*, soha bizony meg nem tudnám mondani, miért *hívtak volt* ki... Az mezei hadak tennap előtt *jövének* oda... Az somlyói praesidiumban is annyi *jő*, de nem *érkeztek* *vala* el... egy ember azt sem ok nélkül *adta* tanácsul (perf. gnom.), hogy az solyomnak az fészket el kell rontani s az fiait könnyebben megfoghatni. (DEÁK F., Beldi Pál élete, 181. l.) Ugyanott BÉLDI PÁL: *jő* rendben *valál*, mikor ott *tartám* Miklóst (imperf.), nem *tudád* megbecsülneni (73. l. 1672-ből). Neje, VITÉZ ZSUZSÁNNA 1677-ben: Édes uram, én az kiket *lehetett*, *eljárattatám* az Főtítul (?) való izenet szerint, ugyan magam *akarak* *vala* Kapi, Rhédei uramhoz menni, eszökbe vévén, *ők jöttek* ide mindketten; igen *biztatának* stb. (155. l.)

A 18. századra: Ma Brassóba befordulván igen szomorú hírt *hallottam*, mert Szebenbe az pestis bėjött... Kolozsvárról két kereskedő görög titkon *befurta volt* magát, azok inficiálták stb. (GIDÓFALVI GÁBOR levele APOR PÉTERhez, Apor P. lev. II. 38—39. l.) Csudálkozom, hogy miolta hazul *eljöttem*, semmi leveletket nem *vehettem*. Itt az dolgok, látom, *megfordultak* stb. (APOR P. levele feleségéhez. 1715-ből, id. h. 54.) Kegyelmed két rendbeli levelét nagy szeretettel *vettem*, a mik felől kegyelmed *parancsolt*, mentől hamarébb, ha Isten haza viszen, véghez viszem. (APOR PÉTERNÉ férjének, 1717.) Ellenben: szintén *most* *vala* nálam. (APOR u. o. 67.) Mint látjuk ekkor már *t-s* multtal élnek, de közelebbre a magánhangzóssal. Így MIKES is: Édes *néném*, mi ide *érkeztünk* ma szerencsésen. Édes *néném*, még kednek semmi levelét nem *vettem* (perf.) Ellenben: Ennek a száraz ebédnek vége levén, azután igen könnyen lóra *ülénk* (elb.) stb.

6. *Irni kezd* = *irni fog*. — Ez az időalak az egyszerű *ír*, igehatározós (majd, holnap) *ír* meg az *irni fog*, *irni akar* és *irni kell*, *irand* stb. alakok mellett a XV. és XVI. században jövő cselekvés jelölésére is használtatott (SZARVAS, Igeidők 279—281. NySz. 2 : 289.); s mint már SZARVAS rámutatott, ma is előfordul a székelységben ilyen értékben is (Nyr. 3 : 52.). Bár ritkábban, nálunk Háromszéken is hallani afféle példákban, minőket SZARVAS KRIZÁNAK udvarhelyszéki gyűjteményéből és a moldvai csángóktól idéz. (*Addig horgya a vizet a'ra a botra, a míg kisarjazzik, akkor almát kezd teremni*, KRIZA, Vadr. 480. *Készőszkékben hord bé, mikor még kezd száradni* = meg fog száradni, moldvai csángók). Magam nem idézhetek rá példát gyűjtésemből, de előfordul az effélékben: *Męgtanul, mikor a lág csípni*

kezdi a nyakát (KRIZA, Nyr. 1 : 270, székelységi közmondás). *Akkor májđ még kezdı lıtnı!* (= fogja lıtnı) stb.

Jegyzet. Természetesen ma már az *ırni fog* alak van helyében nálunk is az egyszerűbb *májđ ır* stb. mellett, bár az is még csak ritkábban hallható a közbeszédben.

7. *Irni fog*. — Ez az igealak LÖRINCZ és KRIZA idevonatkozó nyilatkozatai alapján a 60-as években még nem használtatott volna a jövő kifejezésére, hanem csak a valószínűség jelölésére. «Nem használja a' háromszéki a' jövendı idejü igéhez a' *fog* segédigét, minthogy azt a határozó szócskával már kijelentette; hanem mint olyant, mely akár mult, akár jövı cselekvény v. történet függı kétésvoltát akarja értetni, az ıgének valamennyi hajlítási alakján átvitethetvén, például: *még fog ırni, ha tartós meleg lesz; még fogná cselekedni; fogta mondani* (talán mondta v. mondta lesz); *fog vala v. fogott volna engedni* stb. (LÖRINCZ id. h. 218, 227, 238. l.). Baj van a *fog*-gal is, ezzel a jövı jelentésére fölvett ıgével — mondja KRIZA is. Baj van Köpeczen a közmondás szerint, fıleg a székelyre nézve, mert neki a *fog* mindig a *talán* eszméjével jár összekapcsolva, oly cselekménynyel v. történettel, a mi még is eshetik, nem is, p. o. ha mondják neki: *jó dolgod fog lenni*, ezen ő csak azt érti: *talán, alkalmasint jó dolgod van jelenben v. jövıben*. S így a székelı nem nyugodhatik meg ezen a *fog*-gal ıgért jövın: *ıgazságot fogsz kapni*, valamint neki sem igen lehet hinni, ha például *foggal ıgérne* valamit. Nincs hát valóban jövıje, amolyan *werde*-féle *fog* nem biztosítja azt neki eléggé, mint általában a magyarnak sines jövıje az élı népbszéd szerint, hanem csak jelenje, pl. *megverem* stb. (KRIZA, Vadr. 564. s vö. 555. l. is).

Tehát LÖRINCZ és KRIZA szerint az *ırni fog* ıgealak csak a jelen v. jövıbeli eshetıség jelölésére használtatnék s ha jövıre vonatkozik is, nem valódı, nem határozott jövı. Azonban mint már MELICH rámutatott érintıleg (NyK. 24 : 497.) éppen a Vadrózsák alapján használtatik bizony *jövıre* is, pl. a 469, 470, 423, 446, 476, 480. lapokon; illetıleg szerintem itt-ott beálló cselekvés jelölésére, s az egyik példa éppen háromszéki mesében fordul elı (*hogy a téged soha sem fog háborgatni*, 423. l.). Élőnyelvi megfigyelésem szerint is ez ıgealak legalább

ma nemcsak a megtörténhetés, valószínűség, hanem a jövő és pedig a határozott jövő, s illetőleg a beálló cselekvés jelölésére is használtatik, bár a köznép beszédében csak ritkábban. És ez a használata nem lehet nézetem szerint csak újabb keletű, hanem használtatott bizonyára a 60-as években is, bár — mint ma is — csak ritkábban; de a 70-es években megjelenő Nyelvőrben már nem egyszer találkozunk vele ilyen értelemben. (L. pl. Nyr. 2 : 559, 3 : 116, 6 : 46, 90, 477. stb.). Sőt nézetem szerint e használata lehet az eredeti, ebből fejlődhetett a másik, melyben a valószínűség kifejezésére áll. A beállásnak és a jövőnek általános érzett bizonytalansága adhatja meg a lélektani magyarázatot, az ú. n. pszichologiai momentumot e jelentésbővülésre, a mely nemcsak a székelységben, de egyes más nyelvjárásokban s az irodalmi nyelvben is megtalálható.

Tehát világosan szólva, ez igealak is előfordul önállóan és viszonyítva, mindkét esetben kétféle értékben:

a) Beálló cselekvés, illetőleg beálló v. folyamatos jövő kifejezésére, bár ritkábban. Pl. *Hónap (holnap), asz' hiszem, le fog jőni.* Oda bizon mü es el fogunk menni. Ott sokan fognak lenni. (Határozottan jövőre.)

b) A valószínűség vagy tagadólag a valószínűtlenség kifejezésére, mégpedig itt inkább jelenre vonatkozólag, határozatlan, bizonytalan, de a valószínűség sejtelmével bíró nyilatkozatokban (mint verbum auxiliare verisimilitudinis). Pl.: Ha egyik háromszéki azt kérdi a másiktól, hogy hanyadika és az csak valószínű választ tud adni, így felel: *Ma bizony tizennyolczadika fog lenni.* Vajjon ez és ez tudja-é? *Fogja tudni v. tudni fogja.* Hány az óra, édes apám? *Tám kettőre fog járni, fiam!* Stb.

Jegyzet. Ezzel függ össze az alábbi *fogott irni* alak is.

c) Felszólító mód értelmében való használata, mint pl. *le fogod irni!* és d) az udvariasság kifejezésére való alkalmazása, a mi az újabb köznyelvben szintén divatos, pl. *kérni fogom* (= kérem), *hogy ezt meg ezt tegye meg* — nyelvjárásunkban még ma kevésbé hallható; de szintén előfordul a műveltebbeknél. Ismeretes a köznyelvből az efféle használat is: *Csak nem fogom azt tenni, hogy...* (multra értve). Nyelvjárásunkban még ma ez sem divatos.

8. *Irni fogott.* — Ezt az igealakot, mely nem egyéb mint az előbbinek *multra* való alkalmazása s az alábbi alakokkal együtt nem más, mint a *fog* igének különböző alakjai, régebb a futurum exactum képviselőjének szokták tekinteni s keletkezése idejére nézve SZARVAS azt mondja, hogy szerfölött ifjú, alig hivatkozhatik pár évtizednyi létezési időszakra. (Igeidők 284.) SIMONYI pedig újabb fejlődésű székely igealaknak mondta. (A m. nyelv¹ 221.) Pedig, ha utána nézünk, a régibb nyelvben is előfordult. (Vö. NySz. 1:866.)

a) Futurum exactum értelmében való használatát újabbkorinak mondhatjuk s HUNFALVYVAL és SZARVASSAL jogosan hibáztathatjuk az effélékben: ha lefogtad irni, közöld velem (v. ö. MNY. 2:448, 463, Igeidők 286.); de maga az alak utánnézésem szerint a régi nyelvben sem az, bár legalább is harmadfél százados igealak. A NySz.-ban is olyan használatban jön elő, mint SIMONYI a székely beszédről jelezte: *fogott írni, el fogott menni*, a. m. valószínűleg, alkalmasint elment (id. h.). Tehát

b) mint a NySz. értelmezése is adja, a valószínűség kifejezésére szolgál, s ebben az értelemben használják nyelvjárásunkban is, mégpedig a *multra* vonatkozólag, mint valószínű multat jelentő igealakot. Mint ilyen fordul elő a háromszéki, kézdivásárhelyi születésű MATKÓNÁL is (XVII. száz., Nyr. 2:263.)*) S mint ilyen tudomásom szerint a nép nyelvében több helyt hallható ma is: a kalotaszegi nyelvjárásban (JANKÓ J. id. m. 221. l.), szolnok-dobokai (Nyr. 17.) s szilágysági tájszólásban és másutt is. — Nyelvjárásunkban ilyen értelemben fordul elő, mégpedig az *irt* alaknak megfelelőleg teljesebb, távolabbi *multra* értve, mint pl. a német ú. n. fut. exactum főmondatban. Irodalmi nyelven *talán, alkalmasint, valószínűen* stb. határozószókkal és mult idejű igével mondhatnók az efféléket. Pl. *Nem fogott innya* (inni). *Haza fogott menni. Messzünnet fogott jöni az úrfi* (Barót). *Azt fél és fogta irni már tám* (Futásfalva). *Tám Szenyörgyönn fogtam hallani* (azt a hírt). Effélékben is: *Met én ezt*

*) S nem úgy, mint KOMÁROMY értelmezi ott, hogy *meg fogott csábulni* = meg kezdett csábulni, hanem: bizonyosan megcsábult, nyilván megcsábult.

fogtam és istálom (instálom) látni (= bizonyosan láttam); sőt kérdésben is: *Hol fogtam én azt látni?* (Vajjon hol is láttam?) stb.

Jegyzet. V. ö. a latin ú. n. fut. exact. is főmondatban; időfokozat tekintetében pedig a következő *irni foga, irni fogott vala* stb. alakokat.

9. *Irni foga.* — Mint a két előbbi igealakot, ezt is a valószínűség kifejezésére használják, csak hogy a kevéssel azelőtti vagy nemrég mult időre, mint az *ira* alakot. Ha régibb multa vonatkozik, azt mintegy közelebb hozza. Pl. *Csütörtökön este fogá mondani. Haza foga menni. Ugy fogá mondani* (imént multakra).

10. *Irni fogott vala és irni fogott vót.* — Ezek is a mult valószínűség kifejezésére használatosak, az *irt vala* és *irt vót* használatának megfelelőleg. Tehát amaz inkább közelebb multa, emez távolabbira v. éppen régmulta, így: *Irni fogott vala* = bizonyára, körülbelül irt; *irni fogott vót* = körülbelől, alkalmasint irt volt.

Jegyzet. LÖRINCZ a *fog vala* v. fogott volna *engedni* alakot is emliti nyelvjárásunkra (MNY. 6: 227.), valamint Kapnik-bánya és vidéke nyelvére is (NYK. 2: 369.), mint láthatjuk, föltételes mult helyett mondva. Azonban nyelvérzékem s más háromszékiek nyelvérzéke alapján is ez ismét csak ú. n. «tovább ragozás», egyéni általánosítása lehet.

11. *Léssz és irt léssz.* — A *fog* segédigének imént látott, valószínűséget jelentő alakjait a *valószínűség módja* névvel is illethetnők; illetőleg így mintegy nyelvünkben is beszélhetnénk, kivált íme egyes nyelvjárásainkra vonatkozólag, az ú. n. *lehetőség módjáról* (modus potentialis v. concessivus), a mi némely rokon nyelvben, pl. a finnben is megvan. (V. ö. SIMONVI, A m. nyelv I. 120. l.). Ennek a valószínűségnek, lehetőségnek a kifejezésére szolgál nyelvjárásunkban még a *léssz* ige is a) a *lenni fog* (= bizonyára lesz) értelmében és b) mint segédige más igealak mellett, szintén a valószínűség kifejezésére: *irt lesz* = alkalmasint irt.

Az a) alatti használatára nézve Kereszturfizékre s ezzel együtt úgy látszik Háromszékre is, KRIZA is említ efféle példákat: *Hol van apád? Otthon lessz* = úgy hiszem, otthon van; *mennyire van ide Kolozsvár? negyven mérföldnyire lessz* (Vadr.

555—56). De már a *b*)-re az *ő* *mondta lesz, elményen lessz*-féle alakokra azt mondja, hogy szokatlanok valamint Kereszturfszékbén, úgy Sepsiszékbén is (id. h. 556.). LÖRINCZ ellenben azt mondta, hogy ilyen értelemben, valamely cselekvény v. történet függő kétes voltának értetésére a *lesz* segédige is használtatik, ekkor nem a' segédige (mint *fog-nál*), hanem a derékige vevén föl hajlítási alakokat 's utána állván mindenkor a' *lesz* változatlan, mint: *mondta lesz* (tán *mondta* v. *fogta* mondani), *elményen lesz* (tán *el fog menni*), *ha kérné lesz* (ha *fogná kérni*), *ő tudja lesz* (tán *ő tudja*, nem jövőben, hanem most, MNy. 6 : 227—28.). Tehát mindezeket az alakokat is használnák Háromszéken; a mi azonban valószínűleg a 60-as években sem volt lehetséges, sőt még tán kevésbé, mint ma, miután azóta egyik vagy másik irányban tovább működhetett, hathatott volna az analógia.

Annai azonban bizonyos, hogy az *irt lessz* alakot akkor is használhatták, talán Sepsiszékbén is. Idősebb asszonyoktól ugyanis ma is hallhatni értesülésem szerint nagy ritkán Sepsiszentgyörgyön is: *Elmönt lessz* (= valószínűleg *elment*).¹⁾ S *bizonyosan elmönt lessz*, mondják az Olt mellékén, úgy látszik, Bodokon is.²⁾ Kézdi-Vásárhely vidékén pedig ez a szólásmód, úgy látszik, ma is sűrűn vagy legalább is használtatik; használják a multa vonatkoztatva olyan cselekedet kifejezésére, megemlítésére, melynek megtörténtéről a beszélő nem bir teljes tudomással, tehát csak föltételelesen állítja.³⁾ BÁLINT GÁBOR tanár is többször hallott effélet édes anyjától (Szt.-Katalna); egy kézdivásárhelyi törvényszéki aljegyző értesítése szerint meg az *ő* öreganyja ma is használja.

J e g y z e t. V. ö. különben ez összetett igealakra SZARVAST és MUNKÁCSIT, Nyr. 3 : 51. és 10 : 158. hogy a csángóknál is előfordul. LÖRINCZ-VASS J. NyK. 2 : 369. szerint Kapnikbánya vidékén is. BALASSA J., Nyr. 21, 566 : a *kell lesz* Debreczenben is hallható; Nyr. 22, 36 : Tiszán innen is, multa és jelenre is a *lesz* = «talán» jelentéssel; ZOLNAI, Nyr. 22 : 136. Szatmárt is, a jövő kifejezésére így: majd, ha *lehet lesz* korcsolyázni. KANYARÓ F.: Abrudbányán és Verespatakon is, Nyr. 22 : 227. KOLUMBÁN,

¹⁾ Egy barátom értesített.

²⁾ Magam hallottam.

³⁾ BALÓ LÁSZLÓ polg. igazgató levélbeli értesítése.

Nyr. 22 : 410. a lozsádi nyelvjárásban is az *irt lesz* és *ir lesz*. Végül v. ö. MELICH : A «lesz» mint időképző, Nyr. 25 : 351. és PÁPAY J. ugyanarról Nyr. 25 : 513.

Mint az idézett irodalomból kivehetni, az *irt lesz* alakon kívül használják néhol az *ir lesz* alakot is, abban az értelemben, mint az *irni fog*-ot láttuk, jelenre vagy jövőre vonatkozó valószínűség kifejezésére.*) Sőt LÖRINCZ szerint az *irna lesz* («*ha kérné lesz*») alak is előfordulna; azonban ez ismét «tovább ragozás». Az *ir lesz* alak pedig, úgy látszik, csak a Felső-Tisza vidékén otthonos effélékben: *El kell lesz mennem* (= immár bizony el kell mennem, Ugocsában és Szatmárban, saját tapasztalatom egy csepei nő beszéde alapján). Háromszéken ez ismét nem hallható, s így idevonatkozólag KRIZÁNAK volt igaza (id. h. 556.).

A mi már most ez igealakok (*lesz, irt lesz, ir lesz*) említett használatának magyarázatát illeti, tudjuk, KOLUMBÁN oláh hatást lát bennük (Nyr. 22. id. h.), MELICH pedig az *ir lesz*-t kombinált alaknak mondja, minő a szóalkotás terén is előfordul s lélektani alapon magyarázván, annak analogiájából származtatja az *irt lesz*-t. Szerintem, bár föltűnő, hogy ez alakok inkább oly vidékeken hallhatók, hol oláhság van a közelben (moldvai csángók, lozsádi nyelvjárás, Kapnikbánya és vidéke stb.), használatuk érthető a magyarból, a *lesz* jelentéséből is, mely nyelvérzékünk szerint jövőre vonatkozik, a *lenni fog*-gal egyértékű s mint ilyen magában hordja a jelzett jelentésváltozás, bővülés pszichológiai okát és lehetőségét. Az *irt lesz* pedig tán az *irni fogott* mellett, annak jelentésbeli analogiájára is származhatott (*irt+lesz*) az *irt* vala v. volt mintájára, sőt tán az effélék analogiájára is: áldott lesz, méltó lesz (v. ö. NySz. 2 : 586, 5.). Az *ir lesz* pedig vagy az *irt lesz* analogiájára (tehát éppen ellenkezőleg, mint MELICH magyarázta, id. h.) vagy tán oláh hatás is lehet.

12. *Iránd*. — SIMONYI-nak egy régebbi cikke szerint «azt is állítgatják például, hogy a székely nép még ma is él az *iránd* igealakokkal, mely különben mindenütt kihalt az előbeszéd-ből; de erre nézve határozott és hiteles értesülésünk eddigelé nincsen» (Nyr. 17 : 12.). PAAL GYULA erre azt írta helyesen, hogy

*) S így ebben nem volt igaza KULCSÁR ENDRÉNEK, Nyr. 22 : 136.

abban ő Tamás, hogy a székely nép maig is él az *irand* igealakokkal (Nyr. u. o. 267.). Valóban a háromszéki nyelvjárásban sem használják ma, csak a belőle képzett melléknévi igenevet egy pár kifejezésben, minők: *jóraménendő* (rosszaló értelemben, így: *te jóraménendő, ez a jóraménendő*) és *férje lévendő, menyem lévendő* (= leendő férje, menyje) stb. — Az *irandana, irandott* stb. egykor divatos továbbragozások pedig természetesen éppen nem hallhatók.

13. Körülírt ragozású igealakok. — E név alatt azokat az összetett igealakokat érinthetjük, melyeket BARKÁSZ KÁROLY és CSENGERI JÁNOS érintett a Nyelvőrben (3: 486—491, illet. 10: 213—215.): *irva van, volt irva, lesz irva* stb. Ezek közül az elsőt, *van irva* alakban, nyelvjárásunkban is használják állapot, illetőleg a cselekvés befejezettsége jelölésére, pl. a *gabona mind bé va~ hordva; le van irva* stb.)* A *volt irva* alakot is effélékben: *Ketté vót repedve, bé vót hordva, az ujja a háboruba el vót löve* stb. (v. ö. Nyr. 10: 213, CSENGERI példáit). Azonban a *lesz irva* és *lett irva* germánizmusok nyelvjárásunkba még nem férkőztek be; pedig egyes nyelvjárásokban — mint tudjuk — pl. a fővárosiak beszédében már rendkívül gyakoriak.

Az *a' mondó vagyok, meg mi' tévő legyek?* nyelvünkben szokásos körülírt ragozású példák nyelvjárásunkban is előfordulnak ilyen alakban: *én és a^mmondó vagyok* (= azt mondom) és *mi tévő v. mi tévős legyek?* — Aztán a hiszekegy régi, mintegy megkötött alakjában Háromszéken is előfordul ez is: *onnan lészen eljövendő*, a mi — mint tudjuk — régi latinizmus az egész köznyelvben.

14. Kiveszett régi igealakok. — Ezek közt az *ir volt* (l. NySz. 3: 935.) nincs meg nyelvjárásunkban (v. ö. már FOGARASIT NyK. 1: 175. és 4: 38, a Vadrózsák alapján); az egyetlen igealak jóformán, a mely a multból nem maradt fenn. Az *irék volt* alak, mely ARANY-GYULAI Népkölt. gyűjteménye 3: 400. l. vargyasiak beszédjéből, Udvarhelymegyéből idézve olvasható (v. ö. SIMONYI, M. Kötőszók 3: 233. l. is) legalább nyelvjárásunkban nem hallható, s így kérdéses, hogy csakugyan létezik-e a többi székelységben is.

ERDÉLYI LAJOS.

*) V. ö. fennebb az *írt* alakról legvégül mondottakkal.

A vogul infinitivus használata tekintettel a magyarra.

Az infinitivus valamely nomen verbale-nak határozói esete. A nomen verbale-k közül az inf. alapjául a nomen actionis jelentése szolgálhatott, a mely — hogy BUDENZ meghatározásával éljek (NyK. XX. 252.) — oly határozatlan hely v. állapot kifejezése, a melyet az igecselekvés végbemenetele jelez, azaz fogalmilag tartalmaz. Ha mármost az inf. szerepét a mondatban összehasonlítjuk a neki alapul szolgált nomen actionis-sal, sőt az összes nomen verbalékkal a vogul, a magyar vagy a többi finnugor nyelvben, akkor azt tapasztaljuk, hogy igei természetét az inf. jobban megőrizte mint bármely más igenév, míg ellenben névszói szereplésének köre elég csekély, csekélyebb még mint a német, a francia vagy különösen az ókori görög nyelvben. Hogy pedig igei természetét oly nagy mértékben megőrizte, annak oka a névszó alakjától és szerkezetétől való elkülönülés volt, a mi PAUL H. (Principien der Sprachgeschichte³ 339.) szerint keletkezésének egyik feltétele volt. Eredetileg a főnévnek igével való összekapcsolása alapján létrejött szerkezetek helyére, azok analógiája szerint lépett. Hogy azonban az inf. csakugyan az is legyen, szükséges, hogy ragos voltát többé ne érezzük.

A vogul infinitivus, a mint a példák többsége bizonyítja, eredetileg bizonyos célzatosságot, vmire való irányulást fejezett ki, s legnagyobbbrészt még most is úgy használják, de jelenleg nagyobb szerepe van. Alkalmazásának köre idővel bővült, a mennyiben az ige cselekvésének vmi felé való irányulása igen közel áll azon viszonyhoz, melyben az ige s cselekvését szenvedő tárgy áll. Elősegíti az inf. tárgyi (és alanyi) használatát az a körülmény is, hogy a tárgy (és az alany) rendesen ragtalan, s így az inf., melynek alkotó

elemei már különben is elhomályosultak, alak tekintetében is közel áll a tárgyhoz. Ez utóbbit hangsúlyozza PAUL H., a midőn az inf.-nak névszói természetéről szól: «Die Annäherung an den nominalen Charakter zeigt sich daher, solange nicht besondere Unterscheidungsmittel angewendet werden, zunächst in solchen Fällen, wo die Charakterisierung durch eine Flexionsendung am wenigsten erforderlich ist, d. h. in der Verwendung als Subjekt oder Objekt» (Princ. d. Sprachgesch.³ 339).

Az inf.-nak ezen fejlődési irányában a vogul nyelv vmivel hátrább van, mint a magyar, mert tárgyi használata csak kevés ige mellett szokásos. Így pl. «látni» és «hallani» mellett *-ne* áll: *tan pältänl joxtërëm-pël x̣tälēm ūlmanē at vājēm* ha hozzájuk érkezem, észre nem veszem, mikor esteledik nappalom IV. 139. (stb., l. alább).

A vogulban is a vég- és célhatározói jelentésből fejlődött a tárgyi és alanyi jelentés. A tárgyra való átmenetül ilyen példák szolgálhattak: *k̄r̄xatun̄kwē-kē patē'im: ā̄x̄āsip x̄urēm x̄apt k̄reim* ha be akarok fogni, hófajd nyakú rénökröt fogok be IV. 42; vagy: *ānēm taw sēpānēl ājtun̄kwē jem̄t̄ilēstā* ő engem varázsittalal meg akart itatni IV. 343. — *Pati* eredetileg vmihez hozzáfogást s készülést jelent s azután kezdést, a cselekvésnek beállítását, de mindez esetekben még érezni eredeti jelentését, bár a cselekvés beállítását jelentő alkalmazásában már közel van ahhoz, hogy a mellette álló inf.-t tárgynak tartsuk, pl. *ēlāl' q̄s ti min̄un̄kwē pats* azután ismét tovább indult I. 7. Jelentés fejlődésének utolsó foka pedig ott áll előttünk, a hol már akarást fejez ki, s akkor a mellette álló inf. már határozottan tárgy. Úgy képzelhető a fejlődés a *jem̄ti* «lesz, válik» és a vele kapcsolatos inf.-nál is. A mikor pedig az ige nek ilyen jelentésfejlődése folytán az infinitivus tárgyi viszonyba lépett az igéjéhez, akkor ennek analogiájára más főnévi tárggyal álló ige is maga mellé vette az infinitivust.

Alanyi szerepben az inf. többnyire *ēri* mellett áll, ez pedig alapján véve azt fejezi ki, hogy vmire szükség van. Tehát az alanyi inf. is visszavezethető az inf. eredeti vég- vagy célhatározói jelentésére.

I. Infinitivus mint véghatározó.

A véghatározó az ige cselekvésének vmi felé való haladását, reá irányulását fejezi ki. Az inf. is ragjánál fogva végh. lévén, ezen természetét meg is tartotta néhány igével kapcsolatban. Leggyakrabban találjuk az inf.-t eredeti jellemében a kezdést jelentő *pati*-val kapcsolatban, a mely ige sokszor csak a cselekvésnek egyszerű megindulását fejezi ki, mint a magyar igekötő nélkül álló *kezd* is, s ezért a vele kapcsolatos inf.-nak véghatározói jelleme sem domborodik ki oly erősen, s hajlandók vagyunk az inf.-t tárgynak tartani; de vannak olyan esetek, a melyekben az inf. világosan érezteti véghatározói voltát, pl.: *Tāri-peš-nimālā-sq̄w ti minun̄kwē pats* 'Tari-p. immár menni készült I. 27.

Minthogy a *pati* sokszor a cselekvésnek egyszerű elkezdését fejezi ki tekintet nélkül az előkészületekre, azért néha a mai magyar *fog*-nak megfelelőleg a cselekvésnek beállítását is jelölheti. S itt érdekes találkozását tapasztalhatjuk a *pati*-nak a *kezd*- régi magyar használatával, a mennyiben az szintén a cselekvés beállítását jelezte (v. ö. SZARVAS GÁBOR: Magyar igeidők 279—81.), pl. *Látnotok kezditek* (*videbitis*) *embernek fiát* MünchC.

1. *Pati* «kezd» jelentésben:*)

I. k. *ēlāl̄ ąs ti minun̄kwē pats* azután ismét tovább indult 7. *vālim̄těstā, joxtun̄kwē patěstā, ąs ɣot ūstipěstā* megközelítette, már szinte utólérte, ismét elvesztette 12. *tēɣkwē patsi'* enni kezdtek 20. *kāsērlan̄kwē, sākmētlan̄kwē ēlāl̄ ta patsēt* tovább kezdtek kártyázni, sakkozni 22. *ɣasū, man vāti ūnlēmātū ɣasāp saɣiɣ-pāl̄ n̄q̄wēsan̄kwē pats, taw polun̄kwē ta pats* hosszú vagy rövid ideig ült, egyszer csak a kárpittal elfödött szobarekesz mozogni, ő pedig fájni kezdett 24, 25. *Tari-peš-nimālā-sq̄w ɣātēl vistā, ta totun̄kwē patěstā* T. p. fogta a napot és vinni kezdte 25. *akw'-mat-ért vās-uj-ɣul ti ojipun̄kwē patsēt* egyszer csak a kacsaféle állatok [vonulása] vége felé kezdett járni 56. *ēkwatā minēm jui-pālt ti kantmēltax̄tun̄kwē pats* miután felesége elment, mérgelődni kezdett 58. *akw'-mat-ért Numi-Tārem āšūw n̄amsax̄tun̄kwē pati* egyszer csak N. T. atyánk gondolkodni

*) A példák mind a Vogul Népköltési Gyűjteményből vannak véve.

kezd 160. *ti šqs Numi-Tārēm ūnttēm mā-lamt xumlē tāremluḡkwē pats*, *Xul-qtēr supāt tūjtēm mātā akw'toḡ jānīmi* abban a pillanatban a mint a *Numi Tārēm* teremtetten földdarab terjedni kezdett, ugyanakkép nő *Xul qtēr*-nek szájában elrejtett földje 162. *tul āmp pōluḡkwē pātētā* erre az eb fázni kezdett 164. *ēkwatā lūnīsimē lau-tuḡkwē ti pats* felesége sirva elkezdte őt szidni 34. *mortim ālnē saw ujkwē ti pāl ālnē nājīḡ mān*, *qtērīḡ mān ti jīḡkwē patsēt* déltáj lakó sok madárka ezen vidékbeli úrasszonyok (lakta) földre, urak (lakta) földre már jönni kezdtek 53, 56. *tū ti minuḡkwē patsi'* oda kezdtek menni 67. *ti suj-jīw-as tārā mā jolī-pqalnēl āsū vātāl nīmīrīš nāyḡ kwālūḡkwē ti pats* ezen botból támadt lyukon színük soha sem látott csúszómászók kezdtek feljönni a föld alól 163.

II. k. *nētā ḡot-kantmejawēs, ēruḡkwē ti pats* neje megharagudott, énekelni kezdett 54. *ti lūlēs, ti lūlēs postilūḡkwē pats* im állott, állott, (egyszer csak) hajnalodni kezdett 19. *nētā simā us ta šār-ruḡkwē pats* nejének szíve akkor kezdett csak fájni 61. *jḡut kit qulārā sirēy-tuḡkwē ti patsei'* az úrnak két vége im recsegni kezdett 70. *Numi-Tārēm ēkwatātēl lautuḡkwē patsi'* N. T. feleségével czi-vakodni kezdett 100. *naurēm kēruḡkwē patsarā* a gyermek kezdette őket befogni 112. *am ḡotāl minuḡkwē molex pate'im* én hová keljek útra ilyen hamar 112. *ti kāsūḡkwē patsēt* most versenyt futni kezdtek 117. *minuḡkwē patsei'* menni kezdtek 127. *ajāy xum saw pīrā-nēm ta xāntluḡkwē patilamēt* apród férfi sok legényem most hadakozni kezdett 190. *As alrā sunsuḡkwē patēs* az Obon fölfelé kezdett nézni 295, 295. *la'il-urānēl sa'iruḡkwē patēs* lábszárából vágni kezdett 303. *tāšēm tēp tēmēn jui-pālť āluḡkwē patsi'* miután száraz ételt ettek, élni kezdtek 301. *taw ās akw'la'il-pālť xultuḡkwē patēs* neki szintén egyik lába fele elmaradni kezdett 304, 304, 304.

III. k. *tul jūwlē jīḡkwē ti patsem* azután visszafelé kezdtem jönni 73. *ti jāmūḡkwē patsem, ti minūsēm* most járkálni kezdtem im elmentem 122. *sēmēl sosi' kit sqw postiluḡkwē ti patse'i'* fekete ribiszke két csillag im ragyogni kezdett 123. *minuḡkwē patsēt* menni kezdtek 400. *tēpjelūḡkwē patsanēm* falatozni kezdtem 92.

IV. k. *amki māmnē jūwlē minuḡkwē patsem* visszaindulni kezdtem a magam földére 4. *tūpēm visēm, tawuḡkwē patsem* elővettem evezőm s evezni kezdtem 25. *ūsēm la'il, ūsēm kāt tikwoss ūsēt, toḡa-pēl nūwēltuḡkwē ti patsān* Fáradó lábuk, fáradó kezük, habár el volt fáradva: mindamellet azokat [még jobban] kezdték

mozgatni 30. *šāital ālne xūrem pasyem nājim-pālt molēmlyukw'ti* patset anyátlanul élő rénborjüm úri nöm felé im sietni kezdett 30. *Ulekse jänmāltēm jamēs āri-pālt toxa-pēl pēlpisnuw minnyukw'ti* patset az Alekszej nevelte szép leányhoz mind a mellett még gyorsabban kezdtek haladni 30. *jāni' xum japān ti mīnykwē patsēm* im idős férfi nagybátyjának adogatni kedtem 31. *an ās ānēmtēl kūsej-laxtuykw' patsēn* s most kezdenél velem gazdám módjára bānni 32. *tū vānyukwē ti patsēm* im elkezdtem oda mászni 39. *jārnēt nāny kēnsuykw' ti patst* a szamojédek ébredni kezdtek 39. *Kuśmā-āri ānykēkēm us ta ērukwē pats* Kozma leány leányzócskám akkor már szeretni kezdett 52. *nay ās manēr ānēmtēl mūjintuykwē patsēn* Hát ugyan minek kezdtél te velem nevetgélni 60, 60. *an ās amki mēt xumil jālyukwē patsēm* most már bérszolgával magam kezdtem utazgatni 62. *Sōma-āri ānykēkwē toxtilyukwē pats* a sapka-falvi leány felserdülni kezdett 64. *nāny-kwālyukwē pate'im : tistime tūnsē'im* Midőn felkelni kezdtem szomorkodva sirdogálok 72. *simēy ne simēm sarjuykw' pats* szívvel való nőnek szivem sajogni kezdett 75, 75. *jārā vārēm āit-nārapēl ti nuyukwē patēstā* elkezdte nyúzni az atyja készítette csontlapátkával 81. *vāntlyukwē pats* Vándorolni kezdett 82. *tūnsuykwē ta pats* sirni kezdett 82. *sisi' minnyukwē ti pats* visszafelé kezdett menni 143. *sisi' ti jānyxtaxtuykwē pats* már visszafelé kezdtek fordulni 143. *ta jārnēt jui-pālt nāwēlyxatuykwē pats* ama szamojédek után kezdett nyargalni 168. *Numi-Tārēm jāyā-nūpēl pojksuykwē ti pats* N. T. atyjához im imádkozni kezdett 170. *ti nāwlyukwē patēstā* üldözni kezdte 170. *sāli-sākwēl jänmāltēm jāren xum ta tūnsuykwē pats* a rénemlön növekedett szamojéd ember most sirni kezdett 170. *ta tūnsēs akw'-mat-ērt nānyāl' ti nqmsaxtuykwē pats* csak sirt, sirt, egyszer csak felkelésre kezdett gondolni 171. *mā-sajné, pāyēn ti xart-xatuykwē pats* a föld mögé oldalt kezdett im huzakodni 171. *ness ti lakuykwē patsanā* hát csak úgy rejtőzve közeledett feléjük 171. *tūl ti kitilyukwē patēstā* tehát azután im kérdezni kezdte 171. *tīl Jāpēl jēkuykwē pati* ezután Japel tánczolni kezd 192. *noys sāt saw lēsān minnyukwē ti patilēm* nyusztfogó hét sok vadászhurokjához kezdett im menni 199, 199. *saw-pos joxttal xqsā vōl ti nē'iluykwē patēs* egy szemfénytől beláthatatlan hosszúságú folyóvonal kezdett im jelentkezni 211. *an xāp-kiwērt alxatuykwē patsēi'* most a ladikban verekedni kezdtek 246. *mōl xātel xajtēl jui-qult ūjim xgutēt xossixatuykwē patsēt* épúgy

mint a minap a fenyvesbeli utolsó lúczfenyők egymáshoz kezdtek csapdosódni 255. *žilunkwé patitēn* ásni kezdtek 267. *χolit ti χāt-lankwé pats* reggel im nappalodni kezdett 305. *tīl χajtunkwé ti patsēt* most elkezdtek futni 308. *ālunkwé patsi' tēnki* Ők maguk ketten kezdtek élni 324. *χāsūi' jēntes, χumitā-nūpēl lāwunkwé pats* Hosszú ideig lőn s férjéhez szólni kezdett 325. *Kwonālē ness ti vānkwé patēs* im csak úgy mászni kezdett kifelé 328. *karapli nalwā naritawēs minunkwé patsēt* a hajót a vízbe betolták, menni kezdtek 333. *moššū ūnlēs, χātunkwé pats, vōt tawānts* keveset virrasztott, nappalodni kezdett s a szél elcsendesült 336. *an akw'-mūs kāstal ālunkwé pats* most egyre kedvtelenné kezdett válni 339. *minunkwé patsēt* elmenni kezdtek 339. *ālunkwé patsi'* kezdtek ketten élni 341. *ālunkwé patsēt* (együtt) élni kezdtek 341. *taw lapatā lakw-χatunkwé patē'in, nqmse'in, taw tit ti āli* Ha a közelbe kezdesz lo-pózkodni, gondolod ő im itt van 414. *an-manij mān-kwoliη-ta'il tēwē-ke: χumitā naknē pati, sawēlunkwé pati* ha kis házbeli állapotban eszik, férje büntetés okába esik, nyomorogni kezd 415.

Ezután azokat az eseteket sorolom fel, a melyekben az infinitivus tárgygyal áll. Az ÉV.-nak nincsen tárgyragja, azért a szavak ragtalanul állanak az inf. mellett, mint a magyarban is található a régi nyelvben, de azzal a különbséggel, hogy ilyen esetekben az inf. célhatározó (v. ö. SIMONYI, M. Határozók II. 297.).

a) Személyrag nélküli tárgygyal:

I. k. *an lū-lūl' χilyatunkwé pats* elkezdett a lóganéjban ásni 6. *nqmt vārunkwé patsēt* tanácsot kezdtek tartani 70. *tūl-ūlttē χoti χum at χāsi por vārunkwé, tūliη mā kinsunkwé ti pati* azután némelyik férfi nem tud tutajt csinálni, magas helyet kezd keresni 71. *mā-kwol žilunkwé ta patsēt* földi gunyhót kezdtek ott ásni 72. *la'ilij-uj-χuri vārunkwé patēs* lábas-állat-alakot kezdett készíteni 146, 147. *naη sātēm ēlēm-χālēsān vit-χul alunkwé patsēt, vōr-uj alunkwé patsēt* igédre termett embereid elkezdtek vízi halat halászni, erdei vadat vadászni 155. *āri ānšunkwé patsēt* kezdte leányuk lenni, 156, 157. *Numi-Tqrmī' Xul-ātēri' mā ūntunkwé patsi'* N. T. és Xul'-ater elkezdtek a földet teremteni 161. Kérdéses: *vitij pāl, vōriη pāl ališlankwé ti pats* vizes vidékbeli, erdős vidékbeli (állatokat) vadászgatni kezdett 4.

II. k. *vōr-uj alunkwé patēs, vit-χul alunkwé patēs* erdei állatot kezdett fogni, vízi halat kezdett fogni 294.

III. k. *ūs tēnē jānī' tur ti vārunkwē patīl'im* város felfaló nagy orditást kezdek im meg 467. *mā sirpā sirij kwol ās ti vārunkwē patsēm* földből való keresztrúdú, keresztrudas házat kezdtem im most készíteni 311.

IV. k. *jāmēs tēn'-ut, jāmēs ajn'-ut xāntunkwē patsēm* jó ételt, italt találni kezdtem 27. *jāmēs mañši vēlt toltunkwē patsēm* becsületes vogul arczokat felmelegíteni kezdtem 27, 27. *tul nāj-ātēr kāstunkwē ās ti patsēm* aztán ismét a bálványszellemet kezdtem im fogadalommal idézni 39. *šāj ajunkwē patsei'* csájt kezdtem inni 64. *taw nāyχ-χulūunkwē pati, χap vitnē jol-χartuākwē patitā* ő felbukkanni kezd s a ladikot a vízbe aláhúzni kezdi 408.

Tárgyhatározóval: *lāyχēl potértunkwē patsēt* társalgáshoz kezdtek 343.

Czélhatározóval: *nēt pil vātunkwē minunkwē patsēt* a nők bogyót szedni kezdtek menni 82.

b) Személyragos tárgygyal:

II. k. *jūtā χartunkwē pats* iját ajzani kezdte 70.

IV. k. *kit χaptārem am pōsunkwē ti patsēm* két rénökrömm erre én hajtani kezdtem 5. *am χumim pojkunkwē patsēm* én férjemhez könyörögni kezdtem 26. *jānχ' ānčā nujinē jui-pālt mān ānčā rātunkwē patēstā* miután idősb ángyát elnyúzta, kisebb ángyát kezdte elverni 81. *añ sālī-sārāk kwoni-pālt ālnē jūtā kinsunkwē patēstā ama* rénlegelőn kívül levő iját kedte keresni 173.

Közel áll a *pati*-nak most tárgyalt jelentéséhez az a néhány eset, mikor egyszerűen a cselekvésnek beállását jelzi s megfelel a mi *fog* igénk mai használatának. A mint már említettem, a kódexek és az első nyomtatványok korában nálunk is használatos volt a *kezd* a cselekvés beállásának jelölésére, míg végre a XVI. század vége felé a *fog* ige jutott ily alkalmazásban kizárólagos uralomra.

I. k. *kwoss kwon χujunkwē pate'in, at pōlawēn* még ha a szabadban fogsz feküdni, nem fogsz megfázni 164.

II. k. *tōnt am-jotēm alyatunkwē pate'in* azért velem verekedni fogsz 93.

IV. k. *Ištpēn qikā āšekēm pālt jūw-minunkwē pate'im* István öreg atyácskámhoz haza fogok menni 14. *nān nqmsijin akw'tox ti sēlyatunkwē pati, akw'tox ti χāntχatunkwē pati* azt képzelitek ti, ép úgy fog majd folyni a kereset, ép úgy lehet majdan szereznetek (találótok) vagyont 139.

Tárgygyal kapcsolatos inf.: I. k. *ās manēr tēṅkwē pate'it* hanem mit fognak enni 147. *vōr-uj aluṅkwē pate'it* erdei vadat fognak ölni 152.

II. k. *tquli! ja, amki nēmne manēr pojéksuṅkwē pat'em* elég legyen, na majd bizony én a magam nejenek itt könyörögni fogok 129. (v. ö. IV. 26.). *ti mātā ḡsü mā maur kāsēl manki minuṅkwē pateuw* ezen földje hosszú föld(ön) minő vigsággal fogunk mi majd menni 209. (v. ö. *jaṅkelmü jaṅtuṅkwē ḡāse'* IV. 17, t. + jali IV. 324).

III. k. *Tārēm jāni' jāren tīl ās naḡen jūw tēne nūr-saw at miṅkwē pati* Fenséges ég, a te nagyapád ezután a megenni való vesszőbimbót fogja majd töled megvonni 283, 284.

Személyragos tárgygyal: IV. k. *am tari-pakw simkēm kit ēlmip kāsājil ta jaṅtuṅkwē patilēm* az én fenyőtobozhoz hasonló szivecském kétélű késsel fogom majd szeldesni 66.

Az inf. végh. jelleme teljesen kidomborodik, a mikor *pati*-nak «készülni» jelentése van, de ebben a jelentésben csak a következő öt példában fordul elő:

I. k. *minuṅkwē ti pats, aṅ nētü šāpitawēs* már elmenni készült, mire nejét kelengyével szerelték fel 23. *Tāri-pēs-nūmālā-saw ti minuṅkwē pats* Tari-p. immár menni készült 27.

II. k. *minuṅkwē ti patilē'im* im indulni készülődöm 201. *ḡātēl ḡls, minuṅkwē patēs, lāwi* egy napig volt ott, menni készült, így szól 309.

IV. k. *Vōr-ḡum vōrne minuṅkwē pati-pel lakwāl taktēlayti* erdőbe járó ember, ha erdőbe készül menni, pénzsmával füstöli magát 416.

A *pati*-val kapcsolatos inf., mely már *pati*-nak «kezd» jelentésében is közel állott a tárgyi kategória köréhez, végre teljesen abba csap át *pati*-nak «akar» és «lehet» jelentésében, de ezeket az eseteket a tárgynál fogom felsorolni.

2. A magyar «kezd»-et mai használatában teljesen fedi a kondai *pōmti*, a melynek nincsen annyi jelentésbeli árnyalata, mint az ÉV. *pati*-nak, s csak a cselekvés megindulását jelzi. Az aránylag csekély terjedelmű kondai szövegben a *pōmti* gyakran fordul elő, a mint a felsorolásból is kitűnik.

I. k. *ḡnšux šoritayw pōmtēs* az öreg elkezdett veszekedni 168.

II. k. *vūs-māntēl ṅṅkhwē khēṅkhoz tē pōmtēs* a város hosszá-

ban ím felfelé mászni kezdett 224. *mō-kīn jqlē kholēkhtāxw tē pōmtēs* erre a föld belsejébe kezdte magát aláásni 224. *laxu rāux tē pōmtēsān* mindenfelé rázni kezdette 225. *jāni tulēl vūs toqrē sgorox tē pōmtēs* nagy fokossal kezd a város felé vagdalkozni 228. *viš-ōtēr Khūrēm-tāl-vuor-pupi khōntāt jat khōntlaxtox tē pōmtēs* az ifjabb fejedelembős a Három-ölnyi-erdei-bálvány hadával ím hadakozni kezdett 228. *tonātēl viš-ōtēr elāl khōntlaxtox pōmtēs* azzal az ifjabb fejedelembős tovább hadakozni kezdett 229. *jāni ōtēr Khūrēm-tāl-vuor-pupi khōntān ji-poqt vuitaxtox tē pōmtēs* az idősebb fejedelembős a Három-ölnyi-erdei bálvány hadait ím üldözni kezdte 230. *lēlēy viš-khūrētātēl sārtox tē pōmtēsē* elevenítő viz tömlőjéből dörzsölni kezdte 231. *mot khotēl kwālsei, ūs khōntlaxtox tē pōmtēi* másnap felkeltek s ismét hadakozni kezdtek 231. *tonātēl elāl khōntlaxtox pōmtēi* erre tovább hadakozni kezdett 232. *viñst jolēsaxtox pōmtēs Tōrēm-sēilēkēy-ātpēn-ōtērnēl* most könnyörögni kezdett az égszéli ötven fejedelembőshöz 240. *ājox, tēxw pōmtsēt* enni, inni kezdettek 241. *tāu jatlāt rujtaxtox tē pōmtēs* Erre őt üldözni kezdte 233.

III. k. *oqñkān pōxēt tāu-pēl vōtox pōmtēs* nöcskéi mellett ő is szedegetni kezdett 129. *kwār-kwār ēkwē oqkwérésāt tān tqrāt tē jērp-tāxw pōmtēs* rigó asszony nénécskéje ő ellene átkozódni kezdett 130.

IV. k. *rāsi māsēm kit ōtrei'us ālkhatox pōmtēsēi* a selyementét öltött két fejedelmet elkezdtek ismét üldözni 252. *oxsēr jat sūmox pōmtēi* a rókával együtt kezdtek rohanni 371. *sēsē mātēl koqtēl vqtox pōmtēsē* kezével háta mentében simogatni kezdte 373. *tēnē, ājnē pāsēnnē tqñk vōttēlaxtox pōmtsēt* az étel, ital maga magától kezdett az asztalra helyezkedni 377. *ākū'-māišt nājēr khōlkhe jitelātēl khwātē khwqlilāxw tē pōmtēsē* egyszer csak a fejedelem népe éjjelenként ím valahová eltűnni kezdett 378. *nājēr-pōu tqñk lāxw-tāxw pōmtēs* a fejedelemfi oda kezdett lopózkodni 381. *kēlpēy lōñkhe-māntēl jit-kwājox tē pōmtēsē* véres utja mentében nyom szerint követni kezdte 382. *pāilox pōmtēs* fürödni kezdett 382. *nājēr kwānē mēnēs, laxwē sonsilaxtox pōmtēs* a fejedelem kiment, körül kezdett nézdegélni 383.

Tárgygyal kapcsolatos inf.: II. k. *votkēsēt sgorox tē pōmtēsān* a vízi szörnyetégeket erre vagdalni kezdte 226. *khōnt ātox pōmt-māišt jōñkhēp jūtēkēn-ālē khoitēl tuñši* a midőn a hadat gyűjteni kezdte, a hold mint vmi varródoboz födele állott 227.

IV. k. *vuj-anšuz khqsepmē pärjitoqlōz pōmtēstā* az állatöreg a hálósátrat forgatni kezdte 412. (ragos tárgygyal). *pōmti* «hozzáfogni» jelentésben: IV. k. *šilis sēmē šoqrož pōmtēs* hozzáfogott, hogy a poling madarat agyonüsse 321.

Személyragos és tárgyraggal ellátott tárgy: IV. k. *kiskē nājērnē nūplaztož pōmtēs āktētām* a macska a fejedelemnek nászolni kezdte nagybácsiját 375.

3. A *pōmti*-hez sorakozik a hasonló jelentésű *nqwi*, a mely hozzáfogást jelent; a *-zat(-khot)* visszaható képzővel ellátva előfordul a tavdaiban ugyanabban a jelentésben.

II. k. *ūs-kīt suttelāžw nqūsānl* a város közepén nyargaltatni kezdték 238/9.

Tárgygyal: II. k. *vil tēlēmišt tēlēm tuššēp tārime sqorlāžw nqostē* a víz teremtetésekor termett álló fenýöt vagdalni kezdte 237.

A kondai *nqwi*-nak reflexiv továbbképzése a tavdai *naukhotē* ugyanabban a jelentésben; de előfordul négyszer *nqwē* is, a mely a kondai teljes mása.

IV. k. *āši Šinpāl tārtkētuy naukhots* Sinpal nagyapó alá-bocátkozni kezdett 347, 347. *nuy-kšēms, khāranē ikēm̄t il-loišuy naukhots* fölébredt, csődörlovai nincsenek, elkezdett sírni 348. *vayžgtuy naukhotst* Verekedni kezdtek 349. *tuči juni-pālt ju-minūy naukhotst* annak utána haza menni kezdettek 349. *maq-tantoy naukhotst* dicsekedni kezdettek 353. *in pūkhatož naukhotst* most összefogózkodni kezdtek 354, 354, 353. *šqlkhqn jānumni pšst, šqlkhqn mānē ālā-iēr tōlmoz il-kālēy naukhots* a répa növésének idejében a répaföldre valami tolvaj kezdett járkálni 356. *khunāž kun-minōy naukhotēu, tārēy tātānēn il-porewū* a hogyan mi kimenni kezdenénk medve apád megfojt 357. *tuč il-qlož naukhotst* ott tovább élni kezdettek 357. *khōn šerkēs qrtōy naukhots, tārēy-pū šerkēs tōšēn noul-ēžžēl mous* a mikor a sas fáradni kezdett, a medve-fiú a sas szájába egy darab húst dugott 360. *sužālēxtēy naukhotst* szeretkezni kezdtek 364. *juwi-āwit-jitel' lākānēxtēy naukhotst* nőtestvérével elkezdett bábuzni 367. *āw-pū pāžt khānštōy naukhotstil* a gyermek mellett himbálni kezdte (a manó kezét) 368. *nōplqžtož naukhotst, vēriū āw il-nōplēstil* nászolni kezdettek, a legifjabb leányt elnászolta 370.

nqwē: IV. k. *pīl-šopnqt nql-šop nonghail' khqrtōy naustān* a fületlen és orratlan pedig elkezdte felfelé húzni 359.

Tárgygyal kapcsolatos inf.: IV. k. *toj vārun noukhotst* lakodalmat kezdtek csinálni 348. *korolēt nājārēn jistē, grqkh ājun noukhotst* a királyok eljöttek a fejedelelemhez, pálinkát inni kezdtek 346. *q̄s toj vārun noukhotst* ismét elkezdtek lakodalmat csinálni 349, 349, 350. *sqrt pītēn naukhotst* csukát kezdtek főzni 351. *uχ-mēt-sout šalkhan-mānē tārēn jānt, šalkhan khatōn naukhōts* egyszer csak egy medve jön a répafieldre, elkezdte tépni a répát 356. *jiw tēl naukhotē šourōn polānē kušux-ēs tāru ju-pātāllēt* a mint a fát vágni kezdte, forgácsai a kéménylyukon át behullanak 358.

nqwē: IV. k. *nōy-jānumēm šalkhan ār it khatōtōn nqus* a megnőtt répát minden éjjel elhordani kezdte 356.

Személyragos tárgygyal: IV. k. *āši šinpql touimi nuy-khartuy noustēl* Sinpal nagyapó őt felhuzni kezdte. 347. *tux nqus khatōn nōy-ghail* őt magát kezdte felfelé húzni 359.

4. A *pati* használatával némi részben rokon a *jēmti* szerepe, bár alapjelentése vmivé levést, válást fejez ki, pl. *ekwātā puḡkā šulitīmē squr-sqw xajilt voikenī* *jēmtēm* az öreg asszony feje megöszülve mint nyúlőr, (oly) fehérré lett II. k. 299. Néha azonban a *jēmti* ezen új állapotba való jutás kezdetét fejezi ki, s ilyenkor az éppen «kezdeni» v. «készülni» szóval kell fordítani:

I. k. *ta mors lū qlēm, xqlunḡwē ti jēmtēm* olyan ló volt, mintha éppen megdögölni készülné 6. *q̄s ti joxtunḡwē jēmtētā, mān sqrt xuril šārišnē ta šāltēs* megint már csaknem utolérte, (midőn) amaz kis csuka alakjában a tengerbe ereszkedett 12.

II. k. *kāt-pqālān pū-ēmtonḡwē jēmtētā* megfogta mindjárt a fél kezénél fogva 129. *tī joxtōx tē jēmtsēt* ime már (a hadak) oda érkezni kezdtek 227.

Személyragos tárgygyal: II. k. *viš ötēr tōkhētām togrē pūtoḡ jēmtētē* s már azon volt, hogy az ifjabb fejedelehmős torokesutkáját keresztülszúrja 233.

Szintúgy vele jár a *jēmti*-vel az új állapotba való jutás akarásanak, kívánásának képze, de ezt a tárgynál emlitem.

5. A vmire készülődést a kondai még a *kēstaxti* szóval fejezi ki.

II. k. *viš ötēr jat khōntlaxtoḡ kēstaxti* az ifjabb fejedelehmőssel hadakozni készül 227. IV. k. *elē mēnoḡ tē kēstaxtat* im elmenni készülődnek 383.

Érdekes találkozása a magyar és a vogul észjárásnak

az *unti* és *vukété* «ülni» igének «vmihez hozzálátni, hozzáfogni» jelentésben való használata (megfelel a német: «sich daran-machen»-nak). Többnyire czélt is rejt magában s azért itt csak kis részét tárgyalom.

IV. k. *tārēy-pū āmaltql: noxor uxäil vuketséné jänghēy* a medve fiú szól, miért ültetek úgy neki a játszásnak 359.

Tárggyal: *nautnät jui-pält ēkwä tqwēl xartilunkwē ūntti* miután lekaparták, az asszony neki ül a bőr kihuzásához 419.

6. A vmire törekvést, vágyódást kifejező szavak: *taxmeji, voräti (väräti) ärtelaxti, vortxati*:

II. k. *tū jassä ujunkwē taw voräts* egyenesen oda iparkodik úszni 291. *kwäl-kīnēl kwäne läkwēltäxw väräti* a házból kimenteni igyekezik 239.

III. k. *kwonä kwälunkwē ti ärtelaxte'im* kimenni vágyakozom 61.

IV. k. *nay alunkwē vorätilēn* te őt megölni törekszel 343. *jū-minunkwē ti vorätälē'im im* haza szándékom minden áron menni 54. *nāny-lūlunkwē kwoss vortxatili, la'iläyän at lapi* a mint felállásra támaszkodik, nem tud lábaira emelkedni 328.

Tárggyal: I. k. *tox jälīmät vit ajunkwē taxmejis* a mint úgy járt, vizet inni kerekedett vágya 5.

Személyrag. tárggyal: II. k. *am vōrēs-lili-aulēm nay xartaykwē ti vorätilēn* az én vércse lelkem végét im te kiszabadítani törekedtél 188.

IV. k. *täütäm nōkhwē puux värētite* őt igyekszik megfogni 412.

E csoporthoz tartozik a kondaiban található *ñori*-ige, a melynek «óhajt, akar» jelentése van, de azt nem szerkesztik, mint a magyarban, tárggyal, hanem *-né* «-ra, -re» raggal, mint ez a példa mutatja: *jāmēs mäsñēn, jāmēs tēñēn ñores-kēt jāmēs mäsñēl, jāmēs tēñēl pojērtilēn* ha jó öltözékre, jó táplálékra van óhajtsa, jó öltözékkel, jó táplálékkal áldod meg (II. k. 378.) s ezért a *ñori*-val kapcsolatos inf. is végh.-nak veendő s szerkezete megfelel a magyar «kiváncozik» igének:

IV. k. *khomēl ūlat tat sunsox ñoram* meg akarom nézni, hogyan élnek ott 375. *kit khom soritaxta-kēt, qlē-khwān-när toqrē kholtiläxw ñorite, tūu loykhē soj: vuj-anšuxné ñolti* ha két ember pörlekedik s vki ki akarja mutatni, hogy az ő szava igaz, az állatöregre esküszik 411.

Tárggyal: II. k. *om kēlp-sām tēyw khwqse nōram, nāi' mēnan om taryēm ālkātoχ* én ha egy csepp vért-akarak enni, te jössz velem verekedni 226.

IV. k. *tāu-pēl oq sūlēmlāyw nōri, pōu sūlēmlāyw nōri* hiszen ő is leányt akar nevelni, fiút akar nevelni 320. *qln, surēh nār khūntoχ nōran khūntēn, oqlmēn* ezüstöt, aranyat, a mennyit csak hátodra rakni akarsz, rakj föl, vidd el 372, 373.

7. A vmire bocsátást, engedést a vogul *tārāti* (tavd. *tārte*) igével fejezi ki, s hogy a tőle függő inf. csakugyan végh., mutatja e példa: *lélēnnē ju joχtoχ tārētān oqnēm* engedd, hogy elevenen térjek haza II. k. 240.; itt *oqnēm tārāti*-tól függő tárgy, mert a dativus *qmnan* vagy *omnqn*; az inf.-nak tehát szükségképpen végh.-nak kell lenni. Csak a déli nyelvjárásokban használatos infinitivussal:

II. k. *lélēnnē ju joχtoχ tārētān oqnēm* engedd, hogy elevenen térjek haza 240.

IV. k. *ōn—latti—it khūluχw tārātāln* engedj engem — mondja — hogy az éjjel nálad háljak 162. *ākām-oqkwām ōn it khūluχw tārātelān* nagybácsim, nagynéném, hogy az éjjel meghálhassak, engedjétek meg nekem 163. *uχ-par šom répcāsne šqut āmānmi šākhqsoy tārtēn* egy szempillantás idejeig engedj egyszer kipihegem magamat 354.

8. Engedést fejez ki a kondai *ālti*:

IV. k. *nāi' oqnēm mēnoχ oqt āltēslēn* te nem engedtéel engemet elmenni 383.

9. Az engedésnek majdnem ellentéte az unszolást, kényszerítést kifejező *pariti*:

II. k. *am napēn (āykwēn) aluykwē paritilēm: nap χqnal lāwe'in* ha én téged unszollak, hogy öld meg, te akkor azt fogod mondani 93.

Személyragos tárggyal: II. k. *am āykwēm nap aluykwē paritāslēn* te unszoltál engem, hogy anyám megöljem 93.

10. A gondolást kifejező *nqmi* szerkesztési módja lehet: *tī ul nqmēlmatēn, tū ul nqmēlmatēn* I. k. 15. ide ne gondolj, oda ne gondolj; lehet továbbá gondolni vmit: *Voikēn-Tqrem āsēm zañstēm zañstēpā ai namilēm* Fehér-Ég, az én apám tanított tanítását veszem elmembe III. k. 80. és *at khaykhā at nqmsi ām mqsām* senki sem gondol én reám (értem) (Vog. Nyelvj. 108.). Az utóbbi szerkezet után indulva az inf.-t célhat.-nak lehet minősíteni, míg

a második példa tárgynak tünteti fel, az első pedig véghatározónak, azért azt hiszem, mivel a vég- és célh.-t megkülönböztetni sokszor nehéz, legjobb lesz az ide tartozó példákat értelmük szerint a végh. és tárgyi infinitivusok közé besorozni.

Véghatározók: I. k. *səma xalunkwé nəməsi* éppen csak meghalni gondol 13.

Tárgygyal: I. k. *Xul-qtér űnléné mā jelpij šakwél loutunkwé nəməsi* a X. a. lakta földet szent tűzözönnel elmosni szándékozik 68. *Xul-qtér takwitān janēs mā űnttūkwé ās akw'-mūs ti nəmsi* X. a. megint azon gondolkodik egyre, hogy magának külön földet teremtsen 162. *Xul-qtér . . . ti ēlēm-xələsi' xot sakwātunkwé nəmsi* X. a. ezen embereket valahogyan megrontani gondolkodik 163.

11. Végh. áll a «tanítani» jelentősű *xanšti* mellett. I. k. *jautél alēslāné xum jaut vārunkwé xanštītū* íjjal vadászó embert íjkészítésre tanít 153, 153. Az észjárás a vogulban és magyarban az lehet, hogy reávezet vkit vmire.

12. *Āstēli* «készen lenni» s azután «ráérni vmire» szintén ide sorolható. III. k. *juw totunkwé at āstēlāst* hazavinni nem értek reá 235, 235.

13. S végül még *nāti* «segít» mellett áll végh. inf.:

Személyr. tárgygyal: IV. k. *tī' jālén, am lūm nanx-vīnkwé nātén* gyere ide, segíts felemelni lovamat 321.

II. Infinitivus mint célhatározó.

A cél- és a véghatározó között pontos határvonalat húzni nem igen lehet, azért előfordulhat, hogy az ezen fejezetben tárgyalt esetek némelyike talán a véghatározók közé is beillik, de azt hiszem, a célzatosság némi képzeete mindegyikben megtalálható.

1. Leghatározottabban nyilvánul a célzatosság a mozgást jelentő igéknél s ezek közül különösen a *mini*-vel kapcsolatos célhat. infinitivusok gyakoriak; nagyon elterjedt a használata a tavaiban és kondaiban, míg a többi nyelvjárásban más járást jelentő igékkel váltakozik.

I. k. *oql-khwqtē kēnsqz mēnēs* valahová elment vadászni 168.

mot khotél qúšux ūs kénsox ménés másnap az öreg ismét elment vadászni 168.

II. k. *qln-sósi-suriñ-sósi-vaimélén nǎi, Oqs vetän päilux nglu té ménés* ezüst ribiszke, arany ribiszke fondorlatos asszony im az Ob partjára ment le fürödni 225, 225. *vuor-kín jálwél jat khönt-laxtux té ménés* az erdőbe indult a manókkal hadakozni 226. *nǎi' joutén-ñelén kéšnē pēsén ménan om tarjém alkātoz te a te ijaddal,* nyiladdal vadászfortélyoddal jössz velem verekedni 226. *khöntāntél viš ötér poalt khöntlaxtoz té ménés* hadaival az ifjabb fejedelemlhőshöz erre hadakozni indult 227. *sokho viš ötér-pōxén nōtoz ménat* mindannyian az ifjabb fejedelemlhőshöz mentek segíteni 230. *Sakw-talex ājkā ūšmēm-pālt mujluxkwé ti min'e'im* Szigya-fői öreg nász-rokonomhoz vendégeskedni megyek 262. *saw jārnēm xumlē-mos ālilālē'it, sunsuxkwé ti min'e'im* sok szamojédem ugyan hogyan él, megyek im megnézni 279. *upā-pālt mujluxkwé minēs* ipjához ment vendégségbe 310.

III. k. *am jonjuxkwé tū mināsēm én oda mentem játszani* 73. *sāt xum mat jonjuxkwé xūn min'e'it* hét férfi ugyan hogyan menne csak úgy játszani 400.

IV. k. *an ās mujluxkwé minkēn-értén, kankēn ās mat naŋ-nu-pēlén sunsi* ha most vendégségbe méssz, talán bizony reád fog nézni a te bátyád 327. *vāta-xumitā kwāls pāi', xān-pālt minēs mujluxkwé* kereskedő embere kiment a partra, elment a fejedelemlhez vendégeskedni 337. *in mā mā-utin voux ātāmēt-jitél khāntlaxtoz miniu-te* most hadd menjünk más vidékre (föld vízhez) erős embe-ekkel hadakozni 351. *āmp-pū, nou khaltérēm-qšēn khaxqulqtoz minēn* ebfi, menj te a hídra örködni 352. *in jukā-pūnšit piš khulānēn glōŋ puru mināntēt* most az asszony fiastul vissza megy lakni régi házukba 357. *rustil ti mǎltaxmē, tuslējij minās* vette a fegyvert s elment vadászni 359. *minēn—lānt—sojŋq tuslējixtēŋ* menj — mond — az erdőbe vadászni 360. *nou khojōŋ minēn, khulait-meš ām šax tāštīlēm* te menj feküdni, reggelig én mindent elkészítetek 365. *miskérēx khojōŋ minās* a fiú feküdni ment 365. *khōlāit-tātēŋ qš tuslējij minās* reggel ismét vadászni ment 367. *khōlāit-tātēŋ kālšt, ux-jitél tuslējij mināst* reggel felkeltek, együtt mentek el vadászni 369. *mināst nōplaxtoz* nászolni mentek 370. *khq-tél il-vōntnē pālu, ānšux šalkhān-mānē khaxqulqtoz* mihānt nap leszállta tájt megy az öreg örködni a répa-földre 356. *nājēr sonsi-*

lāxw tākw té mēni a fejedelem maga nézni megy 378. *nājértél son-sox mēnēsēi'* elmentek a fejedelemmel megnézni 379. *sōrēs-vētān jēltaptaxtox mēnēs* a tenger partjára ment gyógyítani magát 380.

Tárgygyal kapcsolatos inf.: I. k. *akw'ankw qn'sēm sāt xum qālāy mā kinsuxkwē ta minē'it* az egy anya szülte hét férfi most a halottas országot fölkeresni megy 95.

II. k. *sāt xum sāt xārēp xāriy vānt nawlunkwē minē'it* a hét férfi egy hét jávorbikából álló falkát megy űzni 22. *an nur totunkwē Kēr-tāxēt-xuriy-qtēr ūsēn ti mini* most bosszuját állni megy a Vas-búvármadár alakú fejedelemhős városába 97. *ajiy xumpīrānā nāl-jiw totunkwē mināst* apródlegényei elmentek nyilra való fát hozni 119. *nēm-xoti qtriy sāt sāt mānē nāy sis-vori totunkwē ul lūlēn, ma'il-vori totunkwē ul minēn* semmiféle istenkét uraló hét-hét földrészre te többé háterőd tüntetésére ne állj, mell-erőd tüntetésére ne menj 154. *ne minnē nēriy sām kinsuxkwē ti minē'im* nő-járó nős vidéket megyek im keresni 284. kondai: *tonātēl khōnt aōx té mēnēs s azzal im hadat gyűjteni ment* 229.

III. k. *tāl xujne mārīsēm nortunkwē xasli manitunkwē jāmīle'im, tagkw manitunkwē minīle'im* télalvó földecskeket beteríteni mohot tépni járdalok, moszatot tépni mendegélek 141. *qššā taipā taīy tār višsēntunkwē sisīy paul sisin ti minilāli* vékony szálú szálas gyökeret hozni im a mögös falu mögé mendegél 382.

IV. k. *nē tāltunkwē ti minē'im* nőt szánra ültetni megyek im el 29. *am nēt-jot pil vātunkwē ti minē'im* én a nőkkel bogyót szedni megyek 82, 82. *takkāt sārkiy vānkāti pūrunkwē ti minēi'* ezzel elmentek megfogni a magában legelésző réntehént 142. *qlp jārā-nur nawlunkwē minī* a hős atyai bosszúokát megy üldözni 149. *am xul ališlankwē mināsēm* én halat fogni mentem 240. *pōr-sān totunkwē jūw ti mini* hogy ikraját elvigye, im visszamegy 246. *vit-xul ališlankwē minēs vízi halat ment halászni* 293. *at-kē sunsi: ta-ti vāssī' tar-pāltā manēr kinsuxkwē minē'im* ha nem néz, akkor többé mit mennék hozzá keresni 327. *Xūn vornē, man xul alēšlankwē minē'in, karr ša'itekli-ke: nāyēn sāt nājtekli* ha az erdőbe vagy halat fogni méssz s a rigó fűtyül, neked szerencsét jósol 414. *nājkw—latti—mār kinsux nāi minēn* te — úgy mond — mit keresni méssz 317. *qm khulmē kēnsux ūlmēyēs mēnam* én halat keresni álmosan megyek 267. *molti akw'māt Tāp-jō tqłkhēt ūlēm khom vuj anšuxnē nōltēs toni-poqlt vuor kēnsux mēnēs* néhány év előtt egy ember, ki a Tap

folyó forrásvidékén lakott az állatöregre esküdött, azután vadászni ment 412. *Küsén pöülén khom vuor kénsoz ménés* egy kuszeng-falvi ember vadászni ment 413. *ánéuz, täutné minén khöl ülésloy öreg,* menj a folyóhoz halat fogni 351. *uz khqtél tqrén tñi kiškälén kun-minäs* egy napon a medve kiment enni valót keresni 357. *mät mäs-utñ minëm nē kiškälén* más vidékre megyek nőt keresni 357.

Személyragos tárgygyal: II. k. *am nēm totuŋkwē minē'im én* feleségemet megyek elhozni 127. *kēriŋ aulēp jelpiŋ sirejim tawän süsseltatŋkwē ti minē'im* vas végű szent kardocskámat övele megnezetni megyek én 138.

III. k. *an žūrēm sispä sisij ŋälä vortuŋkwē mini* most ama három háttal való hátas fajdtörét felpezckelni megyen 378.

IV. k. *mēn Ąlp jā'i-pīmēn kinsuŋkwē minēn-timēn* mi Hős atyánkfiát megyünk keresni 154. *ujsāt lēsij žum āškēm... kinsuŋkwē amki minē'im* jávorfogó hét vadászhurkos férfi atyuskámat keresni magam megyek 200. *alnē žumitā ārpitā sunsuŋkwē ti mini* az az ember, a ki fog, im elmegy czégéjét megnézni 246. *manārem totuŋkwē žan-pält minē'im* mimet vinni mehetek a fejedelemhez 337.

2. A *mini* után különösen a *živ-* «jön» és *jäli* «jár» van legszámosabban képviselve.

I. k. *manā tēnē tēp jārēmne patsēn tōnū am-pältēm pojksuŋkwē jisēn* talán enni való étel szükségébe estél, azért könyörögni jöttél én hozzám 144, 150. *ti naŋ sātēm ēlēm-žqlāsēn ēžželanē simānl man ūrel pojttētŋkwē, pōlnē alpi alpiānl man ūrel rē'iltuŋkwē, naŋ sātēm vit-žulēn, vor-ujn-manēr sormēl aluŋkwē man ūrel kātēn pat-tuŋkwe, ti nqmt kinsuŋkwē naŋ-palten ti jisēm; mat ūrel lāwilēn* ezen ígédre termett embereid éhező sziveiket mi módon csillapítsák, fázó testeiket mi módon melegítsék, hogy ígédre termett vízi haladat, erdei vadadat minő halállal öljék meg, minő módon ejtsék kézbe, erre nézve jöttem im én te hozzád tanácsot kérni 150.

II. k. *am qsnē pžriŋ ūs saw žumim pūrlaxtuŋkwē, jiržatuŋkwē ti jiut birtokomat tevő fias városom sok embere ételáldozatot hozni, véráldozatot hozni jön* 282. *nēt pūrlaxtož tqn té jist* a nők im oda jöttek étellel áldozni 231.

III. k. *taw tajēž akw'ulūt ŋilä žum am-pältēm jonžuŋkwē žūñ jiut* elvégre ugyan ez az egy magasságú négy férfi én hozzám játszani hogyan jönne 274.

IV. k. *mōt ūsñēl vātalextuŋkwē žim vata-žum-karapli pāi' ti*

pūxāts egy másik városból kereskedni jött kereskedő ember hajója im a parthoz kötött 331. *ań kankēm-pālt mujlukwē jisēm* most jöttem bátyámhoz vendégeskedni 343. *tusleij jisēm* vadászni jöttem 369. *jū-pū!* — *lānt* — *khunāx ā jisēne ām-pāxēm nāton* testvérek! — mond — hogyan nem jöttetek hozzám segídezni 355. *ām qlēm, ām-jitēlēm pūkhqton jājin* itt vagyok én, gyere velem összefogózkodni 352.

Tárggyal: I. k. *naŋ-pāltēn nqmēt kinsunkwē jisem* te hozzád tanácsot kérni jöttem 138, 139, 146, 148. *pīkwē, manēr vārunkwē jisēn* fiacskám mit cselekedni (miért) jöttél 155.

II. k. *am lānxēm xasit nē minēm nēŋ sām kinsunkwē* voss *jiu* hadd jöjjön az én utam hosszában nőjáró nős vidéket ke-resni 295.

IV. k. *qlp!* *jār-ā-nur nāwlukwē qlp jāienti* egy hős! — atyai bosszuókat üldözni egy hős jödögél 149. *jelpēn soqtēm kwān tāilēmā jāi-poglt ism'it-tur šōšuxw pō jiut* szent hetem eltelte után halotti tort tartani jönnek föl 116. *māŋ noun qraqh ājun ā jisū* mi hozzád pálinkát inni nem jöttünk 346. *mot khum qnlatuŋ jisū* az idegen fajta embert megtekinteni jöttünk 346. *toj qnlatuŋ khqlēx jistē* a lakodalmat nézni népség jött 350.

Személyragos tárggyal: III. k. *Toma khūrēm pū jāŋān kin-sux jiut* Toma három fia atyjukat keresni jö 491. IV. k. *naŋ mojnē jiwēn, naŋēn xajtēlukwē jiut* vendégek jönnek hozzád, téged hősleni jönnek 81.

3. A *jāli* jelentése: «megy, jár, jön, indul».

I. k. *mot khotēl qnšux kēnsōx jālnāt mātēl ankeskē pupi-khwornē ūs te joxtwēs* másnap mialatt az öreg oda jár vadászni, a kigyó ismét eljött az öreg asszonyhoz 168.

II. k. *Sakw-talēx nūsēm-ājkām palt mujlukwē ta jāle'im* Szigva fői nászrokon öregemhez im vendégségbe utazom 258. *sāmij kwol sāmēmne mujlukwē pā jālākēn* az én szögletes házam szögletebe jer föl, kedves, vendégeskedni 269. *naŋ ań nqmētēn-ke patnuw kilēn-pālt akw' jurtēl mujlukwē jālnuwēmēn, xumlē-mūsēx qlēi', āltulēn sunsunkwē* te hoghya kedved telnék, a te sógorodhoz mennénk együtt vendégségbe megnézni, hogyan élnek és milyen módon vannak 308, 309. Kondai: *nōtoŋ, khqšfēn, oqt jālfēn* hallod-e, nem jönnél segíteni 228. *nāi' kāsijēn mānsēs-ket, tān pōxētān kiutāŋw jālkēn* ha a te késed megtompult, eredj csak, köszöröld meg az ő oldalán 229.

IV. k. *am — ań-mont kankēm nam-χātēlā — kankēm-pālt muj-luŋkwē jālnūm én — im most bátyám nevenapja van — bátyám-hoz vendégségbe mennék* 326. *kankēm-pālt mujluŋkwē jālēm mām̄t kankēm mujléptim-utēm ti, jūw ti totilēm* bátyámhoz vendégeskedni menvén, bátyámtól nyert vendégajándékom ez, im viszem haza 328, 330, 341, 343.

Tárggyal: I. k. *vitā lqšit χālāŋ mā kinsuŋkwē jāleuw vize bō* halottas országot keresni megyünk mi el 94. *ēlēm-χālēsāŋrēm̄nē lili tqtuŋkwē jāle'im én* most elmegyek, hogy lelket hozzak embereimnek 163.

II. k. *nē minēm nēiŋ sām kinsuŋkwē voss jāleuw nőjáró nős* vidéket menjünk immár keresni 94, 94. *ńāl-jiw totuŋkwē jālān* nyilra való fát hozni menjete 119.

III. k. *Ās-tēp, tūr-tēp vāruŋkwē voss jālnūm obi táplálék, tavi táplálék szerzésére hadd indulok én* 378, 378. *pil vātūkwē oss jālileu* teli város sok leányom hadd járunk bogyót szedni 465.

IV. k. *pīrēs χuŋnē sāp-jiw sa'iruŋkwē vornē voss jālnūm* hadd megyek az erdőbe, hogy a fiúcska fekvőhelye számára rothadt fátörmeléket vágjak 80. *sāsār, am ań qzser ńawluŋkwē voss jālnūm* ugyan hadd megyek én rókát üldözni 169. *khwqt khotēl khwqtāl' nēŋēŋ mō, mojiŋ mō kēsoz jālimen* holnapi napon valahová nőjáró vidéket vendégjáró vidéket keresni megyünk 374.

Személyr. tárggyal: III. k. *kašēm ańŋēn kinsuŋkwē jālimēn* öcsém, menjünk ángyodat keresni 379, 380.

IV. k. *nqmtā sunsuŋkwē jāle'im* gondolkozását megtekinteni elmegyek 327. *sorēm̄nē patēm ēlēm-χālēs īsā nalimēn χātēl-sis akw'-mūs kwoliŋ mātāŋ jālenti ulā-sultmā kwolā-jorā sunsi-luŋkwē* a meghalt ember árnyéka negyven napon át egyre jár az ő háza tájékára, hogy az ő tüze szikráját, a háza helyét nézdegélje 417.

Minthogy a *jāli* «menni»-t és «jönni»-t is jelenthet, azért az előbb említett szerkezetek hatással lehetnek ilyen mondat keletkezésére mint: *mōnt kīt χum, kankēm kwolnēl mujluŋkwē jālēm χummi'*, *jūil-joxtēlawāsēm* az imént két férfi, bátyám házából vendégségből jött két férfi ért utól engem IV. k. 329. Valamint «megy» és «jön» egymásnak ellentéte, úgy e szerkezetben is a czélh. ellentétét, az eredethatározót találjuk.

A *jāli*-vel azonos a tavdaiban előforduló *jile* és *ile*. Tárgy-

gyal: IV. k. *kučä-jarmq khqrtq jilsēm* darabos darát darálni jár-tam 322. Szem. r. t. IV. k. *ämēz ilēm qnlatq* megyek megnézni magam 357.

4. Mozgást jelentő szó továbbá *jāmi* «jönni» és «járni» jelentéssel: II. k. *akw'māt toχ tüjtātēm māmt Lāpēχ-ārit pūluḡkwē ti jāme'it* egy helyt, a mint így rejtőzködöm, a *Lāpēχ*-beli lányok im fürödni jönnek 186.

IV. k. *pašēlaxtuḡkwē akwān ta jāmentāst* üdvözlésére egymáshoz mentek 142. *χān-palt muḡluḡkwē pālē jāmi* a fejedelemhez vendégségbe menendő felfelé lépdél a parton 331.

Tárgygyal: III. k. *χasli manituḡkwē tūl ti jāmile'im* mohot tépdelni járogatok aztán 142.

IV. k. *pašā vāruḡkwē tū ta jāmente'im* üdvözetet tenni oda lépdélek 31. *Sinšēr-jā vatān vit āmértanḡkwē nal jāmente'im* a Fehér-buvárkacsa-folyó partjához vizet meríteni mendegélek alá 118. *tē Sinšēr-jā vōtān wūt āmértuḡw nal joqmentāsem* ezen Fehér buvárkacsa folyó partjára lemendégéltem vizet meríteni 114.

Személyr. tárgygyal: II. k. *upā sairuḡkwē ti jāmi* ipját leütnei megy 123.

III. *tāl χujnē mārisēm nortuḡkwē jāmile'im* télalvó földecskémét beteríteni járdalok 141.

5. Ide tartozik *kwāli*, *kālī* is, a mely «menni»-t, «elmenni»-t jelent. I. k. *tqul mojiḡ qnšux ménōχ kwāls* a vendég öreg aztán felkelt, hogy elmenjen 167. *ménōχ kwālmā šcut loḡtti* midőn felkelt, hogy elmenjen, szól 167.

II. k. *vāpsēm kwonā voss kwāli jonḡuḡkwē* vöm hadd jöjjön ki a szabadba játszani 123.

IV. k. *karapliḡ vāta-χumitā pāi' χān-palt muḡluḡkwē kwāls* hajóbirtokos kereskedő embere fölment a fejedelemhez vendégségbe 337. *naḡ q̄s mir-puḡki' āluē χum am-jurtlēm tēḡkwē, ajuḡkwē q̄s at kwāle'in* hát te mint a nép feje nem jössz-e szintén velem enni és inni 337.

Tárgygyal: II. k. *nāl'jiw sunsilanḡkwē takwi kwonā kwālēs* a nyilra való fákat megtekinteni maga ment ki 119.

IV. k. *ton jui-pālt vit-tur s̄q̄suḡkwē pā kwāle'it* azután halotti tort tartani felmennek 121. *am manēr kinsuḡkwē, kuñēr, χān-pālt kwāle'im* mit keresni menjek én szegényke a fejedelemhez 337. *pāšt vus, jiw šouroḡ kālēs* vette a fejszét s kiment fát vágni 358.

ux-mét-cout miñi vorqnèn lo-sqor täitén kâls egyszer a menyé az udvarra ment a marhát etetni 368.

Személyr. tárggyal: I. k. *ëkwatü kinsunkwé kwonü ti kwâli* feleségét keresni kimegy 4. *kwâls kwonü mǎ jünit mirä zañstunkwé* ment kifelé, hogy széles e földön való népet tanítsa 152. *mǎ pǎnẏ-wit mirä sunsunkwé kwâls* elment széles e földön való népet megtekinteni 156, 158.

6. A mozgást jelentő igék közé tartozik: *ẏajti fut*: IV. k. *nǎn tu-cout khaitin ämǎn nǎtq* akkor ti fussatok nekem segédkezni 354.

Tárggyal: II. k. *kwol jor-lut šǎpitunkwé jūw ẏajti* a háztájékot rendezni haza fut 127.

7. Továbbá: *molemtayti* siet: II. k. *Khürém-täl-vuor-pupi vǔsné joẏtoẏ molemtayti* a Három-ölnyi erdei-bálvány városába siet eljutni 231.

8. Ide tartozik továbbá *joẏti* átvitt értelmé szerint, mert eredetileg vhová, vmi állapotba való jutást fejez ki, de minthogy e vmibe jutás mozgást igényel, azért «jönni» értelemben is találjuk. II. k. *mosiñ lu mosnë-ke ẏojawët: am pǎltém pojksunkwé joẏtëit* beteg csont betegsége ha érinti, én hozzám imádkozni jönnek 3. *upǎ taw-pǎltä mujlunkwé joẏtës* ipja ő hozzá vendégségbe jött 308.

IV. k. *Pulñ-Aut nǎtné kasën . . . mirä ẏalt mujlunkwé ti joẏti* Obdorszki nyalka öcséd népe között vendégeskedni jön im 141. *ti mortim nǎj ǎnyikwé mujlunkwé joẏtǐlém* ez a madár-repülő déltáji kisasszonyka vendégségbe érkezett 278. *Ës-taléz ẏürém nǔsmém mujlunkwé joẏtäsët* Esz-fői három nászrokonom vendégségbe jött 295.

9. Ide való még *lakwi* «közeledni» s általában mozgást jelent: II. k. *taw-pǎltä lakwi' ǎnilaytunkwé* közelebb léptek, hogy megcsókolják 97. Tárggyal: II. k. *sairép-koqtél tǎrim jǎlë jǎẏtoẏ kwǎnë tē lǎkwelts* hogy a fenyőt levágja im fejszés kézzel kiugrott 236.

10. Mozgást jelentenek, de egyszersmind közelebből is meghatározzák azt *sǎlti* «leszállni», *voili, vailë* «leszállni», *khqjë* «betérni» és *jūw-jǎẏẏi* «visszafordulni»-félék.

a) *sǎlti*: I. k. *numël tǎrëmnël kër-tayt ti jiw, mǎ kinsunkwé vitën jū ta sǎltës* hát felülről az égből egy vas buvár-madár jön földet keresni, beleereszkedett a vízbe 1.

b) *voili, vailë*: II. k. *elë ǎnykhwsayts, pǎiluz nalu tē roilës* levetkőzött és im fürödni a folyóba szállott 225. IV. k. *tǎn tǎnq poulälëñ vailët* leszállnak a tóba fürödni 363.

c) *khajé*: IV. k. *ti muś khul-kēr khojōy khajās* ezen kis házba betért feküdni 369.

d) *jāyzi*: IV. k. *Jēnsin ūsin sa'irepā kinsuŋkw' jūw jāyžēs* Jenysing városbeli fejszékét keresni visszafordult 168.

11. A mozgás képzetét tartalmazzák, bár más a mozgás képzetével összefüggő cselekvést jelölnek a «keresni, jelentkezni, tűnni, találni, lefeküdni, leülni, vágni, fogni»-félék:

a) *kinsi* «keresni». Tárggyal: I. k. *tūl-ūlttē kwol-vāruŋkwē jiw kissmejāst* azután fát kerestek házépítéshez 72. III. k. *tal xujnē mā-kwol vāruŋkwē xum-nól pēltal mā-šaxl kinsile'im tēl átfekvésére való földi házat készíteni férfi orrának áthatolhatatlan földi halmot keresgélek* 241.

b) *nēlti*: jelentése tkp. «jelentkezni, előtűnni». I. k. *jolā ramzats, akw' samū tūp nāyžāl sunsuŋkwā nēltēs* föld alá ásta magát, csupán egy szemét hagyva födetlenül, hogy felfelé nézhessen 12. Tárggyal: III. k. *tal xujnē mākwol vāruŋkwē tamlē jān' mā-šaxl kapaj ti nēilēm* télalvó földi ház készítésére alkalmas nagy földomb, az istenadta tűnt im elém 141.

c) *xānti* «talál». Tárggyal: I. k. *kwol-ūnttuŋkwē nē-matēr at xānte'it* házépítésre semmit sem találnak 72.

d) *xuji* «lefekszik». I. k. *vitān ajuŋkwē xujēs* lefeküdt vizéhez, hogy igyék belőle 5. III. k. *ti xālunkwē xujšēm jānkin kannēl, tūjtin kannēl tēl elā minēn* hová meghalni feküdtél; ezen jeges térről, havas térről menj el innen 89. — Tárggyal: I. k. *vit ajuŋkwē ās xqmi xujēs* ismét hasra feküdt vizet inni 5.

e) *ūnlī, ūnti* «ülni»: II. k. *naurēm jonuŋkwē tū ūntelmats* a gyermek játszani oda ülepedett 100. *am laltēm pēnuŋkwē ti ūntile'it* velem szemben im bűvölni ülnek le 282. *akw' ānin, akw' sānēn tēŋkwē ūntsi'* egy tányérhoz, egy csészéhez enni telepedtek 301. *akw' jurtel jūw šaltsi', tēŋkwē ūntsi', tēsi', ajsi'* együtt bementek, enni kezdtek, ettek, ittak 307. III. k. *tūlmax āpsitā kāt-xqpitā taŋātēstā, pēnuŋkwē ti ūnttēs* rozomák öcsese keze fejét lecsüggeszti s varázsláshoz ül 120. (ezt a véghatározók közé is lehetne sorolni). IV. k. *pasānānl vārwašt, tēŋkwē, ajuŋkwē ūntsi'* asztalukat felszerelték, leültek ketten enni és inni 337. *tēn'-ajnē pasān vārwašt, tēŋkwē ūntsi'* evő, ivó asztalt rendeztek, enni ültek 340. *tēŋkwē, ajuŋkwē ūntset* enni, inni ültek 343. *tux vōntqnt khargulqōy* maga ül (oda) örködni 353. *kwēr pōj-pālēn vōntēs khargulqōy* a kemence mögé

ült örködni 367. *kholäitgätén miškérēx q̄s ā miñānt tuslejin, khargu-lq̄toŋ vōntē* reggel az ifjú ismét nem megy vadászni örködni ül 367. *tēxw, ājuxw vōntēt* enni, inni ültek 384. *pāsēn puŋ-poqlnē tēxw-ājox vōtsēt* az asztal mellé ültek enni és inni 377.

Tárgygyal: IV. k. *ārikwē, am pāxēmne šāj ajunkwē voss ūntnūn* leányka, űlnél ide mellém csájt inni 65. *puŋk-tq̄r xartēm saw āŋk sawēl ūnlēm as pāl sāt xānsā jinunkwē ūntnē pāl xātēlān xuriŋ pāl sāt xānsā jūntunkwē ūntnē pāl xātēlān: sāt at tiniŋ qulēm jōrnē ness punēlān* ti kendőt rántott sok nőcskék, a sok üléssel járó lyukazgató százféle diszítést kiszabni, a mely napon leültök: a mintázott százféle diszítést kivarrni, a mely napon leültök: száz hajú drága fejetekbe az én kis énekiem, az én kis regém drága végét tegyéték 120.

f) *sa'iri* «vágni». Tárgygyal: IV. k. *vōr-uj alunkwē šap̄kēs-jiw sa'irēs* hogy erdei állatot foghasson, csapdafát vágott 294.

g) *pūwi* «fogni». Tárgygyal: IV. k. *nē-tin ojtunkwē sālī sāt-kem pūwsēm* a nődj lefizetésére rénet mintegy százat fogtam 40.

12. Indítást, mozgatást kifejező igék: *kēti* «küld», *višsenti* «hoz», *tq̄ti* «hoz», de itt «visz» jelentéssel.

a) *kēti* «küld»: IV. k. *nājēr viš pōrētām kētītē ūrilāxw* a fejedelem kis fiát küldi őrizni 379. *xq̄n xum kēts pāi' cōwunkwē* a fejedelem embert küldött, hogy őt felhívja 338. *māt īnē jukā-pū ki-tāntiu khālterēm-q̄sēn kharguqlq̄toŋ* a másik éjjel az asszony fiát küldik örködni a hídra 353.

Tárgygyal: I. k. *Numēl-minnē-tq̄wliŋ Kalm Numi-Tq̄rēm jāi' pīrā-nupēl tāŋx totunkwē nāŋx kētītā* fönnjáró szárnyas Kalmot N. T. bátyjához üzenetet vinni felküldi 128. *jolā va'ilēmā jui-pāl't Numi-Tq̄rēm xumiünā ēlēm-xqlēs-xuri vārunkwē kētītā* alászállta után N. T. embereit elküldi, hogy csináljanak emberalakot 130. IV. k. *nājēr sqltētānmē nōrthēkēt kērstāxw kētsūn* a fejedelem elküldötte katonáit a hidak megerősítésére 374. *nājēr sqltētānmē nōrtēx sunsox kētsūn* a fejedelem elküldötte katonáit, hogy nézzék meg a hidat 375. *joŋki pōrētām tē kētītā kholēx ūrilāxw* középső fiát küldi a nép őrizetére 378. *āñsux jānu powim kitāntil ēqlkhaŋ kharguqlq̄toŋ* az öreg nagyobbik fiát küldi a répa őrizetére 344.

Személyr. tárgygyal: I. k. *jāŋk xulax mā jānitā sunsunkwē q̄s kētītēn* a hófehér hollót ismét küldik megnézni a föld nagyságát 2. II. k. *ulā-vittal ūnlēptēnē māñ ārikēn sarēlaxtunkwē, pērsēlaxtunkwē*

lātiŋ kētilālēs tűz, víz nélkül tartott kis leányotokat, hogy töletek kiunszoljam, elszerezzem, [az ügyben] küldött izenetet 248.

b) *vi-* (*viššenti*) «venni, vinni». Tárggyal: III. k. *jiwä-ke māšter valšām sairunŋkwe taw viššentamä* fából való mesteri forgácsot faragni vitte el ő 383. IV. k. *vislën-ke: tārēm ālunŋkwē vislën* ha elvetted: világot élni vele vetted el 72.

c) *toti* «vinni». Tárggyal III. k. *jiwä-ke māšter valšām sairi-lanŋkwē totilamä* fából való mesteri forgácsot faragni vitte el 384. IV. k. *āj-tē roŋt-khulēm kiwērt rāutoŋ oŋēm nēnē tātēslen* ezen tűzhely-hamuban kapingálni miért vittél el engem? 108.

13. Az indítás «csoportjába tartoznak még ezek:

a) *ālmeji* «emelni»: II. k. Személyragos tárggyal: *Numi-Tārēm nētä sairēpayŋkwē sirej ālmejis* N. T. kardot emelt, hogy feleségére csapjon 100.

b) *vowi* «hívni»: IV. k. *mōnt nŋmsēm matārēl miŋkwē vōwāsēm* azt hittem az imént, azért hívtak, hogy vmivel megajándékozzanak 330.

c) *lāwi* «rendelni»: I. k. *tī ēlēm-ŋglēs-mā'ēs manēr tēŋkwē lāwš'in* ezen ember részére mit rendelsz táplálékul 148. II. k. *Tārēmne ēlā miŋkwē lāwim āŋim, pīŋēm tū ŋūn pūwilēm* Tāremtől eladónak rendelt leányom, fiam hogyan tartanám vissza 286. IV. k. *Tārēm ēlā miŋkwē lāum aŋitpīŋēt jārtilayŋkwē ŋumlē rāwentāli* a T.-től eladásra rendelt leányokat, fiukat akadályozni hogyan volna megengedve 272.

14. A vogulban epp úgy mint a magyarban is gyakori a czélh. infinitivus olyan kifejezések mellett, mint: «vkinek ereje jut vmi czélra» (*vāŋ-ā joŋti*), «ideje jut» (*pāšē joŋti*); továbbá «vmi van vmi czélra» és ellentéte «vmi nincs vmi czélra». De ezen itt felsorolt kifejezések mellett, mint alább látni fogjuk, inf. helyett a *-nē* képzős igenév is állhat.

a) *vāŋ-ā joŋti* «ereje jut»: I. k. *Sawēŋ-Mā āŋkuw tēpēl tēpēl ātēmātal ūnlunŋkwē vāŋ-ā at joŋti* kérges Föld-anyánk étellel táplálkozó embere nélkül nem bir megélni 103. IV. k. *taw nāŋŋ-kwā-lunŋkwē vāŋ-ā at joŋtēs* ő neki nem volt ereje felkelni 156. *šimne jērne ākwjēri tē lāu ŋŋŋtīl tailēŋ kyŋŋr-lōkhwnē kwāš toŋērsēm: toŋ-ruxw wāŋēm at joŋts* egy szívnek tetsző éneket ezen 10 oldalbordával teli kebelzugba habár legyűrni igyekeztem: legyűrni nem birtam 114. *ūnluxw wāŋēm at joŋti* ülni nincsen erőm 115. *ukin jŋ-*

vqlon vovän suru jozts nehezen futotta ki erejük, hogy együvé gyűjthessék 370.

Személyragos tárgygyal: IV. k. *ānem nāyχ-kēnštaykwē vāyēn at jozti* engem felébresztteni nem futja ki erőd 155. *jantuwä pät-tuχ woqrä at jozti* idegét megfeszíteni nincs elég ereje 312.

b) *pāsē jozte* «ideje jut»: IV. k. *khörmēt īne tou pāsē jozts khqraulqtoy a* harmadik éjjel az ő ideje érkezett el az örökösre 354. (v. ö. -né-vel alább IV. 369.).

c) *posēm at jozti* «lélekzetem nem jut: I. k. *šāris-pattēn joχ-tuykwē posēm at jozti* lélekzetem nem futja ki, hogy a tenger fenekére leereszkedjem 161.

d) *nqmtä pati* «kedve van»: IV. k. *χumne minuykwē nqmtēm pats* férjhez menni kedvem kerekedett 71. Tárgygyal: IV. k. *qulāt zotāl χansä jētuykwē nqmtä pati, tū χansätä vōjij pāykel šurtitä* kezdetben, a hová a rajzot tüzdolni kedve tartja, oda mintázza a rajzát zsiros korommal 418., v. ö. *kwälne nqmtēn patēs* IV. 326.

e) «Valami nincs»: *kāši ikēm* «kedve nincs»: IV. k. *juwin kāši pēχ ikēm il-mēy* atyjának nagyon nincs kedvére, hogy oda-adja 362.

qkhēqt ikēm «pénze nincs»: Tárgygyal: IV. k. *aits tullētēy qkhēqt ikēm* nődíjat fizetni nincsen pénze 369.

pišēm ikēm «módom nincsen»: Tárgygyal: IV. k. *āχ-ūoχor älēy pišēm ikēm* nincs módomban semmit sem fogni 369.

tas at ānše'im «edényem nincsen»: IV. k. *zotāl punuykwē tas at ānše'im* hová tenni, nincsen edényem 242.

χum at ānše'im «emberem nincsen»: Személyr. tárgygyal: II. k. *nayēn jū totuykwē nē-mat ajāy χum at ānše'im* nekem, hogy téged haza vigyen, semminemű apródlegényem nincsen 13.

akw'ujä ātim āli egy állatja hiányzik: III. k. *Tōmil āšēm sāt uj'j' jēmtuykwē akw' ujä ātim āls* hogy Tomily atyám hét állat felől legyen, egy állatja hiányzott még 467. *Tōmil āšēm sāt χūs uj jēmtuykwē akw' uj ātim* Tomily atyám, hogy százhusz állatot leölt legyen, egy állat hiányzik 445. *vōrij pāl iol-sāt uj namēmne joχ-tuykwē akw' ujim ātim ālēm* erdei vidékbeli 80 állatról híres nevemhez, hogy eljussak, csak egy állatom hiányzott volt 502, 504, 510.

f) Valami van vmi czélra: II. k. *am nayēn sa'iruykwē manä nqul ānše'im* nekem számodra vagdalni való micsoda húsom van 12.

Tárggyal: IV. k. *taw lāwi*: *namä kaŋi ālnätä, tawä manä qntēs vārunkwē qñsilen* ő felel, macska lévén a neve, azt te minő segítség tevése véget tartod 342.

g) «tanácsom van»: I. k. *am manä nqmēt qñse'im napēn minkwē* micsoda tanácsom van nekem, a melyet neked adhatok 145.

h) *taulzati* «elégséges»: IV. k. *atpēn sālī ānēm jūw-tēykwē taulzate'it* ötven rén elég nekem ahhoz, hogy belőle ehessenek 44.

15. Célhatározó inf. áll azon kifejezések mellett, a melyek vmire való alkalmatosságot vagy alkalmatlanságot fejeznek ki, s a czél hol nyiltabban jut kifejezésre, hol pedig kevésbé.

a) *morts'i jēmti* «alkalmassá lesz»: I. k. *mā soxti' tox ti ūnt-timē, ēlem-χalēs ūnlunkwē morts'i' ti jēmtēm* így alkotódott a föld egyenes állásúvá, most lett alkalmassá, hogy az ember rajta lakjék 37.

b) *lūl mat χum* «alkalmatlan (rossz) ember»: IV. k. *as nap mētelaxtunkwē lūl mat χum* hát te talán vmi alkalmatlan ember volnál-e bérbeszegődésre 331.

c) Vmi jó, szép vmi czélra. Tárggyal: II. k. *nap voipilēn namiy ātērnē Ās-vōj pinunkwē-[ke] manä vōtakwē* magadhoz hasonló neves fejedelemasszonyrak, hogy obi zsirt tegyen bele, minő bödönke 77. III. k. *tāl χujnē mā-kwol vārunkwē manä jāmēs mā-sayl ālnätä* Hét átfekvésére való földi házat készíteni minő jeles földbalmoeska volna ez 242.

Személyragos tárgygyal: II. k. *nap voipilēn sujij ātērnē χor-vōj šuñā pinunkwē [-ke] manä sāykwē* magadhoz hasonló híres fejedelemnek, hogy apró halzsir bőségét tegyen belé, ah minő dobzka 77.

III. k. *kwonsij ūrēm-uj-pñē ālunkwē, jāmūnkwē manä jāmēs mākwe* karmos, erős állat fiának ott élni, járni oh minő szép földecske 69. *am χuripēm ūnt-uj jāmūnkwē-ke manä jāmēs mākwe* magamféle erdei állatnak ott járni oh minő szép földecske 111, 114, 115.

Tárgyhatározóval: III. k. *ārī kāsij jāmēs jonrīl jonrunkwē sorūi vānsij jātēl mā* leánynak vigasságos jeles játékot rajta játszani arany pázsitos kedves hely 39. (v. ö. *jonrī jonrēnē kwol* III. 377).

16. S végül fel kell még említeni a helyben történő cselekvésnek valami czélra való irányulását. Így:

a) *tuníspi* «állni»: IV. k. *taw tit tūhšpés jáktlunkwé* ő állott itt a vagdaláshoz 180. Tárggyal: IV. k. *hér-čou pqr poŋ arkkéŋ tōh-šepēm, khom-pāleŋ ilāntūl nomēl* a hánszor csak fejem fésülni állok felülről egy manó jó 367.

b) *χulti* «marad»: II. k. *pūt vārñé akw'-χum-pi' ānēm χultnū: ti sēmēl vitēp tēpiŋ Ta'itēm kojunkwé* üstömet rendező egy ember hadd maradjon nekem: ezen fekete vízű, táplálékos Szoszvámat követni 142.

c) *pojerti* «megáldani»: II. k. *jāmés ēlēm kholés jartél oloχ pō-jertēn* hogy jó emberekkel együtt élhessek, áldj meg 377.

Nyíltan kifejezve találjuk még a czélt e kivételes példában: IV. k. *am χumlē χaššilēm: naŋēn manū lāŋχ minunkwé mat māχ-pū matēr ēri* én honnan tudom, hogy neked micsoda útra menő mi fajta holmi kell 147. Az inf. itt mint czéljelző fordul elő, de az ilyen esetek kivétel számba mennek (néhány sorral alább -né áll).

III. Infinitivus mint tárgy.

A mint már a végh. tárgyalásánál jeleztem, a *pati*-nak «kezd» értelemben való használata a vele járó infinitivust már a tárgyhataározóhoz közel állónak tünteti fel. A belekezdés mozzanata némely fordulatban kissé elhomályosult a nyelvérzék előtt, a cselekvés megindulását, megkezdését okozó tényező képzele háttérbe szorult s pusztán magának a cselekvésnek egyszerű megindulása nyert fontosságot, mintegy pusztán az ötlött a néző szemébe. Ily módon válhatott a belekezdést (*pati* «esik»), nekiesést jelentő ige csupán a cselekvés kezdetét, beállását jelző szóvá minden tekintet nélkül arra, hogy ki v. mi a cselekvés folyásának indító oka. A *pati*, a mely eredetileg «esni»-t jelent, így lett sokszor csupán a cselekvés kezdetét jelölő szóvá, a mit a magyarban az -*ül* végű inchoativumokkal is kifejezhetünk. A jövőre tekintve felvette a magyar *fog* jelentését, a mint a két szónak küzdelmét a futurum jelöléséért a régi magyar nyelvben figyelemmel kísérhetjük, míg végre a *fog* kizárólagos uralomra jutott. Ha már most a cselekvés megkezdését vkinek akaratától függőnek akarjuk feltüntetni, akkor a *pati*-t az «akarni» szóval is fordíthatjuk, de az akarás mellett a megkezdés, beállítás képzele is igen élénken érezhető. Ilyen akarást fejez ki *pati* a következőkben:

III. k. *naŋ tajəx ti sirij kwol kwoni-pälēn kwālunkw' patikēn* — *žūrēm surēm āli* te később, ha majd ezen tetőrudas ház külső részére akarnál kikelni — három nyílása van 217.

IV. k. *kērɣatunkwē-ke patē'im: āŋxā sip žūrēm ɣəpt kēre'im* ha be akarok fogni, hófajd nyakú három rénökröt fogok be 42. *juw-ke minunkwē patnūw ɣotēm ul šāpītēnukālēm* ha haza akarna menni, hogyan is ne szerelném fel 46. *jol-ɣujunkwē-ke patnuwēmēn ul akw' jot ɣujnuwēmēn* ha lefeküdni akarunk, vajjon nem fogunk-e együtt feküdni 46.

A *pati*-hoz hasonló fejlődést mutat fel a *jēmti*, a mely eredetileg vmely állapotba jutást jelent, majd a vmivé levés folyamatának megkezdését, beállítását, s végre ha ez az átalakító folyamat vkinek akaratától függ, akarást, kívánást is jelent:

Még inkább végh., mint tárgy az inf. ebben a példában. Tárgygyal: I. k. *man ɣstal ālpā jāŋēn kēlp ajuŋkwē jēmtsēn* talán eszeveszettségében atyád vérét inni kerekedett kedved 115.

Határozottabb az inf. tárgyi volta ezekben: II. k. *aŋ ti ākun-ēkwā ɣotāl totunkwē jēmtilāslēn* hát te ezt a nénéd-asszonyt ugyan hová akartad elvinni 129. IV. k. *vit ajuŋkwē jēmti: vāŋēn-lu kit-ɣāŋēn ul ušlē'in* ha vizet inni kíván, te a két vállcsontod ne fásaszd 95.

Személyr. tárgygyal IV. *ānēm taw šēpānēl ajuŋkwē jēmtilēstā* ő engem varázsitalal meg akart itatni 343.

Ezek analogiája nyomán keletkezhettek a többi tárgyi infinitivusok és valószínűleg először azok az igék vették maguk mellé az inf.-t tárgy helyébe, a melyek akarást fejeznek ki. Ilyenek:

1. *tāŋŋi* «akar»: I. k. *q̄tēr-vāpsi' āluŋkwē-ke tāŋŋe'in pasānnē ti ūnttēn* ha kedves vőnk akarsz lenni, ülj le az asztalhoz 22. *ti ūnlēnē māūw-pālte-ke āluŋkwē-ke tāŋŋeuw: at sāt tal kwālī' tip-tār-nēl saɣunkwā* ha ezen lakó földünkön élni akarunk, 500 ölnyi kötelet kell fonni fűzfagyökérből 70. II. k. *ēlālē ālnē posij ɣq̄tālne āluŋkwē taw at tāŋŋēs* további élet fényes napjait megélni nem akarta 310. IV. k. *jā, kit ɣumiäŋä ajuŋkwē kwoss tāŋŋe'i, taw at tārätiäŋä* hát, a mint két embere inni akar, ő nem engedi meg azt számukra 341. *āŋi ɣumnē minunkwē at tāŋŋi* a leány férjhez menni nem akar 82. *kērt-kel khajtuɣ tāŋŋēn, āŋ loqtu moŋi-tōrmi khannē tit pašnē ōn tū jōkhtālēn* ha valóban futni akarsz amaz emlegetett ég és föld összeilleszkedő töve tájáig, oda várj el engemet 316.

talēx jamēs kwolkēm qūsuykwē xāsilem fűszár fejéhez hasonlatos csinos házacskát tudok tartani 15. *Ta'it-pāx saw jāykelmā xaj-tuykwē xāsei'* a Szoszva-melléki sok kis tavat végig tudja futni 17. *ūri nē jamēs sānim xujiptalim jamēs kātāyēmtēl jamēs vārñ'-ut vā-ruykwē xāssēm* őrző nő jó anyám dédelgette két jó kezemmel jó munkát készíteni tanultam 18. *jamēs tēp, jamēs ajn'ut tēykwē, ajuykwē xāse'im* jó ételt, jó italt tudok enni, inni 19. *xāriy jamēs ānēs-qul āltuykwē am ās xāsilem* bikával járó szép gulyavéget egybecsatolni én szintén tudok 56. *am nañēn kātēn jānit ta'il vā-ruykwē at xāsilem* én neked kezedhez mért ruhát készíteni nem tudok 57. *xār-tqwe'l sqwǰā kwol tuštuykwē am ās xāsilem* rénbikabőrrel bőrsátrat fölállítani szintén tudok 57. *mot ūsēt jālyuykwē at xāsi* más városokat járni nem tud 324.

Személyragos tárgygyal: I. k. *am ēlēm-xolēsaxēm ūruykwē at-kē xāssūyēn, tēn nātēn-palitēl nañ nājāyēn-ātrāyēn voso ālei'* ha nem tudtad megőrizni az embereimet, azok a te egész életeden át a te gazdáid legyenek 165. IV. k. *porxǰy uj porxānl pūrintuykwē xāsiānēm* derekas állatbeli derekukat ügyesen fogom én 12. *āyim-pǰyēm qūsuykwē xāsilem* leányom, fiam el tudom tartani 16.

A tudást jelentő szavak közé tartozik a tavadai *šilē* is, mely szó jelentésének köre nemcsak a tudás jegyét tartalmazza a maga szűkebb voltában, de a német «kann»-nak megfelelőleg általában a képesség kifejezésére is szolgál:

IV. k. *āx-khān ju-āyuy ā šilāntil* egy ember sem bírja kiinni 350. *sqnqtaytālēm — lānt — nonghail toulālyū šilāntēm-ēntām āk* megpróbálom — mond — fölfelé repülni tudok-e, vagy nem 361. *ti qltēn-vōš ām-khāyēm, ām sqntayēmnał sōs, puru-jyqyqoy ā šilāntilēm* ez az aranyváros az enyém, az én szekrényemből lett s nem tudom viasszedni 362. *il-khānšōy ā šiltsēm* megfejtteni nem tudtam 401. *juni-pāl joxtōy ā šilkitlēt* egymást utolérni nem tudják 402.

Tárgygyal: IV. k. *ut-vāyghā mil-khā, ut nuy-pāttuy ā šilāntēt* a kút mely, vizet felhozni nem tudnak 347. *tu-kun ajuw-šist tōñši, ajuw ponšōy ā šilānt* ott künn áll az ajtó mögött, az ajtót kinyitni nem tudja 355. *vōsmē sqntayē-kēr jayqyqoy ā šilāntil* a várost nem tudja beszedni szekrényébe 361. *āx-khān ālēy ā šilānt* nem tud semmit sem fogni 369. *arap ajal kolosqat junql kolosqat joxtōy ā šilāntilān* a szekér előkerekeit az utókerekek utolérni nem tudják 402.

šilē «-hat, -het»: IV. k. *Ulōna il-khašuy ā šilstil, khqā q̄ls tou* Ilona fel nem ismerhette, ki volt ő 349.

Ide tartozik még *taji* «illik»-nek személyes használata. A jelentésfejlődés az, hogy a mi illik, azt meg lehet tenni s a mit tenni lehet, vagy tudom vagy nem tudom megcsinálni, úgy hogy *taji* «tudni»-t is jelenthet: II. k. *muj-māxēm joxtnänēl ānēm mont kwā-tuykwē at tajilēn* a vendégnépség megérkezte óta, vajjon nem tud-tál-e engem már régebben fölkelteni 300.

Úgy a szellemi, mint a testi képességet kifejezi a vogul *vērmi*, *vērīti*, megfelel tehát a magyar «bír»-nak. A *vērīti* jelentése lehet tehát «bír», «-hat, -het» és «tud»:

a) *vērīti* «bírni»: IV. k. *man akwät q̄luykwē at vērīteu* mi nem ölni bírunk együtt élni 410.

Tárgygyal: I. k. *ēlēm-χqlēs natiq̄ t̄rēm ūnti-pēl nay nayki vōruj aluykwē ul vērmen, vit-χul aluykwē ul vērmen* az ember idejebeli világ beálltával te magad erdei állatot ölni ne bírh, vízi halat ne bírh 3.

Személyr. tárgygyal: IV. k. *jānmāltēm āritā ēlā m̄nykwē at vērmitā* felnevelt leányát ő nem volna képes férjhez adni 32. *sqr̄ā tittuykwē vērme'im* hasát megtölteni bírom 74. *alpit mastuykwē vērme'im* testét öltöztetni bírom 74.

b) *vērīti* «-hat, -het»: IV. k. *tī-mortēs vōt nāyrāmēs, l̄luykwē at vērīte'in* oly annyira neki erősödött a szél, hogy meg nem állhatni előtte 333.

Személyragos tárgygyal: IV. k. *ānēm m̄nykwē japrišēm at vēr-milēn* engem bácsikám oda nem adhatsz 32. *nay ānēm jōrēl m̄nykwē at vēr-milēn* te ahhoz engem erővel nem adhatsz 32.

c) *vērīti* «tudni»: IV. k. *am mat-χūrip ālsēm, jūntsanykwē vērme'im* én bármilyen voltam, varrni tudok 15. *χūrmintāi' jū-nīrēm-taykwē ānēm at vērmitēn* harmadszor visszaragadni nem fognak tudni engem 61.

Személyr. tárgygyal: IV. k. *am kwoss talkwē āsēm : kwolēm q̄n-šuykwē vērme'im* én habár alacsonyka vagyok, tudom rendbe tartani házamat 59.

d) *vērēmzati* (reflex.): IV. k. *ta jui-pālt tan jotani q̄luykwē vērēmzatsēm* ezek után bele tudtam törödni, hogy velük éljek 59.

vērmi jelentésében fordul elő egy példában *āsti*, mely elkészülést jelent eredetileg s mint ilyen a munka befejezését s ennek

alapján a munkára való képesség igazolását fejezi ki s azért vehette fel a «bír» jelentést is alkalmi használatban: IV. k. *nētā nāḡḡ-kēštugkwē at āstitū* neje felköltetni nem bírja 155.

Érdekes *pasäpi* «keresztül hatolni» szónak «-hat, -het» értelemben való használata, a mit szintén a keresztül hatolásra való képességből lehet csak megmagyarázni; cselekvő alakban csak egy példát találtam: I. k. *vāssi' minugkwē at pasäpimēn* tovább már nem hatolhatunk 16.

3. Az idetartozó igéknek harmadik csoportja rendelést, mondást, parancsolást fejez ki, és pedig a mondásnak mind ezen három árnyalatát a *lāwi* ige tünteti fel. Ha névszóval való szerkesztési módját tekintjük ez igének, azt kétfelének találjuk egy jelentés mellett, még pedig a személyi tárgy vagy accusativus vagy dativus lehet; az első esetben a dolog tárgya -l raggal ellátott tárgyhatározó lesz, a másodikban pedig valóságos tárgy. De lássunk példákat: *nayēn tīl manā sis-jarēl lāwilēm* neked most már minő háterőt rendeljek I. k. 143. *am nayēn jūw tēnē ūir-saw lāwē'im* én neked megenni való vesszőbimbót fogok rendelni III. k. 77. Hogy *nayēn* az első esetben csakugyan accusativus, azt alább az infinitívussal álló példák is bizonyítani fogják. Az infinitívusokat is e két esettel kell azonosítani, mert vannak példák, hol a személyi tárgy kétségtől accusativus és viszont másutt dativus vagy vele egyrangú határozó. Az infinitívusokat tehát két csoportra kell osztanunk: az első csoportot azok alkotják, a melyeknél az inf. -l végű tárgyhatározónak felel meg.

a) I. k. *man ūrēl ālugkwē lāwē'in* miképpen rendeled, hogy éljenek 148. *ēlēm-ḡlēs nāḡḡ tārēm man ūrēl ālugkwē lāwilēm* miképpen rendeled, hogy meglegyen az embernek életidővel való világa 155. (*tārēm* nyilván ragtalan acc.). *tīl am nayēn ḡumlē-mus ālugkwē lāwilēm* miképpen rendeljem immár, hogy te élj 158. IV. k. *manau ḡum-mūs ālugkwē lāwē'in* hogyan rendeled te, hogy mi éljünk 410. (*manau* itt világosan accusativus). *a-manā akwāt ālugkwē, a manā laḡwā lāwilēm* vajjon együtt élünk, vagy pedig szanaszét rendeled-e 410.

Személyr. tárggyal: I. k. *vit-ḡulēm alugkwē man ūrēl lāwilēm* miképpen rendeljem immár én neked, hogy igémre termett vízi halamat fogjad 151.

b) Második csoport: *lāwi* «mondani» jelentéssel. Tárggyal:

I. k. *Sorni-Kworès jüükwé, Sorni-Kworès ášukwé námér jiwep salik poxéné sāt tōmil, sāt pawél láwés tārātanjkwé* Arany Kw. atyuska... sűrű fájú fekete bozót oldalába hét jávorünőt, hét jávortulkot mondta, hogy alábocsát 92.

lāwi «igér»: IV. k. *mōlāl ti porān láwsēm joxtunjkwé* tegnap erre az időre ígértem, hogy megjövök 333.

A tavdaiban *lāwé* «parancsol»: IV. k. *ti-sout nājār uxsal-khummé turmā-khulén tqtun läustil* ekkor a fejedelem megparancsolta, hogy a rézembert a toronyba vigyék 345. *korolten vātun läustil mot khummé uss qnlqtlēt* megparancsolta, hogy hívják meg a királyokat hadd lássák az idegenfajta embert 345.

Személyragos tárgygyal: IV. k. *nājār khargulētēn il-qštēs, tănān turmān il-ōttun läustil* a fejedelem megharagudott az örökre s megparancsolta, hogy csukják be őket a toronyba 346. *ti-sout saltattēn qkhsq̄l towimē täul šāšun läustil* azután megparancsolta a katonáknak, hogy öt teli borítsák pénzzel 345.

A *lāwi*-hoz csatlakozik még az «intézni» (*šāpiti*) szó annyival is inkább, mert ez egyetlen mondatban mondást kifejező szóval is helyettesíthető. I. k. *mā jānit mirā akw'nē, au xum akw'-jurtēl q̄lunjkwé šāpitiānā* széles e földön való népében, hogy egy nő s egy férfi együtt éljen, úgy intézi 156.

4. A mondást kifejező igék csoportjával rokon a tanulást kifejező igék csoportja. Tanúlni mellett a magyarral egyezőleg a vogulban szintén tárgyi infinitivust találunk; pl. *kwonsiy uj tāt ti xānsulälēm* karmos állatot vettek im észre III. k. 360.

Tárgygyal: IV. k. *pāntū āpā nuwītunjkwé xānsulēs* sógora megtanult bölcset ringatni 294. *kōk pūtunjkwé xānsulēs* megtanult madarat bökdösni 295.

A mint a véghatározónál jeleztem, *nqmsi* mellett tárgy is állhat s ilyen szerkezetűnek tartom ezt a példát: IV. k. *āsjēx-pāl aj Vāsēkēm nqmsētū xurij nē xurim vijkwé tākuitān, vesij nē vēsēm vijkwé tākuitān* bekecses kis Vaszilikám azt gondolta, hogy formás nőnek formámat magának veszi, szépséges nőnek szépségemet magának veszi 74.

Kétes ugyan az inf.-nak tárgyi volta, de azért ide sorolom ezt a példát: IV. k. *sūp-ērī' ērrunjkwé kāsij nē āsēm* szájbeli éneklésben kedvet lelő nő vagyok 18. (v. ö. *jūntnē jūntmil kāsij nē āsēm* varrni való varrásban kedvet lelő nő vagyok u. o.).

IV. Infinitivus mint alany.

Hogy miképpen fejlődhetett az inf. bizonyos igék mellett véghatározóból alanynyá, ezt a fejlődési folyamatot az ÉV. *ēri* «kell» világítja meg, a mennyiben alapjában véve annyit tesz mint «szükségem van vmire» (v. ö. BUDENZ magyarázatát a cseremisiz *küleš* mellett álló inf.-ra vonatkozólag NyK. IV. 83.). A «kell» jelentésű *ēri*-nek az alkalmazása túlnyomólag személytelen, s ennél fogva a személyes alany lappangásban lévén, a nyelvhasználat a mellette álló inf.-t tette alanynyá. De a magyarban és a vogulban is két példában találunk nyomokat arra nézve, hogy a nyelvhasználat az illető lélektani alanyt igyekszik grammatikailag is érvényre juttatni az inf.-nak alanyi szerepével szemben. S ez az újabb fejlődés nem is talál nagy akadályt az inf. alanyi alkalmazásában, a mennyiben az inf. alanyi voltának érzése annak másféle használata miatt nem oly intenzív a nyelvtudatban. Így pl. ebben a magyar kifejezésben: «tessék leülni» a lélektani alany azoknak a személyeknek a képzete, a kikhez ezt a felszólítást intézik, de minthogy a lélektani alany grammatikailag is érvényesülni törekszik, azért mondjuk: «tessenek leülni».

Az említett két vogul példa a következő: III. k. *tatiänem nāyχ vortunkwē ēre'it* ezen szerszámainkat fel kell peczkelni 378. IV. k. *taw am lūšimēm manēr χulili! χāyχān alwāst, χaššaykwē ēre'it* hiszen ha én sirok, abból mi támad, meg kell tudni, ki ölte meg őket 171.

Az *ēri*-nek személyes használata tehát mindössze csak a többes szám harmadik személyére szorítkozik, úgy mint az előbb említett magyar példában. Ha mármost ezt a két példát szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy itt valószínűleg más ok működött közre az *ēri*-nek személyessé változására, mint a fent említett magyar példában. A lélektani alanyt mindkét példában egyszámú dativusban állónak kell gondolni; így tehát az nem lehetett hatással az *ēri*-re, mert ez itt többesszámban áll; de igenis az ilyen példák analogiájára mint: *titit ās mēykwē ēre'it* ezek *mēnkw*-nek lesznek alkalmasak I. 130. a nyelvérzék az inf.-tól függő többesszámi tárgyat alanynak vette, s ez volt közvetlen hatással az *ēri*-nek többesszámban való alkalmazására.

Az infinitivusi alanyval járó igék közül legyakoribb alkalmazású az *ēri* «kell».

II. k. *atiŋ-ke* — *ŋqmsi* — *jālunŋkwē ēri* nem lehet másképp — gondolja — indulni kell 55. *tīl ās kāsunŋkwē ēri* ezenkívül is kell még versenyt futni 116.

III. k. *kwolēmne jūw minunŋkwē ēri* házamba vissza kell mennem 68. *Voikēn-Tārēm āšēmne sar lāwunŋkwē ēri* Fehér-Ég apuskámnak végre meg kell mondani 72. *ti šqs joli māt'ānēm minunŋkwē ēri* nekem rögtön menni kell az alvilági földre 116. *sar ānēm tū jālunŋkwē ēri* no nekem oda kell mennem 119.

IV. k. *jātū ēkwā, kwon kwālunŋkwē ēri* hallod-e asszony, ki kell mennünk 142. *moj-ŋum joŋts, jirŋatunŋkwē ēri* vendég érkezett, áldozni kell 142. *pā minunŋkwē ēri* föl kell menni a partra 246. *pāi' vōwunŋkwē ēri* fel kell őt hívni 337.

Tárggyal: I. k. *ñilā sāmā-mūšŋel ñilā votā ūntunŋkwē ēri* a négy szöglete szerint négy kártust kell oda állítani 70. *ēlēm-ŋalēs ŋatŋ tārēm sāŋkēmtanŋkwē ēri* az ember idejebeli világot kell teremteni 128. *ti as lap-lēŋktāsunŋkwē ēri* ezta lyukat be kell dugni 163.

II. k. *manā jātunŋkwē ēri* minő ijat kell elővenni 6. *ēri'-ke totunŋkwē ēri*: *ēri'* *toteūw* ha tovább kell vinnünk az éneket, hát vigyük tovább 23. *kwol-jor šāpitunŋkwē [ēri]'* a háztájékat rendezni kell 127.

Személyragos tárggyal: I. k. *añ Jeli-ūs ājkā akiūw inēt joŋti, tawā ās kitilunŋkwē ēri* Jeli városbeli öreg nagybácsink még nem jött el, őt is meg kell kérdezni 74.

II. k. *muj-māžēm joŋtnānēl ānēm mōnt kwāltunŋkwē [ērēs]'* a vendég nép megérkezte óta engem már rég fel kellett volna költened 308.

IV. k. *ŋqmsi*: *ñārēm sunsunŋkwē ēri* gondolja magában: néznem kell Uralhegyemet 80. *Xars-ŋars-uj saka pēlpiš ŋajtiti pum-ki-wért, tawā pūŋunŋkwē ošmarŋis ēri* a haris madár nagyon gyorsan futkos a füben, őt megfogni furfangosan kell 414.

Az ÉV. *ēri*-nek a Kl. K.-ban *koŋrez*, a tavdaiban *kērāž* felel meg jelentésre nézve. E szót MUNKÁCSI nyelvtanában tatár eredetűnek mondja, s a kondaiban mint czélhatározói névutó is előfordul *ne-koŋrez* «mi végett». Igei természete, úgy látszik, nem igen ele-

*) MUNKÁCSITÓL a REGULY-féle szöveg átírásában kiegészítve.

ven a kondaiban, mert egy esetben *ulés* «volt»-tal kiegészítve találjuk.

Tavdai: IV. k. *kālu ponšas punēm, tārtketuŋ kērāx* a kötél meg van fonva, alá kell bocsátkozni 347. *ām pāsēm joxts, khompālēnē mīnēy kērāx* eljött az én időm, a manóhoz kell mennem 362. | kondai: IV. k. *vuj-ańšuxnē īra űoltox oqt koqrēx* nem kell az állat-öregre sohasem esküdni 413.

Ragos tárgygyal: IV. k. *lhułmē laxwē räutox koqrēx űlēs, nāi' tokhwē vāxtēslēn* a hamvát szét kellett volna szórni, te csak úgy hánytad szét 381. *tin lattiji: Vuot-Pop'-ańšuxmē nuk kinsilux, lāp-līxw [koqrēx]* ők mondják: a Szélistenke öreget föl kell keresni és le kell ölni 311.

Ilyen személytelenül használt ige még *rāwi*, melynek azonban más jelentésben személyes használata is divik. Jelentése: «szabad».

I. k. *at kwoss kwon kwāluŋkwē rāwi, ti xātēl ēkwatā kinsuŋkwē kwonā ti kwāli* habár kimennie nem szabad, e napra feleségét keresni ím kimegy 4.

Tárgygyal: I. k. *vit ajuŋkwē tit at rāwi* vizet inni itt nem szabad 5. IV. k. *manēr vāruŋkwē rāwi* mit lehet (szabad) tenni 141. *Tqřēm ēlā miykwē lāum ārit-pīřēt jārtilaŋkwē xumlē rāwentāli* a *Tqřēmtől* eladásra rendelt leányokat, fiúkat akadályozni hogyan volna szabad 272.

Közel áll az *at rāwi* jelentéséhez az *at šāpili* és *at taji* kifejezés, mely két ige ebben az egy példában van egyesítve: III. k. *nay xuripēn űnt-ujin tūl kwāluŋkwē at šāpili, at taji* magadféle erdei állatnak ottan kikelni nem járja, nem illik 217.

Taji eredeti jelentése: «illik», s ennek alapján fejlődött «lehet» jelentése (lásd fent a tárgyhatározói infinitivust), s azért fel lehet venni, hogy *taji*-nak «lehet» jelentése mellett is a tőle függő inf. alany, bár a magyarban tárgynak minősíthető. Ilyen jelentése van e két példában: II. k. *muj-māxēm joxtnānēl ānēm mōnt kwāluŋkwē manērēnē at taji* a vendégnép megérkezte óta miért nem lehetett engem előbb fölkelteni 306. IV. k. *āřin-pīřēn tī' totuŋkwē manēri' at taji* miért nem lehetne gyermeked ide hozni 340.

Szintén «lehet» jelentést tüntet fel *lułi* ezen személytelen alkalmazásban: II. k. *tawān ās xot lułi pūwruŋkwē* neki pedig hogyan lehetett ilyen hamar megfogni 112.

Még egy ige van, a mely a kicsinyítő *-riš* képzővel ellátva az

inf.-t alanynak veszi maga mellé s ez *tēliriš*. Eredeti jelentése: «terem», tagadólag: «nem terem». Az észjárás már most az, hogy a hol nem terem, ott nincs, nem jut, s azért «at *tēliriš* nem telik» értelemben fordul elő ebben az egy példában: IV. k. *tanūnēlnē at tēliriš vār'n-ut vāruḡkwē* nem telik tőlük, hogy vmi munkát készítsenek 58.

Nem egészen világos a *tēlén āli* kifejezés, mely szintén alanyi infinitivussal kapcsolatos: IV. k. *nayēn ānēm mīḡkwē man tēlén āli* engemet odaadni, az hogyan volna a te dolgod 32.

Mint a magyarban, úgy a vogulban is elmaradhat az *āli* «van» ige az állítmányi névszó mellől, s a főnév magában szerepel mint állítmány. Ilyen főnévi állítmányok mellett az ÉV.-ben és a tavdaiban néha inf.-t találunk alanyi szerepben: Ilyen főnevek *sāl', kās* s egyebek.

sāl' «fájdalom»: IV. k. *mōt pāl nqmtēmtēl žūluḡkwē sāl'* másrészt való vágyam szerint itt hagyni sajnálom (tkp. fájdalom) 77.

Személyr. tárgygyal: IV. k. *kwolkēm žūluḡkwē sāl'* házaeskám elhagyni fáj 8. *ti Ańšukw-tit paulkēm žūluḡkwē sāl'* ezen Öregemberpatak torkolati sok domboesckámát elhagyni fáj 8.

kās «kedv»: IV. k. *žālāsḡkwē manā kās, manā pūmēs jár-dalni minő kedv, minő érdekes* 10. *kwoss nār lqmtēl žarḡtālē'im : upēm-sāmtēn ūnuḡkwē ānēm kās* akár meztelenül futkossak, ipam vidékén lakni számomra kedves 84.

A tavdaiban az inf.-nak főnévi állítmány mellett alanyúl való használatára még világosabb példákat találunk, mert a fent tárgyalt esetekben lehet, hogy a *sāl'* és *kās* az indulatszókhoz közel áll, s főnévi természetük ilyen alkalmazásban kérdéses, ellenben a tavdaiban kétségtől fölül főneveket találunk állítmányúl használva. Egy példában még a segédige is megvan az állítmányi névszó mellett: IV. k. *tīl qloḡ šaḡ khōrmunqt āčāl sowē* itt élni mind hármunkra halál lesz 355.

Segédige nélkül: IV. k. *lqpat khat khańšim qł : numas-pāl laḡ-sei minēn — āčāl ; qlmḡx-pāl laḡ-sei minēn — jātēl* az oszlopon irás van feljegyezve: a jobb oldali út mentén haladni — halál; a baloldali út mentén haladni — éhség 351. *nērjēt laḡ-sei minēn — uttēl* a középső úton haladni víztelenség 352.

S végül vannak egyes melléknevek is, melyek állítmányként fordulnak elő s az alanyt infinitivusban veszik maguk mellé.

I. k. *n̄etal ālunkwē ās jamēs* nő nélkül élni szintén jó 7.
IV. k. *toḡ ālunkwē mat jamēs* vajjon úgy élni helyes dolog-e? 344.

IV. k. *jamēs n̄amt̄el n̄ay-pāl̄t̄en ālunkwē-ke ḡotēm l̄ul: kwonā l̄awāln ānēm* ha vmiképpen rossz jó gondolkozással nálad lennem: utasíts ki engemet 326.

V. Szenvedő igével kapcsolatos infinitívus.

A szenvedő alakot a cselekvővel szembe állítva azt találjuk, hogy a szenvedőnek lényegében más szerepe nincs, mint az, hogy más viszonyt tüntet fel alany és állítmány között, mint a cselekvő. A passivum és az activum között fenforgó különbség PAUL szerint (Princ. der Sprachg.³ 255.) csak akkor fejlődhetett ki, a mikor a különbség alany és tárgy között már megvolt. A szenvedő forma a tárgynak alanynyá tételénél fogva igen alkalmas arra, hogy a lélektani alany nyelvtani alanynyá legyen; pl. «engem vernek», itt «engem» a lélektani alany, mert két képzet van összefűzve e mondatban egy egészszé: a saját magam képzete és a verése.

A vogulban az igék szenvedő használata igen gyakori, s ezt a gyakoriságot a nyelvnek ama fent említett törekvéséből magyarázhatjuk, hogy a lélektani alanyt grammatikailag is ki akarja tüntetni. De nemcsak átható igékből képzett passivumokat találunk, mint a magyarban, a mi — mint SCHNEIDER (Nyr. XXII. 66.) mondja — nyelvünk megmászhatatlan törvénye s oka egyszersmind, hogy a szenvedő szerkezeteket a nyelv elejtette, hanem a vogulban gyakoriak a benhatókból alkotott szenvedő formák is. A vogul nyelv e sajátságánál fogva nemcsak a tulajdonképeni tárgy lehet alany a szenvedő szerkezetekben, hanem a távolabbi tárgy is, mint pl. az angolban. Oka e sajátságnak ismét csak a PAULTól hangsúlyozott törekvés lehet, hogy a lélektani alany lehetőleg grammatikai is legyen. Pl. *joḡti* «jut, jön, érkezik» értelemben járatos a vogulságban, tehát benható ige, de szenvedője van, pl.: *taul m̄arsē elē m̄enēmāt uit jāḡā š̄p̄kē lotānē an tē joḡtqu* onnan, a mint kissé tovább ment: apjának szürke lova jó ím hozzá III. k. 131. *n̄ār-aulā sam-posnē at joḡtawē* az Uralbérczek végéig szintén nem hat el a szem világa I. k. 36. De azért cselekvő alakban is előfordul: *Numi-T̄ārēm āšū unl̄nē āln sirp sirin kwol āwin joḡti* N. T. atyja lakó ezüstrúdú, rudas ház ajtajához érkezik I. k. 138. vagy

metaforával: *matne kāt-aulēn joxtsemēn* vénülő kézre jutot-tunk I. 136.

Ezekből a példákból is kitetszik az, hogy a vogul mindig a szóban forgó személyt, sőt néha elevenebben képzelt, mondhatnám megszemélyesített tárgyat igyekszik grammatikailag alanynak feltüntetni akkor is, ha más valaki jön a szóban levő személyhez. Világos tehát az a törekvés, hogy a mástól véghez vitt új cselekvés is lehetőleg ahhoz a személyhez fűződjék, mint alanyhoz, a mely már előbb is a cselekvés előterében állott és cselekvő alany volt.

De a szenvedő alakok használatában ki kell emelnem még egy mozzanatot, a mely nélkül az inf. mondattani szerepe a szenvedőknél meg sem volna érthető. Arról van ugyanis szó, hogy nemcsak a benhatóknál használatos a távolabbi tárgy alanyul, hanem az áthatóknál is, a melyeknek két tárgyük van, mégpedig: egy szorosan vett és egy távolabbi. Ilyenkor is előfordul a távolabbi tárgy alanyul, míg a másik tulajdonképeni tárgy -l instrumentalis raggal van ellátva. Pl.: *tul nētān tēn'-utēl ti totwēs* azután az asszony enni valót hozott neki I. k. 11. *Numi-Tqrem jījemēnnē pījēl majwāsemēn* N. T. apánk fiúval ajándékozott meg bennünket I. k. 137.

Azok az igék, a melyek cselekvő formában az inf.-t tárgyul veszik maguk mellé, szenvedő alakban ugyanazon infinitivust -l ragos tárgyhatározóként vonzzák. De ezen két tárgyat vonzó igék cselekvő használatában is találkozunk e fajta szerkezetekkel (l. a *lāwi*-val járó inf. tárgyalását és még ezeket: *am naŋen nañēl mīlēm* én kenyeret adok neked. *naŋ ānēm tārēl lausāsēn* te énnekem kendőt ígértél (MUNK. Nyelvj. 9.) E két szerkezet váltakozhatik is, pl. I. k. 11.: *ānēm tēnē matēr totēn* nekem vmi ennivalót hozz — s két sorral alább: *ānēm tēn'-utēl totāln* hozz nekem ennivalót.

E fejtegetés eredménye már most az, hogy az az infinitivus, a mely a cselekvő szerkezetben tárgy volt, a szenvedő szerkezetben -l ragos tárgyhatározónak felel meg. A vég- és célh. inf. megtartja eredeti természetét a szenvedő formában is.

I. Infinitivus mint véghatározó szenvedő igék mellett.

Az esetek felsorolásában megtartom az előbb követett sorrendet:

I. k. *patawé* «kezdetik»: I. k. *juil ti nawlunkwé patwesi'* most üldözöbe fogja őket 19. *ājkātān kēr-sākēl ti jūntunkwé patwēs* örege kezdi vaspörölylyel ütni 28. *vit-γul alunkwé patwēs, vōr-uj alunkwé patwēs* vizi halat kezdett halászni, erdei vadat kezdett ölni 154. *āmp saka polunkwé patwēs* az eb elkezdett nagyon fázni 164.

II. k. *kwālī'-talēxt numēn tārtēlim nāyh-nort tot ta sai-runkwé patwäst* a kötél végén felülről alábocsátott vörösfenyő-gerepdákat ott mostan vagdalni kezdték 68. *ai-mōnt jāyā jgmēs γum jāyā totunkwé patwēs, pīyā jamēs γum pīyā totunkwé patwēs* most a mely embernek atyja jó, atyját kezdték elvenni, a mely embernek fia jó, fiát kezdték elvenni 8. *luwūw sak ta kańslankwé patwēs* csontunk im oly nagyon kezdett elsorvadni 312.

III. k. *qsiy lām-ujnē, qsiy palēmne purunkwé ti patwāsēm* sűrű szunyograj, sűrű bögölyraj im harapdálni kezdett 79. *joli tārēmne ti tārātunkwé patwāsēm* az alsó ég felé kezdett im lebocsátani 116, 118. *simā ētzelankwé ti patwēs* gyomra im éhezni kezdett 119.

IV. k. *moj-māxēmne sōl-pēl ti joγtwēs, ti zajtēlunkwé patwēs* tényleg vendégsereg érkezett hozzá s elkezdtek hősleni 81. *γūrmīt nārt kwol ta tūstunkwé patwēs* hát a harmadik bérczen im sátrakat kezdenek felállítani 171. *akw'mat-ērt matēr zārēstunkwé ti patwēs* egyszer csak im valami ropogni kezdett 255. *kankān laultunkwé i patwēs, rātunkwé i patwēs* bátyja pirongatni is kezdte, verni is kezdte 325. *saz pajtunkwé patawé, akwān šakrati* midőn a hurkát főzni kezdik, összezsugorodik 421. *γasū γujēs, man wāfi γujēs, akw'ērtēn pōlunkwé patwēs* hosszú ideig feküdt vagy rövid ideig feküdt, egyszer csak fázni kezdett 328.

Patawé a jövőben beálló cselekvést jelöli «fog» értelemben. II. k. *takwi-si-pēl, kurkū-nōl saw mōl sawēl taltunkwé patawé* őszszei bárkába való sok gazdagságot sok számmal fognak szállítani 55. *tūr-voj saw šuń sawēl totunkwé patawé* tavi halzsir, bőségét sok számmal fognak hordani 55. *namēy ālnēl, jamēs pūril wārunkwé patawēm* jeles pénzzel jó áldozatétellel fognak megajándékozni 289.

A kondaiban: *pōmtwé* «kezdetik»: I. k. *pupi-khwōrnē jālen-tāγw pōmtwān tāunqnel tēnē-kharēl tatilāγw pōmtwān* el fog kezdeni hozzátok járni a kigyó, ő el fog kezdeni ételt hozzátok hordani 167. *ēlēm-khols māsne-kharāt tōrēm-pisēl tokho tē tāulāγw pōmtwēs* így kezdett jelentkezni az ember öltözéke isteni bölcseségből 169.

Kezdést jelent még a kondaiban *nquwé*: II. k. *ńōlél pōxwtōx tē nquwés* nyíllal kezdett lövöldözni 240.

Végül még *jēmti* «kezd» jelentésében szenvedőleg is előfordul. II. k. *matēr-sir jāni' tawlēp tawliŋ űjné pūwunkwé ti jēmtimé* vmiféle nagy szárnyú állat őt megragadni kezdi 120. *sawin űārā masmāy kuńārēn sēmēl soppā laj-χīńēn ti tēŋkwé jēmtwés* nyomorúságos botost öltött szegényed a fekete szájú alvilági járványvész ím emészteni kezdte 353.

2. Szenvedő formában inf.-sal kapcsolatban találjuk az unszolást, azon ponton levést és kényszerítést kifejező *vorāti* és *pariti* igéket:

IV. k. *rumatān űs ajunkwé vorātawé* kedvese unszolja, hogy még igyék 80.

IV. k. *akw'māt vōt ti űayrāmés, karapli sakwātaykwé ti vorātawés* egy helyen a szél megerősödött s már csaknem azon volt, hogy a hajót összetörje 333.

Tárgygyal: I. k. *manēr vqarunkwé paritawēn ta vqarēn* a minnek tevéssére kényszerítenek, azt tedd 165.

Unszolni jelentése van még *pojťeltawé*-nak: IV. k. *tēŋkwé kwoss pojťeltawēm, tālmatsēm, mināsēm* bár enni unszolnak, fölültem szánomra és elmentem 5.

3. *χāńšti* «tanítani» szenvedő alakja több példában található inf.-sal kapcsolatban, mint a cselekvőé.

Tárgygyal: I. k. *Numi-Tarēm āsān χoti pil tēŋkwé, χoti pil at tēŋkwé χāństawés* N. T. atyja megtanította, hogy micsoda gyümölcsöt egyék s micsodát ne egyék 165. IV. k. *an pāntā űńjēn āpā űuwtunkwé χāństawé* most az ágy megtanítja a sógorát böcsőt mozgatni 294. *kōk pūtunkwé χāństawés* madarat bökdösni tanította 295.

4. *tārāti* «engedni»; passivuma *tārātawé*: III. k. *N. T. āp-ťēmne kwonā kwālungkwé at tārātawāsēm* Fenséges-Ég az én apuskám nem engedte meg, hogy én kimenjek 61.

Tárgygyal: III. k. *tūr tēp ta'iliŋ sōmjēx űuqzatunkwé at tārātawāsēm* tavi táplálékkal, obi táplálékkal teli éléskamarát bántanod nem engedte meg 87.

5. Egy példában véghatározót találunk *kētwe* «küldetni» mellett. II. k. *miřā nētān an-mont χūrēm χatēl jālungkwā kētwašt* népét neje a minap három napi járásra elküldte 60.

II. Infinitivus mint czélh. szenvedő igék mellett.

1. Szenvedő formában mozgást jelentő ige nem fordul elő, de az indítást, mozgatóst kifejezők közül ezek: *kēti* «küld», *toti* «visz», *ūntti* «ültet» és *vōwi* «hív» szenvedőleg is.

a) *kētwe*: II. k. *Polēm-tārēm ājkārišēn sarēlaytuykwē lātiy kēt-wēs* Polem isten öregecske azt izeni, hogy töletek kiunszolja 249.

Tárggyal: II. k. *an mir xgsā mān xul alislaykwē ēlā ta kēt-wēst* most a népet messze vidékre halászatra küldték 58.

b) *totwē*: II. k. *an talxij sirej sijij nāri loutuykwē ta totwēs* most a hegyes kardot, híres szablyát elvitték, hogy megmossák 14.

c) *ūnttuwē*: II. k. *an tan āsnē najt-xumiānl pēnuykwē ti ūnttu-wēs* most velük lévő varázsló emberüket íme varázsolni ültették 16.
IV. k. *kur-kēn poqrtux nal uttau* beteszik a kemenczébe párolni 420.

d) *vōuwē*: IV. k. *xūrmiti' xum ās joxts: xānnē vōuwāsēn pāi' mujuykwē* harmadszorra is eljött az ember: a fejedelem hív föl vendégségbe 338.

Tárggyal: IV. k. *tōtērnē ārēnt ojtuykwē vōuwēs* elhívták, hogy a tatárnak az adósságát fizesse 425.

2. Azonkívül olyanok tartoznak ide, a melyek vmi czélra való tevést fejeznek ki.

a) *sātwe* «igéztetni»: Szem.-r. tárggyal: II. k. *Sorni-Pos jāxēnnē ārin lili, pīrēn lili ūruykwē sātuwāsēn* Aranyos-Fény apád, hogyleányod lelkét, fiad lelkét megőrizd, ígézetével azért teremtett téged 364.

b) *vaxtwē* «dobatni»: Személyr. tárggyal: II. k. *lélēn puprānl tēxtāxw kwōsmās-māntēl lo-tqul-khūri ju tē vaxtwēs* hogy az eleven bálványokat étellel megvendégeljék, a lóbőr-tömlőt im az ablakon keresztül bedobták 231.

c) *pojkuwē* «kéretni»: Személyr. tárggyal: IV. k. *an ēlēm-xqlēsne tawā nawluykwē moš-xum ti pojkuwēs* az ember, hogy őt üldözze a manóembert kérte föl 310.

3. Szenvedőleg fordul elő a *vāxā joxti*-val egy jelentésű *jor joxti*. III. k. *tul ulpā-talēxne xānuykwē jōrēn joxtuwēsēm* azután a cirbolya fenyő tetejére hághatnom erő szállott meg 94.

4. A vmi czélra való rendelést *lāwi* fejezi ki s szenvedő használata elég gyakori:

Tárgygyal: I. k. *Numi-Tārem āšēmnē lāuwāsēm nē; i' zūmmi' akwān šāpituṅkwē* N. T. atyám rendelte, hogy nőt és férfit egybe szerezzek 155. *naṅ ēri'-ke totuṅkwē lāuwāsēm: ta vērite'in* ha az van számodra rendelve, hogy az éneket előbbre vidd, akkor meg fogsz vele bírni 17.

Személyr. tárgygyal: I. k. *am N. Tāremnē ti ēlēm-ḡalēsarā ūruṅkwē lāuwāsēm* engemet N. T. azért rendelt ide, hogy őrizzem ezen embereit 164. III. k. *Numi-Tārem jūrēnnē simēn pojtētanḡkwē lōptū lāum, porī' lāum* (part. præt. passiv. értelemmel) Fenséges-Ég a te atyád, hogy éhedet csillapítsad, falevelet rendelt, fűszárat rendelt 121.

S végül ide tartozik még ez a példa: II. k. *joḡtuṅkwē vaṭima-wēs* kevés hiányzott, hogy utólrje 96.

III. Infinitivus mint tárgyhatározó a szenvedő igék mellett.

A szenvedő igék tárgyalásának elején kifejtettem, hogy szenvedő ige direkt tárgyat nem vonzhat, de igenis távolabbat, a mely -l instrum. raggal van ellátva. Tehát a szenvedő ige mellett álló inf. sem lehet direkt tárgy, hanem csak távolabbi; ez kitűnik abból is, hogy az inf. helyébe tett nom. actionis csak határozó raggal ellátott tárgy lehet. Az ide tartozó példák száma nem nagy.

1. Leggyakrabban található *lāwi* szenvedő formában infinitivussal kapcsolatosan:

I. k. *Numi-Tārem āšēmnē lāuwāsēm ti-ḡajilt āluṅkwē* N. T. atyám ezen módon rendelte, hogy éljünk 158. *nēm-ḡatpā tī' tārā-taṅkwē at lāuwāsēm* s megtiltotta, hogy bárkit is ide bocsássak 164.

III. k. *ēlēm-ḡalēs kasāj-ḡilij mān nauḡatuṅkwē at lāuwāsēm* ember késjelzetes területét bántanod megtiltotta 87. *ḡāltal ta'ilij surlēḡ naṅ mōlūl pānti' totuṅkwē ḡūn lāuwāsēm* elpusztíthatatlanul teli éléskamrát, hogy te a minap tönkre tetted, mikor rendelték azt neked 284.

IV. k. *mir ḡawluṅkwē ti lāuwāst* a népnek megparancsolták, hogy kergessék 142. *Numi-Tārem āškēmnē ēlēm-ḡalēs-pī' pāḡḡin kwol-kiwērt ūnuṅkwē lāwilawāsēm* Felső-Ég, az én atyuskám ember-fiú kormos házában rendelte, hogy lakjam 204.

2. *Vērmawē* «-hat, -het» és «tud» értelemben fordul elő: IV. k.

japän m̃ykwé at ṽermauē a bácsija őt ide nem adhatja 32. *taw man-ūrel aluykwé ṽermauē* minő módon lehet majd őt megölni 309. *mori élēm-χqlésné űawluuykwé, aluykwé at ṽermauēs* közönséges ember nem tudta őt üldözni, megölni 310.

3. A cselekvőben előforduló *pasäpi* szenvedő formában is található egy példában:

I. k. *nē-mätēr minuykwé at pasäpauē* semmi erre keresztül nem mehet 15.

4. *χōli* «hallani» igének műveltetője továbbképezve *χōltīlauē* szenvedő formában «mutatni» jelentéssel található egy példában:

I. k. *Tūl χumlē āluuykwé, χumlē vōr-uj kinsuykwé, χumlē vit-χul ališlankwū N. T. āsān χōltīlauēs* azután megmutatta N. T. atyja [az embernek], hogyan kell élnie, hogyan vadat vadásznia, hogyan vizi halat halásznia 165.

5. S végül még *jēmti-t* és *vōrāti-t* találjuk «akarni» jelentéssel szenvedő formában:

II. k. *mīr-susné-χummi' vāruykwé akwū ti jēmtuēs* ím egyikét világüggyelő férfit akarták tenni 116.

IV. k. *rušné kāsēlāuē: ṽykwé vōrātuē* ha orosz veszi észre, minden áron meg akarja venni 18.

VI. Másféle határozói infinitivusok.

Az eddig felsorolt eseteken kívül találunk még egyéb infinitivusokat, a melyek ezen felosztásba nem illenek bele.

1. Ilyen kivételes eset először az, hol az inf. *manēr* «mi»-vel kapcsolatban a mondat igéjéhez okhatározói viszonyban áll, s az infinitivust egyszerűen a magyar «ért»-tel fordíthatjuk. Hogy miképpen fejlődhetett az inf. okhatározóvá, azt egy példa mutatja, a melyben az inf. *manēr*-rel kapcsolatban szintén «ért»-tel fordítható, de célhatározói jelentése meg világosan kitűnik: IV. k. *puuyiy vāta-χum mān p̃', kuñēr, manēr vāruykwé šātsēn* gazdag kereskedő ember kis fia, szegény, mit cselekedni (miért) jöttél ide? 329. A többi két eset megmagyarázására az analógiához kell fordulnunk: IV. k. *āt tōnpū tēnēy jiwā mār vogruχw jel at punēslān* őt húrú, húros fáját ugyan mit tenni (miért) nem helyezték el? 117. *naγ mōntnūw manēr vāruykwé at sujtīle'in* te előbb mit tenni (miért) nem adtál hírt magadról? 155.

2. A magyarnak megfelelően inf.-t találunk a tavdaiban a *pili* «fél» ige mellett. Hogy az inf. a tavdaiban is ilyen szerkezet helyett áll: «vmitől félni», mutatja e példa: IV. k. *ām āḡ-khānēl ā pilāntēm* én senkitől sem félek 349. SIMONYI A. M. Hat. II. 299.1. a magyar szerkezetet az ellentétes jelentésű «vágyódik» hatásából s analogiájából magyarázza. A vogulban is megállhat ez a magyarázat, mert tudjuk, hogy *vorāti-* mellett itt is inf.-t találunk. IV. k. *kun khajtoṅ pilāntēt* félnek kifutni 355. *tārēṅ-pūne noṅ-louṅ pilānt* fél a medve fiúnak megmondani 358.

3. Még egy példában találjuk az inf.-nak a rendestől eltérő használatát: IV. k. *q̄xsēr lē'i tārātaykwē saka māštēr q̄sēr* róka farkat eresztteni nagy mester vagy 423. Nekem úgy tetszik, hogy itt két mondat contaminációjával van dolgunk. Ha azt mondom: «róka farkat eresztteni», akkor majdnem önkénytelenül kapcsolódik oda a tudás képzeje. A mondat másik fele pedig egy más előmondatot tételez fel: «róka farkat eresztésben nagy mester vagy» + «róka farkat eresztteni tudsz»: e két szerkezet összevegyüléséből állhatott elő a fent említett mondat.

4. Tekintethatározó: A magyar «hallani hallottam»-féle figura etymologica-nak megfelelően a vogulban csak egyetlen egy példát találunk: I. k. *ēlēm-ḡalēs ūnlēnē mā tārātaykwē ti tāremtāslēn* az ember lakó földjét lebocsátani már lebocsátottad 36. A többi hasonló esetben az inf. helyett a *-nē* végű part. praes.-t találjuk, pl. I. k. *pētēmlanē ti pētēmlēmēn* megalakulni ím megalakultunk 101., de ezekről majd alább a magyar inf.-nak sok esetben megfelelő vogul *-nē* tárgyalásánál bővebben szólok.

Azonban találjuk az inf.-nak még másféle tekintethatározói szereplését is e példában:

I. k. *pauli' lāwuykwē jānī', ūsi' lāwuykwē ās mānū, ta jānit paul ti nāṅki* falunak nevezni nagy, városnak meg kisebb, oly nagyságú falu látszik 48. Ez a mondat majdnem szóról szóra még öt helyen ismétlődik a vogul szövegben, így IV. 211, 214, 223, 225, 257. Az inf. itt is «mire nézve?» kérdésre felel, s maga a szerkezet a magyar fülnek sem szokatlan.

VII. Az ÉV. személyragozott infinitivus.

Az ÉV. személyragozott infinitivus nem olyan használatú és jelentésű, mint a magyar. Míg amaz verbum finitumként szerepel, addig emez csak bizonyos igék mellett állhat.

MUNKÁCSI azt mondja (Vogul Nyelvj. 42.), hogy «az inf. képzőjével azonos azon *-uŋkwé*, *-aŋkwé* módjelölő, melyet a költői nyelv néha a nyomatékosabb felszólítás kifejezésére használ és az imperativus módjára személyragoz». A példák túlnyomó többsége azonban azt mutatja, hogy az ÉV. nyelvjárás személyragozott infinitivusainak jelentése nem cselekvő, hanem szenvedő, a mit MUNKÁCSI a déli nyelvjárásokban előforduló s conjunctivus passivit kifejező *-uŋkwém*-végű alak analogiai hatására vél visszavezethetni. Mindez lehetséges, de ha a szövegben előforduló négy cselekvő személyragozott inf.-t tekintjük szemben azoknak a példáknak nagy többségével, a melyek szenvedő felszólítást tartalmaznak, felmerülhet az a kérdés, vajjon nem eredeti az inf.-nak ez a jelentése az ÉV.-ban is. Ha valószínű, hogy a tulajdonképpeni inf. azonos eredetű a déli nyelvjárások conj. pass.-t kifejező *-uŋkwém* személyragozott módjelölővel, akkor valószínű ez utóbbi állításom is, hogy az ÉV. személyragozott inf. szenvedő jelentése is eredeti, s nem analogia útján jött létre. Hogy pedig az ÉV.-ban a személyr. inf.-nak már előbb is szenvedő jelentése volt, bizonyítja a REGULYTól gyűjtött s MUNKÁCSITól átírt ÉV. szöveg is.

A magyarban a tárgyas igék *-andó*-, *-endő*-végű igeneve felel meg jelentés tekintetében a vog. személyragozott infinitivusnak. Ilyenek a következő példák:

I. k. *am xōliläkém-ért simtal xāpxä-jiw űltä sa'irugkwä*, *por vārugkwä* a mint én hallottam, bételen nyárfát ketté kell vágni, tutajt kell csinálni 70. *at-sāt tal kwäli' tip-tärnēl sa'rugkwä* 500 ölnyi kötelet kell fonni fűzfagyökérből 70. *tül-űlttē ti kwālyūw āsti-ke*: *akw' aulä tal-militnē mān ujttugkwä*, *akw' aulä xāpxä-jiw-porūwne tū nērugkwä* azután ha ezen kötelünk elkészül: egy végét ölnyi mélységre le kell bocsátani a földbe, egy végét nyárfa tutajunkhoz kell oda kötni 70. *ta por akw' aulēn šali vōj votä tū űntugkwä* ama tutaj egyik végére egy kártus tiszta halzsirt kell odaállítani 70. *ton jui-pält nāwremanä num-pālen kārūj-sqw-xasäp jūntugkwä* azután gyermekei fölé tokhálnak bőréből takarósátort

kell varrnia 70. *kārāj-sq-w-ʒasöp āstnätä jui-pält naurēmanä num-pälēn tū lēpungkwä* a takarósátor elkészülte után azt gyermekei fölé kell takarnia 70. *sāt ēt, sāt ʒatēl minnē-sis tēn'-ut, ajn'-ut tū tastungkwä* hét éj, hét nap lefolyására [elegendő] ennivalót, innivalót kell oda készíteni 70. *ēlēm-ʒālēs nq̄tiŋ tqrēm ūnti-pēl, manä nē kwonä kwālunqkwä, manä ʒum kwon-kwālunqkwä* az ember korabeli világ beálltával, vajjon a nőnek kell-e kimenni, avagy a férfinak kell-e kimenni 136. *tq̄wliŋ-sir saw ujin ta nālēn alunqkwä* szárnyas fajta sok állatod ama nyíllal öljék meg 151. *ti vör-ujim man-ūrēl ēlēm-ʒālēsēn alunqkwä? ēʒēlanē simānl man-ūrēl pojtuŋkwä? pōlnē alpiānl man ūrēl rē'itūnqkwä?* ezt az erdei vadamat miképpen ölje meg az ember? éhező szívük miképpen kell, hogy csillapodjék? fázó testeiket miképpen melegítsék? 149. *ēlēm-ʒālēs man ūrēl tēlunqkwä?* embernek mi módon kell megszületni 143, 144.

II. k. *ʒmēs luw t̄q̄ʒp̄āŋēl tot sastlunqkwä* a jeles ló az ő patás voltában egyengesse ott simára 331, 337. *akw' ūq̄wlä ʒalä-lq̄pēl ʒansä jāk̄ti ʒān̄iŋ jātril tot samäsunqkwä! mol jān̄i' ūrtpēl tot ūrt-sunqkwä* egy husdarabját [az áldozati lónak] minden egyes rostja szerint himzésvágó görbe bicsakkal aprózza ott szét! Jóságbeli nagy osztályrészeket oszszon ott szét 331. *ʒmēs luw tōnt kwāl̄ti-lunqkwä* a jeles ló azután hadd vezettessék 341. *viʒir ālppä ālpēŋ na'irēl tot šāpituŋkwä* vörös festésű festett nyerget rakjanak ott reá 339.

III. k. *ājkä voss vāssi' pē' takwi jāk̄tēm āŋkwēlnē ʒuritā mas-tunqkwä, takwi jāk̄tēm āŋkwēlnē puŋkä ūnttuŋkwä* az öregnek ezen legkisebb fia a maga vágta tuskóra öltessék az ő alakja, a maga vágta tuskóra helyeztessék az ő feje 427.

IV. k. *ti qulä vatal paul am minnēm jui-pält jōli-pāl ritiŋ šārēsne ʒul̄lālunqkwä* ezen vége láthatatlan falu az én elmenetelem után alsó-vizes tengertől fedessék be 149. *numi-pāl ulāŋ šārāsēltārātunqkwä* felülről a tüzes tengert bocsássák reá 150. *qulä vatal ti paul ulä tēm ʒūrēm āŋkwälēl ʒūrēm māt tūstunqkwä* ezen vége láthatatlan falu tüztől emésztett három fatönköt három helyt állítanak 150. *tīl ālpä ʒatēl taŋiŋ ātpä nētā-ari urä pattā-mos jāʒā-kwol patittē ul [voss] ūnlēptunqkwä* az ezentúl levő napokon a fonatos hajú leányasszonyt ideje végeig atyja házának zugába sohase ültessék 233.

Első személyű raggal ellátott inf. szenvedő jelentésben:

I. k. *rētēy nuli gulēn ul xartunkwēm* hamis eskü végre ne idéztessem 127.

Többes 3. személyű raggal ellátott inf. szenvedő jelentésben :

II. k. *tērēn xajti sāt lāṅx kēlpēy sāt kātēltapēl sāxā tqwlankwēt!* a kór futkosó hét útját vérrel töltött hét vízmérővel mind tele locsoljuk 333. *urēy sāt kasāj talyēl sāxā tālētankwēt* oldalas hét kés hegyével legyenek mind tele vagdalva 343. *kis jāṅxēm sāt tārēm mol jānā* urtpányel tot urtilankwēt az abroncskerék módjára forgó hét égtájék számára jószágbeli nagy osztályrészeket osztogassanak ott 343. *kis jāṅxēm sāt tārēm ton jui-pqalt tot jāṅxtankwēt* az abroncskerék módjára forgó hét ég körül forgassák ott azután őket 341.

Cselekvő jelentéssel a következő példákban találjuk: I. k. *ti mir man ūrēl ālunkwā, man ūrēl jānimunkwā* no de hát ez az emberiség mi módon éljen, mi módon gyarapodjék 154. *ēlālē ti mirnē man ūrēl ā-ijī'-pī-ri' qnsunkwī* hanem miképpen legyen a jövőben ezeknek az embereknek leányuk és fiuk 154. II. k. *ta nāṅx joxtnēn jui-pqalt sālet-pqal jānīy āwi jāmēs lūw-nol tot pūnsunkwā* akkor miután föléркеztél, az aranyból való nagy ajtót a jeles ló orra ott nyissa ki 329. *ti kwol sāmne patunkwēn* ezen ház szögletébe szállj alá 323.

Érdekes a következő eset, melyben az infinitivus — bár nincsen személyragozva, a mi sajtóhiba is lehet — benhatóan van használva s szerkezete teljesen megfelel a magyar *kell* szerkesztési módjának: *ēlēm-xqlēsne sorēmne patunkwē-ke, takwi urtā rāṅ-ri* ha az embernek a halálba kell esni, saját urtja kiáltja IV. k. 409.

Egy példában találtam a tavdaiban személyragozott inf.-t állítmányi szerepben: *Tārēmēn khantogong, ām nānān ā ālilānēm* Isten büntessen meg benneteket, én nem öllek meg titeket IV. k. 360.

VIII. Infinitivus mint állítmány.

Már a megelőző fejezetben tárgyalt esetekből is látható, hogy a vog. inf. személyragozva állítmányi szerepben is állhat, ellentétben a többi finnugor nyelvek személyragozott infinitivusaival, a melyeknek más functiójuk van.

1. Találunk azonban olyan eseteket, a melyekben a pusztá infinitivusnak állítmányi szerepe van, bár szigorúan véve — mint alább látni fogjuk — csak a tavdaiban lehet szó az inf.-nak olyan

állítmányi használatáról, a minővel a magyarban is találkozunk. Akadnak ugyan a többi nyelvjárásokban is esetek, melyek a pusztá inf.-t állítmánynak tüntetik fel, de ezek, azt hiszem, másképpen fejthetők meg. Ilyen mondatoknak pedig az olyanokat tartom, a melyeknek inf.-a bár lazán, de mégis függ egy verbum finitum-tól. Olyanok a következők: *nqmse'in xotāl kwālēpuykwē* gondolkozol, merre lehetne távozni III. k. 225, 227. *nqmse'im : xumle ās ti xātēl jol-ēfimtaykwē* gondolkodom, mikép estelednék le már a nap IV. k. 72. Hogy az inf. ezekben a mondatokban is függ az előtte álló verbum finitumtól, ezt bizonyítja a következő mondat, a melyben a kapcsolat szorosabb, mert az inf. nem alakult kérdő mondatná, pl. *Xul-ātēr takwitān janēs mā ūnttuykwē ās akw'-mūs ti nqmsi* *Xul-ātēr* megint azon gondolkodik egyre, hogy magának külön földet teremtsen I. k. 162. Lehet azonban az előbbi két mondatot *rāwi* «lehet» vagy *ēri* «kell» kiesésével is magyarázni (v. ö. *nqmsi : ūqrem sunsuykwē ēri* gondolja magában, néznem kell Uralhegyemet IV. k. 80.).

Ide tartozik másodszor az olyan mondat, a melyben az előző mondat állítmányát oda kell érteni, pl. *manēr nan ēsi'-pānīs totuykwē tanrijin? ēsi'-pānīs totuykwē-ke : totēnw* micsoda, ti dicsekedni akartok? Ha dicsekedni akartok, hát nézzük, ki tud többet IV. 181. [v. ö. II. k. 23.]. A második mondat első fele tkp. csak ismétlése a megelőző mondatnak feltételes alakban. Ugyanolyan természetű — csak a *-ke* feltételes partikula hiányzik — az az eset, a melyben *nqmse'in* pótlendő: *nqmse'in xotāl kwālēpuykwē, ūti minē-puykwē : tīl ul kwālāpēn* gondolkozol: merre lehetne távozni; éjjel elmenni [ha akarnál]; arra ugyan ne távozz! III. k. 225.

Érdekes a következő eset, a melyben az inf.-t egy egész mondatról függőnek kell gondolnunk és pedig célhatározói minőségben. *sorūi vānsēp manā mākwē ālēm! am vojpilēm ūārī' kātēp mān nē āritān vātem pil kāsij lāyxnē tūluykwē* ah minő aranypázsitos földeske volt! magam-féle zsenge kezű kis leányasszony számára szedhető bogyónak vigasságos útjára állni [késztő] III. k. 40—41.

Olyan mondatok, a melyek *toti* «hozni»-val mint verbum finitum-mal kapcsolatban vannak és beállást fejeznek ki, inf.-t tüntetnek fel. Nagyon hasonló viszonyt mutat a már előbb említett IV. k. 181. alatt található mondat, s lehet, hogy ez a magyarázat

helyesebb. Hogy ez a szerkezet nem lesz oly szokatlan, azt hiszem, mutatja az a körülmény is, hogy az alább említendő két példa két különböző nyelvjárásból és prózai szövegből való: *ti-xurip mān xotā joxtunkwē am naγēn totililēm* efféle vidékre, ha téged viszlek, hová érünk II. k. 302. *nēγēm nē-sē-nārēl tēxtōx, nē-sē-nārēl ājtāγw tqtilāmēn* nőmet mivel etetjük, mivel itatjuk, ha elhozzuk IV. 374. Mind a két mondat inf.-a módhatározói viszonyban látszik állni a verbum finitumhoz.

2. Áttérve most már a szigorúan vett elliptikus állítmányú mondatokra, a minőket a magyarban is találunk, az ÉV. nyelvjárásból csak egy példát említhetek, s ez is felkiáltásképpen szerepel: *γumlē vārunkwē!* mit tehetni! IV. k. 25., v. ö. *manēr vārunkwē rāwi* IV. k. 141.

Azonban a tavdaiban már több példát találhatni, noha a közölt szöveg aránylag kis terjedelmű. Ezek a példák a következők:

IV. k. *Tīni-khqr ā khqntōγ* enni valót nem találni 352. *ājni-khqr ā khqntōγ* inni valót nem találni 352. *nūn ju ā tīγ āmānmi* te meg nem ehetsz engemet 353. *nūn ām-jitēlēm ā vqxtōγ, nou in-pēl vēr-khqr āsēn* neked velem nem lehet verekedni, te még fiatal vagy 354. *māγun tīlnēl āγ-khot ā miñōγ* nekünk innen sehova sem lehet menni 357. *āγ-khqne ā jγwγluy* senkinek sem lehet egybe-gyűjteni 403. Ezeknek a példáknak mindegyike lehetőséget fejez ki s mutatja, hogy az inf. mellől vmi lehetőséget kifejező szó maradhatott el. Ezen véleményemet támogatja e mondatok személytelen szerkezete, s ennél fogva a lélektani alany dativusban van. Szembetűnő még az is, hogy mindezek a mondatok tagadók.

Ezek a mondatok szóról szóra magyar fordításban is megállhatnak, ha a személy dativusát elhagyjuk s az igét *-hat, -het* képzővel ellátjuk. A vogul példák is igazolják BRASSAI nézetét, a melyet a magyar állítmányi infinitivusra felállított s «Magyar mondat»-ában (Akad. Ért. a Ny. és Szépt. k. III. k. 399.) kifejtett. Itt azt mondja: «Valahányszor ige hiányzik a mondatban, mindig csak ellipsissel kell és lehet magyarázni. A jelen esetben kihagyott szónak legtermészetesebben a *lehet*-et vélem, melyet a felhozott példákba bepótolva, mindnyájából hiánytalan ép mondat válik.» Újabban az afféle magyar mondatokat LEHR (Arany: Toldijában) és SIMONYI (Ny. XIX.) a *van* kihagyásával magyarázza és pedig azért, mert a régi nyelvben *lātni vala, lāthatni vala*-féle ala-

kok találhatók. A vogul példák azonban, azt hiszem, BRASSAI nézete mellett szólnak.

Ha mármost azt tekintjük, hogy afféle elliptikus mondatok a tavdai nyelvjáráson kívül a vogulság többi részében nem találhatók és hogy ez a használat ott is csak tagadó mondatokra szorítkozik, mindebből, azt hiszem, lehet némi joggal idegen nyelv hatására következtetni. SIMONYI szláv hatást vél felismerhetni a magyar hasonló szerkezetekben, és ha a magyarban feltehető, akkor talán még inkább lehetséges e hatás a tavdaiban, mivel a tavdai vogulság elszigetelve a többitől szlávokkal van körülvéve.

3. Hátra volna még az inf.-nak két példában talált főnévi (nomen actionis) szerepéről szólni: IV. k. *au xum, ɛli jěmtěs, ɛli ũnlunkwě karapli ũrně-mă'ěs peremeŋ tawän patěs, ɛtăli (ɛli xătleně-mos) ũnlunkwě vărmeŋ tawän patěs, taw-păltă jis* egy ember, midőn éj lett s a hajó őrzése céljából való éjjeli virrasztásban az őrváltás sora reá esett, az éjjeli — az éjnek kivilágosodtaig — virrasztásnak dolga reá esett, ő hozzá jött 334. *jüni törém jql poqlt viš törém răkwî. — mőkě äläxtăxw* a nagy ég alatt kis ég esőzik. — Lisztszitalás 397. Az első példában az inf.-nak mindkét esetben jelzője van, a mi kétségtelenné teszi főnévül való használatát. Az első példa második inf.-a azonkívül még birtokos összetételt képez a *vărmeŋ*-lel. A második példa inf.-a kétségesebb, de itt is feltehető nom. actionis-ként való használata. Hogy ebben a két példában csakugyan főnév számba megy ez a két inf., valószínűvé teszi az inf. tárgyi, alanyi stb. használata, s a magyarban is akadnak példák az inf. nom. actionis szerepére, mint pl.: *Nincs jobb vásárlani, mint kész pénzen* [Kovács közm. 128.] vagy: *Ki tanulni embere, léssen annak kenyere* (Ny. XIX.).

Ezzel az inf. tárgyalását befejeztem s függelékül még csak azokról az esetekről akarok szólni, a melyekben a magyar inf.-nak a vogulban *-ně* vagy másféle igenév felel meg.

IX. A vogul *-ně*-vel képzett igenév és más igenevek magyar inf.-i szerepben.

I. A vogul *-ně*, *-ni*-vel képzett igenév leginkább a part. præs. kifejezésére szolgál az északi, középzozvai és tavdai nyelvjárásokban, míg a többiben még az eredetibb *-p* képző dominál.

Valamint a magyar -ó, -ő-vel képzett igenevek nemcsak a cselekvőt jelölik, s nemcsak azt, a mit vki vagy vmi tesz, hanem a mint KÖNNYE NÁNDOR (Bud. Alb. 196.) mondja: csak megjelölik az igecselekvést, de azokat a jelzett dolog direkte nem végzi. A vogul -né ez utóbbi használatának köre tágabb mint a magyar -ó, -ő-é s a magyar fordításban sokszor inf. + való-val kell visszaadnunk; pl. *tēnē tēp* enni való étel (tkp. evő-étel, v. ö. ivó-víz). Ezek az igenevek az illető tárgynak vmi célra való alkalmasságát, reávalóságát fejezik ki. KÖNNYE azért ezeket céljelzőknek nevezi. A régi magyar nyelvben találunk sok céljelzőt, a mely ma már szokatlan: pl. *üevéc ő hadakozo fejueréket* BécsiC. *a hetuen tolmačoza kónuócben léltém* BécsiC. 80. *vendegeskedő vachora* Mon.: Apologia 14.

Valamint a magyarban, úgy a vogulban is az igenevek az előtte álló szóval összetételt alkothatnak, csakhogy a magyarban a határozói összetétel ritka, mert a határozórag csak ritkán marad el, pl. *jó-járo ló* Erd. és a porta 78. (Bud. Alb.). Tárgyi összetétel: *kic aítoc tartoc valanac* BécsiC. 51 *az zallas fogado korchmarosnak vala egy hayadon leanya* ÉrdyC. 39. stb.

SZILASI MÓRICZ (NyK. XXVI. 178.) a vogul igenévi összetételekről szólván, azokat a grammatikai összetételek közé sorolja, értvén aláltok az olyan összetételeket, a melyek a ragtalan névszók-nak igenevekkel való gyakori kapcsolatából állottak elő. A vogulban járatos, de a magyarban nem használatos céljelzők pl. ezek:

1. Összetételt nem alkotók: *jūw tēnē űir-saw at xanteuw* megenni való vesszöbimbót nem találunk II. 365. *minnē māmēn qs xasā sar minimēn* menni való útunk még hosszú, menjünk tehát II. 270., (v. ö. *ióvenec eg napi menő földet* MünchC. 112.) *mōt pūri tēnē, pūri ajnē kwol šāpíteūw* vmi másféle lakodalmi, vendégeskedő (evő, ivó) háza tszerelünk fel II. 95. *i sojtq ālni vorēm ikēm* az erdőben vadászatom (ölő ügyem) nincsen IV. 369.

a) Határozói raggal: *pīkwēt, pīkwēt! nanān lāwnē manū lāy-xāy uj lāyq ānšéim* fiúskák, fiúskák! nektek mondandó minő tanácsos állat tanácsa van nekem II. 420. *nay voipilēn mān xumnē alnē uj kāsij lāyq am xāntilamēm* magadhoz hasonló fiatal ember számára megöleendő állat vigasságos útját találtam én III. 372. *onki lāyq minni itmāx ponšlos* az anyja útra menő kenyeret süített IV. 363.

b) Tárgyi raggal: *nān ajtēnē jāmēs ajne khotēl vīm* téged itatni való jó italt honnan vegyek IV. 162.

2. Összetételt alkotók: a) Határozói összetétel: *ulū-sultēm minnē jānit xal jēmtēs* tűz szikrának kimenni való nagyságú köz támadt II. 95. *xāpχā -āykwēlt lēin xujnē umi-as āli* nyárfa tuskón evetnek feküdni való üreg van II. 96. *xum patnē jānit sēi-kan voss xulīli* férfinak ráesni való nagyságú homoktér emelkedjék ki II. 120. *tōniy nēsus nē kwos-ñulmil at ta vārilem* azért nőnek megnézni való karomsebet ne ejtsek III. 505.

b) Tárgyi összetétel: *khom-tōkh pūtēnē jelpiy kērmē kāsētānēl koātētān kwānē vēstē* (k.) férfi torokcsutkáját keresztülszúrni való szent vasát zsebéből kezébe vette II. 233. *atpēn ajāy xum-pīχēn xul ališlanē mān xqsān voss jāle'it* 50 apródlegényed hal élő vidékre messze hadd menjenek II. 58. *tāl xujnē sis-vōj tūl vāren* tél átalvására hátzsirt onnan szerezz III. 15. *nī vunī qkhčq kēnšēy paj tētātīn minānt* nőszerzésre pénzt kérni gazdag nagybátyjához megy IV. 369.

Személyr. tárggyal való összetétel: *kātānēmēn, la'ilānēmēn nūsne-kēm mā at vāšintēmēn* kezünket, lábunkat nyujtózni való földet még nem láttunk II. 67. *sorχēn tēnē arχ'āln naχēn tōniy at čri?* hasad táplálására több pénzre nincs szükséged IV. 338.

A magyar inf. helyett a vogulban *-nē* áll a következő esetekben:

1. Az idő alkalmas, megérkezett vminek megtevésére, bár egy helyen inf.-t is találunk (v. ö. IV. 354., 1. célhat.), *minnē porāi jēmtēs* elmenni ideje lett IV. 339. *elē mēnnē posān tē jēmts* azután elérkezett idejük elmenni IV. 375. *pāri jēnē mogrē oql khun ōls* régen volt ideje, hogy vissza kellett volna jönnie I. 167.

Tárgyi összetétellel: *nī vunī pāšē joχts* nőt venni ideje jött IV. 369. *tāšēm vāj masnē kōm manaūn qtrū majēn* hogy száraz harisnyát ölthessünk, arra kis időt óh adj nekünk, fejedelmünk II. 190.

Személyr. tárggyal való összetétellel: *xūrēm sispā sisij nālēm susnē porū ti jēmts* három háttal való hátas fajdtörömet, hogy megnézzék, ideje megjött III. 379.

2. Ide sorakoznak az ilyen kifejezések: «eröm van — nincs, pénzem van — nincs», bár magában a vogul nyelvben is néha célhatározói inf.-t találni a céljelző helyett. Ilyenek: *jiwnē xāyχnē šolēm ātim* fára mászni nincsen erőm III. 92. *nāyχ tūlnē sāns-va'i*

at *q̄isē'im* hogy felálljak, térderőm nincsen III. 122. *nēn jui-pālēt n̄aulzatnē jār-ke q̄śnūm, toχ x̄ūn vānknūm* ha utánatok futni erőm volna, én hogyan másznék úgy IV. 329. [*nēltēp vām at joyti* (pelimi) nem birom kívárni IV. 105]. *nēm īkēm i nē vuni akhčqm īkēm nōm* nincsen és nőszerzésre pénzem sincsen IV. 370.

3. Ide tartoznak még a módok, szándékok kifejező szavaktól függő céljelzők, bár e kifejezések mellett a célhat. inf. sem ritka. Ilyenek: *jen vosēt-kīt pērmēnē oqmēlāt oqtim* benn a ruhában nincs mód, hogy kiállja II. 225. *ūs-out törtām ōlat, ju pāsēpēnē oqmēlānl oati* a város kapui be vannak zárva, nincs módjuk behatolni II. 237. *soxrēpt nōnkhwe jinē oqmēlān oqti* a lépcsőpitvarban feljönni nincs módjuk IV. 377. *jāl-ālne oqmēlātēn oqti meg-*ölni módjuk nincsen IV. 251. *kwālne nqmtēn-ke patēs, minēn akw' pālne* ha elmenni kedved van, takarodjál IV. 326., v. ö. a magyarban: *nem mutatta elmenő szándékját* [Rák. tár. II. (Bud. Alb.)].

Érdekes a következő két példa, a melyben mozgást jelentő verbum finitum mellett céljelzőt találunk célhatározói inf. helyett, bár a második példa kétséges: *qul-uj qslēnē joxtēm kit xum jāmēi'* első állat ejtéséhez jutott két férfi lép elő III. 517. *alām ti tēpij Lūsemnē minnē sālīt kērūst* hát hogy ezen táplálékos Loszva vidékére menjenek, lettek a rének befogva IV. 29.

4. A látást és érzést kifejező *vā'i* és *suji* mellett a dolog tárgya inf. helyett *-nē* képzővel van ellátva. A magyarban is találunk az *-ó, -ő*-nek ily alkalmazására példát a régi nyelvben, de ezek az esetek valószínűleg a «video te scribentem»-féle latin szerkezetnek szóról szóra való fordításai. Ilyenek pl.: *ime en latoc neq ferfiakat megodattakat iarokat a tűz közepet* BécsiC. 134. *Latot e propheta ferfiat veres louon elōt es allot* BécsiC. 291. Vogul példák: *mēn xoti kwolnē sālnēmēn vā'ēn, tū sāltēn* a mely házba bennünket betérni látsz, lépj be te IV. 329. *tan pāltānl joxtēm-pēl x̄q̄tālēm īlīmanē at vāyēm* ha hozzájuk érkezem, észre sem veszem, mikor esteledik nappalom IV. 139. *tājeičāx, nē'net khōm minīnē tit ā vāčāntsēn* káplán, nem láttál-e itt egy növel egy férfit menni IV. 366. *la'īlārā xotāl' x̄āl'jēlālētēn suji* lábait vmiképpen csuszni érzi II. 112.

5. Ha a magyarban ige önálló főnévi szerepbe jut, akkor az igenevek közül csak az inf. használatos, a vogulbanilyen kor is *-nē*-t találunk, pl. *ñoxor, ām lā ātām q̄sēm! — lānt — ux ju*

puzlätéxtni lëx-mäs ämëx püm ilmëstëm khom-pälëgën micsoda boldog ember vagyok én — mondja — az egy bezárkózni szó miatt odaadtam a magam fiát a manónak IV. 362.

6. A céljelzőt a magyarban igen gyakran körülírjuk az inf. és való szóval. Hasonló szerkezetet találunk a vogulban is, csak hogy itt megint az inf. helyett a *-né*-vel képzett igenév áll. Ilyenek: *ti totü'-utën yotälë-ke tote'in* az elvinni való holmidat bármerre viheted II. 56. *manër ëri, man tën'-ut ëri, man masné üläm ëri, man qln ëri: am sëlën'-utëm, am atën'-utëm ti voss tē'i, voss qñsi* a mi kell, akár enni való kell, akár öltő ruha kell, akár pénz kell: az én szerzeményemet, az én gyütöttemet hadd egye, hadd birja ő majd IV. 324. *khwgriy khul khürëm näxšëm oqmpäm tënë-khar jet punšëm* három szárított vagdalék halkopoltyút viszek magammal ebeimnek edeleül IV. 245. *mästënë-khqr oqt äñšimën* öltöztetni valónk nincsen IV. 374. *tini-khqrqn ikëmiñët* enni valójuk nincsen IV. 351.

7. Az úgyn. figura etymologica első tagjául a magyarban többnyire inf. áll, de találunk egyes megállapodott kifejezésekben *-t* képzős főnevekből alkotott *-on* végű határozókat vagy *-va*, *-ve*-végű módhatározókat is, pl. *folyton foly, futton fut* és *várva vár, futva fut*. A régi nyelvben a *-ván*, *-vén*-végű igenév használata gyakoribb mint a *-va*, *-ve*-végűé s azért olyan mondatokat is találunk, mint: *latuan lattoc es nem lattoc* MünchC. 38. *latuan lassanac es ne lassanac* MünchC. 77. BRASSAI a figura etymologica inf.-át akként magyarázza, hogy az inf. az illető kifejezés inchoativumául szolgál és mindnyájokat *-t*-vel ragozott *-ás*, *-és*-végű nevekkel «látást láttam, de evést nem ettem» lehet magyarázni [v. ö. ÉrdyC.: *negy meel kerdeest kerdween ew tewle* 570.]. A vogulban ilyen esetekben csak egyszer találtam inf.-t, különben mindig *-né*-vel képzett igenevet. Érdekes a BRASSAI-féle magyarázatnak találkozása a vogul *-né* képző nom. actionis jelen-tésben való szerepével. Pl.: *pëntëmlanë ti pëntëmlësmën* megalakulni im megalakultunk I. 101. *jgütü pūrëm sät xumin sänkäm-tënë ti sänkëmtäslëm* íjja fogott férfidat im megteremtettem I. 132. *kwonä kwälne sakwoss kwälë'in* kimenni csak kimész II. 123. *xumin xujtnë ti xujtäslën* férjed felbujtani felbujtottad II. 81. *lätin totne kwoss toisëm* üzenetet hozni ugyan hoztam II. 296.

II. A part. præt. és gerundium képző inf. he-

lyett. Igen gyakori eset a vogulban, hogy a mult idejű part.-ot jelző *-m, -ém, -im* képző *-né* helyett áll, s ennélfogva találjuk az *-m, -im* képzőt a *-né*-nek előbb tárgyalt eseteiben is. Így előfordul a part. praet. képző céljelzőként, pl.: *vātēm pil χqjilt pusēn vātsanēm* szedni való bogyóképpen mind felszedem II. 6. *ārī χajtēm sastēm lānχ elāl χāntālñ leánynak futkosni való egyenletes utat találj számomra* II. 383. *am nurmaltēm utēm alilēm* én boszúom okozóját megölöm II. 72.

A «látni», «hallani» s más efféle igék mellett a régi magyar nyelvben a tárgyi inf. helyett a *-t* képzős főnév accusativusát vagy a *-ván, -vén* határozói igenevet is találjuk, pl.: *es micor latta volna is a' gőlekezetnec égbe futtat feneite a fertezetes zelletet* MünchC. 89. *lata mennéket megnituan es scent lelket mikent galambot le zaluan* MünchC. 71. *laata egy embert ylween az vamon* ÉrdyC. 539. A vogulban az utóbbi két magyar mondatra példa nem volt adataim között, mivel azonban a mozgást kifejező igéknél a gerundium végzetét (*-ime*) is találjuk a célhat. inf. helyett, úgy abból következtetni lehet, hogy tárgyi inf. helyett is használatos a gerundium, és pedig annnyival inkább, mert az *-im* part. praet. is sokszor gerundium értelemben fordul elő, pl.: *šāñā-ā-āsā-ā taw-pūlt lakumū at vās* miképpen kerültek ő hozzá szülei, nem látta I. 21. *nāj-šā-niken nānχ kwālmā χumlē at vā'ilēn* asszony anyácskátat felkelni hogyan nem látod III. 190. *ta nēilmāñl nāñki* előtűnni látszik II. 173. *an mōlēχ āriāyēm-pīāyēm asērmāñ ta tittimātēñ lāwēlti* azt mondja, hogy a minap leányom és fiam a hidegtől megemésztettek I. 58.

Gyakrabban találjuk a vogulban a part. praet. és a gerund.-t célhat. inf. helyett mint tárgyi inf. szerepében, míg ellenben a magyarban ez utóbbi eset gyakoribb mint az előbbi, bár erre is van példa az ÉrdyC.-ben: *az zent angyal ees wtannwnk yaar őryz-ween wr isten teremte lelkőt* II. 554. Így előfordul a vogulban a melléknévi és határozói igenév célh. inf. helyett a megszűnést, ülést és járást kifejező igéknél:

a) *am ti ert sa'irēlte'im, taw χqrtimē jol-pojtēm* én elkezdem vágni s ő megszűnik ugatni IV. 243. *pajtin jāñghēm, tqm miññu noyghail* szünjetek meg játszani, nosza menjünk felfelé IV. 359. *lōñstaxtēm pajti sirni* megszűnik IV. 367., v. ö. a finnben: *herkesi itkemästä* megszűnt sírni.

b) *šaj ajimē ūnlāsēm ēppen theát inni ūltem I. 15. akw' xātēl sakwalēm jgutā vārim jun ūslaxti egy napon összetört iját készíteni otthon űl II. 302.*

c) *jāni' pējā vātalaxtim jāli* nagyobbik fia kereskedve jár IV. 324. *pēs tārēm Numi-Tārēm joli mātā sunsilim mā-tārmel jā-lāsēs* a régi időben N. T. alatt levő földjét megnézni a földre jött IV. 321. *hoxor vārem jilsen* mit csinálni jártál (miért jártál) IV. 322. *juwi-puwi pot ālēslim mātazgl ilkalāl* a fitestvér kacsára vádászni fegyverrel járkál IV. 366. *naurēm jonrimē xotāl xajti, taw jot jgmiti* a hová a gyerek játszani fut, ő vele megy I. 34. *ākwē-māišť Tōrēm seilēkēn-ātpēn-ōtēr Tarjāim-khōrjāim lojānl kēnsēm khajtites* egyszer az égszéli 50 fejedelembős a T.-kh. lovát keresni futkosott II. 238. *Sakw-talēz ajkā ēriņ tax ārit naulimē jiw* Szigma fői öreg lehet, hogy majd leányát üldözve jó II. 268.

PÓLAY VILMOS.

Külföldi irodalom.

Finnisch-ugrische Forschungen. IV. 2. (KARJALAINEN K. F. Über M. A. Castrén's transskription des ostjakischen in seinen druck- und handschriften. — KROHN KAAHLE. Die fundorte der epischen gesänge des Kalevala. — U. a. Väinämöinen's richterspruch und abschied. — SALMINEN VAINO. Die bedeutung D. E. Europæus' in der geschichte der einsammlung finnisher volks poesie. — SETÄLÄ E. N. Urfr. m. — Anzeiger, heft 1—3. KARJALAINEN K. F. Zur ostjakischen lautgeschichte. Rez. von YRJÖ WICHMANN. — SZINNYEI JÓZSEF. Ungarisches dialektlexikon. Rez. von E. N. SETÄLÄ. — SZILY KÁLMÁN. Wörterbuch der ungarischen sprachneuerung. Rez. v. E. N. SETÄLÄ. — Kisebb közlemények). Helsingfors, Leipzig, 1905.

Monumenta Linguae Fennicae. Suomen kielen muistomerkkejä. II. Kristoffer kuninkaan maanlaki Herra Martin suomeksi kääntämä. Julkaisseet E. N. SETÄLÄ ja M. NYHOLM. Helsinki, 1905.

OJANSUU HEIKKI. Karjalan äänneoppi. Helsinki, 1905. (Vähäisiä kirjelmiä XXXV.).

Suomi. Neljäs jakso. 3. osa. (A. R. NIEMI. D. E. D. Europæuksen kirjeitä ja matkakertomuksia. HEIKKI OJANSUU. Karjalan äänneoppi.) Helsinki, 1905.

THOMSEN VILH. Videnskabens fællessprog. (Studier fra sprog- og oldtidsforskning udgivne af det philologisk-historiske samfund. Nr. 65.) København, 1905.

WIKLUND K. B. Språken i Finland 1880—1900. (Különnyomat az Ymer cz. folyóirat 1905. évi 2. füzetéből.) Stockholm.

Ismertetések és bírálatok.

SIMONYI ZSIGMOND. *A magyar nyelv.* A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó bizottsága megbízásából írta —. Második, átdolgozott kiadás. Két térképpel s két külön melléklettel. Budapest, Athenæum 1905. 8-r. VI+485 l. Ára vászonkötésben 10 korona.

Örömmel fogadtuk ezt a könyvet, mikor másfél évtizeddel ezelőtt először megjelent, s még nagyobb örömmel fogadtuk előttünk fekvő második kiadását, a melyet minden érdeklődő várva várt.

Az ilyen népszerűsítő munkának, a mely legfőképpen az ú. n. nagy közönségnek, tehát nem szakembereknek van szánva, de azért a magyar nyelv tanítására készülő egyetemi hallgatóknak is sokat forgatott kézikönyvük, mennél gyakrabban kellene új kiadást érnie. Minden tudományos munka, még a legspecziálisabb részletkérdéssel foglalkozó is, ki van téve annak, hogy előbb-utóbb egy vagy más részben elavul; de valamennyinél inkább és hamarabb ki van téve a részleges elavulásnak az ilyen összefoglaló munka, a mely sokat ölel föl. A szakember a folyóiratokban és külön megjelenő dolgozatokból tudomást szerez a tudomány haladásáról és egyes elméletek, nézetek, magyarázatok, adatok elavulásáról; a fölsőbb oktatással foglalkozó tanár minden erejéből azon van, hogy hallgatóságát mai színvonalára emelje azon tudománynak, a melynek egy részét tovább terjesztetni hivatva van. De az ú. n. nagy közönség, a mely szakdolgozatokat nem olvas, azon a színvonalon marad, a melyen a kezébe adott könyv áll, s nincs tudomása arról, hogy abban a tíz-tizenöt évvel ezelőtt megjelent könyvben olyan dolgok is vannak, a melyek megjelenése óta elavultak. Az egyetemi tanárnak is kerékkötője a régi könyv, mert «bár a lelkét is majd elébe önti» a hallgatóságának, s bár váltig hangoztatja is, hogy ez meg ez a tétel vagy föl fogás tévesnek bizonyult, mindig akadnak olyanok, a kikre nézve az ő beszédje a pusztában kiáltónak szava; s ha meghallják is, elröppen, feledségbe merül, kitörli az emlékezetükből a nyomtatott betű, a mely «manet» és rendületlenül terjeszti az elavult igazságokat.

Az a másfél évtized, a mely SIMONYI könyvének első kiadása után eltelt, a magyar nyelvtudomány fölött sem suhant el nyomtalanul. Gyarapodtunk és előre haladtunk; s bizonyára maga a szerző kívánta leginkább, hogy könyvének új, átdolgozott kiadásával kiszoríthassa a használatból a régít, a mely annak idejében teljesen a tudomány színvonalán állott, de idővel egyben másban elavult.

A mi jó tulajdonságot dicsérhettünk az első kiadásban, az megvan az újban is. Megnyilvánul benne mindenekelőtt az, a mivel nem minden népszerűsítő munka dicsekedhetik, hogy szerzője teljesen uralkodik tudományának egész nagy anyagán. Nem egy népszerűsítőnek az a baja, hogy nincsen eléggé tájékozva a tudományban; könyvekből dolgozik, a melyeket néha nem ért meg teljesen; az anyagot nem képes egész terjedelmében áttekinteni, azért hézagos a munkája; az ellentétes álláspontok és nézetek zavarba ejtik, s nem tudja, melyikhez csatlakozzék; egyszer ezt, másszor azt fogadja el és így ellenmondásba keveredik. Minderről itt szó sem lehet. SIMONYI mögött hosszú tudományos pálya áll; ismeri a magyar nyelvtudománynak minden zegét-zugát; tudomása van mindenről, a mit e téren alkottak, és — a mi népszerűsítőknél nem közönséges dolog — neki magának is igen nagy része volt az alkotásban. Így aztán természetes, hogy teljes áttekintése van, és egész biztossággal mozog.

A tárgyon való teljes uralkodásból következik az előadás világossága, a mely SIMONYI minden munkájának, s így ennek is, nem utolsó jó tulajdonsága.

Nekem itt nem az a czélom, hogy elmondjam apróra, miben különbözik az új kiadás a régítől. Elég erről általánosságban annyit mondanom, hogy a beosztása ugyanaz maradt, egészben véve a tartalma is,*) de sok részletében látjuk a szakavatott átdolgozó keze nyomát. Ennek konstatálása után áttérhetek arra, a mivel valami hasznot tehetek. Elmondok egyetmást, a mit olvasás közben a könyv szélére jegyeztem. Ezeknek az össze nem függő széljegyzeteknek hasznukat veheti az olvasó, és majd a következő kiadásnál a szerző is.

* * *

32. l. A finnugor nyelvészeti művelői közül kimaradt PAASONEN és WICHMANN.

38. l. DELBRÜCK munkájának csak első és második kiadása van megemlítve, pedig már harmadik kiadást is ért 1893-ban.

42. l. Az ú. n. ural-altaji nyelveszaládok föltett rokonságáról szólva a «nagy valószínűséggel mondhatjuk» már leszállítása ugyan

*) A betűrendes tárgymutatót — sajnos — elhagyta szerző.

annak, a mi az első kiadásban volt mondva («meglehetősen biztos-sággal mondhatjuk» I. 61), de még mindig több annál, a mit én mernék mondani. Egyáltalában nincsenek erre olyan bizonyítékaink, a melyek a mai tudományos követeléseknek megfelelnek. Azt hiszem, tanácsosabb erről a kérdésről, a melynek eldöntésétől még nagyon messze vagyunk, óvatosabban nyilatkozni, úgy a hogy mások nyilatkoztak, mint BÖHTLINGK (Über die sprache der jakuten XXXIII. l.), CASTRÉN (Kleinere schriften V. 151), BUDENZ (NyK. VI. 374), THOMSEN (Über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen 1), SETÄLÄ (Om de finsk ugriska språken 21 és Uusi Suometar 1900. 266. sz.) — A következő bekezdés («Ezeket a rokonsági viszonyokat úgy állapította meg a tudomány...») ellene mond az előbbinek, mert az ú. n. ural-altaji nyelvcsaládok rokonságáról úgy beszél, mintha megállapított dolog volna, holott az imént csak nagyon valószínűnek mondta. (Lehet, hogy tévedek, de nekem úgy tetszik, hogy a szerző e helyen eredetileg csupán a finnugor nyelvekről akart beszélni, s csak azután toldotta közbe — már az első kiadásban — a többi ú. n. ural-altaji nyelvcsaládot.) Ez az ellenmondás zavarba ejtheti a figyelmes olvasót, s a zavarát aztán még növeli a három példa (*szem, szív és négy* megfelelői), mert ezek éppenséggel nem alkalmasak arra, hogy mind az öt ú. n. ural-altaji nyelvcsalád rokonságának még csak a valószínűségéről is meggyőzzék. (A példák egyikébe-másikába egy kis hiba csúszott be; pl. *śelmä, sin, nelj*, helyesen: *śelmä, šin, nelj*. Egy helyütt bennmaradt az első kiadásból az «altaji» elnevezés «ural-altaji» helyett.)

42. l. A jegyzetben megmagyarázza a szerző a magyar írástól eltérő betűket, de nem valamennyit; nevezetesen nincsen megmagyarázva a következők hangértéke: *a, e, ě, i, o, w, ú, ő, é, k, ɣ* és a ' jelé (megakadás [stoss] a lívben és redukált postpalatalis zöngés spirans a vogulban). — Kérdés, nem volna-e czélszerűbb az ilyen népszerűsítő munkában megközelítő magyaros átírást alkalmazni. A mi fonétikus írásjeleink (még ha csak nagyolt hangjelöléssel élünk is) nehézséget okoznak a laikus olvasónak, s hangértéküket úgys csak megközelítőleg lehet neki megmagyarázni. A magyaros átírásban legfőllebb egy-két idegen betűt kellene használni.

43. l. A szóegyeztetések előtt szólani kellene a hangmegfelelések szabályos voltáról és be kellene mutatni egynéhányat a közönségesebbek közül. E nélkül a laikus olvasó az egyeztetések egy részének olvasásakor kételkedve rázza a fejét. Tehát az 52—55. lapon levő összeállításnak a szóegyeztetések előtt volna a helye.

A szóegyeztetések az én nézetem szerint nincsenek elég szerencsésen összeválogatva. Ezt úgy értem, hogy a szerző a rendel-

kezésére álló bőséges anyagból nem csupán azt szemelte ki, ami a laikus elé való. Pl. a szakember tudja, hogy a m. *harmad* és a f. *kolmas* ízről-izre megfelel egymásnak, mert ismeri mind a kettőnek a fejlődését (t. i. alapnyelvi $*-nd > m. -d$ és f. $*-nde > -nte > *-nti > *-nsi > *-ns > -s$, tehát m. $-d \sim f. -s$), de a laikus itt nem lát egyezést. (Az első kiadásban a *kolmante*-tőlak volt, s jobb lett volna ezt meghagyni). Ugyanezt mondhatjuk a *harmincz* \sim zürj. *komis*, *fi* \sim f. *poika* egyeztetésre is. A könyvben felsoroltakon kívül alkalmasak (részben náluknál alkalmasabbak) lettek volna még ezek: *két*, *öt*, *száz*, *fő*, *haj*, *nyelv*, *mell*, *tűz*, *ólom*, *tő*, *kígyó*, *vaj*, *fa*, *eper*, *varr*, *hall*, *küny*, *nyal*, *el*, *túl*, *álom*, *-e* stb.

43—45. l. Egyes egyeztetésekre a következő megjegyzéseim vannak:

harmad: lp. *kolmad*; ilyen alak semmiféle lapp nyelvjárásban nincs, hanem van hozzá közelálló *kolmat* a lpO.-ban (GENETZ, Kuollan lapin murteiden sanakirja 33) || *hat*: osztj. *χot*; azelőtt csakugyan így tudtuk, de most már pontosabb följegyzés szerint ò-val (KARJALAINEN, Zur ostj. lautgesch. 101) | md. *kota* ò: *kotta* (PAASONEN, Mordv. lautl. VII. 1.) || *húsz*: osztj. *χus*; a magánhangzó félhosszú; természetes, hogy ilyen pontos hangjelölést népszerűsítő munkában nem lehet alkalmazni, de közelebb járunk a valósághoz, ha hosszúnak írjuk || *negyven*: vog. *nalmen* ò: *nalimän*, de jobb lett volna a vogK. *nälmän* alakot idézni || *vér*: osztj. *ver*: nagyolt hangjelölésnek megjárja, de minthogy a szerző némely esetben (pl. *jiw*-, *jöw*-, *íowes* 45. l.) használja a *w*-t, itt is jobb lett volna *wer*-t írnia (egész pontosan: *wər*) | md. *ver* ò: *ēr* || *fül*: md. *pilä* ò: *pilä*; föl lehetett volna venni a vog. *pil* alakot is || f. *sarvas* («unverschnittenes rennthier») nem tartozhatik össze — legalább közvetlenül nem — a f. *sarvi* \sim m. *szarv* szóval; vö. THOMSEN, BFB. 225, MUNKÁCSI, ÁKE. 559 || *fi*: vog. *pī* ò: *pī* (ò: *pīr*) | a f. *poika* \sim m. *fi* egyezésre nézve vö. NyH.*) 88 || *nő*, *-né* és zürj. *nül* («mädchen, tochter») nem tartozik össze (vö. NyK. XXVI. 396, SETÄLÄ) || *meny*: az osztj.-ban a *mäi*-nél közelebb álló *mei* alak is van | lp. *mañne* ò: *maññe* || *hattyú* és vog.-osztj. megfelelői jövevényszavak, mégpedig nem lehetetlen, hogy külön-külön átvételek (vö. FUF. II. 102, PAASONEN) || *tél*: cser. *tele* mellett vagy helyett idézhető volna a még hasonlóbb *tel* || *jég*: lp. *jēgga* nagyolt hangjelölésnek sem elég pontos; egész pontosan: *jēgga* || *víz*: md. *véd* ò: *véd* | cser. *vüt*: nagyolt hangjelölésnek (pro *βüt*) megjárja, de l. fönnebb az osztj. *ver*-re tett megjegyzést || *kő*: osztj. *kev* nagyolt hangjelölés (pro *kēw*), l. az osztj. *χus*-ra és *ver*-re tett megjegyzést || *él*: lp. *el*; a magán-

*) NyH. = SZINNYEI, Magyar Nyelvhasonlítás; ha a kiadás nincs megjelölve, a harmadik értendő.

hangzó félhosszú ill. hosszú (inf. *ēllēt*, præs. 1. *ālāu*); l. fönnebb az osztj. *χus*-ra tett megjegyzést || *hal*: föl lehetett volna venni a votj., cser. és md. alakot is | vog. *χāl*:- másutt a hosszúság a rendes -hosszúsági jellel van jelölve || *nyel*: az idézett vog. (nagyolt hangjelölésű) *nel*-nél közelebb álló alak a nyílt *e* (*ε*)-vel való, a melyet *ā*-vel lehetne írni | az osztj. *nel*- magánhangzója félhosszú, l. fönnebb *χus* | lp. *nel*:- nagyolt hangjelöléssel is pontosabban lehetett volna írni (egész pontosan: inf. *ñēllat*, præs. 1. *ñēslau*) || *kel*: a vog. *kwāl*-nál közelebb álló alak is kínálkozik, t. i. *kāl*- | lp. *kāl(e)*- *o*: *källe*- (vö. SUS. Toim. I. 31; inf. *kället*, præs. 1. *kālāu*) | md. *käle*- *o*: *k*-; nagyolt hangjelölésnek *k* is megjárja; csak azért említettem meg, mert más esetben (*kev*) meg van jelölve a jésítés || *menni*: a vog. *min*-nél van közelebb álló alak is: *mən*- | lp. *manne*- *o*: *manna*- (vö. SUS. Toim. I. 63; inf. *mannat*, præs. 1. *manāu*) || *al*: a md. *ala* mellé oda lehetett volna tenni a még közelebb álló *al* alakot is | *ul* nemcsak a zürjénben, hanem a votjákban is van || *felé*: vog. *pali* *o*: *poāli*, *pālū* | osztj. *pela* helyesebben (nagyolt hangjelöléssel): *pālā* (pontosan: *pēlā*) | f. *puolle* nem létező alak (a *puoli* «fél» szó mélyhangúsága miatt nem lehet a m. *fél* megfelelője) || *haló*: vog. *χūlp* *o*: *χūlp* | osztj. *χolip* régi adat a MUSz.-ból; minden más följegyzés szerint hosszú az első szótag magánhangzója; vannak a magyarhoz közelebb álló alakok is, l. KARJALAINEN, Zur ostj. lautg. 88 || *nyíl*: a lp. *nūll* mellett (vagy helyett) idézhető: *nūll* || *ji*: vog. *jaut* *o*: *jāut* | osztj. *jugol*, *jogot* *o*: (nagyolt hangjelöléssel) *jōrol*, *jōrot* (pontosan: l. KARJ. i. m. 104) | lp. *juoks* *o*: *juoksa* (FRIES, Lex. lapp.), *juōksa* (WIKLUND közlése, l. NyH. 150); különben az egész egyeztetést jobb lett volna elhagyni, mert népszerű munkába csak szembetűnők valóok || *lő*: vog. *li* *o*: *lī* | f. *luo*- *o*: *lyö*- || *eb*: vog. *āmp* mellé oda lehet tenni: *āpp* | osztj. *amp* *o*: *āmp* (nagyolt hangjelöléssel); közelebb álló alak (szintén nagyoltan írva): *āmp* || *nyíl*: md. *numolo* mellett idézni lehetett volna a közelebb álló mássalhangzós-végű alakot is (pontosan írva: *numēl*) | lp. *ñommēl*: az első szótagbeli magánhangzó félhosszú (*ñommēl*), tehát nagyoltan (l. fönnebb a *χus*-ra tett megjegyzést) így volna irandó: *ñommēl* || *nyuszt*: az osztj. *ñoues* (pontosan: *ñowes*) jelentése: «czoboly» || *lúd*: cser. *luđo* nemcsak kácsát, hanem ludat is jelent (vö. SUS. Aik. VII. 60) || *fon*: zürj. *pan*- jelentése: «gombolyít» || *sző*: vog. *säg*- *o*: *sāy*- | osztj. *sēw*- *o*: (nagyoltan) *sēw*- (pontosan: *sēw*-, közelebb álló alak: *sāw*-) || *köszörül*: f. *koske*- elhagyandó, mert ez az egyeztetés nem állja meg a helyét; a f. igének u. i. tulajdonképpeni jelentése: «érinteni» és a dial. *kosken kirveen* «aciem securis reficio» kifejezésbeli jelentése csak másodlagos jelentés (arra nincsen ok, hogy két külön *koske*- igét vegyünk föl, mint

BUDENZ MUSz. 47. l. akarja); hogy pedig a m. *köszörül* alapszavának a jelentése szintén «érinteni» lett volna, azt nem lehet kimutatni; ezenkívül hangtani okok is szólnak a m. **köszö-* ~ f. *koske-* egyeztetése ellen, t. i. egyrészt a hangrendi eltérés, másrészt a f. szó *-sk-*-ja, a melynek megfelelője a magyarban s v. cs volna, vö. f. *vaski* «réz» ~ m. *vas* | f. *paska* ~ m. *fos* | f. *püisk(y)* ~ m. *fűcs(ke)*, dial. *fűs(ke)* MTsz.

45. l. Vog. *kum* «ember» REGULY-féle írásmód; így olvasandó: *k'um*.

46. l. «Harmadfű ló» vogul nyelven nem *χurmit-pum lū*, hanem: *χūrēm-pum lū(w)*, azaz «három-fű ló».

46. l. Md. *nīlende* o: *-nīd-* (pontos hangjelöléssel: inf. *nīlēndīms*).

46. l. Lp. *guodde-* és *guoddäse-* az irodalmi helyesírás szerint: inf. *guōddet* és *guōddäset*, a polmaki kiejtés szerint: inf. *guōddīet* és *guōddäset*, tehát nagyolt átírással a két tőalakot így lehetne írni: *güōdde-* és *güōddäse-*.

46. l. Zürj. *tēd-ng*, *tīdminī* o: *tēdni*, *tēdminī* | vog. *pās-* elé csillag kell, mert kikövetkeztetett alak; *pāsemli* (*pēsamlī*) nem «fölfeslik», hanem «(föl)oldódik» | lp. *čökkāt* és *čökkānet*-ban a *k*k és a *t* előtt zöngétlen magánhangzó van, s azt *h*-val lehetne írni.

47. l. A finn *-o* (*-ö*) és *-u* (*-y*) deverb. névszóképző aligha azonos a *-va*, *-vü* (~ m. *-ó*, *-ő*) képzővel.

47. l. Oszty. *lanγlen* o: *-em* (a pontos hangjelölést l. NyH. 89).

48. l. Lp(S.) *kejves* o: *keivves* (FRIS, Lex. lapp.); «vagyis kevés» elhagyandó (ez nyilván azért került oda, mert BUDENZ MUSz. 27. l. a lp. szót a m. *kevés*-sel egyezteteti); a *keijveseb* comp. szintén elhagyandó, mert a comp. képzője a lpS.-ban nem *-b*, hanem *-p* és *-bbō*.

48. l. A nom. possessoris-képző m. *-s* és a finn *-ise-* (nom. *-inen*), észt *-se-* (nom. *-ne*) nem azonos (vö. SETÄLÄ, ÄH. 192); a lp. *-ž* sem; l. a m. *-s* képző megfelelőit: NyH. 100.

48. l. A *kishitövek*-félék *v*-je az én nézetem (Nyr. XVII. 193) szerint aligha a képző eredetibb alakjának maradványa, hanem valószínűbb, hogy későbbi járulékhang (*kishitö-v-ek*). — A votj. *pelo*-félék képzőjének a m. *-ó*, *-ö*, *-ü*, *-ű* képzővel való azonossága is nagyon kétséges. — Md. *pīlev*, *kāvev* o: *pīlev*, *kātev*; a képző eredetére nézve v. ö. Festschrift til Vilh. Thomsen 238, SETÄLÄ, és PAASONEN, Mordv. lautl. XII, 45 és hozzá XI, 32, 33. — A f. *verevä* nem «vérű, véres» (csak alkotórészeire nézve ~ m. *vérű*), hanem «pirosposzgás». — A képző eredeti alakjául nem *-p*, *-b*, hanem csak *-b* vehető föl.

48. l. Vog. *nātāl* o: (nagyolt hangjelöléssel) *nītel*. — Votj. *nīleti* o: *nīleti*.

48. 1. A lp. többesszámképző *-k* előtt zöngétlen magánhangzó van, s ezt *h*-val lehetne jelölni. A plur. *-k* és *-t* viszonya még nincsen tisztázva. (A lappra nézve vö. FUF. II. 55, WIKLUND.)

49. 1. A lp. 2. szem. birtokos személyrag nem *-d*, hanem lpS. *-t*, lpN. *-ot*, lpO. *-nt*, a 3. szem. pedig nem *-š*, hanem *-s*. A m. *szemem*, *szemed*, *szeme*-vel egyeztetett lapp (lpN.) alakokra nézve azt kell megjegyeznem, hogy azok nem nominativusok, hanem genitivusok és accusativusok; a lpN.-ban személyragos nominativusuk csak a rokonsági neveknek van. — A m. *-d* személyragnak (a mely az én nézetem szerint eredetileg nemcsak a 2. szem. birtokost, hanem a birtok többségét is jelölte, vö. NyH. 117), közvetlen megelőzője csakugyan **-nd* volt, de ez kétségkívül még régebb **-nt*-ből fejlődött, mert a 2. szem. névmás kezdőhangja a finnugor alapnyelvben eredetileg (és később is a legtöbb alapnyelvi nyelvjárásban, így abban is, a melynek mai alakja a mi nyelvünk) minden bizonynyal *t* volt (vö. NyK. XXI. 190, BUDENZ); a lapp személyrag-alakok szintén eredeti **-nt*-re vihetők vissza, mint a lpO. mutatja, a melyben az *-nt* még meg is van; a finn *silmänsi* is **silmänti*-ből lett, mint a szerző helyesen mondja, de a *silmäsi*-re nézve téved, midőn a *silmänsi* továbbfejlődésének tartja; a *-si* nem *-nsi*-ből lett, hanem *-ti*-ből (a mely elő is fordul a régebbi irodalomban); a *-nsi* továbbfejlődése (nemkülömben a *-si*-é is) a dial. *-s* (vö. SETÄLÄ, ÄH. 56). — Azt a föltevést, hogy a vogul *-n* személyrag **-nd*-ből (vagy akár **-nt*-ből) fejlődött, nem lehet elfogadni; a szótag- vagy szóvégző nasalis+explosiva (v. spirans) hangpárból ugyanis gyengülés esetén sohasem a nasalis, hanem mindig a másik hang maradt meg, pl. *k'ünt*- (1. szem. birt. *k'üntəm*): *k'üt* «háti batyu» | *sänt*- (3. szem. birt. **säntät*): *sät* «szád, nyílás» | *χürmənt* : *χürmit* «harmadik» | *nülänt* : *nülit* «negyedik» | *χätänt* : *χätit* «hatodik» | *k'ump* (plur. *k'umpət*): *k'up* «hab» | *kwäns*- (birt. 1. szem. *kwänsəm*): *kwäs* «köröm» | *χāγγ-*, *χāγγ-* (præs. 3. *χāγγi*, præt. 3. *χāγγəs*) «hág»: *χāγti* «fölvíz» stb. Egyébiránt számba kell venni, hogy a vogulban a 2. személynévmás kezdőhangja *-n*, s a személyrag minden bizonynyal ezzel azonos.

49. 1. A plur. 2. szem. lp. birt. személyrag *d*-vel van írva (*-dek*), az alanyi személyrag pedig a következő lapon helyesebben *δ*-vel (*-dek*); így kellett volna írni az alanyit is, s a lapp szavakat máskülömben is kevésbé nagyoltan (pl. a ragok magánhangzóját *ä*-vel kellett volna írni, nem *e*-vel). — A lapp és a finn szavak jelentése csak «atyánk, atyátok»; ez elől az «ősünk, ősötök» elhagyandó.

50. 1. A lp. *manāj-dek* alakot a szerző hangjelölése szerint nagyoltan így írtam volna: *mānāj-dāhk* (fonétikus írással így

van: *manäi-ðεðk*). — Alább a vog. föltételes módképzőt *-ne* helyett szintén *-nä*-nek kellett volna írni a könyvben használt hangjelölés szerint. De a *χäl-nē-m* különben sem helyesen konstruált alak, mert a föltételes mód képzőjének csak a vogKL. és T. nyelvjárásban *-nē* (ö: *-nē*) az alakja, s azokban az ige töve nem *χäl*, hanem *khäl*. — A finn *elänen*, *elänette* potentialis-alakok jelentése nem «élnék, élnétek» (l. BUDENZ, Finn nyelvtan⁶ 52).

51. l. «Hogy az olyan kifejezésekben, minők *te-n fejedre*, *ö-n kénye szerint*, az első szó valóságos ragos genitívus,*) azt csak a rokon nyelvek derítik ki, melyekben szerte megvan és szerepel a birtokos *-n* rag.» — Az én nézetem szerint a rokon nyelvek nem azt bizonyítják, hogy az az *-n* genitívus-rag (hiszen akkor az *én* alakot is genitívusnak kellene tartanunk), hanem azt, hogy képző (vö. BUDENZ, UA. 288). BUDENZ a finnugor genitívus-rag mását az *ennen*, *tennen*, *önnön* stb. alakok végén látta (MUSZ. 194), de az én nézetem (NyK. XXXIII. 252) szerint ezt a föltevést sem lehet elfogadni.

51. l. F. *tyke-nä* ö: *tykö-nä*. A f. *tüvenä* («tőül») helyett jobb lett volna a vót *tüvennä* «-nál» alakot idézni. — A m. *künn* vogul megfelelőjül *kwon* van idézve, s ez helyes is, de van hasonlóbbság alak is: *kwän*, sőt a m. *künt* megfelelője is megvan a vogulban: *kwänt* (vö. MUNKÁCSI, Vog. nyelvjár. 180). — Vog. *ma-t*, *pal-t* ö: *mā-t*, *pāl-t*. — Md. *avat* ö: *avāt*.

52. l. A szókezdő *n~ñ* megfelelésre példákat kellett volna fölhozni.

53. l. Md. *pele*- ö: *pēle*-.

54. l. Vog. *χāng*- ö: *χāyγ*- vagy *khānggh*- | osztj. *χoy*- magánhangzója félhosszú; van (származékban) közelebb álló alak is, a melyet nagyoltan így lehet írni: *χāy*- | vog. *χol*- ö: *χöl*- | osztj. *χul*- ö: *χöl*- | zürj. *kil*-nél van a m. *hall*-hoz hasonlóbb alak is: (nagyoltan írva) *kal*- | md. *seppä* ö: *seppä* | zürj.-votj. *sep*, *söp* ö: zürj. *sep*, votj. *sep* | zürj.-votj. *sön* (sajtóhiba pro *sön*) ö: *sen*.

55. l. Lp. *kvele* elavult írásmód (lpL. pontosan: *kuöllē*) | osztj. *χāt* ö: *χōt* v. *khāth* (nagyoltan írva) | osztj. *nem* ö: *nēm*, zürj. *nim* ö: *nīm*. — Az Árpád-kori szövegi magánhangzókra nézve vö. föltevésemet: NyK. XXXIV. 1–11).

57. l. s köv. A szerző az ural-altaji nyelvrokonságról szólva most már (nagyon helyesen) értésére adja az olvasónak, hogy ez a rokonság «tűzetesen vizsgálva s tudományosan eldöntve még nincs». — Megemlíti mellékesen, hogy «tarthatatlannak bizonyult a sumir ékiratok nyelvének az urál-altajiakkal való rokonítása».

*) A 440. lapon: «Inkább lehetnek genitívusok a *te-n*, *ö-n* névmások....»

Erre és más kalandos rokonításokra jó lett volna — ha nem is itt, hanem talán a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról szóló fejezet végéhez csatolt függelékben vagy jegyzetben — részletebben kiterjeszkednie. Az efféle kérdések érdeklik a közönséget, s minthogy most éppen minduntalan föl-fölbukkan a sumírmagyar rokonság, jó volna, ha az ilyen népszerű munka érdemük szerint méltatná azokat a dolgozatokat, a melyek ezt a rokonságot hirdetik.

61. l. Hogy a magánhangzók illeszkedése «az egész nagy [ural-altaji] nyelvcsaládnak eredeti sajátága», az olyan állítás, a melyhez sok szó fér. Még az sincs bebizonyítva, hogy a finnugor alapnyelvben megvolt a hangrend (vö. SUS. Toim. X₁. 3, WIKLUND; VIII. 7, MIKKOLA). — A magánhangzó-illeszkedés példái között van egy, a mely nem odavaló, t. i. (**jär-nek* > *järnak*, mert az *n* és a *k* közötti magánhangzó eredeti mineműségéről semmit sem tudunk. (A rag eredetére vonatkozó föltevésemet l. NyK. XXXIII. 256).

63. l. Vog. *manärem täräte'im*? «mimet bocsássuk alá?» — helyesen: «bocsássam».

63. l. A plur. -*t* és -*k*-ra nézve l. fönnebb a 48. l. egyik helyére tett megjegyzésem.

63. l. Az olyan alliterációs ikerszavakban, mint a f. *täpö-täysi* «telides-teli», kaz. tat. *tup-tuli* ua., burjét *sap-sayan* «nagyon fehér», S. az előtag *p*-jét képzőnek veszi, s ezt föltűnő egyezésnek tekintí, a mely átvételből nem magyarázható, de véletlenség sem lehet. Az én nézetem szerint ez a találkozás mégis csak véletlenség, s az ilyen játszi szavakat nem lehet egyeztetni. Számba kell venni, hogy a finnben jó csomó olyan is van, a melynek előtagjában a második szótag nem *p*-n, hanem más mássalhangzón kezdődik, pl. *paki-parastaan*, *siki-sokea*, *pako-paljas*, *nelko-nelisin*, *selko-selüllään*, *pilkko-pimeä*, *puti-puhdas*, *viho-viimeinen* stb. (l. GENETZ, Suomen partikkelimuodot 87—89). A törökségben is előfordulnak szép számmal olyanok, a melyekben nem *p*, hanem *m*, *r* vagy *s* van, pl. oszm. *bem-bejaz* «hófehér», *tertemiz* «egészen tiszta», *kas-kati* «nagyon erős» (l. KÜNOS, Oszmán-török nyelvkönyv 235, 236).

64. l. A finn nyelv a jelzöt a jelzett szóval nemcsak «nagyrészt», hanem általában egyeztetí; a kivételek száma elenyészően csekély. Hozzá lehet még tenni, hogy a lappban is előfordul némelykor egyeztetés (vö. WIKLUND, Lärobok i lappska språket 34, 48, 49).

77. l. «Már előbbi fejezetünkben láttuk, hogy a magyar nép ősei, mikor finnugor rokonaiktól elváltak, a nyelvhasznítás tanúsága szerint vadászatból és halászatból éltek, hogy a *vad*, *nyúl*, *nyuszt*, *nyest*, *farkas*, *lúd*, *liba*, másrészt a *hal*, *háló* stb.

neve mind amaz őskorból maradt meg.» Ezek közül azonban *vad*, *nyest*, *farkas*, *liba* nincs meg az előbbi fejezetben, s a négy közül csak a *vad* bizonyítható finnugornak (vö. MUSz. 553); a *nyest* ~ f. *näättä*, lpN. *nätte*, lpS. *nete* (MUSz. 416) egyeztetést nem lehet igazolni, legalább eddig nem sikerült (l. MUNKÁCSI és SETÁLÁ vitáját: NyK. XXV. 350, XXVI. 195, 313, XXVII. 80); a *farkas* magyar származék (vö. MUSz. 496, és Nyr. XXIV. 241, HALÁSZ); a *liba* szó nem lehet azon finnugor szavak megfelelője, a melyekkel BUDENZ (MUSz. 701) egyeztetette, mert a hangmegfelelés nem igazolható; eredete ismeretlen. (MUNKÁCSI, ÁKE. 444. l. árja jövevényszónak tartja).

79. l. A mongol eredetűeknek tartható szavak közül a *hagyma* elhagyandó (vö. vog. *kášma* «hagyma»), s vele együtt alkalmasint még egy-kettő; de közéjük sorolható az *egyéb* szó (< mong. *eldeb*, mint NyK. XXXI. 237 kimutattam).

84. l. *Szpurka* «ronda» o: *szpurkát* (< oláh *spurcat*; l. MTsz. és Nyr. XXIII. 531).

89. l. «Hogy a mi -s melléknévképzőnk oly gyakran szerepel foglalkozást jelentő főnevekben, *kapus*, *csikós*, *lakos* [sajtóhiba *lakatos* helyett], azt a hasonló jelentésű és hangzású török -ci, -ži képző hatásának lehet tulajdonítani.» — Ezt a föltevést nem tartom elfogadhatónak. A török képzőnek illetlen hatásáról csak abban az esetben lehetne szó, ha a magyarban egy csomó vele képzett közkeletű török szó a maga alapszavával együtt honosodott volna meg, s ha a török képző a magyarhoz jobban hasonlítana. Az -s képzőnek ez a szerepe igen könnyen megmagyarázható a nomen possessoris-képzői functióból minden idegen hatás föltevése nélkül.

102. l. A jövevényszavainkkal foglalkozó munkák sorozatából kimaradt MELICHNEK jeles akadémiai értekezése: «Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai?» Bpest, 1900.

106. l. Az «elavult és csak a régiségben található kifejezések» közé vétségéből becsúszott az *áj* szó is, holott erről maga a szerző mondja később a 141. lapon, hogy a nép nyelvében máig is él. — Az *olug*-nak írt szót nem *alag*-nak, hanem *alog*-nak kell olvasni.

109. l. *Arkusuth* helyes olvasása nem *árkus*, hanem *árkos* út.

114. l. «A látszólag zártabb magánhangzók mindvégig megvannak a Halotti Beszédben.» — Az első kiadásnak e helyét a «látszólag» szó betoldásával akarta a szerző az Árpád-kori magyar nyelv hangzásáról való megváltozott és most már általánossá vált fölfogásnak megfelelővé tenni. Jobb lett volna mégis a régi fölfogás nyomait teljesen eltörölni.

114—118. l. A Halotti Beszéd néhány szavának kétféle,

sőt egyiknek-másiknak háromféle olvasása csúszott be a könyvbe. Ez nyilván úgy esett meg, hogy a szerző a korrektúrában itt-ott módosította az átírást, de más helyütt feledésből meghagyta. Nevezetesen: *szabadohha* 114: *szabadoha* 118: *szabadoxya* 411 | *kínzatviátül* 114: *kínzatviátül* 118 | *isēmök* 115: *isemőköt* 116 | *vagymuk* 115: *vagymok* 116 | *uromk* 115: *uramk* 117: *úromk* 250 | *tēmñöcébelöl* 115, 415: *tēmñöcébelül* 118 | *nyugolmábél* 115: *nyugolmábélé* 118: *nyugolmábélé* 415 | *enné-ik* vagy *enné-ék* 115 (*ennéik* 401): *ennéék* 117 | *ēmdöl* 116: *ēëndöl* 117 | *gyimelestül* 116: *gyimēlestül* 117 | *halálnek* 116: *halálnek* 117 | *halálál* 116: *halálál* 117 (sajtóhiba e h.: *halálál*) | *mēlasztben* 116: *mēlaszt* 235, *mēlasztben* 415 | *parádicsomben* 116: *parádicsomben* 415. — Jó lett volna megmagyarázni, hogy az *ā*, *ē* és *ē* betű miféle hangot jelöl; igaz, hogy ez meg van magyarázva minden középiskolai nyelvtanban, de azért nem árt az ilyesmit visszaidézni az olvasó emlékezetébe.

116—118. l. A szerző egyben-másban eltér az én olvasásomtól (l. ezt: A magyar nyelv⁵ [1904] 71—73, és megokolását: Nyr. XXIV. 145, 193; NyK. XXVII. 241, 361; Nyr. XXXII. 483; vö. MELICH értekezéseit is: Nyr. XXXII. 409; NyK. XXXV. 113). Szívesen megengedem, hogy egy-két szónak az az olvasása, a melyet a szerző ad, éppoly jogosult, mint az enyém. Ő a *legenec*-et *lēgyenek*-nek olvassa, én *lēgyenek*-nek, s mind a két olvasást egyenlő érvényű megokolással lehet támogatni. Nála *utot* = *útat*, nálam *utat*, s mind a kettő helyes lehet; csak azt nem értem, hogy akkor mért olvassa az *uromc*-ot *uramk*-nak, s mért nem *úramk*-nak (igaz, hogy a 250. lapon *úromk* van, de ez nyilván csak vétségéből maradt meg első kiadásbeli [l. 47] alakjában; a rövid *u*-s alak kétszer fordul elő: 15, 117. l.). Megengedem azt is, hogy az *isemucut* szó kezdőhangja talán *i* volt, s nem *ē*, a hogy én olvasom; a *kegiggen* is éppoly joggal olvasható *kēgyēdjēn*-nek, mint én szerintem *kēgyidjēn*-nek; s elvégre a *kegilmehel*-t is így ejthették: *kēgyēlmēhel*, noha én valószínűvé iparkodtam tenni, hogy *kēgyilmēel*-nek hangzott (Nyr. XXXII. 484). Ezeket ne is vitassuk, mert az — legalább ez idő szerint — meddő dolog volna.

De van a kettőnk olvasása között néhány olyan eltérés is, a melyet érdemes megvitatni. Ezek a következők:

1) *Chomuv* és *keseruv*: S. szerint: *hamuv* és *keserūv*, én szerintem: *hamú* és *keserū*. — Mindnyájan, nyelvészek, meg-egyezőnk abban, hogy az eredetibb szóvégi *-v*, *-v* helyett a HB. korában már általában kettőshangzót ejtettek; ezt egyebek közt abból lehet következtetni, hogy az *-ou* írás mellett *-ohu* is előfordul: *tohu* egy 1225-i oklevélben kétszer (másutt *tou*, 1135-i okl.); a *tou*-t még *tov*-nak lehetne olvasni, de a *tohu*-t lehe-

tetlen másképp olvasni, mint kettőshangzóval: *toḡ*. Azért a HB.-beli *uolov*, *iarov*, *iuv*-ot így olvassuk: *valou*, *járou*, *jou*. Ennek megfelelőleg a régiebb **hamuv*, **keserüv* is minden valószínűség szerint elérte már abban a korban a kettőshangzós fejlődési fokot: **hamuü*, **keserüü*, sőt már túl is lehetett rajta, mert az *uü* és *üü* kettőshangzó természetesen sokkal hamarabb fejlődhetett *ü-vá* és *ü-vé*, mint az *ou* és *öü* dift. *ó-vá* és *ö-vé*. Ezért olvasom én a *chomuv* és a *keseruv* szót *hamú-nak* és *keserü-nek*. A HB. helyesírása nem mond ellene ennek az olvasásnak, mert az *uv* egyértékű benne, mint egyebütt is, az *u*, *v*, *w*-vel; vö. *urt*: *wt*, *w*: *-wtl*: *-vtl*: *-tul*. Megengedem, hogy a *hamuü*, *keserüü* olvasás következetesebb volna, de nagyon kétlem, hogy a gyakorlatlan fül különbséget tudott volna tenni az *uü*, *üü* és az *ü*, *ü* között. Azt semmi esetre sem tartom valószínűnek, hogy a *valou*, *járou*, *jou* mellett *hamuv*-ot, *keserüv*-et mondtak volna.

2) *Menyi*, *eneyc*, *emdul*, *nugulmabeli*, *scegin*, *lilki ert*, *ilezie*: S. szerint: *mënyé*, *ënnéék*, *ëëndöl*, *nyugolmábelé*, *szëgëny*, *lëlkéért*, *ëleszjë*, én szerintem: *mënyi*, *ënnëjk*, *ëëndöl*, *nyugolmábelé*, *szëgëny*, *lëlkiért*, *üleszjë*. — A szerző tehát ezekben az *i* és az *y* betűt az *é* hang jelének tartja, s így egyúttal teljesen kizárja a HB.-ből az ízést. Ez a fölfogása arra a tényre van alapítva, a melyet Nyr. XXIV. 204. és XXXII. 483. l. kimutattam, hogy a régiek az *e* és az *i*, *y* betűt váltogatták. Ez tagadhatatlan, s nem lehet kétségbe vonni annak a lehetőségét, hogy *i*-t v. *y*-t írtak olyan *e* betű helyett is, a mely *é*-t jelölt. De a fönnebbi esetekben ezt a föltevést mégis kissé önkényesnek tartom. Az én nézetem szerint u. i. az *i*, *y* betűnek csak olyankor tulajdoníthatunk más (t. i. nem *i*, *í* vagy *j*) hangértéket, mikor ezt a rendes hangértékét valamely oknál fogva kevésbé valószínűnek vagy éppen valószínűtlennek kell tartanunk. Ilyen esetek azok, a melyeket Nyr. XXXII. 483. és 484. l. említek, s ezek közé tartozik a fönnebiek közül a *-beli* rag, a melyet azért olvasok *-belë*-nek, mert így is előfordul a HB.-ben, mégpedig kétszer: *-bele*, s a származása is az *ë*-s ejtést teszi valószínűvé.*) A többi azonban mind olyan, hogy *i*-vel, illetőleg *i*, *í*-vel való kiejtésében nincs miért kételkednünk. (Egyébiránt az *eneyc*, *nugulmabeli* és az *emdul* szó olvasásában a szerző, mint fönnebb láttuk, ingadozik.)

3) *Eleve*, *neki*, *vilagbele*, *munhi uruzagbele*, *nugulmabeli*:

*) Mellékesen megemlítem, hogy *beli* v. *bely*-nek írt olyan (akár igeekötői, akár rag-) alak, a melyet okvetlenül *beli*- vagy *béli*-nek kellene olvasnunk, tudomra nincsen kimutatva a régi irodalomból. A NySz.-ban kettőt találok. Az egyik: *bely* az EhrK. 86. lapjáról, a hol ez áll: *bely yewne*; ez nyilván íráshiba e h. *bel yewne* (hiszen tudjuk, hogy ez a kódexünk hemzseg a hibáktól); l. ua. lapon alább: *bel mene*; a másik az ErdyK. 19. lapjáról: *beely*, de ez hibás közlés, mert a kódexben csak *bel* van.

S. szerint: *elëve, nêki, világbelé, mőnnyoruzágbelé, nyúgólmbélé* (-beli), én szerintem: *elëvë, neki v. nêki, világbelë, mőnnyoruzágbelë, nyúgólmbélë*. Hogy ezeket a véghangzókat mért tartom rövideknek, annak a megokolását a Nyr. XXIV. 149—153. lapján találja az olvasó. Hozzátehetem még azt is, a mire az imént már rámutattam, hogy t. i. a *-bele* és *-beli* írás váltakozása szerintem rövid *-ë*-vel való kiejtésre vall. Eldönteni nem lehet a dolgot, mert hiszen a lativusi alakok véghangja részben mai napság is hosszú, s olyan váltakozás, mint a mostani *bele ~ belé, hova ~ hová*, a megrövidülés óta mindig volt. (Következtelenségnek látszik, hogy én a fönnbbieken ellenére a *mige zocoztia*-t így olvasom: *mégészakasztjá*; de erre az vitt rá, hogy még a KT.-ben is *mege* van írva, s ha akkor még megvolt a későbbi *még* véghangzója, a HB. korában még hosszú is lehetett; különben a hangtani helyzet is más.)

4) *Miv, tiv*: S. szerint: *mü, tü*, én szerintem: *mű, tű*. Azért tartom a magánhangzót inkább hosszúnak, mert úgy van írva, mint a plur. 3. személy névmásáé: *iv*, a melynek *ü* hangzása kétségtelen. (A *mű* és a *tű* alak máig is él a Székelyföldön; l. MTsz.)

5) *Paradisum*: S. szerint: *párádicsom* (*paradicsom*), én szerintem: *párádizsom*. L. MELICH, Szláv jövevényszavaink I. k. 2. r. 359. l.

6) *Terumteve*: S. szerint: *terömtöë*, én szerintem: *terömtëvë*, t. i. úgy mint **lov, *lou: lova, *köv, *köü: köve* (l. Nyr. XVII. 194, 195). Nem tartom valószínűnek, hogy a mélyhangúak *-ou* képzőalakja mellett a magashangúaké *-ö* lett volna, bár nem mondhatni teljesen lehetetlennek, mert a mély- és a magashangú alakok nem fejlődtek mindig párhuzamosan (vö. *várja: kéri, várjátok: kériték, várják: kérik*). Azonban nem látok semmi okot arra, hogy itt ilyen fejlődésbeli eltérést kelljen föltenni.

7) *Eleut*: S. szerint: *elëütt*, én szerintem: *előtt*. Elvégre nem lehetetlen, hogy az *eu* kettőshangzót jelölt, de akkor a *levn*-t is *lëün*-nek, nem pedig *lön*-nek kellene olvasni. Én azonban mégis a magam olvasását tartom valószínűbbnek, mert az *ev*, a melylyel az *eu* azonos értékű, a HB. más szavaiban mássalhangzó előtt határozottan az *ö* hang jele. (L. a következő pontot.)

8) *Felëvl, -belevl*: S. szerint: *felëül, belëül*, én szerintem: *felöl, belöl*. — Az *-öl, -öl* ragot BUDENZ (UA. 391) úgy magyarázta, hogy korábbi **ov, l, öv, l*-ből, s ez még korábbi **ol, l, *öl, l*-ből fejlődött, és így a f. *-lta, -ltä* (*-l-ta, -l-tä*) ablativus-ragnak pontos megfelelője. Mármost azonban, ha így állana a dolog, joggal elvárhatnók, hogy az egyszerű ablativus-ragot (m. *-l ~ f. -ta, -tä*) megelőző *-l* elem meglegyen, vagy legalább

nyoma legyen a másik két helyhatározóban: a locativusban és a lativusban is. Már pedig ezekben nyoma sincs (vö. *alatt, fölött, között* v. *közt, benn, honn* stb., *alá, fölé, közé, belé, haza* stb.). Ezek mind pusztán az egyszerű -t, -tt, -n, ill. -á, -é (-a, -e) raggal alakultak, s ebből okvetlenül azt kell következtetnünk, hogy az ablativusok végén sem lehet egyéb, mint az egyszerű ablativusi -l (~ vog. -l, osztj. -a, md. -da, -do, f. -ta, -tā [-a, -ā] stb.) rag. Vagyis *alól, hazól, közl* nem **alo-v_l*, **hazo-v_l*, **közo-v_l*-ből, hanem **alo-l*, **hazo-l*, **közo-l*-ből lett a tövégi magánhangzó megnyúlásával. (Vö. NyH.² [1903] 121. l.; ³[1905] 132. l.). *Alól* < **alol* ~ vog. *jólól*, md. *alda*, *aldo*, fS. *alta*, fK. *alda*, lPL. *vuöllēt* és *hazól* < **hazol* ~ fS. *kotoa* < **kotoda*. — *Felől, belől* közvetlenül *felél, belél*-ből, ez pedig **felél*, **belél*-ből fejlődött, tehát az -l rag előtt sohasem volt kettőshangzó.

9) *Szentii*: S. szerint: *szentii*, én szerintem: *szentii*. Mint-hogy a birtok többségének -i a jele, s a magyar nyelv történelmi korában mindig az volt (megelőző -a, -e, -ja, -je-vel vagy a nélkül), semmi okunk sincsen arra, hogy a *senti-i* szót, a melynek első -i-je a birtok többségének, második -i-je pedig a 3. szem. birtokosnak a jele (mint a NyK. XXIX. 126. l. kimutattam), ne *senti-i*-nek, hanem *senti-i*-nek olvassuk. Inkább arra volna okunk, hogy az *unuttei*-t is így olvassuk: *önöttii*, s ne *önötti*-nek, a hogy S. olvassa, se *önöttei*-nek, a hogy én olvasom. Azonban az utóbbi olvasást támogatja a *feleym* szó, a melyet nem olvashatunk másképp, mint így: *feleim*. (Így olvassa S. is.)

10) *Zoboducha*: S. szerint: *szabadohá* (másutt: *szabadohka, szabadozxa*, l. fönnebb), én szerintem: *szabadochá* (azaz: -*žá*) v. *szabadohá*. Hogy *h*-val vagy *ch* (= *ž*)-val ejtették-e, azt eldönteni nem lehet; de minthogy a *ž* hang bizonyos hangtani helyzetben, nevezetesen éppen a mai *-it*-képzős igék régibb alakjában még jóval később is megvolt (pl. *tonohtuananac* GyulGl., *tarsóht* BirkK., *Puzthohtow* 1398, stb., l. NyH. 75, 84), inkább a *ž*-vel való olvasás felé hajlok. Mégpedig rövidnek tartom a *ž*-t, mert kétségtelen ugyan, hogy valamikor hosszan hangzott, de semmi jel sem mutat arra, hogy még a történelmi korban is hosszú volt.

11) *Holz*: S. szerint: *halsz*, én szerintem: *holsz*. A zártabb hang jobbára csak *lt* előtt fordul elő (pl. *holtát*; így van kiigazítva, és helyesen, a javítani valók közt a 117. lapon levő *haltát*); de engem a *holsz* olvasásra az indított, hogy az *a*-val váltakozó *o* előfordul néha más hangcsoportok előtt is (vö. *vala* ~ *volna*). Mindazáltal valószínűleg S. olvasása a helyes, mert a *hal* ige *a*-ja helyett csakis *lt* előtt találunk *o*-t (nb. *halna*, nem **holna*).

12) *Milostben*: S. szerint: *mēlasztben* (másutt: *milaszt*, *milasztben*, l. fönebb), én szerintem: *milasztben*. — Az *ē*-vel való olvasás semmi esetre sem lehet helyes, mert a *mēlaszt* alakból nem *malaszt*, hanem *molaszt* fejlődött volna, mint: *sēha*, *sēhogy*, *sēhol* > *soha*, *sohogy*, *sohol* | *fērtály* > *fortály* | *dēska* > *doszka* stb. (NySz., MTsz.). A szót az átadó nyelvben *i*-vel ejtették (l. MELICH, Szláv jövevényszavaink I. k. 2. r. 342. l.), és nem volna érthető, hogy a mi eleink ezt az *i*-t mért helyettesítették volna *ē*-vel.

13) *Muncas*: S. szerint: *munkás*, én szerintem: *monkás*. — A *munka* szó az átadó nyelvben *mōka*-nak hangzott (l. MELICH id. m. I. k. 2. r. 344. l.); s minthogy a többi szláv jövevényszó a HB.-ben még az eredetivel megegyező vagy hozzá nagyon közelálló hangalakban van meg (vö. *milost*, *angel*, *brat*), bátran feltehetjük, hogy a *muncas*-beli *u* betű is *o*-nak a jele volt.

14) *Archangelt*, *angelcut*: S. szerint: *árkángyēlt*, *ángyēlkt*, én szerintem: *árkángyelt*, *ángyeltkt*. Nyílt *e*-vel, s nem *ē*-vel azért, mert az *ángyēl*-ből illeszkedés útján nem *angyal*, hanem *angyol* lett volna (l. fönebb: *milostben*).

15) *Iorgossun*: S. szerint: *jargasson*, én szerintem: *jorgasson*. — A HB.-beli *iorg*-, a mely kétségtől a későbbi *irg*- (vö. *irgalom*) megelőzője, a *jonkább*, *joh* (*juh*), *joktat*, *juhász*, *juhar* > *inkább*, *ih*, *iktat*, *ihász*, *ihar* tanúsága szerint csak zártabb-fajta magánhangzójú lehetett, mégpedig — minthogy *o*-val van írva — helyesen csak *jorg*-nak olvasható.

16) *Hazoa*, *tilutoa*, *mundoa*: S. szerint: *házává*, *tilotáva*, *mondáva*, én szerintem: *házává*, *tilotáva*, *mondáva*. — Nem tudom, mi indította a szerzőt arra, hogy az *-oa* szóvéget, a melynek *o* betűje *a+u* vagy *v* képviselője (*-oa* = *-aua* v. *-ava*, l. Nyr. XXXII. 409, MELICH; 483, SZINNYEI) *-áva* ill. *-áva*-nak olvassa, holott a származása arra vall, hogy *-áva* ill. *-áva*-nak hangzott. Az eredetibb magashangú alak magánhangzója u. i., a mely *-i*-s kettősbangzóból fejlődött, *é* (*~ í, i*), s ennek mélyhangú párja csak *á* lehetett, nem *á*.

156. l. A *-ra*, *-re* ragnak nyitraidéki állandó *-rē* alakját a szerző *rēá*-ból származtatja. Azt hiszem, ezt a *-rē* ragalakot és a másutt dívó *-ré*-t inkább a *rēá*-nál jóval régibb **rajé* alakból származtathatjuk, t. i.: **rajé* > **rejé* > **rējé* > *-ré* > *-rē* (l. NyH. 136).

225. l. A mellékelt táblázaton levő ábrák közül egynéhány nem tünteti föl a nyelvválást egész pontosan; nevezetesen az *í*, *é*, *e*, *ty*, *gy* és *j* képzésekor a nyelv hegye és az alsó fogsor. illetőleg foghús között nincsen olyan köz, a milyent az ábrák mutatnak, hanem a nyelv hegye az alsó fogsort, illetőleg foghúst érinti.

227. l. «A nyelv hátulról előre . . . mozog. Ha megmarad hátul . . .» Helyesebb volna azt mondani, hogy elülről hátra mozog, mert hiszen nyugalmi helyzetében elül van a hegye, közvetlenül az alsó fogsor mögött. Tehát a gutturalis magánhangzók képzésekor nem «megmarad hátul», hanem hátra van húzva.

231. l. Az *é-hom-ra* helyett jobb lett volna világosabb példát választani.

232. l. Az *ifjú* helyett is lehetett volna alkalmasabbat találni. A mi az *ia-fia*, *ija-fia* összetételt illeti, ennek az előtagja az én nézetem szerint nem azonos az *ifjú* szó *i*-jével, noha BUDENZ is annak veszi (MUSz. 810). Én azt hiszem, hogy *ia-fia* ízről-ízre azonos a vog. *ā-ritā-pī-γā* és az osztj. *ēūda-pōγ-ḡa* «gyermekai» (tkp. «leánya-fia») szóval, tehát *ia* a. m. «leánya», míg az *ifjú*, *i-fiú*, *é-fiu* előtagjának a jelentése: «kicsiny, fiatal» (vö. NyH. 58).

236. l. A 8. sorban alulról az *e* zavaró sajtóhiba *é* helyett. — A magyar (azaz eredeti) szavak közé odatévedt a szláv eredetű *sétál*; tudom, hogy történetek kísérletek a szó «visszahódítására» (Nyr. VIII. 104, SIMONYI; XII. 98, HALÁSZ), de a fölhozott okok nem voltak meggyőzők.

239. l. M. köz ~ f. *keski* régi egyeztetés (vö. MUSz. 48), a mely nem állja meg a helyét a finn szó *sk*-ja miatt (vö. NyK. XXVI. 409, SETÄLÄ és NyH. 52, és fönnebb a *köszörül* szóra tett megjegyzésemet: 431. l.).

244. l. Az Árpád-kori szóvégi *u*-betűknek (pl. *nogu*: nagy, *uuaru*: vár) a szerző *u* és *ü* hangértéket tulajdonít. Nekem az a meggyőződése (vö. NyK. XXXIV. 6. s köv.), hogy ezek a szóvégi *u*-betűk nem lehettek *u*-nak, *ü*-nek, sem egyáltalában semmifele teljeshangú magánhangzónak a jelei, hanem részint határozatlan (mormolt) magánhangzót jelöltek, részint csupa megszokásból odatett hangérték-nélküli betűk voltak.

245. l. A *lány*, *rám*, *rólam* aligha a *lěány*, *rěám*, **rěólam* alakból, hanem alkalmasint korábbi **lajány*, **rajám*, **rajolam*-ból fejlődött.

245. l. *Írjátok* nem **ír-ja-játok*, hanem **ír-ja-jatok* (o: -j, t, k) alakra viendő vissza (l. Alakmagyarázatok cz. cikkemet: Hunfalvy-Album 40).

248. l. Nagyon kétséges dolog, hogy az idézett szavak *j* és *v* hangjának s az imperativusbeli -j-nek *g* volt-e valamikor (a történelem-előtti korban) az előzője. — A *fej* (helyesebben: *jő*) szónak történelem-előtti **pege* alakját, a mely az első kiadásban (II. 41) volt, a szerző kijavította **peye*-re, és ezt helyesen tette (vö. Festschrift til Vilh. Thomsen 230 s köv., SETÄLÄ), csak hogy így már ez a szó itt nincs helyén az egykori **g*-vel való szavak között. Külömben a *fej* alak *j*-je se nem **g*-ből, se

nem **ŋ*-ből fejlődött, hanem olyan eredetű, mint a *száj* és a *háj* szó *j*-je. A finnugor **p₂ŋ₂* folytatója a magyarban a *fő*, *fű* (NySz.) stb. *j*-nélküli alak, a melynek egykori megelőzője **fēü* < **fer* volt; a 3. szem. birtokosragiával: **feve*, s ebből lett a tihanyi apátság alapítólevelében (1055) előforduló *fee* (így is írva: *jehe*, l. NyK. XXV. 135 és Nyr. XXXII. 484), s a *fee* alakból lett a *fe-j-e*. Ezt aztán a nyelvérzék így elemezte: *fej-e*, s ennek az elemzésnek köszöni a létét a későbbi *fej* alak. Ugyanígyen eredetű a *neje* és a *veje* alak *j*-je is.

248. l. Hogy a *ház*, *kéz*, *víz* szavak *z*-je finnugor *t*-ből lett, az oly föltevés, a melyet jó okokkal lehet támogatni, de ellene is nemkülömben jó okokat lehet fölhozni, a mi részben meg is történt (vö. NyK. XXVI. 416, SETÄLÄ; XXVII. 131, MUNKÁCSI). Nekem az a nézetem, hogy több ok szól a *d* föltevése mellett.

249. l. Az *l* hang finnugor előzőjére nézve szintén eltérő vélemények nyilvánultak, s én részemről SETÄLÄvel tartok, a ki *ð*-t vesz föl, nem pedig *d*-t, mint a szerző, a ki ebben BUDENZ-hez és MUNKÁCSIHoz csatlakozik. — A 2. személy *-l* ragjának a megmagyarázása igen nehéz. A finnugor alapnyelvi második személyű névmás kétségtelenül **t₂* volt, s ennek sehogy sem lehet egyenes folytatója az *-l*. Valami váltokozást kell föltennünk a ragnál: **t₂* ~? **ð₂*, s az utóbbi alak folytatójának tekinthetjük az *ázol* és a *várlak*-félék *-l*-jét, míg a plur. *-tok*, *-tök*, *-tök*-beli *-t* az eredetibb *t*-s alak képviselője (vö. NyH. 122).

251. l. Az *lj* helyett nem *lly*-et (*csalja*: *csallja*) ejtünk, hanem *jj*-t (*csajja*).

251. l. A *halogat*, *illéget*, *mutogat*, *hitéget*-féléket bajos dolog a *halasztgat*, *illesztget*, *mutatgat*, *hitetget*-félékből hangfejlődés útján keletkezetteknek magyarázni. Valószínűbb, hogy ez esetekben részben más alapszóból való származékokkal, részben pedig analógiás alakulásokkal van dolgunk. Az *-aszt*, *-eszt* és *-at*, *-et*-képzős igék némelyike mellett előfordul *-ít* képzős is, pl. *tapaszt*, *támaszt*, *szakaszt*, *mutat*: *tapít*, *támít*, *szakít*, *mutít*, s ezeknek régibb **tapoijt*, **támoijt*, **szakoijt*, **mutoijt* alakjából lettek a *tapogat*, *támogat*, *szakogat* (> *szággat*), *mutogat* gyakorítók; *ebreszt* mellett is van *ébrejt* (< **ebrejt*), s ennek a gyakorítója: *ébreget* (a nem köznyelveket l. a MTsz.-ban). Ezeket a gyakorítókat a nyelvérzék később az *-aszt*, *-eszt*, *-at*, *-et*-képzősekhez csatolta, s ezzel meg volt adva a mód arra, hogy más ilyen képzésű igék mellett is keletkezzenek *-ogat*, *-éget*-végű gyakorítók. Némelyik mellett megvan a rendes hangfejlődés útján létrejött alak is, pl. *halogat*, *illéget* mellett *halasztgat*, *illesztget*.

275. l. A *réjo*, *hiu*, *viju*-féle állítólagos teljes tőalakokról elmondtam a véleményemet NyK. XXXIII. 132. l.

287. l. Az *összemarok* aligha pregnáns kifejezés (= össze-

fogott *marok*), hanem inkább elvonás az *összemarkol* igéből (*markol*: *marok* ~ *összemarkol*: *összemarkol*).

291. l. Az *id-nap* elől, a mely föltett alak, hiányzik a csillag.

292. l. *Börsöllü* nem *borstöröböl*, hanem *borsörlöböl* lett.

298. l. Az *-ny* képzős elhomályosult kicsinyítők közé vétésből odatévedt az *asszony* szó is, a melynek oszét eredetére legelőször maga a szerző mutatott rá (NyK. XXIV. 128).

305. l. A finn *käyhäme* (o: *-mme*) nem optativus, hanem imperativus. — A f. *-tta*, *-ttä* nem az egyszerű finnugor műveltető *-t* képző mássa, hanem összetett képző (~ cser. *-kt*, md. *-jt*, *-vt*. lp. *-ot*) (vö. SETÄLÄ, ÄH. 208).

309—310. l. A birtokos személyragokat a szerző képzőknek tekinti. Elvégre nem lehet tagadni ennek a fölfogásnak a jogosult voltát, de mégis kissé különösnek tetszhetik, hogy azok a szövelemek, a melyek az igékhez függesztve ragok, a névszóknál képző-számba mennek. Egyébiránt kár, hogy a szerző oly röviden végez velük s nem tárgyalja őket legalább oly részletesen, mint az igei személyragokat.

318. l. A *lebuj* főnevet (< *le-bujj*) nem kellene két *j*-vel írni; *ne felejts* és *nefelejcs* (ez a rendes írásmód, s az Akadémia is így írja; az iskolai helyesírás szójegyzékében *nefelejts* van ugyan, de ez nem helyeselhető szófejtő írásmód).

329. l. Lp. *lodde* o: *loddē*.

329. l. Azt, «a ki a papnak szolgál, segítkezik a mise alkalmával», magyarul nem *miniszternek*, hanem *ministránsnak* nevezik. — A szántóföld a jobbágyságnak, igaz, hogy nem volt ö. ököss sajátja, de azért nem lehet rá mondani, hogy «ingó jószág» volt.

331. l. A jelentés «megszorítása» mellett a magyarázó «mintegy megsűrűsödése» talán nem szerencsésen választott kifejezés.

332. l. A *gáborka* madárnév alkalmasint népetimológia szülötte (< *galbula*, vö. Nyr. XVII. 437, SZARVAS); ellenben, igenis, állatnévül használt keresztnév a *gábor* «farkas» (MTsz.)

337. l. Md. *mole*- o: *mole*-.

340. l. Nem tudom, hogy a nép azt mondaná a szép gyermeknek: *te szépség!* Az ilyen kifejezések, ha nem csalódom, mindig komolyan vagy tréfásan korholók vagy sajnálkozóak, pl. *te rosszság!* (= rosszalkodó gyerek); *ó te soványág!* (= szegény sovány gyerek); — iróniával: *te jószág!* (rossz gyerek).

342. l. Hogy «a *meny* szó valamikor nemcsak fiatal nőt, hanem menyétet is jelentett», azt sem a magyar nyelvtörténetből, sem a rokon nyelvekből nem lehet kimutatni. Csak annyi bizonyos, hogy a *menyét* szó valahogy összetartozik a *meny* szóval (vö. ol. *donnola* stb.: MUSz. 614).

342. l. «Tüzetesen tkp. a. m. kitűzötten, külön czélul kitűzve, de a *tüzes* melléknévnek hasonló hangzása miatt önkénytelenül belevisszük a *tüzetesbe* is a tűznek, a hévnek képzetét, és pl. «*tüzetesen fejtegetni*» közeledik ehhez a gondolathoz: tűzzel, hévvel fejtegetni valamit.» — Nem tudom, hogy vannak vele mások. de én bennem a *tüzetes* szó sohasem keltette a tűznek, a hévnek képzetét.

346. l. Az Irodalom rovatából kimaradt e sorok írójának «Jelentésváltozások» cz. értekezése (Nyr. XXIV. 49—57), a melyben egyebek között szó van a 342. lapon említett *ildomos* szóról és jelentésváltozásáról is.

357. l. A *rovatal* (más alakban: *rovatal*) szó nemcsak a régiéknél jelentett adót is, hanem *rovatal* és *rovatal* alakja ma is községi adót jelent Szilágy megyében és Erdélyben (MTsz.).

367. l. A f. *vatsa* «has» és a md. *vača*, *vačo* «éhes» szó összetartozása (a melyet BUDENZ MUSz. 152. l. föltesz) kétséges, mert a magánhangzók közötti md. *č*-nek *t*, *tt* a finn megfelelője, pl. md. *meče*, *meča* «galamb» ~ f. *metiäinen*, *mettinen*; md. *uča* «juh» ~ f. *uutu*, *uuttu* «anyajuh» (vö. PAASONEN, Kiehellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan 38). — A m. *jonh* és a f. *jano* «szomjúság» szónak (u. o. 151. l. föltett) megfelelése sincsen bebizonyítva, s egyáltalában nem is valószínű. (L. a kisebb közlemények rovatát a jelen füzetben.)

372. l. Lp. *bāna* *o*: (egészen pontos hangjelöléssel) *beāna*; de jobb lett volna a m. *jene* és a finn *peni* szóhoz közelebb álló lpL. *pāna* alakot idézni. A f. *peni* nem kutyát, hanem kutya-kölyket jelent.

389. l. A *kezes* szóhoz analógiául fölhozhatom a lpO. *kitt-poazaj* «zahmes rennthier» szót (GENETZ, Kuollan lapin murteiden sanakirja 16), a mely tkp. a. m. «kéz-rénszarvas».

394. l. Hogy az *írok* alak **íronk*-ből fejlődött, úgy mint *fog*, *eb*, *ad* < **fong*, **emb*, **and*, az tetszetős föltevésnek látszik, csak az a baj, hogy történelem-előtti **-nk* > *-k* hangfejlődésre egyetlen elfogadható bizonyítékunk sincsen. Valószínűbbnek tartom, hogy a fejlődés ilyen volt: **íro-m_{nk}* > **íro-β_{nk}* > **írók* > *írok* (vö. NYH. 122). Ilyen, sőt még ilyenebb összevonás útján keletkezett a fölszólító *írjuk* alak **írja-j_{nk}*-ből.

394. l. A 2. szem. *-d* ragját a tárgyas személyragok között kellett volna tárgyalni. Az igék *-d*-jét nem származtathatjuk közvetlenül **-nd*-ből, mert az *-n* a birtok többségének a jele volt (vö. PAASONEN, Mordv. lautl. 120—123) s csak a birtokos személyragok elé járult. Hanem, igenis, látjuk a finnugorságban azt, hogy a névszói és az igei személyragozás hatással volt egymásra, és többféle keveredés, ragátvitel történt. Így pl. a finn birt. plur. 1. *-mme* (< **-mek*; pl. *talomme* «házunk») valószínűleg az igei

-*me* (< **k-mek*; pl. *menemme* «megyünk») ráhatásának köszönheti mai alakját; a vog. tárgyas ragozásbeli plur. 3. -*änl* a birtokos személyragozásból van átvéve (pl. vogÉ. *pījānl* «fiuk, fiaik»: *rātiānl* «verik őt v. őket» pro: **rātiān*, vö. KL. *roātiān*); viszont *māʾaslam* «miattam», *māʾaslan* «miattad» a tárgyas igék módjára van ragozva (pro: **māʾasam*, **māʾasan*); a magyarban is áterjedt a tárgyas ragozásbeli -*ja* a névszókra (l. a birt. személyragozásról szóló értekezésemet: Nyr. XVII. 197). Mármost a magyar birtokos és tárgyas -*d* személyrag viszonyát így képzelhetjük:

A második személy névmásának alapnyelvi alakja a finn-ugor nyelvek nagy többségének kétségbevonhatatlan tanúbizonysága szerint **t*₂ volt,*^{*)} s ennek megfelelően a magyarban a plur. 2. szem. ragja -*tok*, -*ték*, -*tök*. Az egyes számban -*t-t* várnánk, de e helyett -*d* van, pl. *fiad*. A m. szóközépi és szövégi *d* tudvalevőleg megelőző **nd*-ből fejlődött; ez az **nd* a legtöbb esetben eredeti volt, de némely esetben **md*-ből lett (pl. ilyen a *tud*, *ad*, *odu* szó *d*-je; vö. SUS. Toim. X₁. 76, WIKLUND; SUS. Aik. XIV₃. 10, SETÄLÄ; NyH. 49), más esetekben pedig korábbi **nt*-t kell föltennünk. Ilyen eset a jelenlegi is, t. i. birt. 2. szem. -*d* < **nd* < **nt*, a melyben a **t* a névmás kezdőhangja, az **n* pedig a birtok többségének a jele volt. E szerint *fiad* eredetileg azt tette, hogy «filii tui», és «filius tuus» így hangzott: **fiat*. Később aztán az előbbi kiszorította az utóbbit, s *fiad* nemcsak «filii tui»-t, hanem «filius tuust»-t is jelentett, míg végre korábbi jelentése egészen feledésbe ment. Ilyen ragátvitelre több rokon nyelvből idézhetünk példákat; így vogÉ. *pījānl* = «fiuk» és «fiaik», de eredete szerint csak «fiaik» volt a jelentése | mdÉ. (több nyelvjárásban) *tolgat* = «tollad» és «tollaid», de az egyik nyelvjárásban megvan még az eredetibb különbség: *tolgat* «tollad» és *tolgant* «tollaid» (több példát találhatni PAASONENNÁL: Mordv. lautl. 121) | a finnben is kiszorította az eredetileg többbirtokú -*ni* (< **nmi*) személyrag az egybirtokú -*mi*-t (stb., vö. Virittijä IV. 121, SETÄLÄ).

A tárgyas ragozás sing. 2. személyében a névmásnak és a plur. 2. szem. ragalagnak (-*já-tok*, -*i-ték*) megfelelően szintén **t* alanyi ragot kell föltennünk. Ezt a tárgyszemély-jelölő rag előzte meg, a mely szerintem **-j*₂, **-j*₃, BUDENZ egykori nézete (UA. 349) szerint **-l*, mások szerint talán más volt, de annyi bizonyos, hogy sem -*m*, sem -*n* nem lehetett; tehát a sing. 2. személyben nem volt olyan hangpár, a melyből akár közvetlenül, akár közvetve *d* fejlődhetett volna. Egyszerűen **-t* > -*d*

*) BUDENZ régebben (UA. 328) *d*-kezdetű alapalakot tett föl, de később (NyK. XXI. 191) ettől a nézetétől eltért.

hangváltozás föltevésére pedig nincsen semmi alapunk, azért nem gondolhatunk egyébre, mint ragátvitelre, vagyis a *-d* birtokos személyragnak a tárgyas ragozásba való átterjedésére. Az átterjedést elősegíthette az, hogy a birtokos és a tárgyas személyragos alakok gyakran fordulnak elő egymással kapcsolatban, pl. «kapom a botomat», «félted a bőrödet». Azért könnyen léphetett az eredetibb **várot*, **kérēt* alak helyébe a *várod*, *kéred*. (Vö. NyH. 117, 128). — A votj. szóközépi és szóvégi *d* hang ugyanolyan eredetű, mint a magyar; ennél fogva az igei *-d* személyrag (a mely helyett *-t-t* várnánk) ott is a birtokos (mégpedig eredetileg több-birtokú) személyrag átvétele.

395. l. A csángó *érti-n*, *mongyá-n*, *szeretté-n*-féle alakok *-n*-je aligha azonos a *vagyon*, *hiszén*, *viszén* stb. *-n*-jével (l. erről szóló fejtegetésemet: NyK. XXXIII. 241), hanem alkalmasint csak olyan hienye járulék, mint a *d* ezen csángó alakok végén: *libond*, *lovond*, *földönd* stb. (Nyr. XXX. 111).

395. l. «A többes 1. személynek *ma -nk* és *-unk*, *-ünk* a ragja, de a 13. században még *-muk*, *-mük* volt, mert a Halotti Beszéd írója így mondta az *imádjunk*, *vagyunk* alakokat: *vimádjamok*, *vagy[o]-mok*». — A *-muk*, *-mük* (pro *-mok*, *-mök*) az első kiadásból maradt meg. A rag aligha azonos a székely *mük* «mi, mink» névmással, mint a szerző gondolja. Az én nézetem szerint a rag nem egyéb, mint a **m₁* «én» névmásnak *-k*-képzős többese; ellenben a *mük* (másutt: *mük*, *mik* MTsz.) vagy pleonasztikus többes: *mü* (*mü*, *mi*)+*-k*, vagy a személyragos *münk* (*mink*) változata (vö. *tik*: *titēket*). Az utóbbit valószínűbbnek tartom.

396. l. A md. *-nek* *o*: *-nek*; e helyett ajánlatosabb a mélyhangú *-nok* alakot idézni. A lp. *-mek* ragot nagyoltan így irtam volna: *-mähk* (fonétikus írással: *-mɛðk*). — A lp. *-dek* az 50. lapon helyesebben *ð*-vel van írva (l. fönnebb); md. *-de* *o*: *-de*. Ez meg a f. *-mme* és *-tte* a laikus szemében nem elég hasonló a megfelelő magyar raghoz.

396. l. A *-lak*, *-lek*-ragos ige tárgya nemcsak «téged», hanem «titeket» is lehet.

398. l. A *rejtőzik* alakot nem kellett volna megcsillagozni.

411. l. A föltételes módnál a vogul példába, a mely AHLQVIST (SUS. Toim. VII. 194) után van közölve, hiba csúszott be: AHLQVIST *q* betűje u. i. nem *kv-t*, hanem *kh-t* jelöl; tehát nem *kvólnēm*, *kvólnēn* stb., hanem *khol*-. — Cser. *kolnenä*, *kolnedä* *o*: *-na*, *-da* (pontosabban: *a*-val).

412. l. A votjában az *-šk*-képzős és az *-šk*-nélküli präsens használata között az a különbség, hogy az előbbi jelenleg folyamatban levő cselekvést fejez ki, az utóbbi pedig általában olyan cselekvést, a mely el nem múlt időbe (= jelenbe v. jövőbe) esik. — A votj. *-šk* képzőt a szerző (BUDENZET követve) azono-

sítja a magyar *-sz* praesensképzővel; nekem azonban az a meggyőződés, hogy a kettő nem azonos, mert a votj. *šk*-nak a magyarban *s* és *cs* a megfelelője, pl. *miškinj*, *meškinj* ~ *mosni* | *poški* ~ *ječs-ke*; azért a votj. *-šk* frequ. (és praesens-) képzőt, valamint a finn *-sk*-t stb. is, a m. *-s* gyakorítóval azonosítom (NyH. 66).

413. 1. Md. *kulidek* o: *-de*. (Az *i*-re nézve, a mely különben nagyolt hangjelölésnek megjárja, l. PAASONEN, Mordv. lautil. 5).

413. 1. A *futand*-féle alakok eredetére nézve inkább a szerzőnek azon régibb föltevéséhez (NyK. XVI. 259) csatlakozom, hogy a futurumi *-and*, *-end* a frequ. *-and*, *-end* képzővel azonos. Igaz, hogy e mellett már akkor is megemlítette annak a lehetőségét, hogy a fut. képzője a mom. *-amod*, *-emed* képzővel azonos. Erre a HB. *emdul* szava indította; de a mint kimutattam, ez nem egyéb, mint másolói hiba *eindul* helyett (vö. Nyr. XXXII. 485), tehát az az egyetlen *m*, a melyre támaszkodni lehetett, nincs többé. Ha az *-amod*, *-emüd* képző második magánhangzója kiesett volna is, a fejlődés valószínűleg megállott volna az **-amdl*, **emdl* alaknál, mert hiszen az *md* hangpár nem szokatlan a magyarban (pl. *tömd*, *nyomd*, *nyomdok*; *nyomdékol*, *nyomdékos*, *nyomdiko*, *nyomdogál* MTsz.)

415. 1. Vót *tüvenä* o: *tüvenmä* | liv *konn*: az 51. lapon *kwonn*, s ez nagyolt hangjelölésnek helyesebb (pontosan: *kwon'*) | zürj. *tölin*: az 51. lapon *telin*, s ez a helyes | md. *telne* o: *tel'ne*.

416. 1. A *rajt*-, *räl*-, *rää*-tőszavának eredetéről semmit sem tudunk; a MUSz. 645. lapján idézett szavak sem egymással, sem a m. **raj*-szóval nem tartozhatnak össze.

417. 1. A *-näl* ragnak BUDENZ-adta magyarázata ellen nem egy kifogást lehet tenni. Félrehagyva a md. *mala*- és a m. *mäl* összetartozásának kérdését, csak két nehézséget említek meg. Először is a szókezdő *m* > *n* hangváltozás igen nagy ritkaság, annyira, hogy a *meret* > *neret* (~ vog. *märinti*) tudtomra az egyetlen eredeti szó, a melyben előfordul; ilyen unikumok pedig nem alkalmasak arra, hogy velük valamely egyeztetést támogassunk. Másodszor, ha *mäl* > **näl* tőszót teszünk föl, akkor föl kell tennünk azt is, hogy a *näl*- (*nälam* stb.) ragjavesztett határozószó. De mi lett volna a ragja? Locativusi funkciója lévén, kettőre gondolhatunk: a *-t* és az *-n* ragra. Azonban **nältam*-ból nem vált volna *nälam* (vö. *voltam*, *holta*, *kiáltó* stb.), a **nälnam* pedig **nännam*-má fejlődött volna (vö. **belnem* > *bennem* stb.); a disszimuláció lehetősége, a melyre a szerző utal, nem tagadható ugyan, de nem is nagyon valószínű, mert az *n... n* > *n... l* hangváltozás nagyon ritka, sőt arra, hogy csupán egy magánhangzóval elválasztott két *n* másodikából *l* lett volna, nincsen is példa.

A *nál*-töszavára nézve BUDENZ föltevése helyébe nem tudok ugyan jobbat állítani, de azért mégsem vagyok kénytelen a pusztá czáfolásra szorítkozni. Ha ugyanis számba vesszük azt, hogy a) a középfokhoz tartozó hasonlító-határozónak *-nál* a rendes ragja; b) e helyett egyes kódexekben és mai napság egyes vidékeken *-tól* is előfordul (vö. SIMONYI, M. Határozók I. 236 s köv.); c) más nyelvek (rokonok és nem rokonok) legtöbbnyire ablativusi határozót használnak az összehasonlításnál (vö. a rokonságból: f. *-ta*, *-tä* partit. = ablat., vog. *-nəl* ablat., lpS. *-ste* elat. középfok mellett; md., cser., votj., osztj. ablat. alapfok mellett), — ha, mondom, mindezt számba vesszük, azt a következtetést vonhatjuk belőle, hogy a *nál*- eredetileg ablativus volt. De nem szükséges ezt az ablativusi *nál*-t a locativusitól különválasztanunk, sem **nálól*-ból összevontnak tartanunk, mint BUDENZ egykor tette és tartotta (NyK. II. 308—313). Hiszen *alul*, *fölül*, *belül*, *kívül* stb. szintén ablativusok voltak eredetileg s ma is azok, de egyszersmind locativusok is. (A három irány váltakozására nézve vö. SIMONYI, M. Határozók I. 27). Az ablativusi ragot pedig nem kell elveszítettnek vagy a tövéggel összevontnak tartanunk; ott van az a maga valóságában a *ná-l* végén. (Vö. NyH. 133). Idővel talán majd sikerül kiderítenünk azt is, hogy a *ná*-töszó miféle eredetű.

417. l. Az én nézetem szerint a *től*- (*-tól*) és a *ról*- (*-ról*) nem **töv-öl*, **raj-ól*-ból lett, hanem **tűvö-l*, **rajo-l*-ból, éppúgy mint *belől* (*belél*) < **belē-l* (l. fönnebb 439. l.). Azért teszek föl **tűvö-l*, nem pedig **tövö-l* alakot, mert a *től*-nek tudvalevőleg *tül*- volt a régebb hangzása, s maga a *tő*, *töve* is *tű*, *tüve* volt eredetileg. A *tül*- (*tül-*) < **tűvö-l* ízről-ízre megegyez a vót *tűvö-t*, *tüve-ä* (< **tüve-dä*) «*-tól*» szóval. (Vö. NyH. 132). — A finn *tyve-* (nom. *tyvi*) «*tő*» a cser. *tūn* «*tő*» tanúsága szerint eredetibb **tüge*-ből fejlődött s e szerint aligha azonos a *tykö*- szóval, mint BUDENZ (MUSz. 229) és a szerző gondolja. (A kettőnek azonos-sága legfőlebb úgy gondolható, hogy a *tykö*-alak analógia útján keletkezett; l. ragos alakjait GENETZNél: Suomen partikkeli-muodot 105). — Zürj. *dinin*, *diniš* o: *dīnin*, *dīnš*.

421. l. Vog. *ma-t*, *pal-t* o: *mā-t*, *pāl-t*; — *armtel-t* sajtóhiba *tarmel-t* helyett.

422. l. A szerző elfogadja azt a magyarázatot, a melyet a *-vá*, *-vé* és az *ól*, *öl* ragról a NyH.² 121. és 123. lapján vázlatosan adtam, hogy t. i. az előbbi az egyszerű *-á*, *-é* lativus-, az utóbbi pedig az egyszerű *-l* ablativus-raggal azonos. (Az előbbi rag fejlődéséről szóló nézetemet más helyütt legközelebb részletesen ki fogom fejteni.) Az *ól*, *öl*-beli magánhangzó hosszúságát nem olyan nagyon bajos megmagyarázni, mint a szerző gondolja. Ő maga is elismeri, hogy a vogul szerint fölteendő **-nol*, **-nəl*, **-nöl* ragalakban a rövid magánhangzó megnyúlása

tisztán hangtani úton is megtörténhetett, s így nem látom át, hogy mért ne tehetnénk föl ilyen megnyúlást a **hazol*, **közöl*-félekben is. De az én nézetem szerint talán mégis inkább az analógia hatására gondolhatunk. T. i. a **tüvö-l* és a **rajo-l*-ból összevonódás útján *tül-* és *röl-* fejlődött, s mármost ezen nagyon gyakran előforduló ablativusok hatása alatt válhatott a többi ablativus *-ol*, *-öl*, *-él* vége is *-ól*, *-öl*, *-el*-lé. — Megemlítem még, hogy az a régibb nézet, a melyet előbb magam is vallottam, hogy a *-vá*, *-vé* és az *-ól*, *-öl* önálló szóból (névutóból) lett, nem helyes azért, mert az ilyen eredetű ragok egytől-egyig ma is megvannak mint külön szavak (személyragozva), a szóban forgó két rag pedig sem mai napság, sem a régi irodalomban nem fordul elő sehol mint külön szó.

426. l. A *-nként* ragnak az a magyarázata, a melyet tizen-hét évvel ezelőtt a Nyr.-ben megkoczkáztattam, csakugyan gyenge alapon állott. Előre is bocsátottam, hogy jóformán csak ötlet-számba mehet. Ha alkalom akadt volna, már régen kijelentettem volna, hogy nem ragaszodom hozzája.

432. l. Vog. *kosä*, *kosäle*, *ele*, *elaļ*: ezek valami régi forrásból vannak meritve; pontosabb hangjelölésüket l. MUNKÁCSI-nál, Vog. nyelvjár. szórag. az illető helyeken.

438. l. «Öt finnugor nyelvjárásban» nyilván tollhiba «nyelvben» helyett; «ugor» o: «finnugor»; md. *-t* és *tolga-n-t* o: *-t* és *tolga-n-t*. — BUDENZ nyomán a szerző a magyar tárgyesetbeli *-t*-t korábbi **-nt* < **-mt*-ből fejlődöttnek tartja s úgy vélekedik, hogy «ezen hangcsoportból alkalmasint akkor vészett el az orrhang, mikor a legtöbb hasonló esetben elveszett». (439. l.). Csak-hogy itt megint az a nehézség, hogy történelem-előtti **-nt* > **-t* hangfejlődésre nincsen bizonyítékunk. Valószínűbbnek tartom, hogy a m. tárgyeset pusztán determinált alak, tárgyrag nélkül. (Vö. NyH. 138).

441. l. A szerző szerint a nyelvhasonlítás «teljes biztossággal kimutatta», hogy az egyszerű helyhatározó-ragok finnugor alapnyelvi alakja *-na*, *-da* és *-ga* volt. Ez kelleténél határozottabb állítás. A ragok magánhangzójának minőségéről semmit sem tudunk; BUDENZ (UA. 390) csak a mássalhangzók megállapítására (*-n*, *-d*, *-g*) szorítkozott, de ehhez is szó fér; az ablativus ragjának a mássalhangzója aligha *-d* volt, hanem valószínűleg *-ö*-féle hang (vö. NyK. XXVI. 417, 428, SETÄLÄ), a lativusé pedig spirans (**-ɣ*-féle, vö. NyH. 134). — A md. *-ga*, *-gä* és *-va*, *-vä* prolativus-rag aligha azonos ezzel az egyszerű lativus-raggal. — A *vel*-beli *-l* rag az én nézetem szerint (NyK. XXX. 230; NyH. 134), a melyet a szerző sem kifogásol (429. l.), nem egyéb, mint az egyszerű ablativus-rag, tehát ez nem ugor-, hanem finnugorkorbeli.

Végére értem megjegyzéseim sorozatának. E megjegyzések legnagyobbbrészt azokat a fejezeteket érintik, a melyek a rokon nyelvekkel, a legrégibb nyelvelmékekkel és az alaktannal foglalkoznak. A mit elmondtam, az nem mind kifogás, de még ha mind az volna is, a könyv terjedelméhez és a benne tárgyalt anyag nagy voltaához képest nem lehetne túlságosan soknak mondani.

Reméllem, hogy ez a kiváló és hasznos munka ezentúl rövidebb időközökben fog új kiadást érni. S ha megjegyzéseimnek legalább egy része hozzájárul a legközelebbi kiadás tökéletesítéséhez, akkor fáradozásom nem volt hiábavaló.

SZINNYEI JÓZSEF.

TROMBETTI ALFREDO: *L'unità d'origine del linguaggio*. Libreria Treves di Luigi Beltrami. Bologna, 1905. Pag. 222. Prezzo L. 6.

A nagy KANTnak a Prolegomenában nyilvánított meggyőződése szerint hiábavaló dolog azt várni, hogy az érdeklődés a metaphysikai kérdések iránt valaha megcsappanjon: Rusticus expectat, dum defluat amnis... Így áll a dolog, úgy látszik, a nyelv-metaphysikával, már mint a glottogonikus problémákkal is. Némileg jogosult volt az a föltevés, hogy helyettük a történeti és lélektani nyelvbúvárlat jut az előtérbe. Alig egy éve hangzott el DELBRÜCK jóslata (Einl. 174): «Das aber steht fest, dasz die fröhliche Sicherheit Bopps und seiner Zeitgenossen auf diesem Gebiete nicht wieder erreicht werden wird», — s ma már ott tartunk, hogy egy neves olasz tudós az emberi nyelv egységes eredetének bizonyítására vállalkozik. Nagyszabású kísérletét érdeme szerint méltányolni nem lesz könnyű dolog, mert szakértő e kérdésben a dolog természetéhez képest nem sok lehet. E sorok írója is csak specialista, a ki nem érzi magát méltónak arra, hogy e modern MEZZOFANTINAK csak saruja szíjjait is megoldja — speczialista, a kinek TROMBETTI csak megszorított szavazati jogot ad (p. 17) s a kinek voltaképp meg kellene szívélnie azt az intelmet, hogy «chi sta prudentemente a vedere ha l'obbligo almeno di non disanimare gli ardimentosi» (10. l.). Ennek daczára lehetetlen a dologhoz hozzá nem szólni: mert a nagy conceptiók némileg mégis csak specialisták apró eredményein alapulnak, nevezetesen T. elmélete oly általános és speciális idg. nyelvtudományi jelenségek alapján készült, melyek egy szerény látókörű indogermanista számára is megengedik a hozzászólást.

T. műve három részre oszlik. Az *Introduzione* 10 cím nélkül való fejezetben ismerteti a problémát, tárgyalja a módszert stb., a mint következik.

I. fejezete a különféle nyelvesoportok genealogiai viszonyával foglalkozik. Az idg. és sémi nyelvek kapcsolatát már rég állították; ez a kapcsolat tény, bár még nem tartozik a tudományosan megállapított igazságok közé. Ugyancsak rég ki van mondva a kamita nyelvek rokonsága a sémivel; csak e részben nem kell az egyiptomikoptra szorítkozni, hanem a kamita nyelvek jobban fennmaradt ágaihoz (berber, kusita) kell fordulni. A kusita és hottentotta-bushman nyelvek közt sok grammatikai és lexikális rokonság van. A közép- és délafrikai bantu nyelvek a kusitához és berberhez csatlakoznak. Másrészt az idg. nyelvcsalád legközelebbi rokonai a finnugor nyelvek, melyek közt a kapcsolatot a dravida nyelvek képezik. A finnugor elválaszthatatlan a nagy uralaltáji ágtól (szamojéd, török, mongol, mandzsu, japán). Az uralaltáji nyelvekhez csatlakoznak a szélső keleti nyelvek (Tibet, Birma, Kína, Sziám nyelvei s másrészt az annamita és mon-khmêr), ezekhez pedig a malayopolinesiai csoport. Az oceániai (andamán-pápua-ausztráliai) nyelvesoportot szembeötlő vonatkozásban áll a dravidával és kolháriával, mely utóbbiak a maguk részéről a mon-khmêr nyelvekkel vannak kapcsolatban. — Az idg.-sémi viszony vizsgálatából kiinduló kutatás határai tehát rendkívül kiszélesednek: a sémi egyrészt az afrikai nyelvek rengeteg csoportjához vezet, az idg. pedig az eurásiai (európa-ázsiai) és oceániai nyelvek még nagyobb csoportjához. Az afrikai nyelvek közös eredetűek s relative tiszta és homogén csoportot alkotnak; Eurasia és Oceania nyelvei pedig szintén közelebbi egységet képeznek, mely amattól jól megkülönböztethető. A kamito-semita és az eurásiai csoportok között a vaszk és a kaukázusi közvetítenek. A bantu nyelvek pedig legrégibb elemeikkel a kamito-semita (főleg kusita) ághoz fűződnek, más elemeikkel pedig az oceániai nyelvekre emlékeztetnek. Az amerikai nyelvek végre, a mennyire ez idő szerint megállapítható, Kelet-Ázsia nyelveivel állanak rokonságban. Az ezen nyelvesoportok terén megejtett vizsgálatok végső eredménye az, hogy az emberi nyelv egységes eredetű.

E rengeteg tudás láttára lehetetlen a bámulat és tisztelet érzelmeit elfojtanunk, egy-két észrevételt azonban mégis kell tennünk. Az egyik az, hogy csakugyan olyan egészen bizonyosak-e az egyes nyelvesoportok vonatkozásai egymáshoz. Fogalmam sincs róla, mi minden van ezen a téren megállapítva; de az egész mind összevéve sem lehet sok, ha az összes vonatkozások kezdőpontjáról SCHRADER 1901-ben megjelent munkájában (Reall. p. 891) még azt írhatja, hogy az idg. és sémi ősrakonság eszméjét ma már általánosan és véglegesen elejtették. Adjuk még hozzá, hogy a sémi és az idg. nyelvek a legrégibb és leggondosabb bűvárlatok tárgyai! Fontosabb talán ennél a következő

észrevétel. T. a III. fejezetben a világ összes nyelveit — az amerikai nyelvektől eltekintve — 10 csoportba foglalja össze; ezek: bantu, kamito-semita, kaukázusi nyelvek, idg., uralaltáji, dravida, indosinai, mon-khmêr, malayopolynesiái és andamán-pápua- ausztráliai. T. tehát ügyet sem vet azokra az allophyl népszigetekre, melyeket az európai indogermánság óceánja már elborított vagy elborítással fenyeget, a milyenek pl. a britanniai-piktek, az itáliai etruszokok. Vagy hol vannak az ugyancsak allophyl kisázsiai károk, lydiaiak, lyciaiak, kilixek, kappadoxok, pisidák? Mindezen és hasonló kérdésekre csak újabb és újabb hypothesisekkel lehetne megfelelni, úgy hogy érthető és méltánylandó azok álláspontja, a kik — mint POTT, SCHLEICHER, MUELLER FRIGYES, GIESSWEIN — a monogenesis ellen nyilatkoztak.

A II. fejezetben T. a monogenesis érdekében annak bizonyítására vállalkozik, hogy az eredeti nyelv-pluralitás ha meglett volna is valaha, teljesen kimutathatatlan volna (!). Érvelése igen eredeti: A folytonos és jelentékeny hang- és jelentésbeli változások — mondja — fölismerhetetlenné tehetik a legegységibb rokonságot is; viszont a nyelvek jelenlegi különbségei, bármekkorák legyenek is, mitsem bizonyítanak az eredeti nyelvegység ellen, mert convergentiájuk pontja oly messze eshetik, hogy ma már föl sem ismerhető. — A pluralitás híve könnyen visszafordíthatja ezt az okoskodást, még pedig így: ha az említett változások csakugyan fölismerhetetlenné tehetik a legegységibb rokonságot is, akkor a nyelvi monogenesis nyilván bebizonyíthatatlan, ha megvolt is valaha; a jelenlegi különbségek pedig, bármily jelentéktelenek volnának is — pedig éppen nem azok — mindig a monogenesis ellen bizonyítanak s bizonyító erejüktől meg nem foszthatók azzal az egyszerű kijelentéssel, hogy a priori semmit sem bizonyítanak. Ettől egészen eltekintve: egyéni meggyőződés nem tudományos bizonyítás. Abban egészen igaza van T.-nek, hogy a tudományos szempontból tökéletlen bizonyítás is szülhet föltétlen meggyőződést, s az első fölfedezés gyakran «divinatio» s inkább a «genius» gyümölese, mint a doctrinái és methodusé. De az igazságnak csak felismerése lehet intuitív, a bizonyításnak discursive kell haladnia. Fölösleges és hiábavaló itt Bopp példájára hivatkozni. Boppnak kétségkívül óriási divinatorius fantáziája volt, de mennyire jégre vitte ez pl. a malayo-polynesiái nyelvek terén! S mi lesz egy másik divinatiójával, az idg. nyelvrokonsággal, ha utána Porrokok nem következnek, a kik óriási methodikus mulasztásait pótolták?! Szóval: vannak szerencsés és szerencsétlen divinatiók (magyarán: ötletek), s a divinatio sorsa a methodus — oly értelemben, hogy e nélkül a legfényesebb ötletből sem lesz igazság. Simplex sigillum veri.

A III. fejezetben tárgyalja T. azt a methodust, a melylyel a monogenesis kimutatható; ez a következő: egymás mellé kell állítani azokat a nyelvcsoportokat, a melyekről bizonyos okokból hinni lehet, hogy rokonok; ha aztán kitűnik, hogy A csoport rokona B-nek, B a maga részéről C-nek stb., ebből az összes csoportok közös eredete következik; de nem szabad a kapcsoló-gyűrűket elhanyagolni, tehát nem szabad pl. annak direkt kimutatását követelni, hogy az idg. és sinai közös eredetű. — A T. kívánta legnagyobb elnézéssel sem lehet e módszert helyeselni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az állítólagos primordiális ősnyelv alapelemeinek bizonyos terjedelemben és bizonyos evidenciával az összes csoportokban jelentkezniök kell. A kérdés tehát egyszerűen ez: vannak-e az összes csoportokban ilyen közös elemek? Igen vagy nem? Ha nem, akkor a monogenesis, még ha meg lett volna is valaha, ma már kimutathatatlan. Ha igen, akkor a monogenesis kimutatható és kimutatandó, de nem csupán két-két szomszédos csoportban — mint T. akarja —, hanem bármely tetszésszerűen két csoportban. tehát pl. az idgban és a sinaiban is; mert az, hogy a rokonság kimutatása távoli tagok közt talán nehezebb feladat, elvi szempontból nem jöhet tekintetbe. Távoli csoportok közvetlen összehasonlítását azért sem lehet elhanyagolni vagy megtiltani, mert a megfelelések a közbeeső csoportokban könnyen elveszthettek, mire példa az idgban van elég (KRETSCHMER, Einl. Kap. V.). Azért akar T. csoportról csoportra haladni, mert csak szomszédos csoportok közt tud kimutatni vonatkozásokat? Ebből józanul csak az következhetik, hogy e vonatkozások a legkedvezőbb esetben is csak két-két szomszédos csoport alapnyelvi sajátosságai, tehát minden esetre relative késői eredetűek és semmi esetre sem az összes csoportok ősnyelvi közös öröksége. — Ha ebben az okoskodásban nincs hiba, akkor T. módszerével a monogenesist bizonyítani lehetetlen.

A IV. fejezet szintén methodologiai jellegű: arról a módszerről szól, melyet több nyelv vagy nyelvcsoport közös eredetének kimutatására kell alkalmazni. A legelső szabály az, hogy a nyelvcsoportokat földrajzi elhelyezkedésük sorrendjében kell összehasonlítani. — E szabálynak okvetetlenül valami rejtett oka van: mert ha az összes nyelvcsoportok közös eredetűek, akkor értelmetlen, mi szerepe lehet a földrajzi szomszédságnak. A 2. szabály szerint minden egyes nyelvcsoportban meg kell állapítani az alapnyelvi alakokat. Helyes; csak azt szeretném tudni, el lehet-e ezt a pillanatnyi szükség szerint intézni, vagy nem kellett volna-e bevárni,

míg a specialisták elvégzik ezt a hangyamunkát. — A 3. szabály értelmében ki kell mutatni a gyökeret és a formativ elemeket s ez utóbbiak functióját meghatározni. — De megint nagy kérdés, képesek leszünk-e erre. A dologra alább visszatérek; de már most meg kell jegyezni, hogy e téren újabban — már legalább az idg. nyelvtudományban — általános a resignatio. — A 4. szabály szerint számba kell venni az egyes nyelvek hangtörvényeit. A szabály jó («nyelvek» itt mindenesetre «alapnyelvek» értelmében áll) és alighanem a legfontosabb, mert gyöngye hangtani alap T. hatalmas rendszerét nem bírhatja el. Baja persze az, hogy nehezen alkalmazható; de még nagyobb baj az, hogy T. maga — a mennyire megítélhetem — egyáltalában nem alkalmazkodott hozzá. Az idg. nyelvsaládót illetőleg legalább el merem mondani, hogy T. eljárása valóságos hæresis. Legyen szabad összefüggésben itt ismertetnem mindazt, a mi erre vonatkozólag a könyvben elszórva található. Előre kell bocsátanom azt az ismeretes tényt, hogy az idg. alapnyelvi magán- és mássalhangzók számát látókörünk tágulásával egyre jobban kellett szaporítani. Mit látunk T. művében? Az V. §. szerint az ősnyelvi hangok a következők:

<i>a</i> (<i>e, o</i>)	<i>k—g</i>				
<i>i</i>	<i>t—d</i>	<i>l—r</i>	(<i>s</i>)	<i>n</i>	
<i>u</i>	<i>p—b</i>			<i>m</i>	

A 209. lapon lévő táblázatból már az (*s*) is hiányzik. — A mi tehát a hangzórendszert illeti, T. megtartatja a vocalis-ötösséget, bár szerfölött gyanús fogalmazásban, de elhagyja az összes rövid és hosszú diphthongusokat. Több ennél az az állítás (211. l.) hogy *i* és *u* nem *ei* és *eu* reductiója; ez leplezetlen reactio a modern apophonia (Ablaut) ellen, melyet a leghatározottabban kimond s példákkal akar támogatni; példái — talán fölösleges is mondanom — mind helytelenek, mert a modern ablaut-elméletek elhanyagolásával készültek [lat. *spectus* idg. alapalakja pl. nem *spek-tó-s*, hanem *spek-tó-s*; nem igaz, hogy az olyan gyökérváltozat mint *pt-* tisztán theorikus értékű és sehol sem szerepel, v. ö. pl. gör. *χρῶμα*: idg. *kórud* és német *Rotz*: idg. *krud*; lat. *pecten* és gör. *πτεῖς*: idg. *pktens*; ói. *dēvatta-s*: idg. *d-tó-s* stb.]. A mássalhangzókról T. ezt tanítja: a legrégebbi időkben az akusztikai tekintetben igen hasonló tenues és mediae egyenértékűek voltak (215.); az összes idg. aspiráták másodlagos eredetűek (132.); a spiransok teljesen hiányoztak (123, 125, 90, 216. l.; de 34, 60. l. egyidejűleg azt olvassuk, hogy gör. *πέος*, ói. *pásas* kiindulópontja a *pss* utánzó hangcsoport s hogy az idg. *pster*

basis hangutánzó); a labializált idg. gutturálisok nem voltak velaris explosívák, hanem közönséges gutturálisok, melyekre *w* következett [217—218 l.; czáfolatúl v. ö. pl. lit. *sekù*: idg. *sek^w* és litv. *kvāpas*: idg. *kuep*]; a gemináták idg. képviselői, úgy látszik, aspiráltak (219. l.). Ezek után bátorkodom kérdezni: milyen joggal mondhatja T. (26. l.), hogy az összes nyelvesoportok közös eredetének bizonyítékai éppen olyanok, mint a milyeneken az idg. nyelvek közös eredetének kimutatása alapul? Kérдем továbbá: ha csakugyan ilyennek kell a monogenesis hangtani alapjának lennie, lehet-e akkor még komolyan bizonyításról szó, s nem kell-e akkor a probléma megoldásáról végkép lemondani?

Az V. fejezet a véletlen összeesésekkel foglalkozik. Ilyenek kétségkívül vannak, de a véletlen játéka nem oly gyakori, mint valaki gondolná. Véletlen pl. ez a találkozás: újgör. *μᾶτι*: malayopolynesiái *mata*; de nem lehet véletlen pl. ez: próto-bantu *tali* «pietra, ferro»: georgiai *tali* «caillou, pierre à feu». — De miért nem? Mivel különbözik ez a második szópár az elsőől? Ismerjük-e a bantu és georgiai szópár fejlődése történetét, mint a gör. szóét? Jelenvaló azonosság vagy párhuzam nem lehet biztosíték arra nézve, hogy mindig fönnállott. Az angol *bad* és a persa *bad* alak és jelentés tekintetében teljesen összeesik, s ráadásul mindkettő idg. eredetű és mégsem rokonok. Miért? Mert a szók fejlődésének története mutatja, hogy eredetileg meglévő különbségek egyenlítődték ki ugyanazon irányban. Épp így a jakut *sättä*: olasz *sette* összeesése nagyon könnyen lehet — mint HENRY mondja — «foncièrement illusoire». Ha pedig a hasonlóság csakugyan nem a véletlen műve, akkor jakut *sättä* még mindig lehet árja vándorszó, v.ö. pāli *satta*, prākrit *satta* (HENRY, Précis de gr. pālie, p. 75. PISCHEL, Gr. d. Prakrit sprachen p. 314), valaminthogy a vogul *sät*, *sät* is az. Utolsó lehetőség volna a finnugor-idg. rokonság fölvétele (SCHRADER, Reall. p. 893 et seqq.); de természetes, hogy ha ez a fölvétel beválik is, a többi csoportok között a priori nem alkalmazható. Nem fogadhatjuk el tehát T. vezérelvét: ha a találkozások minden hang-, alak- és jelentéstani elemzésnek ellenállanak, nem lehetnek véletlenek — nem pedig azért, mert véletlen összeesések igenis vannak, s abból, hogy azonos szópárok különbözőségét ma még nem tudjuk kimutatni, nem következik, hogy specialis ismereteink szaporodtával nem fogjuk-e valamikor kimutathatni. Analysisünk fogyatékos volta miatt a szók története többé-kevésbé homályos; ezzel a homálylyal nem szabad és nem lehet egy homályos hypothesis megvilágítani.

A VI. fejezetben T. az átvételekről szól. Vezérszabálya ez:

nem szabad átvételeknek nyilvánítani a szokat, ha biztos indiciumok nincsenek. — E szabály bizonyító erejét abból a föltevésből meríti, hogy az összes nyelvcsoporthoz egyeredetűek; tehát azzal bizonyított, a mit bizonyítani kell; tehát nyilvánvaló *circulus vitiosus* s azonfelül vissza is fordítható: nem szabad egyeredetűeknek nyilvánítani a szokat, ha biztos jelek nincsenek. De van egy magasabb szempont is. Kiindulok magának T.-nek mondasából (36. l.): Ha két v. több nyelvben közös szók igen távoli korból valók, ha történetüket nem ismerjük, útjaikat nem látjuk, akkor lehetetlen megmondani, vajjon örökségek-e vagy kölcsönzések — és hivatkozom arra, hogy ősrokon- és jövevényszók közt csak időbeli a különbség és nem elvi. Ebből a hasonlításból pl.: ói. *yugám*, gör. *ζυγόν* lat. *jugum*, gót *juk*, ószl. *igo*, litv. *jūngas* csak az következhetik, hogy a **yugóm* szó a jelölte tárggyal együtt egy ismeretlen pontból kiindulva az egész idg. nyelvterületen elterjedt. Ez azonban bármikor és bármiféle nyelvi viszonyok között is megtörténhetett; az a föltevés, hogy valamely szó csakis az őskorban s csakis egy osztatlanul egységes ősnép közt terjedhetett el, teljesen alaptalan s minden pillanatban megezáfolható: olyan kultúrszók pl., mint *kávé*, *tea* stb. közidgokká lettek, még pedig Európa legifjabb kultúrperiodusában. Az úgynevezett ősrokon szók is csak átvétel útján lettek közidgokká, s épen így áll a dolog a hang-, alak és mondattani jelenségekkel is. Tehát az egész idg. nyelvrokonság átvételek szakadatlan láncolata s ősrokonosság és átvétel a történelemelőtti időkben szükségkép cserefogalmak (KRETSCHMER, Einl. Kap. II. SCHRADER, Reall. IX. l. s. köv.). Alkalmazva ezt T. problémájára kiviláglik, hogy a különböző nyelvcsoporthoz közt netalán fönnálló vonatkozások is egyszerűen ősrégi átvételek. Ha tehát a magyar *kér* és fidsi *kere* közt lévő hasonlóság nem véletlen (33. l.), ez sem lehet más, mint egy ismeretlen pontból szétterjedt jövevényszó. Átvételhez pedig nem kell rokonság, teljesen elég a szomszédság. Ebből — de csakis ebből — a szempontból érthetők T. észrevételei: «In generale le lingue affini sono distribuite su aree continue e i gruppi sogliono essere connessi fra di loro secondo la contiguità geografica» (12. l.). «Poco persuasive sono le coincidenze fra gruppi lontani, quando manchino negli intermedi» (31. l.). «Solo fra gruppi assai vicini si possono trovare concordanze nella flessione delle parole (declinazione e coniugazione)» (51. l.). Most már persze érthető, mért akar T. minden áron csoportról csoportra haladni s miért kell a «nyelvrokonság»-hoz területi folytonosság! Ha már most tekintetbe vesszük még azt az általánosan uralkodó véleményt, hogy a konstruált alapnyelvi alakok mind összevéve sohasem alkottak egy nyelvet, melyet valamely nép valahol

beszélt (l. pl. BRUGMANN, Gr. I², 24.) — akkor egészen indokolt, azt hiszem, az az állítás, hogy lehetetlen az összes nyelvcsoportok között netán tényleg meglévő vonatkozások összegezéséből az ősnyelvet megkapni, illetve ebből az összes nyelvcsoportok közös és egységes eredetére következtetni. De valóságos nonsens ilyesmiről álmodni is, ha nem az összes csoportok közt netalán meglévő, hanem csak a két-két szomszédos csoport közt esetleg megállapítható vonatkozásokból akarunk kiindulni.

A VII. fejezetben T. az emberi lélek fundamentális azonosságából vonható következtetések ellen polemizál. «Hogy a nyelvben általános emberi elem van, az csak kényelmes elmélet ... Ilyen általános emberi elemek volnának az onomatopoiétikus és gyermekszavak s általán olyanok, mely bizonyos tekintetben vonatkozást árulnak el a hang és fogalom között.» T. messze túllő a célon. Igaz, hogy az érzéki benyomás és a hang között nincsen közvetlen összefüggés, s igaz tehát, hogy az említett szókategóriák is igen különféle alakban jelentkezhetnek a különféle nyelvekben. De ez csak lehetőség, nem szükségesség. A mi nevezetesen az onomatopoeiát illeti, WUNDTTÓL tudjuk, hogy kiindulópontja (az Artikulations- v. Lautgeberde) épp oly kifejező-mozgás, mint a taglejtés. A milyen valószínűtlen, hogy ugyanazon affectust különböző egyéneknél mindig különböző taglejtésben jusson kifejezésre, éppoly valószínűtlen, hogy az ugyanazon affectust kísérő hangutánzó szavak különböző nyelvekben szükségkép és mindig különbözzenek. Ha tehát egy bantu és ind onomatopoeeticum hanganyaga azonos, ebből alapnyelvi rokonságuk még nem következhetik. Éppígy áll a gyermekszók dolga: ha pl. az «apa» és «anya» kifejezésére a különböző nyelvekben a *pa* és *ma* elemeket találjuk, ez nyilván onnan van, mert valóságos természeti hangok (Naturlaute), nevezetesen *ma* azért jelenti az anyát, mert articulatiója a szopás-mozgásra emlékeztet. Az előbbiekkal egy színvonalon vannak az indulatszók, melyek úgyszólván a nyelv küszöbén állanak (l. DELBRÜCK, Grundfragen, 70. l. s. köv.) — Bármint álljon a dolog, effajta szavakból igen keveset lehet a nyelv eredetére következtetni.

A VIII. fejezetben T. az ascendens és descendens evolúcióról szól; csak az utóbbi mutatható ki, de postulatum az előbbinek három formája: isolatio, agglutinatio és flexio. — E felosztást nem kell túlságosan komolyan venni: itt, valamint egyebütt is, nagyon nélkülszerű az ember a pszichológiai alapvetést.

A IX. fejezetben egészen ex tripode jelenik meg az az állítás, hogy a nyelv alakulásának és fejlődésének három főszaka van: a gyökerek, a thémák és a flexio szaka, melyek successive követik egy-

mást. Nem hiszem, hogy e fölfogásnak sok híve legyen. A «gyökerek» csak abstractiók (l. alább); a thematikus és flexiós periodus hanganyagát illetőleg egészen egyidejű lehet; egy prótoidg. *dōto*, idg. *dato* pl. könnyen lehet egyidejűleg téma (v. ö. gör. *δοτό-ς*) és ragozott alak (v. ö. gör. *ἐ-δοτο*), v. ö. még magyar *adott*: «*dedit*» és «*datus*». — A nyelvrokonság első foka tehát T. szerint tisztán lexikális jellegű; ezt követi a themák és flexiós formák rokonsága, utóbbi azonban csak igen közeli csoportokban jelentkezik. Ebből az volna a logikai következés, hogy ügyet se vessünk rájuk, mert hiszen a monogenesis mellett úgy sem bizonyíthatnak.

A X. fejezetben T. abban a meggyőződésben, hogy «a nyelv az emberiség leggazdagabb és legbiztosabb archivuma» nem akar kevesebbet, mint a tőle inaugurált «egyetemes összehasonlító nyelvtudomány» segítségével az emberiség őstörténetét nagy vonalakban rekonstruálni. Meg akarja pl. oldani azt a «legfontosabb» kérdést, hogy egységes-e az ember eredete vagy nem, s így szól: «la glottologia conchiude con l'unità originaria delle lingue e, per conseguenza, con l'unità originaria delle razze umane.» — Az egész nem egyéb ábrándnál. E kérdésben a glottologia teljesen incompetens, s szó sincs róla, hogy még egyszer jégre vihesse az anthropológiát (KRETSCHMER, Einl. 29. l. s. köv.). Glottologia és anthropologia külön úton járnak: a semita arabok és az idg. persák pl. anthropologiailag mediterrán raceok (HABERLANDT, Völkerkunde, 192. l.); történeti időben, úgyszólván szemünk láttára megy végbe a kelták romanizálása és germanizálása; az indogermánok anthropologiailag egyáltalán nem is race (SCHRADER, l. c. p. 896) stb. Ha a glottologia ki tudná is mutatni a nyelvek egységes eredetét, az emberi nem közös eredete ezzel egyáltalában nem volna kimutatva; sőt — a mi több — bár az anthropologia jelenben a monogenia felé hajlik (HABERLANDT i. m. 106. l.), még ebből sem következik semmi az emberi ősnyelv egysége javára (HÖRNES, Urgeschichte der Menschheit, 19. l.). Mert? Mert a homo sapiens somatikus kialakulása okvetetlenül megelőzte a nyelvalakulást: még ha a Pithecanthropus alalus csak fejlődéstani hypothesis volna is, akkor is föltétlenül szükséges hypothesis, mely nélkül nincs magyarázat. Megengedve már most azt is, a mire T. hivatkozik, hogy az embernek ez az «előfutára» mint magasabb rendű lény nem nagyon kiterjedt területen tanyázott, ebből nem következik, hogy kozmopolitává nem vált, mire beszélni megtanult. Az artikulált emberi nyelv csak rendkívül lassan és fokozatosan fejlődhetett a pliocen ősök «állati» hangjaiból, s kifejlődése a diluvialis időben minimális számítással százezer esztendeig tartott (HAECKEL,

Urspr. d. Menschen, 52. l. Welträthsel, 156. l.). — De engedjük meg, hogy a homo sapiens loquax leszármazottai még aránylag szűk területen éltek együtt; milyen lehetett ez az ősnyelv, a melyen beszéltek? A nyelvteremtő stadiumban kulturáról nem lehet szó, vagy csak egészen kezdetleges, a legeslegkedvezőbb esetben palaeolith kultúráról, mert hisz az idg. alapnyelv is csak a Kr. e. 3. évezredbe megy vissza, s már ez a kultúra is neolith (KRETSCHMER, i. m. 41. l. SCHRADER, i. m. Steinzeit). Az ősnyelvnek tehát rendkívül szegénynek kellett lennie, mit a mai természeti népek nyelvei is mutatnak (HÖRNES, Urg. p. 20); articulatioja is igen fogyatékos és ingadozó lehetett, a mint ezt megint az alacsony kultúrájú népeknek igen gyorsan változó nyelvei bizonyítják (DELBRÜCK, Grundfragen, 65. l.). Vegyük hozzá, hogy a homo diluvii testis utódai a glaciális és interglaciális periódusok folyamán sokszor elszigetelődtek (RANKE, Diluvium u. Urmensch 20. l.). Föltehető-e már most, hogy ilyen koldússzegény, fogyatékos articulatiojű s közös fejlődésében meg-megakadt nyelv elégséges alapot szolgáltathat a nyelvtudománynak a monogenesis kimutatására? — Végre, eltekintve mindentől, a glottologia tárt kaput döngetne e ponton: mert az emberi nem monogeniáját az anthropologia oly szabatosan megállapította s oly rég hirdeti, hogy a nyelvtudomány késői segítségét nyugodtan visszautasíthatja.

Ugyancsak nyelvi alapon akarja T. meghatározni az emberi nem korát is. Az emberrel egykorú nyelv régisége nem haladhat meg bizonyos maximumot, különben több nyelvcsoporthoz volna, s ezek még inkább különböznének; másrészt a nyelv kora nem maradhat bizonyos minimumon alul, különben a nyelvcsoporthoz száma és eltérése kisebb volna. A maximumon 56,000, a minimum 30,000 év. — Mindez a fantázia ártatlan játéka, melyet nem akarok elrontani; csak mellékesen jegyzem meg, hogy anthropologusok szerint a maximum 1.000.000, a minimum 100,000 esztendő (HAECKEL, Urspr. 52. l.).

Az emberi nem őshazája T. szerint Eurasiának valamely vidéke. — A praeistoria Északamerika, Európa, Délázsia és Ausztrália közt ingadozik (HÖRNES, Urg. 16.). T. egyik érve az, hogy minél inkább távolodunk a mi régióinktól, annál degradáltabbak az emberek, pl. a hottentották és bushmanek, noha ezek elég jól kifejlődött nyelveket beszélnek, úgy hogy valamikor műveltebbek lehettek s a morális hanyatlás lejtőjére kerültek. — Csakhogy a degeneratio-elmélet mint általános magyarázati elv ma már hitelét veszítette (HABERLANDT, Völkerkunde 13. l.); ha továbbá a nyelvek morphologiai állapota és a kultúrviszonyok közt oksági összefüggés volna, akkor jóformán az egész idg. Európa decadentiában lenne. T. szerint tévedés a fajok szélső típusait

tekinteni eredetieknek: egy közép típusból kell kiindulni. Ez azonban kiáltó ellentétben van a tőle sem czáfolt leszármazási elmélettel: fejlődéstani szempontból kétségtelen, hogy a mai pithékoid pygmæusok, a ceyloni veddák és a középfrikai akkák, nem degenerálódtak, hanem primitív eredeti állapotban leledzenek (HAECKEL, Urspr. 19, 29, 48); épp így a cromagnoni gyönyörű koponyák birtokosai nem előzhették meg a neandervölgyi ősracet, mely fejlődéstaniilag közelebb áll a jávai pliocænából való Pithecanthropus erectushoz, az Anthropomorpha ez idő szerint legrégibb ásatag képviselőjéhez (HAECKEL, Urspr. 20, 46. RANKE, Diluvium 143, 149. HÖRNES, Paläontologie 188).

A Parte prima kilencz fejezetben gyökerekkel, thémákkal és ragozással foglalkozik. T. meg van győződve arról, hogy a nyelv elemei a gyökerek, melyekből összetétel útján jött létre a szóképzés és ragozás. Az agglutinatio mint nyelvképző principium a nyelv alakulás bizonyos stádiumában kétségkívül jogosult, bár indogermanisták általában vallják, hogy a legtöbb szóforma nem közvetlenül e folyamaton alapul, hanem néhány tipikus minta szerint létesült analogikus képzés (l. pl. BRUGMANN, Grr. I², 34. DELBRÜCK, Grundfragen, 117). De egészen másként áll a dolog, ha a nyelv alakulás primordiális szakába akarunk visszajutni. WUNDT nyelvpsychologiai kutatásai alapján alig lehet kétséges, hogy kezdetben vala a mondat: a legrégibb emberi nyilatkozatok hang-continuumok voltak, melyeknek összképzetek feleltek meg. Az összképzet aztán egyes képzetekre tagolódt, s így a hang-continuum is kisebb hangegységekre. De még ezek a kisebb hangegységek sem lehettek (DELBRÜCK, Grundfragen 119 ellenére) gyökerek — s minden oda mutat, hogy nem is voltak — hanem csak szódarabok, primitív szavak, basisok, melyeknek bizonyos elemei csak későn szerepelhettek mint psychologiai jelentés-centrumok, azaz gyökerek, melyek azonban a nyelv életének egy szakában sem jelentkeztek mint önálló szók s nem is jelentkezhettek soha. Hogy mint vélekednek ma már a gyökerek realitásáról, mutatja a köv. néhány sebtében összeszedett idézet: «Die Wurzeln . . . sind nicht sowohl Bestandteile einer jemals gesprochenen Sprache als vielmehr die abstrakten materiellen Elemente ihrer etymologischen Zerlegung» (DODGE WECHSLERNél, Gibt es Lautgesetze? 58. l.). «Das Wort Wurzel gebrauchen wir immer nur psychologischem Sinne» (BRUGMANN, Grr. I², 38). «Sie [die Wurzeln] sind grammatische Abstraktionen» (DELBRÜCK, Einl⁴. 136). «Wurzeln haben in der idg. Grundsprache ebensowenig existiert wie heut zu Tage» (HIRT, Der idg. Ablaut 2) stb. stb. Így állván a dolog, jogosult bizalmatlansággal kell tekintenünk T. analysisének eredményeire.

Megjegyzendő, hogy T. e kérdést nem is érinti, hanem a

«Le radici» cz. fejezetben rögtön a gyökerek osztályozásával kezdi: a gyökér lehet 1. interjectionális; 2. pronominális v. demonstrativ; 3. prædicativ, és pedig *a)* igei és *b)* melléknévi jellegű. Főnévi gyökereket tehát T. nem vesz föl, hanem azt mondja, hogy igazi nomen substantivum egy nyelvben sincs (61. l.). WUNDT, mint ismeretes, éppen ellenkezőleg azt mondja, hogy a névszó az eredeti, s csak a fejlődés későbbi fokán csatlakozott hozzá vagy ágazott el belőle az ige. Idg. szempontból is tényleg azt kell mondanunk, hogy nomen és verbum közt elvileg különbség nem volt, mindkettőnek alapja a basis; hogy ez mint nomen vagy verbum jelentkezik-e, az csak jelentésétől függ, pl. idg. *pede* (láb) nominalis, idg. *eje* (menni) verbalis basis; ebből érthető, hogy a declinatióban és conjugatióban azonos ragok jelentkeznek (HIRT, Handbuch, 201). — A gyökerek, mondja T. tovább, rendesen egytagúak. «Egytagúságukat már a priori, pszichológiai okokból állították... A tények vizsgálata megerősíti ezt az elméletet.» Az a pszichológiai indokolás nyilván ADELUNG föltevése: «Jedes Wurzelwort war ursprünglich einsilbig, weil der noch rohe Naturmensch seine ganze Vorstellung mit einer Öffnung des Mundes hervordrängte» — vagy ennek a föltevésnek W. v. HUMBOLDT által való subtilisebb fogalmazása (DELBR. Einl.⁴ 135); de sehogy sem fogadható el. Sőt ROZWADOWSKI pl. (Wortbildung u. Wortbedeutung, 17—18) minden nyelvtudományi segítség nélkül tisztán pszichológiai alapon akarja kimutatni az idg. gyökérszavakról, «dass sie in grauer Vorzeit zweigliedrige Gebilde gewesen sein müssen». S ezt az elméletet a tények vizsgálata, legalább az idgban, csakugyan megerősíti: nem hogy egytagúak lettek volna a gyökerek (basisok), hanem ellenkezőleg túlnyomó többségükben kéttagúak voltak, sőt valószínű, hogy egytagúak egyáltalában nem is voltak (HIRT, Der idg. Ablaut 32). Nem igaz tehát, a mit T. az ilyen kéttagú gyökerekről mint *bhere* v. *bhewā* mond, hogy kéttagúságuk onnan van, hogy *bher*, illetőleg *bhew* egytagú gyökerekhez egy-egy hangzó csatlakozik; hanem ez a hangzó a kéttagú basisok integrans része. Az sem igaz, hogy a *bhewā*-typus «az absztrakt nomina suffixumát foglalja magában»; hanem megfordítva «az *ā* suffixum a kéttagú nehéz basisokból indult ki» (HIRT, Handb. 239). — A gyökerek alakja T. szerint: 1. egy vocalis; 2. voc. + cons. vagy cons. + voc.; 3. cons. + voc. + cons. Polemiára itt a főnebbiek után nincs szükség.

I determinativi delle radici. Minden nyelvtani alak összetételén alapulván a legrégebb formativ elemek az ú. n. determinativumok, melyek ma már elvesztették életerejüket, egyes nyelvcsoporthoz azonban önállóan lépnek föl. — Nyilvánvaló vakmerőség

volna visszautasítani az egész vonalon azt a gondolatot, hogy egyes determinativumok eredetileg önállóan léteztek (az ilyen gör. igékben pl. mint $\pi\lambda\eta\theta\omega$ a θ idg. $dh\bar{e}$ reductiója lehet). De ily módon a determinativumoknak csak elenyésző csekély hányada magyarázható és magyarázandó; sokkal nagyobb fontossága van az analogiának és a hangsorvadásnak; pl. a gót *ga-wida*: lat. *viēre* esetében a *d* analógikus bővülés lehet más hasonló jelentésű igék mintájára (v. ö. lat. *plecto, pecto, necto*) vagy a gör. $\xi\alpha\rho$ (idg. *wesr*): lat. *vēr* esetében a gyökér csak látszólag *wē*, mely az első szóban *s* determinativummal van ellátva, mert lat. *vēr* is idg. **wēsr*. Ha továbbá T. azt hiszi, hogy a magyar *kéret* *t*-eleme a *te*, *te*-k «porre, fare» reductiója, s ez igének az idgban a $\pi\lambda\eta\theta\omega$ -typus felel meg, akkor hivatkozom arra, hogy *kéret* egyidejűleg igei és főnévi képzés is lehet (v. ö. *járat, adat*), mely utóbbi esetben a *t*-elemnek szerinte idg. *-tu* felelne meg (110. l.). A mi végre azt az állítást illeti, hogy sok verbalis théma synonymákból van összetéve, az magában véve sem valószínű s a felhozott példával [idg. *bheleg* = idg. *bhā* + *arg*] semmikép sincs beigazolvva.

Le radici interjezionali. E kategoriát T. ellenkező nézete daczára a fönnebb kifejtett okból nem tekinthetem fontosnak. A kérdő és tagadó szóknál pl. éppen az a tény, hogy a jellemző hangok száma oly csekély, a legjobban bizonyíthatja, hogy a nyelvekben igenis lehet «általános emberi elem». Részletekbe, már hely szűke miatt is, nem bocsátkozhatom.

Le radici dimostrative. 1. Pronomina demonstrativa. A mennyiben a magánhangzóknak van demonstratív értékük, az *i* és *e* közelséget fejez ki, az *u* és *o* távolságot, az *a* mindkettőt, de jobbára távolságot — a legkülömbözőbb csoportokban, így az uralaltáji, nevezetesen finnugor nyelvekben (v. ö. m. *ez*: *az*, *itt*: *ott*) és az idgban is. — Utóbbi igen kétséges. Mert pl. idg. *i* «questo» eredetileg *ei* volt s *e* mellett ugyanazon paradigmában *oi* állott (v. ö. osk. *ei-sūd*: lat. *oi-no-s*), a mint *eno* mellett *ono* (v. ö. ószl. *onr*: lat. *enim*), *e* mellett *o* (BRUGMANN, K. Vgl. Gr. 401). Még az óindre vonatkozólag is nagy a bizonytalanság. A jelenség megvan ugyan a modern ind dialektusokban (BEAMES, Comp. gr. of the modern aryan languages II. 317.), de megvan a dravida nyelvekben is, a honnan amazokba belekerülhetett. T. óind példái (*iti*: *atha*, *itas*: *atas*) igen kétesek, mert *atha*, *atas* kezdő *a*-ja éppúgy lehet *a* és *o*, mint *e*, sőt ez az utóbbi a valószínű. T. szerint az ói. *asāu*, *amūm*, *amutas* alakokban az *u* elem jelenti a távolságot; ámde *asāu* kezdő *a*-ja idg. *e* (BRUGMANN, i. h.) s casus obliquusaiban az *amū* mellett *amī* is szerepel, úgy hogy ugyanazon pronomen különböző eseteiben közelre is meg

távolra is mutatna. — A mennyiben consonans a demonstratív témák jellemző hangja, mondja T., leggyakrabban *n*, *t* és *p* szerepel. A bantu *pa-* helyhatározói előrag pl. megvan az idg. *á-po* alakban, melynek eredeti jelentése «lâ», aztán «lungi, lungi da». Igen ám, csakhogy *apo* mellett van idg. *epi*, *opi* is, melynek jelentése «nahe hinzu, auf etw. drauf, auf etw. hin» (BRUGMANN, i. m. 466)! Sűrűn szerepel T. szerint az *l*-théma is, melyet gyakran ismét *l*-elem követ; ilyen a lat. *ille*, *ultra*, *olim* stb., melyeknek «bámulatos» megfelelőiseik vannak, többek közt a dravida *illi* «qui», *alli*, *ulli* «lâ» alakokban. Csakhogy az állítólagos *il-*, *ol-* és *ul-* tényleg csak *ol-* változatai, melyekre nem *l-*, hanem *n-* elem következik (*ille* tehát = **ol-no*, v. ö. ószl. *lani* = **olnī*; BRUGMANN, i. m. 401). — 2. Pronomina personalia. T. ezt tanítja: Az 1. sz. igazi gyökere az *a* hangzó, a szintén előforduló *i* másodlagos fejlemény; nasalis praefixumok segítségével létesülnek *n-a m-a*, *n-i m-i* s olykor *n-e m-e*. A 2. sz. gyökere a távolságot kifejező *u*, a szintén előforduló *i* másodlagos; ezekhez is járulnak nasalis praefixumok s így támadnak *m-u* és *n-u (n-i)* stb. — Czáfolatra itt, azt hiszem, semmi szükség nincs: T. nem csupán a tényekkel, hanem önmagával is ellenmondásban van.

I numeri ali. E fejezet még rosszabb benyomást gyakorol. T. eljárásának megvilágítására elég lesz az az egy általános szabály, hogy a 2 számnév jellemző hangja *d*, *l*, *r*, *n* mássalhangzók egyike s hogy a 2 bennefoglaltatik a 3 nevében, pl. bantu *ba-ri*, *ba-li*, *pi-li*, *bi-li* «2»: *sa-tu*, *ta-tu* «3». Az idg. számnevek közül T. csak 2, 3, 4, 9 és 10 azonosítását kíséri meg, de micsoda elemzéssel! A 2 egyik változata pl. *de-*, mely a praeidg. *de-kome* = bantu *di-kumi* «10» első tagja. A 3 egyik praeidg. alakja *te-ru* s ez nem más, mint a *kwé-twor* = *kwé-toru* «4» második tagja; a nőnemű *te-s-r*, *ti-s-r* a kolh nyelvekben *turuya*, *turia*, *turaya* alakokban szerepel, melyeknek jelentése «6» = (3)+3. A 9 idg. alapelakja *én-wen*, *en-éwen*, melynek értelme «questo (uno) mancante (al 10).» — *Difficile est satiram non scribere*.

I temi nominali. T. szerint a théma nem más, mint praev. suffixummal ellátott gyökér. Nyilvánvaló, hogy pusztá pra- és suffixumok elszigetelten sem nem örökölhettek, sem át nem vehetők, hanem igenis az ilyenekkel ellátott szavak, melyek aztán hasonló képzések mintáivá válnak. Ha tehát T. azonos hanganyagú témákat mutatna ki kellő számban, kísérletének volna komolyabb jelentősége. Föl lehetne ugyan még tenni, hogy az eredetileg mintakul szolgáló azonos hanganyagú témák utóbb elvesztek; de e lehetőségnek árnyéka sem mutatható ki T. módszerével, mely abban áll, hogy a szavak

bizonyos részeit egyszerűen lenyesi s praë- és suffixumoknak nyilváníttja s még csak eszébe sem jut azt kérdezni, hogy hogyan szerepelhettek ez elemek a beszélők tudatában valaha önálló alkotórészekként. Önkényesebb eljárást képzelni sem lehet. Semmi sem könnyebb, mint egy-egy magán- v. mássalhangzót levágni, bizonyos alapjelentéssel felruházni s e mechanikusan leszelt holt szórészeket a különböző csoportokban, pl. az idgban és bantuban (főleg a bantuban!) megtalálni. Itt is csak néhány mutatványra szorítkozhatom, de a többi anyag is csaknem kivétel nélkül kibékíthetetlen ellenmodásban van az idg. analysis tényeivel. Kezdem a praëfixumokkal. Van a bantuban egy *ki-* praëfixum, melynek jelentése «cosa»; ez suffixum a georgiai *pro-si* «labbro» szóban, mely ugyanazon elemeket tünteti föl fordított rendben, mint ói. *çi-prā* «labbro. muso». Egy másik bantu praëfixum, *ka-*, diminutivumokat képez s valószínűleg azonos a köv. szavak kezdő *k* hangjával: gör. *κ-άπρος* (: lat. *aper*), ói. *k-api* (: német *Affe*), finn *k-arhu* (: gör. *ἀρχτος*). — Ép így áll a suffixumok dolga: nem igaz, hogy voltak pusztán *ā, ē, o, i* hangzókából álló suffixumok (e hangzók kéttagú lasisok integrans részei); nem igaz, hogy idg. *-men* így elemezhető: *me-n* (éppen megfordítva az egységes *-meno-* suffixumból lett *-mo-* és *-no-*); nem igaz, hogy volt egy idg. *-wen* suffixum (a *w* a basishoz tartozik) stb. — Ime még néhány kiragadott extravagancia: idg. *ow-i* «pecora», eredetileg *ob-i* «belante», melynek kiindulópontja a hangutánzó *ebe, bē*; a «molto, pieno, compiuto» fogalmát az *l-* elem fejezi ki, mely elé különböző praëfixumok járulnak, pl. *pe-l*, *-ma-l* és *-me-l*, *-te-l*, *-dja-l* etc.; a *-kwo-* elem a lat. *anti-quos* szóban a pronomen relativum. — Micsoda fantázia!

I temi verbali. E fejezet minden bevezetés nélkül a transitivum-, intransitivum- és tempus-képzéssel foglalkozik mindössze, a fönnebb vázolt szellemben. Ime egy példa: a *kī* elem, mely átható igéket képez és *šī, si, s, h* stb. alakban jelentkezhetik (v. ő. hotten-totta *dai-si, dei si* «allattare», a *dai* v. *dei* = idg. *dhēi* «succhiare, poppare» gyökérből), az idgban mint *s-* praëfixum lép föl s bennható gyökerekből képez causativumot (*σ-φάλλω*), denominativumot (*σ-μύχω*) és intensivumot (*s-peh*); egyidejűleg praë- és suffixumként szerepel (*s-i* és *i-s* «mandare» az *i* «andare» gyökérből) s végül az idg. *ke-r* «fare» gyökérnek első eleme. — Egy másik példa megértése végett előre kell bocsátani, hogy a praeteritum leggyakoribb karakteristikonai (természetesen a bantuban) *-i* és *-di, -de* s ezeknek kombinációi *-i-di, -i-de*, mely alakokban a *d* helyett olykor *t, l, r* jelentkezik. Az eset már most a következő: a tongában *ka-la* «sedere» perfectuma *kē-de*, v. ő. idg. *sē-de*. Ez idg. alak gyökere *ēs* (= finnugor *is-*, ebből: *ix*) s

a múlt időt a *d* jelenti benne. — Megemlítem még, hogy a finnugor nyelvekben a praeteritumot jellemző *i* (v. ö. pl. suomi *anto-i* «egli dava») az idg. optativusra emlékeztet (pl. *bhero-i*). — Mit mondjon erre az ember?!

La flessione nominale. 1. Il genere. 2. Il numero. 3. I casi.

1. Il genere. A genus T. szerint legelőször a névmásoknál jelentkezett. Tekintve, hogy éppen a névmások közt vannak olyanok, melyek a nemet nem különböztetik meg, mint a pron. pers. és reflexivum, T. felfogása nem igen valószínű. Ugyanazt kell mondanunk arról az állításról, hogy az *i*-elem a gyöngének és nőnemnek, az *u*-elem az erősnek és hímnemnek symbolikus jele. Azt bizonyíthatni, hogy az idgban az *i*- és *u*-elemek a nemek iránt egészen közönyösek, főlöleges hely- és időpazarlás volna; ily képzésekre mint ói. *vrkī*, lat. *rēgina* etc. hivatkozni hiábavaló, mert ez az *-i* egy idg. *-jā*, *-jē* reductiója. Hogy továbbá az abstracta és a feminina suffixuma *ā*, ez csupa véletlen, mert ez az *ā* eredetét illetőleg kétfágú nehéz basisok záróhangzójával azonos (v. ö. gör. *δορά*: ói. *dārī-man*; *μεσό-δμη*: *óé-δμη-χα* etc.). A többi igen érdekes és igen hihetetlen állítások közül ime egy mutatvány: idg. *kw-i-t* «che cosa?» = bantu *k-i-tu* «cosa» = magyar *ki-t*. — Arról azonban, hogy mely alapon történik a nemek megkülönböztetése, vagy arról, hogy a nemek kifejlődésének föltétele és magyarázata a természetes nemeknek átvitele a tárgyra vagy inkább valami rangbeli megkülönböztetés — szóval nyelvpsychologiai kérdésekről semmit sem hallunk

2. Il numero. A számot illetőleg T. úgy vélekedik, hogy a dualis és a pluralis a névmásoktól indult ki. Az idg.-ban azonban megint úgy áll a dolog, hogy a többes szám éppen a személyes névmásoknál nem jut mindig kifejezésre, mert a számot már maga a főfejezi ki (v. ö. ói. *mát*: *asmát*; gör. *ἐμέ*: *ἄμμε* etc.). — Az idg.-ban továbbá a dualis formalis tekintetben singuláris; de T. szerint a kettős- és többesszám kifejezésére közös elemek szolgálnak, pl. *i*, v. ö. idg. *so-i* (gör. *oi* etc.) = lapp *so-i* «esse due». Ez az *i* gyakran *t*-elemmel kombinálódik; így származik *-i-te*, *-i-de* pl. suomi indef. *silm-i-ä*, ebből: **silm-i-dä*. Ebből következik, hogy az idg. pluralis *s*-jegye (éppúgy mint a singulárisé) ebből származik: *-tj*, *-ti*, mely utóbbi változat nem más mint az olyan abstracta és collectiva mint **gene-s* suffixuma vagy talán a mutató névmás többese: idg. *to-i*, *ta-i*. — Ozm. *-mi-z* «di noi nostro» = jak. *-mi-t* nem más mint idg. **me-s* «noi». Ilyen alak azonban csak T. fantáziájában van; az idg. alapalak: **wei* (cf. i. *vayām*, gót *weis* etc.; ószl. *my* e h. áll *ny*, cf. *nös*; a

lesb. ἄμυες, ión-att. ἡμῆς alakokban az *m* egy *-sm-* formans maradványa). — Az olyan képzés mint ói. *yug-ā-ni* nem *nāmān-i* etc. analogiájára létesült, hanem egy olyan *n-* elemet foglal magában, mely magában és másokkal külön jele a többesszámnak. — Hihetetlen!

3. I cas i. Az esetragok eredetét illetőleg T. teljesen Bopp elavult álláspontján van: névmásokra vezeti őket vissza, így a nominativusnak jegye — ha van — egyszerű pronomen demonstrativum; a genitivus ragjai anaphorikus névmások, nevezetesen a kelto-latin *i* végzet nem más, mint a demonstrativum, az *-es*, *-os* ragok pedig a tamil *a-du* «illud» névmással vannak rokonságban stb. Eljárása különben itt is az, hogy egészen gépiesen vagdalja le a «suffixumokat», illetőleg olyan szódarabokat, melyeket ilyeneknek tart és nyilvánít. Az apró adatok roppant tömegét lehetetlen egyenkint felsorolni és bírálgatni, azért csak néhány extravangantia közlésére szorítkozhatom. Ilyen pl. az, hogy egy teljesen légből kapott genitivus-jelölő *o-* rag megvan az ói. *pañcathá* «quintus» rendszámnévben, mely így elemezendő: *pañcá-t-* «cinquina» s melyben a *-h-* csak arra való, hogy mintegy elválassza a szózáró genitivusi *-a-* ragot a megelőző *-t-* consonanstól. [Ezzel az elemzéssel akarja T. többek közt megadni a kegyelemdöfést az idg. aspirátáknak!]. Egy másik példa: a magyar *-ne-k* ragban a bantu *ku* praepositio lappang; vagy: az idg. comparativ suff. így elemezendő: *te+ro*, mely utóbbi rag helyi jelentésű stb. De még ez is csak gyerekjáték: T. egy szót néha annyi részre vág, ahány hang van benne, pl. *p-o-s*, *p-r-o*; ez utóbbi szó gyökere *ep-*, *ap-* s ez megvan a georgiai *pi-ri* «bocca, viso» szóban, mely összetételekben *-pi-ro* = gör. *πρό*. — Megáll az ember esze!

La flessione verbale. E fejezet igen rhapsodikus és szegényes. T. azzal kezdi, hogy az ige alanyát kifejező elemek a különböző csoportokban majd praë-, majd suffixumok; de megjegyzendő, hogy az affirmativ flexio végződése nem egyebek, mint egy praëfixumokkal conjugált *A* théma formái, a milyenek az afar-saho nyelvben még önállóan jelennek meg. Bámulatos, hogy a három kusita végződés-sor (*a*, *ai*, *au*) megvan az idg.-ban is, és pedig az *a-* sor a perfectum singulárisában (*a*, *tha*, *e*), az *ai-* sor ugyanott (*ai*, *sai*, *tai*), az *au-* sor az ói. imperativusában (*tu*, *swa*) s a gót optativusban és imperativusban (*au*, illetőleg *dau*) etc. — Ez mindenesetre bámulatos volna, ha igaz volna. De *u*-series az idgban nincs; mert ói. *bhāratu* = idg. *bheret+u* particula; ói. *bhārasva* = idg. *bhere+swe*; gót *baírau* = lat. *feram* = ószl. *berq*; gót *baíradau* = ói. *bhāratām*, gör. *φερέρην* és *baírandau* = ói. *bhārantām*, gör. *φερώντων*. Hogy idg. *-si*, *-ti*, *-tu* a *-sai*, *-tai*, *-tau* végzésekkel keletkezett, az nagyon is föltehető,

de akkor nem szabad egyidejűleg az apophonia ellen polemizálni. A perfectum thémája nem «*á*-végű abstractum» (cf. γονή), hanem a *genē* basis VR változata: [ge] *gonə*. Az olyan idg. optativus mint *bher-o-* nem hozható párhuzamba az olyan afar-saho jussivus alakkal mint *ab-óy*, mert idg. *ō* semmi esetre sem származhatik *au-*ból. — További néhány részlet után T. azt mondja, hogy «le desinenze riproducono abbastanza fedelmente i pronomi personali» — olyan ártatlanul, mintha LUDWIG, FICK, SAYCE, HIRT's mások művei a holdban jelentek volna meg. Az a nézet, hogy az idgban az ige személyragjai agglutinált névmások, teljesen bebizonyíthatatlan s a visszavonulás ezen a téren általános. Mind inkább kezd derengeni a nominális és verbális flexio azonossága (v. ö. pl. lat. *legimini* = gör. λεγόμενα: v. λεγόμενοι; idg. part. *bheront-*: impf. 3. pl. *ē-bheront* etc.) s ez az azonosság bizonyosan finnugor párhuzamokkal is támogatható (v. ö. legalább a magyarban: *adóm*, *adód*, *adója* és *adom*, *adod*, *adja* stb.). Ha ehhez még hozzá-
veszszük WUNDT felfogását, hogy a gondolat voltaképpeni hordozója a névszó, mely mellett az ige háttérbe szorul, akkor meg éppen nyilvánvaló, hogy az idg. személyragok névmási eredete ma már csak értéktelen BOPP-féle reminiscentia.

A copuláról ezt halljuk: «La copula è uno di quei tanti elementi del linguaggio che non possono essere espressi direttamente, benchè siano nella coscienza dei parlanti». E mondattal igen rosszul egyezik össze az a tény, hogy a copula eredetileg konkrét jelentésű ige volt valaha (tehát idg. *es* = létezni, *bheu* = nőni etc.). — A legelterjedtebb elem T. szerint a copula kifejezésére: *a*; ebből származnak az *ar-* és *as-* thémák. Az utóbbi az idg. *es-*; ennek mellékalakja idg. *is-* (pl. gör. ἴσ-θι), mely névmási eredetű (v. ö. pl. lat. *i-s-to-*). Ez az idg. *is-* azonban chimæra, mert gör. ἴσ-θι vagy idg. *z-dhi* (v. ö. av. *zdi*) prothetikummal, vagy — a mi valószínűbb — idg. *ezdhi* (v. ö. ói. *ēdhi*); az állítólagos lat. *i-s-to-* pedig idg. *es-to* (v. ö. umber acc. pl. neutr. *esto*; l. BUCK, A gr. of Oscan and Umbrian 143. SOMMER, Handb. 456). — Indokolatlan állítás az is, hogy az idg. *es-* gyökernek *r-* változatai vannak, mert pl. angolszász *ear-dh* nyilván az *er* «in bewegung setzen» basisból való (l. pl. STREITBERG, Urgerm. 317. BRUGMANN, Gr. II. 892). — Ozm. *i-m* per **ir-mi* T. szerint = praeidg. *és-me*. Az utóbbi alak képtelenség. — A tunguz *eši-m* «io non sono» = idg. *es-mi* «io sono»; ugy szintén az olyan finn tagadó alakok, mint sg. 1. *e-n* per **e-m* az idg. *es-* praesensére emlékeztetnek. E hasonlóságról azt halljuk, hogy «különös»; csakugyan az, s nyilván csak per antiphrasin nevezhető annak. — Az idg. *bhu* megvan az uraltájiban is, és pedig egymagában is (pl. burj. *bi-p*), meg egy rokonértelmű *ol*

gyökérrel kapcsolatban is: *bu-ol, b-ol* = magy. *v-ol, v-al* «essere»; az említett *ol* gyökér képviselői pl. lat. *alo*, gör. *ἀλ-δῆ-στω* etc. és *ἄλ-ωλε* [= perit!], suomi *elä-* «vivere», magy. *él-* «vivere» és a kezdő magánhangzó aphæresisével magy. *le-v-* «fieri, esse». — De talán már elég is lesz!

Parte seconda. E rész tartalma: lexikális mutatóványok az igék, fő- és melléknevek köréből. Az effajta egyezések közt T. szerint igen fontosak az ú. n. kultúrszavak. Bizonyos értelemben és bizonyos határig igaza lehet; de nem lehet mondani, hogy a művelődéstörténeti szempontot akár e mutatóványok megválasztásában, akár egybeült érvényesítette volna, s azt sem igen lehet belátni, hogyan segíthetné elő ez a szempont a nyelvegység kérdésének megoldását, mikor a nyelvteremtő periodus okvetetlenül a legprimitívebb kultúra elé is esett. Ezek a mutatóványok tehát legföllebb azt bizonyíthatják, hogy az említett tíz nyelvcsoport között valamelyes viszony van — de mindig azzal a megszorítással, hogy ez a viszony, esetleg és valószínűleg csak átvétel, nem rokonság. Szolgáltatnak-e ezek a mutatóványok elégséges és biztos alapot legalább ennek a viszonynak a kimutatására? Kérdezni könnyebb, mint felelni. Tekintetbe kell venni mindenek előtt, hogy exotikus természeti nyelvek szókinsét és szerkezetét igen nehéz ismertetni és megismerni: már DELBRÜCK (Grdfragen, 44) megjegyezte WUNDT ellen, hogy e részben kényre-kegyre ki vagyunk szolgáltatva szavatosainknak, s magának a szerzőnek művében (98. l.) van egy nagyon nyugtalanító példa arra, hogy mennyire eltérő alakban közli két író egy és ugyanazon nyelv számneveit. S föltéve, hogy az anyaghalmoz megbízható, föltéve még azt is, hogy az egyes nyelvcsoportok elemzése tűrhetően sikerült, nincs-e alapos okunk a bizalmatlanságra, ha azt látjuk, hogy milyen különös módszerrel és milyen különös hangtannal állapít meg T. eredményeket — olyan eredményeket, melyek a priori hihetetlenek, melyek a speciális kutatások eredményeinek néha önkénytelen, máskor — és legtöbbször — tudatos és szántszándékos elhanyagolásával jöttek létre? Mivel az egyes cikkek igen terjedelmesek, csak kiragadott részleteket közölhetek, minden további bíráló észrevételtől tartózkodva. Itéljen maga az olvasó!

Verbi.

«Andare» (camminare; piede, nomo). Typus: *lak*. — Hébr. *räg-el* «piede»; lat. *légāre* «mandare»; magy. *legény* (a kaukázusi nyelvekből) és *láb* per **lál-b*.

«Bruciare». A) Typus: *kau*: gör. *κατω* «brucio»; magy. *hér* (kaukázusi jövevényszó); — és *kai*: gót *heitō* «febbre», ófeln. *heiz*

«caldo». — B) Typus: *kur* (*kaur*, *kuar*): ói. *cūr* «brennen»; magy. *kürtő*; — és idg. *ghwer* «bruciare».

«Coprire». Typus: *kap* (*kop*, *kup*): idg. *s-kev*-, *s-kevā*-.

«Cuocere» (fuoco; maturo). Typus: *pi* (*pi-k*, *pi-s*): gör. *φάγω* *πέπω*, *pūr*; magy. *fő*, *fő-z*, *fű-t*.

«Porre». Typus: *teg*. Prótoïdg. *dhē* «porre, fare», ebből: *de rē*; magy. **teve*, ebből **tepe*.

«Prendere, afferare». Typus: *kap*: ófeln. *huof* «Huf»; magy. *kap* «afferare».

«Sorridere». Typus: *sim*, *him*: angol *smi-le* «sorridere»; ómagy. *nevet* = *mā-v-ā-t* «ridere»; — és *sin*, *hin*: finn *na-gra* «ridere», magy. *nevet* = *nā-v-ā-t* «ridere».

«Udire (orecchio)». Typus: *kul* (*kur*): idg. *klu*, *klū* per *kul*, *kūl*; magy. *hall* = ómagy. *hadl*- ebből **hal-d-l*-, hol *-d* = *-nd*-.

«Urinare (urina)». Bantu *koz-a* «urinare»; kamitosem. begia *ōš* per **hōš* «urinare»; magy. *húgy* = *húdj* «urina».

Aggettivi.

«Altro». Typus: *li* és *nī*. I. *a-li*, *aly-o*: ói. *arya-* «compagno». II. *a-nī*, *any-o*: ói. *an-tara*, gót *an-ðar*, litv. *an-tra*- igen régi synkopéval, mint a lat. *alter*.

«Nero (sudicio)». Ói. *kr-š-ná*-, gör. *σῶρ*, lat. *sordeo*.

«Oscuro». A) Typus: *tam*: bantu-kaffer *tan-tum* «nero»; kamitosem. saho *dúm-ā* «buio», gör. *θεμ-ε-ρό-ς* «cupo». — Typus: *sam* (végelemzésben *tam*): bantu-temne *sum* «be dark».

Sostantivi.

«Acqua». Typus: *ma*: prótobantu *ma-* (folyadék-nevek *præfixuma*); idg. *ma-ri* n. «mare»; uralalt. szamojéd *jam* «mare»; mon-khmer *hom* etc.

«Capelli». Typus: *tuk* és *suk*: ói. *stúk-ā* «treccia».

«Dietro (dorso; coda)». Typus: *kata*: kamitosem. egypt. *ʾat*, afar-saho *ad-ā* «rücken, rückseite»; magy. *hát*.

«Uomo». Typus: *ku*: idg. *kui-s* «qualcuno»: magy. *hi-m* (de a 124. lapon idg. *kui-t* = magy. *ki-t*).

Akárhány más egyeztetés nagyobb valószínűség bélyegét hordja magán, mint pl. az *i* (*ya*) «andare» typus. De mint egyebütt, itt is vannak holt pontok: a kaukázusi-lazo *idi* «va» szónál egészen indokolatlan eljárás a bantu alakokkal magyarázott berber tájnyelvekhez fordulni, mikor oly közel van az árja-idg. *idhí*: ói. *ihí*, av. *idi*, óp. *idiy* «va»; vagy az indosínai-khamti *mā* «venire» szóra a malájopolynesiái-fidsi *m-ai* «venire» nem vethet fényt, mert hisz éppen a radikális *i*-elem hiányzik belőle. Külömben nem kell azt gondolni, hogy egy egy

egyeztetésnek mind a 10 (11) csoportban van képviselője: ez talán elő sem fordul; valamint azt sem kell hinni, hogy T. csakugyan csoportról-csoportra haladhat: a «kaposoló gyűrűk» sűrűn hiányoznak. Szóval, sehol sem szabad túlságosan szigorúnak vagy kíváncsinak lenni. S az eredmény? Az eredmény valami ködös általánosság, hasonlatos a messze látóhatáron gomolygó s fantasztikus alakokat mímelő felhő-csoporthoz: a hová és a mikor erősen nézünk, ott és akkor megszűnik a káprázat, de csakis ott és akkor! Ez általános benyomástól szabadulni aligha lehet.

* * *

Befejeztem. Véleményemet a legnagyobb fönn tartással a következőkben foglalom össze. Az összes nyelvcsoportok egységes és közös eredetét T. nem bizonyította be, de nem is bizonyíthatta be: ez a probléma természeténél fogva mindenkorra megoldhatatlannak látszik, ha még oly bő és részletes adathalmazt szolgáltatathatna is az anthropologia, psychologia, prähistoria, historia és glottologia. s ha azt egészen fölhasználnók is. Ellenben a priori nem lehetetlen, tehát esetleg elérhető, bár mindig óriási feladat annak kimutatása, hogy az összes nyelvcsoportok rokonságban vannak egymással (rokonságon mindig történetelőtti átvételt értve). Kimutatta-e ezt T.? Aligha. Láttuk, hogy T. a Bopp-féle «anatomische Zerlegung», a «Sprachanatomie» alapján áll s abban is Bopp redivivus, hogy a pusztá nyelvhasználással be nem érve mindjárt glottogonikus magyarázatokba bocsátkozik; módszerét nem helyeselhattuk, azokat az általános szempontokat, melyek alapján a nyelveket elemezi, nem fogadhattuk el s részletes adatait homályosaknak, elégteleneknek és hihetetleneknek kellett tartanunk. Vessük föl tehát kérdésünket a következő alakban: Kimutatta-e T. legalább azt, hogy a nyelvcsoportok valamelyes, egyelőre közelebbről meghatározatlan s egészen általános viszonyban vannak egymással? E kérdésre kérdéssel kell felelnünk: Kimutatottnak tekinthető-e ez a viszony akkor is, ha azt látjuk, hogy a kimutatás jó részt csak a manapság uralkodó morphologiai és phonetikai elvek sérelmével és elhanyagolásával sikerülhet? Ez az a pont, a hol gondolkodóba kell esnünk. Látóköreünk tágultával felfogásunk és ítéletünk módosulhat: elvégre éppen nem lehetetlen az a föltevés, hogy a történeti nyelv-búvárlat módszere történetelőtti nyelvállapotokra nem alkalmazható. Mihelyt föltehető, hogy a jelenségek nem az ismert törvények szerint igazodnak, hanem ez idő szerint ismeretlen s talán mindenkorra megismerhetetlen törvények uralma alatt állanak, akkor az exakt bizonyítás lehetetlenné válván nem is követelhető s az objektív tudást holmi határozatlan és általános benyomásokon alapuló egyéni meg-

győződés váltja föl — mint mikor pl. arra gondolunk, hogy az in concreto alkalmazhatatlan agglutinatio in principio mégis csak helyes. Ilyenféle érzés dolga lesz a T.-féle általános nyelvrokonság, s nem lehetetlen, hogy ez az érzés egyik-másik olvasóban csakugyan föltámad. Ez esetben hiába nélkülözzük az exakt tudományos kimutatást s hiába utasítjuk el magunktól a problémát azzal, hogy non liquet. Benyomásaink megmaradnak, s hasztalan dolog rájuk förmedni, mint a Faust-beli proktophantasmista a Walpurgisnacht rémeire: «Verschwundet doch! Wir haben ja aufgeklärt!» — nem tűnnek el, s az ember azzal teszi le a könyvet, hogy: mégis csak lehet benne valami!

Akart-e s akarhatott-e a tudós szerző többet?

SCHMIDT JÓZSEF.

K. F. KARJALAINEN: *Zur ostjakischen Lautgeschichte*. I. Über den vokalismus der ersten silbe. Akademische Abhandlung von — —. Helsingfors. 1904. Különnyomat a Mémoires de la Société Finno-Ougrienne-ből. *)

KARJALAINEN K. F. a helsingforsi Finnugor Társaság megbízásából s az egyetemi kancellária támogatásával négy esztendő (1898—1902) töltött az osztjakok földjén (érdekes útlevelei a Journ. de la Soc. Finno-ougrienne XVII. 1—74., XVIII. 1—29. lapjain jelentek meg), s könyve az ott gyűjtött nyelvi anyag tudományos földolgozásának első eredménye.

Az osztjakság (KARJALAINEN a számukat 18,000-re teszi) óriási területen szétszórva él, a mi a dialektikus változatok keletkezését nagyban elősegíti. Majdnem minden falunak külön nyelvjárása van, úgyhogy ha a gyűjtő a dialektusok rendszeréről s a nyelv egészéről helyes képet akar nyerni, kénytelen a nyelvterületnek majdnem minden pontján hosszabb ideig tartózkodni. KARJALAINENNAK erre, négy éves ott tartózkodása alatt, kétségkívül több ideje és alkalmak volt, mint bármelyik elődjének (CASTRÉN pl. mindössze pár hetet töltött a déli osztjakoknál), s kétségtelen, hogy az általa gyűjtött nyelvi anyag, a mi a szókinész gazdagságát és teljességét, a hangjelölés pontosságát és megbízhatóságát illeti, sokszorosan fölülmúlja az eddig rendelkezésünkre állott szójegyzékeket és szövegek közléseket.

Előttünk fekvő könyvében KARJALAINEN, az osztják nyelvjárá-

*) Tartalma: Előszó II—VI. — Az osztják hangok jelöléséről VII—XIV. — Rövidítések XV—XVII. — A magánhangzók qualitativ szempontból 1—224. — A magánhangzók időtartama 225—232. — Az ős-osztják magánhangzórendszerről 233—267. — Az osztják hangsúlyról 268—275. — Hibaigazítások 276.

sok körén belül maradvá, a szorosabb értelemben vett osztják hangtörténet egy fejezetét tárgyalja ugyan, de kutatásainak eredménye az egész finnugorság szempontjából is elsörendű fontosságú.

K. a mai élő nyelvjárások vizsgálatából indul ki s ezen az alapon igyekszik az ős osztják magánhangzók rendszerét (természetesen az első szótagra szorítkozva) megállapítani. Kétségtelen, hogy az ilyen «ascendens» tárgyalás módszertani szempontból jogos és szükséges, de tagadhatatlan, hogy a nyelvfejlődés egészéről nem nyújt olyan áttekinthető, világos képet, mint a «descendens» tárgyalásmód.

K. eljárása mármost a következő. Alapúl a fölső-demjankai dialektust veszi, s a főcsoportokat a fölső-demjankai tőhangzók szerint állapítja meg. Ha a fD. alak hiányzott, a példát csillaggal jelölte meg, s abba a csoportba osztotta, a melybe a többi dialektikus alak alapján föltehető fD. hangzó szerint tartozott volna. Az így nyert főcsoportokat a tremjugani dialektus megfelelései szerint alcsoportokba osztotta. (vö. IV. 1.). A megfeleléseket vizsgálva, esetről esetre külön választja azokat, a melyek könnyen fölismerhető okokra, (iabializálás, palatalizálás, mondatfonétikai hatások) vezethetők vissza, s mindazt, a mi e «kiselejtezés» után megmarad, «rendes» vagy «szabályos» megfelelések néven foglalja össze.

Csakhogy az a kép, a melyet ily módon az interdialektikus megfelelésekről nyerünk, még mindig sokkal tarkább és zavarosabb, hogysem eredeti állapotnak volna tekinthető. El látszólagos szabálytalanság egyik oka, az osztják «hangzóváltakozás» (vokalwechsel), eddig sem volt ismeretlen. Megemlékezik róla CASTRÉN «Ostjakische Sprachlehre²»-jében: «... eine merkwürdige ausnahme bilden in dieser hinsicht (t. i. a tőhangzó változatlansága tekintetében) die beiden Surgut-dialecte, in denen die stammvocale ebenso leicht verändert werden können, wie in den germanischen sprachen...» (29 §.). Nemrégiben PAASONEN «Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen» című értekezésében (FUF. 2 : 89.) mellékesen erre a kérdésre is kitért, s a jugani dialektusban, saját megfigyelése alapján a hangzóváltakozásnak tíz esetét állapítja meg, s megjegyzi, hogy e jelenség minden valószínűség szerint ős-osztják, sőt talán finnugor előzményekre vezetendő vissza. KARJALAINEN könyvének fő eredménye és egyszersmind fő érdeme, hogy két dolgot kétségtelenné tett:

1. hogy az egyes osztják nyelvjárásokban (főkép a surguti és vasjuganiban) meglevő hangzóváltakozás nem újabb fejlődés, hanem az ősosztják hangzóváltakozásnak maradványa.

2. hogy az osztják interdialektikus hangmegfelelések egy része födi az egyes nyelvjárásokon belül meglevő hangzóváltakozást; föl kell tehát tennünk, hogy az ilyen esetekben majd az erős, majd a gyenge fok javára kiegyenlítődés történt.

Ennyi K. könyvének kétségtelen eredménye. De mi, igaz, hogy már inkább a föltevések területén, egy lépéssel tovább is mehetünk. Egy pillantás az osztjához legközelebb álló vogulra és magyarra meggyőzhet arról, hogy az osztják hangzováltakozással egy sorba állítható tőhangzováltakozások ezekben a nyelvekben sem ritkák.

Íme mutatóba a vogul nyelvjárásokból pár példa, a melyeket a MUNKÁCSI-féle szövegek rendszeres földolgozása nélkül, részben emlékezetből, részben kis utánajárással állítottam össze.

Quantitativ váltakozás:

A vogul hangzók időtartamát MUNKÁCSI szövegei, úgy látszik, nem tükröztetik vissza egészen híven, illetve nem mindig jelölik következetesen (ismételt ingadozások néha ugyanazon a lapon is előfordulnak, pl. Vog. Nyjár. 18. l. 6. sor *ültä*, 9. s. *ültä*, 10. s. *ültä*, 11. s. *ültä*, 12. s. *am ültäm*, 13. s. *am ültäm*; 10. l. *kwölëm*, 14. l. *kwölëm* stb.), úgyhogy a quantitativ váltakozásra összeállított pár példát is csak a legnagyobb fenntartással közlöm.

1. $\bar{a} \sim a$:

vogÉ. *āpī'* (öcs), *āpši* 1 : 42. 49. *āpsīkwē* 1 : 47, 67. (*āpsīkwē* 1 : 42. talán csak sajtóhiba): személyraggal *apřēm* 2 : 20. *apřä* 2 : 18, 20. dual. *apřī'* 2 : 19. dem. *apīrīs* 2 : 19. FL. *apīkwē* 2 : 129. *apīrēs* 2 : 125. | AL. *jāni* (játék): személyraggal *janium*, *janiūt* VNyj. 155. (az KL. alak a VNyj. 102. szerint *jāni*, a 3 : 203. l. szerint *jāni*). Igeparadigmákban: AL. præs. 3. sz. *tāti*, imper. 2. sz. *tātēn*: præt. 1. sz. *tatsēm*, cond. 1. sz. *tatnēm* (hozni, VNyj. 171.).

2. $\bar{u} \sim u$:

AL. *pūtēp* (szigony): instrum. *putqpel* VNyj. 155. | præs. 3. sz. *pūli* (fal): præs. 1. sz. *pullēm* VNyj. 172.

3. $\bar{o} \sim o$:

AL. *vēt* (part): loc. *vētat* VNyj. 156. (lehet, hogy ez is csak sajtóhiba, mert már a 176. l. *jā-vētat*, 157. l. *vētat*).

4. $\bar{o} \sim o, q$:

AL. *pōrēn* (vágó fejsze): instrum. *poranēl* | *tōrēm* (ég): plur. nom. *tqramēt* VNyj. 156.

A quantitativ váltakozást, úgy látszik, az vogAL. örizte meg leghívebben, de sajnos, MUNKÁCSI szövegei közt éppen alsó-lozvai van legkevesebb (csak hat napot tölthetett e vidéken, v. ö. VNyj. 165. l., jegyzet).

Qualitativ váltakozás:

a) a főnevek ragozásában:

1. vogÉ. $\bar{a} \sim \bar{e}$: vogÉ. *tāl* (tél) 1 : 57.: *tēli* (télen) 1 : 57.

Jelzői alakja szintén *tēli* : *t. ārpi* (téli vejsze, 1 : 153); *tāl tēlimi* (beáll a tél, 2 : 189.). Említi e váltakozást KARJALAINEN is, 266. l.

A vogÉ. *ā ~ ē* mellé állítható a vogK. *oq ~ ē*; *toql* (*khurmēt toqltāt ōli* harmadik telében van, VNyj. 208.): *tēli* (télen, VNyj. 208.) *tēlmāyw* (télbe fordulni), *tēlēmtyw* (telet eltölteni, VNyj. 224.).

Továbbá AL. *ā ~ ē. tqlā* (télen, VNyj. 101.): *mql tēl-tuj* (taval).

2. KL. *o*, AL. *e ~ a*. KL. *niol* (orr, VNyj. 102.): személyraggal *niālā* 4 : 159. *wūt-niālemnē* (vizfokomra, 4 : 137., de *mō-niōlnē* földfokra, uo. Ez utóbbi valószínűleg újabb analógiás alakulás; nb. REGULY szövegében mind a két esetben *a* van: *niālnā, niālemnā*. | A vogAL-ban a gyöngé fok lett általánossá: *niāl* : *niālem*, de megvan a másik fok nyoma ebben a kifejezésben: *jā-niēl* (folyó-fok, VNyj. 155.). || KL. *jol* (hely): személyraggal *jalēm, jalēn* stb. lat. *jalnē* 4 : 89 (3 : 201, 203., 4 : 134. *jōlnē* valószínűleg újabb analógiás alakulás; REGULY megfelelő szövegében mind a két esetben *jālnā* van. | AL. *jēl*: személyrag. *jalēm, jalēn*. || KL. *jor* (hely, VNyj. 115. A SZILASI szójegyzékében idézett KL. *jar* helytelen elvonás a személyragos *jarēm* alakból): személyraggal *jarēm* 3:491.; loc. *jartē* (módjára. mint, 4 : 91.); *jarēnē* (id. 4 : 90, 101.).

3. KL. *a ~ oq*; *kat* (kéz. ezekben a kifejezésekben: *kat-tinnē* kész- [tkp. kéz-] pénzen, *kat-poql* félkéz VNyj. 102.): instrum. *koqtēl* 4 : 98, 133., személyraggal *koqtēm* VNyj. 115. (*kat* mellett a *koqt* nom. 4 : 99. újabb alakulás lesz). Említi ezt a váltakozást AHLQVIST is (Wog. Gramm. 142.) s egy példát hoz föl: *tas* (geschirr): plur. *toast*. Különös, hogy a *kat* szó paradigmáját AHLQIST éppen ellenkezőleg adja; szerinte a nom. *koqt*, instrum. *kadl*.

4. KL. K. *o ~ KL. ai*, K. *qi*; KL. *lōl* láb *lōlpā* (lábú, 4:88.): poss. *lailēy* 4 : 132, 99. személyraggal *lailēm* VNyj. 102. | vogK. *lōl* NyK. 25 : 180 : személyrag. *tqilēm* VNyj. 211., v. ö. AHLQV. Wog. Gram. 142. | KL. *poēl* (falu, 4 : 107, 132.): személyrag. *pqilēm* 4 : 127., poss. *pqilēy* 4 : 107.

5. KL. *oq*, T. *ā ~ o*. KL. *poql* (fél): *ām poitēm* mellettem. | T. *pāl*, loc. *pālt*, *pālu* felé VNyj. 282.: *ām poltēm* mellettem, VNyj. 279.

b) Gyakori a hangzóváltakozás a határozószavakban: vogÉ. *pujit* belül: *pā, pāi* befelé Nyj. 17. | P. K. *puj*: *pō* VNyj. 203. || K. *jōn* FK. *jēn* benn: *jōjil* belülről: *ju* be VNyj. 201.

c) Az igeragozásban:

1. KL. *ā ~ a ~ ō*; præs. 3. sz. *qli* (van): cond. 3. sz. *alni*, præt. 1. sz. *olsim*: imp. 2. sz. *ōlēm* VNyj. 170—72.

2. É. *i ~ i ~ a*; præs. 1. sz. *mīrēm*: præt. 1. sz. *misēm*: imp. 2. sz. *majēm* (adni, VNyr. 48.).

3. É. *i ~ i ~ o*; *vīrēm*: præt. 1. sz. *visēm*: imp. *vojēm* (venni).

Természetesen nem állítom, hogy a fölhozott hangzóválta-

kozások közül mindegyik ösvogul vagy vogul-osztják-magyar előzményekre megy vissza: ezt csak a MUNKÁCSI-féle szövegeknek s a KANNISTO-féle kétségkívül gazdag nyelvanyagnak rendszeres földolgozása dönthetné el, de hogy valamennyi újabb, az egyes nyelvjárások külön életében végbement fejlődés eredménye volna, arra nem is gondolhatunk.

A magyar tőhangzováltakozás néhány esetére SIMONYI ZSIGMOND mutatott rá, SETÄLÄ EMIL «Quantitätswechsel im finnisch-ugrischen» című cikkét ismertetve (Nyr. 29 : 242.). A főbb esetek, a melyek valószínűleg az ősi hangállapot maradványai, a következők:

a) Kettős váltakozás:

1. *i, ü ~ i, ü*: *víz*: *vides*; *büz*: *büdös*.
2. *ú, ü ~ o, ö*: *fúl*: *fojt*; *dül*: *dönt*.
3. *á ~ a* [*<* részben eredetibb *á ~ ä*]: *három*, *hármát*: *harmad*, *harmincz*; *fáz*: *fagy*; *lágý*: *langyos*, *lagymatag*; *nyár*: *nyarat*; *vág*: *vagdal*.
4. *a ~ o*: *vagyok*, *vagyon*, *valék*: *volt*, *volna*; *hal*: *holt*.
5. *é ~ e* (*<* részben eredetibb *ê ~ e*): *kéz*: *kezet*; *tél*: *telet*; *hét*: *heted*, *hetven*; *kér*: *keres*; *két*: *kettő*; *él*: *eleven*, *eledel*.
6. *ê ~ ë*: *vér*: *vérës*; *négý*: *néggyedik*.
7. *e ~ ö*: *kel*: *költ*; *tel-*: *tölt*.

b) Hármás váltakozás:

1. *á ~ a ~ o*: *ház*, *házat*: *haza*, *hazúl*: *honn*; *álom*, *ál-mél-*: *aluszik*, *alom*: *olt*.
2. *a ~ o ~ ú*: *az*, *addig*: *oda*, *ott*, *onnan*: *úgy* (a mássalhangzók megfelelésére v. ö. *víz*: *vid-*: *ügy*); *ta-val*, *ta-hát*: *tova*: *túl*.
3. *e ~ i ~ í*; *ez*, *edäig*: *itt*, *ide*, *így*: *így*.

Kétségtelen, hogy az osztják hangzováltakozás, a melynek részletes leírását KARJALAINENNEK köszönjük, valamint a vogul és a magyar hangzováltakozás, a melynek néhány esetére az előbbieken utaltam, az indogermánságból ismert a *bla u t*-tal állítandó egy sorba (v. ö. KARJALAINEN 235. l., WICHMANN FUF., Anz. 4 : 13.). Már pedig az a *bla u t*-jelenségek az indogermánságban éppúgy, mint a románságban, a dinamikai hangsúlylyal vannak szoros kapcsolatban. Legvilágosabb ez a román nyelvekben, a hol a latin változó hangsúly a hangzócserét úgyszólván a szemünk láttára fejlesztette ki, pl.:

lat. <i>dórmio</i>	spany. <i>duerme</i>
<i>dórmis</i>	<i>duermes</i>
<i>dórmít</i>	<i>duerme</i>
<i>dórmimus</i>	<i>dormimos</i>
<i>dórmítis</i>	<i>dormides</i>
<i>dórmíunt</i>	<i>duermen</i>

Önkénytelenül fölmerül az a kérdés, hogy vajjon az ugor hangzóváltakozás nem hasonló okra vezetendő-e vissza, vagy más szóval, az ugor nyelvek mai kötött hangsúlyát nem szabad hangsúly előzte-e meg. Majd ha gazdagabb vogul anyag birtokában leszünk, s az Árpád-kori magyar helyesírás és kiejtés néhány függő kérdése véglegesen tisztázva lesz, talán eldönthetjük e kérdést: addig is, indogermán és román analógiákra támaszkodva, hajlandók volnánk eleve is igenlő választ adni.

A VERNER-féle törvény fölfödése az indogermán nyelvészet történetében egy termékenyebb korszak kezdetét jelzi. Reméljük, hogy a mi tudományunkban is így lesz. SEFÄLÄ EMILÉ a kezdeményezésnek, az eszme fölvetésének érdeme, de KARJALAINENNAK is nagy hálával tartozunk, hogy az ugor vokalizmus e legfontosabb problémáját — kétségkívül sok munka, sok szenvedés árán — egy lépéssel közelebb vitte a megoldáshoz.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Az *ország* > szerb-horv. *rusag* szóról. Tudvalevő dolog, hogy a HB.-ben *uruzag* = ország, s hogy a szerb-horv.-ban *rusag* = ország, staat, provinz, region. Ezt a szerb-horv. *rusag*-ot MUNKÁCSI az *uruzag*-ból a kezdő magánhangzó elveszésével magyarázza (NyK. 17: 69), SZINNYEI pedig azt hiszi (NyK. 27: 256), hogy a szerb-horvátban a **Magyar-oruszág*, **Horvát-oruszág* szavakat a szerb-horv. o-végű összetételek analógiájára tagolták (v. ö. *kolo*-voz, *kolo*-vrat, *glavo*-bolja stb.) s ezek alapján vonták el a *rusag* szót. E két magyarázattal szemben áll ASBÓTHÉ, a ki ezt írja: «Nem volna éppen lehetetlen a horv.-szerb *rusag* alakot egy magyar *urszág*-ból (a Schlägli szójegyzékben 5-ször találunk *vrzagot* 10 *orzag* mellett) magyarázni... tényleg nem tudok hirtelenében egy *ur*: *ru* változásra példát felhozni.» (NyK. 26: 458). Nézetem szerint ASBÓTH magyarázata a helyes: 1. *Uruzag* alakból **urzag* (= *urszág* vagy *ország*)* teljesen olyan alak, mint a régi *umusou*: későbbi magy. *vmso*, *Solumus*: ma *Solymos*, *zecuseu*: később *Zelkehe* ma *Szekcső* stb.; ilyen második szótagbeli vocalis kiesésére a XI., XII. századból több példa van. 2. Hogy azonban ilyen **urszág* (esetleg *ország*) alak volt a magyarban, arra bizonyíték, hogy más példában is szókezdő magy. *ur*+consonansból a szerb-horvátban metathesisssel *ru*+consonans kezdet lett. Ez a példa a mai *Orsova* neve. A mai *Orsova*-nak ANONYMUSNÁL *ursoua*, *vrscia* (44. §., 11. §.) a neve; erről a helynévről mármost LIPSZKY Reppertoriuma (1808-ból) azt írja, hogy «illyrice *Rushava*». Az *Orsova*: szerb *Rušava* névvel tehát kétségtelenné van téve, hogy csakis egy m. *ország*, *urszág* szóból lehetett a szerb-horv. *rusag*.

MELICH JÁNOS.

*) Azért írom *o* vagy *u*, mert a szlávtságban magy. *o*-nak *u* is megfelelhet.

Kisebb közlemények.

Jonh (*inh, enh; joh, ih, eh*): 1. intestinum, venter, stomachus: das innere, bauch, magen; 2. cor, mens; herz, sinn; 3. lumbus; lende; 4. hepar, jecur. (NySz.) — A magyarban nasalis+*h* hang egymás után csak kétféle szóban van: 1. világos elemekből álló képzett, ragozott és összetett szavakban az alapszó és a képző, a töszó és a rag meg az elő- és az utótag háttérán, pl. *fonhat, teremhet, bűnhődik, színhez, aranyhal*; 2. olyan szavakban, a melyekben hangátvetés történt, pl. *konyha* (< *kohnya* NySz.; vö. szl. *kuhna*) | *dunya* (< *duhna* NySz.; vö. szl. *duhna*) | *renyhe* (~ f. *röhmeä, röhmiä* «nehézkés, idomtalan, ügyetlen», MUSz. 655) || *vemhes* (vö. *vehem* «csikó» MTsz.) | *enyhít* (vö. *ehneit, ehneyt, ehnyt* NySz.) | *lomha, lumha* NySz. (vö. *lohma* MTsz.) | *lanyha, lenyhe* MTsz. (~ *lomha*, mint ennek változatai: *lamha, lemhe, lunyha* MTsz. bizonyítják) | *tonyhó* «tunya, rest (nőszemély)» és *donyha* «tunya, lomha» MTsz. (vö. *tohonya* «tunya, lomha» uo.) — A magyar nyelvben tudvalevőleg szokatlan a szótagvégző *h*, azért lett a *kohnya*-ból *konyha*, *duhna*-ból *dunya* stb.; ennélfogva az ismeretlen eredetű hangátvetéses szavaknak is azt az alakját kell eredetibbnek tartanunk, a melyben szótagvégző *h*+szótagkezdő nasalis a sorrend.

Mármost a *jonh* szó az első csoporthoz nem tartozik, ennélfogva a másodikhoz, a hangátvetéseshez kell tartoznia; tehát *jonhom, jonkod, jonka* stb. korábbi **johnom, *johnod, *johna*-ból lett, személyrag nélküli alakja pedig **johon* volt (vö. *haszna: haszon, vászna: vászon* stb.); az egy-két helyütt előforduló *jonh* alak (*yonhual, jonhhal* NySz.) a személyragos alakokból elvonás útján keletkezett. A **johon* pedig a legközelebbi rokon nyelvek tanúsága szerint összetételnek bizonyul: **jo-hon*. A vogulban ugyanis előfordulnak egy **j* töszónak ragos alakjai: É. *jun* «benn; a házban»; *jūw* «be; a házba»; KL. *jun* és *ju* (AL. *jū*) ua.; K. *jön* (FK. *jön*) «benn; otthon; a házban»; *jējil* «belülről; hazulról; a házból»; *ju* «be; haza; a házba»; P. *ju* «be; haza; T. *jun* «benn; otthon; a házban»; *jinnal* «belülről; a házból,

hazulról»; *ju* (igeikötő) «be» (MUNKÁCSI, VogNyjár. 16, 112, 160, 201, 239, 272). A «be, a házba» jelentésű *jūw*-tól aligha lehet különválasztani a «vissza» jelentésű *jūw*-ot (uo. 16), hiszen ez a jelentés igen könnyen fejlődhetett amabból. Ezekkel azonos az osztj. *iōχ.*, *iōχ.λ* stb. «nach hause; heim; zurück» (KARJALAINEN, Ostj. lautg. 119). Az idézett határozószók **j.*, **i.* tőszavának a jelentése: «bel, vminek a belseje», s én ezen szó megfelelőjét látom a **jo-hon* összetétel előtagjában. A **hon* utótag pedig szabályos megfelelője az osztj. *χ.όν* «bauch» (KARJ. i. m. 109) szónak, tehát az egész **johon* eredetileg a. m. «bel-has» = «has belseje».

SZINNYEI JÓZSEF.

A *székely* és a *csángó* név eredete. E két nehezen megfejtendő név eredetével újabban két dolgozat foglalkozik. Az egyik KARÁCSONYI JÁNOS: «A székelyek eredete és Erdélybe való települése» (Bpest 1905) című akadémiai értekezése, a másik HORGER ANTAL: «A csángó nép és csángó név eredete» című dolgozata, a mely «A brassói m. k. áll. főreáliskola» 1904—1905. tanévi értesítőjében jelent meg. A székelység eredetének a vizsgálatánál mindig kiváló figyelemben részesítették a kutatók a *székely* népnév eredetét is. HUNFALVY azt tanította, hogy a *székely* név a m. *szék* (sedes, stuhl) + m. *elv* (ultra, trans) összetételéből való, s oly alakulás, mint *Erdély* (terra ultrasilvana v. transsilvana), a melynek ANONYMUSNÁL elő is kerül a teljesebb, eredetibb *erdeuelu* alakja (vö. ANON. 24., 25., 26., 27. §§.). A *székely* szó tehát «széken túl lakó»-t, «határrő»-t jelent, s eredetileg nem népnév, hanem foglalkozást jelentő köznév. A *székely* szó eredetét illető HUNFALVY-féle nézetet újabban egy másik, tetszetősebb szorította ki (vö. Ethnographia 10: 251 s köv. l.); ez újabb nézet szerint a *székely* név a tör. *säke* (pad, szék, volgai tat. alak) és a tör. *-li* «hovatartozóságot jelentő képző»-vel alakult név. Ezt a nézetet támogatta az, hogy a törökségben *lehli* = lengyel, *rumeli* = eredetileg kelet-római, illetve byzanci, *osmanli* = Osman népe, *bulgarli* = bolgár (vö. Akad. Értesítő 1903. évi folyam 523. k.). E magyarázat szerint tulajdonképp népnév a *székely* szó. E két magyarázat egyikét sem fogadja el KARÁCSONYI, s újat állít fel (vö. értekezése 64. s köv. lapjait). Szerinte a *székely* szó szláv eredetű s a szláv *sěk* (vágás) szónak a szláv nyelvek egyik-másikában meglevő, de török eredetű *-li* képzőjével alakult **sěkli* mása. A tudós fejtegető szerint a *székely* név eredetileg foglalkozást jelentő szó volt (olyan mint pl. a királyi *sólymárok*, *révészek* stb. neve) s «útvágó, útkészítő magyar»-t jelentett. KARÁCSONYI rendkívül elmemozdító és

tartalmas fejtegetéseire nem fontos, vajjon a *székely* szó etymologiai-
lag is csakugyan «útvágót, útkészítőt» jelent-e; meg kell azonban
jegyeznünk, hogy a tör. *-li* képző csakis azokban a szláv nyelvek-
ben található, a melyek az oszmánli törökséggel érintkeztek s
fennhatósága alá tartoztak. Magától értetődik, hogy időbelileg is e
képző nem régebb az illető nyelvekben az oszmánli uralomnál. Ezzel
szemben nem lehet hivatkozni a *lengyel* szóra, a mely a magyarban
török eredetű, a törökben pedig az orosz krónikában előforduló
ljadъ (skaja zemlja = Lengyel-föld) szláv szó átvétele.

Szintén igen becses eredményt olvasunk HORGER értekezésében
is a *csángókról* és a *csángó* névről. MUNKÁCSI szerint a *csángó* név
nem külön népnév, hanem eredetileg igenévi származás egy **csángani*
igéből, a mely tovább képezve ma is él a székely *csángódik* «eloláho-
sodik» igében. E magyarázatból HORGER csak annyit fogad el, hogy
a *csángó* nem népnév, hanem eredetileg köznév. A szónak «elkor-
csosulás, eloláhosodás» jelentése csak másodlagos, s újabb fejlődés
eredménye, a mennyiben a *csángók* tényleg nagy mértékben vesznek
fel oláh szokásokat, eloláhosodnak. A név eredeti jelentése HORGER
szerint «kóborló, vándorló, nomadizáló», a mely jelentést kétségtelen-
ül igazolják azok a történeti tények, a melyeket a szerző felhoz, s
a melyek szerint a *csángó* nemcsak beszédében, de eredetében is
olyan székely nemzetiségű magyar, a ki valami úton-módon elszegé-
nyedvén és szülőhelyéről elvándorolván pásztorkodásra adja magát.
A névnek eredeti alakja nem *csángó*, hanem *csangó*; ezt használja
BENKŐ a XVIII. század végén, ezt JERNEY 1850 táján, s tegyük hozzá,
hogy ez van SÁNDOR ISTVÁN Sokféle 2: 151. lapján (1791. évből;
«*Tsangó* magyar: Moldavo-Hungarus»). Ez a *csangó* alak pedig eti-
mológiailag egy a m. *czammog* (alakváltozat: *czámog* és *csammog*),
csam.angó (dologtalan ember, kutyapeczér), *czankászik* (czéltalanul
jár-ke, naphosszat rója az utcát), *föl-czankózik* (moveo, castra, mo-
veo, aufbrechen) szavakkal, a melyek alapszava **czam-*, **csam-* s
alapjelentése «kóborlás, dologtalan, czéltalan járás-kelés». Ebből a
**czam-*, **csam-*ból való gyakorító képzés a *csangó* (vö. *rengő-remeg*);
a mai *csángó* alak nem idősebb ötven-hatvan esztendőnél, s nagyon
valószínű, hogy a székely *csáng*, *csángál*, *csángat* igék hatása alatt
nyúlt meg az első szótagbeli *a*. Én a magam részéről csak annyit
írhatok, hogy nézetem szerint HORGER megfejtése kétségtelenül helyes.

MELICH JÁNOS.

